આત્મ નિવેદન

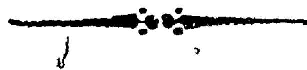
લેખક અને પ્રકાશક—

નૃસિંહદાસ ભગવાનદાસ વિભાકર,

બી. એ., એલએલ બી., બાર-ઍટ-લૉ,

તંત્રી, "રંગભૂમિ."

ગિરગામ, મુંબઇ.

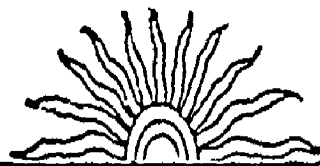

વિક્રમાર્ક ૧૯૮૦. ઇ. સ. ૧૯૨૪.

પ્રથમ આવૃત્તિ.

મૂલ્ય. રૂ.

મુદ્રણસ્થાન: આદિત્યમુદ્રણાલય, રાયખડરોડ, અમદાવાદ.
મુદ્રક: પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક.

અર્પણ

મ્હારી પૂજ્ય

માતાને

અનુક્રમ

પ્રથમ ખંડઃ સાહિત્ય અને કલા.

- ૨ -

દ્વિતીય ખંડ: સામાજિક.

તૃતીય ખંડઃ રાજ્યપ્રકરણ.

ચતુર્થ ખંડ: પ્રકીર્ણ.

ભૂમિકા

૧૯૦૨ની સાલમાં જૂનાગઢ બહાદુરખાનજી હાઇસ્કૂલના છઠ્ઠા ધોરણના વિદ્યાર્થી નૃસિંહદાસ ભગવાનદાસ વિભાકરના અસાધારણ પ્રતિભાંકિત અંગ્રેજી નિબંધના મેં જ્યારે એમના વર્ગ આગળ વખાણ કર્યા, અને તે પછીનું એક વર્ષ "મૅટ્રિક કલાસ"માં એમણે મારી નીચે ગાળ્યું, ત્યારે મને થોડોજ ખ્યાલ હતો કે ૨૧-૨૨ વર્ષ પછી સાક્ષરવર શ્રીયુત વિભાકરે, બી. એ., એલએલ.બી., બૅરિસ્ટર-ઍટ-લૉ, નિબંધકાર, કાદંબરીકાર, નાટ્યકાર, તંત્રી, વક્તા, રાજદ્વારી પુરૂષ, એમની કોઇ પણ કૃતિની પ્રસ્તાવના લખવાનું કાર્ય મારે હાથે આવી પડશે. જે મંદિર સ્વતઃ સંગીન અને સુંદર છે તેને થાંભલીની આવશ્યકતા શા માટે જોવામા આવે છે તે, વારંવાર માથું ખંજવાળ્યા છતા, મને સમજાયું નથી. છતાં વિભાકરનું સ્નેહીદલ તે મારૂં પણ સ્નેહીમંડળ, અને તેમની જ્યારે મજબૂત માગણી થઇ કે મારે પ્રસ્તાવના લખવીજ જોઇએ તો પછી તેમના આગ્રહથી મહાત થઇ, તે થાંભલીથી સજ્જ થઇ, હું હાજર થયો છું.

આપણામાં મંતવ્ય છે કે શિવ, વિષ્ણુ, ગણેશાદિ દેવો સ્વતઃ પૂજ્ય છે છતા બ્રાહ્મણો જાહેરખબરનું કામ કરી મોટા પાયા ઉપર તેમના સંપ્રદાયને ગજાવી મૂકે છે. તેમ પોતાના ગુણગણથી વાચકવૃંદની વૃત્તિ હરવા સમર્થ વિભાકરની આકૃતિને હું પ્રસ્તાવનાથી ગજાવી મૂકીશ એમ કદાચ વિભાકરના સ્નેહીઓએ માન્યું હોય.

વાચક વર્ગને મારે સ્પષ્ટ સૂચવવું જોઇએ કે પ્રસ્તાવના લખવાનો મારો પોતાનો હેતુ જૂદોજ છે. જમાનાની એક તાસીર છે કે નવલકથા તરફ વાંચકોની અભિરુચિ વધતી જાય છે, અને વિચારપ્રધાન

સંગીન સાહિત્યરૂ " લોઢાના ચણા " તરફ પ્રીતિથી ધસનાર વર્ગ વિરલ જ હોય છે. વાર્તાનાં પુસ્તકોની સેંકડો નકલો ઉપડી જાય છે; અને સારરૂપ સાહિત્યના પુસ્તકની એક વાર ૫૦૦-૧૦૦૦ નકલ છપાવી તો લેખક તેની બીજી આવૃત્તિ છપાવવા ક્યારે ભાગ્યશાળી થશે તે કહી શકાતું નથી. પૌષ્ટિક ખોરાક ઓછો ભાવે, અને શાકભાજી, ભૂજિયાંસુટિયાં, રાયતાંઅથાણા પુષ્કળ જોઇએ એ જેમ આહારના સંબંધમાં શોચનીય છે તેમ ઉપર કહેલી વાચકોની વિકૃત રુચિ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં ઓછી શોચનીય નથી. તેમાં વળી વિભાકરના આ ગ્રન્થનું પ્રમાણ નાનું સૂનું નથી. લગભગ ૬૫૦ પૃષ્ઠના ગ્રન્થનું દર્શન થતાંજ તેને નમસ્કારમાત્ર કરી મૂકી દેવામાં આવે નહિ એ માટે તે પ્રતિ રુચિ ઉપજાવવાનો, તેમજ એની કેટલીક મુખ્ય ખુબીઓનું દર્શન કરાવવાનો ઉદ્દેશ સ્વીકારી હું પ્રવૃત્ત થયો છું.

વિશાળ બાગમાં નાનાં મોટાં વૃક્ષો, સ્થળે સ્થળે તેનું આલિંગન કરી રહેલી ઉન્નતિઅભિલાષિણી વલ્લીઓ, અનેક ખુલ્લા પ્રદેશો, ગીચ પ્રદેશો, છાયાવૃક્ષો, લતામંડપો, કુંજગલીઓ, નાનીમોટી સીધીવાંકી વીથિઓ, કોમલ પલ્લવો, સુગંધથી, સુરૂપથી અને સુરંગથી ચતુરચિત્તચોર કુસુમો, કેરી, કેળાં, દાડમ વગેરે રતરતનાં સુંદર રસમય ફળો, લીલા ઘાસની જાજમો, વિશ્રાંતિભવનો, હોજો, કુંડો, ફુવારાઓ, કૂવા, હવાડા વગેરે મનોહર અને ઉપયોગી સામગ્રી જોવામાં આવે છે. વિહાર કરનાર મનુષ્ય સામાન્ય કક્ષાનો હોય છે તો પણ તેને કંઇ ને કંઇ આનંદનુ સ્થાન જડી આવે છે, અને ગુણી હોવા સાથે ગુણરાગી હોય છે તો તો બાગના અનેક ચમત્કારોમા લીન થઇ જઈ જાણે આસપાસ નંદનવન બન્યું થયુ હોય એમ, આનંદની છોળનો અનુભવ કરે છે. આવો સુંદર સાહિત્યબાગ શ્રીયુત વિભાકરે-" લલિત "ની ભાષામાં બોલવામાં આવે તો " સોરઠના જાદુગરે "-આપણી આગળ ખડો કર્યો છે. ઉદ્યાનનગર સંબંધી વિભાકરનો લેખ વાંચવાથી મોંમાં પાણી છૂટે છે; સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં આવુંજ ઉદ્યાનનગર એ કલાધર

શિલ્પીએ રચી જનસમાજ આગળ રજુ કરી આ પ્રણાલી દૃષ્ટિથી કંઇ નાનો સૂનો ઉપકાર કર્યો નથી, કંઇ નાની સૂની–એમની દૃષ્ટિથી–સેવા બજાવી નથી.

વ્યવસ્થાપરત્વે આ લેખસંગ્રહ ચાર ખંડમાં વિભક્ત છે. પ્રથમ ખંડમાં સાહિત્ય અને કલા સંબંધી લેખોનો સમાવેશ છે; બીજો ખંડ સામાજિક લેખોને લગતો છે; ત્રીજા ખંડનો વિષય રાજ્યપ્રકરણ છે; અને ચોથા ખંડમાં પ્રકીર્ણ લેખો છે. પ્રકારાંતરે વર્ગીકરણ કરતા અનેક લેખો "હિંદુસ્થાન," "અખબારે સોદાગર" વગેરે દૈનિક પત્રોમાં પ્રથમ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા હતા; અનેક લેખો "સમાલોચક," "વીસમી સદી" વગેરે માસિકો દ્વારા પ્રથમ જાહેર થયા હતા; વિભાકરના પોતાના જ તંત્રીપદ નીચે ચાલી રહેલું "રંગભૂમિ" માસિક અનેક લેખોનું પ્રભવસ્થાન છે: સાહિત્ય પરિષદ્ આદિ અનેક સંસ્થાઓના નિમિત્તથી અનેક લેખો લખાયલા છે. વિષય પરત્વે વિચાર કરીશું તો તેમની વિવિધતા એટલી બધી છે કે વિદ્વાનોને અને વિદ્યાવિલાસીઓને આ ૧૨૪ લેખોના સંગ્રહસ્થાનમાં જ્ઞાન અને આનંદના સ્થળ ઠેકાણે ઠેકાણે મળી આવશે. સાહિત્ય, કળા, નાટકશાળા, શિલ્પ, નગરરચના, આરોગ્ય, ગૃહ, જ્ઞાતિ, દેશ, સમાજ, કેળવણી, રાજતંત્ર, રાજનીતિ, દેશી રાજ્યો, યુરોપીય મહાભારતયુદ્ધ, જીવનવૃત્તાંતો, શેઠો અને મજૂરો ઇત્યાદિ અનેક ક્ષેત્રોમા વિભાકરની મતિપ્રભા રમણીય વિહાર કરી રહી છે. લાગણીનો આવેશ એ વિભાકરનું અને વિભાકરના લેખોનું મુખ્ય લક્ષણ છે. ઢીલુંપોચું લખાણ એમને પસંદ નથી. બાયલાપણું જે ગુજરાતને કપાળે લાંબા વખત સુધી કલંકરૂપ હતું તે ટાળી નિડર વીરતા સંપાદન કરવાનો એમનો ઉદ્દેશ અને ઉપદેશ છે. એ એમની બુદ્ધિથી અને એમની છાતીથી એમણે ગુજરાતમાં બાતાજીના ટેકા ઉપર તિલક મહારાજનું ધ્યાન ખેંચ્યું. અને પોતાના તેમજ પોતાના સહચારી બંધુઓના અવિરત ઉત્સાહમય પ્રયાસથી તિલક મહારાજને કબૂલ કરવાની ફરજ પાડી કે મહારાષ્ટ્ર કરતાં ગુજરાત રાજ-

કીય પ્રગતિપંથે આગળ વધી ગયું છે. વિભાકરની વાગ્ધારાનો અપૂર્વ આસ્વાદ જેમણે લીધો છે તેઓ સારી રીતે જાણે છે કે એમનું વક્તૃત્વ કેવું મોહક અને સમર્થ છે. એમનું એક ભાષણ સાંભળી એક પ્રતિષ્ઠિત પુરૂષે પ્રશંસાનો ઉદ્‌ગાર કાઢયો હતો કે "ગુજરાતીમા આવું બોલી શકાય છે એનો મને આજ સુધી ખ્યાલ ન હતો."

એ આવેશના નમુના રૂપે "આત્મ નિવેદન"માં વર્તમાન ફ્રાન્સનો તનખો, લૉઇડ જ્યૉર્જ, આર્થર ગ્રિફિથ, લૉર્ડ નૉર્થક્લિફ એ પાશ્ચાત્યપુરૂષવરોનાં જીવનચરિત્રો ખાસ વાચવાયોગ્ય છે. વાંચતી વખતે વાંચનારનું ચરિત્રનાયક સાથે પૂર્ણ તાદાત્મ્ય થઇ જાય છે એ જ એના લેખકની લેખનકલા. એ આવેશ સ્નેહસાથે મિશ્ર થઇ કેવો મનોહર બને છે તે જોવું હોય તો "**સ્વર્ગસ્થ હાજી**"નું જીવનચરિત્ર વાંચવું; એ આવેશ પૂજ્યભાવથી સંયુક્ત થઇ કેવો આકર્ષક બને છે તે જોવું હોય તો "**૧૯૦૭ના તિલક અને ૧૯૨૦ના લોકમાન્ય**" એ લેખ વાંચવો; રાજકીય ક્ષેત્રમાં એ આવેશ કેવો સળવળાટ અને ધમધમાટ કરી મૂકે છે તેનો ખ્યાલ આણવો હોય તો "**હિંદની વર્તમાન રાજકીય સ્થિતિ**" એ વિષય ઉપર વિભાકરનું સુરતનું ભાષણ, અને "**દેશી રાજ્યોનું ભવિષ્ય**" એ લેખો વાંચવા; એ આવેશ અલૌકિક પવિત્ર પ્રસંગથી રંગાઇ કેવો હૃદયંગમ થાય છે તે જોવું હોય તો "**કૃષ્ણ કન્હૈયો,**" "**શ્રીકૃષ્ણચરિત્રરહસ્ય**" એ લેખો વાંચવા.

એ આવેશના ગગનયાનમાં આરૂઢ થઇ વૈરાગ્યનાં અપાર્થિવ પ્રદેશમાં જેને ઉડ્ડયનની ઇચ્છા હોય તેણે "**૨૫૦૦ વર્ષ પહેલાંનો એશિયાઇ સિતારો**" વાંચવો; ભક્તિનાં આંસુની પાવનગંગામાં જે પ્રેમીને સ્નાન કરવાની ઇચ્છા હોય તે "**શ્રીકૃષ્ણનાં લોહચુંબક**" નામની કરૂણાકૃતિ તરફ ખેંચાયા વિના રહેશે નહિ.

હાજી મહમદ સંબંધી નીચેનાં સુંદર સત્ય વાક્યથી સ્વર્ગસ્થનો આત્મા પરલોકમાં કેવો પ્રસન્ન થતો હશે !

ગુજરાતના રસમંદિરનો આવો દિલોજાન પૂજારી ગુજરાતે બીજો કોઈ જોયો નથી. એ રસઘેલો બીચારો રસની શોધમાંને શોધમાં જ ચાલ્યો ગયો. 'વીસમી સદી' તેની સુન્દર સ્વપ્નસૃષ્ટિના એક ન્હાના અંશનું જ પ્રતિબિંબ હતું. એની ભાવનાઓ તો જબ્બર હતી. સને ૧૯૧૬ માં મ્હારી સાથે કલાકોના કલાકો બેસીને 'વીસમી સદી'નાં સ્વપ્નાંઓ તેણે રચ્યાં હતાં તે ઉપરથી કહી શકું છું કે તેની મુરાદો ચોથે ભાગે પણ બર નથી આવી. એક સારૂં માસિક ફત્તેહમંદિથી ચલાવવામાં આ રસસૂના પ્રાતમાં કેટલી જહેમત ઉઠાવવી પડે છે તેનો ખરો ખ્યાલ હાજી મહમદનું જીવન જાણ્યા વિના કદી આવવાનો નથી. એ રસભીનો મન્દિર 'વીસમી સદી' પાછળ કેટલી તનતોડ મહેનત કરી રહ્યો હતો તે તેના નિકટના સ્નેહીઓજ જાણે છે. યુરોપ-અમેરિકાના સારામાં સારા ચિત્ર-માસિકોની બરોબરીમા મૂકી શકાય એવું 'વીસમી સદી'ને બનાવવાનું તેનુ વ્રત અજબ હતુ. સારામાં સારા ગુજરાતના લેખકો પાસેથી લેખો મેળવવામાં તેની હૃદયહારક મીઠાશ અને સમજાવટ બોર હતાં. એક વાર તમારા ઉપર હાજીએ નિશાન તાકયું પછી તમારૂ મગદૂર નહિ કે તમે છટકી જઇ શકો. તમારે ત્યાં હમેશના બે ધક્કા ખાઇને પણ તમારી પાસે લખાવશે. તમે માથેરાન જશો તો તારથી તમને યાદી આપશે વિષય માટે વસ્તુ મેળવવાનું બહાનું કહાડશો તો એ વિષય ઉપર ઢગલાબંધ સાહિત્ય તમારા હાથમા આવીને પડે એવી એ તજવીજ કરશે."

[પૃષ્ટ ૧૪૨.]

* * * *

શ્રી કૃષ્ણના દિવ્ય ચરિત્રનો મહિમા નીચેનાં વાકયોમા કેવો સચોટ રીતે વર્ણવ્યો છે!

"કૃષ્ણ તો પોતાના ૧૨૫ વર્ષના લાંબા આયુષ્યના અકેક દિવસમાં એટલા ખીચોખીચ મહા બનાવો બનાવી ગયા છે કે તે બીજી કોઇ મહાવ્યક્તિને બનાવતાં અકેક જુગ જોઇએ. કૃષ્ણના જીવનની અકેક ઘડી દુનિઆનું કોઇ મહાકાવ્ય કે મહા પુરાણ ભરવાને બસ છે. તો પછી આખા મહાભારતમાં રમી રહેલા એ સૂત્રધારની સમગ્ર જીવનલીલાનું તો પુછવું જ શું? ગોકુલ અને વૃંદાવનમાં એ સૌંદર્યમૂર્તિ ગોપાલનાં લોહચુંબક કોણ વર્ણવી શકે? મહીઆરીના એ માનીતા 'કનૈયા'નાં કારસ્તાનોનાં બયાન કોણ કરી

શકે? રાધિકા સાથે 'બાલમુકુંદ'ની રાસલીલા હજુ પણ વૃંદાબનમાં લાખો ભક્તોને કેમ ઘેલાં કરી રહી હશે? કૃષ્ણના પ્રેમભક્ત હૃદયે અને તેના અનન્ય, જ્યોતિર્મય સૌન્દર્યે જાણે સમગ્ર વિશ્વને ઘેલું બનાવ્યું ન હોય એવો આભાસ નથી થતો? અને કનૈયાની 'બંસુરી'! બસ નામ લેતાં રોમાંચ થાય છે!

[પૃષ્ઠ ૧૯૮.]

× × × ×

"ત્યારે એ પ્રાતઃસ્મરણીય 'પાપપુંજહારી' એ તો જ્યાં જ્યાં વિજય-શ્રીને નિમંત્રણ કર્યાં છે ત્યાં ત્યાં અધર્મનું ઉન્મૂલન અને ધર્મનું સંસ્થાપન કર્યું છે, જ્યાં જ્યાં એની પવિત્ર વાણી સરી છે ત્યાં ત્યાં સર્વ ભય અને સંશયો દૂર થયા છે. જ્યાં જ્યા એની સુંમોહિની બંસરી બજી છે ત્યાં ત્યાં રસસરિતાઓ વહી છે! શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર મહારાજા નહોતા; રાજપુત્ર નહોતા; રાજ-વંશી નહોતા; ઐશ્વર્યના એને મદજ્વર નહોતા; સત્તાના એને કેફ નહોતા. પરંતુ એના અણુ અણુમાં રઘુવીરની નીતિમત્તા, બૃહસ્પતિની બુદ્ધિમત્તા, ત્રિપુ-રારિની તેજસ્વિતા, વસિષ્ટની યોગનિષ્ઠા, સનત્કુમારની સુન્દરતા, કમલદલની કોમલતા, ગંગામૈયાની પવિત્રતા હતી તેટલા માટે જ એ જગદ્દેવ મનાયા. તેટલા માટેજ એમની અપ્રતિમ શક્તિઓમાં ઇશ્વરી વિભૂતિના અંશ દુનિ-આને દેખાયા."

[પૃષ્ઠ ૫૪૩.]

× × × ×

"**બુદ્ધિમૈયાને ચરણે**" એ મનનીય લેખ, કેવળ બુદ્ધિવાદને શરણ થયા વિના, મનુષ્યમતિની અવગણના અને વંદનાનો વિરોધ કેવી સુંદર શબ્દકળાથી રજુ કરે છે!

"જેમ કલાકાર અને સાહિત્યકારને પોતાની કૃતિ અર્થે ત્યાગ અને તપ કરવાં પડે છે તેમ બુદ્ધિપ્રદેશ હસ્તગત કરનારને પણ સત્યના ઉપાસક બનવું પડે છે. સત્યની ખાતર પ્રાણાર્પણ કરવા જે તત્પર હોય તેનેજ જગ-દંબા બુદ્ધદેવીનાં સાક્ષાત્ દર્શન થાય છે. જગન્નિયંતાએ દરેક બુદ્ધિને બે પસંદગીઓ આપી છે; પ્રમાદની શાન્તિ અને વિચારશીલતાની અશાન્તિ.

જેને પ્રમાદ છે તેના માર્ગમાં પ્રથમ જે નદી આવશે તેમાંથી તે પોતાના જલઘટ ભરી લેશે; પહેલો ધર્મ તેને સાંપડશે તે ધર્મ તે સ્વીકારી લેશે; પહેલું રાજ્યદ્વારી ભાષણ તે સાંભળશે તે પક્ષમાં તે પોતાનું નામ નોંધાવી દેશે; પ્રથમ જે સંસારસુધારકનો લેખ તે વાચશે તેના વાવટા નીચે તે પોતાનો તંબુ તાણશે. તેને બુદ્ધિની અશાંતિ અને વિચારની તકલીફ શા સારૂ જોઇએ ? એ તો શાન્તિનો આશક છે–ખટપટનો નહિ. વિચારપૂર્વક દરેક પરિસ્થિતિનું પૃથક્કરણ કરવું, જુદી જુદી દલીલોના ઊંડાણમાં ઉતરવું, ભિન્ન ભિન્ન ઘટનાઓ સરખાવવી, એ બધી માથાકૂટ કોણ કરે ? એને તો કોઇ પણ બંદર પર લંગર નાખી નિરાંતે ખાવુંપીવું અને ઉંઘવું છે, પછી દરિયામાં અદ્ધર વિચારની સ્ટીમ ભરવામાંજ જીંદગી કાં બરબાદ કરે ?

પરંતુ જેને સત્યશોધન કરવું છે તે તો ક્યાંય ઉતાવળે લંગર નાંખવાનો નહિ: તેનું બુદ્ધિનું ઝાઝ તો ભર દરિયામાં તરતુ જ રહેવાનું. જ્યા સુકાની સાવધ છે ત્યાં તોફાનનો ભય શાનો હોય ? જ્યાં ખલાસીઓ ચપળ અને દેખતા હોય ત્યાં દેહની કે આત્માની સહીસલામતી વિશે સંશય શાનો હોય ? જ્યાં બુદ્ધિપ્રદીપની ફ્લૅશલાઇટ ઝગઝગી રહી હોય ત્યાં ઝાઝને અકસ્માતો શી રીતે નડે ? ”

—[પૃષ્ઠ ૬૧૧–૬૧૨]

* * *

લૉઇડ જ્યોર્જ સંબંધી નીચેનાં વાક્ય વાંચી વાંચનારની નસેનસમાં કેવું પ્રોત્સાહન થાય છે!

“ ‘દરવાજાઓ તોડી પાડો’ એ લૉઇડ જ્યોર્જના મગજની કુંચી છે. તે રૂઢિઓમાં કે પ્રાચીનતામાં, કે પ્રમાણપત્રોમાં કે અનુકરણમાં માનતો નથી. એ રીતે તે જબરજસ્ત મૂર્તિખંડન કરનારો છે. તે અપૂર્વ કલ્પનામાં જ મસ્ત રહે છે. ઇચ્છિતને તે અડક્યો પણ નથી. અપૂર્વતા, નવીનતા, અદ્વિતીયતા, વિચિત્રતા, લૉઇડ જ્યોર્જની રગેરગમાં ઓતપ્રોત થઇ રહેલ છે. સર્વ જૂનું અને નકામું તોડી પાડવામાં તેને અજબ આનંદ પડે છે. મોટાં વિઘ્નો સામે બાથ ભીડવામાં તે પોતાની જાતને કૃતકૃત્ય માને છે, જેમ કાર્ય બલવાન તેમ લૉઇડ જ્યોર્જનું જોસ મહાન; જેમ દુશ્મન

-મહાન્; જેમ દુશ્મન પ્રતિભાશાલી, તેમ લૉઇડ જ્યૉર્જની કમ્મર મજબૂત; જેમ જોખમો ભયંકર તેમ લૉઇડ જ્યૉર્જનું ઝંપલાવું વેગભરેલું; જેમ વિઘ્નો અનિવાર્ય તેમ લૉઇડ જ્યોર્જનો આશાવાદ હેરત પમાડનારો. મ્હોટા શિકારનો જ તેને શોખ છે. લૉર્ડ રોઝબરી, સર હેનરી કૅમ્પબેલ બૅનરમૅન, સર વિલિયમ હારકોર્ટ, સ્પીકર ઑફ ધી હાઉસ ઑફ કૉમન્સ મિ. ગલી, મિ. ઍસ્ક્વિથ, આ જાતના પુરૂષો સામે તેને અથડાવું પડયું છે, અને છતા કોઇવાર લૉઇડ જ્યોર્જ જીતાયેલ હોય એમ કોઇના સાંભળવામાં નથી. રાજ્યદ્વારી મલ્લકુસ્તીમાં તેનું મગજ એટલું તો ચપળ, ચકોર, અને તીક્ષ્ણ છે કે ગમે તેવા મજબૂત વિઘ્નોની આરપાર તે રસ્તો કરી શકે છે. તેને વિચારવાને થોભવું પડતું નથી. વિચારવું અને વિચાર ક્રિયામાં ઉતારવો એ બંને કાર્ય સાથે જ થાય છે. ભય જેવી વસ્તુ તેની જાણમાં નથી. તેની વાણી અતિ તીક્ષ્ણ, સચોટ, અસરકારક અને જ્વાળામુખી સરીખી છે. [પૃષ્ઠ ૪૬૮]

\+ \+ \+

રાજ્યદ્વારી વિષયમાં નીચેનાં વચનોથી કેવા આબાદ તીક્ષ્ણ ફટકા મારવામાં આવ્યા છે !

"સામ્રાજ્યના હિતની ખાતર બ્રિટન ચાહે તે હિંદ પાસેથી માગી લે એવી સામ્રાજ્યને કોરે પાને સહી કરી આપનાર પરતંત્ર પ્રજા તરીકે જગતના ઇતિહાસમાં હિંદ સિવાય કોઇ બહાર પડયું હોય એમ આપણા જાણવામાં નથી. છતા હજુ તો રણસંગ્રામ ઉપર તોપોની ગર્જનાઓ શમી નથી, એરોપ્લેનના સુસવાટા બંધ થયા નથી, અગ્નિની જ્વાળાઓ સમી નથી, બહાદૂર હિંદી સિપાહીઓનાં ખૂન સૂકાયાં નથી, અને હિંદે આપેલા કરોડો રૂપિઆના સરવાળા પણ મૂકાયા નથી, ત્યાજ હિંદને કેવો બદલો મળે છે? બદલો ? બદલાનું નામ ઉચ્ચારતા કેટલાક અતિ શાણા, ઠરેલ, ઠંડાગાર, લોકોની ભ્રુકુટિ ઉંચી ચ્હડી જાય છે; તેઓ કહે છે કે "સામ્રાજ્ય માટે પ્રાણ પાથરો પણ બદલાની વાત ન કરો !"

નોકરો છે અને હિંદનું લૂણ ખાય છે, છતાં જેઓ નથી સામ્રાજ્યના પ્રતિનિધિઓ કે નથી હિંદના પ્રતિનિધિઓ તેઓ આ સોંઘા બ્રહ્મજ્ઞાનની દુકાનદારી કરી રહ્યા છે.

"બદલો કહો, ન્યાય કહો, વિવેક કહો, ફરજ કહો, કે ધર્મ કહો, ગમે તે કહો, પરંતુ દરેક બુદ્ધિશાળી માણસ સમજી શકે છે કે માત્ર આકાશના બાચકા ભરવાની ખાતર અથવા તો પોતે મરણશરણ થયા બાદ પોતાની કબર ઉપર કીર્તિસ્તંભ રોપવાની ખાતર કોઇપણ પ્રજા બીજી પ્રજા માટે પોતાનાં લોહી રેડી શકતી નથી. આખી પ્રજાનાં સાહસો અને બલિદાનો બિલકુલ નિરર્થક હોઇ શકેજ નહિ. અલબત્ત, ટૂંકા સ્વાર્થની દૃષ્ટિ ધિક્કારવા યોગ્ય છે. પરંતુ અંતિમ મોક્ષની અભિલાષા રાખવી એ કાંઇ ક્ષુદ્ર બદલાની આશા રાખ્યા બરાબર નથી. મોક્ષને માટે દરેક વ્યક્તિ અને દરેક પ્રજા તરફડિયાં મારી રહેલ છે. અમે પણ અમારૂં સર્વસ્વ ચાહોમ કર્યું તે એટલા માટે કે સામ્રાજ્યના સ્વતંત્ર વાવટા નીચે અમે પણ અમારા મોક્ષનો ન્હાનો સ્વતંત્ર વાવટો આજ કાલ ઉડાડી શકીશું. જો અમને આટલો પણ બદલો માગવાનો હક્ક ન હોય, તો સામ્રાજ્યે અમારી પાસેથી આ 'આત્મભોગની આશા શી મિશાલે રાખી હતી વારૂ ? ભારત વર્ષની પ્રજાનાં જાનમાલની આટલાં વર્ષ રક્ષા કરવા માટે ?" [પૃષ્ઠ ૪૪૪-૪૫]

\+ + +

"તેથી જ દેશી રાજ્યોની સુધારણાનો ઉચ્ચાર સરખો પણ કરીએ છીએ કે તુરતજ જૂનાં કરારનામાં, કોલકરારો, અધિકારખતો, અને હક્કપત્રોની પરંપરા આપણી આંખોમાં ભોંકવામાં આવે છે, જેનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે આપણે આપણી દરેક કૉન્ફરન્સમાં, સભામાં, કમિટીમાં, છાપામાં કે પુસ્તકમાં એ **કરારનામાંઓ**ની તો આપણા ગણેશ તરીકે પહેલી સ્થાપના કરતાં શિખ્યા છિએ. હું દેશી રાજ્યોની પ્રજાકીય લડત લડનાર સૈન્યને હાથ જોડીને વિનવું છું કે કૃપા કરી એ કરારનામાં, કોલકરારો (Treaties) આદિને દરિયાઓમાં ફેંકી દો કોણ છે એ બ્રિટિશ સલ્તનત કે જે સાત આઠ કરોડ માનવીઓનું સમગ્ર ભવિષ્ય સ્વાર્થાંધ, લાચાર, પરતંત્ર રિયાસતો સાથે જે બદામના કરારોના જંજીરથી કેદ કરી શકે ? એ કરારોની આડખીલીનો આપણે વિચાર સરખો પણ કરવો ઘટતો નથી. જગતની મહાન શહેનશાહતો આંખની મીટમાં જમીનદોસ્ત થતી આપણે

જોઇએ છિએ; તો આ પુરાણાં તહનામાં શી વિસાતમાં છે ? બ્રિટનના મુખ્ય પ્રધાન હંમેશની અરધો ડઝન રાજ્યદ્વારી ગુલાંટો ખાઇ શકે; અને કરોડો રૈયતની સ્વાધીનતા સાબૂત રાખવાને તથા ૭૯૦ રિયાસતોના પ્રાણરક્ષણ માટે **"વિધાતાના લેખ"** રૂપી ત્રાંબાનાં પતરાંને આંગળી પણ અડકાડી ન શકાય એ ન્યાય ક્યાંનો ? ' Scrap of paper ' ! ' કાગળનો ટૂકડો ' ! એ ભ્રાંતિ ઉપજાવનારી અને જેને તેને શરમિંદા બનાવનારી, મહાયુદ્ધની નવી શોધખોળ આપણી વસ્તુસ્થિતિને કંઇ પણ રીતે લાગુ પડી શકતી નથી. જે વસ્તુસ્થિતિને આધારે જે સંબંધો, હકકો અને ફરજો નોંધાએલ છે તે સર્વ ફરી ગયાં છે; તેથી એ નકામાં, જડવત્ બનેલાં, અને રાજા-પ્રજાની ખરી સમાનતા અને સ્વાધીનતાની વચ્ચે વિઘ્નરૂપ થઇ પડેલાં કરારનામાનાં ચીથરાંઓને હવે કચરાની ટોપલીને હવાલે કરી, નવેસરથી દેશી પ્રજાકીય આલમનું ભવિષ્ય ઘડવાનું છે." [પૃષ્ઠ ૫૯૪-૫૯૫.]

\+ + +

વિભાકરનાં આ જીવનચરિત્રો વાંચ્યા પછી મારો પાકો અભિપ્રાય થયો છે કે એ જીવન ચરિત્રોને સ્વતંત્ર પુસ્તક રૂપે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે તો ઉગતા વિદ્યાર્થીઓની નાડીમાં ચૈતન્યવીજળી રેડવાનું કાર્ય એ લેખો બહુ સારી રીતે સિદ્ધ કરી શકશે. વિદ્યાર્થીઓના અધ્યયનક્રમમાં તેમની ઉપયોગિતા કેટલી બધી છે એ વિષે એકમત થવા માટે, ઉપર આપેલા ઊતારાથી તૃપ્ત ન થતાં વિશેષ પ્રમાણની અપેક્ષા રાખનાર કોઇક જ હશે.

"નૂતન ગુજરાતને હવે કેવા સાહિત્યની અપેક્ષા છે ?" એ લેખ, તથા **"કલાનો આદર્શ"** એ લેખ **"આત્મનિવેદન"**-મન્દિરના જાગતાજોધ સમર્થ માનનીય દ્વારપાલ છે. સાહિત્યવિષયક તથા કલાવિષયક વિભાકરની ઉચ્ચ, વ્યાપક, સુંદર ભાવનાઓ અહિં આવેશના વિચારપ્રૌઢતા સાથે મંગલ વિવાહનું પવિત્ર દર્શન કરાવે છે. **"હિંદુસ્થાન"** વગેરે દૈનિક પત્રોમાં સામાન્ય જનસમાજ માટે જે વિચારક તથા મીમાંસક સરલ, સચોટ, ટુંકાં વાક્યો લખી શકે છે તે સાક્ષરસમુદાય માટે તથા ઉચ્ચ અધિકારવાળા વિદ્યાવિલાસીવૃંદ માટે

દશેરાની સ્વારી સરખી કેવી ડોલતી, ભવ્ય, ભભકાદાર, વિશાલ વાક્યાવલિ રચી શકે છે તે અહિં સ્પષ્ટ સમજાય છે. એ લેખોનું મનન કરનાર છાતી ઠોકી કહી શકશે કે સાહિત્ય અને કલા માટે આ સાહિત્યપ્રિય કલાધારે નિર્ણિત કરેલું આસન કોઇ પણ પ્રકારે ઓછું વંદનીય નથી.

જીવન અને કલાનો અભેદ નિકટ સંબંધ દર્શાવતાં વિભાકર સત્ય અને જુસ્સાનો રમણીય સંયોગ કરે છેઃ—

“ સુશિક્ષિતો પણ ભૂલી જાય છે કે જ્યાં જ્યાં મનુષ્યના હૃદયાલાપ છે ત્યાં ત્યાં કલા છે. તેઓ જાણતા નથી કે મજૂરના કંગાલ ઝુંપડાથી માંડીને ભવ્ય તાજમાહાલ પર્યંત, પારણામાં ઝૂલતા કિશોર બાળકના મીઠા કલરવથી માંડીને રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની ગીતાંજલિ પર્યંત, અને કોઇ રંક ઓશરીમાં ચિતરાયલા સાથિયાથી માંડીને પારીસના ભવ્ય લુવ્રમાં કે ફ્લૉરેન્સની આર્ટ ગૅલરિમાં વિરાજતા રાફાએલ અને માઇકેલ એન્જેલોનાં જગપ્રસિદ્ધ ચિત્રો પર્યંત, કલાનો પ્રદેશ પથરાયેલો છે. જેમ મનુષ્યની લાગણીઓ અમર્યાદ છે તેમ કલાનો પ્રદેશ પણ અમર્યાદ છે. જીવન કલામય છે અને કલા જીવનમય છે. કલા સંકુચિત થવાથી જ જીવન સંકુચિત થાય છે. કલા અને જીવન વચ્ચે વિરોધ ઉત્પન્ન કરવાથી જ જીવન શુષ્ક, રસહીન, જડ અને 'પાપી' બને છે.”

[પૃષ્ઠ ૩૧.]

“ એકજ વસ્તુ આવશ્યક ” એ લેખમાં બે પક્ષની સુંદર તુલનાના રૂપમાં, અને “ લડાઇ અને સમાજશાસ્ત્ર ” એ લેખમાં અનેક મહત્ત્વના મર્મોના રૂપમા વિભાકરની વિવેચનશક્તિ આપણને દર્શન દે છે. “જ્ઞાતિઓનુ ભવિષ્ય” એ લેખમાં વિભાકરનું વ્યાવહારિક શાણપણ મધ્યમ પ્રતિપત્તિ–સુવર્ણમય મધ્યમાર્ગ (Golden Mean) માં આપણને વ્યક્ત થાય છે. “ વજ્રની ભીંત સરખી જ્ઞાતિ સંસ્થાને તોડી પાડવાના તમામ પ્રયત્ન વ્યર્થ છે ”– એવી ઘોષણા સુધારકો પ્રતિ કરવામાં આવી છે. તેમજ “ જ્ઞાતિના અસંખ્ય પેટાભેદો અને વિરોધો સમાજને ભયંકર હાનિકારક થયા વિના રહે નહિ”– એવો દુંદુભિનાદ મનાતર્કીઓ પ્રતિ કરવામા આવ્યો છે

કેળવણીના પ્રે[illegible]ના પણ એ [illegible]આપણ “ આપણી કેળવણીની એક [illegible]” [illegible] લેખમાં પ્ર[illegible]ગ પ્રાપ્ત થતાં [illegible] છે

"હાલની શાળાઓમાંથી તેમજ યુનિવર્સિટીઓમાંથી પાસ થતા સંખ્યાબંધ વિદ્યાર્થીઓ એવા જોવામાં આવે છે કે જેઓ એક પેન્સિલ સુંદર અને સુઘડ રીતે કેમ ઘડવી તે પણ જાણતા નથી. એવા અનેક ગ્રેજ્યુએટો આપણે ત્યાં મોજુદ છે કે જેઓ એક સાદી નોટબુક કેમ બાંધવી તેનું જ્ઞાન ધરાવતા નથી. નવલકથાઓ વાંચવાની શક્તિને કેળવણી કહેવી, અને હાથનો યથાર્થ અને સુન્દર ઉપયોગ કરવાની શક્તિને કેળવણી શા માટે ન કહેવી તે સમજી શકાતું નથી. [પૃષ્ઠ ૩૨૪]

"અફસોસની વાત છે કે આજ કાલ પોતાના હાથથી કામ કરવું તે હલકું ગણાય છે. ખાનદાન કુટુમ્બ એજ ગણાય છે કે જ્યાં નહાના બાળકથી માંડીને મોટા વૃદ્ધ માણસ પર્યંત કોઇ પણ પોતાના હાથથી કે પગથી મોજ-શોખ સિવાયનું કાંઇ પણ કામકાજ કરવાની તસ્દી ન લેતું હોય !

હાથ વતી અન્ન ખાવું પડે છે અને બીજી કેટલીક અનિવાર્ય જરૂરિયાતોમાં તસ્દી લેવી પડે છે તેમાંથી પણ મુક્તિ મળી શકતી હોય તો આ નવા જમાનાનાં સુધરેલાં અને ખાનદાન લોકો એ મુક્તિ મેળવવાને પાછી પાની ભરે તેમ નથી." [પૃષ્ઠ ૩૨૬]

વિભાકરે એમનો સ્ત્રીનો આદર્શ "**નવા યુગની સ્ત્રી**" મા અસાધારણ છટાથી, આકર્ષક નવીન શૈલીથી, ફરજ અને હક્કનું મધુર મિશ્રણ કરી રજુ કર્યો છે. એક પાનાની ટુંકી મર્યાદામાં નાનકડું નંદનવન ખડું થયલું જોવા જેઓ ઇચ્છતા હોય તેઓ "**ન્હાની ન્હાની બાતો**" એ અપૂર્વ સુંદર કલાકૃતિને હર્ષથી વધાવી લેશે.

મજુર વર્ગને વિભાકર સમાજરૂપ વિરાટ્શરીરનું એક આવશ્યક અને આદરણીય અંગ માને છે. મજુર વર્ગ એટલે એવો સમુદાય નહિ કે જેને શ્રીમંતો કચડી નાંખે, શૂદ્રો એટલે એવા પશુકોટિના મનુષ્યો નહિ કે જેમની આરોગ્ય સરખી અતિ અગત્યની જરૂરિયત વિષે પણ ઇતર વર્ગો પ્રમાદઘેનમાં ઘોર્યા કરે. ઉદ્ધત શ્રીમંતાઇ અને અનુકંપાપાત્ર ગરીબાઇનો વિરોધ સમાજને કેવો કલંકરૂપ છે તેનું ચિત્ર "**ઉદ્યાન કે કબ્રસ્તાન?**" એ જલદ સંવાદમાં આબાદ દોરવામાં આવ્યું છે; સત્તાનો ઉન્માદ તથા આધ્યાત્મિક શાંતિ એ બેનો

શાશ્વત વિરોધ આબેહૂબ ચિતરવામાં "ઇશુનો સત્યાગ્રહ" એ સંજ્ઞાધારી સંવાદ તેટલો જ સફળ થયો છે.

"**આત્મનિવેદન**" પ્રતિ વિદ્યાના અનુરાગીઓનું આકર્ષણ કરવા માટે આટલી પ્રસ્તાવના પૂરતી છે. નર્મદાશંકર અને નવલરામ એ બે પાકા સાક્ષર સુરતી લાલા આજ હયાત હોત તો તેઓ વિભાકરની પીઠ જોર રીતે થાબડત. પંદર વર્ષની લેખન–પ્રવૃત્તિના સુંદર, રસમય, કિંમતી સ્વરૂપ આ પુસ્તક છે. ઉપરાંત નાટકો અને નવલકથાના રૂપમાં વિભાકરે ઓછું લખ્યું નથી. "પૂર્વની રક્ષક અને પશ્ચિમની વિકાસક શક્તિઓ"ના આ ઉપાસકનું વય હજી ૩૫ પાસેનાં ઓજસ્વી પ્રદેશમાં રમણ કરે છે. આરોગ્યની કિંમત એઓ પૂરી સમજે છે, અને આરોગ્યના નિયમો પાળવામાં ચુસ્ત પણ છે. તેથી એમની પરિપક્વ પ્રજ્ઞાના તથા ગાઢ અભ્યાસના ફળ રૂપે આવા જ સુંદર અને મનનીય લેખસંગ્રહોની આશા જનસમાજ રાખશે તો તે પરિપૂર્ણ થવાનો સંભવ છે. કોઇ બાબતમાં કોઇ એમને કદાચ તોફાની કે બંડખોર કહેશે, અને કોઇ એમને નરમ અથવા મોળા કહેશે. કપાળે કપાળે બુદ્ધિ જુદી હોય છે. અને એક મનુષ્યનું મગજ તથા બીજા મનુષ્યનું મગજ ભૂમિતિના એક ત્રિકોણ તથા બીજા ત્રિકોણની માફક પૂર્ણાંશે અડોઅડ ગોઠવાઇ જવાનો સંભવ નથી. નિખાલસ મતભેદ હોવો એ એક પ્રકારનો માનવચિત્તચૈતન્યનો ચમત્કાર જ છે, અને એવું ચૈતન્ય "**આત્મનિવેદન**"ના અથથી માંડી ઇતિ સુધી ચમકી રહ્યું છે એમાં લેશ પણ શંકા નથી.

મને ખાતરી છે કે એક બાબતમાં તો વિભાકરનું તોફાનીપણું ચંભી જશે. આશિષ દેવાના મારા પુરાણા હક્ક વિષે તેઓ વાદવિવાદ ઉઠાવે એવો સંભવ નથી જ. માટે અંતે એમને સંબોધી મારો એજ પ્રસિદ્ધ પ્રાચીન હૃદયોદ્‌ગાર છે કે—

शतं जीव शरदो वर्धमानः ।

—કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતા

પ્રસ્તાવના

લગભગ પંદર વર્ષની મ્હારી નમ્ર સાહિત્ય પ્રવૃત્તિના સંદોહન રૂપે આ લેખસંગ્રહની ન્હાનીશી નિવાપાંજલિ ગુર્જર સાહિત્યદેવીને ચરણે ધરવાનું મ્હેં સાહસ ખેડ્યું છે. જુદે જુદે પ્રસંગે લખાયેલા આ લેખો હજુ પણ આપણા વર્તમાન બળતા પ્રશ્નોને બહુ નિકટ રીતે સ્પર્શતા ન હત, અને અત્યારની અનેક જાહેર ચર્ચાઓ તથા પરિસ્થિતિઓની તેમાં કંઈક અણધારી આગાહીઓ ન હત, તો અપૂર્વ અને નવીન દૃષ્ટિબિંદુઓનો મ્હારા જેવો ચાહક ગઈ કાલનાં આ વિચારઆંદોલનોને પાછાં આજે તાજાં નજ કરત. પરંતુ જ્યારે વર્તમાન પ્રજાજીવન સંબંધી નિશદિન પ્રકટ થતા અસંખ્ય મતવાદો અને તરંગોની પળપળ બદલાતી દુનિઆમાં કંઈક આવચલ અને ચિરંજીવ સિદ્ધાંતો શોધવાનો મ્હેં યત્ન કર્યો, ત્યારે બહારથી પ્રતિક્ષણ નવીન દેખાતી ચર્ચાઓ તથા તરંગમાલાઓનો આખો હિમાચલ ઝાંઝવાંનાં જળની માફક દૃષ્ટિમર્યાદામાંથી સરી જતો દેખાયો! જ્યારે જાહેર તેમજ ખાનગી આવેશો અને ઉભરાઓના ઉછળતા સમુદ્રમાં ક્યાંય માનવ બુદ્ધિને સ્થિર રાખી પગ ટેકવવા જેટલો પણ પૃથ્વીનો ટૂકડો ન દેખાયો, ત્યારે મ્હને ભાન થયું કે અત્યારની આ અસ્થિર ક્ષણભંગુર માનસિક સૃષ્ટિમાં કંઈક ચિરંજીવ, સ્થાયી વિશ્રામસ્થાનોની કેટલી બધી આવશ્યકતા છે. તેથી જ મ્હને હિમ્મત આવી કે જે જે લખાણોમાં મ્હેં ક્ષણજીવી હકીકતો કરતાં અવિચલ સિદ્ધાંતોની ચિંતના કરી હોય તેવા લખાણો મ્હારા નમ્ર "આત્મ-નિવેદન" તરીકે સુજ્ઞ વાચકો પાસે સાદર રજુ કરીશ, તો કદાચ આ વ્યાકુલ યુગમાં થોડાં પણ ચિંતાતુર વિચારકોને સ્થિર ચિત્તથી થોભવાને હું કોઇક વિશ્રામસ્થાન બતાવી શકીશ.

જીવનના સંગીન પાયાઓ તલસ્પર્શી મીમાંસા અને સ્વચ્છ વિચારણા વગર રચી ન શકાય એ અભિપ્રાય હું વર્ષો થયાં ધરાવું છું

સમસ્ત સંસાર સરવાળે માનવીઓની માનસિક દુનિઆનું જ એક પ્રતિબિંબ છે,—એ માત્ર વેદાન્તનું જ સૂત્ર નથી, પણ પ્રતિક્ષણ થતા અનુભવની સત્ય હકીકત છે. વસ્તુતઃ આ અસ્તવ્યસ્ત અને વ્યાકુલ જમાનાનાં સર્વ દર્દોનું ખરૂં નિદાન એજ હકીકતની ભીતરમાં છે. સંસાર નાદાર ત્યારે જ બને છે કે જયારે જનતાની વિચારશક્તિ ખૂટી જાય; રિયાસતો ધૂળ ભેળી ત્યારે જ મળે છે કે જયારે તેઓનો બુદ્ધિવૈભવ નષ્ટ પામે; મનુષ્ય મૃતપ્રાય ત્યારે જ થાય છે કે જયારે તેનું માનસિક યંત્ર અટકી પડે; સમાજની આલીશાન ઇમારત ત્યારે જ જમીનદોસ્ત થવાના ભયમાં આવી પડે છે કે જયારે તેના પાયાઓ પોકળ હોય; જીવન-વાટિકાનાં સૌરભ અને સૌંદર્ય ત્યારે જ ઉડી જાય છે કે જયારે બુદ્ધિરૂપી ધરણીના રસ ચૂસાઇ, સૂકાઈ ગયા હોય.

આપણી પ્રાણવગરની પ્રવૃત્તિઓનું પણ એજ કારણ છે કે એ સર્વ પ્રવૃત્તિઓનું પ્રેરક વિચારબલ પ્રાણવગરનું છે. આ આવેશમય યુગમાં વિચાર અને ચિંતન અર્થે ક્ષણવાર પણ થોભવાને કોઇ તૈયાર નથી! તેથી આપણો બુદ્ધિવ્યાપાર ઢંગધડા વગરનો અને અસ્તવ્યસ્ત છે. આપણા માનસિક રથને તરંગોના ઘોડાઓ આપણે જોડયા છે; એ રથમાં વ્યવસ્થા વગરનો બેસુમાર ભાર આપણે લાદેલો છે; રથને ચલાવનાર સારથિ કોઇ છે નહિ; અને ઘોડાઓ પૂર વેગમાં વગર લગામે દોડયા જાય છેઃ—એ મુસાફરીનો શો અંત હોઇ શકે? અંત એજ કે એક તરફથી આપણું સાહિત્ય ઉદ્દેશ વગરની વાર્તાઓ, કવિતાઓ અને કલ્પનાઓ, નિષ્પ્રાણ ચર્ચાઓ અને ટીકાઓ, તથા લક્ષ્ય વગરની તરંગમાલાઓથી ઉભરાય છે, ત્યારે બીજી બાજુથી "આચરણ કરો," "કાર્ય કરો," "કંઇક કરી બતાવો," એવાં નિષ્ફળ પોકારો સર્વ સભાપીઠો, તંત્રીસ્થાનો અને ટીકાકારો પોકારી રહેલ છે! સર્વત્ર લાગણીઓ અને હૃદયના આવેશો પ્રતિ અપીલ થઇ રહી છે! બુદ્ધિને અપીલ કરવાનું જોખમ કોઇ ખેડવા ચાહતું નથી! પરંતુ જ્યાં સુધી "સ્વર્ગનાં સંગીત" કે "કાર્ય"ના પોકાર નિર્મલ

બુદ્ધિ સાંભળે કે સમજે નહિ, અને બુદ્ધિના સંદેશ હૃદયના મર્મોને પહોંચે નહિ, ત્યાં સુધી આ સર્વ હાકલો અરણ્યે રૂદન જેવી નથી લાગતી ? આશ્ચર્ય તો એ છે કે આ ઉતાવળા યુગમાં સૌને તત્ત્વચિંતન-ની તકલીફ વગર મુક્તિ સાધવી છે ! સૌને નકશાઓ દોર્યા વગર કિલ્લાઓ સર કરવા છે ! સૌને લક્ષ્ય નિરધાર્યા વગર નિશાનો વિંધવાં છે ? સૌને " વિચાર " ના વિમાન વગર આકાશમાં ઉડવું છે ! સૌને માનસિક પાયાઓ વગર " કાર્ય " ની ઇમારત ચણવી છે ! તેથી જ આજે આપણે ત્યાં પ્રવૃત્તિઓના ઓઘ વળે છે છતાં નથી દેખાતી ક્યાંય પ્રગતિ કે મુક્તિ, કે નથી અનુભવાતી ક્યાંય તૃપ્તિ કે શાન્તિ !

આવા અભિપ્રાયો ધરાવનાર એક નમ્ર વિચારકની આ વિચાર-શ્રેણિ છે. એ સર્વ વિચારો સાથે સર્વ વાચકો સંમત થશે એમ માન-વાની ધૃષ્ટતા હું નહિ જ કરૂં. પણ મ્હને એટલી તો આશા છે કે જેઓ વિચાર અને ચિંતનને પ્રજાજીવનના પાયાઓ ગણે છે તેઓને આ સંગ્રહમાંથી કેટલીક વિચારણીય સામગ્રી મળી આવશે. આ લેખક કોઇ યુગનો પ્રતિનિધિ હોવાનો દાવો કરતો નથી. પરંતુ શ્રીયુત મણિ-લાલ નભુભાઇ દ્વિવેદીની " સુદર્શન ગદ્યાવલિ " પછી જાહેર પ્રશ્નોને મીમાંસક તેમજ વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી તપાસનાર ગ્રંથ તરીકે આ પ્રકારનો આ પહેલો જ લેખસંગ્રહ બહાર પડે છે એટલું અભિમાન હું લઉં તો સાહિત્યકારો મ્હને ક્ષમા આપશે. તત્ત્વદર્શનનું આ પુસ્તક નથી, છતાં પ્રજાજીવનના અનેક પ્રસંગોને તાત્ત્વિક સિદ્ધાંતોથી સ્પર્શ-વાની મ્હેં હિમ્મત કરી છે. સાહિત્ય અને કલા; સમાજ અને જ્ઞાતિ; રાષ્ટ્ર અને રાજ્યપ્રકરણ—આ વિવિધ ક્ષેત્રોને સારગ્રાહી સૂત્રોથી રસ-વાનું મ્હેં સાહસ ખેડ્યું છે.

એક દશકા કરતાં વધારે સમયવિભાગમાં પથરાયેલા આ લેખો જુદા જુદા સમયના પ્રતિબિંબ રૂપે પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે. તેથી એ વિચારો હાલની બદલાયેલી પરિસ્થિતિને અગર અત્યારના મ્હારા

અભિપ્રાયોને બંધબેસતા કરવાને બદલે ઇતિહાસની યથાર્થતા જાળ-
વવાની ખાતર જે સ્વરૂપમાં તે પ્રકટ થયા હતા તેજ સ્વરૂપમાં અહિં રજુ કરેલ છે. જેમ બની ગયેલી હકીકતો અને વીતી ગયેલી ઘડીઓ નિરવધિ કાલની ન તોડી શકાય તેવી સાંકળો છે, તેમ વિચારશ્રેણિઓ પણ મનુષ્યના માનસિક ઇતિહાસનાં પાનાંઓ છે. એટલી ખાત્રી આપું છું કે માત્ર લેખિની–વિલાસની ખાતર આ પાનાંઓ લખાયાં નથી, પરંતુ અનિવાર્ય લાગતા જાહેર સવાલોની અનિવાર્ય ચિંતનાથી આ લેખો પ્રેરાયેલા છે.

આ ઉપરથી એમ ન સમજાય કે ભાવનાઓ અને હૃદયની ઊર્મિ-
ઓને હું ઓછું મહત્ત્વ આપું છું. મ્હારો તો દૃઢ અભિપ્રાય છે કે જેમ બુદ્ધિગમ્ય સાહિત્યદ્વારા તત્ત્વદર્શન કરાવી શકાય તેમ હૃદયગમ્ય સાહિત્યથી પણ જીવનરહસ્ય અને માનવ આદર્શો સમજાવી શકાય. વસ્તુતઃ આ લેખસંગ્રહ કરતાં ઘણાં મ્હોટા પ્રમાણમાં મ્હેં મ્હારી ભાવનાસૃષ્ટિ કાલ્પનિક સાહિત્યમાં ઢાલવી છે. એ મ્હારી નાટ્યકૃતિઓ હું અહિં રજુ કરી શક્યો હત તો બુદ્ધિ અને હૃદય, હકીકત અને કલ્પના, વ્યવહાર અને ભાવના,–એ સર્વ દેખાતાં દ્વંદ્વોનું એકીકરણ હું મ્હારી નમ્ર દૃષ્ટિથી કેમ ઘટાવું છું તે કદાચ સુજ્ઞ વાચકને હું સમજાવી શકત. કારણ કે જે તાત્ત્વિક સિદ્ધાંતો અને આદર્શો મ્હે આ સંગ્રહમાં વિવેચક બુદ્ધિથી રજુ કરવા યત્ન કરેલ છે તેજ ભાવનાઓ મ્હેં મ્હારી નાટ્યકૃતિઓ દ્વારા પ્રેક્ષકોનાં હૃદયદ્વાર પાસે રજુ કરેલ છે. જેમ એ નાટ્યકૃતિઓ દ્વારા ગુર્જર પ્રેક્ષક આલમને કંઈક નવીન ભાવનાસૃષ્ટિનું ઝાંખું ઝાંખું પણ દર્શન હું કરાવી શક્યો છું, તેમ આ લેખસંગ્રહ આપણી સામાજિક, સાહિત્યવિષયક અને રાજ્યદ્વારી ભરતીઓટની પેલી પાર તરૂણ ભારતની મનોરથસૃષ્ટિનું યત્કિંચિત્ દિગ્દર્શન કરાવવામાં ઉપયોગી નિવડશે, તો હું મ્હારી જાતને કૃતકૃત્ય માનીશ.

છેવટે આ ગ્રંથની ભૂમિકા લખવાની મહત્કૃપા કરનાર સાક્ષર શ્રીયુત કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામનો ઉપકાર માન્યા વગર આ પ્રસ્તાવના

હું બંધ કરી શકતો નથી. એમનો અને મ્હારો સંબંધ ગુરૂશિષ્યનો સંબંધ હોઇને મ્હારે ક્યા શબ્દોમાં એક વડીલના સ્નેહકૃત્ય માટે આભાર પ્રકટ કરવો તે સૂઝતું નથી. તેથી એટલું જ કહીને હું સંતોષ માનીશ કે જો આ પાનાઓમા ક્યાય વાચકને થોડી પણ મનપસંદ સામગ્રી મળી આવે તો તેના આદ્ય પ્રેરક શ્રીયુત કૌશિકરામ છે. વિદ્યાર્થી અવસ્થામાંજ મ્હોટી ભાવનાસૃષ્ટિ રચતાં કોઇએ મ્હને શિખવ્યું હોય, સાહિત્યને માટે કોઇએ મ્હારી રસવૃત્તિને જગાવી હોય, અને અદ્યાપિ પર્યંત મ્હારી નમ્ર જાહેર પ્રવૃતિઓને કોઇએ અખંડ પ્રેરક અને પોષક બલ આપ્યું હોય તો તે, સને ૧૯૦૬ના મ્હારા હેડ માસ્તર અને ગુરૂશ્રી કૌશિકરામે જ. તેથી વાચકને આ પુસ્તકની "ભૂમિકા"માં જ્યાં જ્યા મ્હારા તરફ પક્ષપાત લાગે ત્યા ત્યા મ્હારી લાયકાત કરતા "ભૂમિકા"ના વિદ્વાન્ લેખકની મ્હારા પ્રતિ ઉદારતા અને કૃપાદષ્ટિ જ સમજવાની છે.

મુંબઇ,
મહા શિવરાત્રિ,
વિક્રમાર્ક ૧૯૮૦

નૃસિંહ વિભાકર

— પ્રથમ ખંડ —

સાહિત્ય અને કલા

આત્મ નિવેદન.

વંદે માતરમ્.

(બંકિમ બાબુના મૂલ્ક-મશહૂર રાષ્ટ્રગીતનો અનુવાદ.)

વંદે માતરમ્,

સુજલા, સુફલા, ચંદનશી શીતલા,
નવપલ્લવા માત તું— વંદે૦

ચંદ્રા સોહિની, રજની શી મોહિની.
ફૂલભર દ્રૂમદલ સહ શોભિની,
સુહાસિની, સુમધુર ભાષિણી,
સુખદા, વરદા, માત તું— વંદે૦

ત્રીસ કોટિ કંઠ ગભીર ગર્જના સમ ગાજે,
દ્વિગુણ કોટિ ભુજે સમશેરે સમ રાજે,
કોણ કહે મા તુને અબલે?
બહુ બલ ધારિણી, નમું હું, તારિણી,
રિપુદલ વારિણી, માતને— વંદે૦

તુંજ વિદ્યા, તુંજ ધર્મ,
તુંજ હૈયું, તુંજ મર્મ,
પ્રાણ તું છો આ શરીરે— વંદે૦

બાહુની તમે મા શક્તિ,
દિલની તમે મા ભક્તિ,
તમારીજ પ્રતિમા ભળી મંદિરે મંદિરે— વંદે૦

તમેજ દુર્ગા દશ શસ્ત્ર કર ધારિણી,
કમલા કમલદલવિહારિણી,
દેવી વિદ્યા દાયિની નમું તમને— વંદે૦

નમું હું કમલા, નિર્મલા, અતુલા,
સુજલા, સુફલા, માતને— વંદે૦

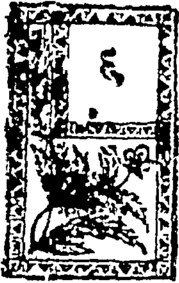
શ્યામલા, સરલા, સુસ્મિતા, ભૂષિતા,
ધરણી, ભરણી, માતને— વંદે૦

(મિસીસ બેસંટ નજરકેદમાંથી છૂટાં થયાં ત્યારે એમને અભિનંદન આપવા ભરાયેલી મુંબઈની સ્ત્રીઓની જાહેર સભામાં ગાવા

આત્મ નિવેદન.

(૧)

નૂતન ગુજરાતને હવે કેવા સાહિત્યની અપેક્ષા છે?

રેક પ્રજાની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ બહુધા પોતપોતાની જીવન-પ્રવૃત્તિના પ્રતિબિંબરૂપ હોય છે એ વાત ઘણે અંશે માન્ય કરવા જેવી છે. જેમ જેમ જુદા જુદા દેશના સાહિત્યક્રમનો ઇતિહાસ ઉકેલવા આપણે યત્ન કરીશું તેમ તેમ આ સત્ય વધારે ને વધારે દૃઢીભૂત થશે. પ્રત્યેક નવીન સ્ફુરણ, પ્રત્યેક નવીન વિચાર, પ્રથમ તો કોઈ વિરલ મગજમાં ઉદ્ભવે છે, પછી તે જનસમાજના અગ્રગણ્ય મનુષ્યોમાં સંક્રાંત થાય છે, ત્યાંથી લોકસમૂહમાં ફેલાય છે, ત્યારબાદ સમસ્ત પ્રજાના જીવનમાં ગુંથાઈ જાય છે, અને છેવટે તે ગુંથણીના નમુના સાહિત્યદ્વારા ઉતારવામાં આવે છે. પરંતુ જ્યારે તે નવીન વિચાર તેની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે ત્યારે તેનો અધઃપાત પણ શરૂ થાય છે. જે પરિસ્થિતિમાં તે વિચારની સ્થિતિ હતી તે પરિસ્થિતિ ક્રમશઃ રૂપાંતર પામે છે અને પછી નવીન પરિસ્થિતિ નવીન વિચારને જન્મ આપે છે. આ સમયે જીર્ણ અને નવીન વિચારનું તુમુલ યુદ્ધ જામે છે. પૂર્વના વિચારનું ખોળીયું હજુ ઉપયોગી અને નવયૌવન છે એમ માની લેનારાઓનો મ્હોટો સમૂહ એક બાજુ ઉભે છે, ત્યારે તે ખોળીયું નિરૂપયોગી અને જીર્ણશીર્ણ થઈ ગયું છે એમ સમજનાર વિરલાઓનો ન્હાનો સમૂહ બીજી બાજુ ઉભે છે. પોતાને થએલ નવીન સ્ફુરણની પ્રતીતિ પોતાના શ્રદ્ધાળુ, અજ્ઞાન ભાઈઓને કરાવવાનો મહાભારત ધર્મ આ ન્હાના સમુદાયને આ સમયે પ્રાપ્ત થાય છે. આ સંજોગોમાં પણ સાહિત્યના

અંકુરો ફુટે છે, અને અંતે સાહિત્યના સતત દારૂગોળાથીજ આ ન્હાનું લશ્કર વિજય મેળવે છે.

તાત્પર્ય એ છે કે જેટલે અંશે સાહિત્ય લોકોના જીવનપ્રવાહને અનુસરે છે તેટલેજ અંશે લોકોનું જીવન પણ સાહિત્યથી ઘડાય છે, પોષાય છે, અને વ્યવસ્થિત બને છે. દેશકાલ, જાતિસ્વભાવ, ભૂતદશા અને વારસામાં મળેલી ભાવનાઓ, સાહિત્યને રંગનારાં તત્ત્વો છે, ત્યારે સાહિત્ય એ ભૂતદશાની પશ્ચાદ્દભૂમિપર ઝાંખા થઈ ગએલા રંગોને પ્રકાશિત કરનારી, વર્તમાન પડદા પર નવીન રંગો પૂરનારી, અને ભવિષ્યની આછી આછી રૂપરેખા દોરનારી પિંછી છે. સંક્ષેપમાં એક પક્ષે સાહિત્ય પ્રજાના જીવનઝરાને ઝીલનારૂં પાત્ર છે, તો બીજે પક્ષે પ્રજાને જીવન અર્પનારૂં પાત્ર પણ સાહિત્યજ છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ મૅક્સ નૉર્ડો તેથી પણ આગળ જઇને કહે છે કે સાહિત્યપર જીવનની અસર કરતાં સાહિત્યની જીવનપર અતિશય વધારે અસર છે. તે લખે છે કે, " What are the mutual relations which subsist between life and fiction?......Which is the pattern? Which is the imitation?...In my mind the answer to this question can be given without a moment's hesitation The effect of polite literature upon life is incomparably greater than that of life upon polite literature."* મૅક્સ નૉર્ડોનો આ સિદ્ધાંત અલ્પ અંશમાં પણ સ્વીકારવામાં આવે તો આ લઘુ લેખની

* " જીવન અને સાહિત્ય વચ્ચે અરસ્પરસ શો સંબંધ છે?... એ બેમાં આદર્શ કયો અને નકલ કઈ?......મારા વિચાર પ્રમાણે એક પણ ક્ષણ થોભ્યા વિના આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી શકાય તેમ છે. સંસ્કારી સાહિત્યપર જીવનની અસર કરતાં જીવનપર સંસ્કારી સાહિત્યની અસર અપ્રિતમ અધિકતર છે."

થોડી પણ સાર્થકતા સિધ્ધ થઈ, એમ માનવું અતિ પ્રગલ્ભ નહિ ગણાય એવી આશા છે; કારણ કે ઉચ્ચ સાહિત્યથી ગુજરાતનું જીવન ઉન્નત બનાવી શકાશે એવી સંભાવના આ આખા નિબંધનું સૂત્ર છે.

આનંદની વાત છે કે ચાર પાંચ દશકા પહેલાં ગુર્જર સાહિત્યની જે શોકજનક સ્થિતિ હતી તે હાલ ઘણે અંશે બદલાઈ છે. ગુજરાતની વધતી જતી ગરીબાઈ, પ્રાણધારણ અર્થે લોકોના મ્હોટા સમુદાયને રચવો પડતો આજીવિકાસંગ્રામ, પારદેશિક રાજ્યવ્યવસ્થા, અતિ શોચનીય સાંસારિક સ્થિતિ, પ્રજાકીય કેળવણીનો ઉપ:કાળ, રાજવંશી પુરૂષોના ઉત્તેજનની ખામી, અંગ્રેજી વિદ્યા અને ભાષાનો ઉછાળા મારતો પ્રચાર, અને જનસમાજ તથા સ્ત્રીવર્ગની સાહિત્ય પ્રતિ અનભિરૂચિ,—આ સર્વ વિઘ્નોની પરંપરાને ભેદીને ગુર્જર સાહિત્ય થોડું પણ પ્રકાશ્યું એ ખરેખર ગુજરાતના સાક્ષરોને અને સાહિત્યપ્રિય વર્ગને ખાસ અભિનંદનનું કારણ છે. ગુજરાતી સાહિત્યના આટલા ઉલ્લાસ માટે જે સંતોષ થવો જોઇએ તે સંતોષ જાહેર કર્યા બાદ અસંતોષની ભૂમિમાં સહજ પ્રવેશ કરીશું.

પ્રથમ તો જગત્ ઉપરની મહાન્ ઉથલપાથલના આ સમયે ગુજરાતના સાક્ષર અને શિક્ષિત વર્ગનાં હૃદયોને કેવા કેવા વિચારો, કેવી કેવી કલ્પનાઓ, કેવી કેવી ભાવનાઓ, દોલાયમાન કરી રહેલ છે તેનો અધુરો ખ્યાલ પણ કંઈક ઉપયોગી થઇ પડશે અને ગુજરાતીઓની વાસનાઓ અને મહેચ્છાઓ જો ગુજરાતી સાહિત્યમાંજ સર્વાંશે સંક્રાંત થઈ હોય તો તો તે સાહિત્ય ઉપરજ દૃષ્ટિપાત કરવાથી આપણે જાણવાનું જાણી લઈશું. પરંતુ કહ્યા વિના ચાલતું નથી કે આ પરીક્ષા તદ્દન અપૂર્ણ છે એટલુંજ નહિ પરંતુ ગુજરાતના વિદ્વાનોને અતિશય અન્યાય આપનારી છે. કારણ કે, ક્યાં દેશોન્નતિ અને સ્વતંત્રતાના ઉચ્ચ વિચારપ્રદેશમાં વિહરતા, સંસારસુધારાની રસભર ઉત્સાહક વાતો કરતા, અને પશ્ચિમની અનેક વિદ્યાઓની પ્રસાદીવાળા, કેળવાએલા ગુજરાતી ભાઇઓ,—અને ક્યાં ન્યાતિઝગડા-

ઓથી રંગાયેલું, અર્થરહિત વહેમોથી પોષાયેલું, સંકડાતું, દબાતું, ચગદાતું, ઢીલું, ગુજરાતી સાહિત્ય! ક્યાં જીવનમુક્તિ, કર્મયોગ અને મનુષ્યફરજના સત્ય સિધ્ધાંતોના પિછાણનારાઓ,—અને ક્યાં માયા, ફાની દુનિઆ, વિધાતા અને જપતપમાં મસ્ત બનેલું સાહિત્ય! ક્યાં સ્વાભાવિકતા અને સૌન્દર્ય સાથે સંગીનતા અને ઉપયોગિતાના ચાહકો, અને ક્યાં કૃત્રિમ, બેડોળ, છીછરાં, નિરર્થક જોડકણાં! આ ઉપરથી એટલું તો પ્રતીત થશે કે જે મહાન્ અભિલાષા ગુજરાતના આત્માનું મંથન કરી રહેલ છે, અને જે નવીન ચેતન ગુજરાતની ઉછરતી પ્રજામાં વ્યાપી રહેલ છે, તે અભિલાષા અને તે ચેતનની સંક્રાંતિ હજુ ગુર્જર સાહિત્યમાં થવા પામી નથી. સાથે સાથે એટલું પણ સ્મરણમાં રાખવાનું કે જો વિચારો અને ભાવનાઓએ નિશ્ચિત સ્વરૂપ લીધેલું હોતું નથી તો તે હૃદયના મર્મભાગમાં પ્રવેશી શકતાં નથી. જ્યાંસુધી મનની વાંછનાઓ મનના ગર્ભમાંથી નીકળી સ્થાયીભાવાત્મક થતી નથી, જ્યાંસુધી હૃદયની ઊર્મિઓ હૃદયના ઉંડાણમાંથી નીકળી આખર દેહને હલમલાવી મૂકતી નથી, ત્યાંસુધી વાણીદ્વારા કે લેખનદ્વારા બહાર નીકળી અન્યમાં કંપ ઉત્પન્ન કરવાનો વેગ તેમાં આવી શકતો નથી. ત્યારે શું છીછરી લાગણીઓ અને ઉપલક વિચારોને સંગીન અને તલસ્પર્શિ કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો નથી? શું અંતરના ઉદાત્ત ભાવોને અન્ય જનોની સેવાઅર્થે પ્રકાશિત કરવાનો પ્રસંગ સમીપ આવ્યો નથી? શું આપણા અગ્રેસરો અને વિચારકોના હૃદયોમાં પ્રકટેલા સ્ફુલિંગ વડે સમસ્ત ગુજરાતના જીવનને જ્વલંત કરવાનો અનિવાર્ય ધર્મ એમને પ્રાપ્ત થયો નથી?

અલબત્ત, ગુજરાતી સાહિત્યની ખીલવણીમાં અનેક મુશ્કેલીઓ આડી આવી છે અને આવે છે; પરંતુ તે મુશ્કેલીઓ છતાં ગુર્જર સાહિત્યમાં જે કાંઈ લખાયું છે અને લખાય છે તેથી શું વધારે ઉપયોગી, વધારે ગંભીર, વધારે વ્યાપક અને પરિસ્થિતિને વધારે અનુકૂલ લખાણ સંભવિત નહોતું અને નથી? જગતનો વિકાસક્રમ અમુક

અનિવાર્ય નિયમોને અનુસરે છે તે સત્ય કબૂલ છે તો પણ આપણે સર્વ સૌથી સરલ, સૌથી સુંદર, અને સાથી ટૂંકે માર્ગેજ આ સ્થિતિએ પહોંચ્યા છીએ, અને તેથી ઉચ્ચતર સ્થિતિએ આવી નજ શકત, એમ તો કોઈ પણ સુજ્ઞ કબૂલ કરી શકશે નહિ. જ્યારે આપણે આપણા માર્ગમાં ઉભેલાં અસંખ્ય આવરણો ગણાવવા ઉદ્યત થઈએ છીએ, ત્યારે આપણને મળી આવેલા અસંખ્ય અનુકૂલ પ્રસંગોનું પણ સ્મરણ શા માટે ન કરવું ? હકીકત એવી છે કે વિઘ્નોનું સ્મરણ જેટલું તીવ્ર હોય છે તેટલું અનુકૂલ પ્રસંગોનું હોતું નથી: એટલુંજ નહિ પણ પ્રાપ્ત થયેલા સર્વ અનુકૂલ પ્રસંગો જાણવાનો ઘણીવાર સંભવ પણ ઓછો. તેથી આપણે કોઈ પણ ભૂલો કરી નથી અથવા કોઈપણ સુંદર તકો ગુમાવી નથી એવું ખોટું ગુમાન રાખી શકાશે નહિ. ઈંગ્લાંડના મહાન્ રાજ્યનીતિજ્ઞ લૉર્ડ મોરલી પોતાના 'કૉમ્પ્રોમાઇસ' [' Compromise '] નામના અતિ મનનીય અને સુંદર ગ્રંથમાં આ સબંધી સંગીન વિચારો દર્શાવે છે તે, આશા છે કે, અત્ર અસ્થાને નહિ ગણાય. તે લખે છે કે, " To me at any rate the history of mankind is a prodigious wasteful experiment, from which a certain number of precious results have been extracted, but which is not now a final measure of all the possibilities of the time. It is not to deny the great law that society has a certain order of progress; but only to urge that within that, the only possible order, there is always room for all kinds and degrees of invention, improvement and happy or unhappy accident. "* આગળ ચાલતાં

* " ગમે તેમ પણ મને તો માનવ જાતિનો ઇતિહાસ એક જબ્બર નિષ્ફળ પ્રયોગ ભાસે છે. આ પ્રયોગમાંથી અમુક કિંમતી

તે લખે છે કે, "But it is midsummer madness of philosophic complacency to think that we have come by the shortest and easiest of all imaginable routes to our present point in the march; to suppose that we have wasted nothing, lost nothing, cruelly destroyed nothing, on the road."+ સમગ્ર મનુષ્યસમાજ સબંધી નીકળેલા આ ઉદ્‌ગારો ગુજરાતને કંઈ ઓછા પ્રમાણમાં લાગુ પડતા નથી. ભૂતકાલમાં થયેલાં સત્કાર્યની નોંધ લેવી, તેને માટે મગરૂર થવું, અને તેના કર્તાઓ પ્રતિ ઉપકારની લાગણીથી જોવું તે, જરૂર સૌજન્ય અને ડહાપણનું શુભ ચિહ્ન છે. તેવીજ રીતે આગલા જમાનામાં થયેલા દોષો સ્મરણમાં રાખી તે દોષો માટે રોદણાં નહિ રડતાં ભવિષ્યમાં તેવા દોષોથી મુક્ત થવા પ્રયત્નશીલ થવું એ પણ એક ઉંચા પ્રકારનું શાણપણ છે. એજ ન્યાયે ગુજરાતે આગળ જે તકો ગુમાવી છે, જે ભૂલથાપો ખાધી છે, જે

પરિણામો નિષ્કર્ષ રૂપે તારવી લેવામાં આવે છે, પરંતુ તેથી અત્યારે તે નિષ્કર્ષ સર્વ શક્ય–સંપાદ્ય વસ્તુનું એક અંતિમ પ્રમાણ નથી. આથી જનસમાજની પ્રગતિનો ક્રમ નિશ્ચિત છે એ મહાન્ સૂત્રનો અનાદર કરવાનો નથી, પરંતુ એટલુંજ ઠસાવવાનું છે કે તે એકજ શક્ય ક્રમની મર્યાદાની અંદર દરેક પ્રમાણમાં સર્વ પ્રકારની શોધખોળ, સુધારણા, અને સંપત્તિ કે આપત્તિ માટે અવકાશ છે."

+ "પરંતુ આપણા પ્રયાણમા આપણે જે સ્થિતિએ પહોંચ્યા છીએ તે સ્થિતિ આપણાથી કલ્પી શકાય તેવા સર્વ માર્ગોમાં સૌથી ટુંકે અને સરલ માર્ગે આપણે પ્રાપ્ત કરી છે એમ માનવું (અથવા તો) રસ્તામાં આપણે કોઈ પણ પ્રકારનો વ્યય કર્યો નથી, કંઈ પણ ગુમાવ્યું નથી, કાંઈ પણ નિષ્ઠુર રીતે નષ્ટ કર્યું નથી, એમ ધારવું એ એક ફિલસુફ (તત્ત્વજ્ઞ) ના સંતોષ જેવી દેખાતી ઘેલછાજ છે."

દોષો કર્યા છે તે સર્વનું પ્રાયશ્ચિત કરવા ગુજરાતના વર્તમાન અને ભવિષ્યના સાક્ષરોએ કટિબદ્ધ થઈ પોતાને શિર આવેલા અતિ ઉમદા ધર્મમાં આનંદપૂર્વક યોજાવું જોઇએ.

વળી આપણી આગલી પરિસ્થિતિમાં અનેક ફેરફારો થવા માંડયા છે, ચોમેર નવીન ચેતન સ્ફુરવા માંડયું છે, ગુજરાતના ક્ષિતિજ ઉપર નવીન રંગો દેખાવા લાગ્યા છે, અને સ્થળે સ્થળે નવી નવી જરૂરીઆતો ઉત્પન્ન થતી જાય છે. આપણી રાષ્ટ્રીય ભાવના બદલાઇ છે, આપણો ગૃહસંસાર બદલાયો છે, આપણા આચારવિચાર બદલાયા છે, આપણા મનોરથો બદલાયા છે. આવે સમયે જો ગુજરાતના નવા અવતારને અનુકૂલ સાહિત્ય આપણે ત્યાં ઉભું ન થયું, જો ડચકાં ભરતા આપણા પ્રજાજીવનમાં નવા યુગનું ચૈતન્ય ન રેડાયું તો સ્મરણમાં રાખવું કે ગુજરાતના ઉત્કર્ષ માટે આપણાં બાથોડીયાં નિષ્ફલ છે એટલુંજ નહિ પરંતુ સમસ્ત ગુર્જર પ્રજા થોડા વખતમાં શબવત્ બની જાય તો પણ આશ્ચર્ય નથી.

ત્યારે ગુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રમાં શું શું કરવાનું છે એ મહાપ્રશ્ન તુરતજ ઉપસ્થિત થાય છે. પરંતુ આ ન્હાનો લેખ એ મહા પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવા કોઈ પણ રીતે સમર્થ નથી. માત્ર આપણા સાહિત્યનાં થોડાંએક મુખ્ય અંગો સંબંધી થોડી થોડી સૂચનાઓ ઉપરાંત વધારે દાવો આ ટુંકો નિબંધ કરી શકે એમ નથી. અને તે સૂચનાઓ પણ આ વિશાળ વિષય ઉપર નવીન અજવાળું પાડવા કે ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરવા માટે કરવામાં આવી છે એમ માનવાનું નથી. સુશિક્ષિત વિદ્વાનો સમક્ષ આ સૂચનાઓ મૂકવી એ પણ હાસ્યરસની એક વાનીજ છે એમ આ લેખક સારી પેઠે સમજે છે. તો પણ હાલ થોડો સમય થયાં અમારો વિદ્યાર્થી વર્ગ અનેક કારણોને લીધે આગળ આગળ આવ્યો છે—ધકેલાયો છે, તથા જગતની, અને જગત્ નહિ તો પોતાને જગત્ માનનારાઓની, આંખે ચ્હડયો છે; આ ઇષ્ટાપત્તિનો લાભ લઈ,

કદાચ એક વિદ્યાર્થીના થોડા વિચારો આપણા ભવિષ્યનું સુકાન ચલાવનારાઓના હાથમાં ઉપયોગી થઇ પડે, અને ઉપયોગી નહિ તો સૂચનારૂપ અને સૂચનારૂપ નહિ તો અવગણનાને પાત્ર હોઈ ચેતવણીરૂપ થઇ પડે,—એવા કંઈક ઉંડા, કંઇક ઉપલક, કંઈક મિશ્ર આશયથી આટલી હિમ્મત ધરી છે.

શરૂઆતમાં જે વિષય સમસ્ત હિન્દુસમાજનું જીવિત છે, આખા વિશ્વનો પોષક છે, વ્યક્તિમાત્રની શાંતિનો ઝરો છે, અને સમાજમાત્રના ઝઘડાઓનું કેન્દ્ર છે, તે પ્રતિ આપણા ગુર્જર સાહિત્ય-ની શી પ્રવૃત્તિ છે અને શી પ્રવૃત્તિ હોવી જોઈએ તે અતિ સંક્ષેપમાં વિચારી જઈશું. ગુજરાતી સાહિત્યના પિતામહ નૃસિંહ મહેતાથી માંડીને ઠેઠ આજ પર્યન્ત ધર્મના ક્ષેત્રમાં આપણે ત્યાં જેટલું લખાયું છે તેટલું ભાગ્યેજ અન્ય કોઇ વિષયમાં આપણું સાહિત્ય વિચર્યું હશે. દેશકાલને લઈને આમ થયું એ વાત દીવા જેવી સ્પષ્ટ છે. અને એટલું તો માન્ય રાખવામાં કોઈને પણ બાધ નહિ હોય કે કોઈપણ પ્રજાનું જીવન વિશુદ્ધ, તેજસ્વી અને સ્વાર્પણશીલ કરવામાં ધર્મનું પુનરૂત્થાન જેટલું ફતેહમંદ નીવડે છે તેટલી બીજી કોઈ પણ સંસ્થા —ગમે તો તે ન્યાયમંદિર હો કે ડિટેક્ટિવ ડિપાર્ટમેન્ટ હો તો પણ, ફત્તેહમંદ નહિજ નીવડે. સ્વદેશવત્સલ શ્રીયુત રાનાડેનાં સુંદર વચનો યાદ આવે છે કે, " Our deliberate convicion has grown upou us with every offort that it is only a religious revival that can furnish sufficient moral strength to work out the complex social problems which demand our attention. Only a religious revival, not ot forms, but ot sincere earnestness which constitutes true religion, can effect the desired end. " * સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે

*. વિચારપૂર્વક કરેલો આપણો નિશ્ચય દરેક પ્રયત્ન સમયે

શ્રીયુત રાનાડે અર્થરહિત બાહ્યાચાર કે ક્રિયાકાંડના પુનરુત્થાનને આદર નથી આપતા, પરંતુ મનુષ્યના અંતરાત્માને વિશુદ્ધ. સરલ અને કર્તવ્યપરાયણ બનાવનાર ધર્મનોજ સત્કાર કરે છે. આપણું ગુર્જર સાહિત્ય ભક્તિરસથી છલબલે છે, દેવકથાથી ઉભરાય છે. અને હરિ-લીલાથી રસબસે છે. ખરેખર, આ અતિ આનંદનું કારણ છે. પરંતુ ભવિષ્યના લેખકોને એક નમ્ર સૂચના કરવાની ધૃષ્ટતા કરીશ કે સામાન્ય માનુષી બુદ્ધિ આલંકારિક ભાષામાં વર્ણવેલી રૂપકમય હરિલીલાને ભેદીને દેવરહસ્ય સમજવા જેટલી શક્તિ ધરાવતી નથી. પરિણામ એ આવેલ છે કે ખરો ધર્મ, ખરું કર્તવ્ય, ખરું દેવરહસ્ય, ખરું અધ્યાત્મબલ, સર્વ વિસરી જઈને લોકસમૂહ બાહ્ય ક્રિયાકાંડમાં ઘુમે છે, ધર્મઘેલછામાં મસ્ત બને છે, અને ધર્મને બહાને ગૃહસંસાર તથા સમાજનું સત્યાનાશ વાળે છે. ગુજરાતી ધાર્મિક સ્થિતિ ઉપર વિવેચન કરવાનું આ સ્થળ નથી, તથાપિ ગુજરાતી સ્ત્રીવર્ગ અને અભણ વર્ગમાં. ધર્મનું જે છીછરાપણું પ્રવેશ્યું છે, દંભની જે જ્વાલાઓ સહૃદયોને બાળી રહી છે, અને પરિણામમાં જે કર્તવ્યવિમુખતા ઉત્પન્ન થઈ છે, તેની નોંધ લીધા વિના ચાલતું નથી. હરિલીલાનાં શુદ્ધ, સાત્વિક ગાનો કોઈ પણ રીતે અનિષ્ટ નથી,—નાસ્તિકતા અને જડવાદ કોઈ પણ રીતે ઈષ્ટ નથી. પરંતુ હવેના લેખકોને એટલીજ વિનતિ કરવાની કે હરિલીલાની સાથે દેવરહસ્ય અને અધ્યાત્મવિષયની રમણીય ફૂલગુંથણી ભૂલી જવી ન જોઈએ; અને એ ફૂલગુંથણીનો લાભ માત્ર હિમાલયના ઉત્તુંગ શિખરપર વિરાજેલા વિદ્વાનોજ લઈ શકે એમ કરવાનું નથી, પરંતુ

આપણને વધારેને વધારે દૃઢીભૂત થયા છે કે જે દુર્ઘટ સામાજિક પ્રશ્નો આપણું ધ્યાન ખેંચે છે, તે પ્રશ્નો ઉકલવામાં જોઈતું નૈતિક સામર્થ્ય આપણું ધાર્મિક સંજીવનજ આપણને આપી શકશે બાહ્યાચારના પુનરુત્થાનથી નહિ, પરંતુ શૌચ અને અભિનિવેશ ક જે સત્યધર્મના આત્મારૂપ છે તેના સમુત્થાનથીજ ઈષ્ટ ફલ પ્રાપ્ત થ

ગંગાજીમાં ડુબકી મારતાં આપણાં નિરક્ષર ભાઈબ્હેનો પણ એ પ્રસાદી મેળવી શકે એવી વ્યવસ્થા કરવાની છે.

આપણે ત્યાં ધર્મની અનેક શાખાઓ ગુર્જર સાહિત્યની સેવા કરવા લાગી છે. તો પણ થોડા અપવાદ સિવાય, એક બીજાનું ખંડન કરવા જેટલો ઉત્સાહ આ ધાર્મિક સંસ્થાઓમાં જોવામાં આવે છે તેટલોજ ઉત્સાહ ધર્મનાં ખરાં રહસ્ય લોકોને સરલ ભાષામાં સરલ રીતે સમજાવવામાં દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. આપણા લેખકોએ સમજવું જોઈએ કે હવે કટાક્ષ અને લેખિનીયુદ્ધનું સાહિત્ય પૂરતું છે; રાગદ્વેષ-રહિત, મંડનાત્મક સાહિત્યનીજ અધુના અપેક્ષા છે. આપણા દેશમાં હાલ ઉછળતાં સાંસારિક અને પ્રજાકીય બળોને આ અનેક સંસ્થાઓ-માંથી જીવન અને પોષણ મળશે તોજ તે સંસ્થાઓ સાર્થક અને સફલ થશે, અન્યથા ગુજરાતમાં જે કાંઈ થોડું સત્ત્વ રહ્યું છે તે સત્ત્વને ચૂસી લેનારી જળોનીજ ગરજ તેઓ સારશે. તેટલા માટે ઘણા કાળ-થયાં જડ થઈ ગએલા ધર્મ પંથોને ચૈતન્યયુક્ત કરવામાં ભવિષ્યના ધર્મસાહિત્યસેવકોએ ઘુમવાનું છે. આચાર્યોની કેળવણી, દેવમંદિરોની દોલતનો સુવ્યય, ક્રિયાકાંડનો ધર્મ સાથે સંબંધ, અંધશ્રદ્ધાને વિવેકબુ-દ્ધિમાં પલટાવવાનાં સાધન, ધર્મનું ગૃહમાં તેમજ સંસારમાં સ્થાન, એ સર્વ સંબંધી સચોટ, સ્વતંત્ર, નિડર સાહિત્યની હજું અતિશય ખોટ છે. ભગવદ્ગીતાનો વધારે ને વધારે પ્રચાર થતો જાય છે એ સંતોષની વાત છે. અનેક દૃષ્ટિબિંદુથી ભગવદ્ગીતાનાં ભાષાંતરો એકંદરે ઈષ્ટ છે. તદપિ સંસારના મહાપ્રશ્નો ઉકેલવામાં ભગવદ્ગીતા કેટલી સહાયભૂત છે, કર્તવ્યપરાયણતાના કેવા દિવ્ય પાઠો તે ભણાવે છે, ધર્મ અને કર્તવ્યનું એકીકરણ તેમાં શી રીતે કરવામાં આવ્યું છે, વિગેરે અતિ મહત્ત્વનાં રહસ્ય સમસ્ત ગુજરાતના જીવનમાં હજુ વણાઈ ગયાં નથી. સત્ય ધર્મના મર્મભાગ પોતાના હૃદયના ગર્ભમાં ઉતાર્યા પછી અન્યના હૃદયમા તેનું પ્રેમપૂર્વક વહન કરવાથીજ ખરી સિદ્ધિ થવાની. ત્યારેજ દંભ અને અજ્ઞાન ઉપર શૌર્ય અને જ્ઞાનનો સૂર્ય

જુપ્રદેશમાં રાષ્ટ્રીય વાયુની લહરીઓ હજુ પહોંચી નથી. ગુજરાતમાં બિલકુલ દેશદાઝજ નથી અથવા તો રાષ્ટ્રીય ભાવના ઉત્પન્નજ થઈ નથી એમ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી. પરંતુ તે ભાવના અન્ય પ્રાંતોમાં જેટલી સતેજ, બળવતી અને વ્યાપક છે તેટલી આપણે ત્યાં નથી. વળી રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય ઉભું કરી લોકોમાં અશાંતિ, અસંતોષ અને વૈરભાવ ઉત્પન્ન કરવાનાં નથી; પરંતુ હિંદુ, મુસલમાન, પારસી કે ખ્રિસ્તી, તથા બંગાળી, પંજાબી, દક્ષિણી કે ગુજરાતી સર્વ એકજ છે, સર્વના અભિલાષો એકજ છે, સર્વની આશાઓ એકજ છે, સર્વનું સાધ્ય એકજ છે, એવી આત્મીયતા ગુજરાતના પ્રજાજીવનમાં વણાઈ જાય-ઓતપ્રોત બની જાય, અને તેથી દટાઈ ગએલી ખુટી લાગણીઓ પાણીદાર થાય, અને કુંભકર્ણની ગાઢ નિદ્રામાં ઘસઘસાટ ઉંઘતા ગુજરાતીઓ સફાળા જાગૃત થાય-એવું ઐક્યના અંકુરોને પોષનારૂં, જાદુઈ ચેતનવાળું ઉત્સાહક સાહિત્ય જન્મ પામે એજ આપણી મહત્વાકાંક્ષા, એજ હાલ તો ગુજરાતની રાષ્ટ્રીય ભાવના, અને એજ આપણા 'કવીશ્વરો'ની 'રસસિદ્ધિ'. હાલમાં કોઈ કોઈ ખૂણે ખાંચરે માતૃભૂમિ માટે 'ગીતડાં' દ્રષ્ટિગોચર થાય છે, અને નિઃશંક તે ધન્યવાદને સર્વથા પાત્ર છે. પરંતુ રાષ્ટ્રીય સાહિત્યની આટલેથીજ સમાપ્તિ થતી હોય તો તે ખરે-ખર શોચનીય છે. કારણ કે હજુ તો આપણે જબ્બર જહેમત ઉઠાવવાની છે. આપણા કાવ્યમાં, આપણી વાર્તાઓમાં, આપણી નાટકકથાઓમાં, આપણા ઇતિહાસમાં, આપણાં શાલોપયોગી પુસ્તકોમાં, આપણા નીતિના ગ્રંથોમાં, આપણી રંગભૂમિ ઉપર,—સ્થળે સ્થળે સ્વદેશાનુરાગ, પરસ્પર નિઃસ્વાર્થ સેવા, અને સમગ્ર ભારતવાસીઓની એકતાના દિવ્યપાઠો પૂર્વના અને પશ્ચિમના સચોટ દ્રષ્ટાંતોથી, ગુજરાતનાં ઘેરે ઘેરે સૌ પ્રજાના હૃદયમાં ઉતારવાનાં છે.

ખૂબીઓ અને ખામીઓ, આપણી વર્તમાન લડતો, અને આપણી ભવિષ્યની પ્રજાકીય ભાવનાઓ,—આ સર્વ વિષયો આપણી માતૃભાષામાં ઉતારવાની, અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. આ વાત સર્વને સુવિદિત છે, તો પણ છેવટની સૂચના કરવાની કે જ્યાં સુધી પ્રજાકીય સાહિત્યની જ્વાલાઓ અભણમાં અભણ હૃદયને પણ પ્રકાશ આપશે નહિ, જ્યાં સુધી દુનિઆદારીના સર્વ સગપણ કરતાં માતૃભૂમિનું સગપણ વધારે મહત્ત્વનું છે એવા ઉમળકા એક ખેડુત સુદ્ધાંના અન્તરમાં આવશે નહિ, અને જ્યાં સુધી દેશના કાયદાને માન આપનારી, રાજ્યકર્તાઓને કર્તવ્યનિષ્ટ બનાવનારી, રાષ્ટ્રીય ચળચળ સમસ્ત સમાજની રગેરગ વ્યાપી રહેશે નહિ ત્યાં સુધી, ભલે મુઠ્ઠીભર અંગ્રેજી ભણેલાઓ અંગ્રેજી સાહિત્યમાંથી થોડું ઘણું ઉપર ચોટિયું રાજકીય જ્ઞાન મેળવે, ભલે તેઓ " મૉડરેટસ " " એકસ્ટ્રીમિસ્ટસ " આદિનો મિથ્યા બકવાદ કરે, તો પણ તેથી, હિંદી પ્રજાના મોક્ષકાળનાં કિરણો સર્વત્ર ઉદયમાન થવાનાં નથી, તેથી દેશનાં

* આ ત્રણ પારેગ્રાફો ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદની પરીક્ષક કમિટીએ રાજ્યદ્વારી સબબને લીધે પરિષદમાં વાંચવા અર્થે વાંધા ભરેલા ઠરાવ્યા હતા ! મ્હારે કાને વાત આવી હતી કે તે વખતના કાઠિયાવાડના એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર સર ક્લૉડ હિલની રાજ્યદ્વારી રૂચિ સંતોષવાને એ બહાદૂર કમિટીએ અભિપ્રાય બાંધ્યો હતો. સંભળાય છે કે સાક્ષર શ્રીયુત બળવંતરાય ઠાકોરે તે સમયે ભારે રાજ્યદ્વારી વફાદારીથી આ પારેગ્રાફોને બાતલ કરવાનો આગ્રહ કર્યો હતો ! ગમે તે હો, પણ કેટલાક મુરબ્બીઓની સલાહને વશ થઇને મ્હેં તે વખતે આ બલાત્કાર સામે બંડ ઉઠાવ્યા વિના છેવટે ચૂપકી પકડી હતી. આ નિર્દોષ પારેગ્રાફોનો આ ન્હાનો ઇતિહાસ સને ૧૯૦૯ ના અરસામાં ગુજરાતના રાજકીય 'બૅરોમીટર' તેમજ પ્રજાકીય 'થરમૉમીટર' ની સ્થિતિનો સાચો ખ્યાલ આપશે.

(ન. ભ. વિ.)

તમામ અંગો એકી વખતે ચેતન મેળવવાનાં નથી, અને તેથી રાષ્ટ્રીય પક્ષાઘાત કરતાં વધારે સુંદર પરિણામની આશા કોઇપણ સુજ્ઞ હૃદયમાં પ્રકાશવાની નથી.

કેળવણીના પ્રદેશમાં પણ આપણા સાહિત્યનો વિકાસ હજુ અલ્પ જ છે. બાલશિક્ષણ, સાર્વજનિક આરોગ્ય, સ્ત્રીવાંચનમાળા, વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર, આદિ વિષયોમાં આપણે ત્યાં બહુ ઉપયોગી સાહિત્યની અપેક્ષા છે. પશ્ચિમમાં દિવસે દિવસે નવી ઉદ્દ્ભવતી અનેક સુંદર યોજનાઓનો સંચાર આપણા સાહિત્યમાં કરવાનો ઉત્સાહ આપણા પદવીધારીઓમાં કોણ જાણે ક્યારે જાગશે ? ગુજરાતની સમસ્ત પ્રજાને વિદ્યાવિલાસી કરવાનો મહાભારત ધર્મ ગુજરાતના સુશિક્ષિત વર્ગને શિર છે એ એમણે ભૂલી જવાનું નથી. કહેવાની જરૂર નથી કે જે મનુષ્યો પોતાની આજીવિકા અર્થે સખ્ત મજૂરીમાંથી ઉંચું માથું કરી શકતાં નથી, જેમને ઇશ્વિરે વિદ્યાની પ્રસાદી બક્ષી નથી, અને જેઓની જીવનપ્રવૃત્તિ હૃદય અને બુદ્ધિના સુંદર છોડોને છેદી નાખનારી શુષ્ક હાડમારીમાં સમાપ્ત થાય છે, તેઓના જીવનમાં થોડો પણ રસ રેડે તેવું, તેઓની મજૂરીનો થોડોપણ શ્રમ ઉતારે તેવું, તેઓની નિરાશામાં થોડી પણ આશા મેળવે તેવું, ઘણુંજ સુલ, સસ્તુ, રસિક, બોધપ્રદ સાહિત્ય બહુ કરવું તે ખરેખર અનેક જીગરના આશીર્વાદો કમાવા જેવું છે. આ ક્ષેત્રમાં આ પ્રથમ કર્તવ્ય ઉપરાંત બીજું ઘણું ઘણું કરવાનું છે, પરંતુ તે સર્વની નોંધ લેવા જેટલો અત્ર અવકાશ નથી. માત્ર થોડી મુખ્ય બાબતો સહજ અવલોકી જઈનેજ સંતોષ માનશું.

આપણા બાલકોની જરૂરીઆતો પ્રથમ વિચારશું. એમને બિચારાંઓને સુંદર વાંચનમાળાની જરૂર છે. એમને સરલ, સચિત્ર બાલશિક્ષણની અપેક્ષા છે. એમને પૂર્વનું, પશ્ચિમનું, નવું અને જૂનું રસપૂર્વક જાણવાનું છે. એમને સારગ્રાહી થઇ સંગીતમાંથી, વાર્તામાંથી, પદાર્થ-

પાઠમાંથી, નીતિગ્રંથમાંથી, સર્વમાંથી, આનંદ લૂટતાં શીખવું છે. એમને વિનોદમાથી બોધ કાઢી લેવા પ્રયત્નશીલ થવું છે, એમને આરોગ્યના પાઠ હૃદયમાં ઉતારવા છે, "ગુણવંતી ગુજરાત" નાં ગીતો ગાવાં છે, રામચંદ્ર અને સીતાનાં ચરિત્રો સાંભળવાં છે, પોતાનાં બાલસ્નેહીઓને સહાયભૂત થવું છે, પોતાનાં કુટુમ્બજનને વહાલાં અને ઉપયોગી થવું છે, પોતાનાં વડીલોને માને આપી સ્વતંત્ર ભૂમિમાં વિહરવું છે, એમને ઘણું ઘણું કરવું છે; બાપડાંના મનોરથો બહુ મ્હોટા છે–આપણને શરમાવે તેવા છે. વળી ઉત્સાહ જ્વલંત છે, અને બુદ્ધિ આગના જેવી છે. પૂરંતુ એમનો ગનારો એવા વડીલો સાથે પડયો છે કે જેઓમાં ભીરુતા, નિરુત્સાહ, અને કર્તવ્યવિમુખતાના થર ઉપર થર જામી ગયા છે અને જામતા જાય છે. આપણે એટલુંજ ઇચ્છીશું કે જગદીશ્વર એ બાલકોની પ્રાર્થના ધ્યાનમાં લઈ ગુજરાતી ભાઈઓના આંતર પડદા ખોલે અને કીર્તિનેજ સાહિત્ય પ્રવૃત્તિનું શ્રેષ્ઠ પ્રેરક તત્ત્વ માની લેનારાઓમાં બંધુકૃત્યની ભાવના પ્રકટ કરે, અથવા તો એમનામાં એમના સ્વાર્થની ખરી સમજણ ઉતારે.

સ્ત્રીઓના આપણે ઓછા ઋણી નથી. એમના અભ્યાસક્રમ માટે, એમના વિનોદ સારૂ, એમના બોધાર્થે, જેવું અને જેટલું સાહિત્ય અપેક્ષિત છે તેવું અને તેટલું આપણે પૂરૂં પાડયું છે કે ? એકાદ અથડાતું, કુટાતું, નિર્જીવ માસિક ઉભું કર્યું, કે બેચાર પુસ્તકો દ્વારા સાધ્વીઓની પૌરાણિક કથાઓ બહાર પાડી, અથવા તો "પતિવ્રતા" તથા "પાતિવ્રત્ય" નો પુરૂષદૃષ્ટિથી થયેલો શુષ્ક બોધ ભાજીપાલાને મૂલ્યે વહેંચ્યો, એટલે સ્ત્રી પ્રતિ કર્તવ્ય સમાપ્ત થયું એવો રંગ હાલ તો જોવામાં આવે છે. ત્રીજા વર્ગની, અને ચોથો વર્ગ શરૂ થયો હોય તો તે વર્ગની, વાર્તાઓ અને નવલ કથાઓ ચોમાસાની મંકોડીઓની પેઠે ઉભરાવા માંડી છે. પરંતુ એવા સાહિત્યનો તો દુષ્કાળજ છે કે જેથી આપણી સ્ત્રીઓમાં રસિકતા, વિદ્યાનુરાગ અને મહત્ત્વાકાંક્ષા ઉત્પન્ન થાય, જેથી એમનામાં જીવનના અને સંસારના મર્મ સમજ-

વાની શક્તિ આવે, જેથી તેઓ પાશ્ચાત્ય વીજળિક ઝણઝણાટ સાથે આર્યોની ગંભીરતા મિલાવી શકે, અને જેથી ઘણો સમય થયાં જડ ઘાલી રહેલી નિંદ્ય વાસનાઓની કિલ્લેબંદી તોડી તેઓ ઉચ્ચ ભાવનાઓના ઉદ્યાનમા વિહરી શકે.

એટલું તો સુવિદિત છે કે દરેક સ્થળે નવાં થાણાં નાખવાની જરૂર નથી. કેટલાંક જૂનાં ખડેરો સંભાળપૂર્વક વસાવવામાં આવશે તો મનમાનતો લાભ ચોક્સ મળી શકશે. દૃષ્ટાંત તરીકે, આપણી પ્રાચીન કથાશ્રવણની અત્યુત્તમ પદ્ધતિ હજુ પણ આપણામાં પ્રચલિત છે. ધર્મના રંગથી રંગાયલું આ સાહિત્ય થોડું સાંસારિક બનાવવાથી અને સમયબલને અનુકૂલ બીજા ફેરફારો કરવાથી આ સંસ્થા ઘણી બલવતી, લાભપ્રદ અને રસપૂર્ણ કરી શકાય તેવી છે. હરિકીર્તનમાંથી પણ અનુપમ ખુબીઓ નીકળી શકે તેમ છે. સંક્ષેપમાં આ સંસ્થાઓમાંથી પૌરાણિક જડતા ગાળી નાખી તેમાં નવું ચૈતન્ય રેડવામાં આવે તો, નિઃશંક, સ્કૂલ અને કૉલેજના શિક્ષણની ન્યૂનતા ઘણે અંશે પૂરાઇ જાય, અને જેઓને તે શિક્ષણની પ્રસાદી ન મળી હોય તેઓને તેની બહુ અપેક્ષા પણ ન રહે.

આ સવનો નિષ્કર્ષ એટલોજ કે સ્ત્રીઓની સુકુમાર કળાઓને ખીલવવાને, એમની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ વિકસાવવાને, અને એમના હૃદયના મૃદુ ભાવોને દીપાવવાને, ગુર્જર સાહિત્યને બુદ્ધિ અને હૃદયના અનેક વિષયોથી બહલાવો અને વિલસાવો.

હવે ઇતિહાસ, કાવ્ય, નાટક, આદિનો શંભુમેળો અવલોકીશું. પ્રથમ તો આપણે ત્યાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિનો વિકાસ ઘણોજ અલ્પ થયો છે એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી. ઇતિહાસ એ લોકોમાં રાષ્ટ્રીય ભાવના ઉત્પન્ન કરનારૂં, એમના સુતેલા સંસ્કારોને જાગૃત કરનારૂં, અને સામાજિક તથા રાજકીય સંકટો અને વિટંબનાઓ સહન કરવા જેટલું સામર્થ્ય અર્પનારૂં, સાહિત્યનું એક અતિ પ્રબલ અંગ છે. પરંતુ આપણે ત્યાં તો ઇતિહાસના નામને યોગ્ય ઇતિહાસ કોઈ સાક્ષ-

રના મનોરાજ્યમાં હોય તો કોણ જાણે ? ગુજરાતનો ઈતિહાસજ જ્યાં અપૂર્ણ, શુષ્ક અને નિર્માલ્ય હોય ત્યાં આપણી ભાષામાં અન્ય દેશોના ઈતિહાસની વાતજ શી કરવી ? નિશાળોમાં નિયત થયેલા ઇતિહાસો કયા દૃષ્ટિબિંદુથી લખાયા છે તેની બરાબર સમજણ પડતી નથી. પરંતુ આ સંબંધમાં ગુર્જર સાહિત્યને બહુ દોષ દેવા જેવું નથી. સંસ્કૃત સાહિત્ય કે જે ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, નાટક, આદિ અનેક વિષયોથી રસબસ થઈ રહ્યું છે તેમાં પણ ઈતિહાસનું ક્ષેત્ર તો તદ્દન વેરાન બિયાબાન જેવુંજ દીસે છે. ઈતિહાસની ખીલવણીમાં નડેલાં અનેક આવરણોને લીધે આખા હિન્દુસ્થાનની લગભગ આવીજ સ્થિતિ છે. ત્યારે આપણી ભૂત અને વર્તમાન દશાનું ઐતિહાસિક ચિત્ર આપણી સ્વભાષામાં આપણો સુશિક્ષિત વર્ગ નહિ આલેખે તો પછી એ મહાન કાર્ય બીજું કોણ કરી આપશે ? માત્ર વંશાવળી અને લડાઈઓની નોંધથીજ સંતોષ ન માનતાં આપણા વિદ્વાનોએ હવે ઈતિહાસદ્વારા આપણી પ્રજાને પ્રબોધવાની ભાવના રાખવી જોઈએ; તેમજ પાશ્ચિમાત્ય ઐતિહાસિક કૃતિનું પણ વહન આપણા સાહિત્યમાં થવું જોઈએ; અને આપણા પ્રજાકીય મહાપ્રશ્નોનું તારતમ્ય ઈતિહાસદ્વારા લોકોના હૃદયમાં ઉતારવાના પ્રયત્નો પણ આદરવા જોઈએ.

"મનુષ્યના જીવનનો સર્વથી મધુર આલાપ" જે કાવ્ય, તે સંબંધી બે બોલ બોલી લઈએ. આપણા કાવ્યપ્રદેશમાં વિચરેલા સર્વ લેખકોની કૃતિનું સૂક્ષ્માવલોકન કરવાનું આ સ્થળ નથી, પરન્તુ ગુર્જર કાવ્યસાહિત્યમાં જે અનિષ્ટ તત્ત્વો પ્રવેશવા મંડયાં છે તે સંબંધી એક બે સૂચના કરીનેજ સંતોષ પામશું.

એટલું તો કબુલ કરવું પડશે કે આપણા સાહિત્યનાં બીજાં અંગો કરતાં સ્વાભાવિક રીતે આપણો કાવ્યપ્રદેશ ઠીક ખેડાયો છે. સાથે સાથે એટલું પણ કબુલ કરી લેવા જેવું છે કે બીજા વિષયો કરતાં આ વિષય ઉપર સારા નરસા લગભગ બધા લેખકોની લેખિની વધારે નિરંકુશ ચાલી રહી છે. હાલ સમય એવો આવ્યો છે

જેનાથી કાંઈ પણ સંગીન કાર્ય બની ન શકે તે છેવટે 'કવિ'ની પદવી શોધે છે. ગમે તે થોડું પણ 'ભણેલ' ગુજરાતી પુરૂષ કે સ્ત્રીનું આખું જીવન તપાસી જઈશું તો તેમાં થોડો પણ સમય મળી આવશે કે જ્યારે તેણે જાણ્યે અજાણ્યે, ગુપ્ત કે જાહેર રીતે, 'કવિ'ની માનપ્રદ પદવી ભોગવીજ હશે.

અલબત્ત, મનુષ્યમાત્ર પોતાની કલ્પનાસૃષ્ટિમાં વિહરવાને સ્વતંત્ર છે. હૃદયમાત્ર 'કવિ'ની સુખદ ઘેલછામાં મસ્ત બનવાને નિરંકુશ છે. તથાપિ આંતર ભાવો બહાર પ્રકટતી વખતે વ્યક્તિ—સ્વાતંત્ર્ય ઉપર જનસમાજ જે હિતકર અંકુશો મૂકે છે તેનું વિસ્મરણ થવું ન જોઇએ. બીજી સૂચના એ કરવાની કે ક્લિષ્ટ, નિર્માલ્ય કૃત્રિમ, જોડકણાંથી ગુર્જર સાહિત્યની સેવા થવાની નથી. દિલગીરી અને આશ્ચર્યની વાત છે કે આપણી નાટક કંપનીઓ, આપણા માસિકો અને વર્તમાનપત્રો આ કચરાને ઉત્તેજિત કરવામાં જરા પણ પાછી પાની ભરતાં નથી. આજકાલ ગદ્યમાં કહેવાની દરેક વસ્તુનો પદ્યમાં સંચાર કરી ગદ્યને છેવટની તિલાંજલિ આપવાનો પ્રયત્ન થઇ રહ્યો છે. ભય રહે છે કે હવે કદાચ ખેતીવાડી, રસાયણશાસ્ત્ર, રાજ્યનીતિ, શિલ્પશાસ્ત્ર, ગણિત, ભૂમિતિ, આદિ સર્વ પદ્યમાજ ઉતારવામાં આવે. અને ભવિષ્યની સાહિત્યપરિષદ્ પદ્યમાંજ ચર્ચા કરે તો બહુ વિસ્મય પામવા જેવું નથી.

સ્વાભિમાન સંતોષવાનો આ સમય નથી એમ કહેવાની જરૂર નથી. તથાપિ મરૂભૂમિમાં વૃષ્ટિની માફક વ્યર્થ દેખાતી કૃતિઓ જોઇને હૃદય દ્રવે તો તે સ્વાભાવિક છે. કવિઓનું સ્વાત્મરસિકત્વ સર્વથા આદરણીય છે, તો પણ લોકોના અને પોતાના હૃદયના રણકાર એકસૂર અને એકતાન કરવાનો અભિલાષ રાખનારને તો સર્વાનુભવરસિકત્વના જ ઉપાસક થવાનું છે. શેક્સપિયર, મિલ્ટન, ટેનિસન, આદિની પ્રસાદી હજુ આપણા કાવ્યસાહિત્યમાં અપેક્ષિત છે. જેમની રગેરગમાં કવિત્વ વ્યાપી રહેલું છે તેમના ઉદ્ગારો સર્વથા ઇષ્ટજ છે. બાલકો અર્થે સરલ, બોધાત્મક કવિતાઓ અને સ્ત્રી વર્ગ અર્થે વિવિધ પ્રસં-

ગોને અનુકૂલ સુંદર ગીતો અને ગરબીઓ માટે જેટલી જહેમત ઉઠા- વાય તેટલી ખરહક છે. માતૃભૂમિની કે પ્રભુની પ્રભુતાનાં યશોગાન લાભપ્રદજ છે. અને અંતમાં હૃદયના ઉચ્ચગામી પ્રદેશોમાં લઇ જતા જે ઉમળકાઓ કોઇક વિરલ ક્ષણે કોઇક વિરલ હૃદયમાં આવી જાય છે, તે ઉમળકાઓ ભલે કહેવાતા કવિના ન હોય તો પણ તે ક્ષણના કવિહૃદયમાંથી તે ઉદભવતા હોવાથી સર્વથા સત્કારનેજ પાત્ર છે.

નવલકથાઓનો દિવસે દિવસે વિસ્તાર પામતો પ્રચાર આપણું લક્ષ ખેંચ્યા વિના રહેશે નહિ. અંગ્રેજી સાહિત્યનો આ નમુનો ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રબલ સત્તા ધરાવતો જાય છે. ગુર્જર સાહિત્ય ઉપર અખંડ જ્યોતિ પાડનારી સ્વર્ગસ્થ ગોવર્ધનરામભાઈની કૃતિથી ગુજરાતમાં નવલકથાઓને અપૂર્વ ચેતન મળ્યું છે. માસિકો અને વર્તમાનપત્રો ની ભેટોનાં પુસ્તકો પણ નવલકથાનાં ખાસ પ્રેરક તત્ત્વો થઇ પડયાં છે. વિશેષમાં ભાષાંતરોથી પણ આપણા કથાસાહિત્યમાં સુંદર ઉમેરો થતો જાય છે. પરંતુ દિલગીરી સાથ કબુલ કરવું પડશે કે વાચકને નવરાસનો સમય ગાળવાનું સાધન આપવું અને તેનું મનરંજન કરવું એના કરતાં ગુરૂતર લક્ષ્ય આપણી વાર્તાઓ અને નવલકથાઓના ઘણા મ્હોટા ભાગમાં દૃષ્ટિગોચર થતું નથી. વાર્તાઓ અને નવલકથાઓની ઉપયોગિતાનું શોચનીય વિસ્મરણ જ્યાં ત્યાં જોવામાં આવે છે. નવ- લકથાઓનો મ્હોટો સમુદાય મદન અને સ્ત્રીવિષયક વસ્તુથીજ રંગા- યેલો દેખાય છે. પરિણામમાં છીછરાં ચિત્ત વિહ્વલ અને નિર્વીર્ય બને, સંસ્કારી સાહિત્ય માટે અણગમો અને તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય, અને નવલકથાનું શુદ્ધ હાર્દ હમેશને માટે અગોચર અને અગમ્ય રહે તો શું આશ્ચર્ય ? જડવ્યવહારમાંજ વિચરતા લેખકોએ ચૈતન્યના સ્થાનોમાં સંચારણ કરવાને હવે કટિબદ્ધ થવું જોઇએ. નવલકથાઓનું લ્હાણું કરનારાઓએ જોણવું જોઇએ કે પોતાના આપવાના લ્હાણામાં વાર્તા- ના આકર્ષક મિષ્ટ પકવાન સાથે ઉચ્ચ સંસ્કારોનું મધુર અન્નપાચન

પણ એમણે આપવાનું છે, અને રસિકતાની મોહમયી વસ્તુ સાથે સદ્બોધની હિતકર સામગ્રી પણ યોજવાની છે.

વળી આ ક્ષેત્રમાં સર્વને માટે એકજ પ્રકારનો કચરો ઉત્પન્ન થવા માંડયો છે તે સરવાળે નિરર્થકજ છે. બાળકો, તરૂણો ને વૃદ્ધો, સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો, અભણ અને શિક્ષિત, સર્વને સારૂ એકજ પંક્તિનું સાહિત્ય બેહુદુંજ ગણાય; આપણા મજૂર વર્ગ માટે, આપણા વ્યાપારી વર્ગ માટે, આપણાં બાળકો માટે, આપણી સ્ત્રીઓ માટે, આપણા તરૂણો માટે, વિવિધ પ્રકારની વાર્તાઓ અને નવલકથાઓની અપેક્ષા છે.

હાલ ઐતિહાસિક અને સાંસારિક તત્ત્વો આપણી નવલકથાઓમાં ખાસ સ્થાન રોકે છે, અને તેથી બેશક ઘણો લાભ થવા સંભવ છે; પરંતુ વર્તમાન સંક્રાંતિકાળનો થોડો પણ મર્મ સમજનારને એટલું તો જણાયા વિના રહેશે નહિ કે જ્યાંસૂધી આપણી ધાર્મિક, સાંસારિક, ઔદ્યોગિક, રાષ્ટ્રિય અને સાહિત્યવિષયક ભાવનાઓ એક સરખી પ્રફુલ્લ નહિ થાય, અને જ્યાંસૂધી સંસારશાસ્ત્રની તેમજ નીતિશાસ્ત્રની, સ્વાર્થી તેમજ પારમાર્થિક, રાજકીય તેમજ પ્રજાકીય, કારીગરની તેમજ કવિની, સર્વદેશીય દૃષ્ટિથી ગુર્જર પ્રજાને સ્થૂલ તેમજ સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિનાં દર્શન નહિ કરાવાય, ત્યાંસૂધી આપણું પ્રજાજીવન અનેકવિધ વૃદ્ધિ કે ઉન્નતિ અનુભવશે નહિ, ત્યાંસૂધી આપણી અસંખ્ય અલખ શક્તિઓ લખ થઈ શકશે નહિ, અને ત્યાંસૂધી આ યુગના અને હવે પછી આવતા યુગના સર્વ ધર્મ અને મર્મ સમજવાનું તથા રક્ષવાનું સામર્થ્ય કે શાણપણ આપણામાં આવી શકશે નહિ.

નવલકથામાંથી નાટકમાં પ્રવેશ સ્વાભાવિક છે. આપણું નાટકસાહિત્ય હાલ પૂર જોસમાં છે. બાહુતી નાટકકારોની સંખ્યા ભડકાવે તેટલી જબ્બર થતી જાય છે. નાટકો અને નાટકકારોની સંખ્યાના પ્રમાણમાં આપણું નાટકસાહિત્ય નિઃસત્ત્વ છે એમ કેહેવુંજ જોઇએ. પિટ ક્લાસની રૂચિને સંતોષવાનું લુલું પાંગળું બ્હાનું કાઢી જે ભવા-

ઇઓ ભજવાય છે તે ખરેખર ગુર્જર સાહિત્યને લાંછનરૂપ છે. જુજ અપવાદો બાદ કરીએ તો નિકૃષ્ટ શૃંગારરસની જમાવટ કરવી, ગંભીરસમાં ગંભીર પ્રસંગે પણ કોઈ પણ રસ્તે હાસ્ય ઉપજાવવું, નિરક્ષર પાત્રોના મુખમાંથી ડહાપણ ભરેલાં ટાહ્યલાં ઓકાવવાં, છીછરા ભક્તિરસથી ધર્મઘેલછા ઉત્પન્ન કરવી, અથવા તો શેક્સપિયરનાં ભાષાંતરનો કે બાદશાહ અને બીરબલની વાર્તાનો સ્થાને અસ્થાને ઉપયોગ કરી લેવો, એમાંજ આપણાં આધુનિક નાટકોની સાર્થકતા, આપણા 'કવિરાજો'ની ખુબી અને આપણા નાટ્યશાસ્ત્રની સિદ્ધિ સમાપ્ત થાય છે. સૃષ્ટિલીલાનાં આબેહૂબ ચિત્ર, હૃદયના અકૃત્રિમ ભાવોનો ચિત્તાકર્ષક વિલાસ, તથા સંપત્તિની જ્યોતિમાં, આપત્તિના અંધકારમાં અને બન્નેની મિશ્ર છાયામાં અથડાતાં મનુષ્યોની આશાઓ અને નિરાશાઓ તથા એમનાં અધઃપતન અને ઉદ્ગમનનું હૃદયદ્રાવક આલેખન, આપણા કેટલીક નાટ્યકારોની સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં પણ ન મળે તો પછી એમની કૃતિમાં તો કયાંથીજ સંભવે? જ્યાં નાટકો વ્યાપારિક અર્થેજ લખાતાં અને ભજવાતાં હોય, અને પોતે જે નાટક મંડળી સાથે જોડાયેલા હોય તે મંડળીની સૃષ્ટિમાંજ જેઓનાં અભ્યાસ તેમજ અવલોકન સમાપ્ત થતાં હોય, ત્યાં નાટકોનું ઊંચું [illegible]. પ્રેક્ષકોની અભિરુચિ અધમ બને, અને વસ્તુસંકલના, પાત્રોની યથાયોગ્યતા, ભાવદર્શન, કલાવિધાન, સંગીત, અભિનય, દૃશ્યરચના કે સદ્બોધનો સંપૂર્ણ અભાવ દૃષ્ટિગોચર થાય તો શું આશ્ચર્ય? કહેવાની જરૂર નથી કે મૃત્યુસમયે, આનંદસમયે, યુદ્ધસમયે કે શોકસમયે, રાજદરબારમાં, કોરટમાં કે કેદખાનામાં, [illegible], ચોપદાર કે [illegible] મુખમાંથી, પ્રાસાત્મક ગાયન [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] પાદન ને ભાવદર્શનનો [illegible]

આ અતિ ઉપયોગી સંસ્થા નિર્જીવ રહેશે એટલુંજ નહિ પણ અનેક અનર્થોને જન્મ આપનારી થશે. સારા લેખકોને ન્યાય આપવાની ખાતર એટલું કબુલ કરવું પડશે કે એમની કૃતિ ઉપર નાટકમંડળીના માલેકો તરફથી અંકુશ મૂકાતો હોવાથી, અને તે કૃતિ નિરક્ષર પાત્રોથી ભજવાતી હોવાથી આ સ્થિતિ ઉપસ્થિત થાય છે. પરંતુ આપણી રંગભૂમિ ઉન્નત કરવાનું કાર્ય સાહિત્યપ્રિય શિક્ષિત વર્ગનુંજ છે. તેઓના હાથથી ઉચ્ચ પ્રકારનાં નાટકો લખાવાં જોઇએ એટલુંજ નહિ પરંતુ અનુકૂલતા પ્રમાણે શરૂઆતમાં ખાનગી રીતે ભજવાવાં પણ જોઇએ.

જમાનાને અનુકૂલ શ્રાવ્ય નાટકોની સંપૂર્ણ ખોટ છે, પરંતુ તે ખોટ નવલકથાઓથી ઘણે અંશે પૂરાય છે. તથાપિ આ અંગ તરફ તદ્દન અલક્ષ કરવું યોગ્ય લાગતું નથી.

રંગભૂમિ એ એક ઘણીજ હૃદયહારક શિક્ષણશાળા છે,—સંસારસાગરમાં બાથોડીયાં મારતાં માનવીને ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિમાં લઈ જનારી સરલ નીસરણી છે. પૃથ્વીપરનાં મનુષ્યોના મલિન વિકારોને નિર્મલ કરવા, એમનામાં વિદ્યા, સંસ્કાર તથા સ્વાતંત્ર્યની વિભૂતિની સંક્રાંતિ કરવી, સંક્ષેપમાં ભૂલોકને દેવલોક બનાવવો, એ નાટકોનું પરમ સાધ્ય છે, અને તે કૃત્રિમ જડ વ્યવહારમાંજ પલોટાયેલાં અને રચ્યાં પચ્યાં રહેલાં ચિત્તોથી સિદ્ધ થવાનું નથી.

નવલકથાઓ, નાટકો તેમજ આપણા સાહિત્યનાં બીજાં અંગો સંબંધી એક સામાન્ય સૂચના અત્રે કરવાની છે. ગુર્જર સાહિત્યમાં લેખકવર્ગ વધતો જાય છે તે પરમ સંતોષનું કારણ છે. અને સામાન્ય વાચકવર્ગની અભિરૂચિ ઉચ્ચ પ્રકારની કે હલકી કરવી, અર્થાત્ એમની સન્મુખ પવિત્રતાના, સદ્‌બુદ્ધિના અને સ્વતંત્રતાના ઉચ્ચ આદર્શ મૂકવા કે વિકારો. જડતા અને પરતંત્રતાની ક્ષુદ્ર સામગ્રી પૂરી પાડવી, એ સર્વ હાલ તો આપણા લેખક વર્ગનાજ હાથમાં રહેલું છે. અને લેખ-

વર્ગને કોઈ પૂછનારૂં ન હોય તો સાહિત્યની અવનતિ સત્વર આવે એમાં શક નથી. આ અનિષ્ટ પરિણામ ન આવે અને " ટકે શેર ભાજી ટકે શેર ખાજાં " ની સ્થિતિ ઉપસ્થિત ન થાય એટલા માટે આપણે ત્યાં એક વિવેચક વર્ગની ખાસ અપેક્ષા છે. પરંતુ એટલું સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે ગમે તેના હાથથી અવલોકનો લખાયાનું ફલ અવલોકનકાર વર્ગના સદંતર અભાવ કરતાં પણ વધારે અનિષ્ટ છે. સંસ્કારી લેખોને ઉત્તેજન મળે, તેમાં દૃષ્ટિગોચર થતી ખામીઓની ચેતવણી અપાય, અધમ પંક્તિની કૃતિઓની યોગ્ય ઝાટકણી થાય, લેખક અને વાચકની અભિરૂચિ ઉન્નત બને, અને સત્વાળે સાહિત્યઉદ્યાનમાં ઝેરી છોડવાઓ નિર્મૂલ થઈ આરોગ્યને વધારનારી સુંદર ફુલવાડીનું રક્ષણ થાય, આવી મોટી જોખમદારી વિવેચકવર્ગને શિર છે તે અવલોકનો લખનારાઓએ ભૂલી જવું ન જોઇએ.

આ સર્વ ઉપરાંત ગુર્જર સાહિત્યમાં ઉદ્યોગ, અર્થશાસ્ત્ર, વૈદક, વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર, આદિ અનેક પ્રકારની પાશ્ચાત્ય સાહિત્યની સામગ્રી નવી પ્રસાવવાની છે તેમજ ખીલવવાની છે. વળી પ્રમુખમહાશયના શબ્દોમાં કહીએ તો પારકી ભાષાની દલાલી સાથે આપણી ભાષાની સ્વતંત્ર દુકાનો પણ ખોલવાની છે.

આરોગ્યશાસ્ત્રના મુખ્ય સામાન્ય સિદ્ધાંતો પ્રત્યેક શહેરી અને ગામડિયાના નિત્ય વ્યવહારમાં વણાઈ જાય એવું સાહિત્ય બહુ અપેક્ષિત છે, કારણ કે આપણા ગ્રૅજ્યુએટો પણ આરોગ્યના સાધારણ નિયમોથી સર્વાંશે અજ્ઞાન હોય તો પછી બીજાઓનું તો પૂછવુંજ શું ? શરીરબલ તે મનોબલ અને આત્મબલનું અવલંબન છે તે આપણે વીસરી જવું ન જોઈએ. **शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्**—આ અતિ ઉપયોગી સૂત્રનું વિસ્મરણ થઈ જવાથી આપણી આધુનિક પ્રજા અસંખ્ય દરદોમાં સડે છે એ વાત જગપ્રસિદ્ધ છે, છતાં આપણા ડાક્ટરો અને વૈદ્યો ગુર્જર સાહિત્યમાં પોતાનો હિસ્સો આપવા ઉદ્યત થતા નથી એ ખરેખર શોચનીય છે.

માસિકો, વર્તમાનપત્રો, આદિનું આપણું સાહિત્ય નથી વિસ્તૃત તેમ નથી સંગીન. પારસી ભાંઇઓએ આ ક્ષેત્રમાં બહુ સારી મદદ કરી છે, તથાપિ આપણા સાહિત્યનું આ અંગ સંતોષકારક રીતે ખેડાયું છે એમ તો નહિજ કહી શકાય. કેટલાક પેપરોવાળા હવે જોડાક્ષરના ટાઇપ વધારે રાખશે તો ગુજરાતી ભાષા ઉપર પરમ ઉપકાર કર્યો કહેવાશે. માસિકોમાં લેખકોની કેટલી અછત છે તેનો માસિકોના તંત્રીઓને વધારે સારો અનુભવ હશે. કોઈ પણ ઉપાયે પાનાં ચીતરી કાઢવાં એ માસિકોનું અને વર્તમાન પત્રોનું સાધ્ય છે એવી ભ્રાંતિ થઈ જવાનો કેટલીકવાર સંભવ છે. હજુ આપણે ત્યાં સંખ્યામાં વધારે માસિકોની અને પત્રોની અપેક્ષા છે, અને તે વધારે સંગીન અને સાર્થક હોવાં જોઈએ એમ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. વર્તમાનપત્રો અને માસિકો પોતાના આદર્શ ઉચ્ચ રાખશે ત્યારેજ આ સાહિત્યની ખરી ખીલવણી થશે.

ઉદ્યોગ અને વેપારની મહાન્ ઉથલપાથલમાં આપણે બચવા પામવું હોય તો આપણા વેપારીઓ અને કારીગરોને ઔદ્યોગિક તેમજ આર્થિક જ્ઞાન આપવું જોઈએ, એટલુંજ નહિ પરંતુ પશ્ચિમનું વિજ્ઞાન-શાસ્ત્ર પણ આપણી સ્વભાષામાં ઉતારવા આપણે તૈયાર થવું જોઈએ. ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનથી આત્મિક ઉન્નતિ થાય છે એ વાત સત્ય છે; પરંતુ જડવાદના દાવાનળમાં બળીને ભસ્મસાત્ થતા શરીરમાં ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારો કેવા સ્ફુરી શકે તે વિચારવા જેવું છે. ભૂખ્યે પેટે હરિકીર્તનની લહેજત કેવી આવે તે અનુભવવા જેવું છે. તાત્પર્ય એટલુંજ કે ધનપ્રાપ્તિ મુક્તિ મેળવવામાં વિઘ્નરૂપ નથી પરંતુ સર્વથા સહાયભૂતજ છે. તે પ્રાપ્તિનો દુરૂપયોગ આવરણરૂપ છે, સદુપયોગ નહિ.

છેવટના બે બોલ બોલી દોષદૃષ્ટિ પાછી ખેંચી લઈ, સારગ્રાહી બની, જેના ઉપર અજાણમાં પણ આક્ષેપ થયો હોય તેની ક્ષમા યાચી, હવે વિરમીશું. આ વિશાળ વિષય ઉપર ઘણું ઘણું કહી શકાય.

પરંતુ કંઈક સ્થલના સંકોચથી, કંઈક અનુકૂલતાના અભાવે, અને કંઈક શક્તિની ખામીને લીધે, આટલા સિંહાવલોકનથીજ સંતોષ માનવો પડ્યો છે. આપણા સાહિત્યમાં માત્ર ખામીઓનુંજ અધુરૂં દિગ્દર્શન કરાવવા અત્ર જે પ્રયત્ન થયો છે તેથી આપણે ત્યાં જે રસસામગ્રી હાલ છે તેની ઉપેક્ષા કરવાનો, કે આપણા લેખકવર્ગે ગુજરાત ઉપર કરેલા ઉપકારોની અવગણના કરવાનો આશય નથીજ. જે કાંઈ સત્કાર્ય થયું હોય તેને નિંદવું તે અહંકાર અને પ્રાગલ્ભ્યજ ગણાય; ઉપકારોનો, સાનંદ સ્વીકાર ન કરવો તે તો કૃતઘ્નીનેજ શોભે. આ લઘુ લેખદ્વારા તો, દીર્ઘકાળ થયાં જડ ઘાંખી રૂઢ થયેલા આપણા પ્રાચીન આચારવિચાર અને સમુદ્રતરંગ જેવા ઉછાળા મારતા આધુનિક પાશ્ચાત્ય લોકાચારના પરસ્પર સંઘટ્ટનના આ સમયે આપણું વ્યક્તિજીવન, આપણું ગૃહજીવન, આપણું પ્રજાજીવન, આપણા પોતાનાજ સાહિત્યથી રક્ષાય, પોષાય અને ઉલ્લાસ પામે, આપણી આધુનિક કુટુમ્બજાળમાં ગુંગળાઈ જતાં અસંખ્ય સ્ત્રીપુરૂષો આપણા પોતાનાજ સાહિત્યસિંચનથી હુશિયાર બને, છતાં પારદેશિક ગૃહસંસારની રસશુષ્કતા એમનામાં ન પ્રવેશે, સંક્ષેપમાં વર્તમાન સંક્રાંતિકાળમાં આપણી **પૂર્વની રક્ષક અને પશ્ચિમની વિકાસક શક્તિઓ** આપણા પોતાનાજ સાહિત્યદ્વારા ગુર્જર પ્રજામાં સંગ્રહિત થાય,—આવા મનોરથો આપણા વિદ્વાન્ વર્ગમાં અધુના ઉદયમાન થતા જાય છે, તેથી તે મનોરથો ફલિત કરવાને આપણા સાહિત્યક્ષેત્રમાં ઘુમનારાઓએ આપણે ત્યાં શી શી ખામીઓ પૂરવાની છે અને કયા કયા નવીન પ્રદેશ વસાવવાના છે, તેનું અવ્યવસ્થિત, અધૂરૂં, રંગ પૂર્યા વિનાનું, એક ન્હાનું ચિત્ર આપ સમક્ષ રજુ કર્યું છે. અંતમાં આ ગુજરાતી નિબંધને એક અંગ્રેજી અવતરણથી સંકેલશું.

"Great literature has to be created in each of the vernaculars. The literature must voice the past, translate the present, forecast

the future. The science and the imagination of Europe have to be brought through the vernaculars to every door. India cannot afford to remain ignorant of foreign institutions, neither can she afford to remain ignorant of foreign ideals."

(Sister Nivedita.)

[સને ૧૯૦૯ માં રાજકોટ ખાતે ભરાયેલી ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદમાં વંચાયેલો નિબંધ.]

" પ્રત્યેક દેશી ભાષામાં ઉચ્ચ પ્રકારનું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાનું છે. આ સાહિત્યે ભૂતકાલના રણકાર સંભળાવવા જોઈએ, વર્તમાન પરિસ્થિતિ સમજાવવી જોઇએ, ભવિષ્યની રૂપરેખા દોરવી જોઇએ. માતૃભાષા દ્વારા પશ્ચિમના શાસ્ત્રથી અને પશ્ચિમની ભાવનાઓથી પ્રત્યેક દેશી ગૃહને વાકેફ કરવાનું છે. એક પક્ષે હિંદી પ્રજાએ પારદેશિક સંસ્થાઓની નકલ કરવી એ ઇષ્ટ નથી, તો બીજે પક્ષે પારદેશિક ભાવનાઓથી અજ્ઞાન રહેવું એ પણ ઇષ્ટ નથી. "

(સિસ્ટર નિવેદિતા)

(૨)

કલાનો આદર્શ.

" Art is not a pleasure, a solace, or an amusement; art is a dreal matter. Art is an organ of human life, transmitting man's reasonable perception into feeling."

Tolstoy.

" Nothing less than the creation of man and nature is its end."

Emerson.

કલાનું કાર્યક્ષેત્ર.

જ્યાં મનુષ્યજીવન છે ત્યાં કલા છે, અને તેથી મનુષ્યના જીવન જેટલો કલાનો પ્રદેશ વિસ્તીર્ણ અને વ્યાપક છે. પરમાત્માની વિભૂતિ કુદરત છે તો મનુષ્યની વિભૂતિ કલા છે. તેથી જેમ કુદરતની વ્યાખ્યા બાંધવાના પ્રયત્નો નિષ્ફળ છે તેમ મનુષ્યલીલાની મર્યાદા નિર્મિત કરવી અશક્ય છે. તથાપિ અનેક લોકોએ કલાને વર્ણવાને ફાંફાં માર્યા છે. કોઈ કહે છે કે કલાનો હેતુ સૌંદર્ય છે; કોઇ કહે છે કે કલા એ મનુષ્યની વધારે પડતી શક્તિનો આવિર્ભાવ છે. કોઈ કહે છે કે કલા એ આનંદનું સાધન છે. પરંતુ આ સર્વ વર્ણનોથી કલાનો આદર્શ શો એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ થઈ શકતું નથી; તેને માટે તો કલાનાં મૂલ તત્ત્વો વિચારવાં જોઈએ અને જીવન સાથે કલાનો સંબંધ સમજવો જોઇએ.

એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે એક મનુષ્યના હૃદયમાં અમુક લાગણી ઉત્પન્ન થાય અને તે લાગણીનો અનુભવ તે અન્યને કરાવી શકે તેની ઉપર કલાનું કાર્યક્ષેત્ર અવલંબે છે. પરંતુ, એક જણ હસે તેથી

બીજાને હસવું આવે, એક જણ રડે તેથી બીજાને ખેદ થાય, એક જણ ગુસ્સો બતાવે તેથી બીજામાં વીરત્વ પેદા થાય, એ પ્રમાણે એક જણની માનસિક સ્થિતિના સાક્ષાત્કારથી બીજાના મનને અસર થવી એ કલા નથી. કલા ત્યારેજ કહેવાય કે જ્યારે એક મનુષ્ય અમુક લાગણીનો અનુભવ કર્યા પછી એ લાગણીમાં અન્યને ભાગીદાર કરવાને પોતાની બાહ્ય કૃતિઓથી પ્રયત્ન કરે અને તે પ્રયત્નમાં વિજય મેળવે. દૃષ્ટાંત તરીકે ગૌતમ બુદ્ધ પોતે સંસારનો ત્યાગ કરતી વખતે પ્રેક્ષક ઉપર જે કરૂણામય અસર કરે તેને આપણે 'કલા' કહેતા નથી પરંતુ, એ ત્યાગ થઈ ગયા પછી, તે હકીકત બુદ્ધ પોતે કે અન્ય કોઈ બીજાઓને સંભળાવે અથવા તે રંગભૂમિના તખ્તા ઉપર ભજવી બતાવે, અને તે દ્વારા બુદ્ધનું આત્મમંથન, બુદ્ધનાં વ્હાલાંઓનો પ્રેમ, બુદ્ધનો મહાન આત્મત્યાગ, યશોધરાનો વિલાપ, સંસારનાં બંધનો સારથિની વફાદારી, આદિ અનેક સ્થિતિઓનો ચિતાર આપી પ્રેક્ષકનું હૃદય ભીનું બનાવે તો એ કૃતિ કલાના નામથી ઓળખી શકાય.

પ્રેક્ષકને ઘાયલ કરનારી લાગણી ગમે તે પ્રકારની હોઈ શકે. લાગણી નબળી હોય કે બલવતી હોય, સાર્થક હોય કે વ્યર્થ હોય, ઈષ્ટ હોય કે અનિષ્ટ હોય, સ્વદેશાભિમાનની હોય કે ઈશ્વરપ્રીતિની હોય, દંપતી પ્રેમની હોય કે વાત્સલ્યની હોય, વીરત્વની હોય કે હાસ્યની હોય, કરૂણાની હોય કે ત્રાસની હોય, માનની હોય કે અનાદરની હોય. તેવીજ રીતે આ લાગણીઓનો અનુભવ કલાકાર અનેક પ્રકારની કૃતિઓ દ્વારા કરાવી શકે. ચિત્રથી કે શિલ્પથી, સંગીતથી કે અભિનયથી, ભાષણથી કે લેખનથી. આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે કલા એ મનુષ્ય લીલાને પુનર્જીવન અર્પનાર અથવા અમર કરનાર જાદુ છે. અને કલા એ પુરાણી લાગણીઓની સોનેરી સાંકળો વડે મનુષ્યને મનુષ્ય સાથે જોડનાર એક અને એકજ સાધન છે. કલા ન હોય તો મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેનો આત્મિક વ્યવહાર અશક્ય થઈ જાય; કલા ન હોય તો લાખો વર્ષો થયાં ખર્ચાતી આવતી માનુષિક શક્તિનો વારસો સંભવેજ નહિ; કલા ન હોય તો

ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળ મનુષ્યના જીવનપથમાંથી હમેશને માટે અદશ્ય થાય; કલા ન હોય તો મનુષ્ય પોતાનું મનુષ્યત્વ ખોઈ બેસે.

પરંતુ આજકાલ કલાનો ઘણો સંકુચિત અર્થ કરવામાં આવે છે. નાટકો, કાવ્યો, નવલકથાઓ, ચિત્રો અને બાવલાંઓની બહાર કલાનું ક્ષેત્ર હોઈ શકે જ નહિ એમ કેટલાકો માને છે. આ સાંકડી નજરને લીધે કલા આત્માની જરૂરિયતને બદલે એક પ્રકારની મોજશોખ મનાય છે. સુશિક્ષિતો પણ ભૂલી જાય છે કે જ્યાં જ્યાં મનુષ્યના હૃદયા-લાપ છે ત્યાં ત્યાં કલા છે. તેઓ જાણતા નથી કે મજુરના કંગાળ ઝુંપડાથી માંડીને ભવ્ય તાજમાહાલ પર્યંત, પારણામાં ઝુલતા કિશોર બાળકના મીઠા કલરવથી માંડીને રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની ગીતાંજલિ પર્યંત, અને કોઈ રંક ઓશરીમાં ચિતરાયલા સાથિયાથી માંડીને પારીસના ભવ્ય લુવ્રમાં કે ફ્લૉરેન્સની આર્ટ ગૅલરિમાં વિરાજતાં રાફાએલ અને માઇકેલ એન્જેલોનાં જગપ્રસિદ્ધ ચિત્રો પર્યંત કલાનો પ્રદેશ પથરાયેલો છે. જેમ મનુષ્યની લાગણીઓ અમર્યાદ છે તેમ કલાનો પ્રદેશ પણ અમર્યાદ છે. જીવન કલામય છે અને કલા જીવનમય છે. કલા સંકુચિત થવાથીજ જીવન સંકુચિત થાય છે. કલા અને જીવન વચ્ચે વિરોધ ઉત્પન્ન કરવાથીજ જીવન શુષ્ક, રસહીન, જડ અને પાપી બને છે. કલાને માત્ર આભૂષણરૂપ અથવા આનંદનું કે સમય ગાળવાનું સાધન માની લેવાથી જ કલા કલુષિત થઈ છે. એક જમાનો એવો હતો કે જ્યારે કલા ધર્મની દુશ્મન તરીકે ગણાતી હતી, અને તેથી સર્વ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાંથી કલાને દેશવટો મળતો હતો. આજે હવે કલાને જીવનમાંથી દેશવટો મળ્યો છે, અને માત્ર મુઠ્ઠીભર માણસોની મોજશોખ તૃપ્ત કરવાના સાધન તરીકે જ કલાનો આદર થાય છે. પરંતુ કલા ધર્મનો પ્રાણ છે અને જીવનનો ધર્મ છે. કલાથી વિલાસી-ઓને આનંદ મળતો હોય તો તે આનંદ તેઓને મુબારક હો; પરંતુ એટલુંજ સ્મરણમાં રાખવાનું કે તેથી વધારે વિશાળ કલાનું કાર્યક્ષેત્ર છે કે જ્યાં કલા, જીવન અને કુદરત એકમેકમાં એક બની જાય છે.

રૂચિ અને આદર્શ—

પરંતુ, જેમ કલાનું કાર્યક્ષેત્ર સમજવું સહેલ છે તેમ કલાનો આદર્શ સમજવો સહેલ નથી. ભિન્ન ભિન્ન રૂચિના મનુષ્યો માટે એકજ આદર્શ શોધી કાઢવો તે બહુ કઠિન છે. કારણ કે જો એક જણને બોર પસંદ હોય અને બીજાને ઠોર પસંદ હોય તો બોરનો અને ઠોરનો મેળ ખાય એવો આદર્શ ક્યાંથી લાવવો? વળી દુર્ભાગ્યે કલાની કિમ્મત જીવનમાં તેની ઉપયોગિતા અને સાર્થકતા ઉપર અંકાતી નથી, પરંતુ કોઈ કહેવાતા કલાકારની અથવા કલાના ગ્રાહકની પસંદગી ઉપર અંકાતી જોવામાં આવે છે. હવે, જો કલાનો આદર્શ મનુષ્યની રૂચિ પ્રમાણે રૂપાંતર પામે તો પછી એ આદર્શની સાર્થકતા શી? આદર્શ ચિરસ્થાયી અને સર્વમાન્ય હોવો જોઇએ, ત્યારે રૂચિ ક્ષણિક અને વ્યક્તિ વ્યક્તિએ જૂદી હોય છે. તેટલા માટે એટલુ તો પ્રતીત થાય છે કે કલાનો આદર્શ શોધવો હોય તો રૂચિને ઘડીભર વિસરી જવી જોઈએ. કલાનો આદર્શ મનુષ્યની ભિન્ન ભિન્ન રૂચિ ઉપર આધાર નથી રાખતો; પરંતુ મનુષ્યના જીવન આદર્શ ઉપર આધાર રાખે છે, અને એ રીતે કલા એ જીવનનું પ્રતિબિમ્બ છે. હવે, દરેક યુગમા સત—અસતની, ઇષ્ટ—અનિષ્ટની, વિદ્યા—અવિદ્યાની એક સર્વમાન્ય ભાવના હોય છે. આ ભાવના પ્રમાણે કદાચ દરેક મનુષ્ય વર્તી શકતો ન હોય તો પણ સામાન્ય સમજશક્તિ અને સંસ્કાર ધરાવનાર દરેક સ્ત્રી પુરૂષના અંતરના ઉંડાણમાં એ ભાવના પડેલી છે. અને તેથીજ દુરાચારી લોકો પણ ઘણીવાર સમજી શકે છે કે કયું કાર્ય ઉત્તમ છે અને કયું કાર્ય અધમ છે, કયું વર્તન સ્વાર્થમય છે અને કયું પરમાર્થમય છે, કયું જીવન પૂજનીય છે અને કયું તિરસ્કારને પાત્ર છે, કયો માર્ગ લોકહિતનો છે અને કયો અધોગતિ તરફ દોરી જનારો છે. જો આ સમજને ક્રિયામાં ઉતારવા જેટલી ઇચ્છાશક્તિ હોય તો જીવન એ ભાવનાને અનુરૂપ થઈ શકે છે. આ પ્રમાણે જો જુદું જુદું જીવન ગાળનારાં મનુષ્યો આદર્શ જીવન માની શકે તેમજ ઓળખી શકે તો

જુદી જુદી રૂચિવાળા લોકો માટે કલાનો એકજ આદર્શ હોઇ શકે તે આપોઆપ નિષ્પન્ન થાય છે.

"કલાની ખાતર કલા"!

જો જીંદગીનો આદર્શ અધમ હશે તો કલા પણ અધમજ થવાની. જો જીવન મલિન વાસનાઓથી મુક્ત હશે તો કલાની ભૂમિકા આપોઆપ ઉચ્ચ થશે. આ અનિવાર્ય હકીકતનું વિસ્મરણ થવાથીજ આપણે ત્યાં કલાને નામે પુષ્કળ કચરો પેદા થતો જાય છે. જીવન અને કલા વચ્ચેનો સંબંધ સ્વીકાર્યા વિના કલા સંબંધી ચર્ચાઓ અને દલીલો વ્યર્થ છે. કલાનો આદર્શ ભ્રષ્ટ બનવાનું પ્રધાન કારણ એ છે કે "કલાની ખાતર કલા" નામનો નવો પંથ ઉભો થતાં જીવનની ખાતર કલા એ મહાન્ સત્ય ભૂલી જવાયું છે. "કલાની ખાતર કલા" નો દાવો કરનારના મગજમાં એમ ઉતરતુંજ નથી કે કુદરત જેમ ઇશ્વરની લીલા હોવાની ખાતર નથી પણ કાંઇક દૈવી હેતુથી છે તેમ મનુષ્યની લીલા લીલાની ખાતર નથી પરંતુ મનુષ્યના ઉત્કર્ષ અર્થે છે. કલા જો લાગણીઓનો આવિર્ભાવ હોય તો તે આવિર્ભાવ સાર્થક હોવો જોઇએ; અને એ સાર્થકતા એક હૃદયને બીજાં અનેક હૃદયો સાથે જોડવામાં સમાયેલી છે. જ્યાં સુધી આ હેતુ સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી લાગણીઓનો આવિર્ભાવ નિષ્ફલ છે અને તેથી તે દ્વારા પ્રકટ થતી કલા પણ નિષ્ફલ છે. કલાની સફલતા અન્યને ઘાયલ કરવાની તેની શક્તિ ઉપરજ અવલંબે છે. કદાચ પ્રશ્ન થશે કે લોકોનાં દિલને ઘણીવાર અધમ લાગણીઓથી પણ ઘાયલ કરી શકાય છે, તો પછી ભ્રષ્ટ લાગણીઓનો પણ કલામાં સમાવેશ થઇ શકે ખરો? ઉત્તરમાં એટલુંજ કહી શકાય કે કલા કહેવરાવવાને માટે કલામાં નીતિનું તત્ત્વ હોવુંજ જોઈએ એમ નથી. અલબત્ત, અનીતિ ફેલાવનાર કૃતિને કલા ન કહેવી હોય તો તમે મુખત્યાર છો, પરંતુ કલા શબ્દનો જે પ્રયોગ પ્રચલિત છે તે સમજવો હોય તો કલામાં અનિવાર્ય રીતે

નૈતિક તત્ત્વ હોવુંજ જોઈએ એમ સ્વીકારાતું નથી. નીતિમય અને અનીતિમય કલા એ પ્રમાણે વિભાગ પાડવામાં કશો બાધ નથી. પરંતુ કલા એટલેજ આદર્શ કલા એમ માન્યતા હોય તો પછી કલાનો આદર્શ એવો પ્રયોગ નિરર્થક પુનરૂક્તજ કહેવાય. એટલા માટે આપણે તો અહિં એવોજ અર્થ લઈશું કે ઘાયલ કરવાની શક્તિ એટલુંજ કલાનું આવશ્યક તત્ત્વ છે. પછી કલાનો પ્રવાહ નીતિમય હોઈ શકે તેમજ અનીતિમય પણ હોઈ શકે.

ઘાયલ કરવાની અને ઘાયલ થવાની શક્તિનો પરસ્પર સંબંધ.

હવે કલાકારની ઘાયલ કરવાની શક્તિની અસર ઘણે અંશે કલાના ગ્રાહક થવાની શક્તિ ઉપર આધાર રાખે છે, અને તેથીજ મનુષ્યહૃદયની નૈસર્ગિક એકતા છતાં અસંખ્ય સંજોગોને લીધે એ એકતામાં અનેકવિધ ભિન્નતાનો અનુભવ થાય છે, અને એ ભિન્નતાનાં પરિણામે જુદાં જુદાં માણસો ઉપર કલાની જુદી જુદી અસર થાય છે. એકને જે વસ્તુથી હર્ષનાં આંસુ આવે છે તેથી બીજાને શોકનાં આંસુ આવે છે. એકનું હૃદય વીરરસજ ઝીલી શકે છે તો બીજાના હૃદયમાં કરૂણાજ પ્રવેશ કરી શકે છે. તથાપિ આ ભિન્નતા મૂલગામી અને ચિરસ્થાયી નથી. જો ગ્રાહકની ગ્રહણશક્તિ અવિચ્છિન્ન રહેલી હોય છે તો કલાકાર તેના ઉપર ધારેલી અસર કરી શકે છે. આ નૈસર્ગિક ગ્રહણશક્તિ નષ્ટ ત્યારેજ થાય છે કે જ્યારે કૃત્રિમ વાતાવરણથી અને અંતરના ભાવોને દબાવી દેવાના અભ્યાસથી લાગણીઓને કુંઠિત અને જડ બનાવી દેવામાં આવી હોય. એ અતિ શોચનીય હકીકત છે કે આ નવા યુગમાં લાખો મનુષ્યોનાં હૃદયો આ પ્રમાણે કુંઠિત અને જડ થઇ ગયેલાં જોવામાં આવે છે. તેથી, જ્યારે કુદરતની લીલાનું વર્ણન સાંભળી કુદરતનું ખરૂં બાળક ખુશખુશ થઇ જાય છે, ત્યારે કૃત્રિમ વાતાવરણમાં ઉછરેલાં અનેક મનુષ્યોને તેથી કશી પણ અસર થતી નથી; એટલુંજ નહિ પરંતુ કેટલીકવાર તેઓને અનિવર્ચનીય

ત્રાસ ઉપજે છે ! મનુષ્યહૃદયના આ વિપર્યાસથી કલા લાચાર બની જાય તે સ્વાભાવિક છે. બીજાંઓનું સુખ જોઇ સુખી થવું, બીજાંઓના શોકથી દુઃખ પામવું, બીજાંઓના આત્મામાં પોતાના આત્માને ગાળી દેવો, એ મનુષ્યના હૃદયની પુરાણી પ્રકૃતિ છે. સૌંદર્ય, ચેતન અને સત્ય જોઈ પ્રફુલ્લ થવું, અને કુરૂપતા, જડતા અને અસત્ય જોઈ ખિન્ન થવું એ મનુષ્યના આત્માનો અનાદિ ગુણ છે. પરંતુ આ નૈસર્ગિક ગુણને અનેક લોકોએ ગુમાવી દીધો છે અને બીજાં અનેક ગુમાવતાં જાય છે.

કલાની ખરી કસોટી કોણ કરી શકે ?

આ જમાનામાં અસંખ્ય સ્ત્રીપુરૂષોને સરલ હૃદયના લાગણીભર ઉભરાઓ ગમતા નથી, જ્યારે શુષ્ક મગજમાંથી મારી મચડીને કાઢવામાં આવતી કૃત્રિમ કૃતિઓ પાછળ તેઓ ઘેલાં બની જાય છે. કુદરતની પાડોશમાં રહેનારો ખેડુત પોતાના ખેતર ઉપર મજૂરી કરતા કરતાં સ્નેહ, પવિત્રતા અને સૌંદર્ય જેટલાં સમજી શકે છે તેનો હજારમો ભાગ આપણા બંગલાનિવાસી શોખીનો અને મોટરકારમાં સફર કરનારા મુસાફરો નથી સમજી શકતા તેનું કારણ સ્પષ્ટ છે. કારણ કે કલા સમજવાની તેમજ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ હૃદયની લાગણી ઉપર આધાર રાખે છે, અને નહિ કે આર્ટ ગૅલરિમાં અને પ્રદર્શનોમા ભપકાથી ફરવાની અનુકૂળતા ઉપર અથવા તો 'કવિ' 'કવિતા' આદિની ચર્ચામાં ઉતરવાની વિદ્વત્તા ઉપર. કાવ્ય, ચિત્રકલા કે શિલ્પકલાની ચર્ચામાં તમે રીમના રીમ કાગળો બગાડો તેથી તમારા દિલની ગ્રહણશક્તિ વધી જવાની નથી. તેટલા માટે કલાની ખરી કસોટી દૂધમાથી પૂરા કાઢવાની શક્તિ ધરાવનાર સાક્ષરો અથવા ગાડરિયા પ્રવાહમાં તણાતા નિરક્ષરો કરી શકે તેમ નથી. કલાના ખરા પરીક્ષક તેમજ કર્તા તો તેઓજ હોઇ શકે કે જેઓમાં અંતરના કુદરતી ભાવો જીવંત હોય આ આદર્શ અનુસાર ઉત્પન્ન થયેલી

કલાજ ચિરંજીવ અને લોકમાન્ય થઇ શકે છે. તેથીજ રામાયણ અને મહાભારત કલાના ઉત્તમ નમુનાઓ તરીકે સર્વત્ર સ્વીકારાય છે અને હિંદુસ્તાનમાં ઘેરઘેર વંચાય છે. તેથીજ પ્રાચીન ગ્રીસમાં હોમરનાં સરળ કાવ્યો સાંભળવા હજારો માણસો ટોળે મળતાં હતાં, અને તેથીજ રશિયામાં બાઇબલની ગાથાઓ ઉપર સામાન્ય વર્ગનો અવર્ણનીય પ્રેમ જોવામાં આવે છે.

સંસારના કૅનવાસ ઉપરજ કલા ચીતરાવી જોઇએ.

જેમ કલાને કુદરતથી વિખુટી પાડવી ન જોઈએ તેમ વર્તમાન કાળનાં સુખદુઃખોથી પણ તેને અલગ રાખવી ન જોઇએ. કલા કૃત્રિમ હોવી ન જોઈએ એટલે એમ સમજવાનું નથી કે જીવનની હમેશાની મુશ્કેલીઓ, લડતો, આશાઓ અને નિરાશાઓ સાથે કલાને કશું લેવા દેવા નથી. નહિ, કલા નિર્જન જંગલમાં અથવા તો કલાકારના ખાસ " સ્ટુડિયો 'માં પાકતી નથી; કલા સંસારની ભરતી–ઓટમાંથીજ ઉત્પન્ન થવી જોઇએ, સંસારના કૅનવાસ ઉપરજ કલા ચિતરાવી જોઇએ; સંસારસાગરજ કલાની ખરી પશ્ચાદ્‌ભૂમિ હોઇ શકે; જીવન એજ મોટામાં મોટી કુદરત છે, અને એમાંજ કલાનાં સર્વ સાહિત્યો–રંગ, પિંછી અને કૅનવાસનો સંપૂર્ણ સમાવેશ થાય છે. એટલુંજ નહિ પણ જે કલા તમારા જીવનની હમેશની હારજીતનો મર્મ સમજાવી ન શકે અને તમારા હૃદયના નહાનામોટા ભાવો સમજી ન શકે તે કલા કલાના નામને કલંકિત કરનારી છે. સરોવરો અને પર્વતો, ખેતરો અને ખીણો, આકાશ અને સમુદ્ર, ચંદ્ર અને સૂર્ય, આ કુદરતનો મહિમાજ કલાનો વિષય હોઇ શકે એમ કેટલાક લોકોની વિચિત્ર માન્યતા છે. તેથી તેઓ ઘણીવાર નવા યુગની વીર્યવતી ભાવનાઓ અને કલ્પનાઓ સમજી શકતા નથી. જ્યારે આપણા દેશની કલા માટે નિરાશા જાહેર કરવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ પોતાનો પુરાણો બચાવ રજુ કરે છે કે " શું કરીએ ? આપણે નિર્બળ છીએ–કમ-

ત્મકાત છીએ. આ મારામારીના જમાનામાં હવે આપણે કુદરતને ખોળે શી રીતે જઇ શકીએ ? અને ખેડુતનું સાદું, સરળ જીવન શી રીતે પાછું લાવી શકીએ? અને તેમ ન થાય ત્યાં સૂધી આદર્શ કલા શી રીતે ઉપજાવી શકીએ ? " આ "નિર્બળ" અને "કમતાકાત" ડાહ્યા વૃદ્ધો, એટલે કે વૃદ્ધ બુદ્ધિ ધરાવનારા નહિ કે ખાસ કરીને વયોવૃદ્ધ. એમ માને છે કે શરદ પૂર્ણિમાની રાત્રિએ કોઇ સરવર તીરે કોઈ કામિનીનું મંજુલ સંગીતજ કલાનો વિષય હોઇ શકે! ડહાપણનો અને અનુભવનો આડંબર કરનાર આ રસિકોને મારે નમ્રતાપૂર્વક કહેવું જોઇએ કે માત્ર મિષ્ટાન્ન આરોગીને તથા પાનપટ્ટી ચ્હડાવીને પથારીમાં આળોટતા સુખી જીવડાઓજ કલા ઉત્પન્ન કરી શકે અને તેઓજ તેનો રસ લઈ શકે એમ માનવું એ મૂર્ખાઇની પરાકાષ્ઠા છે. ખરો કલાકાર જીવનની મોજશોખ કરતાં પણ જીવનની હાડમારીમાંથી, આરામ કરતાં પણ પ્રવૃત્તિમાંથી, વધારે સુંદર અને વધારે આદર્શરૂપ કલા ઉત્પન્ન કરી શકે છે. તેની સૂક્ષ્મ છતાં વ્યાપક દૃષ્ટિ કારખાનાંઓમાં, દુકાનોમાં, વ્યાપારમાં, મજૂરીમાં, હાડમારીમાં, ગદ્ધાવૈતરામાં, સર્વત્ર કલાનો વિષય શોધી કાઢે છે, અને તેનું ઉદાર, નિઃસ્વાર્થ, ભીનું જીગર સર્વત્ર કલાનો દિલાસો પહોંચાડે છે.

લાગણીની તીવ્રતા ઉપર કલાનો આધાર.

આર્થિક મારામારી આપણા કરતાં પશ્ચિમમાં હજારગણી વિશેષ છે તે છતાં ત્યાં કલાનો આદર્શ આપણા કરતાં ઉચ્ચતર છે અને ઉત્તમ કલાની કૃતિઓ અનેકગણી વધારે છે. જેમ ત્યાં સ્થૂલ પ્રકૃતિનું સામ્રાજ્ય છે તેમ ત્યાં સૂક્ષ્મ, ઉન્નત ભાવનાઓ પણ અગ્રસ્થાને છે. કારણ કે એ પ્રજાઓનાં જીગર આપણી પેઠે ઉદાસીન, શુષ્ક, રસહીન, લાગણી વિનાનાં થઈ ગયાં નથી. કદાચ ત્યાં હલકી વાસનાઓ આપણા કરતાં બળવત્તર હશે તો ત્યાં ઉદાર લાગણીઓ પણ આપણા કરતાં વધારે જોસવાળી, વધારે વિશાળ, વધારે ચેતનવતી અને વધારે વેગ-

વતી જોવામાં આવે છે. કદાચ પશ્ચિમમાં રજસ્ વધારે હશે તો આપણે ત્યાં તમસ્ વધારે છે. એ તમસ્‌ને સત્ત્વ માની લેવાથીજ આપણી કલાની દુર્દશા થઇ છે. આપણે ત્યાં આસપાસ દુઃખની આગ લાગી છે અને ધગવતી લાગણીના જલની જરૂર છે ત્યારે આપણે પાણિની અને નીરોની માફક વ્યાકરણ, સારંગી, પુરાણવસ્તુશાસ્ત્ર, અને "કાન્તાકાંત" ના પાઠો નિરાંતે વાગોળ્યા કરીએ છીએ, અને જેઓ આ દિશામાં વધારે ઉત્સાહ બતાવે છે તેઓને હાથ ઝાલીને નીચે બેસાડી દઇને સંબોધીએ છીએ, કે "ઉતાવળા ન થાઓ. ભાવનાઓ અને આદર્શોની વાતો છોડી દીઓ. અમે પુરાણીઓ અને સાક્ષરો જે રસ્તે ચાલીએ છીએ તે રસ્તે ચાલ્યા આવો. આપણે જે કાંઇ કર્યું છે તે ઘણું કર્યું છે ! રા. રા. અમુકભાઇએ કે રા. રા. તમુકભાઇએ કાંઇ જેવી તેવી સેવા કરી છે ? નવી કેળવણીએ તમને યુવકોને ઉદ્ધત બનાવ્યા છે. નવો યુગ ટીકાત્મક થઇ પડયો છે. પરંતુ અમે કેવાં કેવાં પરાક્રમો ભૂતકાળમાં કર્યાં છે તે તો તપાસો. અમે ભૂતકાળમાં એટલું બધું કર્યું છે કે, હવે વર્તમાનમાં કે ભવિષ્યમાં તમારે કે અમારે કાંઇ કરવાનું રહ્યુંજ નથી. તમારો ઉત્સાહ એ ચાલુ જમાનાની ખામી અને તાસીર છે. માટે ટીકા કરો માં, અમારી માફક સોડ તાણીને સૂઇ રહો. છતાં બોલશો તો સાંભળશું, પણ કરશું તો અમારૂંજ ધાર્યુંજ," આ પ્રકારનાં લાંબાં ભાષણો ઠેક ઠેકાણે સોંઘું મુરબ્બીવટ ધારણ કરનારાઓ આપી રહ્યા છે, અને પોતાનાં જેવાં બીજાઓને પણ ઠંડા માટલાં બનાવવાને પોતાની લેખિની અને પોતાના મુખનો દુરૂપયોગ કરી રહ્યા છે. જ્યાં લોકો જીવનના આનંદોની તીવ્રતા અથવા દુઃખોની તીક્ષ્ણતા અનુભવી શકતા નથી; ત્યાં કલા નિર્જીવ, રસહીન અને નિર્માલ્ય રહે તેમાં આશ્ચર્ય શું ?

ગુર્જર સાહિત્યકલાની સ્થિતિ.

આપણી "ગરવી" ગુર્જર ગિરામાં બહાર પડેલાં પુસ્તકો

તપાસો. તેમાં કેટલા લેખકોએ હૃદયના ઉંડાણમાંથી લખ્યું છે તે અવલોકો. કેટલાં લખાણો સાર્થક છે અને કેટલાં નિરર્થક છે તેનું પૃથક્કરણ કરો. મારી ખાત્રી છે કે તેમાં નિરાશા સિવાય બીજો અનુભવ નહિ થાય. બહુ જુજ અપવાદો બાદ કરીએ તો લાગણીનું જોસભર વ્હેન કોઈ પણ કૃતિમાં વહેતું નથી. જે લેખકો હમેશના સાદા જીવનના અસંખ્ય બનાવોમાંથી કલાનો એક પણ વિષય શોધી શકતા નથી તેઓ શું તમને તેઓના અનુભવની બહારની સૃષ્ટિમાંથી આદર્શ કલા ઉત્પન્ન કરી આપશે ? જેઓને કલાના વિષય માટે ગિરિકંદ્રાઓ, અપ્સરાઓ અને સ્વર્ગની શોધમાં જવું પડે છે તેઓ શું તમારાં કારખાનાંઓનાં દ્વાર ચીરી, કલાની સામગ્રી અંદર પહોંચાડી શકશે ? ગુજરાતના શાણા વૃદ્ધો અને વૃદ્ધો જેવા દેખાતા ગૃહસ્થોને માટે મને સંપૂર્ણ આદર છે. હું પણ આશાવાદમાં થોડા હિસ્સાનો દાવો ધરાવું છું. પરંતુ મારો આશાવાદ ભવિષ્યને ઉદ્દેશીને છે, ત્યારે કેટલાક ગંભીર મુખાકૃતિવાળા અને વૃદ્ધ બુદ્ધિવાળા વિદ્વાનોનો આશાવાદ ભૂતકાળને ઉદ્દેશીને છે. હું ભવિષ્ય ઉજળું કલ્પી શકું છું, તેઓ ભૂતકાળ ઉપર આફરીન છે. મને વર્તમાન નિરાશાજનક લાગે છે તેથી ગુજરાતે ભવિષ્ય માટે કમર કસવાની જરૂર છે એમ કહું છું. ત્યારે અમારા બાળવર્ગને શિખામણ આપનારા વડીલ મહેતાજીઓ વર્તમાનના યુવકો સિવાય એટલે કે યુવાન ભેજાં ધરાવનારા સિવાય સર્વ સારા વાનાં છે એમ ખાત્રી આપે છે, અને તેથી આપણા જૂના અથવા જીર્ણ યોદ્ધાઓનાં ગુણગાન ગાવા ઉપરાંત ભવિષ્યમાં બીજું કશું કર્તવ્ય રહ્યું નથી એમ સીધું તેમજ પરોક્ષ સૂચન કરે છે. કમનસીબે આ શિક્ષાગુરૂઓના વિચારો બ્રહ્માક્ષરની માફક ગુજરાતમાં પૂજાય છે. તેથી નમ્ર ભૂમિકાનાં નમ્ર માણસોના નમ્ર વિચારો ઉતાવળિયા; ડહાપણ વિનાના, અને અનુભવહીન ગણાય છે.

કલાનું પ્રભવસ્થાન—

આટલા વિષયાંતર થવાનો મુદ્દો એટલોજ હતો કે આપણે ત્યાં ઉચ્ચ ઉદાર લાગણીઓનો દુષ્કાળ છે. આપણું વાતાવરણજ એવું છે કે એવી લાગણીઓ જ્યાં હોય ત્યાં પણ કરમાઈ જાય. તેટલા માટે ઉચ્ચ કલા ખીલવવી હોય એટલે કે દેશમાં ઉચ્ચ લાગણીઓનો પ્રવાહ નિરંતર વહેરાવવો હોય તો એ પ્રવાહના માર્ગમાં આવનારાં સર્વ વિઘ્નો દૂર થવાં જોઇએ. કલાના ક્ષેત્રમાં પૂરતી સ્વતંત્રતા વિના કલાનો વિકાસ થઈ શકવો અશક્ય છે. અને ભૂતકાળના કલાકારોની વધારે પડતી પૂજા તે એક મોટામાંમોટું બંધન છે. કલાકારના અંતઃક્ષોભ વિના કલાની અસર શૂન્ય સમજવાની છે. અને અંતઃક્ષોભ જીવનના યથાર્થ અનુભવ વડેજ ઉત્પન્ન થશે. કૃત્રિમ કલ્પનાઓથી અને બીજાઓના અનુકરણથી લેખિનીક્ષોભ થઇ શકશે, પરંતુ અંતઃક્ષોભનો આધાર તો જીવનની સ્વાભાવિકતા, યથાર્થતા અને સત્યતા ઉપરજ રહેલો છે. આ સ્વાભાવિકતા, યથાર્થતા અને સત્યતા મારા નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે 'કવિહૃદય', 'દિવ્યભૂમિ' કે 'અમરનગરી' કરતાં આપણાં ઝુંપડાંઓમાં, વિદ્યાલયોમાં, કારખાનાંઓમાં અને રણભૂમિ ઉપર વધારે પથરાયેલી છે, અને ત્યાંજ કલાનું ખરૂં પ્રભવસ્થાન છે.

શાસ્ત્ર અને કલા—

કારણ કે જે લાગણીથી કલાકારનું હૃદય ભીનું થયું ન હોય તે લાગણીથી બીજાઓનાં દિલને ભીનાં કરવાની શક્તિ તેનામાં સંભવેજ શી રીતે ? જીંદગીમાં કુદરતની લીલા રસપૂર્વક નિરખીજ ન હોય અને કુદરતનાં સારાં ખોટાં વર્ણનો આપવાં એ અતિ હસનીય ધૃષ્ટતા છે. દંપતીપ્રેમનો અનુભવ તો શું પરંતુ તેની યથાર્થ કલ્પના પણ કરવાની એક પણ તક ન મળી હોય છતાં તેના ઉપર ટાહલાં લખવાં ને અતિ પ્રગલ્ભ મૂર્ખના છે. સ્વદેશાભિમાન કે લોક-

જોવાનાં સ્વપ્ન પણ ન આવ્યાં હોય તોપણ તેના ઉપર ભાષણો અને કાવ્યોના ડુંગરો રચવા તે જગતના કચરામાં ઉમેરો કરવા અર્થેજ સંભવી શકે. કદાચ આ પ્રકારની કૃતિઓ શાસ્ત્ર હોઇ શકે, પણ તેને કલા કહેવી તે કલા શબ્દનો માફ ન કરી શકાય તેવો દુરૂપયોગ છે શાસ્ત્ર કોઈ રીતે કલાથી ઉતરતું છે એમ કહેવાનો આશય નથી. પરંતુ શાસ્ત્ર તથા કલાની વચ્ચે જે ભિન્નતા છે તે નહિ સમજવાથી ઉભય ક્ષેત્રમાં નિષ્ફળતા મળવાનો સંભવ છે. અમુક સમયે અમુક સમાજમાં જે જ્ઞાન અને સત્યો સૌથી ઉપયોગી હોય તે લોકોની બુદ્ધિમાં ઉતારવાના પ્રયત્નો તે શાસ્ત્રનું ક્ષેત્ર છે; ત્યારે તે જ્ઞાન અને સત્યો જનસમૂહની બુદ્ધિથી ગ્રાહ્ય કરાવવાને બદલે તેઓની લાગણીથી ગ્રાહ્ય કરાવવાના પ્રયત્નો કલાના ક્ષેત્રમાં સમાવેશ પામે છે. કલા અને શાસ્ત્ર વચ્ચેના આ ભેદ ઉપરથી સમજી શકાશે કે આપણાં આજકાલનાં કાવ્યો, નાટકો, નવલકથાઓ, આદિમાં જે શબ્દજાળ, જે ભૂલભુલામણી, જે ગુંચો, અને જે દલીલપરંપરા જોવામાં આવે છે તે કલા કરતાં શાસ્ત્રને લગતી વિશેષ છે, અને તેથીજ આપણી કલા તેટલે દરજ્જે કલાના નામને લાયક નથી, જો કે તેથી તેમાં શાસ્ત્રની ખરી ઝીણવટ અને સંગીનતા આવે છે એમ પણ કહી શકાશે નહિ. શાસ્ત્ર રચવામાં બુદ્ધની ચપલતા, અભ્યાસ અને જ્ઞાનનો ભંડોળ આવશ્યક છે. અમુક ચોકસ કરેલા નિયમો અને, સાબીત, થયેલા સિદ્ધાંતો ઉપરજ શાસ્ત્ર અવલંબે છે. શાસ્ત્ર સમજવાની શક્તિ અમુક જ્ઞાન, અમુક માનસિક તૈયારી, અમુક બુદ્ધિના વિકાસ ઉપર આધાર રાખે છે. ત્યારે કલાથી ઘાયલ કરવાની તેમજ થવાની શક્તિનો આધાર મનુષ્યની બુદ્ધિ કે પંડિતાઈ ઉપર નથી, પરંતુ તેના હૃદયવિકાસ ઉપર છે. ગમે તેવો અભણ માણસ પણ જો કૃત્રિમ જીવનથી તેની રસવૃત્તિ અને લાગણી કૃત્રિમ અને જડ બની ગઇ ન હોય તો, કલાનું આસ્વાદન કરી શકે છે. સૌંદર્ય તથા પવિત્રતાના આદર્શો સમજવાને તથા હલકી અને ઉચ્ચ કલાના ભેદો પારખવાને પંડિતાઈ

કરતાં હૃદયની વિપુલતા વિશેષ આવશ્યક છે. તેથીજ આપણા કહેવાતા કલાકારોની કૃતિઓ તેઓના મિત્રમંડળમાં અથવા તેઓના જેવા મતવાદીઓમાં પ્રશંસાને પાત્ર થાય તે ઉપરથી તેઓની કલાનું માપ કરવુ તે અર્થરહિત છે. કારણકે આ પરસ્પર પ્રશંસકોમાં હૃદયની વિપુલતા કરતાં પંડિતાઈ વિશેષ દૃષ્ટિગોચર થાય છે અને પંડિતાઇના માપથીજ તેઓ કલાની તુલના કરે છે. પરંતુ આદર્શ કલા કોને કહેવી ? જેની માત્ર "ચૂંટી કાઢેલા" મંડળમાં વાહવાહ બોલાય તેને કે જે મનુષ્ય મનુષ્યને, દેશ દેશને અને યુગયુગને સામાન્ય લાગણીની સોનેરી સાંકળથી જોડી શકે તેને ? આટલી વ્યાપક અને ઊંડી અસર કરવી એજ કલાનો હેતુ અને આદર્શ છે. જે લાગણીઓથી લોકોમાં બંધુભાવ વૃદ્ધિગત થાય, જે લાગણીઓથી લોકોમાં સત્ય, ન્યાય અને સૌંદર્ય માટે પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય, જે લાગણીઓથી સાત્વિક અને પવિત્ર જીવન ગાળવાને લોકો દોરાય. અને છતાં જે લાગણીઓ સર્વ કોઇ ઝીલી શકે, તે લાગણીઓનો પ્રવાહ ઉત્પન્ન કરવો અને જેમ બને તેમ વિશાળ ક્ષેત્રમાં એ પ્રવાહ પ્રસરાવવો એમાં કલાની કાર્યસિદ્ધિ અને કૃતકૃત્યતા છે.

દેશ, કાલ અને આત્માની જરૂરિયાતને કલાએ અનુસરવું જોઇએ—

આ ઇષ્ટ લાગણીઓ પોતાના દેશને અને કાલને અનુસરીને તેમજ જેઓમાં તે ઉતારવાની હોય તેઓની ગ્રહણશક્તિનો વિચાર કરીને કલાકારે પોતાની કલામાં યોજવાની છે. દેશ અને કાળનું આ તત્ત્વ કોઈ પણ કલાકાર પોતાની કળામાંથી તદ્દન છૂટું કરી શકશે નહિ. તેનામાં ગમે તેટલી તર્કશક્તિ, ગમે તેટલી અપૂર્વતા, અને ગમે તેટલી નવીનતા હશે, તો પણ ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ જે હવા તે લેતો હોય, જે લોકોનાં સુખદુઃખમાં તેનો ભાગ હોય, જે ભુમિમાં તેની મમતા હોય, જે રીતભાત તેના જીવનમાં વણાઇ ગઇ હોય, જે

ભાવનાઓ તેના આત્મા સાથે ઓતપ્રોત થઇ ગઈ હોય, ટૂંકામાં જે વાતાવરણમાં તેનું આખું જીવન વ્યતીત થયું હોય તે સર્વ પાસે તેને નમ્યા વિના છૂટકોજ નથી, રે! તેની અસરને અધીન થયા વિના તે એક પણ ડગલું આગળ જઇ શકશે નહિ. આ કુદરતી બળથીજ કલાકારની છિણી કે પિછી કે લેખિની સુંદરમાં સુંદર અને સર્વમાન્ય કલા ઉપજાવી શકશે. કારણ કે જે વસ્તુ કલાકારના અનેક વર્ષના અનુભવ ભંડારમાંથી આપોઆપ ન નીકળે તે અસ્વાભાવિક, નિર્બળ, અગ્રાહ્ય અથવા નિરર્થકજ નીવડવાની. આત્માની જરૂરિયતને લીધે અને હૃદયની લાગણીને લીધેજ જે કલા ઉદ્ભવે તેજ કલા છે, બીજી સર્વ કૃતિઓ નિષ્ફળતા છે. રવીંદ્રનાથટાગોર જગપ્રસિદ્ધ થાય અને ગુજરાતના કહેવાતા કવિઓને તેઓનાં વતનનાં માણસો પણ ન ઓળખે, તેનો અર્થ શો ? આશ્વાસનની ખાતર તેનો અર્થ ગમે તે કરવામાં આવે, પરંતુ વસ્તુતઃ રવીંદ્રનાથની કલામાં તેનો આત્મા બોલે છે. ત્યારે આપણી કલામાં આપણું લેખિની—યંત્ર બોલે છે. કવિતા લખવી, નાટક લખવું, નવલકથા લખવી, તેને આપણે સોંઘામાં સોંઘી અને સરળમાં સરળ વસ્તુ લેખીએ છિએ તેજ કહી બતાવે છે કે આપણે ત્યાં સાહિત્યકલાનો આદર્શ કેટલો હલકો છે. હૃદયના સંસ્કાર વિના, વીર્યવતી ભાવનાઓ અને કલ્પનાઓ હૈયામાં કદિ પણું ઉભરાયા વિના, જે કેળવણીથી, જે અનુભવથી, જે અધ્યયનથી, જે પ્રયત્નથી અને અવલોકનથી આત્મા સંસ્કારી બને અને હૃદય ઉચ્ચ લાગણીઓથી છંટાઇ જાય, તે કેળવણી, તે અનુભવ, તે અધ્યયન, તે પ્રયત્ન કે તે અવલોકન સાથે, જીવનનો યત્કિંચિત્ સંબંધ રાખ્યા વિના, આપણે સર્વ કવિ, નાટકકાર, નવલકથાકાર અને કલાકાર થવાનો અભિલાષ રાખી બેઠા છીએ ! અને જ્યારે લેખકોની કૃતિઓ, ઉધઇને અધીન થવા માંડે છે ત્યારે કહેવામાં આવે છે કે અમારી કલા અતિ ઉચ્ચ કલા છે તેથી સામાન્ય લોકો સમજી શકતા નથી. પરંતુ ઉત્તમ કલા લોકોનો મોટો ભાગ સમજી ન શકે તે ઉત્તમ

ભોજન લોકોનો મોટો ભાગ જમી ન શકે એના જેવીજ દલીલ છે. સડેલો ખોરાક અથવા અતિશય તામસિક કે રાજસિક ખોરાક કેટલીકવાર જેઓની રસવૃત્તિ બગડેલી હોય છે તેઓનેજ પસંદ આવે છે અને બીજાઓને પસંદ નથી આવતો તે બરાબર છે. પરંતુ સ્વાદિષ્ટ, સાત્વિક, ઉત્તમ ખોરાક માંદાં માણસ સિવાય સર્વને શા માટે પસંદ ન આવે ? તેવીજ રીતે હલકા ભાવની અથવા અસ્વાભાવિકતાથી ભરેલી કલા કદાચ થોડાં બગડેલી રૂચિવાળાં મનુષ્યોને ગમે અને મોટા ભાગને ન ગમે તે યથાર્થ છે, પરંતુ ઉત્તમ ભાવથી ભરપૂર, સ્વાભાવિક, આદર્શ કલાથી સર્વ મનુષ્યો કેમ ન રીઝે તે સમજી શકાતું નથી.

કલા સમજાવવાના શિક્ષણવર્ગો ખોલી શકાતા નથી.

તમારી કહેવાતી કલા માત્ર ચુંટી કાઢેલાં મુઠ્ઠીભર માણસોજ સમજી શકે છે તેનું કારણ શું ? સામાન્ય જનસમૂહના હૃદય ઉપર તમારી કલા શા માટે અસર કરી શકતી નથી ? જે અસર મિત્રમંડળ ઉપર કરી શકો છો તે બીજાંઓ ઉપર કેમ થઇ ન શકે ? તેઓને તમારી કલા સમજવાને શા માટે તમે શીખવતા નથી ? પરંતુ હકીકત એ છે કે કલાની સમજ શીખવી શીખવાતી નથી. કલા સમજાવવાના શિક્ષણવર્ગો ખોલી શકાતા નથી. કારણ કે એ વાત અશક્ય છે. છતા એમ કહેવામાં આવે છે કે “ અમારી કલા સમજવા તમે ફરી ફરીને અવલોકો, અવલોકો, અને અવલોકો. જ્યારે તમે ટેવાઇ જશો ત્યારે તમે પણ અમારી કલામાં રસ લઈ શકશો ! ” છેવટે આનો નિષ્કર્ષ એટલોજ કે તમારી કલાને ટેવાયા વિના તમે અસર કરી શકો તેમ નથી. પરંતુ ટેવથી તો ગમે તેવાં અધમ વસ્તુને ચાહતાં શીખી શકાય છે. તામસિક ખોરાક, દારૂ, તમાકુ, અફીણ, આદિ સર્વ વસ્તુ અભ્યાસથી સ્વાદપૂર્વક લઈ શકાય છે: તેથી શું આ સર્વ વસ્તુની ઉત્તમતા સિદ્ધ થાય છે ખરી ? હકીકત એ છે કે કલાના ઉત્તમપણાને લીધે સામાન્ય જનસમૂહમાં તે આદરને પાત્ર નથી થતી એમ નથી,

પરંતુ કલામાં કલાત્વની ખામીને લીધેજ તે લોકપ્રિય થઇ શકતી નથી.

શું લોકપ્રિય કલા ઉત્તમ હોવીજ જોઇએ ?

પરંતુ ઉત્તમ કલા લોકપ્રિય હોવીજ જોઇએ એ ઉપરથી એમ ફલિત થતું નથી કે જે જે કલા અમુક વર્ગમાં લોકપ્રિય હોય તે તે ઉત્તમ હોવીજ જોઈએ. અલબત્ત, જો લોકોની અભિરૂચિ અધમ બનાવવાનાં સાધનો યોજાયાં ન હત અને અધમ રસવૃત્તિવાળાં મનુષ્યો ન હતં તો આ નિયમ સત્ય ઠરત. પરંતુ દુર્ભાગ્યે આપણી મધ્યમાં એવાં અનેક સાધનો હયાતી ધરાવે છે અને તેથી અનેક લોકોની રૂચિ હલકી થવા પામી છે. તેટલા માટે સંસ્કારરહિત લેખકો કે કલાકારોની અધમ કૃતિઓ તેઓમાં આદરને પાત્ર થાય તે ઉપરથી તે ઉત્તમ કલાના નમુના તરીકે લેખી નહિ શકાય. દૃષ્ટાંત તરીકે, આપણી રંગભૂમિ લીઓ. આજકાલ જે સંખ્યાબંધ નાટકો ભજવાય છે તેમાંના કેટલાં ઉત્તમ કલાના નમુના તરીકે ગણી શકાશે ? છતાં એવા અનેક મૂર્ખ, રસહીન પ્રેક્ષકો છે કે જેઓ આદતને લીધે કલાના નામને લજાવનારી આ કલામાં રસ લઇ શકે છે. વિશેષ અફસોસની વાત તો એ છે કે જ્યારે આ કલાની ખામીઓ બતાવવાનો કોઈ પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે ખામીઓ સુધારવાને બદલે ઉત્તર આપવામાં આવે છે કે " લોકોને પસંદ ન હોય તો અમારૂં ગાડું ચાલેજ નહિ." પરંતુ આ ઉત્તર આપનારાઓ ભૂલી જાય છે કે લોકોની અભિરૂચિ બગડેલી છે તેથીજ તેઓ આવી અધમ કલાને ઉત્તેજન આપે છે. વળી, એટલું પણ સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે જ્યાં સર્વત્ર ઉતરતા પ્રકારની કૃતિઓ હોય ત્યાં પછી કંઈક આરામ, આનંદ, અથવા વૈવિધ્યની ખાતર કોઇક ઠેકાણે તો ગયા વિના ચાલતુંજ નથી, તેથી એ આરામ, આનંદ કે વૈવિધ્યની સામગ્રી પૂરી પાડનારે મલકાવાનું નથી કે લોકો તેની કલા ઉપર ખુશખુશ થઇ ગયા છે. સ.રી કલાની ખામીને લીધેજ આ તમાશાઓ જોવાને લોકો ટોળે મળે છે. જો કોઇ ઉત્તમ કલાકાર-

ની કૃતિ બહાર પડે છે તો ગમે તેવા અભણ અને સામાન્ય લોકો પણ તુરતજ આકર્ષાય છે. આદતને લીધે લોકોની રૂચિ ગમે તેટલી વિકૃત થઇ ગઈ હશે તો પણ કલાનો ખરો જાણકાર લોકોનું ધ્યાન ખેચ્યા વિના રહેશે નહિ. પરંતુ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે એવા અનેક લોકો છે કે જેઓ એમજ માની બેઠા છે કે આ બનાવ અશક્ય જ છે.

સામાન્ય લેખકો પ્રસિદ્ધિને કેમ પામે છે?

નિકૃષ્ટ કલા ઉત્પન્ન કરવી તે બહુ મુશ્કેલ નહિ હોવાથી પાંચ દશ નવલકથાઓ, નાટકો કે કાવ્યો હરકોઇ માણસ ધારે તો સહેલાઇથી ઘસડી શકે છે. અને આજકાલ યોગ્યતા અને આવડત કરતાં કદ અને સંખ્યા કલાનાં સર્ટિફિકેટ હોવાથી લેખકો સાક્ષર, શ્રીયુત, કવિશ્રી, વિદ્વદ્વર્ય, સાહિત્યશિરોમણિ, આદિ વિશેષણોથી સત્વર પ્રસિદ્ધિને પામે છે. દાખલા તરીકે, કવિતા લખનાર થોડા નિયમો ધ્યાનમાં રાખીને ઝુકાવે તો પછી તેનામાં સંસ્કાર, બુદ્ધિ કે હૃદયની વિપુલતા અથવા કવિત્વની ગંધ પણ નહિ હોય તો પણ થોડાં જોડકણાંઓ તૈયાર કરવામાં તેને વાંધો નહિ આવે. એ નિયમો શા છે તે આપણી કવિતાઓનું અવલોકન કરવાથી આપોઆપ જણાશે. એજ પ્રમાણે નવલકથા લખનાર થોડા નિયમો યાદ રાખે તો બસ છેઃ—સૂર્ય ચંદ્ર, સંધ્યા, જંગલ, નદી કે સમુદ્રના સાચા ખોટાં વર્ણનથી દરેક પ્રકરણ શરૂ થાય તો ઉત્તમ. જિજ્ઞાસારસ અને વસ્તુસંકલનામાં મદદ જોઇતી હોય તો કેક ઠેકાણે ભૂતોને ઉભા કરવા અથવા મોટા અકસ્માતો ગોઠવવા, અથવા તો નાયક રંકનો રાજા અને રાજાનો રંક થઇ જાય એવો માર્ગ કાઢવો. પાત્રોના સ્વાભાવિક વિકાસની જરૂર રહેતી નથી. મનુષ્યસ્વભાવનો ખુલ્લો વિપર્યાસ દેખાય તો વાંધો નથી. પરંતુ છેવટે બધાં પાત્રોનો શંભુમેળો ગમે તેમ કરી ભેળો કરવો, અને "ધર્મનો જય, પાપનો ક્ષય" એ નીતિસૂત્ર તાણીતૂશીને પણ બહાર

લઇ આવવું, અને છેવટે બહાર નજ આવે તો એ સૂત્ર સમાસમા મૂખીને વિરામવું.

નાટકોમાં પણ બહુ વિશેષ તકલીફ લેવાનું કારણ નથી. સૂત્રધાર અને નટીનો તો કોઈ નાટકકારથી કૉપીરાઇટ લઇ શકાય તેમ નથીજ, એટલે દરેક નાટકની શરૂઆત આ પાત્રોથી સહેલાઇથી થઇ શકે. વિવિધતા ખાતર કદાચ એકને બદલે બે, ત્રણ, ચાર નટીઓ ગોઠવી શકાય. અને હવે એક કરતાં વધારે સૂત્રધારો ગોઠવવામાં આવે તો ઓર રંગ જામે. નવલકથા કરતાં નાટક કેટલેક અંશે મુશ્કેલ છે તેમ સરળ પણ છે. દાખલા તરીકે, જ્યાં કંઇક અર્થવાળો સંવાદ કે ભાષણ લંબાવી ન શકાય ત્યાં ગાયન ટાંકી દેવું એટલે પીડા પતી. ગાયનોમાં માથાકૂટ કરવાનું પ્રયોજન નથી. જે વાત ગદ્યમાં કહેવી હોય તે બહુ સંક્ષેપમાં પદ્યના આકારમાં કહી દેવી એટલે વાક્યરચના ખોટી હશે તો ચાલશે. કોઈ વાક્યનો અર્થ નહિ નીકળે તો 'ધ્વનિ કાવ્ય' તરીકે ગણી શકાશે. એકજ શબ્દમાં જે કહેવાઇ જાય તેવું હશે તે, એના એજ અર્થના દશ શબ્દોમાં યોજી શકાશે. આ ઉપરાંત રસોનો ભાવ ચિતરવાની લેખકની જવાબદારી છેજ નહિ, કારણ કે ધારો કે શૃંગારમાં ગમે તેટલું શુષ્ક અને અર્થરહિત લખ્યું હોય તો પણ તે ભજવનારાં પાત્રો પોતાનાં નખરાંથી શૃંગારનો દેખાવ કરી બતાવશે. તેવીજ રીતે હાસ્યમાં બે ઘેલા અને મૂર્ખ માણસોના સંવાદ ગમે ત્યાં ઘુસાડી દેવા. પછી પાત્રો પોતે હાસ્યરસ ભજવે છે એમ પ્રેક્ષકોને બતાવી શકશે. હસવા જેવું નહિ હોય તો પણ પાત્રો કુદશે, નાચશે, પાઘડી ઉછાળશે. તોતડું બોલશે, એકબીજાને આસંડાનો માર મારશે, વિચિત્ર બરાડા પાડશે, બીભત્સ શબ્દોમાં ફાગ ઉડાડશે, ડચકારા કરશે, અથવા ટીલાંટપકાં કરી, લાલ, ધોળું કે કાળું મ્હોડું રંગી, અથવા ફાટેલ ટુટેલ અને રંગબેરંગી વિચિત્ર કપડાંઓ પહેરી, પ્રેક્ષકોને હસાવવા પ્રયત્ન કરશે, અને છતાં ધારેલી અસર નહિ થાય તો છેવટે મ્હોડેથી કહેશે કે આ હાસ્યરસ છે સમ્ઝે ...

તેજ પ્રમાણે વીરરસ લેખમાં આવવાની જરૂર નથી. એ તો મજબૂત ફેફસાંવાળાં અને કદાવર પાત્રો હશે તો આપોઆપ જણાઈ આવશે. મોટા અવાજથી વીરરસ નહિ હોય ત્યાં ઉત્પન્ન થશે, અને જ્યાં લેખકની કલમ કામ નહિ કરે ત્યાં દર પડદો ઉપડતાંજ મોટા ફટાકાના અવાજો, તેમજ કોઇ કોઇ વાર ભાલાંઓ, બંદુકો, પટ્ટાબાજી, વિગેરે ધારેલું કામ કરી આપશે. રંગભૂમિ ઉપર દોડાદોડી અને મારામારી કરવી એ મુશ્કેલ નથી, અને આ બધી ધામધૂમ છતાં પ્રેક્ષકોને કદાચ વીરરસનો અનુભવ ન થાય તો હાસ્યરસનો અનુભવ તો થશેજ, અને એમ થાય તોયે નાટકકારની એક જવાબદારી ઓછી થઈ સમજવી.

સૌંદર્ય એ તમારા આત્માનો ગુણ છે—

અહા ! કલાને અનુપયોગી સર્વ ઉપાધિઓ પાછળ આપણે ત્યાં અત્યંત શ્રમ લેવાય છે, પરંતુ જે વસ્તુ કલાનો ખરો આત્મા છે તે તરફ કોઈ દૃષ્ટિ સરખી પણ કરતું નથી ! જીવનની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ભાવનાઓ હૃદયમાં ઉતારવી અને એ ભાવનાઓની અન્યના હૃદયમાં સંક્રાંતિ કરવી—એ કલાની પ્રધાન પ્રવૃત્તિ સિવાય બીજી બધી બાબતોમાં આપણા કહેવાતા કલાકારો મશગૂલ છે. આસપાસ જે સૌંદર્ય ઉભરાઇ રહ્યું છે તે તરફ કલાના ઉપાસકો તદ્દન બેદરકાર છે. અને જે દિશામાં એ વસ્તુનો સંપૂર્ણ અભાવ છે તે દિશામાં વ્યર્થ ફાંફાં મારી રહ્યા છે. કુદરત અને કલા પરમાત્માની જોડજ વિભૂતિ છે, અને તેથી જે કુદરતને ઓળખી શકે છે તે કલાને પણ પિછાણી શકે છે; જે કુદરતને અનુકૂલ થઇ શકે છે તેને કળા અનુકૂળ થાય છે: જે કુદરતનો આત્મા હાથ કરે છે તે કલાનો સ્વામી બને છે. કાશ્મીરમાં મુસાફરી કરો કે આલ્પ્સ પર્વત ઓળંગો, સ્વિટ્ઝર્લાંડનાં સરોવરોમાં સફર કરો કે સ્કૉટલૅંડનું સૃષ્ટિસૌંદર્ય નિહાળો, સંક્ષેપમાં દુનિયાના કોઈ પણ સુંદરમાં સુંદર સ્થાને

મા[illegible] પરંતુ જો તમે સૌંદર્ય[illegible] ત્યાં [illegible] સાથે [illegible] ફરતા [illegible] ત્યાં પણ સૌંદર્ય [illegible] નથી. સૌંદર્ય એ [illegible] આત્માનો ગુણ છે, નહિ કે [illegible] પ્રકૃતિનો. સૌંદર્ય [illegible] હૃદયના ઊંડાણમાં [illegible] શક્તિ છે. [illegible] શક્તિનો અભાવ હશે ત્યાં [illegible] ઉપાધિઓની મદદ [illegible] તો પણ તેથી કલા ચેતનવની થઈ શકશે નહિ. પત્થર ઉપર, કેનવાસ ઉપર, કાગળ ઉપર, કે સિતાર ઉપર, સૌંદર્યને [illegible] રચનારનું અંતર સૌંદર્યની લાગણીથી આહ્લાદિત થયા [illegible]

હૃદય છે. અને એજ આ જંગલની ભૂલભુલામણીમાંથી તમને બચાવશે. અંગ્રેજીમાં એમ કહેવાય છે કે "**There is no royal road to learning**" [જ્ઞાનને માટે કોઇ શાહ રસ્તો નિર્મિત થયો નથી] આ સિદ્ધાંત કદાચ જ્ઞાનના વિષયને લાગુ પડતો હશે, પરંતુ કલાના વિષયમાં શાહ રસ્તો છે એટલુંજ નહિ પણ તે એકજ રસ્તો છે. યાદ રાખો કે કલા વાંકાચૂંકા માર્ગથી હાથ થઇ શકતી નથી. કલાને અને વિવેચનને બનતું નથી; કલા અને પૃથકકરણ વચ્ચે વેર છે; કલાને દલીલની સાથે લેવાદેવા નથી; કલાનાં અને પંથ, જાતિ કે વિગ્રહના ગ્રહ મળતા નથી; કલા એ મોજશોખ નથી; કલા એ કોઇનો ઇજારો નથી; કલા એ નવરાંઓને અથવા શ્રીમંતોને વખત ગાળવાનું સાધન નથી; કલા એ માનસિક અજીર્ણ નથી; કલા એ દીવાનાપણું નથી; કલા એ કુદરતની દુશ્મન નથી; કલા એ પ્રકૃતિનો નમુનો નથી. પરંતુ કલા એ જીંદગીનો નમુનો છે; શુદ્ધ, સાત્વિક, સરળ જીવનનું ચેતનમય પ્રતિબિંબ છે; જીવાત્મા સાથે જીવાત્માનો મીઠો હૃદયાલાપ છે. ઉછળતાં હૃદયોનું અનેરૂં આલિંગન છે; ચાર આંખોનું મધુરૂં મીલન છે; સુખદુઃખ, આશાનિરાશા, ભરતીઓટનું અર્થપૂર્ણ પુરાણ છે; વિવેચનનો અંત લાવનાર સિદ્ધાંત છે; પૃથકકરણનું એકીકરણ કરનાર જાદુ છે; દલીલોનો સરવાળો કરનાર ચુકાદો છે; પંથો, જાતિઓ અને વિગ્રહોની સંધિ કરાવી આપનાર પારસમણિ છે; કલા એ જીંદગીની અનિવાર્ય જરૂરિયત છે; કલા જે પોતાની કરે તેની છે; કલા એ સમયની પશ્ચાદ્‌ભૂમિ છે, સમય કલાની નહિ; કલા એ માનસિક પાચનરસ છે; કલા એ મનુષ્યની બુદ્ધિનો એકજ પૂરાવો છે; કલા એ કુદરતની એકજ સાહેલી છે.

કલાને માટે વસ્તુ.

કોઇપણ કલાકારે પોતાના કાર્યમાં વિજય મેળવવો હોય તો તેણે બાજાઓનું અનુકરણ કરવા પાછળ સમય અને શક્તિનો વ્યય

કરવાની જરૂર નથી. કુદરત દરેક ક્ષણ સૌંદર્યથી, અપૂર્વતાથી, નવીનતાથી છલકાઇ જાય છે; તેમાંથી જે જેટલું ખેંચે તેટલું તેનું છે. એકવાર એક કલાકાર જે ખજાનો લઇ ગયો તે ખજાનો બીજા કલાકારને પાછો મળવો મુશ્કેલ છે. પરંતુ તેના કરતાં બીજા વધારે કિમતી ખજાનાઓ કુદરતના ગર્ભમાં અખૂટ છે; અને કલાકાર જો કલાનો આદર્શ સમજતો હશે તો તેમાંથી તે ઘણું પોતાનું કરી શકશે. હજારો માઇલના હિમાલયનું એક ન્હાનું શિખર હજારો કલાકારને નવનવીન સૌંદર્યની નવનવીન કલ્પનાઓ પૂરી પાડવાને બસ છે. લાખો એકર ઉપર પથરાયેલાં ઝુંપડાંઓમાંની એક ન્હાની મઢૂલીમાંથી સેંકડો કલાકારોની કૃતિઓ ઉદ્‌ભવી શકે તેમ છે. સેંકડો માઇલ વહેતા ગંગાપ્રવાહમાંથી નીકળતું એક ન્હાનું ઝરણું અનેક કવિઓની લેખિની અને અનેક ચિત્રકારોની પિછી કામે લગાડવાને પૂરતું છે. કલાકારની લાગણીઓ જાગૃત અને જીવંત હશે તો કલાને માટે વસ્તુની ખાંની તેને કદિ પણ જણાશે નહિ. કલાકારના જીગરના જોસ પ્રમાણે તેની કલા ફત્તેહ પામશે. તેના હૃદયના ભાવ બતાવવાની તેને ખરેખર જરૂરિયત હશે તો તે પત્થરમાંથી પુષ્પની કોમળતા ઉત્પન્ન કરી શકશે, અને પૃથ્વીને સ્વર્ગમાં ફેરવી શકશે.

અદ્‌ભુતતા શામાં છે?

જેમ વસ્તુની શોધમાં કલાકારે પોતાની આસપાસ ઉભરાતી કુદરતી અને માનુષિક લીલાની બહાર જવાની જરૂર નથી તેમ પોતાની કલાની અદ્‌ભુતતા અર્થે તેણે આંખ આંજી નાંખે તેવો ઝળઝળાટ કલામાં મૂકવાની આવશ્યકતા નથી. તેના સરળ હૃદયની સરળતા એજ પરમ અદ્‌ભુતતા છે. પ્રકૃતિથી વિંટાયેલો આત્મા પોતાને પિછાણે એ જેટલું અનિવાર્ય છે તેટલું અદ્‌ભુત છે. અભાવનું દર્શન કરાવવા કરતાં ભાવની સ્મૃતિ કરાવવામાં અદ્‌ભુતતા વિશેષ છે. મનુષ્યને અમાનુષિક સૃષ્ટિમાં લઇ જવા કરતાં તેના મનુષ્યત્વનું ભાન કરાવવું એમાંજ

અપૂર્વતા છે. આંખને આંજી નાંખવામાં કલાની સફલતા નથી, પરંતુ આંખને શાંત કરવામાં છે. સામાન્ય બુદ્ધિ અને સરલ હૃદય જેવી કોઈ પણ વસ્તુ વિરલ નથી. "તું" અને "હું" નું ભાન કરાવવામાં જેટલી વિશેષતા છે તેટલી વિશેષતા "તે" ની વાતો કરવામાં નથી. મનુષ્યના હૃદય ઉપર જેટલી પરિચિત વસ્તુઓ અસર કરી શકશે તેટલી અપરિચિત વસ્તુઓ અસર કરી નહિ શકે. તારૂં અને મ્હારૂં જેટલે દરજ્જે મનુષ્યની લાગણીઓ ઉશ્કેરી શકશે તેટલે દરજ્જે પારકાનું ઉશ્કેરી નહિ શકે. વસ્તુતઃ મનુષ્યને જેટલો રસ સંસારમાં છે તેટલો સ્વર્ગમાં નથી; જેટલો રસ ખેતરમાં છે તેટલો પારીસના બુલ્વાર્ડમાં નથી. જેટલો રસ ઝુંપડામાં છે તેટલો વરસેલ્ઝના રાજ્યમહેલમાં નથી: જેટલો રસ પોતાના આંગણાના કૂવામાં છે તેટલો નાયાગારાના ધોધમાં નથી: જેટલો રસ મજૂરના હમેશના વૈતરામાં છે તેટલો રાજાઓના દરબારોમાં નથી; જેટલો રસ ગૃહિણીમાં છે તેટલો ઇંદ્રની અપ્સરામાં નથી; જેટલો રસ જીંદગીની હમેશની ભરતી–ઓટમાં છે તેટલો મહાન્ અકસ્માતો કે દૈવની જાદુગીરીમાં નથી; સંક્ષેપમાં જેટલો રસ જીવનના સાદા બનાવોમાં છે તેટલો અસાધારણ કલ્પનાઓમાં નથી. અને મનુષ્યનાં હૃદયમાં જે તરંગો હરહમેશ ઉછળી રહ્યા છે તે તરંગોમાં પ્રવેશ કરવો, અને વિદ્વાન્ તેમજ અભણ, શ્રીમંત તેમજ ગરીબ, બાળક તેમજ વૃદ્ધ, તથા સ્ત્રી તેમજ પુરૂષને આનંદ અને આશાનો સંદેશો પહોંચાડવો એ કલાનો હેતુ અને એ કલાનું કાર્ય છે. કુદરત અને મનુષ્યને સૌંદર્યમય, આનંદમય, ચેતનમય અને નવીનતામય બનાવવા એ કલાનો આદર્શ છે.

સૌંદર્ય અને ઉપયોગિતા.

જેમ સૌંદર્ય તેમ ઉપયોગિતા પણ કલાનો હેતુ અને આદર્શ છે. કારણ કે ઉપયોગિતા વિનાનું સૌંદર્ય મનુષ્યને અધોગતિની ખાઇમાં ફેંકનાર યંત્ર છે, અને સૌંદર્ય વિનાની ઉપયોગિતા મનુષ્યના આત્માને ચીમળાવી નાંખનાર ઔષધિ છે. જે કલા ઉપયોગી નથી તે વસ્તુતઃ

સુંદર હોઇ શકેજ નહિ. અને જે કલા સુંદર નથી તે ઉપયોગી સંભવેજ નહિ. ઉપયોગિતા અને સૌંદર્ય વચ્ચે ભેદ ઉત્પન્ન કરવો તે જીવનને શુષ્ક અને મૃત્યુને કવિતામય બનાવવા જેવું છે. આવા અર્થરહિત ભેદને લીધેજ કલાને ઉતારી પાડવામાં આવી છે. તેથીજ આપણા સંસારમાં, આપણા ગૃહોમાં, આપણી રીતભાતમાં, આપણા પહેરવેશમાં, આપણા ખાનગી તેમજ જાહેર જીવનમાં શુષ્કતા, કઠોરતા તેમજ જડતા વ્યાપી રહી છે. તેથીજ આપણા સમસ્ત જીવનમાં એક પ્રકારનો પક્ષાઘાત ઉત્પન્ન થયો છે. અને થોડા સમય પહેલાં લખાયેલા મ્હારા પોતાના શબ્દમાંજ ફરીથી કહું તો, " એ પક્ષાઘાતને લીધે મજૂરને મજૂરીમાં રસ રહ્યો નથી; કલાકારને કલામાં રસ નથી, વિદ્વાનોને વિદ્યામાં રસ નથી, અને શહેરીને શહેરીપણામાં રસ નથી. એ પક્ષાઘાતને લીધે યંત્ર અને કલા વચ્ચે વિષમતા ઉત્પન્ન થઇ છે, ઉપયોગિતા સૌંદર્યથી છૂટી પડી છે, સૌંદર્યનો સ્વચ્છતાથી વિયોગ થયો છે, કુદરત અને ઔષધિ વચ્ચે વિરોધ થયો છે, અને તન મન, ધન અને જીવનની એકતાનો લોપ થયો છે. એ પક્ષાઘાતને લીધેજ અર્થશાસ્ત્રનો નીતિશાસ્ત્ર સાથે સંબંધ ભૂલી જવાયો છે, વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ ઉભયનાં સુખ તરફ ઉપેક્ષા થઈ છે, સુખ અને સુખનાં સાધનો વચ્ચે ગોટાળો થયો છે, અને જીવન કરતાં ઉપાર્જન પાછળ વધારે વલખાં મરાયાં છે." કલાકારો ભૂલી જાય છે કે કલા એ કુદરતનુંજ પ્રતિબિંબ છે, અને કુદરતની અંદર સર્વ સુંદર અને ઉપયોગી છે. જે કાંઇ સુંદર છે તે જીવંત, અર્થપૂર્ણ અને ઉપયોગી હોવાથીજ સુંદર છે. જે કાંઇ ઉપયોગી છે તે નિયમિત, તાલમય, મનોરંજક અને સુંદર હોવાથીજ ઉપયોગી છે. સૌંદર્ય કાયદાની સત્તાથી કે જાદુઇ લાકડીથી ઉદ્ભવતું નથી, પરંતુ જ્યાં જ્યાં વાસ્તવિક, યથાર્થ, આદર્શ જીવન છે ત્યાં ત્યાં જીવનનાં અનિવાર્ય તત્ત્વ તરીકે આપોઆપ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તેથી કલાનો આદર્શ હાથ કરવો હોય તો કૃત્રિમ, કલ્પનામય, જડ સ્વપ્નોમાં ભ્રમણ કરવાને બદલે સ્વાભાવિક, સત્ય,

ચેતનમય જીવનનો આદર્શ હાથ કરો. સ્મરણમાં રાખે
વિરૂદ્ધ થવા કરતાં કુદરતને અનુરૂપ થવામાંજ કલાનો વિ
કુદરત તથા આદર્શ જીવન જૂદાં નથી એ મહાન્
આરૂઢ હશે તો આપોઆપ આદર્શ કલા ઉત્પન્ન થશે.
જીવનનાં સત્યો સમજનાર કલાકાર જગતને અને કુદર
તથા પવિત્ર બનાવી શકશે. જ્યાં જ્યાં તેના હૃદયનું લોહચુંબ
ત્યાં ત્યાં સુંદરતા, પવિત્રતા અને ઉપયોગિતા પ્રકાશી
લોહચુંબક પાસે માત્ર નદી અને સમુદ્ર, ચંદ્ર અને સૂર્ય
વનસ્પતિ, કોકિલા અને મયૂરી, કે માન સરોવર અ
કલામય બની નહિ જાય, પરંતુ તે ઉપરાંત ખેતરો અને
રેલ્વે અને સ્ટીમરો, રણભૂમિ અને કેદખાનાંઓ, દુકાને
ડાંઓ, સર્વ કલામય બની જશે. એ કલા માત્ર મુઠ્ઠીભ
અંગત મિત્રોનેજ રીઝવશે નહિ, પરંતુ શહેરે શહેર
આદર્શ કલા તરીકે ઓળખાશે, સ્વીકારાશે, પૂજાશે.

(સને ૧૯૧૫ માં સુરત મુકામે ભરાયેલી પાંચમી સા
સમક્ષ વંચાયેલો નિબ

(૩)

ગૃહવિનાનો શહેરી.

આજકાલ " સ્વદેશાનુરાગ, " " વિશ્વવ્યાપક બંધુભાવ. " " ઉદાર શહેરીપણું, " આદિ મહાન્ શબ્દો આપણા કાન ઉપર એટલા બધા વેગથી અથડાય છે કે આ શંખનાદમાં ધીમા સ્વરથી પ્રાર્થના કરનારાંઓની હયાતીનું પણ ભાન થવું મુશ્કેલ છે. જ્યાં આખા વિશ્વની ઉન્નતિનાં વાજાં વાગતાં હોય, ત્યાં કોઈ બિચારો પોતાના ગૃહ–ચણતરની વાતો કરવા આવે તો તે પોતાની અને પોતાના મનોરથોની અલ્પતા જોઈનેજ એટલો શરમાઈ જશે કે પોતાની ન્હાની વાત હૃદયના ઉંડા ભાગમાં દબાવી દઈને વિશ્વવિચારનું એક વાજું શરૂ કરી દીધા વિના તેનો છુટકો થવાનો નથી. હાલનું વાતાવરણ એવું છે કે જો કોઈને " વિદ્વાનો " અને " કેળવાયેલાઓ " નાં મંડળોમાં દાખલ થવાનો પરવાનો જોતો હોય તો તેણે ન્હાની વાતો તિરસ્કારતાં અને મ્હોટી વાતો ચર્ચતાં શિખવુંજ જોઈએ. વિશ્વની વાતો થઈ શકે ત્યાં સુધી તેણે અમુક પ્રજા સંબંધી વિચાર કરવા નહી જોઈએ; એક સમગ્ર દેશની સ્થિતિ ઉપર તે ખ્યાલો દોડાવી શકતો હોય તો તેણે " પ્રાંતિક સંકુચિતપણું " બતાવવું નહિ જોઈએ; એક શહેરીની ફરજો ઉપર તે બોલી શકે તેમ હોય તો "ગૃહજીવનના સાંકડા ચીલા" માં પ્રવેશ કરવાની તેને જરા પણ જરૂર નથી: સંક્ષેપમાં તેણે વિશ્વ, દેશ, શહેર, આદિના મોટા ખ્યાલોથી આધુનિક માનવીને એટલો બધો સંતુષ્ટ કરી દેવો જોઈએ કે તે "રમણીય," " વિશ્વવ્યાપક," " શહેરી જીવન " ની સુખદ આશામાં પોતાના ગરીબ ગૃહના આંગણાની બહાર પડી રહેવામાં બહુ ડહાપણ સમજે.

આવા એક બાહોશ, સુધારક, શહેરીની કાળજીથી એક શ્રમિકનો કેટલે બધો ઉદ્ધાર થઈ ગયો તે નીચેના ટુંકા ઇતિહાસથી જણી

શકાશે. આ ઇતિહાસ લાગણીવાળા તટસ્થોને સહજ દયા ઉપજાવે તેવો છે; જોકે અર્થશાસ્ત્રમાં નિપુણ શહેરીઓ તો ગ્રામિકના દુઃખનાં કારણો તરીકે તેનું અજ્ઞાન, તેનું એદીપણું, તેની સંકુચિત દૃષ્ટિમર્યાદા, અને તેનુ ગામડિયાપણુંજ માનશે. પરંતુ આ ગામડિયા માટે દયા ઉત્પન્ન કરાવવાની ખાતર નહિ, પણ આ " કેસ " " રસભરી ચર્ચા " ઉત્પન્ન કરે તેવો હોવાથી અહિં તેની ઉપરછળી નોંધ લેવામાં આવી છે.

પ્રથમ તો કોઇપણ " વિદ્વાન શહેરી " નાં દર્શન થયાં તે પહેલાં આ ગ્રામિકે પોતાની સાદી સમજ પ્રમાણે સાદું પણ શાંત ગૃહજીવન ગાળવાનો આરંભ કર્યો. તે એક " અભણ " પણ સ્નેહાળ, અને શહેરી સફાઇથી અપરિચિત પણ ગૃહવ્યાપારમાં પ્રવીણ સ્ત્રી પરણ્યો, અને પોતાના ગ્રામિક વતનમાં તેણે એક નાજુક, સુઘડ, ઝુંપડચું શોધ્યું: શરૂઆતમાં એક શાણા ગૃહસ્થ તરીકે અને ભવિષ્યમાં દાદાની પદવી પ્રાપ્ત કરી આખા વતનના સલાહકાર અને વાનપ્રસ્થી તરીકે સાર્થક જીંદગી ગાળવાનાં તેણે સ્વપ્નાં પણ ઘડયા. પોતાના ઘરના આગલા ભાગમાં તેણે એક ન્હાની ફુલવાડી બનાવી છે, અને ત્યાં પોતાના કુટુંબમેળા સાથે તે ગૃહજીવનનો, શહેરીની દૃષ્ટિથી " લુખ્ખો, " પણ પોતાના મનથી " મધુર, " આનંદ લેતો બેઠો છે, એટલામાં એક શ્રીમંત શહેરી અને " સુધારક " ત્યાંથી પસાર થાય છે. સ્વાભાવિક રીતે આ શહેરીને " એકલા પડેલા, " અજ્ઞાન ગ્રામિક ઉપર દયા આવે છે, અને શહેરીઓના " વિવેક " અનુસાર તે ગ્રામિકની " રજા " લઇ ફૂલવાડીમાં દાખલ થાય છે. શહેરી પોતાની અમીરાઇને છાજે તેવી રીતે ફુલવાડીનાં વખાણ કરે છે અને ફુલવાડીનો ઉપયોગ કરનારાઓની કેટલીક ખામીઓનો માર્મિક પણ " સભ્ય " ભાષામાં પ્રકાશ કરે છે. ગ્રામિકને કેટલીક આર્થિક તેમજ સામાજિક " ગુંચવણો " નો ખ્યાલ આપવામાં આવે છે, અને "યાંત્રિક" યુગમાં "અયાંત્રિક" જીંદગી ગાળવા માટે સૂચક ઠપકો મળે છે.

અલબત્ત, ગ્રામિક પોતાની મુશ્કેલીઓ જાહેર કરે છે; ધન, યાંત્રિક જ્ઞાન, સંસ્કારનું ઉત્તેજન, શહેરીઓ જેટલી "સહનશીલતા"—આદિનો અભાવ પોતાની "અધોગતિ" ના કારણ તરીકે રજુ કરે છે; તેની સાથે એટલું પણ નિખાલસ દીલથી કબૂલ કરે છે કે શહેરીઓએ રચેલી રમ્ય સ્વપ્નસૃષ્ટિ તેના જાણવામાં નહોતી. "સમજુ" શહેરી તેને દરેક વાતની સમજ પાડે છે, યંત્રનું હાર્દ સમજાવે છે, સમગ્ર સમાજની આર્થિક સ્થિતિ યંત્રબલ ઉપર કેટલી બધી અવલંબે છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરી બતાવે છે, અને પોતાના ન્હાના કુટુંબની "સ્વાર્થી" સેવા કરતાં આખા વિશ્વની "પારમાર્થિક" સેવા કરવી તે કેટલું બધું બહેતર છે તે બહુજ અસરકારક ભાષણથી ગ્રામિકના મન ઉપર ઠસાવે છે.

ગ્રામિકનું મગજ ચગડોળે ચઢે છે, પોતાના સાંકડા જીવન ઉપર તેને તિરસ્કાર આવે છે, અને "સાહસિક" શહેરીઓનાં સાહસોનો રંગ ચાખવાને તે તૈયાર થાય છે, તે પોતાનું વતન પોતાથી વધારે ડાહ્યા આ "હિતૈષી" ના હાથમાં સોંપે છે, અને પોતે આ શહેરીના શહેરની મધ્યમાં આવેલા, બહારથી રંગરોગાનથી શોભી રહેલા, "શહેરી હિતૈષી" ના પોતાનાજ ગંજાવર માળામાં કુટુંબ સહિત આવી પહોંચે છે. જે શ્રીમંત શહેરીએ આ "એકલા પડી ગયેલા" ગ્રામિકને તેના "કુગ્રામવાસ" માંથી બહાર કાઢ્યો, તેની સાથે વાતચીત કરવાનો અને શહેરીપણાના આનંદો લૂટવાનો પ્રસંગ આ બિચારાને ફરીથી નજ મળ્યો ! પરંતુ એક જાહેર સભામાં "શહેરીઓની ફરજ" ઉપર ભાષણ આપતાં એ શહેરી સજ્જનનાં દર્શન થયાં ખરાં. આ ભાષણથી ગ્રામિકના મંદ થયેલા ઉત્સાહને ફરીથી પુષ્ટિ મળી, અને તેની લગભગ ખાત્રી થઇ કે તે એક બહુજ—"સુધરેલા" સમાજની મધ્યમાં, હમેશાં "આગળ વધતા" શહેરના વાતાવરણમા, અને આશાઓના એક સુવર્ણમય દેશમાં વસવાને ભાગ્યશાળી થયો છે.

હવે જે આર્થિક સરસાસરસી અને યુદ્ધ ઉપર આખા દેશની ઉન્નતિનો આધાર હોવાનું "શહેરી" એ ગ્રામિકની ફુલવાડીમાં ભાષણ આપ્યું હતું, તે યુદ્ધને પરિણામે નવા જમાનાથી અજાણ્યો ગ્રામિક પોતાના ઘરનું ભાડું ચૂકવવાને અસમર્થ થયો. નાગરિક ન્યાયને ચાહનારા શહેરીએ તુરતજ ગ્રામિકને એક વિશાળ કોર્ટમાં ઉભો રખાવ્યો, અને સુધરેલા સમાજના સુંદર ન્યાયનો અપૂર્વ અનુભવ કરાવ્યો. તેજ દિવસે ગુન્હેગારોના હક્કો સંભાળવાની ખાતર અદાલતો અને કેદખાનાંઓમાં કેટલોક આવશ્યક સુધારો કરવા સંબંધી, અને ગામડાંઓને સુધરેલી અદાલતોના આશીર્વાદ આપવાની ફરજ સંબંધી, શહેરી સજ્જને એક ફાંકડું જાહેર ભાષણ આપ્યું.

થોડા સમય પછી ઉદાર દીલના શહેરીએ ગ્રામિકની સ્થિતિથી દ્રવિત થઇને તેનો એક સરસ અનાથાશ્રમમાં સમાસ કરાવી દીધો. આ પ્રસંગે ગ્રામિક સાથે ઘણે દિવસે વાતચીત કરવાની શહેરીએ કૃપા કરી. તેણે જણાવ્યું કે જો કે સુધરેલા સમાજમાં આર્થિક યુદ્ધના ક્રૂર, "અનિવાર્ય," "નિયમ" ને લીધે "આળસુ" અને "મૂર્ખ" માણસો ધનહીન થઇ જાય છે, તોપણ તેવા ગરીબોના "હિત" ની ખાતર, અને નહિ કે શ્રીમંતોને રહેવાની ખાતર, અનાથાશ્રમો જેવાં વિશાળ સ્થાનો પૂરાં પાડવાની ઉદારતા બતાવવામાં શ્રીમંત શહેરીઓ પાછી પાની ભરતા નથી. "શહેરી સાહેબ" ના પોતાનાં આળસ અને અજ્ઞાન સંબંધી કોઇએ ઇશારો કર્યો, ત્યારે શહેરમાં સર્વના હક્ક સરખા હોવાથી શહેરી મ્હોડેથી કાંઇ બોલી શક્યા નહિ. પરંતુ એવી "છૂટ લેનાર"ને "માત્ર" દૃષ્ટિપાતથીજ ચૂપ રાખ્યો અને સમજાવ્યું કે એ સાહેબના વડવાઓએ ધન મેળવ્યું છે "તેથી" તે ઉદ્યમ અને પ્રમાણિકતાથીજ મેળવેલું હોવું જોઇએ. અને પોતે એ ધનના વારસ થયા છે "તેથી" ગરીબોના કરતાં વધારે તનતોડ અને સખ્ત ઉદ્યોગ તેમજ સત્યપરાયણતા વિના તે સંભવેજ કેમ ?

હવે, " શહેરી " એ ગ્રામિકના વતનને ઈંદ્રભુવનમાં ફેરવી દીધું છે. ખેતરમાંથી હળ, કોસ, ઝુંપડું, બળદ, આદિ "હમ્બગ" કાઢી નાંખવામાં આવેલાં છે, અને તેની જગાએ શહેરી સાહેબનો બંગલો, ગાડીઘોડાઓ, અને ગાડીઘોડાઓ તથા મજૂરોને સંગ્રહવાને તબેલાઓ અને ચાલીઓ, તેમજ નવી પદ્ધતિ પ્રમાણેનાં કારખાનાંઓનો વાસ થયો છે. બીજી બાજુથી બિચારો ગ્રામિક અનાથાશ્રમમાં પડયો પડયો હજી પોતાના શાંત ઝુંપડાનાં અને મનોહર ફૂલવાડીનાં જૂનાં પણ મધુર સ્વપ્નાંઓ છોડી શકતો નથી.

ભોળા ગ્રામિકને જોઈતું હતું સાદું સુખી ગૃહજીવન, અને તેને આપવામાં આવ્યું તે કરતાં અતિશય વધારે ! તેના ઉપર સુધરેલા જમાનાના અને શહેરી જીવનના એટલા બધા આશીર્વાદો વરસાવવામાં આવ્યા કે તેમાંથી શું લેવું અને શું ન લેવું તેના વિચારમાંજ તે મુંઝાઈ ગયો. એ આશીર્વાદોની પરંપરા કેટલી બધી ગુંચવણભરેલી હોવી જોઇએ તે નીચેની નહાની સરખી ટીપ ઉપરથીજ વાચક સમજી શકશે.

પ્રથમ તો ઑફિસરો અને શ્રીમંતોના બંગલાઓ પાસે સ્વચ્છ વિશાળ રસ્તાઓ અને મધ્યમ તથા ગરીબ વર્ગનાં " રહેઠાણ " પાસે સડેલી સાંકડી ગલીઓ વાળું મહોટું શહેર; શહેરમાં બહારથી રંગરોગાન અને ઝરૂખાથી અને અંદર અંધકાર તથા ગદકીથી શોભતા માળાઓ. 'માળાઓ'માં મોટાં ભાડાંવાળી અને લગભગ આઠ ફીટ જગાવાળી, "દીવાનખાનાં" ના સુંદર નામથી ઓળખાતી પરંતુ કારાગૃહનો સાક્ષાત્કાર કરાવતી ઓરડીઓ; બીજી તરફથી બાયલાને પણ શૂરત્વ ચડાવે તેવું આર્થિક યુદ્ધ; ઘરની ભીતરની આફતોથી કંટાળેલાને " ન્યાય " નો દિલાસો આપનાર અને ઘરની બહારનાં સુખથી કંટાળેલાને નવું ચેતન આપનાર ન્યાયની અદાલતો, ગરીબોને માટે એમના ઘર કરતાં પણ વધારે સુઘડ, અને વિદ્વાન શ્રીમંતોના

ભાષણનો વિષય માટે બીજા સર્વ વિષયો કરતાં વધારે અનુકૂળ, કેદખાનાંઓ; ભિક્ષાવૃત્તિ બંધ કરી મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ જાળવી રાખવી અર્થે અને પોતે સમાજને માટે "કંઈક" પણ કરે છે એમ ધનિકોના મનના સમાધાન અર્થે ધમધોકાર ચાલતાં અનાથાશ્રમો; વળી, વાંચતાં આવડે છે કે નહિ તેની કસોટી કરવાને જાહેર છાપાંઓ; ખીસામાં પૈસા છે કે નહિ તેની કસોટી કરવાને વિજળિક ટ્રામ આદિ વાહનો; પહેરવાને વસ્ત્ર છે કે નહિ તેની કસોટી કરવાને માનપાનના મેળાવડાઓ; બાપદાદાનો વારસો છે કે નહિ તેની કસોટી કરવાને મ્યુનીસીપાલીટીનાં ઇલેકશનો; કીર્તિ કમાવાનો અભિલાષ છે કે નહિ તેની કસોટી કરવાને સુધારક સમાજો; કુટુંબજાળથી કંટાળેલા છો કે નહિ તેની કસોટી કરવાને કવિતાઓ અને નવલકથાઓ; ગૃહજીવનના, કુદરતના, કે સંસારના બીજા આનંદો ઉપભોગવાની ઉપાધિમાંથી મુક્ત છો કે નહિ તેની કસોટી કરવાને નાટકશાળાઓ અને સીનેમેટોગ્રાફો. આ ઉપરાંત, 'બહુ લોકોમાં થોડું થોડું પાથરી દેવા કરતાં થોડા હાથમાં સામટું ધન રાખી "દેશની આબાદી" કેમ કરવી તેની સમજ પાડવાને કારખાનાંઓ, બંગલાઓ, કામદારોની ચાલીઓ, અને અર્થશાસ્ત્ર ઉપર પુસ્તકો, જાહેર છાપાંઓ તેમજ ઔદ્યોગિક કૉન્ફરન્સો; પુરૂષોની પાયમાલી થતી હોય ત્યારે સ્ત્રીઓના હક્ક પ્રકાશમાં લાવી સમય સાચવી લેતાં શિખવવાને "સ્ત્રી હક્ક," "સંસારમાં સ્ત્રીનું સ્થાન" વિગેરે વિષયો ઉપર આચારમાં મૂકી ન શકાય તેવીજ છિપરછળી ચર્ચાઓ; એટલુંજ નહિ પણ ખેડુતોને 'ઇશ્વરેચ્છા બળવાન છે' નો દિલાસો દેવાને અને મજૂરવર્ગનુ "વ્હાલા શહેરીઓ" તરીકે માન સાચવવાને "દુષ્કાળ નિવારણ ફંડો" અને "કામદાર મંડળો;" છેવટે, જીવન યાત્રામાં કાંઈ પણ સંકટ આવે તો મનનું સમાધાન કરવાને માટે "કેળવણીની ખામી" ઉપર જાહેર ભાષણો, અને "કેળવણીની ખામી" માટે "ધનની ખામી" જવાબદાર છે એમ ખાનગી વાર્તાલાપો, અને "ધનની ખામી" "કેળવણીની ખામી" ને લીધે છે એવાં અભેદ્ય દલીલચક્રો.

આ પ્રમાણે શહેરી જીવનના અસંખ્ય આશીર્વાદોની વૃષ્ટિથી સરલ હૃદયનો ગ્રામિક ગભરાઈ જાય, અને આટલું બધું લેવા જતાં પોતાનું જે હતું તે ખોઈ બેસે તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી.

ગ્રામિક બિચારો લેવા ગયો શહેરીપણું, અને ખોઇ બેઠો પોતાનું ઝુંપડું—સ્વર્ગની આશામાં તેણે પૃથ્વીનો ત્યાગ કર્યો ! આ અનર્થનું મૂલ કારણ એટલુંજ કે ગ્રામિક સમયની પ્રગતિ સાથે પોતાની "પ્રગતિ" ફેરી ન શક્યો. જો શહેરીઓની માફક પ્રથમથીજ "અપટુડેઇટ" રહ્યો હત તો શહેરીપણું અનુભવવાનો આ અભખરો તેને કદાપિ ન થાત. શહેરીઓમાં જે જાદુ જણાય છે તે તેઓની "પ્રગતિ કલા" છે. નવીનતા એ શહેરીઓનો ખોરાક છે—એ એમની મોજશોખ છે—એ એમનું જીવન છે. શહેરીઓ બિચારા "ભૂત" અને વર્તમાનથી એટલાબધા કંટાળી ગયા હોય છે કે માત્ર ભવિષ્યમાંજ તેઓને ખરો દિલાસો રહે છે. "સુધારા વધારા" વાળું "ઝળકતું" ભવિષ્ય રચવું એ એમનો જીવન-વ્યાપાર છે. ભવિષ્યની કલ્પનાથીજ તે વર્તમાનનાં અસંખ્ય સંકટો સહન કરી શકે છે; ભવિષ્યના જીવનની શોધમાં તે વર્તમાન જીવન જીવતાં ભૂલી જાય તો તેની તેને જરા પણ દરકાર નથી ! આ "કલા" માં જ્યાં સુધી ગ્રામિક પ્રવીણ નહિ થાય ત્યાં સૂધી તે પોતાની "ફુલવાડી"માં ટકી શકવાનો નથી, અને ત્યાં સૂધી "શહેરી"ને "ગ્રામિક"ની ફૂલવાડીમાં પ્રવેશતાં અને પોતાને શહેરીના "માળા"માં પ્રવેશતાં અટકાવી શકનાર નથી ! તેટલા માટે ગ્રામિકોએ પોતાના ઉપયોગની ખાતર નહિ તો છેવટે શહેરી પ્રજાના લાભની ખાતર હમેશાં સુધરેલા, નવીન, આશાપૂર્ણ, અને ઝળહળતા ભવિષ્યનું સૂચન કરનારા વિચારો પ્રકાશમાં લાવવા પ્રયત્ન કરવા જોઇએ. તેઓએ શહેરીઓને નવીન રીતે આશ્વાસન આપતાં શિખવું જોઇએ. દૃષ્ટાંત તરીકે, અધારી, લાંબી સીડીઓ ચ્હડવાની મ્હેનતને "પ્રયત્ન", "કસરત", "ઉદ્યમ" વિગેરે સભ્ય નામો આપવાં જોઇએ; જો શહેરમાં મ્યુનિસિપાલિટી હોય તો પછી દુર્ગંધ

આરતી ગલીઓ અને મોરીઓથી દિલગીર થવાનું કારણ નથી એમ "નાગરિકો"ને હિમ્મત આપવી જોઈએ; જો ફ્રૅન્સિ ફર્નિચર એક ૧૦ ફીટની ઓરડીને શોભાવી રહ્યું હોય તો પછી રાત્રિએ એજ ઓરડીમાં ૧૦ માણસોને ઘસઘસાટ નિદ્રા આવવીજ જોઇએ, અને ઘસઘસાટ નિદ્રા આવતી હોય તો પછી ઓરડીમાં અજવાળું કે શુદ્ધ હવા આવી શકે છે કે નહિ તે પ્રશ્ન તદન ગાણ છે એવો સહીસલામત સિદ્ધાંત શહેરીઓના મગજ ઉપર ઠસાવવો જોઇએ; જો શહેરીઓની સ્ત્રીઓ જાહેર સભામાં અને નાટકશાળાઓમાં સુંદર વસ્ત્રો પહેરી આવતી હોય તો પછી તેઓએ ધારણ કરેલા ફિક્કાં, નિસ્તેજ ચહેરાઓથી શરમાવાને કારણ નથી, અને જો તેઓ કવિતાઓ લખી શકતી હોય તો પછી તેઓને લાગુ પડેલા હિસ્ટીરિયાથી ગભરાવાનું નથી એમ સ્ત્રીહક્કનું "રક્ષણ" કરતારા શહેરીઓને સમજ પાડવી જોઇએ. સંક્ષેપમાં ગ્રામિકોએ પોતાનું ગ્રામિકપણું જાળવવું હોય તો આવો માનસિક વિહાર શહેરીઓને પૂરો પાડયે જવો જોઇએ, કે જેથી "સુખી" શહેરીઓને "દુઃખી" ગ્રામિકો ઉપર દયા કે અદેખાઈ આવે નહિ.

અહા ! સમયની બલિહારી છે ! જૂના વખતના ભટકતા મનુષ્યને નહોતું સંભાળવાનું પોતાનું ઘર કે ગામડું કે શહેર. ત્યાર પછીના યુગમાં પોતપોતાના ગૃહનું રક્ષણ કરવું એટલીજ ઉપાધિ માનવીને વળગી હતી. હવે આ જમાનામાં શહેરીને પોતાનું શહેર અને ગ્રામિકને પોતાનું ગ્રામ જાળવી રાખવાને કેટલાં વલખાં મારવાં પડે છે ! સૃષ્ટિના આરંભકાલથીજ મનુષ્ય કંઇક અગમ્ય વસ્તુની શોધમાં હોય એમ જણાય છે. તે અગમ્ય વસ્તુ પોતાને અને પોતાનાં વહાલાંઓને અર્થે કોઈ શાંત, સુખદ નિવાસસ્થાન હોય એમ એની પૂર્વ કાલની પ્રવૃત્તિ કહે છે. પૂર્વકાલમાં પોતે તે નિવાસસ્થાનનું ઠેકાણું જાણતો હોવા છતાં માર્ગ ભૂલી ગયો હતો. તેથી ખરો માર્ગ શોધવાની ચિંતાજ અત્યાર સુધી તેને શિર હતી, પરંતુ આ નવીન યુગ-

આં તેના કરતાં પણ ભયંકર ચિંતા તેના ઉપર આવી પડી છે. આટલો સમય તો માત્ર માર્ગજ તે ભૂલી ગયો હતો, હવે તો ક્યાં જવાનું છે તેનું શિરનામું પણ તેણે ખોયું છે! શહેરી પોતાના શહેરનુંજ શિરનામું હોવું જોઇએ એમ મુસાફરને નિશ્ચયપૂર્વક કહે છે. મુસાફર શંકાની નજરે શહેરની તરફ જુએ છે, તો પણ શહેરીની કટાક્ષમાં તણાતો તે શહેર તરફ પગલાં ભરે છે, અને ત્યાંના જાદુઇ વાતાવરણમાં "શહેરી" બની રહે છે. "શહેરી" થયા પછીજ તેને ભાન થાય છે કે તેતો "ગૃહવિનાનો શહેરી" થયો છે, અને પોતાને જે શિરનામું જોઇતું હતું તે કંઇક જુદુંજ હતું એમ ઊંડા નિઃશ્વાસ મૂકે છે! અજ્ઞાનના અંધકારમાં, તદ્દન અપરિચિત મોહજાળમાં, લાગણીશૂન્ય વાતાવરણમાં,' અને સ્વાર્થની લૂટાલૂટમાં ફસાયેલા, પોતાને ક્યાં જવાનું છે તેનું શિરનામું તેમજ માર્ગ ભૂલી ગયેલા, ગૃહવિનાના મુસાફર "શહેરી"ના હૃદયમાં કેટલી બધી ગમગીની વ્યાપી રહી હશે તેનો ખ્યાલ અનુભવીઓનેજ આવી શકશે.

("સાંજ વર્તમાન" પતેતી અંક. તા. ૧૨ સપ્ટેમ્બર. ૧૯૧૩.)

---

(૪)

સાર્વજનિક આરોગ્ય અને ઉદ્યાનનગરો.

આ નવા જમાનાની સગવડો અને અનુકૂળતાઓ, ખૂબીઓ અને મઝાઓ, ગમે તેટલી હશે, પરતુ તેમાં જે એક મોટી ખામી છે તે બધી સગવડો અને મઝાઓને ભૂલાવી દે તેવી છે. તે ખામી એકદેશીયતા અથવા પક્ષાઘાત છે; આ પક્ષાઘાતથી આખા જનસમાજને કેટલી હાનિ પહોંચી છે અને પહોંચશે તેનો અડસટ્ટો કાઢવો મુશ્કેલ છે; તથાપિ એટલું તો ચોકસ છે કે આ નવીન યુગના જે અનેક લાભો ગણાવવામાં આવે છે તેની કિમ્મત આ હાનિને લીધે અત્યંત ઓછી થઈ જાય છે. આ પક્ષાઘાત માત્ર શારીરિક કે માનસિક નથી, પરંતુ આખા જીવનને લગતો છે. એ પક્ષાઘાતને લીધે મજૂરને મજૂરીમાં રસ રહ્યો નથી, કલાકારને કલામાં રસ નથી, વિદ્વાનોને વિદ્યામાં રસ નથી, અને શહેરીને શહેરીપણામાં રસ નથી. એ પક્ષાઘાતને લીધે યંત્રો અને કલા વચ્ચે વિષમતા ઉત્પન્ન થઈ છે, ઉપયોગિતા સૌંદર્યથી છૂટી પડી છે, સૌંદર્યનો સ્વચ્છતાથી વિયોગ થયો છે, કુદરત અને ઔષધિ વચ્ચે વિરોધ થયો છે, અને તન, મન, જ્ઞાન અને જીવનની એકતાનો લોપ થયો છે. એ પક્ષાઘાતને લીધે જ અર્થશાસ્ત્રનો નીતિશાસ્ત્ર સાથે સંબંધ ભૂલી જવાયો છે, વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ ઉભયનાં સુખ તરફ ઉપેક્ષા થઈ છે, સુખ અને સુખનાં સાધનો વચ્ચે ગોટાળો થયો છે, અને જીવન કરતાં ઉપાર્જન પાછળ વધારે વલખાં મરાયાં છે.

આપણાં હાલનાં શહેરોની નિરાશાજનક અને ભયંકર બાંધણી પણ આ પક્ષાઘાતને આભારી છે એમ આ લેખકનો નમ્ર અભિપ્રાય છે. મીલોની ઉપયોગિતા તરફ આપણું એટલું બધું ધ્યાન ખેંચાયલું

રહ્યું છે, કે તે મીલોને જીવતી રાખનારાં મજૂરોનાં ઝુંપડાંઓ તરફ ધ્યાન આપવાનો આપણને અવકાશ રહ્યો નથી. શ્રીમંતોના બંગલાઓ પાછળ આપણે એટલાં બધાં ધન, ધાન્ય અને ધરા વાપરી નાખ્યાં છે કે ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગના અસંખ્ય લોકો માટે એમાંનું કશું બાકી રહ્યું નથી. ભાડાં મેળવવાની ઘેલછાથી આપણે એટલા બધા ઉન્મત્ત થઇ ગયા છીએ કે ભાડાં આપનારાઓ આપણી ચાલીઓમાં જીવતા છે કે નહિ તેની પૂછપરછ કરવા જેટલી શાંતિ આપણને રહી નથી.'

આ ખેદજનક સ્થિતિ આપણે ત્યાંજ છે અને પશ્ચિમના દેશોમાં નથી એમ નથી. ખરી રીતે શહેરોની આ નવીન બાંધણી, આ ગંદી ખોલીઓ, આ કંગાલ ઝુંપડાંઓ વસાવવાની કલા પશ્ચિમના મહેરબાનોએ જ આપણને શીખવી છે.' પરંતુ હવે તેઓએ પોતાનાં પાપ માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની શરૂઆત કરી દીધી છે, અને તેટલે અંશે તેઓને અભિનંદન ઘટે છે. જેઓએ આપણને મિલોનાં ભૂંગળાં અને ગંદાં શહેરો બાંધતાં શિખવ્યાં છે તેઓ હવે આપણને (Garden Cities) ઉદ્યાન જેવાં શહેરો બાંધતાં શિખવે છે. જેઓનું અનુકરણ કરીને આપણે જંગલી છોડવાઓની પેઠે આપણાં મકાનોને કોઈ પણ કલાકે નિયમવિના આપોઆપ ઊભાં થવા દેતા હતા, તેઓનું અનુકરણ હવે વ્યવસ્થાપૂર્વક, કલાપૂર્વક, નિયમપૂર્વક શહેરો અને ગામો રચવામાં આપણે કરવાનું છે. અહિં એક સૂચના કરવી જોઇએ કે શહેરોની આ વ્યવસ્થિત રચનાથી પ્રાચીન હિંદ જરા પણ અજ્ઞાત નહોતું, એટલુંજ નહિ પરંતુ જો કોઇ પણ દેશમાં અતિ શાસ્ત્રીય શિલ્પકલા પૂર્ણતાએ પહોંચી હોય તો તે આ દેશમાં હતી. આ સંબંધમાં ઇંગ્લંડના તેમજ હિન્દના મહાન્ શિલ્પકાર મિ. હૅવેલ ખાસ અજવાળું પાડે છે, અને એ વાતને ડૉકટર કુમારસ્વામી સંપૂર્ણ અનુમોદન આપે છે. પરંતુ, જો કે આપણે ત્યાં શહેરો રચવાનું શાસ્ત્ર અને મકાન બાંધવાની કલા પ્રાચીન સમયમાં સર્વોત્તમ હતી, તો

પણ શાહબાશ છે સમયને અને પશ્ચિમને કે તે ઉભયે આપણને તે ભૂલાવી દેવામાં બને તેટલી જોગવાઈ કરી આપી છે ! તેથી હવે આપણી પ્રાચીન મહત્તા વાગોળવાને બદલે હાલ પશ્ચિમમાં આ સંબંધમાં શું થાય છે તે અવલોકી, આપણી જરૂરિયાતો અને સગવડો સમજી, તથા આપણી પ્રાચીન કલાનો તે સાથે યથાર્થ સુયોગ કરી, હાલના અનિષ્ટ સ્થિતિમાંથી ત્વરિત મુક્ત થવું એ જ કર્તવ્ય છે.

હવે, શહેરો અને ગામડાંઓ કદરૂપાં, ગંદાં, કલા વિનાનાં અને અનેક અગવડોવાળાં થતાં અટકાવવાં હોય તો તેનો એક જ માર્ગ છે, અને તે એ કે શાસ્ત્રીય રીતે, કલા, સૌંદર્ય અને સાર્વજનિક સગવડની દૃષ્ટિથી તે બંધાવાં જોઈએ. આપણે ત્યાં ગંદકી, બેડોળપણું, અંધકાર, અને ખુલ્લી હવાની ખામી છે એટલું કહેવું બસ નથી, પરંતુ એ બધી અડચણો દૂર કરવાને આપણે જલદીથી પગલાં ભરવાં જોઇએ. મેડિકલ ઑફિસરો, હેલ્થ ઑફિસરો કે સૅનિટરી ઇન્સપેક્ટરો લાંબા લાંબા રીપોર્ટો કરે તે બસ નથી, પરંતુ તે રીપોર્ટનો અમલ કરવાની સાથે આ અનિષ્ટ સ્થિતિનાં મૂળગામી કારણો અદૃશ્ય થાય એવા પ્રયત્નો કરવા જોઇએ. અંધારી ખોલીઓ અને ચાલીઓ, ગંદાં કંગાળ ઝુંપડાંઓ, અને દુર્ગંધ મારતી સડેલી ગલ્લીઓ અને મોરીઓ માટે દવાનાં લોશનો, ઉંદરિયાં અને "ફીનાઇલ" ની ગોળીઓ ખરૂં ઔષધ નથી, પરંતુ તે સર્વનો નાશ કરી તેને બદલે વ્યવસ્થાપૂર્વક દરેક શહેરી અને ગામડિયા માટે સુઘડ, સ્વચ્છ, સુંદર, સગવડ ભરેલાં, રહેવા લાયક ઘરો તૈયાર કરવાં એ જ ખરો માર્ગ છે. ધૂમાડા, ધૂળ, ગંદકી, દર્દ અને ગરીબીથી ખદબદતાં શહેરો અને ગામડાંઓમાંથી બચવાને માટે મ્યુનિસિપાલિટીઓ, કમીશનરો, ભાષણો અને છાપાંઓ બસ નથી, પરંતુ તે ઉપરાંત ઉત્તમ શિલ્પીઓની મદદથી દરેક નાગરિકની જરૂરિયાતોનો ઊંડો વિચાર કરી નંદનવન જેવાં નગરો વસાવવાની જરૂર છે.

પશ્ચિમના કેટલાક શાણા લોકો આ વાત સમજવા મંડયા છે, અને આ દિશામાં તેઓએ શરૂઆત પણ કરી દીધી છે. Garden Cities–ઉદ્યાન જેવાં શહેરો બાંધવાની નવીન અને અતિસ્તુત્ય પ્રવૃત્તિ તેઓએ ઉપાડી લીધી છે. ઇંગ્લંડમાં "લેચવર્થ" અને લંડન પાસેનુ ગોલ્ડર્સ ગ્રીનનું " ગાર્ડન સિટિ " " ઉદ્યાન–શહેરો " માં આદર્શરૂપ છે. આપણે ત્યાં મદ્રાસ અને બેંગલોરમાં પણ આવી શરૂઆત થઈ ચૂકી છે તે ખાતે ત્યાંના લોકોને ધન્યવાદ ઘટે છે. મુંબાઇમાં " ટાઉન–પ્લૅનિંગ અૅકટ " (શહેરો બાંધવા સંબંધીના કાયદા) થી ભવિષ્યમાં આપણાં શહેરોની બાંધણી ઉપર ઘણી ગભીર અસર થશે તે નિઃશંક છે, પરંતુ હજુ આપણે ત્યાં ઉદ્યાન–નગરો ક્યારે બંધાશે તે કલ્પી શકાતું નથી. તથાપિ " પૅસ્ટર ઇન્સ્ટિટયુટ " રસી મૂકવાનાં ખાતાંઓ, શીતળા કઢાવવાનાં ખાતાંઓ, તેમજ મનુષ્યના શરીરમાં જાણીબુઝીને ઝેર દાખલ કરવા માટેની અનેક સર્વજ્ઞ છતાં કુદરતની વિરોધી સંસ્થાઓની ઉપાધિમાંથી આપણી મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને કાઉન્સિલો મુક્ત થાય તે પહેલાં આ ઉદ્યાન–નગરોનાં દર્શન થવાનાં નથી તે ચોક્કસ છે.

આપણે ત્યાં વેપાર રોજગાર, ઉદ્યમો અને કારખાનાંઓ દિવસે દિવસે વધતાં જશે એ સંબંધી બે મત છે જ નહિ. આથી મોટી વસ્તીવાળાં શહેરો, એટલું જ નહિ પરંતુ હાલ આપણે જે પ્રમાણે પ્રયાણ કરીએ છીએ તે પ્રમાણે ગીચ વસ્તીથી ખીચોખીચ ભરેલાં શહેરો ઉભાં થવાનાં. આવાં શહેરોથી લોકોને કેટલી હાનિ થશે તે પશ્ચિમના તેમ જ આપણા પોતાના તાજા અનુભવથી આપણે સમજવું જોઈએ. કારખાનાંઓ ઉપર અનેક મજૂરોની આજીવિકા છે. પરંતુ કારખાનાંઓમાંથી બને તેટલો કસ કાઢી લેવાની ખાતર અને મજૂરો પાસે બને તેટલું કામ કરાવવાની ખાતર તેઓ શહેરથી દૂર વસે તે કોઈ દિવસ કારખાનાંવાળાઓ થવા દેનાર નથી. વળી, લંડન જેવા શહેરનાં પરાંઓ અને શહેર વચ્ચે રેલવે, ટ્રામ આદિનો એટલો બધો

સગવડભરેલો વ્યવહાર છે કે પરાંઓમાં રહેનાર મજૂરો થોડી મિનિટ માં શહેરમાં દાખલ થઈ જાય છે. ત્યારે મુંબાઈ જેવા શહેરનો રેલ્વે-વ્યવહાર એટલો બધો ધીમો છે કે કલાકોના કલાકો સૂધી મુસાફરનો પત્તો ખાય તેમ નથી. આવી સ્થિતિમાં કામ કરનારા મજૂરો, કલાર્કો, અને બીજાં ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગનાં માણસોનો શહેરની મધ્યમા જમાવ થાય જ, અને પછી જો શહેરની બાંધણી તરફ યોગ્ય ધ્યાન અપાયું ન હોય તો આપણી હાલની દુર્દશા ઉભી થાય તેમા આશ્ચર્ય શું ?

આપણે ત્યાં શહેરોની બાંધણીમાં મોટામાં મોટી ખામી એ છે કે આખા સમાજની સગવડ જોવાને બદલે દરેક વ્યક્તિ પોતપોતાની સગવડ અને અનુકૂલતાની દરકાર કરે છે, અને દરેક વ્યક્તિને પોતાનું ઘર તો હોતું નથી, એટલે ઉપર જણાવેલી દરેક વ્યક્તિ એટલે મકાન બંધાવી શકે એવી વ્યક્તિ જ સમજવાની છે. આને પરિણામે રહેવાનાં મકાનો માત્ર મકાનના માલેકના સ્વાર્થની દૃષ્ટિથી બધાય છે, અને નહિ કે તેમાં રહેનાર ભાડુતના સુખની દૃષ્ટિથી. ઉપરાંત, નિશાળો, કારખાનાંઓ, ઑફિસો, દુકાનો, હોટેલો, નાટકશાળાઓ, આદિ અનેક જાહેર મકાનોમાં કામ કરનારાં અને તેનો ઉપયોગ કરનારાં માણસોની તંદુરસ્તી અને સગવડતા માટે માગણી કરવાનો પ્રજાને હક્ક જ ન હોય એ પ્રમાણે તેના માલેકો પોતાની માલેકીનો દાવો કરે છે. તેથી ઘરની બહાર જ્યાં અર્ધો સમય ગાળવાનો છે તેમાં એ સમય ગાળ નારની અનુકૂલતા જાળવવાની ફરજ પણ કબૂલ કરવામાં આવતી નથી

આ સર્વ ગેરવ્યવસ્થા અને પાયમાલી દૂર કરવાને ઉદ્યાન-નગરોની અનિવાર્ય જરૂર છે. ઉદ્યાન-નગરોમાં માત્ર મકાનના માલેકોની સગવડ નથી જળવાતી, પરંતુ તેમાં રહેનારની પણ; એટલું જ નહિ પરંતુ તેમાં રહેનાર તેનો માલેક જ બની જાય એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. નહાનાં, સુંદર, સુઘડ ઘરો ઉદ્યાન-નગરોમાં માત્ર શ્રીમંતોને જ શક્ય નથી, પરંતુ ગરીબમાં ગરીબ મજૂર અને ખેડુત પણ તેને

ઉપભોગ લઈ શકે છે. ઉદ્યાન–નગરોમાં માત્ર રહેઠાણોની જ માવજત નથી, પરંતુ બગીચાઓ, નહાવાના કુંડો, લાયબ્રેરીઓ, કસરતશાળાઓ, નાટકશાળાઓ, દેવાલયો, પ્રદર્શનો, શાળાઓ, કારખાનાંઓ, ટુંકામાં દરેકે દરેક જાહેર અને ખાનગી સ્થાનમાં ઉજાસ, શુદ્ધ હવા, સગવડતા, સ્વચ્છતા, સૌંદર્ય અને મોકળાસ છે.

ઉદ્યાન–નગર બાંધવામાં પ્રથમ ધ્યાન ખુલ્લી હવા તરફ અપાય છે. મોટા બંગલાઓ જેઓની પાસે ન હોય તેઓ પણ પોતાના નહાના ઘરમાં પૂરતી ખુલ્લી હવાનો લાભ લઈ શકે તે 'અનિવાર્ય' સગવડ દરેક શહેરીને મળવી જ જોઈએ. તેથી અડોઅડ ઘરો બાંધવાની કાયદાથી મનાઈ કરવામાં આવે છે, અને ઘરોની વચ્ચે હવાની આવજા થઈ શકે તેટલી જગા મૂકવાની ફરજ પાડવામાં આવે છે, તેવી જ રીતે મકાનના દરેક ઓરડામાં બારીઓ અને તે પૂરતી બારીઓ ફરજિયાત મૂકાવવામાં આવે છે. હવાની આ છૂટ માત્ર રહેવાનાં જ મકાનોમાં નહિ, પરંતુ શાળાઓ, કારખાનાંઓ, વિગેરે જાહેર મકાનોમાં પણ હોવી જ જોઈએ એવો નિયમ સ્વીકારાયો છે.

પરંતુ મકાનમાં બારી બારણાં તદ્દન ખુલ્લી હવા માટે બસ નથી. આસપાસની હવા ગંદી અને ઉચ્છિષ્ટ હોય તો બારી બારણાં શા કામનાં ? તેથી અમુક જમીન ઉપર અમુક સંખ્યાનાં જ ઘરો બંધાવી શકાય એવો કાયદો રાખવો જોઈએ. ઉદ્યાન–નગરોમાં એક એકર જમીન ઉપર વધારેમાં વધારે ૧૨ મકાનો બાંધવા દેવામાં આવે છે, ત્યારે ઇંગ્લાંડ જેવા આગળ વધેલા દેશના કાયદા પ્રમાણે પણ એક એકર ઉપર ૫૬ મકાનો બાંધવાની છૂટ છે! તો પછી હિંદુસ્થાનમાં તો પૂછવું જ શું ?

ઉદ્યાન–નગરમાં નહાની નહાની અંધારી, સડેલી ગલ્લીઓને સ્થાન જ નથી. તેમજ ત્યાં કિંમતી પત્થરબંધીવાળા, અતિ વિશાળ, બાદશાહી દેખાવના મોટા રસ્તાઓ અને ચોકો પાછળ લખલૂટ ખર્ચ

કરવામાં આવતો નથી. પરંતુ સગવડ ભરેલા, ઉપયોગી, સ્વચ્છ અને સુંદર રસ્તાઓ બાંધવામાં આવે છે. રસ્તાઓની વચમાં મકાનોને ઉભાં કરવા દેવામાં આવતાં નથી, અને રસ્તાઓના ઓચિંતા ખૂણા વાળવામાં આવતા નથી. પરંતુ રસ્તાઓ સીધા અથવા થોડા થોડા વાંક વળતા હોય છે. મકાનોને વધારેમાં વધારે ત્રણ માળથી વધારે હોવા ન જ જોઈએ, એટલે હવાની આવજા ઘણી સારી રહી શકે છે. રસ્તાઓ અને મકાનો માત્ર હવાની છૂટની દૃષ્ટિથી જ રચવામાં નથી આવતાં, પરંતુ કલા અને સૌંદર્યની દૃષ્ટિ પણ રાખવામાં આવે છે. તેથી રસ્તાઓ ઉપર વૃક્ષો, ઠેક ઠેકાણે બગીચાઓ, ફુવારાઓ, લીલાં મેદાનો, આદિની એવી હૃદયહારક રચના હોય છે કે તેના સૌંદર્યમાં ઘડીભર તેની સગવડ અને ઉપયોગિતા ભૂલી જવાય.

ઉદ્યાન-નગરમાં મજૂરોને શહેરથી ગાઉનાં ગાઉ દૂર રહેવું પડતું જ નથી. કારખાનાંઓ, નિશાળો, મંદિરો, લાઇબ્રેરીઓ, પોસ્ટ અને તાર ઑફિસો, કસરતશાળાઓ, અને રહેવાનાં મકાનો એટલાં બધાં એક બીજાની પાસે હોય છે કે હાલ આપણા શહેરોમાં ટ્રામ, રેલવે આદિની મુસાફરીમાં જે સમય કામદાર વર્ગ તેમજ બીજા લોકો ગાળે છે તે બધો સમય ઉદ્યાન-નગરમાં ખુલ્લી હવા ખાવામાં તેમજ બીજી ઉપયોગી અને આનંદદાયક પ્રવૃત્તિઓમાં ગાળી શકાય છે.

ઉદ્યાન-નગરમાં બગીચાઓ અને હરવા ફરવાનાં બીજાં સ્થાનોની ખાસ સગવડ કરવામાં આવે છે, અને તે એટલા મોટા પ્રમાણમાં કે આપણી મુંબાઈની ચોપાટી ઉપર ખીચોખીચ લોકોની ભીડ જોવામાં આવે છે તેવો પ્રસંગ ત્યાં આવતો નથી, પરંતુ બાળકોને નાચવા કૂદવાને તેમ જ મોટાંઓને આનંદથી હરવા ફરવાની પૂરતી છૂટ રહે છે. એ ઉપરાંત, દરેક ખાનગી મકાનમાં પણ નહાના સુંદર બગીચાની સગવડ કરી દેવામાં આવે છે; કારણ કે ત્યાં મુંબાઈની માફક માળ ઉપર માળ અને મકાન ઉપર મકાન આંખ મીચીને ખડકી દેવામાં આવતાં નથી.

તેવી જ રીતે ઉદ્યાન-નગરમાં સૂર્યના પ્રકાશ માટે પૂરતી ખુલ્લી જગા હોય છે. દિવસે પણ દીવા કરવાની જરૂર તો આપણાં મકાનોમાં જ હોઈ શકે, ઉદ્યાન-નગરમાં નહિ. વીજળિક બત્તી કરતાં ઉદ્યાન-નગરમાં સૂર્યની બત્તીની કિમ્મત વધારે અંકાય છે, ત્યાં ચશ્માંની દુકાનો કરતા પૂરતા પ્રકાશવાળાં મકાનો વધારે જરૂરનાં ગણાય છે.

સ્વચ્છતા સંબંધી તો ઉદ્યાન-નગરમાં પૂછવાનું જ શું? સ્વચ્છતાની ખાતર તો ઉદ્યાન-નગરે જન્મ લીધો છે. દુર્ગંધ, કચરો, કદરૂપાપણું, મચ્છરો, મેલેરિયા, જંતુઓ, અંધકાર, આદિ ગંદકીને દેશવટો આપવાને જ ઉદ્યાન—નગર ઉભું થયું છે. દુર્ગંધ મારતાં સંડાસો, મોરીઓ, ગલીઓ, ખોલીઓ અને ચાલીઓ તો મુંબઇ જેવા શહેરમાં જ રાજ્ય કરી શકે, ઉદ્યાન—નગરમાં તો તે સર્વની આંખના પલકારામાં હોળી જ થઇ જાય. ઉદ્યાન—નગરમાં માત્ર બહારનો જ ભપકો સમજવાનો નથી, માત્ર ગવર્નર કે વાઇસરોય કે મહારાજાની જ આંખ રીઝે એટલી જ બાહ્ય ટાપટીપ નથી; પરંતુ ઘેરેઘેર પવિત્ર સ્વચ્છતાનું ત્યાં ભાન થાય છે, રે! ત્યાં દરેક ગૃહમાં દેવાલયની પવિત્રતા વિરાજે છે; જેવાં બહારનાં સૌંદર્ય અને સ્વચ્છતા તેથી વિશેષ કલા અને સુઘડતા અંદર હોય છે.

જે નગરોમાં આવી ખુલ્લી હવા, આવો ખુશનુમા પ્રકાશ, આવી કલાપૂર્ણ અનુકૂલતા હોય, તે નગરોનાં શહેરીઓ તંદુરસ્ત, સુંદર, લાલ સુરખીવાળાં, ઉદ્યમી, ચાલાક અને પ્રતાપી થાય તેમાં આશ્ચર્ય શું? અને આપણાં હાલનાં શહેરો કે જ્યાં આમાંનું કશું જ નથી અને જ્યાં આ સર્વથી તદ્દન ઉલટી પરિસ્થિતિ છે ત્યાંનાં શહેરીઓ માંદલાં, મુવાલી, કદરૂપાં, ફીક્કાં ફચ, આળસુ, એદી અને પ્રમાદી થાય તેમાં પણ આશ્ચર્ય શું? પરંતુ આપણાં શહેરો અને ગામડાંઓની અતિશોચનીય અને શરમાવા જેવી સ્થિતિ સુધારવી હોય, તો આંખો મીંચીને જંગલી ઝાડોની માફક મકાનો અને શહેરોને ઉગવા દેવાથી

ફરવામાં આવતો નથી. પરંતુ સગવડ ભરેલા, ઉપયોગી, સ્વચ્છ અને સુંદર રસ્તાઓ બાંધવામાં આવે છે. રસ્તાઓની વચમાં મકાનોને ઉભાં કરવા દેવામાં આવતાં નથી, અને રસ્તાઓના ઓચિતા ખૂણા વાળવામાં આવતા નથી. પરંતુ રસ્તાઓ સીધા અથવા થોડા થોડા વાંક વળતા હોય છે. મકાનોને વધારેમાં વધારે ત્રણ માળથી વધારે હોવા ન જ જોઈએ, એટલે હવાની આવજા ઘણી સારી રહી શકે છે. રસ્તાઓ અને મકાનો માત્ર હવાની છૂટની દૃષ્ટિથી જ રચવામાં નથી આવતાં, પરંતુ કલા અને સૌંદર્યની દૃષ્ટિ પણ રાખવામાં આવે છે. તેથી રસ્તાઓ ઉપર વૃક્ષો, ઠેક ઠેકાણે બગીચાઓ, ફુવારાઓ, લીલાં મેદાનો, આદિની એવી હૃદયહારક રચના હોય છે કે તેના સૌંદર્યમાં ઘડીભર તેની સગવડ અને ઉપયોગિતા ભૂલી જવાય.

ઉદ્યાન–નગરમાં મજૂરોને શહેરથી ગાઉનો ગાઉ દૂર રહેવું પડતું જ નથી. કારખાનાંઓ, નિશાળો, મંદિરો, લાઇબ્રેરીઓ, પોસ્ટ અને તાર ઑફિસો, કસરતશાળાઓ, અને રહેવાનાં મકાનો એટલાં બધાં એક બીજાની પાસે હોય છે કે હાલ આપણા શહેરોમાં ટ્રામ, રેલવે આદિની મુસાફરીમાં જે સમય કામદાર વર્ગ તેમજ બીજા લોકો ગાળે છે તે બધો સમય ઉદ્યાન–નગરમાં ખુલ્લી હવા ખાવામાં તેમજ બીજી ઉપયોગી અને આનંદદાયક પ્રવૃત્તિઓમાં ગાળી શકાય છે.

ઉદ્યાન–નગરમાં બગીચાઓ અને હરવા ફરવાનાં બીજાં સ્થાનોની ખાસ સગવડ કરવામાં આવે છે, અને તે એટલા મોટા પ્રમાણમાં કે આપણી મુંબાઈની ચોપાટી ઉપર ખીચોખીચ લોકોની ભીડ જોવામાં આવે છે તેવો પ્રસંગ ત્યાં આવતો નથી, પરંતુ બાળકોને નાચવા કૂદવાને તેમ જ મોટાંઓને આનંદથી હરવા ફરવાની પૂરતી છૂટ રહે છે. એ ઉપરાંત, દરેક ખાનગી મકાનમાં પણ નહાના સુંદર બગીચાની સગવડ કરી દેવામાં આવે છે; કારણ કે ત્યાં મુંબાઈની માફક માળ ઉપર માળ અને મકાન ઉપર મકાન આંખ મીચીને ખડકી દેવામાં આવતાં નથી.

તેવી જ રીતે ઉદ્યાન–નગરમાં સૂર્યના પ્રકાશ માટે પૂરતી ખુલ્લી જગા હોય છે. દિવસે પણ દીવા કરવાની જરૂર તો આપણાં મકાનોમાં જ હોઈ શકે, ઉદ્યાન–નગરમાં નહિ. વીજળિક બત્તી કરતાં ઉદ્યાન–નગરમાં સૂર્યની બત્તીની કિમ્મત વધારે અંકાય છે, ત્યાં ચશ્માંની દુકાનો કરતા પૂરતા પ્રકાશવાળાં મકાનો વધારે જરૂરનાં ગણાય છે.

સ્વચ્છતા સંબંધી તો ઉદ્યાન–નગરમાં પૂછવાનું જ શું? સ્વચ્છતાની ખાતર તો ઉદ્યાન–નગરે જન્મ લીધો છે. દુર્ગંધ, કચરો, કદરૂપાપણું, મચ્છરો, મેલેરિયા, જંતુઓ, અંધકાર, આદિ ગંદકીને દેશવટો આપવાને જ ઉદ્યાન—નગર ઉભું થયું છે. દુર્ગંધ મારતાં સંડાસો, મોરીઓ, ગલ્લીઓ, ખોલીઓ અને ચાલીઓ તો મુંબઇ જેવા શહેરમાં જ રાજ્ય કરી શકે, ઉદ્યાન—નગરમાં તો તે સર્વની આંખના પલકારામાં હોળી જ થઇ જાય. ઉદ્યાન—નગરમાં માત્ર બહારનો જ ભપકો સમજવાનો નથી, માત્ર ગવર્નર કે વાઇસરોય કે મહારાજાની જ આંખ રીઝે એટલી જ બાહ્ય ટાપટીપ નથી, પરંતુ ઘેરેઘેર પવિત્ર સ્વચ્છતાનું ત્યાં ભાન થાય છે, રે! ત્યાં દરેક ગૃહમાં દેવાલયની પવિત્રતા વિરાજે છે; જેવાં બહારનાં સૌંદર્ય અને સ્વચ્છતા તેથી વિશેષ કલા અને સુઘડતા અંદર હોય છે.

જે નગરોમાં આવી ખુલ્લી હવા, આવો ખુશનુમા પ્રકાશ, આવી કલાપૂર્ણ અનુકૂલતા હોય, તે નગરોનાં શહેરીઓ તંદુરસ્ત, સુંદર, લાલ સુરખીવાળાં, ઉદ્યમી, ચાલાક અને પ્રતાપી થાય તેમાં આશ્ચર્ય શું? અને આપણાં હાલનાં શહેરો કે જ્યાં આમાંનુ કશું જ નથી અને જ્યાં આ સર્વથી તદ્દન ઉલટી પરિસ્થિતિ છે ત્યાંનાં શહેરીઓ માંદલાં, મુવાલી, કદરૂપાં, ફીક્કાં ફચ્ચ, આળસુ, એદી અને પ્રમાદી થાય તેમાં પણ આશ્ચર્ય શું? પરંતુ આપણાં શહેરો અને ગામડાંઓની અતિશોચનીય અને શરમાવા જેવી સ્થિતિ સુધારવી હોય, તો આંખો મીંચીને જંગલી ઝાડોની માફક મકાનો અને શહેરોને ઉગવા દેવાથી

અથવા તો મકાનો ઉપર પૈસાના ઇજારદારોનાં વ્યાજનો જ હિસાબ ગણવાથી જ બનવાનું નથી; પરંતુ વ્યવસ્થાથી, શાસ્ત્રીય શિલ્પકલાથી, દરેક શહેરીની જરૂરિયાતનો સૂક્ષ્મ વિચાર કરીને, સર્વનાં સુખ તરફ ધ્યાન આપીને, દેવોને રહેવાનાં સ્વર્ગ ગણીને અને નહિ કે જનાવરોને રહેવાનાં નર્ક સમજીને, સુવ્યવસ્થિત, મનોહર, સ્વચ્છ, સુઘડ શહેરો અને મકાનો રચવાં જોઇએ.

["સમાલોચક," ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૫.]

(૫)

મુંબઈની તનદુરસ્તી.

મુંબઇ શહેરના હેલ્થ ઑફિસર ડૉક્ટર ટર્નરનો સને ૧૯૧૪ ના છેલ્લા હફતાનો રિપોર્ટ હમણાં બહાર પડયો છે. તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે છેલ્લાં ૨૦ વર્ષ કરતાં આ વખત મુંબઈની જન સુખાકારી ઘણી વધારે સારી હતી. તે ખાતે અમે ડૉક્ટર ટર્નર તેમજ મુંબઇને અભિનંદન આપીએ છીએ. ખાસ કરીને ગયા વર્ષના છેલ્લા ત્રણ માસમાં મુંબઇએ જે સુખાકારી ભોગવી છે તેવી સને ૧૮૯૩ થી આજ દિન સુધી, ભોગવી નથી; અને વધારે સંતોષની વાત તો એ છે કે ૧૮૯૩ થી વસતીમાં ઘણો વધારો થયા છતાં છેલ્લા ત્રણ માસમાં મરણની સંખ્યા છેલ્લા વીસ, વર્ષ કરતાં સૌથી ઓછી છે.

વળી છેલ્લા ઑક્ટોબર, નવેમ્બર અને ડિસેમ્બરનાં અઠવાડી-આમાં મરણ કરતાં જન્મ વધારે નોંધાયા છે તેવું આ શહેરના આરો-ગ્યના આખા ઇતિહાસમાં કોઇવાર બન્યું નથી.

આ ઉપરાંત રિપોર્ટમાં જણાવેલી મુદતમાં બીજી એક ઘણી અગત્યની હકીકત એ છે કે નીચે જણાવેલાં દરદોથી મરણોની જે સંખ્યા આવી છે તેટલી નાની સંખ્યા કોઇ દિવસ જોવામાં આવી નથી. દાખલા તરીકે પ્લેગને લીધે ૨૨ મરણ, ક્ષયને લીધે ૩૪૬, તાવને લીધે ૫૨૧, અને જ્ઞાનતંતુના દર્દને લીધે ૩૬૯: ફેફસાંનાં દર્દોને લીધે મરણની સંખ્યા (૧૪૯૦) પણ જો સને ૧૯૦૧ નો અપવાદ (૧૩૯૨) બાદ કરીએ તો સને ૧૮૯૫ થી આજસુધીમાં સૌથી ઓછી હતી. તેવીજ રીતે બાળકોનાં મરણની સંખ્યા પણ સને ૧૮૯૫ થી આજ સુધીની સરખામણી કરતાં સૌથી ઓછી (૧૫૦૧) હતી.

મુંબઇ શહેરમાં ક્ષયને લીધે ઉપજતાં મરણોની સંખ્યા ચોક્કસ રીતે ઘટતી જાય છે તે જાણવા જેવું છે. સને ૧૯૦૦ માં ક્ષયથી ૮૧૯૯ મરણો ઉપજ્યાં હતાં; ત્યારે ૧૯૦૫ માં ૨૫૫૮, ૧૯૧૦ માં ૨૨૮૨, ૧૯૧૩ માં ૧૮૨૮, અને ૧૯૧૪ માં ૧૫૨૨ મરણો ઉપજ્યાં હતાં. બધાં કારણોથી કૂલ મરણ છેલ્લા વરસમાં ૩૧,૮૫૩ હતાં, અને તે ૧૯૧૩ ની સાલ કરતાં ૪૭ વધારે હતાં. પરંતુ છેલ્લાં દસ વર્ષની સરાસરી કાઢતાં વાર્ષિક મરણની સંખ્યા ૩૯,૮૫૦ આવે છે, અને તેથી સને ૧૯૧૪ માં .આ સરાસરી કરતાં ૭૭૨૭ મરણો ઓછાં થયાં હતાં તે પરમ સંતોષની વાત છે.

પરંતુ જન્મના આંકડા તપાસતાં માલૂમ પડે છે કે ૧૯૧૪ માં ૧૯,૬૭૯ જન્મ નોંધાયા હતા, અને તે ૧૯૧૩ ની સાલ કરતાં ઓછા છે, એટલુંજ નહીં પરંતુ છેલ્લાં દશ વર્ષની સરાસરી કરતાં ૪૬૯ ઓછા છે.

ડૉકટર ટર્નર બહુ ભાર દઇને કહે છે કે જોકે મરણની સંખ્યા ઓછી થતી જાય છે તે શહેરની આરોગ્ય વ્યવસ્થામાં સારો સુધારો થયો છે એમ સૂચવે છે, તોપણ જો આ સુખાકારી જાળવી રાખવી હોય, અને વધારે સારાં પરિણામોની આશા રાખવી હોય તો હર વખતે જે સુધારાઓ માટે સૂચનાઓ કરવામાં આવે છે તે સૂચનાઓને અમલમા મૂકવી જોઇએ. અમે ડૉકટર ટર્નર સાથે સંપૂર્ણ રીતે મળતા થઇએ છીએ, કારણ કે મુંબઇ નગરી શહેર સુધારાની ટોચે પહોંચી ગઇ છે એમ સમજવાનું નથી. એટલુંજ નહિ પરંતુ ડૉકટર ટર્નર કહે છે કે મરણની સખ્યામાં આ ઘટાડો છેલ્લા વર્ષમાં આપણી મ્યુનિસિપાલિટીએ તંદુરસ્તી ખાતા માટે કરેલા ખર્ચને આભારી નથી. કારણ કે મજૂર વર્ગ માટે થોડી ચાલો અને બળદોને માટે થોડા તબેલાઓ બાંધવા ઉપરાંત ગયે વર્ષે મુંબઈ કૉર્પોરેશને બીજો કશો જાણવાજોગ ખર્ચ કર્યો નથી.

મુંબઈમાં હાલ ત્રાસ ઉપજાવે તેવા કોઈ ચેપી રોગનો ભય નથી, તેથી કેટલાક કરકસરીઆ તંદુરસ્તી ખાતામાં કરકસર કરવાનું સૂચવશે પણ ખરા. પરંતુ તેઓને અમારે કહેવું જોઇએ કે હજુ મુંબઈમાં અનેક સુધારાઓ કરવાના બાકી છે, અને જરા ઝીણવટથી જોવામાં આવશે તો જણાશે કે આપણાં શહેરની ઠેકઠેકાણે ગલીચી, ગંદકી, તંદુરસ્તીના નિયમોનું અજ્ઞાન, અને એક સુધરેલા શહેરને અણછાજતી સ્થિતિ દૃષ્ટિએ પડે છે. શહેરમાં જે ગંદા, અંધારા અને ગલીચ ખૂણાઓ પથરાયેલા છે તેને સુધારવાને હજુ સુધી આપણી કૉરપોરેશને કશું પણ કર્યું નથી અને હેલ્થ ઑફિસરની ફરિયાદો તરફ જોઇતું ધ્યાન બિલકૂલ આપ્યું નથી, તે અમારે કહ્યા વિના ચાલતું નથી.

ગરીબ સ્ત્રીઓની સુવાવડ માટે આ ગંજાવર શહેરમાં સત્તાવાળાઓ તરફથી એક પણ સારી હૉસ્પિટલ [Lying-in-hospital] નથી તે આપણે જેવું તેવું શરમાવાનું કારણ નથી. શહેરની ગંદકી લઈ જવા માટે તેમજ કચરો બાળી નાખવાને માટે જે સગવડો જોઇએ તે સગવડો હજુ સુધી પૂરી પાડવામાં આવી નથી. બાળકોની મરણ સંખ્યા ઓછી કરવાની અતિશય આવશ્યકતા છે, છતાં કૉર્પોરેશનની આંખો હજુ ઉઘડી હોય એમ અમે માનતા નથી. કારણકે જો આ ગંભીર પ્રશ્નનો વિચાર કરવાની તેઓએ જરા પણ તસ્દી લીધી હોય તો એ મરણ સંખ્યા ઓછી કરવાનાં જે જે સાધનો છે તે તે સાધનો જલદીથી યોજવામાં તેઓ અત્યારસુધી પછાત પડ્યા નહોત.

અને શહેરની આ બધી જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાને મ્યુનિસિપાલિટી પાસે પૂરતો પૈસો નથી એમ કોઇથી પણ કહી શકાશે નહિ. હવે તો કૉર્પોરેશન પૈસાની બચત કરવા મંડી છે, અને બચેલા પૈસાનો શો ઉપયોગ કરવો તેટલા માટે કૉર્પોરેશનના સભાસદોમાં મોટી ચર્ચા થાય છે. પરંતુ અફસોસની વાત છે કે કૉર્પોરેશનનું

ધ્યાન આજકાલ બહારના ડોળડમાક તરફ વધારે ખેંચાય છે, અને શહેરની તંદુરસ્તીને ખાતર જે ઉપાયો લેવા જોઇએ, જે સાધનો પૂરાં પાડવાં જોઇએ અને જે ખર્ચ ઉઠાવવો જોઇએ તે તેઓનાં રસિક મગજોને તદ્દન રસહીન વાતો જણાય છે.

કદાચ કૉર્પોરેશનની વકીલાત કરનારા કહેશે કે આ બધી ખામીઓ અમારા ધ્યાનમાં છે અને શહેરની તંદુરસ્તી માટે શી શી યોજના જરૂરની છે તેથી હવે દરેક જણ માહિતગાર છે. પરંતુ અમે કહીશું કે આ જરૂરિયાતોથી માહિતગાર થવું એટલુંજ બસ નથી. અમુક જરૂરિયાત આપણને બહુ જાણીતી થઈ જાય તેથી તેની અનિવાર્યતા ઓછી થતી નથી. તેટલા માટે કૉર્પોરેશને પૈસાનો વ્યય બીજી બાબતોમાં કરવા પહેલાં હમેશાં ગંભીરતાથી વિચારી જવાનું છે કે શહેરના તંદુરસ્તી ખાતાની જરૂરીયાતો તરફ પૂરતું લક્ષ અપાયું છે કે કેમ, કારણ કે એટલું યાદ રાખવાનું છે શહેરનું સૌંદર્ય શહેરની તંદુરસ્તી વિના નકામું છે, ભારરૂપ છે, શરમાવનારૂં છે. અમારે ફરીફરીને કહેવું જોઇએ છીએ કે જેમ વ્યક્તિ જીવનમાં તેમજ સામાજિક જીવનમાં મોજશોખો પછી, અને જરૂરિયાતો પહેલી, એ સિદ્ધાંતથીજ આપણે આપણા પૈસાનો, સમયનો અને શક્તિનો વ્યય કરવાનો છે.

છેવટે એટલુંજ કહીશું કે ગયા વર્ષનો અને ખાસ કરીને તેના છેલ્લા ત્રણ માસનો તંદુરસ્તી ખાતાનો રિપોર્ટ ઘણો સંતોષકારક છે, અને તેટલા માટે આપણા શહેરે મગરૂર થવાનું છે. પરંતુ જો આ સંતોષ અને આ મગરૂરી જાળવી રાખવાં હોય, એટલુંજ નહિ પરંતુ જો તેમાં દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ કરવી હોય તો ડૉકટર ટર્નર તંદુરસ્તી ખાતા તરફથી જે જે અતિ ઉપયોગી માગણીઓ અને સૂચનાઓ કરે છે તેનો જલદીથી અમલ કરવાને આપણી કૉર્પોરેશને આગળ પડવુ જોઇએ.

["હિન્દુસ્તાન," અગ્રલેખ,

(૬)

શહેરોની બાંધણી.

પ્રોફેસર પૅટ્રિક ગેડઝ હાલ થોડો વખત થયાં શહેરોની બાંધણી ઉપર પોતાના વિચારોનો ફેલાવો કરવા હિંદુસ્થાન આવેલા છે. એમણે શિલ્પશાસ્ત્રનો બહોળો અને સંગીન અભ્યાસ કર્યો છે, અને જુદા જુદા દેશમાં શિલ્પકળાના અનેક નમુનાઓ જોયા છે. ગયા અઠવાડિઆમાં મદ્રાસની પ્રજા સમક્ષ એમણે કેટલાક મનનીય વિચારો જણાવ્યા છે તે જાણવા જેવા છે.

પ્રોફેસર ગેડઝનો પહેલો સિદ્ધાંત એ છે કે શહેરોની જુની બાંધણીનો નાશ કરવાને બદલે, છે તેને સુધારો. અનેક વર્ષો થયાં જે શહેરો અને ગામો બંધાઈ ગયાં છે તે બધાંનો નાશ કરવો મુશ્કેલ છે. પશ્ચિમની બાંધણીનું અનુકરણ કરી આપણે ત્યાં જે શિલ્પકળાના નમુનાઓ છે તેને તોડી પાડી નવું ચણતર ચણવું તેમાં નહિ કળા જળવાય કે નહિ સૌંદર્ય જળવાય.

દાખલા તરીકે, આપણાં ગામોમાં અને મંદિરોમાં જે તળાવો અને કૂવાઓ છે તેને પૂરી નાંખવાં અને હમેશને માટે તેનો ઉપયોગ ન કરવો તેમાં પ્રોફેસર ગેડઝ કાંઈ પણ ડહાપણ જોતા નથી. તેઓ કહે છે કે તળાવો કે કૂવાઓમાં માછલાંઓ, હંસલાંઓ કે બતકોની ભરતી કરો, અને તેથી પાણી સ્વચ્છ અને નિર્મળ થયા વિના નહિજ રહે. કૂવાઓ પૂરાવી નાંખવા અથવા તળાવોનાં ખેતરો કરી નાંખવાં એમાં વધારે શાણપણ છે કે આ રીતે ઉપદ્રવ આપનાર વસ્તુને ઉપયોગી બનાવવામાં ? મુંબઈમાં મલેરિયા સામે લડત ચલાવનારા મહેરબાનોએ પ્રોફેસર ગેડઝની આ સૂચનાઓ અમલમાં મૂકી છે ખરી કે ?

આપણા કેટલાક " એક્સપર્ટો " અને સ્પેશ્યલ જ્ઞાતાઓ સીધા રસ્તાઓ બનાવવા માટે બહુ મજબૂત ભલામણ કરે છે. પ્રોફેસર ગેડઝ કહે છે કે શહેરની સારી બાંધણી ત્યારેજ કહેવાય કે જ્યારે બધા રસ્તાઓ અને મકાનોની વચ્ચે સરલ જોડાણ હોય, અને અમુક મકાનોએ પહોંચવામાં લાંબો પંથ કરવો ન પડે.

આપણાં ગામડાંઓ અને શહેરોની બાંધણી ઘણી ખામીભરેલી છે તેમાં જરા પણ શંકા નથી. પરંતુ એ ખામીઓ દૂર કરવાનો સૌથી ઉત્તમ માર્ગ એ છે કે હાલ જે છે તેનો સારામાં સારો ઉપયોગ કરી લઇ જ્યાં અનિવાર્ય જરૂર જણાય ત્યાંજ યોગ્ય ફેરફાર કરવો. બધું સમુળગું તોડી પાડવું તેમાં સમય, શક્તિ, મિલ્કત અને પૈસાની અતિશય ખુવારી છે. વળી શહેરોમાં સુધારો કરવો તે માત્ર પૈસાદારોને માટેજ અથવા સત્તાવાળાઓના લાભને માટેજ હોવો ન જોઇએ. ગરીબ, મધ્યમ તેમજ શ્રીમંત વર્ગ જે સુધારાઓથી એકસરખો લાભ લઈ શકે તેવા સુધારાઓએ મ્યુનિસિપાલીટીઓનું ધ્યાન પ્રથમ ખેંચવું જોઇએ. મુંબઈ શહેરની અંદર હજારો ઘરો તોડી પાડવામાં આવ્યાં છે, અને તેનું કારણ એમ આપવામાં આવે છે કે એ લત્તાઓમાં બહુ ગીચ વસ્તી અટકાવવાને માટે અને મોકળાશ કરી આપવાને માટે આમ કરવું પડયું છે. અલબત્ત, તેથી અમુક લોકોને ફાયદો થશે, પરંતુ પરિણામે સંકડાસ બીજા ખુણાઓમાં હતી તેથી પણ વધી છે એ ભુલી જવાનું નથી. અને આને અમે શહેર વ્યવસ્થાના જ્ઞાનની ગંભીર ખામી કહીએ છીએ.

તોડી પાડવું તે ગમે તેવો મૂર્ખ માણસ પણ કરી શકે છે. પણ સમીકરણ કરવું, હોય તે જાળવી રાખી સુધારા કરવા, અને ન હોય તે ઉત્તમ રીતે વસાવવું, તેમાંજ ખરી મુશ્કેલી છે, અને તેમાંજ અનુભવ અને જ્ઞાનની કસોટી છે. પ્રોફેસર ગેડઝ કહે છે કે શહેરોની બાંધણીમાં ત્રણ પ્રકારના કલાકારો જોવામાં આવે છે. એક તો પુરાણો

કલાકાર. આ જાતનો કલાકાર માત્ર પ્રાચીન ઇતિહાસ, પુરાણ, ઉત્પત્તિ, ક્લિટાસિક્સ, વિગેરેની વાતો કર્યા કરે છે. પરંતુ આધુનિક જરૂરિયાતો તેના ભેજામાં પ્રવેશ પામતીજ નથી. બીજા પ્રકારનો કલાકાર ભૂતકાળ કે ભવિષ્યની બિલકૂલ દરકાર કરતોજ નથી, અને ચાલતો સમય જાળવી લેવાની ખાતરજ જે કરવું ઘટે છે તે કરે છે. ત્રીજા પ્રકારનો કલાકાર ભાવનાઓ અને સ્વપ્નાંઓમાંજ રમ્યા કરે છે, અને તેથી ભૂતકાળમાં શું થઇ શક્યું છે અને હાલની શી જરૂરિયાતો અને મુશ્કેલીઓ છે તે તરફ તેનું ધ્યાન જરા પણ ખેંચાતું નથી.

હવે, આ સર્વ વચ્ચેથી આપણે રસ્તો કરવાનો છે. હાલનાં શહેરોમાં જેમ કેટલીક સારી વ્યવસ્થા જોવામાં આવે છે તેમ ખરાબ વસ્તુઓ અને ખામીઓ પણ ઘણી દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જ્યાં સૌંદર્ય છે ત્યાં ઉપયોગિતા નથી; જ્યાં ઉપયોગિતા છે ત્યાં કરકસર નથી; જ્યાં કરકસર છે ત્યાં સ્વચ્છતા કે સૌંદર્ય નથી. અને આ વસ્તુસ્થિતિનું મૂળ કારણ એટલુંજ કે હાલ જે ગામડાંઓ અને શહેરો આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે તે સર્વ શાસ્ત્રીય રીતે, કળાપૂર્વક અને અગાઉથી વિચાર કરીને બાંધવામાં આવ્યાં નથી. કેટલાંક શહેરો અને ગામો રાજકીય કારણથી ઉભાં થઈ ગયાં છે, તો કેટલાંકોની ઉત્પત્તિ વેપાર રોજગારને આભારી છે; ત્યારે, બીજાંઓ ધાર્મિક કારણોને લીધે બંધાવા પામ્યાં છે. અને તેથી ક્યાંય નિયમિતતા, યુક્તિ, વ્યવસ્થા, શાસ્ત્રીયતા, કે વ્યાપક કળાનાં દર્શન થતાં નથી. વળી જે જરૂરિયાતો અને કારણોને લીધે આ શહેરો અને ગામડાંઓ બંધાયાં. હવે તે કારણો અને જરૂરિયાતોની હવે હયાતી નથી, તેથી આધુનિક સમયને અનુકૂળ કરવાને માટે આપણાં શહેરો અને ગામોની બાંધણીમાં ઘણા ઘણા સુધારા કરવાની જરૂર છે એ નિર્વિવાદ છે.

શહેરો અને ગામડાંઓ બાંધવામાં માત્ર ઇજનેર કે શિલ્પશાસ્ત્રી કે મ્યુનિસિપાલ કમિશનરનીજ સલાહ બસ નથી. પરંતુ તેમાં દરેક

શહેરીની સગવડોનો વિચાર કરવાનો છે, આખા સમાજની સ
સંસ્થાઓની અનુકૂળતા વિચારવાની છે; ગરીબ કે તવંગર, સ્ત્રી
પુરૂષ, બાળક કે વૃદ્ધ, સર્વનાં સુખ અને આરોગ્ય સચવાય તે
વ્યવસ્થા કરવાની છે.

તેટલા માટેજ પ્રોફેસર ગેડઝ આપણાં મુંબઇ જેવાં શહેરો
ખૂબ ઝાટકણી કાઢે છે. શહેરની મધ્યમાં ખીચોખીચ વસ્તી, ચ
ઉત્તર દક્ષિણમાં કોઈ પણ જાતના નિયમ વિના શ્રીમંતોને માટે વિશ
સગવડો;—આ જાતની બાંધણી ઘણીજ મૂર્ખાઈભરેલી અને નુકસા
કારક છે એમ પ્રોફેસર ગેડઝ કહે છે. તેવીજ રીતે, અંધારી ચાલી
અને વેંત વેંતનાં મજબૂત માગીયાંઓ સામે પણ તેઓ વિરોધ બત
છે. ગગનચુંબિ પાંચ–છ–સાત માળનાં મકાનોથી અને સાંકડી ગ
ચાલીઓથી પૈસાદારોનાં ખીસાં તર થાય છે, પરંતુ ગરીબોની જીંદ
ટૂંકી થાય છે, તેના ઉપર પ્રોફેસર ખાસ ભાર મૂકે છે. મુંબઈ ર
મદ્રાસમાં ગરીબોનાં મકાનો અને લત્તાઓ તરફ કેટલી ક્રૂર બેદરક
બતાવવામાં આવે છે અને શ્રીમંતો તથા સત્તાવાળાઓના બંગલા
અને બાદશાહી રસ્તાઓ ઉપર કેટલો અઢળક પૈસો ખર્ચાય છે ત
તરફ પણ પ્રોફેસરનું ધ્યાન ખેંચાયું છે, અને તેની ઝાટકણી કાઢ
તેઓ ભૂલતા નથી.

પ્રોફેસર ગેડઝના આ મનનીય અને અતિ ઉપયોગી વિચા
તરફ મુંબઈની કૉરપોરેશનમાં બિરાજતા અને પ્રજાના પ્રતિનિ
કહેવરાવતા મહેરબાનોએ નજર કરવાની તસ્દી પણ લીધી છે ખરી

["**હિન્દુસ્થાન**," અગ્રલેખ,
તા. ૨૯–૧–૧૫, શુક્ર.]

(૭)

આપણા શહેર સુધારા ખાતાની નિષ્ફળતા.

ગયા સોમવારે મુંબઇ કૉરપોરેશનમાં આપણા શહેર સુધારા ખાતાની ઝાટકણી કાઢનારી ડાક્ટર ડી૦ બી૦ માસ્તરની દરખાસ્ત સંબંધી પાછી ચર્ચા ચાલી હતી. ડાકટર માસ્તરની દરખાસ્તનો મુદ્દો એ છે કે મુંબઇ શહેરમાં ગંદી ચાલીઓ અને ગરીબોનાં અંધકાર-મય, દુર્ગંધમય, અને રોગમય રહેઠાણોનો અંત લાવવાને અને તેને બદલે વધારે સુઘડ અને રહેવા લાયક મકાનો તૈયાર કરવાને જોકે આપણું શહેર સુધારા ખાતું (The City Improvement Trust) હયાતીમાં આવ્યું છે, અને જો કે તેની ફરજો અદા કરવાને અનેક વાર આ ખાતાને જાહેર રીતે કહેવામાં આવ્યું છે, છતાં આ મૂળ હેતુને આ ખાતાંએ તિલાંજલિ આપી છે, અને તેને બદલે મોટા અને પહોળા રસ્તાઓ આદિમાં લાખો રૂપિયા ખર્ચી નાંખ્યા છે; તેથી હવે શહેર સુધારા ખાતાની આ અસહ્ય પદ્ધતિ જલદીથી ફેર-વવી જોઇએ.

ડૉ૦ માસ્તરની દરખાસ્ત ઉપર થોડી ચર્ચા થયા બાદ તેને મૂલતવી રાખવામાં આવી છે. પરંતુ એ ચર્ચામાં શહેર સુધારાખાતા તરફથી કેટલોક જાણવા લાયક તેમજ હસવા લાયક બચાવ કરવામાં આવ્યો હતો તેની નોંધ લીધા વિના અમને ચાલતું નથી. એ બચાવ કરનારા ગૃહસ્થો મેજર ગ્લેનલિસ્ટન તથા શહેર સુધારા ખાતાંના માજી પ્રમુખ મિ. હૅચ હતા. તેઓએ બચાવમાં અનેક દલીલો રજુ કરી હતી. તેમાં એક મુખ્ય દલીલ એ હતી કે અલબત્ત, ગરીબોનાં ગંદ-કીથી ખદબદતાં મકાનોનો અંત લાવવાને આ ખાતું ૧૬ વર્ષ પહેલાં જન્મ પામ્યું હતુ; પરંતુ એ ઉદ્દેશ ભૂલભરેલો હતો એમ પાછળથી આ ખાતાને જણાયું છે! અને તેથી તે ભૂલ સુધારીને પ્રથમ શહે-

રમાં પહોળા રસ્તાઓ કરવાનું તથા પરાંઓ વસાવવાનું કાર્ય ખાસ મોખરે મૂકવામા આવ્યું છે, અને ત્યાંસુધી ગંદાં રહેઠાણો સુધારવાનું કાર્ય અશક્ય હોઇને મૂલતવી રાખવામાં આવ્યું છે !

બીજી દલીલ એવી આપવામાં આવે છે કે ગંદાં રહેઠાણો આ સુધારા ખાતાંએ છેલ્લાં સોળ વર્ષમાં સુધાર્યા નથીજ એમ નથી. કારણકે કુલ ૧૨૦૦ એકર ગલીચીવાળી જગામાંથી ૧૧૭ એકર જગાનો ઉદ્ધાર કર્યાનું માન અત્યારે આ ખાતુ ધરાવે છે ! અને સાદી ત્રિરાશિ મૂકીએ તોપણ લગભગ ૧૬૦ વર્ષમાં મુંબઇનો આખો ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગ મનુષ્ય જીવી શકે તેવાં મકાનોમાં અવશ્ય ગોઠવાઇ જશે !

ઉપરાંત, બર્મિંગહામ અને લિવરપુલ જેવાં શહેરોમાં શું બને છે તેનો ખ્યાલ શહેર સુધારા ખાતાંના વકીલોએ બહુ લંબાણથી આપ્યો છે; અને જોકે અમે આ શાસ્ત્રીય શિલ્પકળામાં બહુ ચંચુપાત કરી શકીએ તેમ નથી, તોપણ આ બે શહેરોનું અનુકરણ મુંબાઇમાં થઇ શકે એમ નથી એમ મિ. હૅચે પણ કહ્યું છે એટલો દિલાસો અમારા વાચકોને અત્ર આપવાની ફરજ સમજીએ છીએ. અને શહેર સુધારા ખાતાંના ચાલકોને એટલીજ વિનતિ કરીએ છીએ કે તેઓને તેમજ ઇશ્વર કૃપાથી એમના જેવી અનુકૂળ સ્થિતિ ભોગવનારા બીજા ગૃહસ્થોને કદાચ આ સર્વ પ્રયોગો બહુ રસભર અને ઉપયોગી પણ લાગતા હશે, પરંતુ એ પ્રયોગો પૂરા થાય તે પહેલાં જેઓને માટે એ પ્રયોગો છે તેઓ તેઓનાં સડેલાં મકાનોની સડેલી હવામાં હમેશને માટે પોઢી ન જાય એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

શહેર સુધારા ખાતાની મુશ્કેલીઓ તેમજ પોતાની ફરજ બજાવવાને તેની પ્રમાણિક ઉત્સુકતા અમારા ધ્યાનમાં છે. પરંતુ તેથી તેઓએ અત્યાર સુધી લીધેલો માર્ગ ભૂલભરેલો તેમજ માફ ન કરી શકાય તેવો છે એમ કહેવાનો અમારો હક ચાલ્યો જતો નથી. શહેર

સુધારા ખાતાના ૧૬ વર્ષના ઇતિહાસનું પરિણામ અત્યારે આપણે શું જોઇએ છીએ? એજ કે આ સોળ વર્ષમાં ૧૨૦૦ એકર ગંદા ઉકેરડામાંથી માત્ર ૧૧૭ એકર જમીન રહેવા લાયક તેઓ કરી શકયા છે, અને તે પણ સાડા પાંચ કરોડ રૂપિયાને ખર્ચે! એટલુંજ નહિ પણ બીજી વાત યાદ રાખવાની છે કે આ ૧૧૭ એકર જમીનનો સુધારો પણ ખાસ ગરીબોની ખાતર હાથમાં લેવામાં આવ્યો નથી, પરંતુ તેમાંથી મોટો ભાગ તો પહોળા રસ્તાઓની યોજનામાં સમાવેશ પામે છે. માત્ર નાગપાડામાંજ ખાસ ગંદાં રહેઠાણો સુધારવાનું કાર્ય હાથ ધરવામા આવ્યું હતુ, પરંતુ ધોબીતળાવ અને ચંદનવાડીમાં જે થોડો સુધારો થયો છે તે તો પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટને પહોળી કરવાની ખર્ચાળ યોજનાને આભારી છે. છતાં ચંદનવાડી અને ધોબીતળાવનો મોટો ભાગ હજુ પહેલાંની કંગાળ સ્થિતિમાં સડે છે તે ભૂલી જવાનું નથી; અને જો પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટની યોજનામાં પૈસાનો જે મોટો ભાગ આપવામાં આવ્યો છે તેનો ઉપયોગ ચંદનવાડી અને ધોબીતળાવ માટે કરવામાં આવ્યો હત તો આ લત્તાની આવી શોચનીય સ્થિતિ રહેત નહિ. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, અલબત્ત, સામાન્ય સાૈંદર્ય દૃષ્ટિને કંઇક સંતોષ આપતી હશે, પરંતુ ચંદનવાડી અને ધોબીતળાવમાં રહેનારા માણસોની જીંદગી શહેર સુધારા ખાતાંની સાૈંદર્ય દૃષ્ટિ કરતાં વધારે કિંમતી છે એટલું તો એ ખાતું પણ કબૂલ કરશેજ.

તેવીજ રીતે પરેલ રોડની ૮૦ ફીટની પહોળાઇ વધારીને ૧૨૦ ફીટની પહોળાઇ કરવામાં ૯૫ લાખ રૂપિયા વાપરી નાંખવાની યોજનાનો બચાવ શહેર સુધારા ખાતું આપી શકશે ખરૂં કે? ૯૫ લાખ રૂપિયા જેવી ગંજાવર રકમ ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગનાં રહેઠાણોમાંથી ગંદકી, અંધકાર, અને રોગનાં જંતુઓ દૂર કરવામાં વાપરવાને બદલે એક રસ્તાને ૮૦ ફીટને બદલે ૧૨૦ ફીટ પહોળો કરવામાં વાપરવાથી શહેર સુધારાખાતું પોતાની ફરજ વધારે અદા કરશે એમ કોણ કહી શકશે? શહેર સુધારા ખાતાંના પ્રમુખ મિ. ઑર• પોતેજ

કહે છે કે આ રસ્તાની યોજના વિના હાલ ચાલી શકે તેમ નથીજ એમ નથી, છતાંએ યોજનાને હજુ આ ખાતું શા માટે વળગી રહ્યું છે તે અમે સમજી શકતા નથી.

આવી અસહ્ય સ્થિતિમાં શહેર સુધારા ખાતાંની કાર્યપદ્ધતિ હવે વધારે વાર આગળ ચલાવવા દેવી ન જોઇએ એમ અમારો અભિપ્રાય છે. આ ખાતાની કાર્યપદ્ધતિ સંબંધી સંપૂર્ણ માહિતી મેળવવાને અને તેની ખામીઓ જાહેર પ્રજા સમક્ષ સત્તાવાર મૂકવાને માટે સ્વતંત્ર શહેરીઓનું એક કમીશન નિમાવું જોઇએ એમ અમારૂં માનવું છે. ત્યારેજ આ પ્રયોગોની પદ્ધતિ અટકશે," ત્યારેજ અંધારી અને ગંદી ખોલીઓ અને ચાલીઓમાં રહેનારી મુંબઇની અસંખ્ય પ્રજાની સગવડો ધ્યાનમાં લેવામા આવશે, અને ત્યારે મુબઇ શહેરનો બ્રઢળક પૈસો મુઠ્ઠીભર લોકોની કળાદૃષ્ટિ સંતોષવાને બદલે લાખો લોકોની જીંદગી પોષવામાં વપરાશે.

[" હિન્દુસ્થાન, " અગ્રલેખ, .
તા. ૧૮-૨-૧૫, ગુરૂ.]

(૮)

૨૫ વર્ષ પછીનું મુંબઇ.

ગયા મંગળવારે મ્યુનિસિપાલ કૌંસિલ ચેંબરમાં મુંબઇ કૉરપોરેશનની જ્યુબિલીનું ખાણુ આપવામાં આવ્યું હતું, તે વખતે નામદાર ગવર્નર લૉર્ડ વિલિંગડન પણ હાજર હતા. આ ખાણા વખતે નામદાર ગવર્નરે એક સુંદર ભાષણ આપ્યું હતુ, અને તેમાં ૨૫ વર્ષ પછીનું મુંબઇ કેવુ થશે તેનું એક આકર્ષક ચિત્ર ચીતર્યું હતું. એ ચિત્ર જોકે ઘણુંજ રમણીય છે, તો પણ તેમાં કંઇક વધારો કરવાની હિમ્મત અમે કરીશું.

કોલાબાથી ચોપાટી સુધીની સફરમાં આ દરિઆ કિનારા અને ક્વીન્સ રોડની વચ્ચે એક મેદાન સિવાય ભવિષ્યમાં બીજું કશું જોવામાં નહિ આવે એમ નામદાર ગવર્નરે આશા બતાવી હતી: અને અને હાલ જે રેલ્વે તેની જગાએ દેખાય છે તે તે વખતે કાંતો જમીનની નીચે ગોઠવાઇ ગઈ હશે અથવા તો ત્યાંથી તેને તદ્દન ખસેડી નાંખવામાં આવી હશે. તેવીજ રીતે વર્લી અને માહિમ તરફ સુઘડ, રહેવાનાં મકાનોનો દેખાવ નજરે પડશે, અને લવગ્રોવની ગંદકી હમેશને માટે જતી રહી હશે. વળી, શહેરમાં ઠેકઠેકાણે નવા ઉદ્યોગોનો જમાવ થઇ રહ્યો હશે, તેમજ રેલ્વે, મોટાં ગોડાઉનો, ડૉક, વિગેરે અનેક સગવડો દૃષ્ટિગોચર થશે. આ ઉપરાંત અમે આશા રાખીએ છીએ કે જ્યારે લૉર્ડ વિલિંગડન મુંબઇ ૨૫ વર્ષ પછી પધારશે ત્યારે હાલની જે અંધારી, ગંદી ખોલીઓ ઠેકઠેકાણે જોવામાં આવે છે તે બિલકૂલ અદૃશ્ય થઇ ગઇ હશે; ત્યારે મોટા રસ્તાઓ જેટલા સુઘડ અને સુંદર દેખાશે તેવાંજ નહાનાં ઝુંપડાંઓ પણ પ્રકાશમય, સુઘડ, અને સ્વચ્છ જોવામાં આવશે.

૨૫ વર્ષ પછી આપણે એવી આશા રાખીશું કે જેમ હરવા ફરવાનાં અનેક વિશાળ અને રમણીય સ્થળો ઉભાં થયાં હશે, તેમ ગરીબ મજૂરો અને નોકરિયાત વર્ગને માટે બીજી અનેક સગવડો ઉભી થઇ હશે. જ્યાં કામદાર વર્ગને રહેવાનું હશે ત્યાં આસપાસ સ્વચ્છતા, ખુલ્લી હવા, સંપૂર્ણ પ્રકાશ, અને મનોહર કુદરતી દેખાવ નજરે પડશે, અને એવાં સુદર મકાને પહોંચતાં હાલ જેમ કલાકોના કલાકો ટ્રામ, અને રેલ્વેમાં અથડાવું પડે છે તેમ નહિ થતાં બહુજ થોડા સમયમાં પહોંચી શકાશે; અથવા તો મજૂરવર્ગને પોતાને આજીવિકા કમાવાનાં સાધનો, જેવાં કે મિલો, કારખાનાંઓ વિગેરે તેનાં સગવડભરેલા રહેવાનાં મકાનોની નજદીકમાંજ આવેલાં હશે.

વિશેષમાં તે સમયે કૅારપોરેશનમાં હાલ જેમ કમીશનર આગળ વધેલા અને પ્રગતિના વિચાર ધરાવતા જણાય છે, અને બીજા કૌંસિલરો પ્રમાણમાં બહુ સાવચેત અને ધીમે ધીમે ચાલનારા જણાય છે તેમ જોવામાં નહિ આવે, પરતુ કૅારપોરેશનમાં મુંબઇના મધ્યમ અને ગરીબ વર્ગના પ્રતિનિધિઓ પણ વિરાજતા હશે તેથી પ્રગતિનો પોકાર પ્રજાના આગેવાનો તરફથી જેટલો સંભળાશે તેટલો કોઇના મુખમાંથી નહિ સંભળાય. અત્યારે કૌંસિલરોનો મોટો ભાગ કર ભરનારાઓનો છે અને તેઓ લોતે એસ્ટેટવાળાઓ છે, તેથી સરકારને સ્થાનિક સુધારાઓની સૂચના કરતાં જેટલો સંકોચ થાય તેથી વિશેષ કૌંસિલરોને થાય તે સ્વાભાવિક છે. સર ફિરોઝશાહે કૅાર્પોરેશનની નિષ્ફળતાનું આ કારણ આપ્યુ છે તે ઘણું અગત્યનું છે. તેથી ભવિષ્યમાં જો શહેરના બધા ઉમ્મરલાયક શહેરીઓને કૅારપોરેશન માટે વોટ આપવાનો હક્ક મળશે તો તે વખતના લોકપ્રતિનિધિઓ હાલના કેટલાક કૌંસિલરો કરતાં વધારે મજબૂત રીતે આગળ જઇ શકશે, અને તે સમયે સરકારને પણ સ્થાનિક સુધારાના મહાન કાર્યમાં ઘણી મોટી મદદ આપવી પડશે. સંભવિત છે કે હાલ કદાચ કેટલાક કૌંસિલરોને એમ શંકા રહે કે અમુક સુધા-

ન્નાઓમાં વધારે ખર્ચની વાતો કરીશું તો આપણા ઉપર બધો ખર્ચ આવી પડશે. તેથી એ દિશામાં તેઓને ઘણું સાવચેત રહેવું પડે છે. પરંતુ આપણે આશા રાખીશું કે ૨૫ વર્ષ પછી લોક પ્રતિનિધિઓ મોટા પ્રમાણમાં કૉરપોરેશનમાં જોવામાં આવશે તેમજ સરકાર પણ વિશેષ ઉદાર થઇ હશે, તેથી શહેરની આબાદી માટે જે પગલાં ભરવામાં આવશે તે વેગભર્યાં અને ઉત્સાહભર્યાંજ હશે.

૨૫ વર્ષ પછીના મુંબઈમાં હાલ જે સખ્ત ભાડાંઓ ભાડુતો પાસેથી લેવામાં આવે છે અને છતાં રહેવાની સગવડો શૂન્ય છે, તેવી સ્થિતિ જોવામા નહિ આવે એમ સર્વ ભાડુતોના આશા નહિ તો ઇચ્છા તો હશેજ. તેવીજ રીતે ભવિષ્યનાં મુંબઇમાં કેટલીક જાહેર તેમજ ખાનગી સંસ્થાઓ હાલના કરતાં વધારે સંતોષકારક સ્થિતિમાં દેખાવ આપશે એમ માનવું વધારે પડતુ ગણાશે નહિ. તે વખતે નિશાળો તબેલાઓ જેવી દેખાશે નહિ! તેમજ કારખાનાંઓ કારાગૃહનુ ભાન નહિ કરાવે! તે સમયે શરતના ઘોડાઓને દોડવાના રસ્તાઓ જેવા મનુષ્યને ચાલવાના રસ્તા સુઘડ રાખવામાં આવશે! તે સમયે મોટરોને સંગ્રહવાના તબેલાઓ કરતાં મનુષ્યને રહેવાનાં મકાનો વધારે પ્રકાશવાળાં તેમજ મોકળાસવાળાં માલૂમ પડશે! તે સમયે વિદ્યાર્થીઓને બેસવાની જગાને અભાવે એક બે વર્ષ સુધી કોરટોના મુકરદમાની માફક અભ્યાસ મુલતવી રાખવો નહિ પડે!

નામદાર ગવર્નર આ કેટલીક બાબતો સમય નહિ હોવાથી પોતાના રમણીય ચિત્રમાં ચીતરી નહિ શકયા હોય, પણ અમારી ખાત્રી છે કે તેઓ નામદાર આ હકીકતનો પણ તેમાં સમાવેશ કરવાની તરફેણમાંજ હશે. તે સિવાય ભવિષ્યના મુંબઈમાં હાલના જેટલી નિરક્ષરતાનો અનુભવ નહિ થાય એ પણ આપણે સર્વ ઇચ્છીશું. પ્લેગે તે વખતે હમેશને માટે રજા લીધીજ હશે. મેલેરિયાને ઉત્પન્ન કરનારાં કારણો પણ દૂર કરવામા આવ્યાંજ હશે. અને જેમ વેપાર રોજગાર તથા ઉદ્યોગોની ઘણી સરસ આબાદી જોવામાં આવશે,

તેમ ગરીબ તથા મધ્યમ વર્ગની આર્થિક સ્થિતિ પણ વધારે સંતોષકારક થઈ હશે, અને મુડીવાળા શ્રીમંતો પોતાના કામદાર વર્ગને પોતાની ગંજાવર કમાણીઓનો વધારો સારો હિસ્સો આપતા હશે. જેમ મોટાં કારખાનાંઓ ધમધોકાર ચાલતાં હશે, તેમ નહાના નહાના ઉદ્યમો પણ વધારે આબાદ સ્થિતિમાં નજરે પડશે, ને વખતે હાલના કરતાં શહેરીપણાની જવાબદારીઓ સર્વ વર્ગમાં વધારે સ્પષ્ટ રીતે સમજાશે અને અદા થશે.

વળી, ૨૫ વર્ષ પછી ધર્માદા ખાતાંઓ જેમ પાંજરાપોળો, મંદિરો અને એવી બીજી સંસ્થાઓને પરમ સહાય આપતાં હશે, તેમ મનુષ્યખાતાંઓ, સરસ્વતી મંદિરો, ત્રિગેરે હીલચાલોને પણ અત્યંત મદદરૂપ થતાં જોવામાં આવશે. જેમ બંગલાઓ ખુશનુમા હવામાં ઝૂલતા હશે તેમ ઝુંપડાંઓ પણ ગરીબોને આરામ આપી રહ્યાં હશે. જેમ હૉર્નબી રોડ શહેરની રિદ્ધિસિદ્ધિનું ભાન કરાવશે તેમ મુંબઈ શહેરનું હૃદય પણ ગરીબીનું ભાન નહિ કરાવે. જેમ મોટા રસ્તાઓ મોટરોને આશીર્વાદરૂપ થઈ પડ્યા હશે, તેમ નહાની શેરીઓ પણ લાખો મનુષ્યોના પગને અને ઘ્રાણેંદ્રિયને શાપરૂપ જોવામાં નહિ આવે. જેમ રેલવેના ફર્સ્ટ અને સેકંડ ક્લાસના ડબ્બાઓ આરામની અવધિનો ખ્યાલ આપશે, તેમ ત્રીજા વર્ગના ડબ્બાઓ પણ મેંઢાંઓનાં પાંજરાનું ભાન નહિ કરાવે. જેમ હાલના મ્યુનિસિપાલ કમીશનર સ્થાનિક સુધારાઓમાં બહુ આગળ પડેલા જોવામાં આવે છે, તેમ ભવિષ્યમાં સરકારની ઉદારતાને લીધે લોકપ્રતિનિધિઓ સર્વ કરતાં મોખરે ઉભા રહેશે. જેમ કર ભરનારાઓ તેમજ સરકાર પોતપોતાનાં ખીસાં સંભાળવાની અત્યારે સાવચેતી બતાવે છે, તેમ ૨૫ વર્ષ પછી લોકપ્રતિનિધિઓ આ બન્ને વર્ગનાં ખીસાઓનો ભાર ઓછો કરવાની ઉદારતા બતાવશે.

અત્યારે જેમ રસી મૂકીને અને ઝેર શરીરમાં દાખલ કરીને દર્દોને અટકાવવાની ફરજ પડે છે, તેમ ૨૫ વર્ષ પછી આખા શહે-

રમાં સર્વત્ર સ્વચ્છતા, સુઘડતા, પ્રકાશ અને ખુલ્લી હવાના આશીર્વાદથી આજે આવકારદાયક જણાતી આ પ્રયોગશાળાઓએ પલાયમાન થવું પડશે. હાલ દર્દ ઉત્પન્ન કર્યા પછી તે દૂર કરવાને જે વલખાં મારવામાં આવે છે, તેને બદલે ભવિષ્યમાં આસપાસ એવું તંદુરસ્ત વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવામાં આવશે કે દવાશાળાઓની સંખ્યા ઘણી ઓછી થઈ જશે, અને કુદરતશાળાઓની સ્થાપના ઠેકઠેકાણે કરવામાં આવશે. હાલ જેમ ગરીબી ઉત્પન્ન કરવાના પ્રત્યક્ષ તેમજ પરોક્ષ માર્ગો પકડીને પછી ગરીબ ખાતાંઓ ખોલાય છે, તેમ હવે પછી ગરીબી ઉભી ન થાય તેવાજ ઇલાજો શરુઆતથી લેવામાં આવશે. હાલ જેમ ગંદાં મકાનો બાંધીને પછી તેને જમીનદોસ્ત કરવામાં આવે છે, તેમ ભવિષ્યમાં ઉદ્યાન–નગર ગણાતું હોય એવીજ સંભાળ મુંબઈ નગરીમાં રાખવામાં આવશે.

["હિન્દુસ્થાન," અગ્રલેખ,
તા. ૪–૩–૧૫, ગુરૂ.]

[૯]

શહેરોની રચના.

શહેરોની બાંધણીમાં પ્રમાણભૂત વિદ્વાન પ્રોફેસર ગેડઝ થોડા સમય થયાં મુંબઈમાં આવ્યા છે, અને બહુ થોડા દિવસોમાં પાછા મુંબઈ છોડી જનાર છે. એમના અતિ સુંદર અને અર્થપૂર્ણ પ્રદર્શનનો તેમજ એમનાં અતિ ઉપયોગી ભાષણોનો પૂરતો લાભ મુંબઈના કહેવાતા સુધરેલા અને કેળવાયેલા શહેરીઓના મોટા ભાગે લીધો છે કે નહિ તેની અમને ખાત્રી નથી. આ લાભ પૂરતા પ્રમાણમા લેવાતો નથી અને તે ટાઉન હૉલમાં જનારને જણાયા વિના રહેશે નહિ. કારણકે જો કે કેટલાક ઉત્સાહી વિદ્યારસિક પુરૂષોની સારી સંખ્યા ત્યાં દૃષ્ટિએ પડે છે, છતાં મુંબઇની વસ્તીના પ્રમાણમાં અને શહેરીપણામાં મુંબઇએ જે સાચી ખોટી નામના બહાર મેળવી છે તેના પ્રમાણમાં આ પ્રદર્શનની મુલાકાત લેનારાઓની સંખ્યા ઘણીજ નહાની છે એ નિર્વિવાદ છે. મુંબઇના લોકો સિનેમેટોગ્રાફ, નાટકો, અથવા બીજા ભપકાબંધ તમાશાઓમાં જે રસ લે છે તેનો અર્ધો રસ આવી લોકોપયોગી અને કાર્યસાધક હીલચાલોમા લેવા મંડે તો મુંબઇ જેટલું બહારના ડાકડમાકથી શોભે છે તેટલુંજ સંગીન માણસો અને સંગીન સંસ્થાઓથી પણ દીપે.

પ્રોફેસર ગેડઝ હંમેશાં ટાઉન હૉલમા સાંજે શહેરોની બાંધણી ઉપર ઘણાં રસપૂર્ણ અને અર્થપૂર્ણ ભાષણો આપે છે. ભાષણોનું ક્ષેત્ર એટલુ વ્યાપક અને વિશાળ હોય છે કે તેનું માત્ર તારતમ્ય આપીનેજ અમે એમના કેટલાક ઉપયોગી મુદ્દાઓમાથી એક બે બિંદુઓ અત્રે રજુ કરી શકીશું. પ્રથમ તો પ્રોફેસર ગેડઝ એક બહુ કિમતી સિદ્ધાંત ઉપર ભાર મૂકે છે, અને તે એ કે શહેરોને સુધારવામાં જેમ બને તેમ

ઓછી ભાંગતોડ કરવી પડે એવો માર્ગજ પકડવો ઉપયોગી છે, અને એ માર્ગજ સર્વથી સોંઘો માર્ગ છે. આજકાલ કેટલાક માત્ર ગણિતનાં પોથાં વાંચીને એન્જિનિયર થયેલા લોકો આસપાસના સંજોગો તપાસ્યા વિના, ભૂતકાળ કે ભવિષ્યકાળનો ખ્યાલ રાખ્યા વિના અને સૌંદર્ય કે કલાની જરા પણ દરકાર કર્યા વિના, સેંકડો વર્ષ થયાં બંધાયેલાં અને વિકાસ પામેલાં ગામો અને શહેરો સુધારવા બહાર પડે છે. આ એન્જિનિયરો માત્ર અંકગણિતનો ઉપયોગ કરે છે, પરંતુ ભૂમિતી ભૂલી જાય છે ! પરિણામે બેડોળ સુધારાઓ મોટા ખર્ચને ભોગે કરવામાં આવે છે, અને જે હેતુથી આ સુધારાઓ કરવામાં આવ્યા છે તે હેતુ છેવટે સિદ્ધ થતો નથી.

પ્રોફેસર ગેડઝ કહે છે કે આજ કાલના શિલ્પશાસ્ત્રીઓ પોતાની ઑફિસમાં કાગળ ઉપર સીધી અને આડી લીટી દોરી જાય છે, અને તે લીટીઓ પ્રમાણે પછી શહેરમા રસ્તા તૈયાર કરવાને બહાર પડે છે ! હવે આ લીટીઓ તો સરખે અંતરે સીધી કાઢવામાં આવી હોય છે પરન્તુ શહેરની અન્દર તો તે લીટીઓ ઉપર અનેક નહાનાં મોટા મકાનો આવેલાં હોય છે. તેથી પોતાની ઑફિસમાં દોરેલી સીધી લીટીઓને અનુકૂળ થાય તે માટે આ મકાનોને તોડી પાડવામાં આવે છે, અને સર્વત્ર સીધાસટ અને ગણિતના હિસાબે સરખે અંતરે રસ્તાઓ તૈયાર કરવાનો હુકમ આપવામાં આવે છે ! પરંતુ મિ૦ ગેડઝ કહે છે કે શહેરો મેદાનમાં ઉભીને બાંધવાનાં છે, એન્જિનિયરની ઑફિસમાં બેસીને નહિ. જયાંસુધી તમે શહેરની રચના, મકાનોની સ્થિતિ, લોકોની જરૂરિયાત, સુધારો કરવાનો ખર્ચ, વિગેરે સર્વ બાબતોનો વિચાર કરો નહિ ત્યાં સુધી તમારી સીધી લીટીઓ શા કામની ? મકાનો એ કાંટાનાં ઝાડ નથી કે જેમ ફાવે તેમ તેને કુહાડી વતી કાપી શકાય. મકાનો મનુષ્યની વહાલામાં વહાલી વસ્તુ છે, મકાનો મનુષ્યનાં ખોળિયાં છે, તેથી અને તેથી બીજી કોઇ દવા લાગુ પડે નહિ ત્યારેજ તેના ઉપર શસ્ત્રક્રિયા ચલાવવી જોઇએ.

પ્રોફેસર ગેડઝનો એવો મજબૂત અભિપ્રાય છે કે એક સાંકડી ગલ્લીને પહોળી કરવા માટે મકાનોની આખી લાઇન કાપી નાખવા કરતાં, એજ ગલ્લીમાં થોડે થોડે અંતરે પહોળા ચોક બનાવવામાં આવે તો તેને પવન અને પ્રકાશ પૂરતા પ્રમાણમાં મળશે, ખર્ચ ઘણોજ ઓછો થશે, અને અનેક મકાનોનો નાશ થતો બચી જશે. વળી, તમે એક ઠેકાણે મકાનો હારબંધ તોડી પાડી અતિશય પહોળો રસ્તો બનાવો અને નવાં મકાન ઉભાં કરો તેથી ગંજાવર ખર્ચ કરવો પડશે, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેથી આસપાસનાં મકાનોની અને જમીનની કિમ્મત ઘટી જશે, કારણ કે પછી આસપાસનાં મકાનો અને રસ્તાઓ પ્રમાણમાં અતિશય કંગાળ દેખાશે. અલબત્ત, નવાં શહેર ઉભાં કરતી વખતે તમે સર્વ પ્રકારની તમારી ઉચ્ચી ભાવનાઓ સંતોષી શકો છો, પરંતુ જૂનાં શેહેરોને સુધારવામાં તમારે બહુ સાવચેત રહેવાનું છે, અને તેમાં તમારા મહાન આદર્શો પ્રમાણેજ બની શકતું નથી.

જે કોઇ શહેર સુધારવું હોય તેનું બારીકીથી ચારે પાસ અવલોકન કરવામાં આવે તો એવા અનેક માર્ગ મળશે કે જેથી બહુ ભાંગતોડ કરવાની કે સીધી લીટીઓ દોરવાની જરૂર નહિ પડે. તે ઉપરાંત આ પ્રકારના અવલોકનથી એન્જિનિયરના ધ્યાનમાં આવશે કે કયે કયે સ્થળે તેની સીધી લીટીઓ નકામી થઈ પડશે. શહેર સુધારણા પેન્સિલ, ફુટ અને કાગળથી થતી નથી, પરંતુ તેમાં ઉંચા પ્રકારની કળા, વ્યવસ્થાશક્તિ, સમજશક્તિ, અને અવલોકનશક્તિની જરૂર છે. આજકાલ મોટાં દેવળો, મંદિરો, મિનારાઓ, કીર્તિસ્તંભો, કબરો, ફુવારાઓ, વિગેરે તોડી પાડવાં એ વાત તો કાંઇ હિસાબમાં લેખાતી નથી! પરંતુ એન્જિનિયરો અને મ્યુનિસિપાલિટીઓ ભૂલી જાય છે કે આ જમાનામાં નિશાળો અને દવાશાળાઓ બાંધવાને મ્યુનિસિપાલ ખાતાંઓ ખર્ચ આપી શકશે, તેમજ પહોળા રસ્તાઓ ખર્ચવા પાછળ અથવા મેલેરિયાના મચ્છરો મારવા ખાતર, અથવા

ઝેરની રસી મૂકવા અર્થે બજેટમાં વ્યવસ્થા કરી શકશે; પરંતુ ભૂતકાળમાં બંધાયેલાં ભવ્ય મંદિરો અને મિનારાઓ જેવાં હવે ફરીથી બાંધતાં જમાનાઓ વીતી જશે. છતાં સૌંદર્ય અને કલાના આ અમૂલ્ય નમુનાઓને તોડી પાડતાં મ્યુનીસીપાલીટીઓના હૃદયમાં કે એન્જિનિયરોના દિલમાં 'હાય' થતી નથી તે જોઇને આશ્ચર્ય થાય છે.

આવી ભાંગફોડ કર્યા વિના પણ શહેરો સ્વચ્છ, સુંદર અને રહેવા લાયક થઇ શકે છે, તેનાં સેંકડો દૃષ્ટાંતો પ્રોફેસર ગેડઝ પાસે મોજુદ છે. જે કાર્ય ૫૦૦ સીધાસટ અને દોરીટદોરીથી આંકેલા રસ્તાઓથી થઇ શકે છે તેટલુંજ, બલ્કે તેથી વિશેષ ૨૦૦ સુંદર વાંકા વળતા, ઠેકઠેકાણે ખુલ્લા ચોકથી શોભતા, અને ઘણી ઓછી જમીન ઉપર પડાવ નાંખતા રસ્તાઓ કરી શકે છે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે મુંબઇ ઇમ્પ્રુવમેંટ ટ્રસ્ટ પ્રોફેસર ગેડઝ પાસેથી કેટલાક ઉપયોગી પાઠ શીખશે, અને શહેર સુધારાની વાતો પોતાની ઑફિસમાં બેસીને કરવાને બદલે શહેરના સર્વ ભાગોની કાળજીથી મુલાકાત લઈને, લોકોની જરૂરિયાતો સમજીને, અને સૌંદર્ય, ઉપયોગિતા તથા કરકસર, એ ત્રણે વસ્તુ સાચવીને આગળ પગલાં ભરશે.

["**હિન્દુસ્થાન**," અગ્રલેખ,
તા. ૨૭-૩-૧૫, શનિવાર.]

[૧૦]

લેખક થવાની પ્રથમ લાયકાત.

વાચક મહાશય! આ ગભીર વિષય ઉપર હું પોતે જે કાંઈ લખું તે મને પોતાને યતકિંચિત્ લાગુ પડતું નથી, એ અનિવાર્ય સિદ્ધાંતરૂપ પ્રસ્તાવના અને પ્રસ્તાવનારૂપ સિદ્ધાંત આપ સ્વીકારશો તો જ આ લેખનું ખરૂં રહસ્ય બરાબર સમજી શકાશે!

હવે, લખકો લખે છે અનેક કારણો તેમ જ અકસ્માતોને લીધે. કેટલાકોને લખવું એ એક પ્રકારનું વ્યસન થઇ ગયું હોય છે તેથી લખે છે; કેટલાકો પોતાના અંતરમાં ધુંધવાતો જ્વાળામુખી બહાર ન કાઢે ત્યાં સુધી સ્વસ્થ બેસી શકતા નથી તેથી લખે છે; કેટલાકો કીર્તિ કે અપકીર્તિ કમાવાના અભિલાષથી લખે છે; કેટલાકો આખી દુનિઆ આડે માર્ગે જતી જોઇ તેને સીધે માર્ગે દોરવાની ઉદારતાથી દોરાઇને લખે છે; કેટલાકો પોતાની મૂર્ખાઈ "પબ્લિક" કરવાના હેતુથી લખે છે; કેટલાકો પોતાની મૂર્ખાઇ "પબ્લિક" થઇ ગઇ હોય તેને "પ્રાઇવેટ" માં બદલી નાંખવાના મનોરથથી લખે છે: કેટલાકો સમય ગાળવાનું અન્ય સાધન નહિ મળવાથી લખે છે; અને કેટલાકો એકસામટાં આ સર્વ કારણોને લીધે લખે છે; લખવાને પ્રેરનાર આ સર્વ કારણો અને અકસ્માતો માનને તેમ જ ઉત્તેજનને પાત્ર છે એટલી વાત તો કબૂલ કરવી જોઇએ, અને બીજા કોઇ નહિ તો લેખકો કે જેઓને આ સત્ય અનુભવસિદ્ધ છે તેઓ તો કબૂલ કરશે જ. તેટલા માટે લખવાનું નિમિત્ત કારણ કે આપત્તિકારણ ગમે તો હો. પરન્તુ સૌથી વધારે અગત્યનો પ્રશ્ન એ જ છે કે, લખનારે પોતાની કૃતિ કેવી રીતે સફલ કરવી.

અલબત્ત, અમુક કૃતિની સફલતા શામાં છે તે એ કૃતિના મૂલ હેતુ ઉપર આધાર રાખે છે. દૃષ્ટાંત તરીકે, જો અમુક પુસ્તક, નાટક

કવિતા કે લેખ લખવાનો પ્રધાન હેતુ લેખકની મૂર્ખતા જેમ અને તેમ જાહિરાતમા લઈ આવવાનો હોય, તો પછી તેની સફલતા ત્યારે જ થાય કે જ્યારે એ મૂર્ખતામાં વાચક સરલતાથી પ્રવેશ કરી શકે. તેમાં પછી ડહાપણના પડદાનું કે ભાષાના આડંબરનું આવરણ આડું આવવું ન જોઇએ, જો કે તેથી મૂર્ખતાનો વધારે સુંદર પ્રકાશ થઈ શકતો હોય તો જરાયે બાધ નથી. પરન્તુ આ સફલતા લેખકે મેળવવી હોય તો તેણે વાચકનો સ્વભાવ, વાચકના મનનું નિદાન જાણ્યા વિના લખવાનું સાહસ કરવા જેવું નથી. તેણે સમજવું જોઇએ કે કઇ શૈલીમાં, કઈ વસ્તુ તેના લેખના, સંભવિત અને સંભાવિત વાચકોને રૂચિકર તેમ જ પાચક થઈ પડશે, અને તેથી પોતાનો મૂલ હેતુ જે આ દષ્ટાંતમાં મૂર્ખતા પ્રકાશ કરવાનો છે તે-સંપૂર્ણ રીતે પાર પડી શકશે. બીજી ભાષામાં કહીએ તો લેખકે વાચકના મગજના ધમકારા જાણવાની અતિશય આવશ્યકતા છે. ત્રીજી ભાષામાં કહીએ તો લેખકે મનુષ્ય સ્વભાવના જ્ઞાતા થયા વિના પેન્સિલ, સ્ટીલ પેન, ફાઉન્ટન પેન, કે બીજી કોઈ પણ પેન "પબ્લિક" ને માટે હાથમાં ઝાલવાની તસ્દી લેવી ન જોઈએ.

આ પ્રાથમિક, મહાન સૂત્રનું ભયંકર વિસ્મરણ થવાથી જ આખી દુનિઆના અને ખાસ કરીને આપણી "ગરવી ગુજરાત" ના ડાહ્યા લેખકોમાંનો મ્હોટો ભાગ પોતાના ડાહપણની સંક્રાંતિ વાચકમાં કરી શકતા નથી, અને મૂર્ખ મહાપુરૂષોમાંનો નહાનો ભાગ પોતાના મૂર્ખતાની આપ-લે યથાશક્તિ કરી શકતા નથી, એટલું જ નહિ, પરન્તુ તેથી પૈસાના પ્રેમીઓ પૈસો પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી; અને અપકીર્તિના આશકો અપકીર્તિની પણ મૈત્રી કરી શકતા નથી.

વાત દીવા જેવી સ્પષ્ટ છે કે, ગુજરાતી ભાષામાં અનેક પુસ્તકો, માસિકો, સાપ્તાહિકો, દૈનિકો, અને છૂટાછવાયા લેખોની જે કરૂણાજનક નિષ્ફલતા જોવામાં આવે છે તેનું મૂલ કારણ લેખકોમાં મનુષ્યસ્વભાવના જ્ઞાનની ખામી, અને મનુષ્યના મનનાં દર્દોનું નિદાન

કરવાની અશક્તિ જ છે. વાચકને શું જોઇએ છીએ, અને વાચકને જેની જરૂર છે તે કેવી યુક્તિથી અપાય તો તે પચાવી શકે, તેટલુ જ્ઞાન લેખકમાં સામાન્ય બુદ્ધિ હોય તો આવ્યા વિના રહે નહિ. અને કદાચ "સામાન્ય બુદ્ધિ" એ સંસ્કૃત શબ્દો હોઇને કોઇને કંઇક ભયંકર અપ્રાપ્ય વસ્તુ લાગતી હોય તો કહેવાની જરૂર છે કે, આમાં માત્ર "સાદી અક્કલ" નો જ ઉપયોગ કરવામાં આવે તો લેખકની કૃતિ સફલ થાય જ. પરન્તુ અફસોસ એટલો જ છે કે, આપણા લેખકોનો મહોટો સમૂહ અસાધારણ અક્કલ ધરાવે છે, એટલે એ અસાધારણ અક્કલના નમુનાથી જ પ્રદર્શન ભરચક ભરાઇ જાય છે, તેથી સાદી અક્કલવાળાં મનુષ્યોને ખરીદી કર્યા વિના પાછું જવું પડે છે. દાખલા તરીકે, અંગ્રેજી ઉચ્ચ સાહિત્યના તરજુમાઓ અને અનુવાદો, અથવા ચોરેલા વિચારો એવા લોકસમૂહ પાસે મૂકવામાં આવે છે અથવા તો એવા લોકસમૂહ માટે છે એમ કહેવામાં આવે છે કે જે લોકસમૂહને એ વિષયમાં તલભાર પણ રસ પડવો અશક્ય હોય છે, અને જેઓ રસ લઇ શકે તેમ હોય છે તેઓ અંગ્રેજી ભાષામા મૂલ લેખો વાંચવાને શક્તિવાળા હોય છે ! ગુજરાતી લેખોમાં સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી અવતરણો ભારોભાર મૂકવામાં આવે છે અને છતાં તેના અક્ષરશઃ તરજુમાઓ સાથે ટાંકવામાં આવે છે,—અવતરણો કોને માટે અને તરજુમાઓ કોને માટે, તે તો લેખકની અસાધારણ બુદ્ધિ જ સમજી શકે ! અમુક માસિક કે સાપ્તાહિકને રાજકીય અને સાંસારિક પ્રશ્નોની જ ચર્ચા કરનાર માસિક કે સાપ્તાહિક તરીકે બહાર પાડવામાં આવે, અને તેમાં ૯૫ ટકા લેખ વ્યાકરણ, વ્યુત્પત્તિ અને શબ્દકોષ ઉપરની ચર્ચાથી ભરી દેવામાં આવે ! અમુક છાપાંઓ "મૅસિઝ"—સમસ્ત જનસમાજ માટે છે, એમ દાવો કરવામાં આવે, છતાં સંસારસાગરની ભરતી ઓટમાં તણાતાં એ સાદાં, અભણ, "મૅસિઝ" માટે "પાંચમા સૈકાની અમુક કવિતાનો લેખક કોણ ?" "અમુક જૂનાં ખંડેરના અમુક જૂના પથરાઓનો શોધક કોણ ?" "બાયરન મહોટો કવિ કે રા. 'મુગ્ધ' ?" "રા. ચેલારામ ખરા

વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રી કે રા. રામચેલા ?," "નાટકકાર મહાન કે ટીકાકાર ?" "દુષ્મન સ્નેહી કે સ્નેહી દુષ્મન ?" "શ્રીયુત અક્કલમંદપ્રસાદ કવિ કહેવાય કે સાક્ષર કે રાક્ષસ કે રસિક કે ઈશ્કી ?" "બાલુડાંઓને આમત્રણ અને બાપુડાઓને નિમંત્રણ," "કોયલડી ટહુકે અને મયૂરડી મલકે," "મલકવુ, મલપવું, કે મલપાવું ?" "તપોધન બ્રાહ્મણોનું ગોત્ર શું ?" "વર્ષફળ જોવાનો કોઠો કેવી રીતે બનાવવો ?" વિગેરે વિગેરે અસખ્ય, અવર્ણનીય, અનિર્વચનીય, અવિચારણીય, લેખોની સુવર્ણમાલા વિજળિક લાઈટના દમામ સાથે રજુ કરવામાં આવે છે. આવા ઝહેહળતા દમામથી અંજાઇ ગયેલી આંખોમા એ સુવર્ણમાલા તરફ જોવાની શક્તિ ન રહી હોય તો લેખક મહાશયોએ પોતાના માલની કદર થતી નથી, એમ માઠુ લગાડવાનુ નથી. પોતાની કૃતિ કોઇ વેચાતી લેવા ન લલચાય તો "ઉપહાર" તરીકે તેની વહેંચણી કરવાથી તો કદર થશે જ. અને એટલો દિલાસો તો કવિ ભવભૂતિની માફક લઇ શકાય કે આ જમાનામાં નહિ તો આવતા જમાનામાં, નહિ તો "ગત" જમાનામાં તેની કદર થશે, કારણ કે બેહુને બિચારા "ગત" નો અર્થ સમજવાની માથાકૂટમાં ભાગ્યે જ પડશે.

આવી સ્થિતિમાં લેખકોએ એવી સ્થિતિસ્થાપકતા રાખવાની જરૂર છે કે, જેથી તેઓની પોતાની અક્કલમાં "સુધારો વધારો" કરવાની જરૂર રહે નહિ જ્યાં અક્કલની બહુ ખામી દેખાઈ જવાનો ભય હોય ત્યાં "સામાન્ય લોકસમૂહ માટે છે" એવી દલીલ કરવી જોઇએ અને જ્યાં અક્કલ વધારે પડતી પ્રકાશી નીકળતી હોય ત્યાં "આવતા જમાનાના માત્ર થોડા ચૂટેલા વિદ્વાનો માટે જ છે" એમ ભાવ ચ્હડાવી દેવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. કારણ કે એટલુ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, મનુષ્ય સ્વભાવ ઓળખીને તેને અનુસરવું તેના કરતાં આવો અમીરી ખુલાસો કરવો તે લેખકોની "પોઝિશન"-ને વધારે યોગ્ય છે. મનુષ્યોની મધ્યમાં રહેનારા, મનુષ્યોનાં મન અવલોકનારા, અને મનુષ્યો માટે જ લખવાને દાવો કરનારાં લેખકો

પોતાની લેખિનીથી આકાશ કે પાતાળમાં વિહરનારા દેવો કે દાન વોની લેખિની અને રસજ્ઞતાનું ભાન કરાવે ત્યારે જ તેઓ લખીને તેમ જ જીવીને કૃતકૃત્ય થયા કહેવાય અલબત્ત, કદાચ કોઈ કહેશે કે આ માનસશાસ્ત્રનું માફ ન કરી શકાય તેવું અજ્ઞાન સૂચવે છે પરંતુ લેખકો સચોટ રીતે ઉત્તર દઈ શકે કે મનુષ્યસ્વભાવનું જ્ઞાન જેમ સુલભ નથી તેમ તેનું અજ્ઞાન પણ સુલભ નથી. મનુષ્યસ્વભાવના જ્ઞાનથી તો મનુષ્યમાત્ર જન્મે છે, તેમાં કંઈ નવીન મેળવવાનું નથી, પરન્તુ તેનું અજ્ઞાન મેળવવામાં તો જાણેલું ભૂલી જવાનું છે અને નહિ અનુભવેલું કલ્પવાનું છે.

લેખકોનાં આ દલીલચક્રો સર્વથા સંપૂર્ણ છે એટલે તેમાં ખામી કહાડવા આપણે થોભવાનું કારણ નથી. હવે સામાન્ય વાચકવર્ગ તો જાણતાં અજાણતાં એમ માને છે કે, જે કલા કે કૃતિ પોતાની જીંદગી સાથે ગાઢ સંબંધ ધરાવે નહિ, તે પુસ્તકો, કવિતાઓ, છાપાંઓ, કે નાટકો અને કહેવાતી કલાનાં પ્રદર્શનોની હોળી કરી આસપાસની હવા શુદ્ધ કરવાની જરૂર છે; જે લેખક કે કલાકાર વાચકની રસજ્ઞતા તેની જરૂરિયાતો, તેના અંતરના જખમો, તેની ઉંડી પુરાણી વાસનાઓ, જાદુગરની માફક કળી શકે નહિ તે લેખકે કે કલાકારે હમેશને માટે "પેન્શન" લેવું જોઇએ, અને પેન્શન લીધા છતાં પણ તે પોતાની કૃતિ કોઈની આંખમાં કે કોઈના કાનમાં બલાત્કારે ખોસે તો તેને નાયાગરાના ધોધમાં ધકેલી દેવો જોઇએ, કારણ કે પાંચ કહેવાતા સાક્ષરો, કવિઓ, ભાષાશાસ્ત્રીઓ, વિદ્વાનો કે ધોકાપંથીઓ જ જે ચર્ચામાં, જે કલ્પનામાં, કે જે વિષયમાં રસ અને આનંદ લઇ શકતા હોય તે સર્વ વસ્તુઓથી, છાપખાનાંવાળાઓને લાંચ આપી, આખી દુનિઆને અભડાવવી તે મહાઘોર પાપ છે.

મનુષ્ય એક એવું પ્રાણી છે કે,' બીજાઓને જે વસ્તુ અમૃતમય લાગતી હોય તે પોતાને ગમતી ન હોય છતાં તેને તે આપવામાં આવે, અથવા તો તેને ગમતી હોય પણ તેને જોઇએ તેના કરતાં

બહુ વધારે આપવામાં આવે તો તે અમૃતમય વસ્તુને પણ તે વિષમય માને છે. દાખલા તરીકે, ધર્મ સંબંધી, વેદવેદાંત સંબંધી, તેમ જ મંદિરો અને દેવળો સંબંધી મારામારી બહુ ઉપયોગી નહિ તો રસમય તો છે જ; પણ આ મારામારી એક જ તાલમાં હિન્દુસ્થાનના પ્રલયકાલ સૂધી ચલાવવામાં આવે તો પછી વૈવિધ્યની ખાતર વાચકો કે પ્રેક્ષકોને ધર્મનો બૉયકોટ કરવાની ફરજ પડે ખરી. તેવી જ રીતે ચોકસ કરેલા દશ કોમળ શબ્દોમાં, ચોકસ કરેલી સવાત્રણ કોમળ કલ્પનાઓ, ચોકસ કરેલા કોમળ આકારમાં, કોઇ કોઇ વાર બહુ પ્રિય લાગે છે, પરંતુ જો તે દરેક દૈનિક, દરેક સાપ્તાહિક, દરેક પોણા બે માસિક, દરેક નાટક, અને દરેક કાવ્યકુંજ કે સ્ફુરણપુંજની બધી આવૃત્તિઓમાં નિરંતર જાહેર થયાં કરે, તો પછી લેખકનું પોતાનું મગજ વધારે પડતું કોમળ થઇ ગયાનું અનુમાન થવાનો ભય રહે છે. એ જ પ્રકારે પુરાણોના ઈતિહાસો અને ગપ્પાંઓ મનુષ્યોને હેરત પમાડે તેવાં હોય છે, પરંતુ રંગભૂમિઓ પુરાણોથી જ ઉભરાઇ જાય ત્યારે નાટકશાળાની ટીકિટ ઑફિસોને પડતર પુરાણી ટીકિટોથી ઉભરાઈ જવાનો ચેપ લાગુ પડવા સંભવ છે. વળી વિલાયત જઈ આવનારાં તેમ જ હાલનાં કેળવાયેલાં સર્વ સ્ત્રી પુરૂષો અત્યંત અધમ, નીતિભ્રષ્ટ, દારૂડીયાં, વ્યભિચારી, અને છીછરી બુદ્ધિનાં પ્રાણીઓ છે, એ સંબંધી બે મત હોઈ શકે જ નહિ, પણ જ્યારે અનેક છાપાંઓ, નાટકો અને નવલકથાઓમાં આવાં જ ચિત્રો ચીતરવામાં આવે ત્યારે એના લેખકો કેળવણીરૂપ આફતમાંથી મુક્ત હોવા જોઇએ, એમ વાંચકો અને પ્રેક્ષકોને શંકા કરવાનું કારણ મળે છે. ઉપરાંત જ્ઞાતિઓથી હિન્દુસ્તાનની પાયમાલી થઈ ગઈ છે અથવા તો જ્ઞાતિઓના ઝઘડા વિના હિન્દુસ્તાનમાં એકસંપી અને વીરત્વ ટકી શકવાનાં નથી, તેમ જ પુનર્વિવાહની છૂટ નહિ હોવાથી અથવા તો પુનર્વિવાહના સ્હાડાત્રણ કેસો બનવાથી હિંદુસ્તાનમાં વરસાદ વરસતો નથી, અને પરદેશગમનને લીધે હિંદુસ્થાનમાંથી પ્લેગ અને કોલેરાનો નાશ થતો નથી,

અને હિંદુસ્થાનની બહાર પગ નહિ મૂકનારાઓ હિન્દુઓ માટે જ મોક્ષનો ઇજારો રાખવામાં આવ્યો છે,—આ સર્વ સિદ્ધાંતો વેદવાક્યો જેવા છે તે નિઃશંક છે, પરંતુ એ સંબંધી ચર્ચાની પરંપરા વેદની માફક અનાદિ અને અનંત થઈ પડે ત્યારે વાચક એમ અનુમાન કરી શકે કે, ચર્ચા કરનારાઓના મગજની ઊંડાઇ પણ અનાદિ અને અનંત હોવી જોઇએ.

આ ઉપરથી એટલું તો પ્રતીત થશે કે, જો લેખકને મનુષ્ય સ્વભાવનું જ્ઞાન હોય અને એ જ્ઞાનને આધારે લખાતું હોય તો છાપખાનાઓમાં કામ કરનારાઓને હાલ મળે છે તેથી વિશેષ અન્દાજ અને આરામ મળે, તો પુસ્તકો અને છાપાઓમાં બે લીટીઓ વચ્ચે એક દશાંશ ઇન્ચ જેટલી જગા મૂકવામાં પણ સંકોચ કરી ઠાસી ઠાંસીને કીડિયારાં પૂરવા પડે છે તે ન થતાં વાચકની આંખોનું રક્ષણ થાય અને પરદેશી ચશ્માંઓમા સ્વદેશી પૈસો બરબાદ ન જાય, વળી તેથી કોરા કાગળોના ભાવ પણ બહુ મોંઘા રહે નહિ, અને લેખકોને પોતાનાં મૂળ નામ છૂપાવી નવા નામ ધારણ કરવાં ન પડે, છતાં પોતાના સ્નેહીઓને અમુક લેખ નીચે સહી કરનાર 'મુગ્ધ', 'દગ્ધ', 'શાંત' કે 'ભ્રાંત' હું છું એમ પરોક્ષ રીતે કહેવા નીકળવું ન પડે. આજકાલ આપણે જોઇએ છીએ કે વાચકોનો અમૂલ્ય સમય મ્યુનિસિપાલિટીની કચરાપેટી માટે લેખકોએ કરેલાં લ્હાણાંઓનો કચરો એકઠો કરવામાં વપરાય છે, તેમ જ બિચારા બુકસેલરોને ઘણાં મ્હોટાં ગોડાઉનોનાં ભાડાં ભરવાં પડે છે. પણ જો લેખકોમાં ઉપર જણાવેલી લાયકાત આવ્યા પછી જ તેઓ લખવાનું મંગલાચરણ કરે તો, આ સર્વ મુશ્કેલીઓ દૂર થઈ જાય. આને માનસશાસ્ત્રનું જ્ઞાન કહો, કે મનુષ્યસ્વભાવ સમજવાની શક્તિ કહો. કે સાદી અક્કલ કહો, પણ આ લાયકાત વિના બીજી બધી લાયકાતો નકામી છે. કારણ કે યુનિવર્સિટીઓએ ચ્હોડેલાં પૂછડાં ગમે તેટલા લાંબાં હોય અથવા તો કેળવણીના ચેપી વાતાવરણથી મનને દૂર રાખી ગમે તેવું સાજુંતાજું રાખ્યું હોય, અગર પરસ્પર પ્રશંસક મંડળોના ઉત્તેજન સાથે સાક્ષરો,

કવિઓ, એડીટરો વિગેરેનો ગમે તેટલો અનુગ્રહ હોય, તો પણ જે લખાણ વાચકના મન ઉપર જરા પણ સ્થાયી અસર કરી શકે નહિ તે મફત લાઇબ્રેરીઓમાં ભેટ તરીકે મોકલાવવાને પણ લાયક ઠરશે નહિ. કઈ વસ્તુ, કઈ ભાષા અને કઇ શૈલી પોતના વાંચનારાઓને અનુકૂલ થઈ પડશે, કયા વિષયો સમાજની જરૂરીયાતો તરીકે ગણાય અને કયા વિષયોનો સમાજની મોજશોખોમાં સમાવેશ કરી શકાય, ક્યાં લખાણો 'ભેંસ પાસે ભાગવત' જેવાં થઈ પડશે, કઈ ચર્ચાઓ વાચકોને ઉંઘના ડોઝની ગરજ સારશે, ક્યાં ગીતડાં દીવાનાપણાના નિદાન તરીકે લેખાશે, ક્યાં નાટકો મંગલવાર કે શુક્રવારના લિસ્ટ ઉપર દેખાવ આપશે, કયાં છાપાંઓ કેદખાનાના એકાંતમાં વાંચવા જેવાં થઇ પડશે, કયા લેખો છાપનારની જાહેર આંખ નીચે આવવાને યોગ્ય થઈ પડશે, આ સર્વ સમજ શું જનસમાજના મનની રગ જાણ્યા વિના લેખકમાં આવી જશે ? અને આ સમજ વિના શું કોઈ પણ લેખક મનમાનતી ફત્તેહ મેળવી શકશે ?

લેખકને ભાષાની બારાક્ષરી નહિ આવડે તો ચાલશે, પરંતુ તેનામાં આટલી ઝીણવટ નહિ હોય તો નહિ ચાલે. કાગળ ઉપર એ બિલાડાં તાણતાં ન આવડે તો ભાડુતી લખનારા પણ મળી શકે, પણ આ પ્રાથમિક લાયકાતનો તો દુષ્કાળ એટલો છે કે, તે વેચાતી મળવી પણ મુશ્કેલ છે. મનુષ્યનુ જીવન ઉચ્ચ અને પવિત્ર બનાવવું, તેની આશા નિરાશાઓ ચીતરવી, તેના સંસારમાં તેનો માર્ગ સરલ કરી આપવો, તેની ગમગીનીમાં તેને આનંદ આપવો, સંક્ષેપમાં મનુષ્ય લીલા મનુષ્ય માટે આલેખવી–આટલું જે લેખક કરી શકે તેણે કોઈ પણ સાહિત્ય પરિષદ્‌માં હાજરી નહિ આપી હોય તો પણ વાંધો નથી. તેણે પાંચ દશ નાટકો, વાર્તાઓ, કવિતાઓ, પુસ્તકો કે છાપાંઓ ચીતરી કહાડયાનું સાર્ટીફીકેટ નહી મેળવ્યું હોય તો પણ તેના ઉપર મ્હોટી આફત આવી પડવાનો સંભવ નથી. એનામાં લેખક થવાની પહેલી અને છેલ્લી લાયકાત છે, તેથી તેની કૃતિ "કોપીરાઇટ રીઝર્વ્ડ" –"સર્વ હક્ક સ્વાધીન" પડી રહેવાની પણ દહેશત નથી !

34738 ("**સમાલોચક**" જુન ૧૯૧૪.)

અને હિંદુસ્થાનની બહાર પગ નહિ મૂકનારાઓ હિન્દુઓ માટે જ મોક્ષનો ઇજારો રાખવામાં આવ્યો છે,—આ સર્વ સિદ્ધાંતો વેદવાક્યો જેવા છે તે નિઃશંક છે, પરંતુ એ સબંધી ચર્ચાની પરંપરા વેદની માફક અનાદિ અને અનંત થઈ પડે ત્યારે વાચક એમ અનુમાન કરી શકે કે, ચર્ચા કરનારાઓના મગજની ઊંડાઇ પણ અનાદિ અને અનંત હોવી જોઇએ.

આ ઉપરથી એટલું તો પ્રતીત થશે કે, જો લેખકને મનુષ્ય સ્વભાવનું જ્ઞાન હોય અને એ જ્ઞાનને આધારે લખાતું હોય તો છાપખાનાંઓમાં કામ કરનારાઓને હાલ મળે છે તેથી વિશેષ અવકાશ અને આરામ મળે, તો પુસ્તકો અને છાપાઓમાં બે લીટીઓ વચ્ચે એક દશાંશ ઇન્ચ જેટલી જગા મૂકવામાં પણ સંકોચ કરી ઠાસી ઠાંસીને કીડિયારાં પૂરવાં પડે છે તે ન થતાં વાચકની આંખોનુ રક્ષણ થાય અને પરદેશી ચશ્માંઓમા સ્વદેશી પૈસો બરબાદ ન જાય, વળી તેથી કોરા કાગળોના ભાવ પણ બહુ મોંઘા રહે નહિ, અને લેખકોને પોતાનાં મૂળ નામ છૂપાવી નવા નામ ધારણ કરવાં ન પડે, છતાં પોતાના સ્નેહીઓને અમુક લેખ નીચે સહી કરનાર ‘ મુગ્ધ ’, ‘દગ્ધ’, ‘ શાંત ’ કે ‘ ભ્રાંત ’ હુ છું એમ પરોક્ષ રીતે કહેવા નીકળવુ ન પડે. આજકાલ આપણે જોઇએ છીએ કે વાચકોનો અમૂલ્ય સમય મ્યુનિસિપાલિટીની કચરાપેટી માટે લેખકોએ કરેલાં લ્હાણાંઓનો કચરો એકઠો કરવામાં વપરાય છે, તેમ જ બિચારા બુકસેલરોને ઘણાં મ્હોટાં ગોડાઉનોનાં ભાડાં ભરવાં પડે છે. પણ જો લેખકોમાં ઉપર જણાવેલી લાયકાત આવ્યા પછી જ તેઓ લખવાનું મંગલાચરણ કરે તો, આ સર્વ મુશ્કેલીઓ દૂર થઈ જાય. આને માનસશાસ્ત્રનું જ્ઞાન કહો, કે મનુષ્યસ્વભાવ સમજવાની શક્તિ કહો, કે સાદી અક્કલ કહો, પણ આ લાયકાત વિના બીજી બધી લાયકાતો નકામી છે. કારણ કે યુનિવર્સિટીઓએ ચ્હોડેલાં પૂછડાં ગમે તેટલાં લાંબાં હોય અથવા તો કેળવણીના ચેપી વાતાવરણથી મનને દૂર રાખી ગમે તેવું સાજુંતાજું રાખ્યું હોય, અગર પરસ્પર પ્રશંસક મંડળોના ઉત્તેજન સાથે સાક્ષરો,

કવિઓ, એડીટરો વિગેરેનો ગમે તેટલો અનુગ્રહ હોય, તો પણ જે લખાણ વાચકના મન ઉપર જરા પણ સ્થાયી અસર કરી શકે નહિ તે મફત લાઇબ્રેરીઓમાં ભેટ તરીકે મોકલાવવાને પણ લાયક ઠરશે નહિ. કઈ વસ્તુ. કઈ ભાષા અને કઇ શૈલી પોતના વાંચનારાઓને અનુકૂલ થઈ પડશે, કયા વિષયો સમાજની જરૂરીયાતો તરીકે ગણાય અને કયા વિષયોનો સમાજની મોજશોખોમાં સમાવેશ કરી શકાય, ક્યાં લખાણો ' ભેંસ પાસે ભાગવત ' જેવાં થઈ પડશે, કઈ ચર્ચાઓ વાચકોને ઉંઘના ડોઝની ગરજ સારશે, ક્યાં ગીતડાં દીવાનાપણાના નિદાન તરીકે લેખાશે, ક્યાં નાટકો મંગલવાર કે શુક્રવારના લિસ્ટ ઉપર દેખાવ આપશે, કયાં છાપાંઓ કેદખાનાના એકાંતમાં વાંચવા જેવાં થઇ પડશે, કયા લેખો છાપનારની જાહેર આંખ નીચે આવવાને યોગ્ય થઈ પડશે, આ સર્વ સમજ શું જનસમાજના મનની રગ જાણ્યા વિના લેખકમાં આવી જશે? અને આ સમજ વિના શું કોઈ પણ લેખક મનમાનતી ફત્તેહ મેળવી શકશે?

લેખકને ભાષાની બારાક્ષરી નહિ આવડે તો ચાલશે, પરંતુ તેનામાં આટલી ઝીણવટ નહિ હોય તો નહિ ચાલે. કાગળ ઉપર એ બિલાડાં તાણતાં ન આવડે તો ભાડુતી લખનારા પણ મળી શકે, પણ આ પ્રાથમિક લાયકાતનો તો દુષ્કાળ એટલો છે કે, તે વેચાતી મળવી પણ મુશ્કેલ છે. મનુષ્યનું જીવન ઉચ્ચ અને પવિત્ર બનાવવું, તેની આશા નિરાશાઓ ચીતરવી, તેના સંસારમાં તેનો માર્ગ સરલ કરી આપવો, તેની ગમગીનીમાં તેને આનંદ આપવો, સંક્ષેપમાં મનુષ્ય લીલા મનુષ્ય માટે આલેખવી—આટલું જે લેખક કરી શકે તેણે કોઈ પણ સાહિત્ય પરિષદ્‌માં હાજરી નહિ આપી હોય તો પણ વાંધો નથી. તેણે પાંચ દશ નાટકો, વાર્તાઓ, કવિતાઓ, પુસ્તકો કે. છાપાંઓ ચીતરી કઢાડયાનું સાર્ટીફીકેટ નહી મેળવ્યું હોય તો પણ તેના ઉપર મ્હોટી આફત આવી પડવાનો સંભવ નથી. એનામાં લેખક થવાની પહેલી અને છેલ્લી લાયકાત છે, તેથી તેની કૃતિ "કોપીરાઇટ રીઝર્વ્ડ"—"સર્વ હક્ક સ્વાધીન" પડી રહેવાની પણ દહેશત નથી!

34738 ("**સમાલોચક**" જુન ૧૯૧૪.)

[૧૧]

આવતી સાહિત્ય પરિષદ્.

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ આવતા મે માસમાં સુરત ખાતે મળવાની જાહેરાત બહાર પડી ચૂકી છે. થોડા સમય પહેલાં એવો ભય લાગતો હતો કે કદાચ લડાઇને લીધે ડિસેંબર સુધી પરિષદ્ મળી નહિ શકે. આ ભય પાંચમી પરિષદ્‌ના મંત્રીઓએ દૂર કર્યો છે, એટલે પરિષદ્ સંબંધી અત્યારથી ચર્ચા શરૂ થાય તો તે બહુ વહેલી ગણાશે નહિ. છેલ્લી ચાર બેઠકોમાં જે કાર્ય થયું છે તેથી કંઇક વિશેષ કરી બતાવવાનો ઉત્સાહ આ પરિષદ્‌ના મંત્રીઓ ધરાવે છે એમ અમે આશા રાખીએ છીએ, અને એ આશાથીજ બે શબ્દો સૂચના રૂપે કહેવાની હિમ્મત ધરીએ છીએ.

અત્યાર સુધી પરિષદ્‌માં જુદા જુદા લેખકો તરફથી નિબંધો મંગાવવા, અને આવેલી સંખ્યામાંથી અમુક ચુંટાયેલા નિબંધો ત્રણ દિવસ વાંચવા, તે સિવાય બહુ જાણવા જેવી પ્રવૃત્તિ પરિષદે હાથ ધરી નથી. ગુજરાતી વાંચનમાળા, યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતીને શું સ્થાન આપવું, આદિ વિષયોની ચર્ચા કરી કંઇક નિર્ણય ઉપર આવવા માટે બહુધા નિષ્ફળ પ્રયત્નો થયા છે તેની નોંધ ન્યાયની ખાતર લેવી જોઇએ. પરંતુ સરવાળે અમે ઉપર જણાવ્યું તેમ કાંઇ કાર્યવાહક પગલાં સાહિત્ય પરિષદે ભર્યાં હોય એમ અમારા જાણવામાં નથી. અલબત્ત, કહેવાનો એવો આશય નથીજ કે બે બે ત્રણ ત્રણ વર્ષે અમુક શહેરમા આપણા ગુજરાતી વિદ્વાનો ભેળા મળી, નિબંધો વાંચી, આનંદથી છૂટા પડે તેમાં કાંઇ પણ લાભ નજ થાય. વિદ્વાનોનો પરસ્પર સમાગમ થાય એ પણ જેવો તેવો લાભ નથી. ગુર્જર સાહિત્યના વિકાસ માટે ઉહાપોહ થાય એ પણ એક પગલું આગ-

ભજ સમજવાનું છે. આપણા જનસમૂહમાં સાહિત્યનું વાતાવરણ કોઈ કોઈ વાર ફેલાવવામાં આવે એ પણ પરમ સંતોષની વાત છે. બે ત્રણ વર્ષે સાહિત્યની સપ્તાહ બેસે એ પણ ઇષ્ટ છે. સાહિત્ય પરિષદની બેઠકો એક ઇંચ પણ આપણા સાહિત્યને આગળ લઇ જાય છે, પાછળ નહિજ, આ દૃષ્ટિથી અમે પરિષદની સામે ફર્યાદ કરવા ઇચ્છતા નથી.

પરંતુ આ ઉપરાંત એક બીજી પણ દૃષ્ટિ છે, અને એ દૃષ્ટિ તદ્દન તિરસ્કારવા જેવી નથી. ત્રણ વર્ષે વિદ્વાનો અને સાહિત્યપ્રિય સ્ત્રી પુરૂષો ભેળાં થાય તે સામે કશો વાંધો નથી. ત્રણ વર્ષને બદલે દર વર્ષે પરિષદ્ ભરાય એમ અમારી તો અભિલાષા છે. પરંતુ પરસ્પર સમાગમ અને નિબંધ વાંચનથી જે લાભ થાય તેથી વિશેષ લાભ મેળવવા માટે આપણે ત્વરિત આગળ વધવું જોઇએ એમ અમારો મજબૂત અભિપ્રાય છે. આરંભમાં આપણે આટલું કરી શક્યા તે ઠીક છે, પરંતુ આટલાં વર્ષ કાર્ય કર્યા પછી પણ એને એજ ચીલામાં ચાલ્યા કરવું, અને નવીન માર્ગ શોધવાને પ્રયત્ન પણ ન કરવો, તે પરિષદ્‌ને માટે આત્મઘાત સમાન છે.

જો ગુર્જર સાહિત્યને ઉચ્ચ સ્થિતિમાં મુકવું હોય, જો કેળવણી અને સંસ્કૃતિનો પ્રકાશ ગુજરાતના દરેક ગૃહમાં લઈ જવો હોય, અને જો દુનિઆની આગળ વધેલી ભાષાઓની સાથે આપણા સાહિત્યને ઉભું રાખવાનો જરા પણ મનોરથ હોય, તો આપણી પરિષદ્ જેવી સંસ્થાએ નહાનાં ખાબોચિયામાં પડી રહેવાને બદલે મોટા સમુદ્રમાં ઝુકાવવું જોઇએ, અને ગુજરાતના સાહિત્ય વિકાસની અને જ્ઞાનપ્રકાશની સર્વ જવાબદારી પોતાને માથે લઈ લેવી જોઇએ. ગુજરાતના સર્વ સમર્થ વિદ્વાનો જ્યારે આ પરિષદ્ તરફ દિલસોજી ધરાવે છે, અને ગુર્જર સાહિત્ય માટે સર્વ એક થઇને કાર્ય કરવા માગે છે, ત્યારે પછી આ મહત્ત્વાકાંક્ષાને પાર પાડવાને શું આપણે બિલકુલ અશક્ત છીએ ? આખું સંસ્કારી ગુજરાત ગુર્જર સાહિત્યની ઉન્નતિ

[૧૧]

આવતી સાહિત્ય પરિષદ્.

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ આવતા મે માસમાં સુરત ખાતે મળવાની જાહેરાત બહાર પડી ચૂકી છે. થોડા સમય પહેલાં એવો ભય લાગતો હતો કે કદાચ લડાઇને લીધે ડિસેંબર સુધી પરિષદ્ મળી નહિ શકે. આ ભય પાંચમી પરિષદ્ના મંત્રીઓએ દૂર કર્યો છે, એટલે પરિષદ્ સંબંધી અત્યારથી ચર્ચા શરૂ થાય તો તે બહુ વહેલી ગણાશે નહિ. છેલ્લી ચાર બેઠકોમાં જે કાર્ય થયું છે તેથી કંઇક વિશેષ કરી બતાવવાનો ઉત્સાહ આ પરિષદ્ના મંત્રીઓ ધરાવે છે એમ અમે આશા રાખીએ છીએ, અને એ આશાથીજ બે શબ્દો સૂચના રૂપે કહેવાની હિમ્મત ધરીએ છીએ.

અત્યાર સુધી પરિષદ્માં જુદા જુદા લેખકો તરફથી નિબંધો મંગાવવા, અને આવેલી સંખ્યામાંથી અમુક ચુંટાયેલા નિબંધો ત્રણ દિવસ વાચવા, તે સિવાય બહુ જાણવા જેવી પ્રવૃત્તિ પરિષદે હાથ ધરી નથી. ગુજરાતી વાંચનમાળા, યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતીને શું સ્થાન આપવુ, આદિ વિષયોની ચર્ચા કરી કંઇક નિર્ણય ઉપર આવવા માટે બહુધા નિષ્ફળ પ્રયત્નો થયા છે તેની નોંધ ન્યાયની ખાતર લેવી જોઇએ. પરંતુ સરવાળે અમે ઉપર જણાવ્યું તેમ કાંઇ કાર્યવાહક પગલાં સાહિત્ય પરિષદે ભર્યાં હોય એમ અમારા જાણવામાં નથી. અલબત્ત, કહેવાનો એવો આશય નથીજ કે બે બે ત્રણ ત્રણ વર્ષે અમુક શહેરમા આપણા ગુજરાતી વિદ્વાનો ભેળા મળી, નિબંધો વાંચી, આનંદથી છૂટા પડે તેમાં કાંઇ પણ લાભ નજ થાય. વિદ્વાનોનો પરસ્પર સમાગમ થાય એ પણ જેવો તેવો લાભ નથી. ગુર્જર સાહિત્યના વિકાસ માટે ઉહાપોહ થાય એ પણ એક પગલું આગ-

ળજ સમજવાનું છે. આપણા જનસમૂહમાં સાહિત્યનું વાતાવરણ કોઈ કોઈ વાર ફેલાવવામાં આવે એ પણ પરમ સંતોષની વાત છે. બે ત્રણ વર્ષે સાહિત્યની સપ્તાહ બેસે એ પણ ઇષ્ટ છે. સાહિત્ય પરિષદની બેઠકો એક ઈંચ પણ આપણા સાહિત્યને આગળ લઇ જાય છે, પાછળ નહિજ, આ દૃષ્ટિથી અમે પરિષદની સામે ફર્યાદ કરવા ઇચ્છતા નથી.

પરંતુ આ ઉપરાત એક બીજી પણ દૃષ્ટિ છે, અને એ દૃષ્ટિ તદ્દન તિરસ્કારવા જેવી નથી. ત્રણ વર્ષે વિદ્વાનો અને સાહિત્યપ્રિય સ્ત્રી પુરૂષો ભેળા થાય તે સામે કશો વાંધો નથી. ત્રણ વર્ષને બદલે દર વર્ષે પરિષદ્ ભરાય એમ અમારી તો અભિલાષા છે. પરંતુ પરસ્પર સમાગમ અને નિબંધ વાંચનથી જે લાભ થાય તેથી વિશેષ લાભ મેળવવા માટે આપણે ત્વરિત આગળ વધવું જોઇએ એમ અમારો મજબૂત અભિપ્રાય છે. આરંભમાં આપણે આટલુ કરી શક્યા તે ઠીક છે, પરંતુ આટલાં વર્ષ કાર્ય કર્યા પછી પણ એને એજ ચીલામાં ચાલ્યા કરવું, અને નવીન માર્ગ શોધવાને પ્રયત્ન પણ ન કરવો, તે પરિષદ્‌ને માટે આત્મઘાત સમાન છે.

જો ગુર્જર સાહિત્યને ઉચ્ચ સ્થિતિમાં મૂકવું હોય, જો કેળવણી અને સંસ્કૃતિનો પ્રકાશ ગુજરાતના દરેક ગૃહમાં લઈ જવો હોય, અને જો દુનિઆની આગળ વધેલી ભાષાઓની સાથે આપણા સાહિત્યને ઉભુ રાખવાનો જરા પણ મનોરથ હોય, તો આપણી પરિષદ્ જેવી સંસ્થાએ નહાનાં ખાબોચિયામા પડી રહેવાને બદલે મોટા સમુદ્રમાં ઝુકાવવું જોઇએ, અને ગુજરાતના સાહિત્ય વિકાસની અને જ્ઞાનપ્રકાશની સર્વ જવાબદારી પોતાને માથે લઈ લેવી જોઇએ. ગુજરાતના સર્વ સમર્થ વિદ્વાનો જ્યારે આ પરિષદ્ તરફ દિલસોજી ધરાવે છે, અને ગુર્જર સાહિત્ય માટે સર્વ એક થઇને કાર્ય કરવા માગે છે, ત્યારે પછી આ મહત્ત્વાકાંક્ષાને પાર પાડવાને શું આપણે બિલકૂલ અશકત છીએ ? આખું સંસ્કારી ગુજરાત ગુર્જર સાહિત્યની ઉન્નતિ

માટે ભેળું મળે, અને છતાં આ અભિલાષા બહુ મોટી, અશકત અને દુર્લભ જણાય તો ગુજરાતનું ભવિષ્ય બહુ માઠું સમજવાનું છે.

પૈસા નથી, સરકારની પૂરતી મદદ નથી, લોકો અજ્ઞાન છે, આપણુ શું કરી શકીએ ?—વિગેરે વિચારો ભીરૂતાના છે, પ્રમાદના છે. સમસ્ત કેળવાયલું ગુજરાત એક અવાજે બોલે કે ગુર્જર સાહિત્યને ખીલવવુંજ છે, ગુજરાતમાં કેળવણીનો ચોમેર ફેલાવો કરવોજ છે, આપણી સાહિત્યદેવી અને માતૃભૂમિની આ દિશામાં અપૂર્વ સેવા કરવીજ છે, તો પૈસો, સરકારની મદદ, લોકોનો ઉત્સાહ, અને સર્વ સાધન સંપત્તિ, આપોઆપ પરિષદ્‌ને બારણે આવીને અથડાશે. પરંતુ આપણે ભીરૂ થઈ ગયા છીએ. વિદ્વાનો છતાં માર્ગ કાપવાની બહાદૂરી અને ધીરજનો છાંટો આપણામાં રહ્યો નથી. તેથીજ પ્રમાદી અને આળસુ લોકોને અનુકૂળ આવે તેવી યાંત્રિક સ્થિતિ આપણે આપણી દરેક જાહેર સંસ્થામાં ન હોય તો પણ ઉભી કરવામાં મદદરૂપ થઇએ છીએ, અને જો યંત્રમાં જરા પણ ચેતનનો પ્રવેશ થાય છે તો આપણે આશ્ચર્યમાં સ્તબ્ધ થઇ જઇએ છીએ, અથવા તો ઘેલછામાં ગુલાંટ ખાવા મંડીએ છીએ.

આ અનિષ્ટ સ્થિતિનો અંત લાવવાને પાંચમી સાહિત્ય પરિષદ્ કટિબદ્ધ થશે એમ અમે આશા રાખીએ છીએ. પરિષદ્‌નું હવે મોટા પાયા ઉપર સંગીન બંધારણ બંધાવું જોઇએ. પરિષદ્ માટે કાયમ સ્થાન હોવું જોઇએ, અને તેને માટે મુંબઈ કરતાં વધારે યોગ્ય સ્થળ અમારા ધ્યાનમાં આવતું નથી. મુબઇમાં આ સ્થળે ગુજરાતની મોટામાં મોટી, અતિ વિશાળ પુસ્તકશાળા રાખવી જોઇએ. ગુજરાતી સાહિત્ય સંશોધન માટે અહિં સર્વ સાધનો પૂરાં પાડવાં જોઇએ. હાલ જ્યાં સુધી ગુર્જર સાહિત્ય બાલ્યાવસ્થામાં છે ત્યાંસુધી સાહિત્યની ખીલવણી માટે પરિષદે અનેક વિદ્વાનોની મદદ લઇને અતિ વ્યાપક પ્રયત્નો કરવા જોઇએ. આપણાં છાપાંઓ, માસિકો, પુસ્તકો, આદિની દુર્દશા

ઢાંકવાને માટે પરિષદે આ દિશામાં કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ પોતાને હાથ લેવી જોઇએ. યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતી ભાષાને યોગ્ય સ્થાન અપાવવાને પરિષદે હિમ્મતથી બહાર પડવુ જોઇએ. ગુજરાતી ભાષા જીવતી ભાષા છે, ગુજરાતી ભાષા વિચાર વહન અર્થે છે અને પુરાણાં ખંડેરોનાં પ્રદર્શનમાં મૂકવા અર્થે નહિ એ બતાવી આપવું તે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્નું કર્તવ્ય છે.

બીજો કાંઈ ધંધો ન હોય ત્યારે પરિષદ્માં દિવસ રાત્રિ નિબંધો વંચાયાજ કરે એ બહુ સુંદર છે પરંતુ અનેક અતિ ઉપયોગી મહાપ્રશ્નોનાં નિરાકરણ કરવાનાં હોય ત્યારે નિબંધોને મોખરે કરવા તે બિચારા નિબંધ લખનારા વિદ્વાનોને દુનિઆની આંખે કરવા જેવું છે.

["હિન્દુસ્તાન" અગ્રલેખ
તા. ૧–૩–૧૫]

---

[૧૨]

સાહિત્ય પરિષદ્નું કાર્યક્ષેત્ર.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ની ચાર બેઠકો થઇ ગઇ. અને પાંચમી બેઠક આવતા મે માસમાં થશે, છતાં આશ્ચર્યની વાત છે કે હજુ સુધી તેના કાર્યક્ષેત્ર સબંધી કાંઇ પણ નિશ્ચયાત્મક મત બંધાયો નથી. કેટલાકો કહે છે કે સાક્ષરોના હાથથી લખાએલા વિદ્વત્તાભરેલા નિબંધો ભેળા કરી વાંચવા અને ચર્ચવા એજ સાહિત્ય પરિષદ્નું મુખ્ય કાર્ય છે અને હોવું જોઇએ, ત્યારે બીજાઓ પરિષદ્નું કાર્યક્ષેત્ર તેથી કંઇક વિશેષ વિશાળ બનાવવું જોઇએ એવો અભિપ્રાય ધરાવે છે. જે વિદ્વાનોના શાસ્ત્રીય નિબંધો પરિષદ્માં આવે છે અને જેવા નિબંધો લખવાને ઘણા અગ્રેસરો સલાહ આપે છે તેઓને માટે અમને ઘણુંજ માન છે, પરંતુ એ નિબંધોથીજ સાહિત્ય પરીષદ્ની સફળતા થઇ જશે એમ અમે માનતા નથી.

અફસોસની વાત છે કે ગુજરાત એકવાર એક ચીલામાં ચાલવું શરૂ કરે છે પછી બીજા નવીન માર્ગ ઉપર જઇ શકતુ જ નથી. તેમજ પાંચ વયોવૃદ્ધ વિદ્વાનોને જે માર્ગ અનુકૂળ લાગતો હોય તે પછી ભલે બીજા અનેક લોકોને અનુચિત જણાતો હોય તો પણ તેઓએ બહિષ્કારને જોખમે સ્વીકારવોજ જોઇએ એ પ્રકારની મમતા જાણતા અજાણતાં આપણે ત્યાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આરંભમાં પરિષદનું સ્થાયી બંધારણ ન બંધાયું તેથી હવે સ્થાયી બંધારણની વાત થઇ શકેજ નહિ એવા કેટલાક પૂજ્ય બુદ્ધિવાળા ગૃહસ્થોનુ વળણ જોવામા આવે છે. નિબંધોથી પરિષદનો જન્મ થયો તેથી નિબંધો થીજ તેની પૂર્ણાહુતિ થવી જોઇએ એવી મહત્ત્વાકાંક્ષા કેટલાક નિબંધકુશલ સજ્જનો ધરાવે છે પરતુ, પરિષદ્ શા માટે અને કોને માટે છે ? જે સમય, શક્તિ અને ધનનો વ્યય પરિષદ્ નિમિત્તે કરવામાં આવે છે તેના પ્રમાણમાં ફળ મળે છે કે કેમ ? પરિષદ્થી થઈ શકે તેટલું કાર્ય તેની પાસેથી કરાવવાને પ્રયત્ન થયો છે કે નહિ ? પરિષદ્નું કાર્યક્ષેત્ર વધારી શકાય કે નહિ, વધારવાથી લાભ છે કે નહિ, અને લાભ હોય તો બીજી કાંઈ મોટી હાનિ છે કે નહિ ?—આ સર્વ બાબતોનો વિચાર કરવામાં અત્યાર સુધી યત્કિંચિત શ્રમ લેવામાં આવ્યો હોય એમ જણાતું નથી.

અમારા મિત્ર "ગુજરાતી" એ ગયા રવિવારેજ બહુ યોગ્ય રીતે જણાવ્યું છે કે જો પરિષદ્ નિબંધોથીજ પોતાને કૃતકૃત્ય માનતું હોય તો તે કાર્ય તો આજકાલ કેટલાંક જાહેર છાપાઓના દિવાળીના અંકો પણ કરી શકે છે. એના જવાબમાં અમુક વિદ્વાનો એમ કહે છે કે પરિષદ્માં કેટલીકવાર લાંબા અને મનનીય શાસ્ત્રીય લેખો આવે છે તે દિવાળીના અંકો પ્રકટ કરતા નથી અને પ્રકટ કરી નહિ શકે. આ દલીલ સત્ય છે કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવાને બદલે એટલુંજ કહેવું બસ છે કે જે વિદ્વાનો આવા ઉત્તમ લેખો લખી શકે છે તે એને સાહિત્ય પરિષદ્ના ઉત્તેજનની જરા પણ અપેક્ષા હોય એમ

અમે માનતા નથી, અને એમ માનવું તે એ વિદ્વાનોને અત્યંત અન્યાય કરવા જેવું છે. તે છતાં અમારૂં કહેવું એમ નથી કે પરિષદે નિબંધોને ઉત્તેજન નજ આપવું. પરંતુ જ્યારે એમ કહેવામાં આવે કે સાક્ષરી નિબંધો એકઠા કરવા એજ પરિષદ્‌ની "પ્રધાન પ્રવૃત્તિ" હોવી જોઇએ ત્યારે સ્થિતિ અસહ્ય થઇ પડે છે, અને એવો મત ધરાવનારાઓનું ઉપરની દલીલો તરફ ધ્યાન ખેંચ્યા વિના ચાલતું નથી.

તેવીજ રીતે પરિષદ્‌નુ બંધારણ કંઇક મોટા પાયા ઉપર અને કાયમનું રચવા માટે ઇશારો કરવામાં આવે છે ત્યારે કેટલીક દિશામાંથી એવો પ્રત્યુત્તર મળે છે કે "એવા બંધારણની જરૂર શી છે? ત્રણ મંત્રીઓ બધું કાર્ય કરે છે! અને બીજું કાર્ય છે પણ શું? તમને ઉત્સાહ હોય તો નિબંધો લખો અને ભેળા કરો એટલે પરિષદ્‌ની પરમ સેવા બજાવી ગણાશે! આપણે મોટા ડાકડમાકની જરૂર નથી! પાંચ દશ સાક્ષરો ત્રણ ત્રણ વર્ષે ભેળા થઇને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પોતે કરેલાં પરાક્રમોની નોંધ પરિષદમાં રજુ કરે એટલુંજ બસ છે! સારા નિબંધો તૈયાર કરો એટલે બધાં સારાં વાનાં થઇ રહેશે! બંધારણો, કમિટીઓ, વ્યવસ્થા, નિયમો, આદિ સર્વ ઉપાધિ છે! સરસ્વતી દેવીની પૂજામાં વળી બંધારણ શાં?"—વિગેરે, વિગેરે, વિગેરે. આ અભેદ્ય દલીલચક્ર પાસે ઘડીભર લાચાર થઈ જવાય છે. તથાપિ હિમ્મત કરીને અમે મુરબ્બી સાક્ષરોને પૂછીએ કે તમારો અને પરિષદ્‌નો હેતુ શો છે? પરિષદ્ કોને માટે? નિબંધો કોને માટે? લખવું કોને માટે?—આ પ્રશ્નોનો ખુલાસો તેઓ મહેરબાની કરીને કરશે એમ અમે આશા રાખીએ છીએ.

અમારો નમ્ર અભિપ્રાય એવો છે કે પરિષદમાં માત્ર લેખકોની સગવડનોજ વિચાર કરવાનો નથી. પરિષદ્ માત્ર સાક્ષરો માટે પટ્ટાબાજી ખેલવાનો અખાડો નથી. પરિષદ્ સમસ્ત ગુજરાતી વાંચનારી આલમના હિત અર્થે છે. પરિષદ્‌માં કવિઓ અને સાક્ષરોને તાળીઓના અવાજથી વધાવવાની પ્રવૃત્તિ ઉપરાંત આખા ગુજરાતમાં વિદ્યા

તરફ, વાંચન તરફ, કેળવણી તરફ અભિરૂચિ ઉત્પન્ન થાય અને વિ. સ્તરે એવાં પગલાં ભરવાનાં છે. જેઓનાં ટાહ્યલાં પરિષદ્‌ની બહાર કોઇ ન સાંભળતુ હોય તેઓના દિલાસાસ્થાન માટે પરિષદ્‌નો પાયો નંખાયો નથી, પરતુ આપણા પ્રાંતમાં સર્વત્ર વિદ્યા અને વાંચનમાં રસ ઉત્પન્ન થાય, લોકો વધારે સંસ્કારી બને, ધેરેધેરે જ્ઞાનનો દીપક પ્રકટે, એવા ઉદાર હેતુથી આ સંસ્થા સ્થપાણી છે. કદાચ કોઇ પુરાણુ વસ્તુ શોધક વિદ્વાન એવું શોધી કહાડે કે શ્રીયુત રા. રા........એ એમના ભાષણમાં ચોખ્ખુ જણાવ્યું છે કે પરિષદ્ નિબંધોના પ્રદર્શન માટેજ છે, તો જણાવવાનુ કે એ શ્રીયુત સાક્ષરના શબ્દો બ્રહ્માના અક્ષર ગણવાના નથી. કદાચ પ્રથમથી આવો વિશાળ હેતુ ન રખાયો હોય તો અમારે હવે રાખવો છે.

છેવટે બીજાઓનો ઉત્સાહ તોડી પાડવાને એક યુક્તિ વાપરવામાં આવે છે; તે એ કે, "ચાલો તમે કહો તેમ કરીએ, પણ કામ કરનારા ક્યાં છે? તમે પહેલાં કરી બતાવો, પછી પરિષદ્ ઉ-ઉપાડી લેશે!" પરંતુ આ દલીલ નિર્જીવ છે એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી. જેમ કામ કરનારાઓ હોય છે તો સંસ્થાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ અનેક વાર સંસ્થાઓ રચાય છે તો કામ કરનારાઓ પ્રકાશમાં આવે છે. અમુક ભાઈ આમ કહે છે, અને તમુક ભાઈ આ વિઘ્ન બતાવે છે, એવી ચીકાસમાં અને ખોટી ખુશામતમાં ગુજરાત કશું ઉપયોગી કાર્ય કરી શકતું નથી. એટલા માટે અમે આખા ગુજરાતને અપીલ કરીએ છીએ કે સાહિત્ય પરિષદ્‌ને વધારે વ્યવસ્થિત, વધારે વ્યાપક અને વધારે કાર્યસાધક બનાવવી હોય તો ઉંઘો નહિ, અને "ચાલવા દેવું" હોય તો સમય, શક્તિ અને પૈસાનો નિરર્થક વ્યય ન કરો.

["**હિન્દુસ્તાન**" અગ્રલેખ,
તા. ૧૭–૩–૧૫]

[૧૩]

પાંચમી સાહિત્ય પરિષદ્‌નુ મંગલાચરણ.

પાંચતી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ હજુ આવતા મે માસની આખરમાં સુરત ખાતે મળનારી છે ત્યાં સુરત નિવાસીઓએ ધ્યાન ખેંચનારૂ મંગલાચરણ કરી દીધુ છે: અમે ઘણા સમય થયાં કહેતા આવ્યા છીએ કે પરિષદ્‌માં કંઈક નિયમિત અને વ્યવસ્થાપૂર્વક કાર્ય થાય તો ધારેલા ઉદ્દેશો પાર પાડવામાં સરળતા થઇ જાય. પરંતુ, વ્યવસ્થાશક્તિ એ આપણી સંસ્થાઓમાં છેજ નહિ, અને તેને પરિણામે આપણુ જાહેર જીવન આટલું બધુ અસ્તવ્યસ્ત દેખાય છે. પરિષદ્‌ના એક જાણીના મંત્રી થોડા સમય પહેલાં એટલે સુધી બોલી ગયા છે કે પરિષદમાં માત્ર દશ બાર સાક્ષરો તેઓના નિબંધો લઈ હાજર થાય તો બસ છે, પછી તેમા વ્યવસ્થા, નિયમો, કાર્યકુશળતા, આદિ કોઇ વસ્તુની જરૂર નથી ! આવા જરૂર ન રહે એમ એ સાક્ષરશ્રીની ઇચ્છા ઘણી સુદર છે, પરતુ હકીકત શી છે એ તરફ એમણે દષ્ટિ કરી હત તો તેઓને ભાવનાસૃષ્ટિમાંથી બહાર આવવું પડત. આપણી પરિષદ્‌માં હવે જુદી જુદી પ્રકૃતિવાળા, જુદા જુદા વિચારવાળા, જુદી જુદી ભૂમિકાવાળા, ગુર્જરોને આવતાં આપણે અટકાવી શકવાના નથી, અને તેઓ સર્વ તેમાં રસપૂર્વક ભાગ લે એજ ઇષ્ટ છે. પરતુ, જ્યારે આ પ્રમાણે આ સંસ્થા આટલી વિશાળ અને વિવિધ વિચારવાળી બની છે અને હજુ વિશેષ બનશે ત્યારે એ સંસ્થાને કુટુંબ તરીકે કે અંગત મિત્ર મડળ તરીકે માની લેવી એ મોટામાં મોટી ભૂલ છે, અને એ જાહેર જીવનનાં મૂળ તત્વોનું અજ્ઞાન સૂચવે છે.

આવી જાહેર સંસ્થાઓ માટે ધારાધોરણો, બંધારણો, નિયમો, ચોક્કસ કાર્ય પદ્ધતિઓ, આદિની ખાસ આવશ્યકતા છે. અને તોજ માંહોમાંહેના ઝઘડાઓ, ઈર્ષ્યાઓ, દ્વેષો, ટીકાઓ અને અંગત હુમલાઓના નિરાશાજનક વાતાવરણમાંથી મુક્ત રહી કંઇક કાર્યસિદ્ધિ કરવાને આવાં મંડળો સમર્થ થશે. અફસોસની વાત છે કે આપણા વિદ્વાન્ સાક્ષરોનો મોટો ભાગ માત્ર લખીજ જાણે છે, પરંતુ મોટી જાહેર સંસ્થાઓ વ્યવસ્થાપૂર્વક, વ્યાપક દષ્ટિથી અને ફત્તેહમંદીથી શી રીતે ચલાવવી તેનું તેઓને યત્કિંચિત્ જ્ઞાન નથી. તથાપિ અમારે એટલું તો કહેવુંજ જોઇશે કે આવતી પરિષદ્‌ના પ્રમુખની ચુંટણી સબંધી જે વાદવિવાદ ઉભો થયો છે તે એક બાજુ ધારા ધોરણો તરફ બેદરકારી અને બીજી બાજુ નિયમિતતા તરફ ગાઢ પ્રેમને લીધે ઉદ્‌ભવ્યો નથી. પરંતુ ખંડિત થયેલી માનની લાગણી, અથવા અણધારેલી નિરાશા, અથવા પોતાનો કક્કો ખરો કરવામાં મળેલી નિષ્ફળતા, એવાં કારણોને લીધેજ આ મતભેદ અને વિગ્રહ સળગી ઉઠયો છે. રા. રા. કમળાશંકર ત્રિવેદિ માટે અમને સંપૂર્ણ માન છે, અને એમણે બતાવેલા કેટલાક વાંધા યોગ્ય છે. પરંતુ તે છતાં શ્રીયુત ત્રિવેદિએ અત્યાર સુધી સુરત ખાતે પરિષદ્‌ની પ્રસ્તાવના એઓ કહે છે તેમ આટલી બધી ગેરવ્યવસ્થાથી ચાલવા શા માટે દીધી? શરૂઆતથીજ એમણે જાહેર છાપાનો તેમજ રાજીનામાનો આશ્રય શા માટે ન લીધો?

અમને તો એમ જણાય છે કે શરૂઆતમાં જેટલા વ્યવસ્થાપક મંડળના અને કારોબારી મંડળના સભ્યો નિયમિતતા અને ધારાધોરણ તરફ બેદરકાર હતા તેટલાજ શ્રીયુત ત્રિવેદિ અને એમના અનુયાયીઓ હોવા જોઇએ, નહિતર એમણે જે અંધાધુંધી બહાર પાડી છે તે ક્યારની પ્રકાશમાં આવી હત. પરંતુ જ્યારે પોતાના કેટલાક વિચારોને અથવા કેટલીક આશાઓને અથવા કેટલીક ઇચ્છાઓને છેવટનો ફટકો અથવા આઘાત લાગ્યો ત્યારે રાવ બહાદુરની

નિયમપ્રિય બુદ્ધિ ખળભળી ઉઠી અને પરિણામે આ ભડકો સળગી ઉઠયો. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે અમારૂં અનુમાન ખોટું હોય. પરંતુ જે હેવાલ અમને અત્યારસુધી મળ્યો છે તે ઉપરથી જેમ સુરતના બીજા કાર્યકર્તાઓની રીતિને માટે માન ઉપજતું નથી તેમ રા. કમળાશંકરની વર્તણુક માટે પણ બચાવ મળતો નથી. કાંતો પ્રથમ-થીજ દરેક કાર્ય વ્યવસ્થાપૂર્વક અને ચોક્કસ કરેલા નિયમોને અધીન રહીને કરો. પરંતુ શરૂઆતમાં બધો ગોટાળો ચાલવા દેવો અને પછી પોતાને જ્યારે માફક ન આવે ત્યારે બાળકની માફક રીસાઇ બેસવું તે વયોવૃદ્ધ સાક્ષરોને શોભતું નથી. અમે આગળ જણાવી ગયા છીએ તેમ આવી સ્થિતિમાં આપણે નિભાવી લેવું જોઇએ અને જેમ બને તેમ આપણી જાહેર સંસ્થા ફત્તેહમંદ નિવડે તે માટે કેટલાક અંગત વિચારોનું બલિદાન પણ આપવું જોઇએ.

"સાંજ વર્તમાન" માં મિ દોલતરામ દેસાઇ નામના ગૃહસ્થ જણાવે છે કે કારોબારી મંડળમાં કેટલાક સારા શહેરીઓ દાખલ થયા નથી, તેમજ એનો કારભાર કાંઇપણ વ્યવસ્થિતપણે ચાલતો હોય એમ લાગતું નથી. કારણકે કારોબારી મંડળે કેટલાક સારા લેખકોને નિમંત્રણ પણ કર્યું નથી. આ હકીકત આ છેલ્લી ઘડીએ બહાર લાવવાનું પ્રયોજન શું? સારા લેખકોને નિમત્રણ નહિ કરવાની જવાબદારીમાંથી જેઓ અત્યારે પરિષદ્‌થી રીસાઇ બેઠા છે તેઓ કાંઇ મુક્ત થતા નથી. તેઓએ સારા લેખકોના નામ ઉપર ધ્યાન ખેંચ્યું હોત અને કારોબારી મડળે તેમ કરવા ના પાડી હોત તો તેઓ દોષને પાત્ર હતા. હવે અમે આશા રાખીએ છીએ કે આવતી પારિષદ્‌માં પરિષદ્‌નું બંધારણ વ્યવસ્થિત અને ચોકસ કરવામાં આવશે, અને ભવિષ્યમાં આવી ગેરસમજુતીઓ અને મારામારીઓ ઉભી ન થાય તેવાં ધારાધોરણ બાંધવામાં આવશે. આપણા વિદ્વાનો આ બાબત તરફ આટલા બધા બેદરકાર છે તે શોચનીય છે. પરિષદ્‌ના એક મંત્રીને થોડા સમય પહેલાં આ દિશામાં કોઇકિ તરફથી સૂચના કરવામાં આવી તો આ મહેરબાને જણાવ્યું કે હું ઘણો દૂર વસું છું

તેથી મેં તો બધી વાત રા. રા. અમુકભાઇ ઉપરજ મૂકી દીધી છે: એ અમુકભાઇ જે કહે તે મને માન્ય છે અને એના વિચારો એજ મારા વિચારો છે! હવે આ સરળ હૃદયના શ્રીયુત સાક્ષર પરિષદ્ સબંધી પોતાના મગજને કશી તસ્દી આપવા માગતાજ નથી, અને એમણે બધી બાબતમાં એમના પ્રતિનિધિ મંત્રીને "પાવર-ઑફ-ઍટર્નિ" આપી દીધેલ છે, તો પછી એઓ સાહેબ ઉપર નાહક મંત્રિપદનો ભાર શા માટે નાંખવો જોઇએ? આવો ઉત્સાહ ધરાવનારા સાક્ષરો આપણી પરિષદ્નું સુકાન ચલાવવાને ચુંટી કાઢવામાં આવ્યા છે! આ મંદ ઉત્સાહ કંઇક જાગૃત થાય તે માટે આવા રાજેશ્રીઓને એમની જવાબદારીમાંથી થોડો સમય મોકળા કરવાની જરૂર છે એમ અમારૂં માનવું છે.

મિત્ર "સાંજ વર્તમાને" આ ચર્ચાની મધ્યમાં પરિષદ્ના પ્રમુખમા શી લાયકાત હોવી જોઇએ તે ચર્ચા ઉપાડી ન હત તોજ યોગ્ય હતું. રા. નરસિંહરાવ બીજા વિદ્વાનો કરતાં ગુર્જર સાહિત્યમાં ઉતરતી પંક્તિના શી રીતે છે તે અમે સમજી શકતા નથી. ગુજરાતી સાહિત્યની કોઇએ બહુ વખાણવાલાયક સેવા કરીજ નથી, તો પછી તેમાં કોઇએ પાંચ કવિતાઓ કે ચર્ચાઓ ઓછી ચિતરી હોય એ ઝઘડાને બહુ સ્થાન નથી. પરંતુ મિ. નરસિંહરાવ એક સંસ્કારી, કેળવાયેલા, સાહિત્યપ્રિય, અનુભવી અને ખેડાયેલા સાહિત્યસેવક છે એ નિર્વિવાદ છે. અને આ લાયકાત ઉપરાંત પ્રમુખમાં બીજી મોટી કઇ લાયકાત જોઇએ તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા "સાંજ વર્તમાને" તસ્દી લીધી નથી. તે કહે છે કે "બીજા સાક્ષરોએ સાહિત્યની જે મોટી સેવા બજાવી છે તે આગળ મિ. નરસિંહરાવની સેવાઓ ઘણી ઓછી છે." "સાંજ વર્તમાન" સેવાઓની આ સરખામણીની ટીપ રજુ કરશે તો આ પ્રશ્ન ઉપર વિશેષ અજવાળું પડશે. ત્યાં સુધી મિ. નરસિંહરાવને સર્ટિફિકેટની અપેક્ષા નથી એમ અમે માનીએ છિએ.

["**હિંદુસ્તાન**", અગ્રલેખ
તા. ૨૫-૪-૧૫]

(૧૪)

મહારાષ્ટ્ર સાહિત્ય પરિષદ્.

છેલ્લા ત્રણ દિવસ થયાં આઠમી મહારાષ્ટ્ર સાહિત્ય પરિષદ્‌ની બેઠકો મુંબઇમાં ભરાય છે. અને આ પ્રસગે માધવબાગમાં અનેક સાહિત્ય રસિક સ્ત્રી પુરૂષો એકઠાં થાય છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ની હજુ પાંચમી બેઠક ભરાનાર છે ત્યાં મહારાષ્ટ્રે આઠમી બેઠક ભરી છે તે સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં ગુજરાતીઓ કરતાં મરાઠા લોકોનો વિશેષ ઉત્સાહ સૂચવે છે. અને મિરજના સરદાર સર ગંગાધરરાવ પટવર્ધન જેવા ગૃહસ્થો મહારાષ્ટ્ર પરિષદ્‌નું પ્રમુખસ્થાન લઇ પોતાની સહાનુભૂતિ બતાવે છે તે પણ બતાવી આપે છે કે મહારાષ્ટ્ર શ્રીમત વર્ગનું સાહિત્ય તરફ સારૂં આકર્ષણ કરી શક્યું છે. મહારાષ્ટ્ર પરિષદ્‌ની કાર્યવાહી લગભગ ગુજરાતી પરિષદ્‌ને મળતીજ છે. તફાવત એટલોજ કે મરાઠા પરિષદ્‌માં ગુજરાતી પરિષદ્ કરતાં ચોકસ ઠરાવો વિશેષ પસાર કરવામાં આવે છે, અને ગુજરાતી પરિષદ્‌માં નિબધો વાંચવામાં આવે છે. પરંતુ આ ભિન્નતામા મહારાષ્ટ્ર વધારે યોગ્ય માર્ગ પકડે છે એમ અમારે કહેવું જોઇએ. નિબંધોના વાંચન કરતાં સાહિત્યને લગતા કેટલાક અગત્યના પ્રશ્નો સંબધી ચર્ચા ચલાવી કોઈ ચોકસ ઠરાવ કે નિર્ણય ઉપર આવવું એ વિશેષ ઉપયોગી પ્રવૃત્તિ છે એ દેખીતું છે.

સત્કાર કમિટીના પ્રમુખ સર ભાલચદ્રે પોતાના ભાષણમાં મહારાષ્ટ્ર સાહિત્યની જે કેટલીક ખામીઓ બતાવી તે ઘણે અંશે ગુજરાતી સાહિત્યને પણ લાગુ પડે છે. બંગાળી સાહિત્ય સાથેની સરખામણીમાં જેમ ગુજરાતી સાહિત્યની ખીલવણી ઘણી ઓછી થઇ છે તેમ સર ભાલચંદ્રના મત પ્રમાણે મહારાષ્ટ્ર સાહિત્યમાં પણ ખાસ વિષયના અભ્યાસીઓ અને લેખકો બહુ કમી છે. તેવીજ રીતે માસિક વર્તમાન પ-

ત્રોના લેખો કે નાટકો પણ બહુ બોધક કે ઉંચી પંક્તિનાં જોવામાં આવતાં નથી. યુનિવર્સિટીની ડિગ્રીઓ લઈ દર વરસે સંખ્યાબંધ ગ્રૅજયુએટો બહાર પડે છે, પરંતુ તેમાંના બહુ થોડા યુવકો પોતાની માતૃભાષાની સેવા કરવાને બહાર પડે છે. તેમજ સ્ત્રીઉપયોગી સાહિત્યમાં પણ મરાઠી સાહિત્ય બહુ પછાત છે એમ સર ભાલચંદ્રની ફર્યાદ હતી. લગભગ આ સર્વ ફરિયાદો ગુજરાતી સાહિત્યને પણ લાગુ પડે છે તે ભૂલી જવાતું નથી. અમે આશા રાખીએ છીએ કે મરાઠા બન્ધુઓ તેમજ ગુજરાતી ભાઇઓ માત્ર ફરિયાદોથીજ તૃપ્ત નહિ થાય, અને પોતપોતાના સાહિત્યમાં આ ગંભીર ખામીઓ દૂર કરવાને કાર્યસાધક અને મજબૂત પ્રયત્નો કરશે.

સોમવારની બેઠકમાં કેટલાક અગત્યના ઠરાવો ચર્ચાયા હતા. એક ઠરાવ મોડી લિપીને લગતો હતો. સરકારી ઑફિસોમાં બાળબોધ લિપી સ્વીકારવામાં આવી છે અને મોડી લિપીને તિલાંજલિ દેવામાં આવી છે. મરાઠા બંધુઓનું કહેવું એમ છે કે મોડી લિપી પ્રાચીન છે, તેમજ લોકપ્રિય છે અને લખવામાં બહુ સરલ અને ઝડપવાળી છે, તેથી આ લિપી સરકારી ઑફિસોમાં દાખલ થવી જોઇએ આ સંબંધી એક બે વાર પ્રયત્નો થઇ ગયા છે. આઠમી મહારાષ્ટ્ર પરિષદે ફરીથી સરકારને એક અર્જ કરવાનો ઠરાવ પસાર કર્યો છે. જો કે આ પરિષદમાં આ સબંધી થોડો મતભેદ ઉત્પન્ન થયો હતો, તથાપિ મોટો ભાગ આ ઠરાવની તરફેણમાં હતો. અમે પણ હજુ આ પ્રશ્ન સંબંધી અમારો ચોકસ અભિપ્રાય આપી શકતા નથી. અલબત્ત, મોડી લિપી મરાઠા લોકોમાં બહુ પ્રચલિત અને ઘણી સરલ છે, તોપણ હિન્દુસ્તાનની ઘણીખરી ભાષાઓની લિપી દેવનાગરી કરવાનો પ્રશ્ન ધ્યાનમાં લેતાં મોડી લિપીને ઉત્તેજન આપવું કે નહિ તે શંકાસ્પદ થઈ પડે છે. ગુજરાતી લિપી છાપવામાં તેમજ સામાન્ય વ્યવહારમાં એકજ છે તે છતાં તેને દેવનાગરીમાં ફેરવી નાંખવાનો ઉહાપોહ ઘણે ઠેકાણે થાય છે. મરાઠી લિપી છાપવાની બાળબોધ છે,

અને સામાન્ય વ્યવહારની બાળબોધ તેમજ મોડી છે, તેથી કદાચ મોડી લિપીનો સ્વીકાર ન કરવામાં આવે તો પ્રમાણમાં મરાઠાભાઇઓને બહુ સહન કરવું પડે એમ અમે માનતા નથી. વળી પ્રાચીન સમયની મોડી લિપી ઘણી શુધ્ધ અને વાચી શકાય તેવી હતી. પરંતુ હવે તો અનેક ફેરફારોને લીધે તે અશુદ્ધ અને વાંચવાને મુશ્કેલ થઈ પડી છે. ઉપરાંત, રાષ્ટ્રિય જરૂરિયાતો પણ ભૂલી જવાની નથી, અને એ દૃષ્ટિથી જોઇએ તો દેવનાગરી લિપીને વિશેષ ઉત્તેજન આપવાની જરૂર છે.

શાળાઓના તેમજ યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં દેશી ભાષાઓને યોગ્ય સ્થાન આપવા સંબધી તેમજ માધ્યમિક કેળવણી દેશી ભાષાદ્વારા આપવા બાબત બે અગત્યના ઠરાવો આ પરિષદ્‌માં પસાર થયા છે. બંગીય સાહિત્ય પરિષદ્, હિંદી પરિષદ્, તેમજ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ પણ આ જાતનો વિચાર ધરાવે છે. અમારી ખાત્રી છે કે આ ચારે સાહિત્ય પરિષદો એકત્ર થઇ આ અતિ મહત્ત્વના પ્રશ્નો સંબંધી પોતાના વિચારો જાહેર કરે અને સરકારને ખાસ અર્જ કરે તો કાંઇક પણ ફલ પ્રાપ્ત થયા વિના રહે નહિ. કેટલીક બાબતોમાં આખા હિંદુસ્તાનની લગભગ સર્વ સાહિત્ય પરિષદોની સ્થિતિ એકસરખીજ છે. તેથી જે જે પ્રશ્નો સર્વસામાન્ય હોય તે તે પ્રશ્નોમાં સહકાર કરી સંયુક્ત પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો પરિણામ વધારે સત્વર અને વધારે ફત્તેહમંદ આવે એમ અમારૂં માનવું છે. તેટલા માટે સામાન્ય સવાલોમાં જુદી જુદી પરિષદોએ સહકાર કરવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. બાળકોને માટે ખાસ સાહિત્ય ઉભું કરવાની પણ મહારાષ્ટ્ર સાહિત્ય પરિષદે ભલામણ કરી છે. આ દિશામાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે પણ ધડો લેવાનો છે. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં બાળકોની જરૂરિયાતો પાછળ જે ધ્યાન આપવામાં આવે છે તેના હજારમા ભાગનું ધ્યાન આપણી દેશી ભાષાઓમાં અપાતું નથી તે અફસોસની વાત છે.

ઉપર દર્શાવેલી કેટલીક બાબતો તપાસતાં જણાશે કે મહારાષ્ટ્ર સાહિત્ય પરિષદે કેટલાક અગત્યના વિષયોની નોંધ લીધી છે. આવતી તા. ૨૯-૩૦-૩૧ મીએ પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ ભરાય છે, તેથી મહારાષ્ટ્ર પરિષદે ચર્ચેલા કેટલાક પ્રશ્નોને ગુજરાતી બંધુઓ પોતાની પરિષદ્‌માં પણ સ્થાન આપશે અને માત્ર નિબંધો વાંચીને બેસી નહિ રહે એમ અમે આશા રાખીએ છીએ. અત્યાર સુધી દર વર્ષે પ્રકટ થતાં પુસ્તકોની સંખ્યામાં ગુજરાતી ભાષા મરાઠી કરતાં પાછળ પડી નથી, તેમજ પરિષદ્‌ની બેઠકોમાં પણ મહારાષ્ટ્ર પરિષદ્ કરતાં ગુજરાતી પરિષદ્ એકંદરે ઉતરતી થઇ નથી, એમ અમારૂં માનવું છે. અલબત્ત, દરેકની ખુબીઓ અને ખામીઓ છે. કેટલીક બાબતમાં મરાઠી સાહિત્ય વિશેષ ખીલેલું છે, તો કેટલીક બાબતમાં ગુજરાતી સાહિત્ય આગળ વધેલું છે. પરંતુ એકંદરે દેશી ભાષાઓમાં ગુજરાતી અને મરાઠીની પ્રગતિ અને સ્થિતિ લગભગ લગોલગ છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. આ બંને બહેનો એક બીજામાંથી સાર ગ્રહણ કરી વિશેષ આગળ વધવાને દિન પ્રતિદિન દોરાય એવી અમારી શુભેચ્છા છે.

["હિન્દુસ્થાન" અગ્રલેખ.

તા. ૧૮-૫-૧૫]

[૧૫]

સાહિત્ય પરિષદ્ અને સભ્યતા.

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ ભરાવાને હવે બહુ થોડો સમય બાકી છે ત્યાં પરિષદ્‌ની કેટલીક ગેરવ્યવસ્થા બાબત નુકતેચીની કરતાં અમને ખેદ થાય છે. સાહિત્ય પરિષદ્ ભરવાનો ઉદ્દેશ માત્ર નિબંધ ભેળા કરી વંચાવવા એટલોજ નથી એ ખાસ યાદ રાખવાનું

છે. ગુજરાતના સાહિત્યવિલાસી તેમજ બીજા લોકો વચ્ચે સદ્ભાવ ઉત્પન્ન થાય અને તેથી સાહિત્ય પ્રતિ આખા દેશમાં અભિરૂચિ થાય એ પણ એક ખાસ હેતુ છે. તેવીજ રીતે પરિષદ્‌ને અંગે જે પ્રદર્શનની ગોઠવણ થઇ છે તેનો હેતુ માત્ર ચિત્રો ભેળાં કરી મોટો તમાશો કરવો એજ નથી, પરંતુ પ્રદર્શનમાં બતાવવામાં આવેલાં ચિત્રો જોઇને ગુજરાતી બંધુઓ અને બહેનોમાં કલા માટે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય અને અનેક ગુજરાતીઓને થોડું ઘણુ નવુ જોવા જાણવાનું મળે—આ પ્રમાણે સીધા તેમજ પરોક્ષ હેતુઓ પરિષદ્‌ના છે. તે સિદ્ધ કરવાને પરિષદ્‌માં ભાગ લેનારા તેમજ પરિષદ્‌નાં વ્યવસ્થાપકોએ ખાસ પ્રયત્ન કરવાનો છે. પરંતુ અફસોસની વાત છે કે પરિષદ્‌ના કેટલાક વ્યવસ્થાપકોમાં આ જાતની ચીવટ જોવામાં આવતી નથી, અને કેટલીક અસભ્ય વર્તણુકને લીધે કલાકારો, લેખકો કે જાહેર પ્રજાને કારણ વિના અણગમો આપવામાં સાધનભૂત થાય છે.

હમણાંજ અમારે કાને ચોકસ હકીકત આવી છે કે ગુજરાતના એક અગ્રગણ્ય ચિત્રકારનુ પરિષદ્‌ને અંગે કામ કરનાર બે ગૃહસ્થોએ અપમાન કર્યું છે. આ ચિત્રકાર પોતાનાં તથા વિલાયતના જાણીતા ચિત્રકાર ફ્રૅન્ક બ્રુકસનાં ચિત્રો પ્રદર્શનમાં મુકવા આવેલ તે દરમિઆન પ્રદર્શનમાં ટિંગાતા એક ચિત્ર ઉપરનો પડદો સહજ ખસેડી તે ચિત્ર જોવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ તુરતજ ત્યાંના બે કાર્યકર્તાઓ અપમાન ભરેલા શબ્દોથી આ ચિત્રકાર ઉપર તુટી પડયા અને તમારાં ચિત્રોની પરિષદ્‌ને ગરજ નથી વિગેરે શબ્દોથી તેઓએ આ ઉત્સાહી ચિત્રકારને પુષ્પાજલિ આપી. એટલું સારૂં થયું કે આ ચિત્રકારે પોતાનું મગજ ઠંડું રાખી પોતાનાં ચિત્રો પ્રદર્શનમાંથી ખેંચી નહિ લેતાં માત્ર પરિષદ્‌ના મંત્રીઓને લેખિત ફરિયાદ કરી છે. અમે આશા રાખીએ છિએ કે પરિષદ્‌ના વ્યવસ્થાપકો આ બે ગૃહસ્થોદ્વારા આ ચિત્રકારને માફી પત્ર મોકલાવી યોગ્ય સભ્યતા બતાવશે. ચિત્ર નીચે પાટિયું મારવામાં આવ્યું નહોતું કે ચિત્રને કોઈએ જોવાને પ્રયત્ન ન કરવો.

અને કદાચ કોઈ અયોગ્ય છુટ લેતું હોય તો વિવેકભર્યાં શબ્દોમાં તેને અટકાવી શકાય છે. પરંતુ આ જાતની ઉદ્ધતાઇ પરિષદ્‌ને કોઇ રીતે શોભા આપતી નથી.

આતો માત્ર એકજ દૃષ્ટાંત છે. અને તે ઉપરથી પરિષદે તેમજ સમસ્ત ગુજરાતે ઘણું શિખવાનું છે. આપણા ઘણા લોકો એમ માને છે કે વિવેક બતાવવો, સભ્યતા બતાવવી, તે એક પ્રકારની નબળાઇ છે. અને તેથીજ આપણે ઘણીવાર અંગ્રેજોના "થૅંક યુ," "સૉરી" આદિ પ્રયોગોની હાંસિ કરીએ છિએ. પરંતુ ઉપરટપકેના આ વિવેકના શબ્દો પણ સમાજમાં આવશ્યક છે. મુખના શબ્દો હૃદયના પ્રતિબંબ-રૂપ છે. ખાસ કરીને જાહેર સભાઓ અને ખાતાંઓના વ્યવસ્થાપકોએ અને ચાલકોએ સભ્યતા અને નમ્રતા શિખવાની જરૂર છે. નહિતર આપણે આપણા દેશનાં અસંખ્ય માણસોની આપણી જાહેર હીલચાલોમાં પૂરતી સહાનુભૂતિ શી રીતે મેળવી શકીશું ? સાહિત્ય પરિષદ્‌માં જેમ લેખકો અને સાક્ષરો માનને પાત્ર છે તેમ ચિત્રકારો અને કલાકારો એમના ક્ષેત્રમાં ઓછા માનને પાત્ર નથી. બેદરકારી, અક્કડપણું, અને અભિમાન ખાનગી વ્યવહારમાં ગમે તેટલાં કિમતી હોય, પરંતુ જાહેર જીવનમાં તે અતિશય હાનિકારક છે એમાં શક નથી. તેટલા માટેજ રા૦ કમળાશંકરનો દોષ ગમે તેટલો હોય તો પણ રા. રણજીતરામે રા. કમળાશંકરનું રાજીનામું પાછું ખેંચવાને માટે જાતે પ્રયત્ન કરવાની જે ઉદારતા દર્શાવી હતી તે ખરેખર ધન્યવાદને પાત્ર છે. અમારે કહેવું જોઇએ કે ઉપર જણાવેલા શોચનીય પ્રસંગ વખતે પણ રા. રણજિતરામ હાજર હતા, અને એમની સભ્યતાને લીધેજ તે ચિત્રકાર ઉત્સાહભંગ થતા અટક્યા હતા. રણજિતરામ જેવા આપણે ત્યાં જાહેર સંસ્થાઓના થોડા વધારે ચાલકો હોય તો આપણું જાહેરજીવન કેટલું બધુ વધારે સાર્થક નિવડે !

અમે આશા રાખીએ છીએ કે પરિષદ્‌ની બેઠક વખતે પરસ્પર સંપૂર્ણ સભ્યતા બતાવવાને દરેક જણ પ્રયત્ન કરશે. કારણ કે આપણે

અનેકવાર વાર જોયું છે કે તદ્દન નજીવા પ્રસંગોમાં યોગ્ય વિવેકની ખામીને લીધે ગંભીર ચકમક ઉભી થાય છે અને જાહેર કાર્યમાં મોટાં વિઘ્ન અચાનક આવી પડે છે. આ પ્રસગે ખાસ કરીને ચેતવાનું છે, કારણ કે કમનસીબે આપણે ત્યાં શરૂઆતથીજ મતભેદ ઉત્પન્ન થયો છે. જાહેર પ્રજાને આવી ઉત્તમ પ્રવૃત્તિઓમાં આકર્ષવી હોય તો એખલાસથી અને વિવેકથી કાર્ય કરવાનુ છે, અને ત્યારેજ જાહેર હીલચાલો સપૂર્ણ રીતે ફતેહમંદ થઇ શકશે. નહાનામાં નાહાના માણસને ગૃહસ્થ તરીકે માન આપવું અને તેની સ્વતંત્રતા કબૂલ રાખવી તે આ જમાનામાં અતિશય જરૂરનું છે. જાહેર સસ્થાઓમાં આ પાઠ આપણે નહિ શીખીએ ત્યારે ક્યાં શીખીશું! "ગુજરાતી" પત્ર આ પરિષદ્‌નાં પ્રમુખ રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ સામે કેટલાંક અસભ્ય ચર્ચાપત્રો દાખલ કરે છે તે ખરેખર શોચનીય છે. આવી નિર્માલ્ય ખામીઓ અને આવાં નહાનાં છિદ્રો ગમે તેવા મહાત્માના જીવનમાંથી પણ શોધી શકાય છે પરંતુ તેથી જે ક્ષેત્રમાં એક પુરૂષ કુશળ હોય તે ક્ષેત્રમાં તેની મહત્તા ઓછી થતી નથી. આપણા દેશના વિદ્વાન અને સારા માણસોને આ પ્રમાણે હસનીય સ્થિતિમાં મૂકવાનો પ્રયત્ન કરવાથી આપણે દેશને કેટલી બધી હાનિ પહોંચાડીએ છિએ તે "ગુજરાતી" પત્ર આટલા વર્ષની કારકીર્દિ પછી પણ સમજ્યુ નથી તે મોટા અફસોસની વાત છે. "ગુજરાતી" ને ખરેખર પરિષદ્‌નું હિત હૈયે હોય તો તેણે આવી બાબતમાં પોતાના વિરોધીઓ તરફ પણ સભ્યતા બતાવવી જોઇએ. ગાળાગાળીથી અને મારામારીથી આપણી સંસ્કૃતિને કલક લાગે છે, આપણી ઉછરતી પ્રજામાં આપણે ખોટો દાખલો બેસાડીએ છિએ, અને દેશમાં અગ્રગણ્ય લોકોની ઉપયોગિતા અતિશય ઓછી કરી નાંખીએ છીએ. તેટલા માટે અમે સમસ્ત ગુજરાતને અપીલ કરીએ છિયે કે આગામી પરિષદ્‌માં નિબંધો, ચર્ચાઓ અને ઠરાવો કરતાં પરસ્પર સાહાય્ય, સભ્યતા અને વિવેકને ઓછાં ઉપયોગી ગણવાનાં નથી. ["**હિંદુસ્થાન**" અગ્રલેખ.
તા. ૨૬-૫-૧૯]

[૧૬]

સુરતમાં મળેલી સાહિત્ય પરિષદ્નું અવલોકન.

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ની પૂર્ણાહુતિ થઇ ગયા પછી તેનું અવલોકન કરી જવું અમને જરૂરનું લાગે છે. આ પરિષદ્માંથી અનેક ઉપયોગી બાબતો શિખવાની મળી આવે છે, અને ભવિષ્યમાં પરિષદ્ને અંગે કેટલીક ખામીઓ શી રીત દૂર કરવી તે સંબંધી સુરતની પરિષદ્ કેટલેક અંશે માર્ગદર્શક થઈ પડે તેમ છે. સુરતની પરિષદ્માં ખાસ નોંધ લેવા લાયક હકીકત એ હતી કે ગુજરાતના કેળવાયેલા યુવાન વર્ગની ઉપયોગિતા આ પરિષદ્ના ચાલકો આ વખતે વધારે તીવ્ર રીતે સમજતા થયા હોય એમ જણાતું હતું, અને યુવાન વર્ગે પોતાનું પોતાતણું આ વખતે વધારે મજબૂત રીતે પરિષદ્ ઉપર ઠસાવ્યું હતું. અને પરિણામે પરિષદ્ની કાર્યવાહી આગળની ચારે પરિષદો કરતાં વધારે નિયમિત અને વધારે વ્યવસ્થિત થઇ હતી ખાસ કરીને વિષય કમિટીમાં ઉત્સાહી યુવકોની મોટી સંખ્યા હતી તેથી તેમાં વિશેષ ચેતન અને જાગૃતિ દેખાઇ આવતાં હતાં. જો કે આ ચુંટણીમાં કાંઇ પણ ધોરણ જણાતુ નહોતું. વધુ ઉદાર ધોરણે આ ચુંટણી ભવિષ્યમાં થવાની જરૂર છે.

પરિષદે કેટલાક ઉપયોગી અને કાર્યસાધક ઠરાવો પસાર કર્યા છે તેમાં પરિષદે એક આગળ પગલુ ભર્યું છે તે નિર્વિવાદ છે, જો કે કેટલાક ઠરાવોમાં માત્ર પરિષદ્ની શુભેચ્છાઓનીજ નોંધ થઈ હોય એમ પણ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. આ ઠરાવોમાં પરિષદ્ને સ્થાયી સ્વરૂપ આપવા અર્થે એક કમિટી નિમવાનો ઠરાવ અમારા મત પ્રમાણે ઘણોજ મહત્વનો છે, અને આ ઠરાવ પસાર કરાવવામાં ઉત્સાહી

યુવાન વર્ગે જે ફત્તેહ મેળવી છે તે ખાતે અમે તેમને અંતઃકરણપૂર્વક અભિનંદન આપીએ છિએ, પરંતુ તેની સાથે પરિષદ્ના વયોવૃદ્ધ અગ્રેસરોને પણ ધન્યવાદ આપવો ઘટે છે, કારણકે તેઓએ આ વખતે ઉત્સાહી સભાસદોના ઉછળતા ઉત્સાહને અનુકૂળ થઇને પરિષદ્ને પ્રગતિ માર્ગે ચ્હડાવવાની બહાદુરી બતાવી છે. પરિષદ્ના પ્રમુખ રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથે પહેલેથી છેવટ સુધી આ દિશામાં ઘણું સારૂં વલણ રાખ્યું હતું એમ અમારે કહેવું જોઇએ. એમણે અક્ષ્મત્ત મોટરકારની ઝડપથી આગળ જવાની ના પાડી હતી તોપણ પ્રગતિમાર્ગ એમને રૂચ્યો હતો તે સંતોષની વાત છે. અહિં અમારે એટલી સૂચના કરવી જોઈએ કે રા. નરસિંહરાવ ધારે છે તેમ યુવાન વર્ગ મોટરકારની ઝડપથી આગળ દોડવા નથીજ માંગતા. તેઓ પણ સંભાળીને સહીસલામતીથી આગળ જવા માંગે છે, પરંતુ એ ગતિ હાલ છે તેથી ઘણી વધારે કરી શકાય એમ તેઓની દૃઢ માન્યતા છે.

પરિષદ્માં આવેલા નિબંધોમાંના બહુજ થોડા ઉચ્ચ કોટિના હતા એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી. અને તેમાંના બહુજ થોડા અસરકારક રીતે વાંચવામાં આવ્યા હતા. આ બાબતમાં પરિષદે હજુ ઘણું સુધરવાનું છે તે દેખીતું છે. સારા નિબંધો લખાઇ આવવા જોઈએ એટલુંજ નહિ પરતુ તે સારી રીતે વંચાવા જોઇએ. અસરકારક રીતે લખાયેલા અને વચાયેલા નિબંધો આખી સભાનું ધ્યાન કેવી રીતે ખેંચી શકે છે, અને નિર્માલ્ય ટાઢાં અથવા ઉંઘતાં ઉઘતાં વંચાયેલા લેખોથી સભાસદોને કેટલો કંટાળો આવે છે તે સુરતની પરિષદ્માં સાફ રીતે જણાઈ આવ્યું હતું. નિબધો માટે હજુ પણ વધારે ઉચ્ચ ધોરણ રાખવું જોઇએ એમ આમારૂં માનવું છે, અને પરિષદ્ની બેઠકમાં ઉચ્ચ કોટિના વકતાઓ પાસે નિબંધો વાંચવાનું રાખવામાં આવશે તોજ પ્રેક્ષકોનું ધ્યાન ખેંચી શકાશે. કારણ કે નિબંધો તો ઘેરબેઠાં પણ વાંચી શકાય છે; પરંતુ પરિષદ્ની બેઠકમાં તે વાંચવાનું કારણ એટલુંજ કે તેથી પ્રેક્ષકો ઉપર ધારેલી અસર કરી શકાય.

આગલી પરિષદો કરતાં આ પરિષદ્‌માં ઠરાવોને વિશેષ સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું. અમે હવે એટલી આશા રાખીએ છીએ કે ભવિષ્યમાં આથી પણ વિશેષ કાર્યસાધક અને ઉપયોગી ઠરાવો હાથ લેવામાં આવશે, અને કેટલાક મહત્ત્વના પ્રશ્નો ઉપર વધારે વિસ્તારથી ચર્ચા કરવામાં આવશે. પ્રમુખનુ ભાષણ વિદ્વતાભર્યું હતુ તેમાં શક નથી, પરંતુ તે વધારે માર્ગદર્શક થઈ શકત એમ અમને લાગે છે. ગુર્જર સાહિત્યના જુના ઇતિહાસમા રા. નરસિંહરાવ ઓછા વિહર્યા હત અને નવા જમાનાની જરૂરિયાતો તરફ એમણે વધારે ધ્યાન આપ્યું હત તો અમારી ખાત્રી છે કે તેથી પરિષદ્‌ને ઘણો મોટો લાભ થાત. તેવીજ રીતે સ્વાગત કમિટીના પ્રમુખ રા. મધુવચરામે સુરત શહેરના વર્ણનમાં બહુ કાલક્ષેપ કરવાને બદલે ગુર્જર સાહિત્યને અગે અને પરિષદ્‌ના કાર્યક્ષેત્રને અંગે કંઇક વિશેષ કહ્યું હત તો તે વધારે સમયોચિત થઇ પડત.

પરિષદ્‌ની સાથે ખુલ્લું મૂકેલું પ્રદર્શન એકંદરે નિરાશાજનક હતું એમ કહ્યા વિના ચલતું નથી. પ્રથમ ખામી તો એજ જણાતી હતી કે પ્રદર્શન મોડામાં મોડું પરિષદ્‌ના પહેલે દિવસે તો ખુલ્લું મૂકવુંજ જોઈએ, છતાં ઠેઠ બીજે દિવસે રાત્રિએ તે ખુલ્લું મૂકવામાં આવ્યું હતું, જેથી તેનો પૂરતો લાભ સૌ કોઇ લઈ શકયુ હશે કે નહિ તે શંકાસ્પદ છે. પ્રદર્શનમાં ગોઠવેલી વસ્તુઓની વ્યવસ્થા પ્રદર્શન કરતાં એક પ્રકારના ગોડાઉન અથવા સ્ટોર હાઉસને વિશેષ શોભે તેવી હતી. સૌંદર્ય, કળા કે નિયમિતતાની જરાપણ દરકાર રાખ્યા વિના ચિત્રો, સિક્કાઓ, જુના લેખો, તામ્રપત્રો, આદિ જેમ ફાવે તેમ ખડકી દેવામાં આવ્યાં હતાં. કેટલાક સારાં ચિત્રોને, બેડોળ, વાંકા ચુકા અવ્યવસ્થિત વાંસડાઓ ઉપર ટિંગાડવામાં આવ્યાં હતાં. અને જે ઓરડાઓમાં આ ભંડાર ગોઠવ્યો હતો તે પૂરતા ઉજાસ વિનાના અને બિલકૂલ સાંકડા હતા. તેથી પ્રેક્ષક ઉપર આવાં પ્રદર્શનથી જેવી અસર થવી જોઈએ તેવી અસર કરવાને આ પ્રદર્શન ફલીભૂત થયું હોય એમ અમે માનતા

નથી. અમે ઇચ્છીએ છિએ કે ભવિષ્યમાં પ્રદર્શન ભરવાની ખાતર ભરવામાં નહિ આવે, પરંતુ કળાના પ્રકાશ અર્થે અને પ્રેક્ષકોના આનંદ તેમજ ફાયદા માટે ભરવામાં આવશે.

ખાસ વિષયો માટે જુદા વિભાગમાં નિબંધો વંચાવવાને જે પ્રયોગ એક સવારે કરવામાં આવ્યો હતો તે નિષ્ફળ નીવડ્યો છે એમાં શક નથી. તેને લીધે બંને વિભાગમાં નીરસતા, ક્ષોભ અને નિરાશા ઉત્પન્ન થયાં હતાં. આ જાતના ખાસ વિભાગો માટે હજુ આપણે ત્યાં ઘણો વખત છે, અને અમારી ખાત્રી છે કે આ પ્રયોગ હાલ થોડાં વર્ષ ફરીથી કરવામાં નહિ આવે. છેવટે પરિષદ્ના કાયમના મંત્રીઓની નિમણુંકમાં જે બે વધારા થયા છે તે ખરેખર બહુજ સંતોષકારક છે. રા. રણજિતરામ તથા રા. કૌશિકરામ ઉત્સાહી, કાર્યકુશળ અને વિદ્વાન, સાહિત્યરસિકો છે. અને તેઓની મંત્રીઓ તરીકે નિમણુંક થવાથી પરિષદ્ના કાર્યમાં નવીન ચેતન આવશે એમ અમારી ખાત્રી છે. સુરતના મુકામથી પરિષદ્ પ્રગતિપથે ચ્હડી એમાં શક નથી. આવતી પરિષદ્ મુંબઈમાં ભરવામાં આવે તો તે પ્રગતિના પાયા વધારી સુદૃઢ અને વિશાળ બનશે એમ અમારૂં માનવું છે. શું મુંબઇના સાહિત્યવિલાસી ગુર્જરો પોતાની જવાબદારી અદા કરવાને બહાર નહિ આવે ?

["હિંદુસ્થાન" અગ્રલેખ.

તા.—૩—૬—૧૫]

[૧૭]

હિંદ માટે એક ભાષા.

આઠમી મહારાષ્ટ્ર સાહિત્ય પરિષદ્‌માં હિંદુસ્તાન માટે એક લિપી તથા એક સામાન્ય ભાષા સંબંધી ચર્ચા ઉભી થઈ હતી, અને છેવટે દેવનાગરી લિપી અને હિંદી ભાષાને આ સ્થાન મળવું જોઈએ એમ બહુ મત થયો હતો. હિંદુસ્તાન માટે એક ભાષાનો પ્રશ્ન ઘણો વિકટ છે એ તો કબૂલ કરવું જોઈશેજ. જુદા જુદા પ્રાંતોમાં જુદી જુદી દેશી ભાષા બોલાય છે, અને આવી અનેક દેશી ભાષાઓ છે કે જે સારી રીતે વિકાસ પામેલી છે અને જેનો નાશ કરવો હવે અશક્ય છે. પરંતુ આ જુદી જુદી પ્રાંતિક ભાષાઓ આખા હિંદુસ્તાનના લોકો સમજી શકતા નથી. અમુક પ્રાંતિક ભાષા તે પ્રાંતમાં રહેનારા લોકોજ સમજી શકે છે, તે છતાં હિંદી ભાષા ઘણા મોટા પ્રદેશમાં સમજી શકાય છે તે વાત નિર્વિવાદ છે, જો કે બ્રહ્મદેશ તેમજ મદ્રાસ આદિ પ્રાંતોમાં હિંદી ભાષા સમજનારાની સંખ્યા નહિ જેવી છે તે ભૂલી જવાનું નથી.

આવી પરિસ્થિતિમાં કોઇ એક ભાષા હિંદમાં સર્વસામાન્ય ભાષા તરીકે સ્વીકારી શકાય કે નહિ તે ઉપયોગી પ્રશ્ન થઈ પડે છે. કેટલાંક કહે છે કે હિંદી ભાષા એવી રીતે સ્વીકારી શકાય તેમ છે. આનો અર્થ એટલોજ કે જે જે પ્રાંતોમાં હિંદી ભાષા હાલ પ્રચલિત અથવા જ્ઞાત ન હોય તે તે પ્રાંતોમાં હિંદી ભાષાનો અભ્યાસ શરૂ થવો જોઇએ એટલે કે એક તો માતૃભાષા શિખવી જોઇએ; બીજી ઉંચો અભ્યાસ કરનારાઓને અંગ્રેજી ભાષા શિખવાની, અને તે ઉપરાંત હિંદી ભાષા તેમજ હાઇસ્કુલ અને કૉલેજમાં ઐચ્છિક ભાષા તરીકે

સંસ્કૃત અથવા બીજી કોઇ ભાષા શિખવાની તે જૂદી. આ પ્રમાણે ચાર ભાષાઓ શિખવી અને શિખવવી યોગ્ય કે શકય છે કે નહિ તે અમને બહુ શંકાભરેલી વાત લાગે છે. હાલ દરેક પ્રાંતમાં માતૃભાષાનો પણ પૂરતો અભ્યાસ થતો નથી, અને તેથી તેની સામે ચોગરદમ ફરિયાદો કાને અથડાય છે. તો પછી માતૃભાષા ઉપરાંત હિંદી ભાષા માટે અવકાશ અને શક્તિ શી રીતે ફાજલ પાડી શકાશે?

હા, હિંદી ભાષા માત્ર વ્યવહાર અર્થે અને પરસ્પર વાતચીત અર્થે શિખવવામાં બાધ નથી. અને તે તો વેપારીઓ અથવા બીજા લોકો પોતાની જરૂરિયાત પૂરતું શિખ્યા વિના રહેવાના નથીજ. મુંબઇમાં એવા અનેક ગુજરાતી લોકો છે કે જેઓ પોતાના ઘાટીઓને સમજવાની ખાતર મરાઠી ભાષા સ્વાભાવિક રીતે શિખ્યા છે. પરંતુ આ ભાષા માત્ર વ્યવહારમાંજ ઉપયોગી થઇ શકશે, ખાસ સાહિત્ય સમજવામાં તે બહુ ઉપયોગી થાય એ સંભવિત નથી. પરંતુ આ વાત તો દરેક હિંદીની મુનસફી અને જરૂરિયાત ઉપર મૂકી દેવાની છે. બંગાળામાં નિવાસ કરેલા અનેક હિંદુસ્તાની તથા ગુજરાતી ભાઇઓ બંગાળી શિખે છે, અને ગુજરાતમાં આવેલા હિંદુસ્તાની કે મરાઠા લોકો જરૂરને લીધે ગુજરાતી શિખે છે. અને આ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં પરસ્પર વ્યવહારની અંદર બહુ મુશ્કેલી રહેતી હોય એમ અમે માનતા નથી. જેઓને હિંદી ભાષા સાથેનો વ્યવહાર નથી, જેઓને એવો વ્યવહાર કરવાની એક પણ તક આવે તેમ નથી તેઓએ નાહક એક વધારે ભાષા ખાસ શિખવવામાં સમય શા માટે વ્યતીત કરવો જોઇએ? અને ભાષાની ભિન્નતાને લીધે સ્વદેશાભિમાન ઓછું થઇ જશે તે શું એહુદું નથી? હિંદી સિપાઈઓ અત્યારે ફ્રાન્સ અને બેલ્જિયમમાં બ્રિટિશ સિપાઈઓની સાથે ઉભા રહીને લડે છે, અને બ્રિટીશ સામ્રાજ્ય માટે પરમ ભક્તિ દાખવે છે, છતાં ભૂલી જવાનું નથી કે તેમાનો લગભગ કોઈ અંગ્રેજી, ફ્રેંચ કે બેલ્જિયન ભાષા જાણતો નથી. અલબત્ત, એકજ દેશના લોકોને વિચાર–વિનિમયની અનિવાર્ય જરૂર છે,

પરંતુ આ વિનિમય હિંદી ભાષા કરતાં અંગ્રેજી ભાષાદ્વારા વિશેષ થાય છે.

દરેક પ્રાંતમાં અલબત્ત તે પ્રાંતની ભાષાદ્વારા વિચારોની આપ લે મોટે ભાગે થાય છે પરંતુ સમગ્ર હિંદુસ્તાનનો વિચાર કરીશું તો જણાશે કે આપણા દેશને લગતા ગંભીર અને ઉપયોગી પ્રશ્નો સંબંધી ચર્ચાઓ, વિચારો અને અભિપ્રાયો હિંદી અથવા બીજી કોઇ પ્રાંતિક ભાષાદ્વારા કરતાં અંગ્રેજી ભાષાદ્વારા વિશેષ જાહેર થાય છે અને આખા હિંદમાં ફેલાય છે. મતલબ કે કેળવાયેલાઓની સામાન્ય ભાષા અંગ્રેજી થઈ પડી છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. આ હકીકત સંતોષકારક છે કે નહિ તે ખરો પ્રશ્ન નથી; પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ શી છે તેનીજ નોંધ લેવાની જરૂર છે. હિંદના જાહેર જીવનની ભાષા અંગ્રેજી થઇ ગઇ છે અને કાયમ રહેશે તે અમારૂં માનવું છે, તેથી પ્રાંતિક ભાષાઓ પોતાનો પાઠ નહિ ભજવે એમ કહેવાનો આશય નથી. પરંતુ અંગ્રેજી ભાષા હિન્દના ચેતનનું ખાસ સંગ્રહસ્થાન છે. આ સંગ્રહસ્થાનમાંથી પ્રાંતિક ભાષારૂપી નહાની નહાની વીજળિક બટરિઓદ્વારા એ ચેતનની દેશના ખૂણેખૂણામાં વાટણી થાય છે અને થવાની, અને આમ થવાથી સામાન્ય લોકોના વ્યવહાર માટે હિંદી ભાષાની ઉપયોગિતા ઓછી થવાની નથી. જેઓને જરૂર હશે તેઓ હિંદી શિખવાના. જેઓને બીજી કોઈ પ્રાંતિક ભાષા વધારે ઉપયોગી હશે તેઓ તે શિખવાના. જેઓ સાહિત્યની દૃષ્ટિથી બીજી કોઈ પ્રાંતિક ભાષાનું જ્ઞાન મેળવવા ઇચ્છતા હશે તેઓ તેનો ખાસ અભ્યાસ કરશે, જેઓને વ્યવહાર જેટલુંજ જાણવાની અપેક્ષા હશે તેઓ તેટલુંજ શિખશે અને જેઓને પોતાની ભાષા અથવા તો અંગ્રેજી ભાષા ઉપરાંત બીજી દેશી ભાષાની ખાસ જરૂર નહિ હોય તેઓ તે શિખવાની તકલીફ નહિ લે. તેટલા માટે હિંદ માટે એક ભાષા થવી મુસ્કેલ છે—લગભગ અશકય છે.

દિવસે દિવસે ભિન્ન ભિન્ન દેશી ભાષાનો વિકાસ આગળ વધતો જાય છે, દેશી ભાષાઓનાં હવે સાહિત્યસંમેલનો ભરાવા માંડ્યાં છે,

દેશી ભાષાની ખીલવણી માટે અપૂર્વ જાગૃતિ દેખાય છે. આ પ્રમાણે દરેક દેશી ભાષાનાં મૂળ વધારે ઊંડાં અને મજબૂત થતાં જાય છે. તેથી માતૃભાષાને બદલે બીજી કોઈ સર્વસામાન્ય ભાષા કોઈપણ પ્રાંતમાં વધારે ધ્યાન ખેંચે અથવા વધારે ખીલવવામાં આવે તેની સાથે શક્ય શું છે તે પણ તપાસવાનું છે. કાર્યસિદ્ધિ કરવી હોય તો ઇષ્ટતાના પાઠ વાગોળવા એટલું બસ નથી, પરંતુ શક્યતા તરફ પણ નજર કરવાની છે. અમે આગળ કહ્યું છે તેમ હિંદ માટે એક ભાષાનો સવાલ ઘણોજ મુશ્કેલ અને ગંભીર છે. ઉતાવળા થઈ તેના ઉપર ઉપલકિયા અભિપ્રાયો બાંધી મોટા ઠરાવો કરવા તે યોગ્ય નથી. આખા દેશના વિદ્વાન્ પ્રતિનિધિઓએ એકઠા થઈ આ પ્રશ્ન ચર્ચવો જોઇએ અને ત્યાર પછીજ કંઈક નિર્ણયાત્મક અભિપ્રાય ઉપર આવી શકાય. અમે આશા રાખીએ છિએ કે આ બાબતમાં મહારાષ્ટ્ર સાહિત્ય પરિષદે ઠરાવ ઘડવાની હદ સુધી પહોંચવાની ઉતાવળ કરી છે તેવી ઉતાવળ આગામિ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ નહિ બતાવે.

[હિંદુસ્થાન અગ્રલેખ,
તા. ૫-[illegible]-૧૫]

[૧૮]

ગુજરાતી ભાષામાં દશ ઉત્તમ નવલકથાઓ.

" સત્ય " ના તંત્રી જોગ,

સું બઇ.

મહાશય—

" ગુજરાતી ભાષામાંનાં દસ ઉતમ નવલકથાનાં પુસ્તકો " સંબંધી જે ચર્ચા સૌ. સુશીલા દીવેટિયાએ ઉપસ્થિત કરી છે અને

આપે સહર્ષ વધાવી લીધી છે, તેથી આપના માસિકના વાંચનારા-ઓને રસ તો પડશેજ એમ મારૂં માનવું છે.

ભાષાંતરો અને મૂલ ગ્રંથો વચ્ચે સૌ. સુશીલાએ તફાવત નથી રાખ્યો, એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે આ ચર્ચામાં લેખકોના સત્કાર કરતાં વાચકોને માર્ગસૂચન કરવાનો ઉદ્દેશ વિશેષ પ્રધાન છે. પરંતુ આવી ચર્ચા પૂરતો ગુજરાતી ભાષાનો વિકાસ હજુ થયો હોય એવા અભિપ્રાય ઉપર આવવાનું કારણ મને મળતું નથી. આપણી માતૃ-ભાષામાં ઉત્તમ પ્રકારની નવલકથાઓ એટલી બધી ઉભરાઈ જતી નથી કે તેથી ચુટણી કઠિન અથવા તો ચર્ચા આવશ્યક હોય. મારા નમ્ર મત પ્રમાણે આ જાતની ચર્ચા કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવાને હજુ આપણે આપણી માતૃભાષામાં ઘણું ખેડવાનું છે, અને તે માત્ર સમગ્ર રીતે નહિ, પરંતુ નવલકથાના ખાસ ક્ષેત્રમાં પણ.

કદાચ ગુજરાતી નવલકથાઓનું મારૂં વાંચન બહુ સંકુચિત હશે, તો પણ પ્રયત્ન કરતાં એક, બે, ત્રણ—એમ દશ સુધીની આપે જે પરંપરા માગી છે તે પૂરી કરવાને હું અશક્ત નીવડયો છું—તે મારી શોચનીય નિષ્ફલતા આપને જણાવવી અનુચિત નહિ લેખાય એમ હુ આશા રાખું છું. આથી આપને અને સૌ. સુશીલ દીવેટિયાના પરમ શુભાશયને હું કોઇ રીતે અન્યાય કરવા ઈચ્છતો નથી તેમજ આ ચર્ચા અન્યોને હિતકારક કે ફલદાયિની ભાસતી હોય તો તેમને હું કોઈ રીતે અટકાવી નજ શકું. હું તો માત્ર આપના કૃપામય પત્રના ઉત્તરમાં આ ચર્ચા સંબંધી મારી પોતાની મુશ્કેલી અને અશક્તિ આ-પને રજુ કરી મારી ફરજ અદા કરૂં છું.

ચર્ચામાં અમુક પ્રકારનો ભાગ લેવાની અનિચ્છા છતાં પરોક્ષ રીતે હું આટલો દોરાયો, તેથી કદાચ આપના કેટલાક હાસ્યાનુરાગી વાચકોના મનોરંજનાર્થે ઠીક વસ્તુ મળશે.

મુંબઈ—કાંદાવાડી,
તા. ૨ જાનેવારી ૧૯૧૪.

લા: ફ. મને લાગે છે કે આ ચર્ચા સંબંધી આપ આપના વાચકોને એક સૂચના કરશો તો કંઇક વિશેષ ફલપ્રાપ્તિ થશેઃ તે સૂચના એજ કે જેઓ ઉત્તમોત્તમ નવલકથાઓની ટીપ આપે તેઓ કૃપા કરી સાથે સાથે તે નવલકથાઓની ઉત્તમતાનું સંક્ષિપ્ત પણ સ્પષ્ટ સમર્થન આપે. જો કે કલાના અમુક સ્વરૂપથી ઘાયલ થવાનાં કારણો ઘણી વાર મળી શકતાં નથી, તથાપિ એ સ્વરૂપની વ્યાપક સમાલોચના કરી ખુબીઓ ન જણાવી શકાય તેમ પણ નથી; અને અમુક નવલકથા શા માટે ઉત્તમ છે તે કહ્યા વિના તે ઉત્તમ છે એટલીજ હકીકત બહુ ઉપયોગી થઈ નહિ પડે એવો મને ભય રહે છે. અલબત્ત, આથી આપના માસિકમાં સ્થલાભાવનું વિઘ્ન નડશે પરંતુ એ વિઘ્ન દૂર કરવાની યુક્તિઓ આપને અવશ્ય જડી આવશે એમ હું આશા રાખું છું. મારી અશક્તિ છતા બીજાઓના માથા ઉપર વિશેષ બોજો મૂકવાનું મ્હારૂં સૂચન કંઇક માર્ગદર્શક લાગે તો ક્ષંતવ્ય ગણશો.

["સત્ય" ફેબ્રુઆરી, ૧૯૧૪.]

[૧૯]

આપણી નાટકશાળાઓ.

લડાઇની બીજી અસર ગમે તેટલી થઇ હશે, પરંતુ મોજશોખનાં સ્થળો ઉપર તેની બહુ અસર થઇ નથી. ખાસ કરીને મોટાં શહેરોમાં હજુ પણ નાટકશાળાઓ અને બીજા ગમતરમતનાં સાધનો ધમધોકાર ચાલતાં જણાય છે. બર્લિનમાં, વિએનામા કે લંડનમાં, નાટકશાળાઓ, સિનેમેટોગ્રાફો, વિગેરે આગળની માફક હજુ ચાલુ છે એમ ખબર મળતા રહે છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ આ આનંદનાં સાધનો લડાઇના વખતમાં ખાસ વધારે ઉત્સાહથી ચલાવવાં જોઇએ એમ કેટલાકોની સલાહ છે. મુંબઇમાં પણ ઠેકઠેકાણે નાટકનાં પાટિ-

ચાંઓ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, અને જાણે લડાઇ ચાલતીજ ન હોય એમ કેટલીકવાર ઉપર ઉપરથી ભાન થઇ આવે છે પરતુ પાટિયાને બદલે મુખડમા અંદરની રંગભૂમિનું અવલોકન કરતાં એક પ્રકારની અસહ્ય શિથિલતા જોવામાં આવે છે તેથી કદાચ લડાઈના અસર મુંબાઈની નાટકશાળાઓ ઉપર ખાસ થઈ હોય એવું અનુમાન કરવા કારણ મળે છે.

પરતુ વધારે બારિકીથી તપાસતાં માલૂમ પડશે કે આપણી રગભૂમિની નીરસતા અને શુષ્કતા લડાઇને લીધે ઉત્પન્ન થઇ નથી પરંતુ આપણા કલાકારોની મોટી ખામીને લીધેજ થયેલી જોવામાં આવેછે.

આજકાલ ઘણાંખરાં નાટકોનું અવલોકન કરતાં એમજ જણાય છે કે જાણે હવે સાહિત્ય-પ્રદેશમાં આપણે આવી રહ્યા હોઈએ અને જાણે કાંઇ પણ નવીન ચમત્કાર બતાવવાને આપણે અશક્ત થઈ ગયા હોઇએ ! ગુજરાતી તેમજ પારસી રંગભૂમિ ઉપર હવે પિષ્ટસ્ય પેપણમ્ બહુ મોટા પ્રમાણમાં જોવામાં અવે છે. વસ્તુ સંકલનાઓ, હાસ્યરસની યોજનાઓ, અને લેખોમાં કોઇ જાતની નવીનતા 'અથવા તો નવા જમાનાની જરૂરિયાતોને સંતોષનારી કલ્પનાઓ ભાગ્યેજ નજરે પડે છે. નાયક નાયિકાનાં આકસ્મિક તારામૈત્રક, વચમાં કોઈ પ્રતિસ્પર્ધી અને છેવટે ધર્મનો જય તથા પાપનો ક્ષય, આ જાતની સંકલના સર્વસામાન્ય થઇ પડી છે. આધુનિક કેળવણી ઉપર પ્રહારો, સુધારાવાળાઓ સર્વ બગડી જાય છે, અને ફૅશનની ફિશિયારી વધી પડી છે,—આ પ્રકારનું બકાલું હવે ઠેકઠેકાણે વ્હેંચાય છે. પતિવ્રતા સ્ત્રીઓના ધર્મ અને ભણેલી સ્ત્રીઓનાં કુકર્મ આપણી રંગભૂમિ ઉપર અતિ સામાન્ય થઇ પડયાં છે. પંતુ આપણા સમાજને હવે શું જોઇએ છિએ અને તે શી રીતે મેળવી શકાય, તેમજ આપણી સાંસારિક સર્વ મુશ્કેલીઓ શી રીતે ઉકેલી શકાય તેના ઉપર ગંભીર અને કાર્યસાધક વિચારો ઉત્તમ કલાદ્વારા જનસમૂહ પાસે મૂકવાને કોઈપણ રંગભૂમિ ઉપર પ્રયત્ન થતો નથી.

આપણે ત્યાં જ્યારથી દશ્ય નાટકોનો આરંભ થયો ત્યાર પછીના અરસામાં કદાચ આપણે જુદી જુદી દિશામાં ઠીક પ્રગતિ કરી હશે. પરંતુ છેલ્લા દશકામાં આપણે બહુ આગળ વધ્યા છિએ એમ કોઇથી કહી શકાશે નહિ. અલબત્ત, આપણી રંગભૂમિનો વિકાસ આટલો બધો અટકી પડયો છે તેનાં ગંભીર કારણો છે. બહુ થોડા કેળવાયેલા અને સંસ્કારી લેખકો રગભૂમિને માટે લખવાને બહાર આવ્યા છે. રંગભૂમિનું જ્ઞાન તેમજ સાહિત્યની પ્રસાદી પામેલા વિદ્વાનો ભાગ્યેજ દૃષ્ટિએ પડે છે. નાટકનું અતિ વિશાળ અને ઉપયોગી ક્ષેત્ર માત્ર સામાન્ય કેળવણી પામેલા, સંસ્કાર રહિત અને લગભગ અભણ માણસોના હાથમાં મૂકી દેવાથી ગુજરાતે કેટલી મોટી ભૂલ ખાધી છે તેનો ખ્યાલ હાલની આપણી રંગભૂમિનું બારીક અવલોકન કર્યા વિના આવવો મુશ્કેલ છે. નાટકને હલકુ લેખવાથી સારા માણસોએ તેને હાથ ધર્યું નહિ, અને સારા માણસોએ નાટકને હાથ નહિ ધર્યાથી તે હલકુ થયુ છે, એમ પરસ્પર અસર થવા પામી છે.

હાલ થોડો સમય થયાં મુંબઇમાં "સિનેમા" વાળાઓએ પણ નાટકશાળાઓને ઓછું નુકસાન પહોંચાડયું નથી. પરંતુ આ સ્પર્ધા જરૂરની હતી, કારણકે નહિતર આપણી નાટકશાળાઓની આંખ ઉઘડે તેમ નહોતી. તેઓ તો એમજ માનતા હતા કે આપણાં નાટકો આટલા બધા લોકો જોવા આવે છે તેથી તે ઉત્તમ હોવાંજ જોઇએ. પરંતુ હવે તેઓ સમજી શકયા હશે કે તેઓનાં નાટકો લોકો જોવાને આવતા તેનું મૂળ કારણુ એ હતું કે તે વખતે મુંબઇમાં આનંદનાં બીજાં સાધનો બહુ નહોતાં, અને કયાંય પણ આનંદ અને આરામ લેવાના હેતુથીજ તેઓની મુલાકાત લેવાને લોકો આવતા હતા, નહિ કે તેઓની કૃતિઓના ઉત્તમપણાને લીધે. હવે હજારો લોકો સિનેમેટોગ્રાફ તરફ આકર્ષાવા લાગ્યાં છે. કારણુ કે તેમાં કંઇક નવીન, કંઇક જાણવા જેવું, કંઇક સમજવા જેવું, અને કંઇક ચમત્કારવાળું જોવાનું મળે છે. ત્યારે અપણાં નાટકોમાં એનું એજ પુરાણું પિંજણુ હજુ

ચાલ્યાજ કરે છે, અને તેમાં કોઈ પણ જાતની નવીનતા કે અપૂર્વતા જોવામાં આવતી નથી. તેટલા માટે હાલનાં નાટકોની કમાણી અતિશય ઘટી ગઈ છે, અને આગલા સમયમાં જેમ બે બે ત્રણ ત્રણ વર્ષ સુધી એક નાટક લોકોનું આકર્ષણ કરી શકતું હતુ તેમ હવે બે મહિના સુધી પણ એક નવું નાટક ટકી શકતું નથી.

આમ છતાં હજુ પણ નાટક કંપનીઓના માલેકોની આંખ ઉઘડી હોય એમ દેખાતુ નથી. નાટકોમાં ઉચ્ચ કલા લઇ આવવાને બહુ થોડી કંપનીઓ પ્રયત્ન કરતી જણાય છે. ગાડરિયા પ્રવાહમાં હજુ લગભગ સર્વ તણાતા નજરે પડે છે: સિનસિનરીનાં તમાશામાં જે શકિત અને ધન ખર્ચાય છે તેનો હજારમો ભાગ નાટકના લેખમાં ખર્ચાતો હોય એમ અમે માનતા નથી. ઉત્તમ સાહિત્યના નમુનાઓ વિદ્વાન તેમજ અજાણ વર્ગને સરખી રીતે રૂચે છે તે હજુ તેઓ સમજ્યા નથી: જ્યાં ત્યાં નાટકનું વસ્તુ ભેળું કરી કોઇ ઍક્ટર પાસે કે વાચતાં લખતાં આવડતું હોય એવા કોઈ કહેવાતા "કવિ" પાસે અથવા તો પોતાના શ્રીહાથે નવું નાટક ઉભું કરી દેવું એટલે બસ, એમ લગભગ સર્વ માલેકો સમજે છે. "નાટક તો ભજવવાનું છે; વળી તેમાં સારા લેખકની શી જરૂર?"—આ જાતની માન્યતા લગભગ સર્વ નાટકશાળાઓમાં ઘર કરી રહી છે. પછી આપણી રંગભૂમિનું દર્શન કરનારને તેના ઉપર લડાઇ કરતાં પણ વધારે ભયંકર અસર થયાનું ભાન થાય તેમાં આશ્ચર્ય શું?

["હિન્દુસ્તાન" અગ્રલેખ.
૧૪, મે ૧૯૧૫.]

[૨૦]

વીસમી સદી.

વીસમી સદી ! વીસમી સદી એટલે શું ? ૧૯૦૧, ૧૯૧૬, કે ૧૯૯૯ ? વીસમી સદી હિંદની કે ઇંગ્લંડની, જર્મનીની કે અમેરિકાની, જપાનની કે રશિયાની ? આ જમાનો સૈકા કરતાં દશકાનો, અને દશકા કરતાં પંચકનો વિશેષ છે. સને ૧૯૦૧ અને સને ૧૯૧૬ બંને વીસમી સદીના સમય; છતાં બંને વચ્ચે અંતર ? યુગાંતરનું.

આ યુગમાં આખા સૈકાનું ભવિષ્ય ભાખવું અશકય છે—દીવાનાપણું છે. વીસમી સદીના નામથી ૧૯૧૬ ના સુધારાઓ અને કુધારાઓ, સંસ્થાપનો અને વિપ્લવો, ઉત્ક્રાંતિઓ અને અવનતિઓને ઓળખાવવાં એ ધૃષ્ટતા છે—વિભ્રમ છે. તેટલા માટેજ, તંત્રી સાહેબ, હું માનું છું કે આપની "વીસમી સદી" બહુ યોગ્ય સમયે બહાર આવે છે; તેટલા માટેજ તે અત્યંત આવકારદાયક છે. કારણ કે ઝડપથી જતા જમાનાની "અપ–ટુ–ડેટ" નોંધ રાખનારાં જાહેર પત્રોની હજુ આપણે ત્યાં ઘણી ઉણપ છે. કેટલાંક ૧૯૧૬ ની સાલ છાપનારાં પુસ્તકો અને છાપાંઓમાં હજુ ઓગણીસમી સદીના વિચારો, વિગતો અને આદર્શો રજુ થાય છે. કેટલાક ચુસ્ત પુરાણીઓની કૃતિઓમાંથી ૧૮૯૬ અને ૧૯૧૬ ની કૃતિઓ વચ્ચે બહુ તફાવત જોવામાં નહિ આવે. જમાનાની સાથે ન ચાલવું એ મહા પાપ છે એમ હું નથી કહેતો, અથવા તો ઝડપથી ચાલનારાઓ માટે મોક્ષનાં દરવાજા વહેલા ખુલી જશે એના ઉપર પણ ઘણી દલીલો થઈ શકે તેમ છે. હું તો એટલુંજ કહુંછું કે આ પુરાણી પદ્ધતિ ઇતિહાસથી વિરૂદ્ધ છે, અને જે છાપાંઓ કે પુસ્તકો આપણા સામાજિક ઇતિહાસની ઝાંખી ઝાંખી પણ નોંધ આપવાનો દાવો કરતાં હોય તેઓને માટે આ માર્ગ અનુચિત છે.

એટલા માટે આપની "વીસમી સદી," દૃષ્ટાંત તરીકે, ૧૯૧૬ ના કૈસરની અને આવતે વર્ષે તે બદલી જાય તો તે વખતના કૈસરની ઓળખાણ આપવાનું સાહસ કરે, તો હું તે સાહસ બહુ ઉપયોગી અને સાર્થક સમજું છું. કારણકે આ યુગમાં પળપળમાં સ્થૂલ તેમજ સૂક્ષ્મ પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે. સને ૧૯૦૯ ના કૈસર માટે સુલેહવાદીઓના નેતાઓનો અભિપ્રાય શો હતો? "કૈસર સુલેહ—શાંતિનો ચાહનારો છે. અલબત્ત, દારૂગોળો તૈયાર રાખીનેજ તે સુલેહ રાખવા માગે છે, છતાં તેનો અંતિમ હેતુ તો સુલેહજ છે,—વિગ્રહ નહિજ." સને ૧૯૧૫—૧૬ ના કૈસર માટે હવે એ અભિપ્રાય છે ખરા?

આ તો અભિપ્રાયોની વાત થઈ. પણ આખી દુનિયાનું આ બે વર્ષમાં કેટલું પરિવર્તન થયુ તેનો કાંઇ હિસાબ? એ હિસાબ કરવાને પણ એક જમાનો જોઇશે. જેમ સમસ્ત પૃથ્વી આંખના પલકારામાં પલટાતી જાય છે, તેમ તેના અણુ અણુમાં પણ પ્રત્યેક ક્ષણે ક્ષોભ, પરિવર્તન, સમીકરણ, નવીકરણ, ઉન્મૂલન, ચાલી રહેલ છે. જ્યાં સવારે ખુશનુમા પ્રકાશ પ્રકાશી રહ્યો હતો ત્યાં મધ્યાહ્ન વખતે બૉમ્બમાંથી ફાટી નીકળતા ઝેરી ધુમાડાઓની ઘનઘોર ઘટાઓ છવાઈ રહી છે. જ્યાં ગઇ કાલે વિશ્વબંધુભાવની વાતો થતી હતી ત્યાં આજે રક્તની નદીઓ વહેવા માંડી છે. જે હાથથી થોડા સમય ઉપર સુલેહ—શાન્તિનું તત્વજ્ઞાન લખાતું હતું તે હાથ આજે "મશીનગન" ઉપર રોકાયેલો છે. જે અવાજ હમણાંજ દેવળમાં પ્રભુનાં ગુણગાન સંભળાવતો હતો તે આ ક્ષણે યમદેવનું આહ્વાહન કરી રહ્યો છે.

સને ૧૯૧૪ ના મે અને જુન માસમાં જર્મની સ્વર્ગનું ધામ લેખાતું હતું. અમેરિકનો તેમજ રશિયનો, અંગ્રેજો તેમજ હિંદીઓ, છેલ્લી ઘડી સુધી જર્મનીની મહત્તાનાં ગુણગાન ગાઇ રહ્યા હતા. તે સમયે જર્મનીની સરખામણીમા અમેરિકા પણ ગદું તથા ત્રાસદાયક લાગતું હતું; પારીસ અશાન્ત અને ઉદ્વેગવાળું, સ્વદેશાનુરાગ વિનાનું,

મોજશોખમાં ડૂબેલું, રાષ્ટ્રીય ભાવના રહિત દેખાતું હતું, ઇંગ્લંડ મજૂરો અને સ્ત્રીઓના ઝઘડાઓથી ક્ષુબ્ધ, "હોમ રૂલ"થી હચમચાયેલું, ક્ષુદ્ર વાસનાઓવાળું, સંકુચિત દૃષ્ટિમર્યાદા રાખનારૂં, કૂવા માંહેલા દેડકા જેવું, લેખાતું હતું; ત્યારે જર્મની નિયમિતતા, શાસ્ત્રીયતા, કર્તવ્યનિષ્ઠતા, અભિનિવેશ, આત્મમાન, આત્મબળ, ગભીરતા, દેશાભિમાન, અને રાષ્ટ્રીય ગૌરવથી દીપતું, શાંતિનું ધામ, ઉન્નતિનું સ્થાન, બળદના રેકડાઓમાં જાણે એક વિમાન સમાન ઓળખાતું હતું ! એ અરસામા કોઇ બીજી દુનિયામાંથી કોઇ દેવ કે માનવીને આ દુનિયામાં અવતરવાની પસંદગી આપવામાં આવી હત તો તે પોતાની જન્મભૂમિ તરીકે કયો દેશ પસંદ કરત ? ઇંગ્લંડ, અમેરિકા, ફ્રાન્સ, રશિયા, જપાન, હિંદ કે જર્મની ? આખી દુનિઆના અભિપ્રાયો એકઠા કરીને તે નિશ્ચય ઉપર આવવા માગત તો અવશ્ય જર્મનીનેજ તે પોતાની જન્મભૂમિ તરીકે માન્ય કરત.

અને આજે ? આજે દુનિયામાં એવું કોઇ પણ સ્થળ હોય કે જ્યાં એક ક્ષણની પણ શાન્તિ નથી, જયાં આત્માનાં સર્વ સૂક્ષ્મ તત્ત્વોની હોળી સળગાવવામાં આવી છે, જ્યાં સ્વાર્થ અને વિનાશનું વાતાવરણ સર્વત્ર છાઇ રહ્યું છે, અને જ્યાં આત્માને વહેંચીને સ્થૂલ માટી ખરીદવાને લાખો મનુષ્યોનાં બલિદાનો અપાઇ રહ્યાં છે, તો તે સ્થળ ૧૯૧૪ ના જૂન માસનું જૂનું જર્મનીજ છે એમ આખી દુનિયા એક અવાજે કહેશે. યુરોપના પ્રાણ સમાન લેખાતા જર્મનોએ આંખ મીચીને ઉઘાડીએ તેટલા સમયમાં યુરોપની કેટલી દુર્દશા કરી નાંખી છે ! ૧૯૧૮ ના જુન મહિનામાં યુરોપ પૃથ્વીનું શિરોમણિ હતુ. અને ૧૯૧૪ ના ઑગસ્ટની પહેલીનું યુરોપ ? ૧ લી ઑગસ્ટ ૧૯૧૪ ને દિવસે યુરોપના ચૂરેચૂરા થઇ ગયા. ત્યાર પછી આજ દિન સૂધી દરેકે દરેક દિવસ અપૂર્વ શોકનો નોંધાઇ ચૂકયો છે,

આવનાર દરેક વર્ષનો પ્રત્યેક દિવસ શોકસંવત્સરીનોજ લેખાશે. એ-કજ વર્ષમાં આવી ૩૬૫ શોકસંવત્સરીઓનું ઉત્પાદક કોણ ? ૧૯૧૪ ના જુન માસનું અદ્વિતીય જર્મની !

હવે સને ૧૮૭૦, જુલાઈ ૧૯ મી તારીખ એક એવી તારીખ થઇ ચૂકી છે કે જેનું રહસ્ય દિન પ્રતિદિન વધતુંજ જાય છે, અને જેનો મહિમા ક્યાં સૂધી વધશે તેનો અત્યારે ભાગ્યેજ ખ્યાલ આવી શકે છે. આ ભયાનક તવારીખ સાથે રાજ્યોની ઉથલપાથલનો ઇતિ-હાસ ગાઢ રીતે જોડાયેલો છે. પ્રજાકીય અને રાજકીય આત્માના ગંજાવર સોદા ૧૮૭૦ ના જુલાઇની ૧૯ મીથી શરૂ થયા છે. એ અપૂર્વ દિને ફ્રાન્સે પોતાનો આત્મા એક શહેનશાહના હાથમાંથી ઝું-ટવી લઇને પ્રજાના હાથમાં સોંપ્યો; તેજ સમયે જર્મનીએ પોતાનો આત્મા એક શહેનશાહને અર્પણ કર્યો. હાર્યું ફ્રાન્સ, છતાં બોનાપા-ર્ટોથી મુક્ત થયું પણ ફ્રાન્સ; જીત્યું જર્મની, છતાં કૈસરોના હાથમાં કેદ થયું પણ જર્મની. પણ આપણી આ દૃષ્ટિ ઠેઠ ૪૫ વર્ષે ઉઘડે છે ! ૧૮૭૦ થી ૧૯૧૪ ના જુન સૂધી તો, તે સમયે જીતનારનીજ જીત અને હારનારનીજ હાર ગણાઈ હતી ! ૧૯૧૪-૧૫-૧૬ માં જગતનાં પડળ ઉઘડી ગયાં, અને સર્વની ખાત્રી થઈ કે ખરી જીત ફ્રાન્સની, અને ખરી હાર જર્મનીની હતી.

અને જર્મનીને આ ફટકો મારનાર તે પોતેજ છે. જર્મનીનું ખૂન નથી થયું, પણ આત્મઘાત થયો છે. જર્મનીએ જગતને જાણ-વાની પરવા ન કરી તેથીજ તે છેલ્લી ઘડીએ છેતરાયું. સર્વિયા, બેલ્જિયમ, ફ્રાન્સ, ઈંગ્લંડ, રશિયા, જપાન, સર્વને તે સમજી ન શક્યું તેનું કારણ એજ કે ૪૫ વર્ષ સૂધી જર્મનીએ પોતાની આસપાસ માનસિક દીવાલ ચણી હતી, અને તે દીવાલની બહાર એક પણ જર્મન જાય તો તેને દેહાંત-દંડની શિક્ષા હતી. પ્રશિયન કવાયતમાં તે એટલું બધું મશગૂલ હતું કે આસપાસ નજર કરવાનો તેને વખત નહોતો. વીસમી સદીમાંથી પોતે એકલુંજ નહિ પણ આખી દુનિઆ

પસાર થતી હશે તેનું તેને સ્વપ્ન પણ નહોતું. અર્ધા સૈકા સૂધી માનસિક તથા સ્થૂલ દારૂગોળો તૈયાર કરવામાં તલ્લીન થવાથી તે આત્મિક દારૂગોળાની કિમ્મત કે શક્તિ સમજી ન શક્યું. નહાનાં રાજ્યોમાં વીજળીની ચમક હોઈ શકે તેનો અનુભવ તેને વીસમી સદીના બેલ્જિયમેજ કરાવ્યો. પ્રમાદી બ્રિટન ધારે તો આંખની મીટમાં ચેતનમય બની શકે તે ૧૯૧૫ માં પહેલી વાર સિદ્ધ થયું. શોખીન ફ્રાન્સ બાઇઓને સ્વર્ગમાં પલટાવી શકે તે પ્રશિયન કવાયતમાં કોઇએ નહિ જ શિખવેલું ! "સ્ટીમ-રોલર" રશિયામાં પણ વીસમી સદીની ઝડપ હોઇ શકે તે કૈસરે કોઇને નહિજ કહેલું ! માનસિક દીવાલ ચણનાર પોતેજ ફસાયો.

બસ, આ દારૂણ શોકમાં એટલોજ દિલાસો છે કે સ્થૂલ વાસનાઓ રક્તથી ધોવાઇને દિન પ્રતિદિન શુદ્ધ અને પવિત્ર થતી જાય છે. બેલ્જિયમ તેના દુઃખની વાતો નથી કરતું, પણ પોતાના ગૌરવનુંજ સ્મરણ કરે છે. ફ્રેન્ચ લોકો અર્ધા સૈકા સૂધી પોતાને દુર્ભાગી, નિર્બલ, આશાવિહીન, મૃતપ્રાય, સમજતા હતા. ફ્રાન્સ મરેલું નથી પણ સજીવન છે, આશામય છે, ચેતનમય છે, મહાન્ છે, એવાં ઉત્સાહપ્રેરક ગીતો હવે ફ્રાન્સમાં ઘેરેઘેર ગવાઇ રહ્યાં છે.

છતાં હજુ વીસમી સદીના ગર્ભમાં શું છે તે કોણ કહી શકશે ? જે દાવાનળ ફાટી નીકળ્યો છે તેનાં સર્વ પરિણામો મનુષ્યની બુદ્ધિ અત્યારે તો કળી શકે તેમ નથી. એટલુંજ નહિ પણ દાવાનળની મર્યાદા માપતાં માપતાં પણ માનવીનું મગજ થાકી જાય તેટલી તેની વ્યાપકતા છે. યુરોપની વસ્તી લગભગ ૪૦ કરોડની ગણાય, તેમાંથી લગભગ ૩૪ કરોડ એક બીજાનાં માથાં કાપવાના કાર્યમાં ગુંથાયેલા છે ! પરંતુ તેથી બીજા દેશો લડાઈની અસરથી મુક્ત નથી. એશિઆનો ૧/૬ મો ભાગ હાલ લડનારાં રાજ્યોની માલિકીનો છે. યુદ્ધના ગોળાઓ ઉત્તર સમુદ્રથી બંગાળના અખાત સૂધી સંભળાયેલા છે; શાન્ટુંગનાં ખેતરો અને પાસિફિકના ટાપુઓ, ચીલીનો કિનારો અને

ફ્રૅંકલૅંડના દ્વીપો, નાઇલ નદીનો તટ અને પર્શીયન અખાત, ટાઇગ્રીસ તથા યુફ્રેટીસની સપાટી અને આફ્રિકાનાં રણો, ટોગોલૅન્ડ તથા કૅમેરૂનની ઘટાઓ અને કૉકેસસ તથા આલ્પ્સનાં ગગનચુંબિ શિખરો, ડાર્ડેનલ્સ અને સીરીઆથી પર્શિયા સૂધી, બ્રીટનના પૂર્વ કિનારાથી યુરોપના હૃદય સૂધી, પારીસથી વૉર્સો પર્યંત, સ્વિટ્ઝરલૅંડથી આર્કિપેલેગો સમુદ્ર પર્યંત, ડાન્યુબથી બાલ્ટિક પર્યંત, સર્વભૂમિ, લડાઇ, લડાઇ, લડાઇના ઘંટનાદથી ગાજી રહેલ છે. સૈકાના સૈકા સૂધી જે મહાપ્રશ્નો દુનિઆનુ ધ્યાન ખેંચી રહ્યા હતા તે સર્વ આ મહા યુદ્ધમાં સંડોવાયેલા છે. દુનિઆના નકશા ઉપર સેંકડો વર્ષ થયાં જે ફેરફારો નહોતા થઇ શક્યા તે બે વર્ષમા થઇ ચૂક્યા છે. પરંતુ રાજ્યોની ઉથલ પાથલ, દેશોની વહેંચણી, પ્રજાઓનો ઉન્નતિ–અવનતિ, આ યુદ્ધનાં માત્ર ક્ષુદ્ર પરિણામો છે; ખરૂં પરિવર્તન તો ભાવનાઓનું, આદર્શોનું, વિચારોનું, લાગણીઓનું, કરોડો માનવીઓના જીવન પ્રવાહનું, થયું છે, થતું જાય છે, અને થશે.

તેટલા માટે આ સર્વવ્યાપી યુદ્ધના ઘટનાદથીજ જમાનાની ત્વરિત ગતિ માપવાની નથી, પરતુ રાજકીય, સાંસારિક, વૈજ્ઞાનિક, ઔદ્યોગિક, આર્થિક, ફેરફારોથી દુનિઆ દિન પ્રતિદિન જે નવુ રૂપ ધારણ કરતી જાય છે તેના ઉપરથી ભવિષ્યનું ચિત્ર દોરવાનું છે. અને તે માત્ર યુરોપ, અમેરિકા કે જપાનમાંજ નહિ, પણ આપણા રગશિયા ગાડા જેવા દેખાતા પુરાણા હિંદુસ્તાનમાં પણ. આપણી રાજકીય પ્રગતિનોજ દાખલો લઇએ. હજુ આપણે મંઝલ ઘણી કાપવાની છે તે નિર્વિવાદ છે. છતા જોતજોતામાં આપણે ઘણા આગળ ધસ્યા છિએ એમ નિરાશાવાદિઓને પણ કબૂલ કરવુ પડશે. ગઇ કાલેજ સ્વરાજયની વાત કરવી તે મહા પાપ હતુ,--આજે સરકારી ઑફિસરો આપણને સ્વરાજ્ય ઉપર ભાષણ આપે છે! ૧૯૦૧ ની પહેલાંના ઉદ્દામો ૧૯૧૬ માં મવાલો ગણાય છે; આજના ઉદ્દામો આવતી કાલે કેવા ગણાશે તે કોણ કહી શકશે? ગઇ રાત્રિએ લશ્કરી દુનિઆમાં

આપણું નામ નિશાન નહોતું; ઉંઘ કરીને પ્રાતઃકાળમાં ઉઠીએ છિએ તો આપણે વિસ્મયપૂર્વક ફ્લૅન્ડર્સમાં અને ઇજીપ્તમાં, યુરોપમાં અને આફ્રિકામાં, હિંદના કાળા બહાદૂરોનો ડંકા વાગતો સાંભળીએ છીએ ! એક સમય એવો હતો કે આપણે આપણી વફાદારી માટે વાજાં વગડાવતા તોપણ આપણે સર્વ દેશનિકાલ થવાના ભયથી મુક્ત નહોતા; આજે આપણી વફાદારી ઉપર શંકા લઈ જનારને આપણે દેશનિકાલ કરી શકીએ તેમ છીએ. આપણી જે રાજકીય મહત્વાકાંક્ષા મૃગજળવત્ અને આકાશમાંના "ચાંદા" જેવી ગણાતી હતી, તે હવે શક્ય, યોગ્ય, ઇષ્ટ, અનિવાર્ય ગણાય છે.

તથાપિ મનુષ્યની દૃષ્ટિમર્યાદા કેટલી બધી સંકુચિત છે ! આપણી હયાતીમાંજ અનુભવેલો ઇતિહાસ હવે પછી આવનાર ભવિષ્યને લાગુ પાડતાં આપણે કેટલા બધા અચકાઇએ છીએ ! આપણે પ્રથમ માની લીધેલી અશક્યતાઓને આપણી નજર આગળ શક્યતાઓમાં બદલાઇ ગયેલી જોઈએ છીએ, છતાં આજની નવી ભાવનાઓ નવા આદર્શો, આવતી કાલે મૂર્તિમંત થઇ શકે એવી આપણે સાફ ધસીને ના પાડીએ છીએ ! ભિન્ન ભિન્ન જાતિઓ, પંથો, અને પ્રણાલિકાઓથી વિટળાયેલો ભારતવર્ષ છેવટે એકરૂપ ધારણ કરશે, એક રાષ્ટ્ર બનશે, એક ચેતનવૃતી પ્રજામાં પ્રાદુર્ભાવ પામશે,—આ આદર્શ શું તદ્દન સ્વપ્નમયજ છે ? ભૂતકાળના નિરાશાવાદીઓ જૂઠા પડયા, તો વર્તમાનકાળના નિરાશાવાદીઓ શા માટે જૂઠા નહિ પડે ?

જેમ આપણા રાજ્યદ્વારી આશાવાદીઓ સાચા ઠર્યા છે અને ઠરશે, તેમ આપણા સામાજિક આશાવાદીઓનાં સ્વપ્નાંઓનો પણ કોઇ દિવસ સાક્ષાત્કાર શા માટે નહિ થાય ? આપણી સામાજિક નિશ્ચેતન સ્થિતિ હવે રહી નથી. આપણો સંસાર કેટલી ઝડપથી બદલાતો જાય છે તે યથાર્થ અવલોકન કર્યા વિના સમજી શકાય તેમ નથી. ગુજરાતના એક ગામડામાં થઈને મુંબઇમાં આવો એટલે સમજાશે કે જમાનાએ આપણા જીવનમાં શા શા ફેરફારો કર્યા છે.

જે સાંસારિક બંધનો ગામડાંઓમાં શાસ્ત્રવિહિત, પવિત્ર, અભેદ્ય, અનિવાર્ય ગણાય છે, તે શહેરોમાં આવતાં સાગરમાં મીઠાની પૂતળી-ની માફક કોણ જાણે ક્યાં ગળી જાય છે ? છતાં આ સામાજિક જાદુ ઉત્પન્ન કરનાર સુધારકો નવીન સુધારકોના મનોરથોને અશક્ય અને આકાશપુષ્પવત્ માની રહ્યા છે. તેઓના મનથી વિધવા–વિવાહ, બાળલગ્ન, પરદેશગમન, વિગેરે પ્રશ્નો હજુ સંસાર સુધારાની પરાકાષ્ઠાનું ભાન કરાવે છે. એમના સમયના આ " ભયંકર સુધારકો "ને જ્યારે નવા સુધારકો કહે છે કે આ જૂના પ્રશ્નો હવે પંતુજીઓ, શાસ્ત્રી-બાવાઓ, નગરશેઠો અને જ્ઞાતિમંડળોના હાથમાં સોંપાવા જોઈએ, અને દેશના કેળવાયેલા તથા બુદ્ધિશાળી 'વર્ગે' આ ઉપરાંત વધારે વ્યાપક, વધારે મૂલગામી, વધારે સંસ્થાપક, વધારે મહાન્ સાંસારિક વાતો હાથ ધરવી જોઈએ, ત્યારે એ " ભયંકર સુધારકો " એમની કટાક્ષના અગ્નિથી આ " અશક્ય મૂર્ખ નવીનો " ને જીવતા બાળી નાંખવાને આતુર થઈ જાય છે !

છતાં આપણને વિશ્વાસ છે કે આપણી સમાજની ભાવનાઓ બહુ થોડા સમયમાં જબરદસ્ત થશે. માત્ર વિધવા–વિવાહ કે પરદેશ-ગમનની છૂટથી આપણે મલકાઇને બેસી નહિ રહીએ, પરંતુ સમસ્ત સમાજનું નવીકરણ કરવામાં યોજાઈશું. ધારીએ તો દેશમાંથી દરિદ્રતા અને અજ્ઞાનને દેશવટો આપી શકાય તે સાબીત કરીશું. મહાન્ વિચારો અને મહાસારત પ્રયત્નો હોય તો સર્વ દેશબાંધવોને તેઓની જીવન-યાત્રામાં એક સરખી તકો અને સાધન સામગ્રી પૂરી પાડી શકાય, એ આજે દેખાતું સ્વપ્ન સાચું ઠરાવીશું. સાહેબ, મ્હારી શુભેચ્છા છે કે આ સ્વપ્નની આજે નોંધ લેનાર આપની " વીસમી સદી " એ સ્વપ્નના સાક્ષાત્કારની નોંધ લેવાને ભાગ્યશાળી થાય.

[" **વીસમી સદી** " એપ્રિલ, ૧૯૧૬.]

[૨૧]

સ્વર્ગસ્થ " હાજી. "

ગુજરાતના રસસૂના રસ–મન્દિરનો રસઘેલો પૂજારી.

હાજીને કોણ નથી ઓળખતું ? આખું બેકદર ગુજરાત ઓળખે છે ! અને શા માટે ન ઓળખે ? ગુજરાતમાં જાણીતાં થયેલાં સૌ જશનામીઓ અને જશકામીઓની હાજીમહમદ જીવતી જાહેર ખબર હતો. ગુજરાતનાં રત્નો તેમ જ કોયલાઓને ઉંડા અંધકારમાંથી ખેંચીને પ્રકાશમાં મૂકવાનું અપૂર્વ માન " વીસમી સદી "ના માલેકને જ છે. " વીસમી સદી " ન હત તો ઘણાયે સાહિત્યસૂર્યો આથમી ગયા હત અને ઘણાએ કવિ–શશાંકો ઉગ્યા ન હત. અને ગુજરાતની ચિત્રકલાનું શું ? સાહિત્ય પરિષદે જેટલાં વર્ષોમાં ચિત્રકલા માટે નથી કર્યું તેટલા મહિનાઓમાં " વીસમી સદી " એ કરી બતાવ્યું.

રવિશંકર રાવળ અને પુરૂષોત્તમને કલાની દુનિઆમાંથી હાજીમહમદે શોધી કહાડ્યા અને " વીસમી સદી " એ ચિરંજીવ બનાવ્યા. કનૈયાલાલ મુનશીને ગુજરાત સમક્ષ યથાવિધિ વ્યક્ત અને પ્રકટ કરનાર પણ હાજીમહમદ જ. ચન્દ્રશંકર પંડ્યાનાં સ્નેહ–ગીતોને પાંખ આપનાર પણ " વીસમી સદી "—" સમાલોચક " નહિ. નરસિંહરાવને સજીવન કરનાર પણ એ જ " ઉમ્મરખાયાં " નો રસરૂપ. પ્રોફેસર કાન્તિલાલને આગ્રાની પ્રયોગશાળામાં પણ સાહિત્યનું નિરંતર સ્મરણ આપનાર અને ત્હેના વિજ્ઞાનને રસાત્મક બનાવનાર પણ આ જ રસાત્મા. કવિ ન્હાનાલાલને ભૂત અને ભવિષ્યની ઉંડી બખોલોમાંથી સમજાવી પટાવીને બહાર બોલાવનાર અને વર્તમાન પ્રવાહમાં ધકેલનાર " કવિ " નો અંતરાત્મા છે ખરો જ પણ એ અંતરાત્માનો પ્રેરક ઘણે અંશે આ ચિત્ર–જાદુગર. ગેઇટીની રંગભૂમિને મુંબઇ બહારની દુનિઆ પાસે જાણીતી કરનાર અને મ્હારી નમ્ર નાટ્યકૃતિઓને

ફ્રોટોગ્રાફમાં આબેહુબ ઉતારી નાટ્યકલામાં નવીન રસ સિંચનાર પણ એ સાહસિક તંત્રી જ. " તારાપોર " ને મુલ્ક–મશહૂર કરનાર પણ એ જ ખોજા મહોલ્લાનો મહાનુભાવ.

ગુજરાતના રસ–મન્દિરનો આવો દિલોજાન પૂજારી ગુજરાતે બીજો કોઇ જોયો નથી. એ રસઘેલો બિચારો રસની શોધમાં ને શોધમાં જ ચાલ્યો ગયો. " વીસમી સદી " તેની સુંદર સ્વપ્નસૃષ્ટિના એક ન્હાના ખંડનું જ પ્રતિબિંબ હતું. એની ભાવનાઓ તો જબ્બર હતી. અને ૧૯૧૬ માં મ્હારી સાથે કલાકોના કલાકો બેસીને "વીસમી સદી" નાં સ્વપ્નાંઓ તેણે રચ્યાં હતાં તે ઉપરથી કહી શકું છું કે તેની મુરાદો ચોથે ભાગે પણ બર નથી આવી. એક સારૂં માસિક ફત્તેહમંદીથી ચલાવવામાં આ રસસૂના પ્રાંતમાં કેટલી જહેમત ઉઠાવવી પડે છે તેનો ખરો ખ્યાલ હાજીમહમદનું જીવન જાણ્યા વિના કદી આવવાનો નથી. એ રસભીનો મજૂર " વીસમી સદી " પાછળ કેટલી તનતોડ મહેનત કરી રહ્યો હતો તે તેના નિકટના સ્નેહીઓ જ જાણે છે. યૂરોપ અમેરિકાનાં સારામાં સારાં ચિત્ર–માસિકોની બરોબરીમાં મુકી શકાય એવું " વીસમી--સદી " ને બનાવવાનું તેનું વ્રત અજબ હતું. સારામાં સારા ગુજરાતના લેખકો પાસેથી લેખો મેળવવામાં તેની હૃદયહારક મીઠાશ અને સમજાવટ જોર હતાં. એક વાર તમારા ઉપર હાજીએ નિશાન તાક્યુ પછી તમારૂ મગદૂર નહિ કે તમે છટકી જઈ શકો. તમારે ત્યાં હમેશના બે ધક્કા ખાઇને પણ તમારી પાસે લખાવશે. તમે માથેરાન જશો તો તારથી તમને યાદી આપશે. વિષય માટે વસ્તુ મેળવવાનું બહાનું કહાડશો તો એ વિષય ઉપર ઢગલાબંધ સાહિત્ય તમારા હાથમાં આવીને પડે એવી એ તજવીજ કરશે. મ્હારા પોતાના જ બે જાણવા જેવા અનુભવો કહી દઉં. લૉર્ડ જ્યૉર્જ ઉપર મ્હારે લેખ લખવો એવો હાજીમહમદે સંકલ્પ કર્યો: મ્હેં ઘણીએ આનાકાની કરી: અગવડો બતાવી: તે બધી અગવડો તેની પાસે ટકી શકે તેમ ન હતી. તેના છપાતા અંકમાં કોઈ રીતે

મ્હારે લેખ આપવો જ જોઇએ એ તેની પ્રતિજ્ઞા હતી. છેવટે મ્હેં લૉઇડ જ્યૉર્જના જીવનચરિતની કેટલીક હકીકતો મ્હારી પાસે નહિ હોવાનું બહાનું કહાડયું. બીજે દિવસે લૉઇડ જ્યૉર્જ વિષે થોકબંધ પુસ્તકો મ્હારે ત્યા આવીને પડયાં! હું મ્હાત થયો! એવી જ રીતે બીજી વાર બ્રાયંડ સંબધી સ્કેચ લખવાની મ્હને ફરજ પાડી! કોણ જાણે કયાંથી બ્રાયડ સંબંધી હું વાંચી ન શકું તેટલું સાહિત્ય મ્હારે ઘેર એ ફેંકી ગયેલ!

જેમ "વીસમી સદી" નો ગુજરાત ઉપર ઉપકાર અથાગ છે તેમ "વીસમી સદી" અજાણતાં ગુજરાતનું ગુન્હેગાર પણ બન્યું છે. "વીસમી સદી" એ ગુર્જર સાહિત્યની સુંદર કૃતિઓને જેમ ચિત્રોથી ઓર સુંદર કરી બતાવી તેમ એ જ ચિત્રોના ઠઠીરાથી કેટલાક કચરાની પણ ખોટી કિમ્મત અંકાવી. ગુર્જર સાહિત્યના ખોટા આંક ઘણા સમય થયા અંકાય છે—પણ એ ખોટી આંકણીમાં "વીસમી સદી" એ તો અવધિ કરી. નિર્માલ્ય જોડકણાંઓ મોહક ચિત્રોનાં ચોકઠાંમાં કાવ્યકુંજો તરીકે શોભવા માંડયાં! ટાઢલી વાર્તાઓ રંગની પિછી વડે ચમત્કૃતિઓ તરીકે પૂજાવા લાગી! દયાને પાત્ર એવાં સાદાં માનવીઓ દેવ-દેવીઓ જેવાં ચિત્રામણમાં પ્રકટી નિકળ્યાં! બાહ્ય ખોળિયાંની ખુબસુરતીમાં આંતર તેજ ભૂલાઈ ગયાં! ચિત્ર-સાહિત્યના ડાકડીમાકમાં રસ-સાહિત્ય ચિત્રવત્ થઈ ગયું! લેખકોના ફોટોગ્રાફ જોવામાં વાચકો લેખને વિસરી ગયા! શોભાની ખાતર સંગીનતાનાં બળિદાન અપાયાં!

પણ આ બધાં "વીસમી સદી" ની પ્રવૃત્તિનાં પરોક્ષ પરિણામો હતાં. એ પરિણામો સામે સાવધાની રાખવા જેટલો અવકાશ એ ચિંતાગ્રસ્ત તંત્રીને ન હતો, "વીસમી સદી" ને આકર્ષક બનાવવાની ઉપાધિ એટલી મ્હોટી હતી કે એને સૌનો ઉપયોગ કરી લેવો પડતો. એ ઉદાર, ઉત્સાહપ્રેરક, ભલા ભાઇએ ગુજરાતના સારા નરસા સૌ લેખકોનું યથાશક્તિ આતિથ્ય કરીને જ પોતાની કૃતકૃત્યતા

માની. એણે સૌને નિવાજ્યાઃ સૌની કદર કરીઃ સૌનો ઉપયોગ કર્યો. માત્ર એનો જ ઉપયોગ કોઇએ ન કર્યો. સાહિત્ય–મંદિરનો પૂજારી પોતે જ પ્રભુતાને ન પામ્યો. ગરીબામા "વીસમી સદી" શરૂ કર્યું અને તેને ગરીબીમા જ મૂકીને એ દિલાવર મુફલીસ સ્વર્ગસ્થ થયો. "વીસમી સદી" ની ખાતર તેનુ થાકેલુ શરીર વિક્ટોરિયામાં પણ ન બેસે એ તપ પાસે ખાદીધારી તપસ્વીઓએ પણ શિર ઝુકાવવું જોઇશે અંગ ઉપર સારૂં કપડુ ન હોય તો ચાલે, પણ યુરોપ–અમેરિકાના નવીનસા નવીન અને મોઘામાં મોઘા માસિકો-ત્રિમાસિકો વિના ન ચાલે. એ હાજીમહમદની સાહિત્યભક્તિ! ખોજા મહોલ્લાના મલેરિયામાથી ઉગરવાને હવાફેર માટે ખર્ચી ન મળે, પણ રૉયલ-એશિયાટિક સોસાઇટીને શરમાવે એવા મુસલમાની જાહોજલાલીનો પુસ્તકભંડાર પોતાનો કહેવરાવવો એ માજશોખ ઉમ્મરખાયાનો ઉપાસક સુધી જ માણી શકે.

એકદર ગુજરાતે હાજી જીવતા તો તેની કદર ન કરી. ન સાહિત્ય પરિષદે એ રત્નને પારખ્યુ, ન સ્વરાજ્ય–સભા આ મહાન પ્રચારક (*Propagandist*) નો ઉપયોગ કરી શકી, ન સાબરમતી આશ્રમને આ તપસ્વીને હૈયે ઝળી રહેલા તનખાના દર્શન થયા. એ તનખો છેવટે આપણે હોલવાઇ જવા દીધો. દીવેલની ખામીએ એ દીપક ઠરી ગયો. દેહના દર્દ કરતા એ દિલના દર્દથી આજારી હતો, અને એને લીધે આખું ગુજરાત આજારી છે. ગુજરાત પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરે ત્યાંસુધી આજારી જ રહેશે. "વીસમી સદી" જીવત ન રહે ત્યાંસુધી એ પ્રાયશ્ચિત્ત પૂરૂં ન જ થાય. એ રસસાલીના પ્યારામાં પ્યારા છોકરને ગુજરાત મરવા ન દે તો જ એના રસભીના રૂહને સાચી શાન્તિ મળે.

["**સમાલોચક**" ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૧
તથા
"**હાજી મહમ્મદ–સ્મારક–ગ્રન્થ**"]

[૨૨]

ન્હાની ન્હાની બાતો !

અહો ! ન્હાની ન્હાની **બાતોનો** આ **સંસાર** બનેલો છે !
ન્હાની ન્હાની **રજનીમાંથી પ્રભાતની** પ્રફુલ્લતા સરે છે.
ન્હાનાં ન્હાનાં **પ્રભાતકિરણો** બાદલને ઘનઘોર **ઘટાઓથી** ભરે છે.
ન્હાનાં ન્હાનાં **મેઘબિન્દુઓ** વડે **ગિરિઝરણાંઓ** ઝરે છે.
ન્હાનાં ન્હાનાં **ઝરણાંઓ સરિતાઓના** ધોધ વહાવે છે.
ન્હાની ન્હાની **સરિતાઓ સાગરો** છલકાવે છે.
ન્હાના ન્હાના **સાગર-તરંગો** સારા **સંસારને** હિંચાવે છે.
ન્હાની ન્હાની **સંસાર-લહરીઓ** સકલ **બૃંદાવન** ઝૂલાવે છે
ન્હાનાં ન્હાનાં **બૃંદાવન-વૃક્ષો કુંજકેલીઓ** બનાવે છે.
ન્હાનાં ન્હાનાં **કુંજો** "**રાધકે પ્યારે**" ને બિહાવે છે.
ન્હાનાં ન્હાનાં **રાધિકા** બાલમુકુંદની **બંસરી** ડોલાવે છે.
ન્હાની ન્હાની **બંસરી ગોપ-ગોપીઓને** નચાવે છે.
ન્હાનાં ન્હાનાં ગોપ-ગોપીઓ સારા **સંસારને** સોહાવે છે.
ન્હાનાં ન્હાનાં **સંસાર-ગ્રંથનાં** પાનાંઓ **માનવ પુરાણ** સુણાવે છે.
ન્હાનાં ન્હાનાં પુરાણો પાક **પયગમ્બરોની** યાદ અપાવે છે.
ન્હાના ન્હાના **પયગમ્બરો** યુગ યુગના **અગ્નિ** પ્રકટાવે છે.
ન્હાના ન્હાના **અગ્નિ પાપ-પાખંડના** પહાડોને પ્રજાળે છે.
ન્હાનાં ન્હાનાં **પાખંડ મહાત્મા મોહનને** જલાવે છે.
ન્હાના ન્હાના **મહાત્મા** સારી **સલ્તનતને** થરથરાવે છે.
અહો ! **વિરાટ બ્રહ્મ** સૌ સલ્તનતને ન્હાની ન્હાની બનાવે છે.

["**સમાલોચક**", સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૧.]

[૨૩]

ઉદ્યાન કે કબ્રસ્તાન ?

[એક અંકી દૃશ્ય]

સ્થળ—**શહેરની બહારનો જાહેર રસ્તો.**

સમય—**વસંતની પહેલી સવાર.**

[અમરાપુરીની યાદી આપે એવાં મનોહર ફૂલોની ટોપલી જમણા ખભા ઉપર લટકાવીને વસંતનું તત્ત્વચિંતન કરતી ન હોય તેમ **માલિની** રસ્તા ઉપર સમાધિસ્થ ઉભી છે. સહસા એ સમાધિને ઉડાડનારી જાજરમાન **માયાદેવી** પ્રવેશે છે. **માલિની**ની પાસે આવતાંજ ફૂલોની ખુશબોથી માયાદેવી રોમાંચ અનુભવે છે.]

માયાદેવી—અલિ, આ ફૂલો વેંચવાનાં છે કે ?

માલિની—કોઈ કિમ્મત આપનારૂં હોય તો વેંચવાનાં જ છે તો વળી.

માયાદેવી—એ વાત ઠીક કહી. કિમ્મત આપે એ લઈ જાય. બાકી આ શહેરમાં મ્હારા કરતાં ફૂલોનું વધારે શોખીન તને કોઇ મળવાનું નથી. વાહ ! શી ખુશબો છે ! અલિ, આ ફૂલો તું ક્યાં ઉગાડે છે ?

માલિની—હૃદયવાટિકામાં.

માયાદેવી—હૃદયવાટિકામાં ? એ બગીચાનું નામ તો મ્હેં કદી સાંભળ્યું નથી.

માલિની—એ પણ અજબ અજ્ઞાન ! ત્યારે તમે જ મહારાણી **માયાદેવી** ?

માયાદેવી—છોકરી, તું મ્હને ક્યાંથી ઓળખે ?

માલિની—દિલારામ બગીચાઓમાં દિલચસ્પ ગુલાબોને ચૂંટવાનો બેહદ શોખ ધરાવનાર મૂલ્ક–મશહૂર **માયાદેવીને** કોણ ન ઓળખે ? **માયાદેવી** સિવાય હૃદયવાટિકાની ન્હાની કહાણીથી કોણ અજાણ હોય?

માયાદેવી—તું પણ બડી હુશિયાર છોકરી છો ! ચાલ, હવે કહે કે તુ કેવી રીતે આવાં અજબ સુંદર ફૂલો ઉગાડે છે ? મ્હારા ઉદ્યાનમાં મ્હારા માળીઓ અને હું પોતે અથાગ જેહમત ઉઠાવીએ છિએ છતાં અમારાં ફૂલોમાં નથી આ ખુબસુરતી કે નથી આ ખુશબો. મ્હારૂં ઉદ્યાન તો ત્હેં જોયું છે ને ?

માલિની—એ વળી ક્યાં આવ્યું ?

માયાદેવી—શું આખા દેશ દેશાવરમાં ખ્યાતી પામેલ મ્હારો દિલચમન " **લક્ષ્મી મહાલ** " ત્હેં જોયો નથી ?

માલિની—હં ! હં ! પશ્ચિમ દરવાજા ઉપર પેલા આલીશાન પથરાઓ ખંડકાયા છે એ કે ?

માયાદેવી—હાજ તો. એજ મ્હારો રાજવંશી મહાલય અને મહાલયની પૂર્વ બાજુ પથરાયેલુ છે એ મ્હારૂં રમણીય ઉદ્યાન.

માલિની—ઓહો ! તમે એને **ઉદ્યાન** કહો છો ! હું તો એને **કબ્રસ્તાન** ધારતી હતી !

માયાદેવી—ત્હારૂં ભેજું ઠેકાણે હોય એમ દીસતું નથી.

માલિની—માફ કરજો, પણ હું તો તમારા મહાલયનો જુનો ઇતિહાસ જાણું છું એટલે મ્હારી માહિતી ખોટી ન હોય.

માયાદેવી—મૂર્ખ, તું કશું જાણતી નથી. મજૂરની છોકરી મ્હોટાંઓના ઇતિહાસ શું જાણવાની હતી ? ત્હને ખબર છે કે દુનિઆના શાહ વેપારીઓમાં અગ્રગણ્ય ગણાતા શ્રીમાન્ નગરશેઠ **લક્ષ્મીદેવે** આ મહાન મહાલય દરબારને ભેટ તરીકે અર્પણ કરેલ છે ?

માલિની—મ્હને એથી પણ કંઇક વિશેષ ખબર છે; ત્હમારા શાહ વેપારીએ એ "**લક્ષ્મી મહાલ**" હજારો ગુલામો અને સિપાહીઓની કબ્ર ઉપર બાંધેલી મસ્જીદ છે, અને તમ્હારા દરબારે એ મસ્જીદ **લક્ષ્મીદેવ** પાસેથી મુત્સદ્દી રીતે લૂટીને આજે તેને રાજવંશી મહાલય બનાવેલ છે.

માયાદેવી—વળી કબ્ર શું અને મસ્જીદ શું ? ખરેખર, તું સ્વપ્નામાં લવતી જણાય છે, છોકરી !

માલિની—છતાં મ્હારી સ્વપ્નાવસ્થા માયાદેવીની જાગ્રત દશા કરતાં વધારે સત્યગ્રાહી છે.

માયાદેવી—તું પણ કોઈ વિચિત્રતાની મૂર્તિ છો; પણ અલિ, કહે તો ખરી કે મ્હારા "**લક્ષ્મી મહાલ**" નો પુરાણો ઇતિહાસ તું ક્યાંથી જાણે ?

માલિની—કારણ કે એ ઇતિહાસમાં મ્હેં પણ મારો પાઠ ભજવેલો છે તો !

માયાદેવી—એ પુરાણા ઇતિહાસમાં વળી ત્હારો પાઠ ! તું લાગે છે પણ કોઇ પુરાણી મૈયા !

માલિની—કેમ હું પુરાણી નથી લાગતી ?

[માલિનીની ગંભીર મુખાકૃતિ પહેલીજ વાર દિલહારક સ્મિતથી ફૂલોની છાબડી સાથે એકમેક થઇ જાય છે. માયાદેવી ખિજવાયેલી છતાં માલિની ઉપર ફીદા થઇ જાય છે.]

માયાદેવી—ના બા, તને પુરાણી કેમ કહેવાય ? ત્હારી છાબની કુસુમકલિઓ તો હજુએ ખીલેલી, ચુંટાયેલી, સુંઘાએલી હશે, પણ તું તો અણખીલેલી, અણચુંટાયેલી, અણસુંઘાએલી કોઈ આકાશની બાલ પરી છો.

માલિની—વસંતની પહેલી પ્રભાતનો ચેપ તમને પણ લાગ્યો ખરો.

માયાદેવી—ખરેખર, ત્હારી વાતો ભારે રસિલી છે. ચાલ ત્હારો પુરાણો ઇતિહાસ પૂરો કર. મને એમાં ખડી મઝા આવે છે.

માલિની—તમને તો એ ઇતિહાસમાં મઝા આવેજ તો ! પણ મ્હારા મનથી તો મ્હારો ઇતિહાસ આંસુઓનો ઇતિહાસ છે.

માયાદેવી—ના ના, હું ત્હારા ઇતિહાસની વાત નથી કરતી, હું તો મ્હારા " **લક્ષ્મી મહાલ** " ના ઇતિહાસની વાત કરૂં છું.

માલિની—હા હા, હું પણ તમારા " **લક્ષ્મી મહાલ** " ના આલીશાન ક્હાણીની વાત કરૂં છું, કે જે " **લક્ષ્મી મહાલ** " ના આલીશાન પાયાઓ નીચે મ્હારાં વ્હાલાં માતપિતાની પવિત્ર ખાખ દટાયેલી છે.

માયાદેવી—' **લક્ષ્મી મહાલ** ' ના પાયા નીચે ત્હારાં માતપિતાની ખાખ ! આ શું બકે છે, છોકરી ? બાપુ, ત્હારા મગજને ચોક્કસ સન્નિપાત થયો છે.

માલિની—જરૂર ! એ સન્નિપાતને લીધેજ હું મ્હારા દિલની ક્હાણી વિગતેથી કહી ન શકી. ત્યારે હવે સાંભળો. મ્હારાં વ્હાલાંઓની ખાખની દફનક્રિયાની કથા સાંભળો. મ્હારો પિતા ત્હમારા શાહ વેપારીનો મજૂર હતો અને મહાલયો બંધાવનારી કોમનો ગુલામ હતો. મ્હારી મા મ્હારા પિતાને લૂટનાર લૂટારાઓ સામે લડનારી વીરાંગના **સિપાહી** હતી. એ **ગુલામ** અને એ **સિપાહી** બંને એકજ રાત્રિએ ભૂખમરાથી મૃત્યુવશ થયાં—અને એ ઉભયની ખાખ હંજ

માયાદેવી—સત્યાનાશ જાય, છોકરી, ત્હારૂં અને ત્હારાં ફૂલોનું!

માલિની—હાશ! હવે તમને મ્હારી વાતમાં મઝા નથી પડતી તેથી મ્હને નિરાંત થઇ.

[એમ કહીને જવાનું કરે છે. માયાદેવીથી ફૂલોની છાબનું લોહચુંબક છોડયું છોડાતું નથી.]

માયાદેવી—જરા સબૂર! ત્હારી છાબડીની કિમ્મત બોલતી જા, અને પંચાત પતાવ.

માલિની—શાની? છાબડીની કિમ્મત? ભૂલ્યાં મહારાણી સાહેબ! તમારૂં મગદૂર નથી કે મ્હારાં ફૂલો તમે ખરીદી શકો!

માયાદેવી—હવે વધારે ઉદ્ધતાઈ જવા દે. માયાદેવી માગ્યાં દામ આપનારી છે તેની ત્હારા જેવી માલણને જાણ ક્યાંથી હોય!

માલિની—મ્હોડે માગ્યાં દામ?

માયાદેવી—હા હા મ્હોડે માગ્યાં દામ!

માલિની—વારૂ, ત્યારે મ્હારાં ફૂલોની કિમ્મત ઘણી સોંઘી છે. આ છાબડીના બદલામાં માત્ર એ કબ્રસ્તાનમાં દફનાવેલી મ્હારાં માવિત્રની ખાખ તથા તમારી ભસ્મીભૂત થયેલી મગરૂરીની ચીનગારી ચાહું છું.

[માયાદેવીનો ક્રોધાગ્નિ ફાટી નિકળે છે.]

માયાદેવી—હાય હાય! આ કાલિકાએ તો આજે વસંતની મ્હારી પ્હેલીજ ખુશનુમા સવારમાં આગ મૂકી દીધી!

માલિની—મ્હેં તો તમારી વસંતની સવારજ સળગાવી છે, પણ તમે તો વસંત મૈયાને બાળીને ભસ્મ કરી છે. માટે જાઓ, **માયાદેવી**! તમારા કબ્રસ્તાનમાં જઇને પરવરદિગારની બંદગી કરો અને કરેલાં પાપોની માફી માંગો—દરમિઆન હું આ કુસુમકળિઓ મ્હારાં જન્મદાતાઓની ખાખ ઉપર ચ્હડાવી આવું!

[માલિની વીજળિના ઝબકારાની માફક અદૃશ્ય થાય છે. માયાદેવી ક્ષણભર ક્રોધ, વ્યાકુળતા અને અસહ્ય આઘાતથી જડવત્ ઉભી રહે છે.]

[૨૪]

કવિ મહારાણીશંકર શર્માના

"રૂકિમણીહરણ"ની પ્રસ્તાવના.

"રૂકિમણી હરણ" નાં લેખકનો અને મ્હારો સંબંધ અમે બંનેએ અમારૂં "બાલ-સ્વરાજ્ય" છોડીને "પ્રાથમિક શાળા" ના નામથી ઓળખાતા બંદિખાનામાં "મહેતાજી સાબાપ" ની નજર નીચે નજરકેદની સ્થિતિ સ્વીકારી તે સમય કરતાં પણ જૂનો છે.

અત્યાર સુધી રા. મહારાણીશંકર ગુર્જર વાચક વર્ગને પોતાની લેખિનીની માત્ર અહિં તહિં ઝાંખીજ કરાવતા હતા. શરૂઆતમાં આપણને એ સમયના તરૂણ "કવિ મહારાણીશંકર" નો પરિચય "મુંબઇ ગુજરાતી નાટક મંડળી" ના "નંદબત્રીસી" ના પ્રયોગમાં થયો હતો. ત્યાર પછી રાત્રિદિન હિંદ મૈયાનાં પેટ ભરીને ગાન ગાનાર અને અભિનિવેશભર્યા ટહુકા કરનાર બપૈયો એ અરસામાં ગુજરાતના ક્ષિતિજ ઉપર કોઈ આપણી નજરે પડેલ હોય તો તે આ ન્હાનો, ઉત્સાહી "ઉપદેશક" જ હતો. આપણા ઘણા સાક્ષર મહાશયોને તો કદાચ્ એ વાત યાદ પણ નહિ હોય ! કારણ કે બનવાજોગ છે કે એઓ સાહેબોને તે સમયે "સાક્ષર-કુંડાળા" ની બહારના એક ઉછરતા, "કાઠિયાવાડી," "શિખાઉ" લેખકની કવિતાઓ નિધામાં લેવાની ફુરસદ નહિ હોય ! આમ "બનવા જોગ છે" એટલુંજ નહિ પણ આમજ બન્યું છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. કારણ કે ક્યાંય પણ ગુર્જર સાહિત્યના વર્તમાન ઇતિહાસમાં કોઇ સમાલોચકે "શંકર સંગીતાવાલિ," "સતી સંગીતાવલિ," "અશોક", "ચન્દ્ર ગુપ્ત", આદિનું અસ્તિત્વ પણ સ્વીકાર્યું હોય એમ મ્હને યાદ નથી,—જો કે ગુર્જર સાહિત્યની કેટલીક જૂની, આબરૂદાર, પુરાણવસ્તુશોધક

ચ્હેડીઓમાંથી નિકળતાં ટાલ્લાં અને પુરાણો ઉપર મહાભાષ્યો ચિતરાયાં છે, અને તેના ઉપર અનેક માસિકોનાં અનેક પડતર પાનાંઓના ન્યોછાવર થયા છે એ સર્વવિદિત છે !

આપણી ગુર્જર રંગભૂમિ ઉપર દર વર્ષે બ્હોળું સાહિત્ય બ્હાર પડે છે તે બધું સંગીન અને ગણત્રીમાં લેવા જેવુંજ હોય છે એમ કોઇ દાવો કરતું નથી. છતાં એ સર્વ નાટ્યસાહિત્ય તરફ જે એકસામટી ઉપેક્ષા અને અવગણના આપણા સાહિત્યવિવેચકોએ આજપર્યંત દર્શાવી છે તે કદી પણ માફ કરી નહિ શકાય. છપાઇને બ્હાર પડ્યું અને બે છાપાઓમાં જાહેરાત પામ્યું એટલુંજ " સાહિત્ય " અને રંગભૂમિ ઉપર હજારો પ્રેક્ષકોનું ધ્યાન ખેંચનારૂં પણ મુદ્રાંકિત નહિ થયેલું બાકી સર્વ લખાણ " કચરો " એવી વિચિત્ર તુલનાબુદ્ધિ હાલ આપણે ત્યાં પ્રવર્તે છે.

સંસ્કારી લેખકોની કૃતિઓ પ્રેક્ષકોની દૃષ્ટિ સમીપ માત્ર થોડો સમય પતંગિયાંની માફક ચમકીને પાછી હમેશને માટે મરણશરણ થઇ આપણી દૃષ્ટિમાંથી ખસી જાય એ ખરેખર ખેદજનક છે. આપણા નાટ્યસાહિત્યોદ્યાનમાં ઠેર ઠેર એવાં અનેક સુગંધિત ફૂલો પોતાની સુગંધિ નિર્જન વાતાવરણમાં નિરર્થક ઠલવી રહ્યાં છે. અલબત્ત, તેની સાથે પારાવાર કચરો પણ ઉત્પન્ન થઇ રહ્યો છે. પરંતુ કચરો કયો અને સુવર્ણ કયું, થોર કયો અને ગુલાબનો છોડ કયો, તેની કસોટી તો જ્યારે એ સર્વ સામગ્રી સાહિત્યની પ્રયોગશાળામાં સ્વસ્થતાથી તપાસવામાં આવે ત્યારે થઈ શકે. કારણ કે કેટલીકવાર શનિવાર અને રવિવારના ઠઠારા સાથે શોભાયમાન અને ચમકાર દેખાતાં નાટ્ય-રત્નો સાહિત્યની પ્રયોગશાળામાં કાચના કકડા નીકળવા સંભવ છે. આ પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખીને " રૂક્મિણી હરણ " નું અવલોકન કરવામાં આવશે તો જરૂર તેમાં ઠેર ઠેર સુવર્ણ અને સુગંધિનો અનુભવ થશે. શ્રી કૃષ્ણચન્દ્ર તથા રાધાજી અને રૂક્મિણીના જીવનની પાંખડિએ પાંખડિએ પુણ્યવંતો પરાગ અને રસમૈયી મધુર-

તાજ ભરેલાં છે; એટલે આ સુમધુર જીવનોને આલેખનાર નાટયકૃતિ એ પરાગ અને એ રસથી સ્પર્શિત થયા વિના રહેજ નહિ. શ્રી કૃષ્ણની આખી જીવનકળા એટલા બધા રમણીય પ્રસંગોથી ભરપૂર છે કે એ બધા પ્રસંગોને ન્યાય આપવો એજ વિષમ કાર્ય છે. તેથીજ લેખકે જે અનેક પ્રસંગોની ઘટના કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે તેટલાથીજ તે ધન્યવાદને પાત્ર થઇ ચુકે છે. પ્રાચીન અવસ્થાને વર્તમાન અવસ્થા સાથે જોડવાને અર્થે લેખકે સ્થળે સ્થળે પુલો બાંધવાનુ સુંદર સાહસ કરેલ છે. કર્મયોગ, સિદ્ધિ, પ્રારબ્ધ, ભક્તિ આદિનાં નવાં પાત્રો યોજી લેખકે નવી રસપ્રદ ઘટના તથા રાધાજીનું ભક્તિ સ્વરૂપ આલેખીને નાટયકારે ઇતિહાસની યથાર્થતામાં અદ્‌ભુત મોહકતા ઉમેરી છે. શ્રી કૃષ્ણનાં અદ્વિતીય જીવન–સરવરમાંથી મ્હારી કોઇ નમ્ર નાટયકૃતિ માટે એકાદ ઝારી ભરી લેવાનો મને ઘણી વાર લોભ થઇ આવ્યો છે, પરંતુ એ સરવરમાંથી પોતાના નાટયઘટો ભરવા અનેક લોકોએ ડુબકીઓ મારીને એ સાગર સમા સરવરને એટલું તો ડખોળી નાખ્યું છે કે એ દિશામાં જવાની હું અત્યાર સુધી હિમ્મત કરી શકયો નથી. શ્રીયુત મહાશંકરે તે હિમ્મત બતાવી તે ખાતે હું એમને જેટલો ધન્યવાદ આપું તેટલો ઓછો છે. કારણ કે હું માનું છું કે શ્રી કૃષ્ણની મહાન્ જીવનકલાના થોડા પણ અંશને કોઇ ગુર્જર નાટયકારે યથાર્થ ન્યાય આપ્યો હોય તો તે "રૂકિમણી હરણ" ના કર્તાએ આપ્યો છે.

[મુંબાઇ, તા. ૧–૬–૧૯૧૮.]

[૨૫]

" સિદ્ધાર્થ બુદ્ધ "ની પ્રસ્તાવના.

વિશ્વ માટે જે જેટલા પ્રમાણમાં વધારે પ્રેમ છતાં વધારે વૈરાગ્ય, અને વધારે ઔદાર્ય છતાં વધારે આત્મભોગ દાખવી શકે તે તેટલા પ્રમાણમાં જગતનાં અર્ચનને–પ્રેમને–પૂજાને વધારે પાત્ર છે, તે તેટલા પ્રમાણમાં મનુષ્યનો મિત્ર–ભોમિયો–ગુરૂ થવાને વધારે યોગ્ય છે. અને તેથીજ એ મહાનમાં મહાન્ કર્મયોગી, કરૂણાના સાગર, પ્રેમમૂર્તિ " સિદ્ધાર્થ બુદ્ધ "નું મંગલમય નામ આખી દુનિયાના આદરને પાત્ર થયું છે. કોઇ એ દિલ દરિયાવને ઇશ્વરના અવતાર તરીકે પૂજે છે, તો કોઇ એ યોગેશ્વરને સંસારની ભયંકર લાલચો સામે અડગ ધૈર્ય અને બહાદૂરીથી યુદ્ધ કરી સંસાર ઉપર સામ્રાજ્ય મેળવનાર અને સકલ લોકસમૂહને નીતિનાં મહાન સૂત્રો પાઠવનાર વીર તરીકે વદે છે. કોઇ એનાં ભીષ્મ વૈરાગ્ય અને આત્મસંયમ ઉપર આફરીન છે તો કોઇ એ સંસારિયાંઓના સ્નેહીના નામ ઉપર પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરવા આતુર છે.

શ્રી કૃષ્ણચંદ્રે પ્રાતઃસ્મરણીય પવિત્ર ભગવદ્‌ગીતા જગતને ભેટ આપી તો ગૌતમ શાક્યમુનિએ ગીતાના અચલ સિદ્ધાંતોને પોતાના જીવનમાં વણી દઇને–ઓતપ્રોત કરીને તેને ચિરંજીવ બનાવી. ગીતાની પવિત્ર, હૃદયહારક, સંગીતમય, મધુર વાણીએ જગતને સંદેશો આપ્યો કે " જે સંસારનાં અસખ્ય બંધનો તોડી શકે છે, જે નિષ્કામ કર્મ કરી શકે છે, જે માયાની મોહજાળમાંથી પોતાને બચાવી શકે છે, જે બ્રહ્મને પિછાણી શકે છે, જે સર્વમાં પોતાનો આત્મા જોઇ શકે છે, તેને મોક્ષ કે નિર્વાણ હસ્તામલકવત્ છે, પછી ભલે તે પુરૂષ હો કે સ્ત્રી હો, વૃદ્ધ હો કે બાલ હો, બ્રાહ્મણ હો કે શૂદ્ર હો, દેવ હો કે માનવી હો." દુનિયાને પાઠવેલો આ ચિરસ્મરણીય સંદેશો જાણે કે શ્રીકૃષ્ણ પોતે જીવીને જીવંત કરવા ઇચ્છતા

ન હોય તેમ બુદ્ધ ભગવાનની પરમ વિભૂતિમાં આપણને ફરીથી દર્શન આપે છે, અને તદનુસાર વિશ્વને ઉદ્ધારવા આ યોગીન્દ્ર રાજ્યનો, વૈભવનો, સંપત્તિનો, સ્નેહાળ માતાપિતાનો, પ્રિય પુત્રનો, જીવનની સહચરી પ્રિયતમાનો ત્યાગ કરે છે; અને દરેક મનુષ્યમાં, રે! દરેક પ્રાણીમાં ગૂઢ રહેલા પોતાના આત્માને શોધી કહાડવા ભગવાં અને વિયોગ સ્વીકારી રંકોને, દુષ્ટોને, શૂદ્રોને, લૂટારાઓને, વ્યભિચારીઓને, પતિતોને, પ્રેમથી ભેટી પાવન કરે છે, અને ગીતાનો ફલિતાર્થ અમર કરે છે.

સંસારીઓની અગણિત નિર્બળતાઓ ઉપર આટલો વિજય મેળવ્યા પછી સકલ પ્રાણીમાત્રની નિર્બળતાઓને અહંતા અને તિરસ્કારથી જોવાને બદલે અપૂર્વ આદાર્યથી તેઓને વ્હારે ધાવામાં પોતાના પ્રાણ પાથરનાર આ મહારથિને આખી પૃથ્વી પૂજે તેમાં નવાઈ શી? પૂર્વની સંસ્કૃતિ તરફ બેદરકાર રહેલું પશ્ચિમ પણ આ મહાત્મા તરફ આકર્ષાય તેમાં આશ્ચર્ય શું? અને પચાસ કરોડ માનવીઓ એ મહાનુભાવને પોતાના તારણહાર ઇશ્વર તરીકે માને તેમાં વધારે પડતું શું? આશા છે કે આટલા નિવેદન પછી આ મહાન્ વ્યક્તિની જીવનલીલા આપણી રંગભૂમિ ઉપર ઉતારવાની સાર્થકતા કે જરૂર પ્રેક્ષકને બતાવવી નહિ પડે.

આજથી ત્રણેક વર્ષ પહેલાં ઇંગ્લાંડમાં કેટલીક બંગાલી સન્નારીઓ અને કેટલાક અંગ્રેજ ઍક્ટરો આદિની એક ઍમેચ્યુર કંપનીએ અંગ્રેજી ભાષામાં બુદ્ધનું નાટક ભજવ્યું હતું; તે વખતે તે જોવાનો લાભ મને મળ્યો હતો, અને ત્યારેજ બુદ્ધની રસપૂર્ણ અને બોધપ્રદ જીવનકથાને આપણી ગુજરાતી રંગભૂમિ ઉપર ઉતારવાની પ્રબલ ઇચ્છા મને થઈ આવી હતી. ત્યાર બાદ એ ઇચ્છાથી દોરવાઇને કે ગમે તે કારણથી બુદ્ધના જીવનનો અને બુદ્ધ ધર્મના તાત્ત્વિક રહસ્યનો અભ્યાસ કરવાના મ્હને પ્રસંગો પ્રાપ્ત થતા ગયા. અને પરિણામે મ્હારી પ્રથમ ઇચ્છા બલવત્તર થઇ. છેવટે "શ્રી આર્ય દર્શક

નાટ્ય સમાજ " ના ઉત્સાહી અને સાહિત્યરસિક માલેક રા. મોતીરામ બહેચર નંદવાણા સાથે મુંબાઇમાં આ સંબંધી વાતચીત કરવાનો યોગ પ્રાપ્ત થયો. રા. મોતીરામે મ્હારી યોજનાને બહુજ ઉત્સાહ અને આનંદપૂર્વક ઉપાડી લીધી અને ગુર્જર સાહિત્યમાં આ ન્હાનો ઉમેરો કરવાની મ્હને તક આપી. આપણા સાહિત્યમાં આ નમ્ર ઉમેરો ઇષ્ટ છે કે અનિષ્ટ તેની તુલના રા. મોતીરામ કે હું પોતે કરૂં તે કરતાં પ્રેક્ષકના અધિકારની વાત પ્રેક્ષકનેજ સોંપવી વધારે યોગ્ય છે.

આપણી ગુર્જર ગિરામાં ભગવાન બુદ્ધના જીવન સંબધી ઘણું થોડું લખાયું છે એ શોચનીય હકીકતનું સ્મરણ આ સ્થળે થયા વિના રહેતું નથી. પાલી ભાષામાં બુદ્ધ સંબધી જે અનેક લેખો છે તેમાંના કેટલાક ઉપયોગી લેખોનાં ભાષાંતર અંગ્રેજી ભાષામાં થઇ ચૂકયાં છે. છતાં ગુજરાતી ભાષામાં એ ખોટ કયારે પૂરવામાં આવશે તે કલ્પી શકાતું નથી. આથી કરીને પાલી ભાષાના જ્ઞાનના અભાવે બુદ્ધના જીવન સંબંધી વિશેષ આધાર અંગ્રેજી પુસ્તકો ઉપર રાખ્યા વિના ચાલે, તેમ નથી, એટલુંજ નહીં પણ જે થોડું બુદ્ધ સબંધી ગુજરાતી ભાષામાં લખાયુ છે તે મૂળ પાલી ભાષાનાં પુસ્તકો કરતાં અંગ્રેજી પુસ્તકોના આધારે વિશેષ લખાયું હોય એમ જણાય છે. આ નાટકનું વસ્તુ મેળવવામાં પણ લેખકને અંગ્રેજી પુસ્તકો, ભાષણો, ચોપાનિયાં, ભાષાંતરો, આદિનો ઉપયોગ કરવો પડયો છે. આ સર્વ સાહિત્યમાંથી તારવીને બુદ્ધના જીવનની રૂપરેખા અને તેના ધર્મના સિદ્ધાંતો, જેમ બને તેમ ઐતિહાસિક સત્ય અખંડ રાખીને, આ લેખવાનો યથાશકિત પ્રયત્ન કર્યો છે.

બુદ્ધના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધિને પામેલ કોઇ પણ ઉપયોગી પાત્ર, કે કોઇ પણ ઉપયોગી પ્રસંગ, કે કોઈ પણ ઉપયોગી સ્થળ, આ ટુંકા પ્રયોગમાં રહી ન જાય, અને છતાં એ સર્વની સંકલના અસ્વાભાવિક કે કલાને કલંકિત કરનારી ન જણાય તેમ બનતી સંભાળ

રાખવામાં આવી છે. તેમજ બુદ્ધના સમયમાં ઝાંખાં ઝાંખાં દેખાતાં અનેક ઉપપાત્રોનો અને કેટલાંક કાલ્પનિક પાત્રોનો ઉપયોગ નાટકના વસ્તુવિકાસ અર્થે તેમજ એ સમયના જનસમાજની સ્થિતિ ચીતરવા અર્થે કર્યો છે; પરંતુ તે સર્વ પાત્રો મૂલ વસ્તુ તેમજ ઇતિહાસ સાથે એકરંગ બની જાય એટલી સંભાળ રાખી છે. આ સ્થળે આપણા ગુજરાતી સાહિત્યના જાણીતા અવલોકનકાર શ્રીયુત રણજીતરામ વાવાભાઇ બી. એ. નો આભાર માનવાની તક મ્હારે જવા દેવી ન જોઇએ. આ નાટક માટે મ્હને જોઇતાં કેટલાંક પુસ્તકો મેળવી આપીને અને કેટલીક ઉપયોગી સૂચનાઓ કરીને, એમણે મ્હને કિંમતી મદદ આપી છે.

હાસ્યરસ માટે મૂળ વસ્તુ અને બુદ્ધના સમય સાથે તદ્દન સંબંધ વિનાના નવા કૃત્રિમ પ્રસંગો યોજવાને બદલે સ્વાભાવિકતા જાળવીને નાટકના અંગમાંજ આવી જનારા પ્રસંગો ગોઠવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ પ્રસંગે મ્હારે મ્હારા જ્યેષ્ઠ બંધુ ડૉકટર કાલિદાસ વિભાકર તરફથી મને મળેલી મદદની નોંધ લેવાની લાગણીને ઉપચારના ભયથી દાબી રાખવી ન જોઇએ. એમણે આ નાટકનો લગભગ દરેક પ્રવેશ તપાસી અનેક સુધારાઓ સૂચવી પોતાની તીવ્ર અવલોકનશક્તિનો મ્હને લાભ આપ્યો છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ જ્યાંજ્યાં હૃદયને અસર કરે તેવા, મર્મભેદક, કરૂણામય પ્રસંગો ચીતરવાનો પ્રયત્ન થયો છે ત્યાં ત્યાં લાગણી એમનું ખાસ ક્ષેત્ર હોઇને, એમના તરફથી મ્હને અમૂલ્ય મદદ મળી છે.

બુદ્ધના ઉપદેશોમાં જગતની અમર આશા સમાએલી છે, તે વડેજ વિશ્વવ્યાપક પ્રેમ અને બંધુભાવની શક્યતા સ્વીકારાયેલી છે, અને તેનેજ મનુષ્યના નિર્બાધ સ્વાતંત્ર્યની જયઘોષણા આભારી છે. ઇર્ષ્યા, જૂલ્મ, ક્રૂરતા, દુષ્ટતા કે સ્પર્ધાના ભયંકર વાતાવરણમાંથી આખા જગતમાં કોઇપણ ધર્મ તદ્દન મુક્ત રહ્યો હોય તો તે ભગવાન્ બુદ્ધનો ધર્મ હતો, અને છે. પરંતુ બુદ્ધ ધર્મના સર્વ મહાન્ સિદ્ધાંતોની સંપૂર્ણ ચર્ચા રંગભૂમિ ઉપર શક્ય નથી, અને તેથી ધર્મની

તેમજ તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી કેટલીક ઉપયોગી બાબતોનો સમાવેશ આ કલાના ક્ષેત્રમાં કરી શકાયો નથી. તેથી આ અપૂર્વ જીવનનું કે તેના મહાન્ ધર્મનું યથાર્થ દિગ્દર્શન કરાવવા આ નાટ્ય-કૃતિ કોઈ રીતે સમર્થ છે એવો દાવો ઘડીભર પણ મ્હારાથી થઈ શકે તેમ નથી. તદપિ જો પ્રેક્ષકને આ પૂજ્ય નરવરના પ્રતાપી ચારિત્ર્યની, તેના મંગલમય જીવનપ્રવાહની, અને એ જીવનપ્રવાહથી પુનિત થયેલા થોડા પણ પ્રસંગોની યત્કિંચિત્ પણ ઝાંખી કરાવવામાં લેખક સફલ થશે તો તે પોંતાને સર્વથા કૃતકૃત્ય માનશે; અને આશા છે કે તો આ નાટ્ય સમાજના સાહિત્યપ્રિય માલેક પણ પોતે ઉઠાવેલા શ્રમનો બદલો પૂરતો મળી ગયેલો સમજશે.

[" **ગુજરાત મેઇલ** ",

તા. ૭ ઑક્ટોબર ૧૯૧૭.]

[૨૬]

"સ્નેહ-સરિતા"ની પ્રસ્તાવના.

ગુર્જર સાહિત્યદેવીને ચરણે આ મારૂં બીજું નાટક અર્પણ કરતાં મને આનંદ થાય છે. મને વિશ્વાસ છે કે જે સમયે ભારત વર્ષમાં નવીન ચેતનનો પ્રવાહ વહેવા ચાંડ્યો છે તે સમયે આપણી રંગભૂમિ ઉપર શુષ્ક પૌરાણિક કથાઓ અને નવા જમાનાની કેળવણી અને સંસ્કૃતિને ઉતારી પાડનારાં અર્થરહિત ફારસો કરતાં આ યુગના ચિંતાભરેલા વિકટ પ્રશ્નોનું તેમજ નવી આશાઓ અને ભાવનાઓનું ગમે તેવું ઝાંખું દિગ્દર્શન પણ રસિક પ્રેક્ષકોને વધારે રસમય અને સાર્થક લાગશે.

છેલ્લાં પચીસ વર્ષમાં આપણી સામાજિક તેમજ રાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિમાં મહાન્ પરિવર્તન થયું છે. તથાપિ એ પરિવર્તન આપણી રંગભૂમિ ઉપર યથાર્થ રીતે પ્રતિબિંબિત થયું છે એમ ભાગ્યેજ કોઇથી કહી શકાશે, જો કે આપણી રંગભૂમિનું બાહ્ય ખોળિયું ઘણે અંશે બદલાયું છે એ હકીકત નિર્વિવાદ છે. અફસોસની વાત તો એ છે કે આપણાં આધુનિક નાટકો નથી સમજાવતાં આપણો પુરાતન ધર્મ કે નથી આલેખતાં આપણો નવયુગધર્મ જેમ તેઓ આપણી પ્રાચીન ભાવનાઓની ખરી સુગંધિનો યત્કિંચિત્ અનુભવ કરાવતાં નથી તેમ તેઓ આ જમાનાના મહાન ગહન પ્રશ્નોની ઝાંખી પણ કરાવી શકતાં નથી; જેમ તેઓ આપણાં પ્રાચીન શાસ્ત્રો અને સિદ્ધાંતોની અર્થરહિત, હાસ્યજનક વિકૃતિથી આપણાં ધાર્મિક જીવનને રસહીન, જડ અને શિથિલ બનાવવામાં સહાયભૂત થયાં છે, તેમ તેઓએ આપણા દેશની નવીન જાગૃતિ અને કેળવણીને અત્યુકિત ભરેલા આક્ષેપો અને કટાક્ષોથી ઉતારી પાડી આપણી પ્રજાકીય પ્રગતિમાં અંતરાયરૂપ થવાનું અત્યંત હાનિકારક વળણ પકડ્યું છે.

એક બાજુથી હિંદના નેતાઓ કેળવણી અને જ્ઞાનનો પ્રકાશ આખા દેશના ખૂણે ખૂણામાં પહોંચાડવાને મહાભારત પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, તો બીજી બાજુથી આપણી કેટલીક નાટકશાળાઓ વિદ્યા અને કેળવણી પ્રતિ જનસમૂહનો અણગમો ઉત્પન્ન કરાવવાના સીધા કે પરોક્ષ પ્રયત્નો જાણતાં અજાણતાં કરી રહી છે ! આવી સ્થિતિમાં દેશોન્નતિ સંબંધી આપણાં સોનેરી સ્વપ્નાંઓ હમેશને માટે સ્વપ્નાં-ઓજ રહે તો શું આશ્ચર્ય ? નાટકશાળાઓ માત્ર વિલાસસ્થાનો નથી, પરંતુ જાહેર શિક્ષણશાળાઓ પણ છે એ વિચાર આપણે ત્યાં ક્યારે સ્ફુરશે ? સાહિત્ય અને કલાની દૃષ્ટિથી આપણાં હાલનાં નાટકોની ખામીઓ અસંખ્ય તેમજ ગંભીર છે એ હું ભૂલી જતો નથી. પરંતુ એ સર્વ ખામીઓ કરતાં પણ આપણી રાષ્ટ્રોન્નતિમાં મદદરૂપ થવાને બદલે અજ્ઞાન, વહેમ અને જડતાનું વાતાવરણ ફેલાવવામા સાધનરૂપ થવું એ દોષ અતિ ગભીર અને ભયંકર છે.

તેટલા માટે આ મારા નમ્ર પ્રયત્નમાં મ્હેં બે ઉદ્દેશો રાખ્યા છે; એક તો એ કે લોકરૂચિને સર્વથા અનુકૂળ રહીને તેમજ આપણી રંગભૂમિની જે ઘટના બધાંઇ ગઇ છે તેને બહુ સખ્ત આઘાત ન લાગે એવી રીતે કલા અને સાહિત્યને લગતી આપણા નાટકોની કેટલીક ખામીઓ યથાશક્તિ દૂર કરવી. બીજો ઉદ્દેશ એ છે કે વર્ત-માનકાળની આપણી કેટલીક સામાજિક મહેચ્છાઓ અને મુશ્કેલીઓ-નું કંઇક દિગ્દર્શન કરાવી પ્રેક્ષકના હૃદયમા નવીન ભાવનાઓનું થોડુ પણ સ્ફુરણ કરાવવું. આ કારણથી આ પ્રયોગમાં કદાચ નવા જમા-નાના સંસ્કારો તરફ કંઇક પક્ષપાત બતાવવામાં આવ્યો હોય, અને કોઇ રૂઢિગ્રસ્ત મનને આઘાત લાગે એવાં કોઇ ચિત્રો રજુ કરવામાં આવ્યાં હોય તો તે ક્ષંતવ્ય ગણાશે એમ હું આશા રાખુ છું. એટ-લુંજ નહિ પરતુ હું અંતઃકરણપૂર્વક માનું છું કે જે દિશામાં ભાર-તવર્ષની ઉન્નતિનો કલ્યાણમાર્ગ છે તેજ દિશામાં લોકરૂચિ થવા પામશે. તેથી મને દૃઢ શ્રદ્ધા છે કે કદાચ આ પ્રયોગના અમુક પ્રસંગોથી "જેટલું

જૂનું તેટલું સોનું અને નવું તેટલું કથીર" માનનારાઓને ક્ષણવાર આઘાત થશે તોપણ એ સર્વ પ્રસંગો સર્વથા રસહીન તો નહિજ લાગે. એવા પ્રસંગોમાં કંઇક પણ રસ ઉત્પન્ન કરાવવામાં હું સમર્થ નીવડીશ તો હું મારી નમ્ર કૃતિને સફલજ માનીશ: કારણકે આપણા વર્તમાન સામાજિક જીવનના પ્રશ્નોમાં આપણે સર્વ રસ લેતા થઇએ એ પણ આ પ્રશ્નોની ગુંચો ઉકેલવાને અર્થે પ્રથમ આવશ્યક પગલું છે. આશા છે કે નાટકની તુલના કરવાનો પ્રેક્ષકોનો અધિકાર છીનવી લેવાના પ્રયત્ન તરીકે આ સૂચન લેખવામાં નહિ આવે.

છેવટે મારે ગુજરાતી નાટક મંડળીના માલેક તથા સાહિત્યરસિક સહાયકો પ્રતિ આભારનાં બે વચનો કહેવાંજ જોઇએ. એમની રંગભૂમિ ઉપર હવે પછી નવા યુગને પ્રતિબિંબિત કરનારાં અને નવી આશાઓની ઝાંખી કરાવનારાં નાટકોને અગ્રસ્થાન આપવાની એમની ઉદાર ભાવનાને લીધે હું મારા પ્રયત્નમાં અત્યંત ઉત્તેજિત થયો છું, અને તે માટે હું એમનો ખાસ આભારી છું. મને ખાત્રી છે કે ગુર્જર પ્રજાની હજુ પણ વિશેષ સેવા બજાવવા જે મહેચ્છા તેઓ ધરાવે છે તે ઉપર દર્શાવેલી દિશામાંજ હોવી જોઈએ, અને જો એમ હોય તો ગુજરાતી નાટક મંડળી બીજી અનેક રંગભૂમિઓને આ કલ્યાણમાર્ગ તરફ વાળવામાં પરોક્ષ રીતે સહાયભૂત થશે એવી મને સંપૂર્ણ આશા છે.

[મુંબઈ, તા. ૧૫-૯-૧૫]

[૨૭]

" સ્નેહ–સરિતા "ના અવલોકનકારોને

ખુલ્લો પત્ર.

સાહેબો,

'વીસમી સદી,' 'મુંબઇ સમાચાર,' 'જામે જમશેદ,' 'સાંજવર્તમાન', 'હિંદુસ્થાન,' 'સમાલોચક,' આદિ પત્રો દ્વારા આપે મ્હારી નમ્ર નાટયકૃતિની નોંધ લઈ મને જે અપૂર્વ માન આપ્યું છે તે માટે હું અત્યંત આભારી છું. આપ સર્વને જૂદો જૂદો ઉત્તર આપવાનું અનુકૂલ નહિ હોવાથી આ સામાન્ય પત્રથીજ હું ઋણમુક્ત થાઉ છું, તો આશા છે કે આપમાના પ્રત્યેક પોતપોતાને લાગુ પડતો ઉત્તર આ પત્રમાંથી શોધી ક્હાડી આપના મનનું સમાધાન કરશો.

પ્રથમ તો મ્હારે કહેવું જોઇએ કે " સ્નેહ–સરિતા "માં રસ લેનારા આટલા બધા અવલોકનકારોની મ્હેં આશા રાખીજ નહોતી. ખાસ કરીને જ્યારે હું આપમાંના રા. રમણીયરામને રંગભૂમિમાં આટલો બધો રસ લેતા જોઉં છું, અને લગભગ નવ માસ થયા ભજવતા મ્હારા નમ્ર નાટકનુ બારીક અવલોકન " સમાલોચક "ના એક પછી એક અંકમાં પ્રકટ કરતા જોઉં છું, ત્યારે આપણા ગુર્જર સાહિત્ય માટે અને આપણા અવલોકનકારો માટે મ્હારા હૃદયમાં નવી આશાઓ સ્ફુરે છે. આત્મશ્લાઘાનો આક્ષેપ વ્હોરી લઇને પણ મ્હારે એટલું કહેવું જોઇએ કે રા. રમણીયરામે 'ગૂજરાતી રંગભૂમિ'ના અતિ વ્યાપક મથાળા નીચે ચાર લાંબા લેખોની જે પરંપરા ચલાવી છે તેનાં આદિ, મધ્ય અને અંત આ સેવક પોતેજ છે. શરૂઆતના એમના બે લેખોમાં જ્યાં જ્યાં દોષપાત્ર દૃષ્ટાંતો રા. રમણીયરામને જોઇતા હતા ત્યાં ત્યાં મ્હારા "સિદ્ધાર્થ બુધ્ધે" અને " સ્નેહ–સરિતા " એ જ પૂરા પાડેલ છે. છેવટના બંને લેખો તો " સ્નેહ–સરિતા " થીજ ભરચક છે. 'ગુજરાતી રંગભૂમિ'

એટલે કે માત્ર 'સ્નેહ–સરિતા' જ એમ માની લેવામાં રા. રમણીયરામે આ લેખકને જેવું તેવું માન આપ્યું નથી. કારણ કે 'સ્નેહ–સરિતા'ને પતાવી લીધા બાદ 'ગુજરાતી રંગભૂમિ' સંબંધી રા. રમણીયરામને કાંઈ વિશેષ કહેવાનું બાકી રહ્યું હોય એમ જણાતું નથી, નહિ તો એમના છેલ્લા લેખને છેડે 'અપૂર્ણ' નાં દર્શન અવશ્ય થાત.

હવે જ્યારે આપ સર્વેએ આટલી બધી તસ્દી લઇ 'સ્નેહ–સરિતા'ના ગુણદોષની ચર્ચા ચલાવી, તો, એક નમ્ર સાહિત્યસેવક તરીકે હું જાહેર થયેલા મારા ગુણ દોષોનો આપને ખુલાસો આપવાને તથા આપનો જાહેર ઉપકાર માનવાને બંધાયેલો છું. વળી, આપણી રંગભૂમિનો આ સંક્રાંતિકાળ છે. એટલે મ્હારા અલ્પ અનુભવના પરિણામે નાટકના લેખકને તથા ભજવનારાંઓને શી મુશ્કેલીઓ ~~નડે~~ છે તેનું થોડુ પણ સૂચન હું કરૂં તો પ્રેક્ષક વર્ગને તેમજ અવલોકનકારોને કંઈક અંશે પણ ઉપયોગી થશે. ઉપરાંત, મ્હારી કૃતિમાં જાહેર કરવામાં આવેલા ક્યા દોષો મને પોતાને દોષો તરીકે લાગે છે અને ક્યા દોષો અવલોકનકારના ખાસ દૃષ્ટિબિંદુને આભારી છે, તેનું પણ કંઇક દિગ્દર્શન કરાવવાથી એક નાટકના લેખકનું દૃષ્ટિબિંદુ સમજાશે, અને તેટલે અંશે કેટલીક ગેરસમજ દૂર થશે.

પ્રથમ તો આપ સર્વના અભિપ્રાયોનું પૃથક્કરણ કર્યા વિના આ નાટકના ગુણ દોષ સ્પષ્ટ સમજી શકાય તેમ નથી. પરંતુ એ પૃથક્કરણ અતિશય મુશ્કેલ છે એ પણ નિર્વિવાદ છે. આપના અભિપ્રાયોનું વૈચિત્ર્ય અને વૈવિધ્ય એટલું બધું સંગીન અને મૂલગામી છે કે રા. મનસુખલાલ સાચા, મુંબઇ સમાચાર સાચું, રા. રમણીયરામ સાચા, કે અન્ય અવલોકનકારો સાચા, એ પ્રકારના શંકાવમળમાંથી હજુ પણ હું મુક્ત થયો નથી. આ અત્યુક્તિ નથી તે દર્શાવવાને નીચેના થોડા નમુનાઓજ હું આપ સમક્ષ રજુ કરીશ.

"મુંબઈ સમાચાર" પોતાના એક અગ્ર લેખમાં કહે છે "આ ઉત્તમ નાટક લેખકે **૧૫–૨૦** દિવસમાંજ લખેલો છે......જો આમ

હોય તો મિ. વિભાકરને તેમજ 'ગુજરાતી નાટક મંડળી'ને ધન્યવાદ ઘટે છે, કારણ કે કેટલીક વાર છ ગણી લાંબી તૈયારી પછી રજુ કરવામાં આવતાં કેટલાંક નાટકોમાં જે ખુબીઓ જોવામાં આવતી નથી તે ખુબીઓ આ નાટકમાં લેખક તેમજ કંપની બતાવવાને શક્તિસાન થયેલાં લાગે છે." તેમજ "વીસમી સદી "માં રા. મનસુખલાલ લખેછે,– " રાજેશ્રી વિભાકરે નાટકના જગતમાં પોતાનો અધિકાર સિદ્ધ કર્યો છે એમ કહેતાં હમને આનંદ થાય છે." પરતુ રા. રમણીયરામ મ્હારો એ અધિકાર છીનવી લઇને મ્હારા ઉપર બરફ જેવું ઠંડુ પાણી રેડે છે કે, " આજકાલ ભજવાતાં સાધારણ નાટકના અનેક દોષોથી એ નાટક વિમુખ નથી, ત્યારે તેમના ગુણુથી રહિત છે !" રા. રમણીયરામના આ અભિપ્રાયનો ગૂઢાર્થ એટલોજ હોઇ શકે કે ગુજરાતી રંગભૂમિ ઉપર કદાચ કુલ ૫૦૦ નાટકો આજ દિન સુધીમાં મુકાયાં હોય તો લાયકાતમાં " સ્નેહ-સરિતા "નો નંબર ૫૦૧ મો છે !

'મુંબઈ સમાચાર' મને ઉત્તેજિત કરે છે કે, "લગભગ સર્વ ગાયનોમાં ઉત્તમ ભાવ, રસાળ શબ્દરચના અને સમયોચિતપણાની સાથે મીઠાશ જોવામાં આવે છે. કેટલાંક ગાયનો કાવ્યના ઉત્તમ નમુનાઓ જેવાં છે." તેમજ 'સાંજ વર્તમાન'માં રા. આર. ડી. મહેતા મ્હારી વકીલાત કરે છે, કે " ગાયનના સંબંધમાં મિ. વિભાકરે અદ્વિતીય ફ્તેહ મેળવી છે એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી....દરેક ગાયન નીતિ અને સદ્વિચારથી ભરપૂર છે તેમજ ભાવમય છે." પરંતુ રા. રમણીયરામની પરીક્ષામાં હું ભયંકર રીતે નાપાસ થાઉં છું. એમનો શેરો એવો છે કે, " નાટકનાં ગાયનોમાં એકાદ બે ગાયનો સીવાય સૌ બહુ સાધારણ લાગે છે એટલે વધુ લખવું યોગ્ય લાગતું નથી "

મુંબઈ સમાચાર:–' આ નાટકમાં લેખકે કેટલાક પ્રસંગોમાં ઉત્તમ ઝીણવટ અને નાટ્યકલા બતાવેલી છે...મહારાજા ઈંદ્રસ્વરૂપનાં શબ પાસે સ્નેહ-ચંદ્રના ભાષણનો પ્રસંગ ખરેખર પ્રેક્ષકને શેકસપિયરના "જુલીયસ સીઝર " ના નાટક માંહેલા સીઝરની લાશ આગળનાં માર્ક

ઍન્ટનીના ભાષણવાળા–પ્રવેશનું ભાન કરાવે છે, છતાં પ્રસંગની યોજના, ભાષારચના અને વસ્તુસંકલના તદ્દન જુદીજ ખુબીની છે.' છતાં રા. રમણીયરામનો અભિપ્રાય એકજ દિશામાં છે કે, "શેકસપિયરના જુલિયસ સીઝર નાટકના મહાન્ કરૂણાભર્યા પ્રસંગનું ઢીલું અને આછું અનુકરણ છે."

આપણે આગળ ચાલીએ. "સ્નેહ–સરિતા"માં રા. રમણીયરામની રસિક આંખોને ઠેર ઠેર 'સંભોગશૃંગાર'નું દર્શન થાય છે, અને દરેકે દરેક ચુંબન એમની સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિને 'બીભત્સ' લાગે છે. ટુંકામાં "સ્નેહ સરિતા"નો શૃંગાર નિરખીને એમની નૈતિક ભાવનાને ઘણો સખ્ત આઘાત લાગ્યો છે. રા. રમણીયરામની વિકારરહિત નીતિદૃષ્ટિએ "સ્નેહ—સરિતા" એક કરતાં વધારે વાર ધ્યાનપૂર્વક અવલોકતાં તેમાં નહિ જોવાનું જોયું છતાં મુંબઇની પોલિસ હજુ ઉંઘી રહી છે એ આશ્ચર્યની વાત!

પરંતુ આપમાંના બીજા અવલોકનકારોનો આ આ સંબંધી શો અભિપ્રાય છે તે અહિં સરખાવીએ. 'મુંબઇ સમાચાર'નો મત આ વિષય ઉપર એવો છે કે, "કોઈ પણ સ્થળે બીભત્સ કે મર્યાદારહિત પ્રસંગો ઉભા કર્યા વિના જે રસપૂર્ણ શૃંગાર બતાવવામાં આવ્યો છે તેમાં લેખક હાલની રંગભૂમિને ઉંચી ભૂમિકા ઉપર લઇ ગયેલા જણાય છે." તેવીજ રીતે 'હિંદુસ્થાન'માં નીચે પ્રમાણે વિચારો માલૂમ પડે છે, "શૃંગાર, કરૂણ, વીર અને હાસ્યરસ એટલી છટાથી, ઝીણવટથી અને યુક્તિથી આખા ખેલમાં આમેજ કરવામાં આવેલ છે કે પ્રેક્ષકના મોઢામાંથી આપોઆપ ધન્યવાદના ઉદ્ગારો નીકળી જાય છે. હાસ્ય અને શૃંગારના રસભરેલા પ્રસંગો ચીતર્યા છતાં કયાંય પણ એવું વાક્ય કે શબ્દ નથી કે જેમાં જરા પણ મર્યાદાનો ભંગ થતો હોય, અથવા તો જે જોવાને સ્ત્રીવર્ગને જરાયે સંકોચ થાય." આ બાબતમાં 'વીસમી સદી'નો અભિપ્રાય પણ સરખાવવા જેવો છે. તેમાં રા. માસ્તર કહે છે કે, "રા. વિભાકરે શૃંગાર રસમાંના અતિસ્થૂલ અને માત્ર ઇન્દ્રિયાને ઉત્તેજિત કરે એવા ભાવો અને પ્રસંગોને કહાડી નાખી તેની

મઝાનો અને તેના અનેરા આનંદનો ઉંચો રસ ચખાડયો છે. આપણી રંગભૂમિનું હાલનું વલણ ધ્યાનમાં રાખતાં હમારે એમ કહેવું જોઇએ કે રા. વિભાકરે શૃંગારરસને વધારે શુદ્ધ બનાવ્યો છે."

રા. રમણીયરામને હાસ્યરસનો પ્રસંગ નિર્જીવ અને નિરૂપયોગી લાગે છે. ત્યારે 'વીસમી સદી'માં જૂદોજ મત દૃષ્ટિગોચર થાય છેઃ "રા. વિભાકરની વસ્તુસંકલના એવી તો સુંદર રીતે થયેલી છે કે તેમાં કોઇ પણ પ્રસંગ નિષ્પ્રયોજન યોજાયેલો લાગતો નથી. સાધારણ રીતે અન્ય નાટકોમાં પીટની અભિરૂચિને યોગ્ય જે ફારસો આવે છે તેને નાટકની સાથે કાંઇ સબંધ હોતો નથી. પણ સ્ત્રીસ્વતંત્રતા-નિષેધક મંડળ, જે આવા ફારસની આ નાટકમાં ગરજ સારે છે, તે નાટકની વસ્તુ જોડે ઉપયોગી રીતે ગુંથાયેલ છે, ને નાટકની ભાવનાને પોષવામાં સહાયભૂત થાય છે. આ ગુંથણી ગુંથવામાં રા. વિભાકરે નાટયશાસ્ત્રની કળાનો સારો ખ્યાલ આપ્યો છે."

રા રમણીયરામને આ નાટકમાં કાંઇ નવીન ભાવના દેખાતીજ નથી. ત્યારે રા. મનસુખલાલ જણાવે છે કે, "હમને જણાવતાં ઘણો આનંદ થાય છે કે નવયુગની ભાવનાને પ્રતિબિંબિત કરનારો તથા નવજીવનને વધામણાં દેનારો "સ્નેહ-સરિતા" નામનો એક નવીન નાટક આપણી સુપ્રસિદ્ધ 'ગુજરાતી નાટક કંપની' ભજવી રહી છે."

આ પ્રમાણે અભિપ્રાયોની ભિન્નતા દર્શાવવાને હજુ પણ બીજા અનેક દૃષ્ટાંતો આપી શકાય તેમ છે, પરંતુ મને ખાત્રી છે કે આટલા દૃષ્ટાંતોથીજ આપ સમજી શકશો કે આપ સર્વના અભિપ્રાયોનું પૃથક્કરણ કરવું અતિ કઠિન છે. છતાં એટલું તો જણાય છે કે કેટ-લીક બાબતમાં "સમાલોચક"ના પ્રકાશક રા. રમણીયરામ એકલા છે, ત્યારે બાકીના આપ સર્વ તેનાથી તદ્દન જૂદોજ મત ધરાવો છો. આવી સ્થિતિમાં હું એટલીજ આશા રાખું છું કે રા. રમણીયરામની ટીકાઓનો હેતુ શુદ્ધ હોય.

હવે એક વાત સ્મરણમાં રાખવાની છે કે મેં "સ્નેહ-સરિતા" માં બધાં આદર્શરૂપ પાત્રો ચિતર્યાં નથી, એટલુંજ નહિ પણ મ્હારા

[૨૮]

"સુધાચન્દ્ર" ની પ્રસ્તાવના.

પ્રથમ તો ગુણગ્રાહી પ્રેક્ષકવર્ગે "સ્નેહ-સરિતા" નો જે સત્કાર કર્યો છે તે માટે મ્હારે અહિં ઉપકારવચન કહેવું જોઇએ. એ સત્કારના પરિણામરૂપ આ નવીન નાટ્યકૃતિ ગુર્જર રંગભૂમિને હું સહર્ષ અર્પણ કરૂં છું.

છેલ્લા એકજ વર્ષમાં લેખકો, પત્રકારો અને પ્રેક્ષકોએ આપણી રંગભૂમિમાં જે રસ લીધો છે તે ઉપરથી પ્રતીત થાય છે કે હવે આપણાં નાટકોને નવીન યુગની વિદ્યુતનો સ્પર્શ કરાવવાને સર્વ સાહિત્યવિલાસીઓ આતુર છે. એટલુંજ નહિ પણ હવેનો પ્રેક્ષકવર્ગ માત્ર ઝળહળતા પોશાકો, રંગબેરંગી પડદાઓ, પ્રાસાત્મક બેતો અને કૃત્રિમ અસબદ્ધ હાસ્યના અખતરાઓથી રીઝે તેમ નથી, એમ દરેક સૂક્ષ્મ અવલોકનકારને જણાયા વિના નહિ રહે. સ્વાભાવિક વસ્તુવિકાસ, સપ્રયોજન અનુભવગમ્ય પ્રસંગો, સહેતુક સંસ્કારી ભાષા, શબ્દોની ગભીરતા, સાર્થકતા અને સ્વાભાવિકતા, પાઠ અને પાત્રોની યોગ્યતા, અભિનયની સૂક્ષ્મતા, ધર્મ અને નીતિનાં સૂત્રોના મુખપાઠને બદલે ધ્વનિથી કર્તવ્યનું સૂચન, નાટ્યશાસ્ત્રના જડપુરાતન કાયદાઓને બદલે કલાના જાગ્રત સનાતન સિદ્ધાંતોનું અનુસરણ, ઉચ્છિષ્ટ વસ્તુસંચયના બદ્ધ ખાબોચિયામાંથી ભોજનને બદલે અપૂર્વ કલ્પનાસાગરના અમર્યાદિત પ્રવાહમાંથી આચમન,—આ પ્રકારની અનેરી સામગ્રી આજનો સંસ્કારી પ્રેક્ષકગણ લેખકો તેમજ રંગભૂમિના ચાલકો પાસેથી માગી રહ્યો છે.

આ માગણીના બદલામાં ફૂલ નહિ તો ફૂલની પાંખડી પણ આપવાને જે લેખકો અને નાટક કંપનીઓ પ્રયત્ન કરશે તેઓ તેટલે

દરજ્જે ગુજરાતની સાહિત્યપ્રગતિમાં તેમજ તેના જીવનવિકાસમાં સહાયભૂત થશે એ નિઃશંક છે. અવસર અને શક્તિના પ્રમાણમાં ક્યાંય ક્યાંય આ સ્ફૂર્તિ પ્રકટ થવા માંડી છે, તે ખાતે એ સ્ફૂર્તિના ઉત્પાદકોને એક નમ્ર સાહિત્યસેવક તરીકે હું અંતઃકરણપૂર્વક વધામણાં આપું છું. એટલુંજ નહિ પણ મ્હને દૃઢ શ્રદ્ધા છે કે આ રસાળ ક્ષેત્રના સર્વ કલાકારો તેમજ સાહિત્યસેવકો ગંગા યમુનાની માફક એકરસ થઇ ગુર્જર સાહિત્યદેવીને સોહાવવાને મહા રસયજ્ઞ આરંભશે. એ રસોત્સવમાં મ્હારા તરફથી આ રંક પૂજાસામગ્રી સ્વીકારવામાં આવશે તો હું કૃતકૃત્ય થઇશ.

મુંબઇ,
તા. ૫-૮-૧૬.

---

[૨૯]

" મધુ—બંસરી "ની પ્રસ્તાવના.

भिन्नरुचिर्लोकः । આ સૂત્રનું સચોટ સમર્થન ખાસ કરીને આપણી રંગભૂમિ પૂરૂં પાડે છે. મ્હારી પોતાનીજ કૃતિઓ સંબંધી મ્હને બહુજ ભિન્નભિન્ન અભિપ્રાયો મળ્યા છે. દૃષ્ટાંત તરીકે કોઇને "સ્નેહ—સરિતા" પસંદ પડેલ છે, તો કોઇને "સુધાચંદ્ર". કોઇને શૃંગાર ગમે છે તો કોઇને હાસ્યરસ, તો કોઇને સામાજિક પ્રશ્નોનું મ્હારૂં નિરૂપણ. કોઇને મ્હારી ભાષા અઘરી લાગી છે, તો કોઇને મ્હારી શૈલી "મોહક અને જોરદાર" લાગી છે. કોઇને મ્હારાં સ્ત્રીપાત્રો આર્ય સભ્યતાની હદ કૂદાવી જતાં લાગ્યાં છે, તો કોઇને વિભાકર "શૃંગારને શુદ્ધિ અને સભ્યતાની સીમામાં રાખીને ત્હેમાં આશ્ચર્યકારક મીઠાશ અને મોહકતા" ભેળવતો લાગ્યો છે; અને

[૩૦]

"મેઘ–માલિની"નું નિવેદન.

જેઓને "મધુ–બંસરી" પસંદ પડેલ હશે તેઓને "મેઘ–માલિની" માં પણ રસ પડશે એમ મ્હને આશા છે. કારણ કે સામાજિક પ્રશ્નોની પરંપરામાં જ્યાં "મધુ–બંસરી" અટકે છે ત્યાંથી "મેઘ–માલિની" શરૂ થાય છે.

અલબત્ત, જેમ "મધુ–બંસરી" સંબંધી કોઈ કોઇ સ્થળે કહેવાતુ હતું તેમ આ નાટકમા સૂચવાયેલા પ્રશ્નો સંબંધી પણ કદાચ કહેવાશે કે આ પ્રશ્નો હજુ આપણા દેશમાં બહુ બહુ દૂર છે. મ્હારૂં માનવું જૂદું છે. "મધુ–બંસરી" ની જે વાતો બહુ દૂર ગણાતી હતી તેમાંની કેટલીક હકીકત રૂપે બની ગઈ હતી. કેટલીક ચાર છ માસમાંજ બનવા પામી હતી. "મેઘ–માલિની" માં પણ જે સવાલોને સ્પર્શવામાં આવ્યા છે તે સાવાલો અત્યારે સર્વત્ર જીવંત સવાલો છે અને આપણા દેશમાં એ સવાલો બહુ ટૂંક સમયમાં વધારે જીવંત થવાના છે. નાટકની સ્થૂલ ઉપાધિઓમાં વિંટળાયેલા એ સવાલોને સુજ્ઞ પ્રેક્ષકો સહેલાઇથી ઉચકી લેશે એટલે મ્હારે તેની ઊંડી મીમાંસામાં ઉતરવાનું પ્રયોજન નથી. અમુક સામાજિક, આર્થિક કે રાજકીય પ્રશ્નનુ બાહ્ય સ્વરૂપ આ નાટકમાં આલેખ્યું છે તેવુંજ હકીકતમાં હશે એમ માનવાને કંઇ કારણ નથી. છતાં અંતિમ પૃથક્કરણમાં જે સિદ્ધાંતો અને ઘટનાઓનો સમસ્ત સમાજે વ્હેલો મોડો નિકાલ લઇ આવવાનો છે તેનો થોડો ઘણો સ્પર્શ કરવાનો મ્હેં અહિં નમ્ર પ્રયત્ન કર્યો છે.

સવાલોની વિગતમાં ઉતરવાની કે તેનો ચોકસ નિર્ણય સૂચવવાની ધૃષ્ટતા મ્હેં બતાવી નથી. મ્હેં તો સર્વ સામાજિક સવાલોમાં અંતર્ગત રહેલ સનાતન હૃદયસંથનની એકાદ ઊર્મિનો જેવો લઈ શકાયો તેવો એક ન્હાનો "સ્નૅપ શૉટ" લઇ લીધો છે; અને એ ન્હાના ફોટોગ્રાફમાં આપણી વર્તમાન રંગભૂમની કેટલીક જરૂરની ગણાતી ઉપાધિઓ પણ આવી ગઈ હશેજ. આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે મ્હેં આદર્શો ચિતર્યા નથી; મ્હેં માત્ર કલ્પનાસૃષ્ટિની થોડી હકીકતોની નોંધ લીધી છે.

[મુંબાઈ, તા. ૨૩–૧૧–૧૮]

[૩૧]

આદિલશાહના
"નીતિ શતક"ની પ્રસ્તાવના.

તોફાની સમુદ્રમાં મુસાફરી કરી આવેલા અને બચવા પામેલા મુસાફર–ખારવાનું ખરૂં કર્તવ્ય શું છે? બીજા મુસાફરોને ભયંકર અડક અને ખોયાણની ખાસ ચેતવણી આપી તોફાનમાં મેળવેલા મોંઘા અનુભવનો સદુપયોગ કરવો તે જ. અને તેવો મહા પ્રયાસ મહાન ભર્તૃહરિના નીતિશતકમાં બહુ અંશે થયો છે એમ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. મતલબ કે સંસારના પ્રવાસમાં ડગલેડગલે મળેલા મીઠા અથવા કડવા અનુભવનું ચિત્ર તેણે પોતાના શતકમાં અપૂર્વ કાવ્ય શક્તિથી આલેખ્યું છે. પરંતુ રસહીન સૂત્રોમાં ગંભીર તત્ત્વોનું અનુશાસન કરવા તેનું મન માન્યું નથી. તેમ જ ક્લિષ્ટ શબ્દોથી ભરપૂર, અસ્વાભાવિક ને આડંબરવાળાં કાવ્યમાં તેણે પોતાની કિંમતી કાવ્યશક્તિનો વ્યય કર્યો નથી. તેણે તો માત્ર સાધારણ સમજશક્તિ ધરાવનાર મોટા વર્ગને પણ રુચિકર ને શ્રેયસ્કર થઈ પડે તેમ આકર્ષક અને સાદી ભાષામાં સંસારના પાઠ શીખવ્યા છે. અપૂર્વ શૃંગાર રસનું પાન કરાવવાનો, અલૌકિક વીર રસનો અગ્નિ પ્રકટાવવાનો, ગાઢ સ્વદેશાભિમાનનો ઝુંડો ફરકાવવાનો અથવા તો મસ્ત સન્યસ્તની અભિલાષા પ્રદીપ્ત કરવાનો આશય આ સ્થળે તેણે રાખ્યો હોય તેમ જણાતું નથી; પરંતુ દરેક સંસારી પોતાના વ્યવહારમાં જેમ બને તેમ ઓછી ઠોકરો ખાય એવી અપેક્ષા હજૂરી રાખી હોય એમ પ્રકાશિત થાય છે. જો કે તેણે તો છૂટું છાવાયેલું લખેલું છે, તોપણ તેના ખ્યાલમાં હોવું જોઇએ, કે કાવ્યનું સાફલ્ય તો મનુષ્યના મોટા ભાગને આનંદ આપી, તેને સીધે રસ્તે દોરવામાં અને તેનામાં ડહાપણ

ને ઉચ્ચ ભાવ ઉત્પન્ન કરવામાં જ સમાયેલું છે. કારણ કે ક્લિષ્ટ ભાષામાં આપેલા ક્લિષ્ટ વિચારોનો અંગીકાર કરવા સામાન્ય બુદ્ધિ સમર્થ નથી. જો સંસ્કૃત ભાષામાં લોકોના બહોળા ભાગનું આકર્ષણ કરી શકે, અને આકર્ષાયેલાઓને તેમના શ્રમનો બદલો આપી શકે તેવું, એટલે કે સરળ ભાષામાં સરળ વિચારો અને આનંદ સાથે નૈતિક જ્ઞાન આપનારૂં-ઉપદેશક અને વ્યવહારોપયોગી-કોઇ પુસ્તક બહાર પડયું હોય, તો તે ભર્તૃહરિનું નીતિશતક છે એમ સૌ કોઇ માનશે.

આ ભાષાંતરનો ઉદ્દેશ સંસ્કૃત ભાષા નહિ જાણનારાઓને પણ આ પુસ્તકનો પરોક્ષ રીતે લાભ આપવાનો છે. સંસ્કૃત ભાષામા શબ્દોનો ભંડોળ જબ્બર હોવાથી અને સમાસના સહેલાઇ સારી હોવાથી, નાના છંદમાં પણ, એક વિચાર સંપૂર્ણ રીતે દર્શાવી શકાય છે: પરંતુ તે જ વિચાર ગુજરાતીમાં આપવો, ને વળી તે જ છંદમાં અને તે જ અલંકારમાં, છતાં મૂળ ખૂબીમા વિક્ષેપ નહિ આવવા દેવો—એ કામ કેટલું કઠિન છે, તે મારા જેવો, જેણે ભાષાંતરનો પ્રયાસ સ્વપ્નમાં પણ કર્યો નથી, તે યથાર્થ સમજી ન શકે. અહિયાં મૂળ રસ કાયમ રાખવાનો ભાષાંતર કર્તાનો પ્રયત્ન બહુધા ફળીભૂત થયો છે, એ વાત પણ તેને ધન્યવાદને પાત્ર કરશે. લગભગ પંદર વર્ષ પહેલાં કર્તાની નાની વયમાં-લખાયેલું આ ભષાંતર અનુકૂળતાના અભાવે રહેલું બહાર પડી શકયું નહોતુ. જો કે આશા છે કે આ ઉમદા પ્રયત્ન વાચક વર્ગમાં સર્વથા સફળજ થશે, તોપણ કદાચ કોઇને સંપૂર્ણ સંતોષ ન મળે તો તે દરગુજર કરવા જેવું છે, કારણકે કર્તાએ પોતાનું લખાણ એક ઇતિહાસ તરીકે જાળવી રાખવાના ઉદ્દેશથી અસલ હતું, તેનું તે-ફેરફાર કર્યા વિના-બહાર પાડેલું છે. આ ભાષાંતરમાં ઘણે સ્થળે સંસ્કૃત સામ્યો પણ ટાંકવામાં આવ્યાં છે. તે સામ્યો સંસ્કૃતનું સાધારણ જ્ઞાન ધરાવનાર માણસ પણ ઘણી જ સહેલાઇથી સમજી શકે અને તેથી મૂળ શ્લોકના રસમાં અધિક મજા આવે

તો તે નવાઈ જેવું નથી. તે ઉપરાંત, મારા ધારવા પ્રમાણે ગુજરાતી ભાષામા આ પહેલું જ પુસ્તક છે, જેમાં શ્લોકના અલંકાર સામેલ કરવામાં આવ્યા હોય, અને એટલા માત્રથી જ સંતોષ નહિ પામતાં તેને સંપૂર્ણ વિવેચનથી યથાર્થ ઘટાવવામાં આવ્યા હોય. જે વાચકને અલંકાર સંબંધી બિલકુલ જ્ઞાન નહિ હોય, તેને આ અલંકારો નવું જ્ઞાન આપશે, જેને થોડો થોડો અનુભવ હશે, તેના અનુભવમા આ મોટા ભંડોળથા સારી અભિવૃદ્ધિ થશે, અને જેણે એ વિષયનો સંગીન અભ્યાસ કર્યો હશે, તેને ઘણાજ સરળ ઉદાહરણોનો અચિંતિત ઉત્તમ લાભ ઉપરાત મનન કરવા યોગ્ય ખોરાક મળશે. મારા સ્વતંત્ર મત પ્રમાણે કૉલેજના સંસ્કૃત વિદ્યાર્થીઓ [પ્રીવિયસ, ઇન્ટર્મીડિયેટ અથવા બી. એ.] ને પણ આ પુસ્તક અતિ ઉપયોગી થઈ પડશે. વળી હાલમાં મૅટ્રિક્યુલેશનમાં ગુજરાતી ભાષા ફરજીઆત શીખવાવાનો ઠરાવ પસાર થયો છે, તો મૅટ્રિક્યુલેશનના વિદ્યાર્થીઓને ગુજરાતી ભાષામાં જે પુસ્તકો શિખવાય છે તેમાં [તેમ જ એમ. એ. માં] પણ આ એક નવીન વધારો કિંમતી થઇ પડે તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી.

આ સ્થળે કદી પ્રશ્ન થશે કે આ ગ્રન્થનાં બીજાં ભાષાંતરો બહાર પડેલાં છે છતાં આ પુનરૂક્તાનું શું પ્રયોજન છે ? આમાં એવો શો નવીન ચમત્કાર છે ? આનો જવાબ બે શબ્દોમાં આપીએ, તો એ કે આ ભાષાતર બીજા કરતાં ઉંચા પ્રકારનું છે એવો દાવો કર્તાએ પરોક્ષ રીતે પણ કર્યો નથી, તોપણ એકજ વિચાર જૂદી જૂદી ભાષામાં દર્શાવવાથી તે વધારે સ્ફુટ થાય છે, એટલું તો દરેક જણનું મગજ કબૂલ કરશે; અને એક જ વસ્તુ જૂદી જૂદી દિશામાંથી જોવાય તો નવું નવું સૌંદર્ય દૃષ્ટિગોચર થાય તે અસ્વાભાવિક નથી; તેમ જ જેનું જીવન સાહિત્યમાં જ મચી રહ્યું હોય, તેના તરફથી આ જાતનો પ્રયાસ, અને બીજાઓથી થયો હોય તોપણ, કંઇક નવીન લીજ્જત થોડે અંશે પણ આપી શકે તો તે બનવાજોગ છે. કારણ કે ' ટેકિનકલ

ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં પહેલા વર્ગમાં પાસ થયેલા વિદ્યાર્થી કરતાં પણ વિશ્વકર્માનો એક પુત્ર તેનો વાંસલો રમાડવામાં વધારે ચાતુર્ય બતાવી શકે ખરો; તો પછી સોનું ને સુગંધ સાથે જ હોય તો તે માટે કહેવાનું શું રહે ?

આ પુસ્તક છપાવવામાં કર્તાને જે ગૃહસ્થ તરફથી ઉદાર આશ્રય મળ્યો છે, અને જે ગૃહસ્થ પોતાનું નામ બહાર પાડવાને નારાજ છે, તેનું આ વિષયમાં અતિ સ્તુત્ય અનુકરણ કરવું એ શ્રીમંત વર્ગનાઓનાં કર્તવ્યમાંનું એક ઉમદા કર્તવ્ય છે, એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી. નિઃશક, પૈસો વાપરવાની પ્રણાલીઓ અસંખ્ય છે, પરંતુ જ્યારે આવે સન્માર્ગે તે વહેશે ત્યારે જ ધનાઢ્ય લોકો અર્થશાસ્ત્રીઓના સખ્ત કટાક્ષથી મુક્ત રહેવામાં સમર્થ થશે.

મુંબઇ તા૦ ૧-૧-૦૭.

[૩૨].

" ગુજરાતના દશ "મહાપુરૂષો."

" આર્ય પ્રકાશ "ના તંત્રી મહાશય,

આપે ઓગણસમી સદીના ગુજરાતના દશ મહાન પુરૂષોની નામાવલિ સબંધી જે ફેરફાર ગતાંકમાં સૂચવ્યો છે તે યોગ્ય છે એમ હું માનું છું. તથાપિ મહાન પુરૂષોની ટીપ કરવામાં કેટલી મુશ્કેલી પડે છે તે આપ પોતે પ્રયત્ન કરશો ત્યારે અનુભવસિદ્ધ થશે, અને ત્યારેજ આપ મારા જેવાને આગ્રહ કરવાનું સાહસ કરતા અટકશો.

ઈંગ્લંડના મહાપુરૂષ એકને ક્યાંક કહ્યું છે તેવું પણ અહીં કહેવું પડે છે કે સર્વ મહાન પુરૂષોની નામાવલિ અહીં આ પી શકાય તેમ

નથી: અને છતાં કોઈ મહાન પુરૂષનું નામ રહી જાય તે કોઇ પણ રીતે યોગ્ય નથી એમ આ લેખક સમજે છે. આવી સ્થિતિમાં અને આટલા સંકોચથી હુ નીચેની નામાવલિ આપવા હિમ્મત ધરૂં છું. ગુજરાતી ભાષા જેઓની માતૃભાષા છે તેઓ સર્વનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, તેથી પારસી બંધુઓને પણ પૂરતો ન્યાય આપી શકાશે એ આનંદની વાત છે.

પાંચ વિદેહ મહાન ગુજરાતીઓ.

૧. સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી.

આર્ય સમાજ જેવી ચેતનવતી સંસ્થાના સ્થાપકને પ્રથમ સ્થાન આપીએ તો યોગ્ય લેખાશે. હું કાઠિયાવાડી છું તેથી કદાચ કાઠિયાવાડી તરફ મારો પક્ષપાત પણ આ પ્રમાણે મને એમના તરફ ખેંચતો હોય!

૨. શ્રીયુત ગૌરીશંકર ઉદયશંકર ઓઝા.

કેટલાકો આ નરવીરને એમના વેદાંતના ઉચ્ચ જ્ઞાન માટે સ્મરે છે, હું એમની રાજ્યદક્ષતા માટે વિશેષ મગરૂર છું. હું ધારૂં છું કે એ પણ કાઠિયાવાડના હતા એવી મગરૂરી બતાવી મારૂં “પ્રાંતિકપણું” મારે પ્રકાશિત કરવું ન જોઇએ.

૩. પંડિત ગટ્ટુલાલજી.

આપના પત્રના ગતાંકમાં કવિ ભાઈશંકરજી પંડિતને આ ‘ સાક્ષરત માર્તંડ ” નું નામ સ્મરણમાં આવ્યું તે ખાતે એ સદ્ગૃહસ્થને મારૂં અભિનંદન આપવાની અપ્રસ્તુતતા દાખવી શકું કે? સંસ્કૃત સાહિત્ય જેમને હસ્તામલકવત્ હતું, અને બીજાઓ એક વ્યાખ્યાન કરી શકે છે તેનાં કરતાં શતગણી સારી રીતે જે વ્યાખ્યાન કરી શકતા તેમને આ નામાવલિમાં સ્થાન મળવુંજ જોઇએ. મને હવે યાદ આવે છે કે પંડિત ગટ્ટુલાલજીને પણ કાઠીયાવાડ પોતાના કહી શકે તેમ છે.

૪. શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી.

"સરસ્વતીચંદ્ર" ના લેખક અને નવીન ગુજરાતને નવીન ચેતન અર્પનાર નરરત્નનું નામ આપણા સર્વની જીભને ટેરવે છે, અને તેથી એમનું નામ ભુલી શકાયજ નહીં એવી શ્રદ્ધાને લીધે એમનું નામ ચોથુ આવે છે. નડીઆદને ઘણા વિદ્વાનોએ જાણીતું કર્યું છે, અને કેટલાકો ભવિષ્યમા કરશે, પરતુ શ્રીયુત ગોવર્ધનરામના નામ વિના નડિયાદ બરાબર પ્રકાશી શકે કે નહિ તે શંકાસ્પદ છે. આશા છે કે ત્યાંનાં અન્ય નરરત્નો આ વિચારને "લાઇબેલ" તરીકે નહિ ગણે.

૫. આ પાંચમું નામ કોઈ સ્ત્રી રત્ન માટે આપની સૂચના પ્રમાણે રાખ્યુ છે, પરન્તુ હું આ ખાલી જગા પૂરી શકતો નથી. તો પછી તેની જગાએ કોઇ પુરૂષનું નામ મૂકવું એ આપની સૂચના નથી. હું તો મારા શોકના ચિહ્ન તરીકેજ એ જગા ખાલી રાખવા માગું છું.

પાંચ જીવંત ગુજરાતીઓ.

૧. શ્રીમંત મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ.

ગુજરાતના આભૂષણરૂપ આ નરેશને આપણા પોતાના ગુજરાતી કરી લેવા કયા ગુજરાતીનું મન નહિ લલચાય?

૨. શ્રીયુત મોહનલાલ કરમચંદ ગાંધી.

આખી સુધરેલી આલમમાં સમસ્ત હિંદુસ્થાનને માનનીય મનાવનાર આ મહાન કર્મયોગીને ભૂલી કેમ શકાય? અને તે એક કાઠિયાવાડી છે તે વાત ગમે તેવો વિશાળ દૃષ્ટિવાળો પણ કાઠીયાવાડી ભૂલી કેમ શકે?

૩. શ્રીયુત દાદાભાઇ નવરોજજી.

આ પ્રાતઃસ્મરણીય નામ અહીં બિરાજી શક્યું તે તંત્રી મહાશય, આપની સુંદર યુક્તિ કે જેથી પારસી બંધુઓનો સમાવેશ થઈ

શક્યો તેને આભારી છે; અને "હિંદના દાદા" ગુજરાતના મહાન પુરુષ હોય તેમાં આશ્ચર્ય શું ?

૪. સર ફીરોજશાહ મેરવાનજી મહેતા.

મુંબઇના અતિ ઉજ્જવલ હીરાને આપણા કરી લેવામાં પારસી બંધુઓ ઈર્ષ્યા નહી કરે એમ આશા છે.

૫. આ સ્થાન કોઈ સ્ત્રી રત્ન માટે "રીઝર્વ્ડ" છે. પ્રથમ ખાલી સ્થાન શોકચિન્હ તરીકે હતું, આ આશાચિન્હ તરીકે છે !

આટલી નામાવલિ આપ્યા પછી પણ, તંત્રીજી, ઘણોજ અસંતોષ રહી જાય તો ક્ષમા કરશો. આ લેખકને પોતાને પણ સંતોષ થયોજ નથી. જમશેદજી તાતા, બીજા સાક્ષરો, સુધારકો, ધર્મ પ્રવર્તકો, કલાકારો, આદિનો સમાવેશ કરવા મારૂં મન પણ અતિશય ઉત્સુક છે. પણ આપે દોરેલી મર્યાદા અટકાવે છે. તેથી આ નામાવલિ મને, આપને કે આપના પત્રના કોઇ પણ વાંચનારને જરા પણ અધૂરી જણાય તો તેની સર્વ જવાબદારી આપને શિરે છે એટલું કહી વિરમું છું.

આપનો સેવક,

નૃસિંહદાસ ભ. વિભાકર.

["આર્યપ્રકાશ" તા. ૨૪-૫-૧૪]

[૩૩]

—નાસિક ગુરૂકુલ વિદ્યાલય—

એક વ્યાખ્યાનનું ટાંચણ.

૧. યુરોપના જુદા જુદા દેશ તેમજ અમેરિકામાં પ્રવર્તતી શિક્ષણ પદ્ધતિ સાથે સરખાવતાં આ દેશની પ્રાચીન ગુરૂકુળ પદ્ધતિ શું વધારે પસંદ કરવા લાયક છે કે કેમ ?

× × × ×

૨. શું ગુરૂકુળમાં મફત કેળવણી આપવી યોગ્ય થઇ પડશે ?

× × × ×

૩. ગુરૂકુળ શિક્ષણ પદ્ધતિ આ જમાનાને બંધ બેસતી છે કે ? તેની પાછળ મહાન ખર્ચ કરવો યોગ્ય છે કે ?

લગભગ આખી દુનિઆની પ્રજાઓ હવે માનતી થઇ છે કે કેળવણી ઉપરજ કોઇપણ પ્રજાની ઉન્નતિ કે અવનતિનો આધાર છે. જે દેશોમાં કેળવણીનો પ્રચાર બહુજ મોટા પ્રમાણમા થઇ ચુકયો છે ત્યાં હજુ પણ દિનપ્રતિદિન કેળવણી સબંધી નવા સુધારા, નવી સંસ્થાઓ, નવા વિચારોની પરંપરા અટકી નથી, એટલુંજ નહિ પરંતુ વધતીજ જાય છે. ઈંગ્લંડ કે જે કેળવણીમાં બહુ આગળ પડતો દેશ છે ત્યાં પણ જર્મની, અમેરિકા, ફ્રાન્સ, વિગેરે દેશો સાથે સરખામણી ચાલુ રીતે કરવામાં આવે છે અને હમેશાં નવા નવા સુધારા થતા જાય છે. ખરી રીતે બર્મિંગહામ, માંચેસ્ટર, બ્રિસ્ટલ, વેલ્સ આદિ યુનિવર્સિટીઓ ઈંગ્લંડ અને જર્મની વચ્ચેની સરખામણી કરી, જર્મનીની શિક્ષણ પદ્ધતિ ઉચ્ચતર છે એ પ્રમાણે બાંધેલા

અભિપ્રાયનુંજ પરિણામ છે. જ્યારે ઇંગ્લંડ જેવા દેશને આ જાતની સરૂખામણી આવશ્યક છે, તો પછી આપણો દેશ કે જે હાલ કેળવણીમાં આટલો બધો પછાત છે, તેની પશ્ચિમના દેશોની કેળવણી પદ્ધતિ સાથે સરખામણી અત્યંત લાભદાયક થઇ પડે તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી.

પ્રથમ તો એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે દરેક સુધરેલા દેશમાં—જર્મની, ઇંગ્લંડ ફ્રાન્સ, અમેરિકા કે જાપાનમાં એવા પ્રકારની શિક્ષણ પદ્ધતિ રાખવામાં આવી છે કે જેથી દરેક પ્રજાજનને વસ્તુતઃ પ્રજાકીય કેળવણી મળે, કે જેથી દરેક નાગરિક પોતાના દેશના ઇતિહાસ, ભૂગોળ, કલાકૌશલ્ય, ધર્મ, તત્વજ્ઞાન, વ્યાપાર, શાસ્ત્રો, આદિથી સંપૂર્ણ રીતે માહિતગાર થાય, પોતાના દેશને ઓળખતાં અને ચાહતા શીખે, અને પોતાના દેશની ખુબીઓ તેમજ ખામીઓ અને જરૂરિયાતો સમજે. આનું નામજ ખરી પ્રજાકીય કેળવણી છે.

બીજા દેશોની સ્થિતિથી વિદ્યાર્થીએ વાકેફગાર થવાનુ નથી એમ સમજવાનુ નથી, પરંતુ પોતાનો દેશ શું છે, પોતાના દેશની જરૂરિયાતો શું છે, પોતાના દેશનું શું રક્ષવાનુ છે, શુ ત્યજવાનું છે, શુ મેળવવાનું છે, તેનો યથાર્થ ખ્યાલ આવ્યા પછીજ પારકા દેશો સાથે લાભકારક સરખામણી સંભવિત છે. જેમ અર્થશાસ્ત્રમાં જરૂરિયાતો પ્રથમ અને મોજશોખો પછી—તેવીજ રીતે કેળવણીના સંબંધમાં પણ સમજવાનું છે

Bernard shaw once said-"Thore ought to be no such thing as a rich child or poor child--only a happy child."

"ગરીબ બાળક કે તવંગર બાળક—એવી કોઈ વસ્તુ હોવી ન જોઇએ. સુખી બાળકનોજ વિચાર કરવો ઘટે છે."

ઈંગ્લંડમાં પણ એવાં હજારો બાળકો છે કે જેઓએ ગટર સિવાય રમવાનું મેદાન જોયું નથી, જેઓએ સમુદ્રની કે સરોવરની કે રમણીય વનની કુદરતી લીલાનું દર્શન કર્યું નથી, અને જેઓએ ગંદી, સડેલી, દુર્ગંધમય અને દુર્ગુણમય ખોલીઓ સિવાય કોઈ બીજા ગૃહમાં વાસ કર્યો નથી. ઈંગ્લંડના ગરીબો માટે રચેલા કાયદા Poor Law નીચે ઈંગ્લંડ અને વેઈલ્સમાંજ માત્ર અઢી લાખ છોકરાં રઝળતાં બાળકો paupers છે. હવે આ પ્રશ્ન એક દૃષ્ટિથી કેળવણીનો પ્રશ્ન છે. સરકાર કે પ્રજા દેશનાં બાળકોની કયા પ્રકારની સંભાળ રાખવા ઈંતેજાર છે અને ક્યાં સુધી પોતાની જવાબદારી સમજે છે તે આ ઉપરથી સમજવાનું છે. આવાં ગરીબ બાળકોનાં માબાપો કુટુંબની આજીવિકા અર્થે બચપણમાંજ પોતાનાં બાળકોનો મજૂરી અને ગદ્ધાવૈતરામાં ઉપયોગ કરે અને કુટુંબ ઉદર ભરવા માટે કેળવણી-નો લાભ હમેશને માટે જતો કરે તે સ્વાભાવિક છે આ ઉપરથી ખાત્રી થશે કે કેળવણીના મહા પ્રશ્નોમાં "ગરીબ બાળક" એ પ્રશ્ન પણ એક અતિ મહત્વનો પ્રશ્ન છે. ત્યારે કેળવણીનો એક અતિ ગહન પણ આવશ્યક સિદ્ધાંત એ હોવો જોઈએ કે આપણે આપણા દેશમાં તંદુરસ્તી, સ્વચ્છતા. પોષણ, અવકાશ, રહેવાની સગવડતા, પ્રકાશ, આનંદ અને જીંદગીની બીજી જરૂરિયાતોનુ થોડામાં થોડું પ્રમાણ એવું ગોઠવવું જોઈએ અને પૂરું પાડવું જોઈએ કે જેથી કોઈપણ બાળક તે પ્રમાણની નીચે ન જાય અને જેથી દરેક બાળક-ને કેળવણીના ખરા સંસ્કારોનો ઓછામાં ઓછો આવશ્યક લાભ મળે. આપણા દેશમાંજ નહિ પણ લગભગ બધા સુધરેલા દેશોમાં પણ ચાર મોટા રાક્ષસો ખરી કેળવણીના માર્ગમાં પડાવ નાંખી પડયા છે-તે ચાર રાક્ષસો-ભુખમરો [Hunger], રોગ [Disease], ગદ્ધાવૈતરૂં [Overwork] અને ગરીબી [Pauperism] છે.

ગરીબી અને દરદને લીધે કેળવણી પચાવવાના સંભવ કેટલા ઓછા થઈ જાય તે સમજી શકાય તેમ છે. ઈંગ્લંડ અને વેઇલ્સની

બાળક પ્રજામાંથી:—10 p. c. children suffer from serious defect in vision; 3 to 5 p. c. defective hearing; 1 to 3 p. c. suppurating ears, 6 to 8 p. c. enlarged tonsils, 40 p. c. decay of teeth: 30 to 40 p. c. unclean hands or bodies; 1 p. c. ringworm; 1 p. c. tuberculosis; 1 to 2 p. c. heart disease.

૧૯ મા સૈકાની શરૂઆતમાં અસંખ્ય છોકરાંઓને ઉદ્યોગની મીલમાં દળી નાંખવામાં આવતાં હતાં એમ કહીએ તો અત્યુક્તિ નથી. અઠવાડીઆના ગુલામ તરીકે એક એક પેની માટે બાળકોને વેંચવામાં આવતાં હતાં અને મીલો માટે ખટારાઓમાં ભરીને લઇ જવામાં આવતાં હતાં. એ દિવસો ગયા છે, છતાં કેળવણીનો લાભ યથાર્થ લેવા જેવી સ્થિતિ હજુ આવી નથી. હજુ પણ યૉર્કશાયર અને લૅંકેશાયરની મીલોમાં ૩૦,૦૦૦ હજાર કરતાં વધારે છોકરાં (૧૨ થી ૧૪ વર્ષની વયનાંજ) અર્ધો દિવસ મીલનાં મજુરો તરીકે ગાળે છે. ૫ વાગે તેઓ ઉંઘમાંથી જાગે છે. ૬ કે ૬–૩૦ વાગે કામ ઉપર જાય છે. બપોરે નિશાળે જાય છે. અથવા સવારે સ્કુલમાં જાય છે અને બપોરના ૧ થી ૬ સુધી મીલમાં કામ કરે છે. મીલમાં મજુરી અઠવાડિઆની ૨ થી ૨॥ શિલીંગ મળે છે. લગભગ ૨૬ થી ૨૭ કલાકના કામ માટે ૧૯૧૨ ની સાલમાંજ લીડ્ઝ-ના 'સેક્રેટરી ઑફ એડયુકેશન' પાસેથી નીચે પ્રમાણે રીપોર્ટ સાંભ-ળીએ છીએ:—બાળકોની મોટી સંખ્યા છે કે જેમાં ૧૪ વર્ષની વયના સવારના આઠથી રાત્રિના દશ સુધી ગાડીઓ હાંકે છે. "બિલિ-યર્ડ માર્કર્સ"–૧૪ વર્ષના–સવારના ૯॥ થી રાત્રિના ૧૧ સુધી; સંદેશો પહોંચાડનારા–૧૩ વર્ષના–સવારના ૮॥ થી રાત્રિના ૯ સુધી. ન્યુસ-પેપર વહેંચનારા–૧૬ વર્ષના–સવારના ૪ થી સાંજના ૪ સુધી. આ પ્રમાણે પોતાના કુટુંબની આજીવિકા રળવાની ખાતર અસંખ્ય બાળકો

પાસેથી આનંદ, ગમ્મત, અવકાશ, શારીરિક અને માનસિક કેળવણી છીનવી લેવાનો અધિકાર કોઇ પણ પ્રજાને શા માટે હોવો જોઇએ ?

ઇંગ્લંડમાં હજુ પણ એવો વિચાર પ્રચલિત છે કે વધારે સારી ટેકનિકલ કેળવણી એજ એક મજુરના બાળકનું નિશાન [ideal] હોવું જોઇએ—અને તેના ધંધા સિવાયનું બીજું જ્ઞાન નિરર્થક છે ! હજુ પણ ઇંગ્લંડમાં ૩૦૦,૦૦૦ છોકરાંઓ Poor Law Authorities ના હાથમાં છે, જે છોકરાંઓનો મોટો ભાગ ૫ થી ૧૬ વર્ષનો છે, અને બાકીનાં ૫ વર્ષની નીચેની વયના છે ! આ સર્વ છોકરાંઓને Workhouse ના અધમ વાતાવરણમાં સડવું પડે છે.

હવે ઇંગ્લંડમાં મત ફેલાતો જાય છે કે બાળકોની તંદુરસ્તી જાળવવાનું સર્વોત્તમ સાધન school clinic છે. Bradford માં સ્કુલ ક્લિનિક-૧૯૦૮ માં શરૂ થયું. School clinic હવે અનેક ગામોમાં નિશાળનું એક ખાતું થતું જાય છે. શાળાના ડૉક્ટરો, નર્સો, સંભાળ લેનારી કમિટીઓ, ડેન્ટિસ્ટો વિગેરેને ખાસ રોકવામાં આવે છે. હવે લોકો સમજવા માંડ્યા છે કે છોકરાંઓની તંદુરસ્તી જાળવવા માટે ખર્ચેલો એક શિલીંગ ભવિષ્યમાં એક પાઉંડનો બચાવ કરી આપશે. લંડન કાઉન્ટી કાઉન્સિલ હૉસ્પિટલો સાથે કૉન્ટ્રૅક્ટ કરે છે તો દરેક બાળક દીઠ તેને ૫ શિ ૫ પેન્સ ખર્ચવા પડે છે, જ્યારે સ્કુલ ક્લિનિકના સાધનથી ૩ શિ નો ખર્ચ આવે છે. પરંતુ સ્કુલમાં કે ક્લિનિકમાં જે સુંદર કાર્ય કરવામાં આવે છે તે પાછું બાળકની દુર્ગંધમય ખોલી જેને ઘર કહેવામાં આવે છે તેનાથી તે કાર્ય ઉપર પાણી ફરી જાય છે.

Open-air schools ની હીલચાલ જર્મનીમાં Charlottenburg માં ૧૯૧૪ માં શરૂ થઈ છે. ત્યાર પછી ઇંગ્લંડમાં પણ હવે એ હીલચાલ ફેલાતી જાય છે. લંડન, બ્રૅડફોર્ડ. શેફિલ્ડ, હાલીફાક્સ, નૉર્વિચ, કાર્લાઇલ આદિ સ્થળોમાં કેટલાંક ખાતાઓએ આ પ્રયોગ શરૂ

કર્યો છે. એવો અડગટો કાઢવામાં આવ્યો છે કે મોટાં શહેરોમાં નિશાળે જતાં છોકરાંઓમાં ૩ થી ૫ ટકા જો કે નિશાળે જઇ શકે તેવી સ્થિતિમાં છે, છતાં દુર્બળ શરીર, અને નાદુરસ્તીને લીધે કેળવણીનો બરાબર લાભ લઇ શકતાં નથી.

Dr. Fredcrick Rose નો ચોકસ સિદ્ધાંત છે કે આ સર્વ મુશ્કેલીઓનો દૂર કરવાનો એકજ ઉપાય છે અને તે એ કે ખુલ્લી નિશાળોનો પ્રચાર કરવો. આસપાસની કુદરતી લીલાનુ ભાન થાય. સ્વચ્છ હવા મળે. તદુરસ્તી અને સ્ફૂર્તિનો વધારો થાય એવા વાતાવરણમાં hygionic apparatus થી બાળકોને જ્ઞાન આપીને short classos, short lossons, હમેશના જીવન સાથે સબંધ ધરાવતી કેળવણી આપવી જોઇએ ત્યારેજ કેળવણી બોજારૂપ મટી આનંદરૂપ થશે.

૨૩૦૦ વર્ષ પહેલાં પણ Plato આજ ભાવના મુકી ગયો છે કે,—

The youth of tho nation should "dwell in a land of health, amid fair sights and sounds, where beauty that is born of fair works, will come upon thoir senses like a breezo, & insensibly draw the mind even in childhood into a lovo of the highost things." This shows that we should make short work of tho thousands of schools buried in the fetid back ways of our crowded cities.

ઇંગ્લડમાં અત્યારે , થી ૧૪ વર્ષ સુધી કેળવણી ફરજીયાત છે અને આ ૯ વર્ષમાં જેમ બને તેમ છોકરાંના મગજમાં Information ભરવામા આવે છે. હવે school age ૧૫ થી ૧૬ વર્ષ

સુધી લઇ જવાના પ્રયત્નો થાય છે. ગરીબ કુટુંબો ૧૬ વર્ષ સુધી બાળકને ભણાવી ન શકે તે મુશ્કેલી દૂર કરવા ગરીબ કુટુંબોના ચાલકોનો પગાર વધે તેવી સગવડ થવી જોઇએ, અને ૧૬ વર્ષ પછી પણ ગરીબ બાળકો માટે half-time system થી કેળવણીની ગોઠવણ થવી જોઇએ. અને નહિ કે night classes ની મજૂરીથી.

10 The New Charter of the Children by C. M. Lloyd.

a. The removal of all children from the Poor Law.

b. Securing thro' the Educ. authorities of adequate food for all children of school age.

c. Prevention & cure of diseases of school children by school clinics, open-air schools, &c.

d. Prevention of child labour by amendment of the factory acts, prohibition of street-trading, &c.

e. Better education by raising school age, establishment of day continuation classes, & increasing facilities of scholarships freeships, &c. for higher education.

11. Cannot the question of finance be solved by a single millionaire as was suggested in the case of Mr. Gokhale's Bill by sir William Wedderburn ?

12. Only 3 persons out of 10,000 in Germany are unable to road & write—while in England it is 150 per 10,000, as against 770 per 10,000 in U. S.

India: 117 literates per thousand.

1,670,387, literate in or learning English.

Taken as an aggregate 580 per 10,000, can road or write in their verneculars.

13. Mr. Bryce: What was now wanted was intensive culture: higher quality rather than more quantity.

૩ ક્રોડ પૌંડ—જાહેર કેળવણીમાં ખર્ચાય છે.

Germany warns us against the tendency to premature specialization.

There was a danger of multiplication of universities. The conspicuous morit of America was that it had come far ahead of England in establishing a hold on business education.

Instead of looking upon education as a means to make way in the world it ought to be looked upon as a means to appreciate & enjoy the world.

14 Ravindranath's Ahram School at Bolpur, called શાંતિનિકેતન.

Mr. Rawsay Macdonald: " the Santiniketana is no mere seminary for the education of boys.

It is alive with the life of India; it is aware of what is going on outside India. It shares in the larger Indian Life...

I awoke early in the morning: outside there was sweet singing, and I was told that every morning the school choir went round the gardens chanting hymns The day is closed in the same way, for a quarter of an hour in the morning and in the evening the boys sit in meditation...I left them sitting class by class on their little mats under the chalim trees, their books by their side, and their teachers in their midst. They smiled and chatted as I passed. Every thing was peaceful, natural, happy. And I went away into another world where worthy and well-meanig graduates from Oxford and Cambrige are toiling & perspiring like blacksmiths with heavy hammers to beat and bend the Indian mind into strange forms on strange anvils and where there is unhappiness and sadness of heart, timorous whispers instead of laughter, doubt instead of hope. "

15. In the eleven modern universities of England full time students number 9600, (technological) and 7000 at Oxford & Cambridge. Thus England & Wales have a total of 16,600

post & under graduates while Germany has 63,000 students in similar institutions! And yet they have more technical colleges & schools in the single city of London than in the provinces and states of the whole of India.

16. The proviseurs of French Secondry Schools are not the same as the headmasters of English Schools. These proviseurs have no liberty of action, no voice in the appointment of their staff, no right to purchase a book or tip a servant, and they are shifted periodically (every 3 yrs) from school to school. The functions of discipline & teaching are divided. There is now a tendency to unite these dual functions.

Until 1902 French public secondary schools had two sorts of education, classical & non classical. But the distinction is now abolished. Latin & Greek are now made optional.

1. The elementary schools & the high schools-in fact the public school in America is a huge failure.

Pedantry or scholarship is not the test of the value of knowledge.

World use is the real test.

Live problems are neglected-of modern govt, industry, commerce, society &c.

It is alive with the life of India; it is aware of what is going on outside India. It shares in the larger Indian Life...

I awoke early in the morning: outside there was sweet singing, and I was told that every morning the school choir went round the gardens chanting hymns The day is closed in the same way, for a quarter of an hour in the morning and in the evening the boys sit in meditation...I left them sitting class by class on their little mats under the chalim trees, their books by their side, and their teachers in their midst. They smiled and chatted as I passed. Every thing was peaceful, natural, happy. And I went away into another world where worthy and well-meanig graduates from Oxford and Cambrige are toiling & perspiring like blacksmiths with heavy hammers to beat and bend the Indian mind into strange forms on strange anvils and where there is unhappiness and sadness of heart, timorous whispers instead of laughter, doubt instead of hope."

15. In the eleven modern universities of England full time students number 9600, (technological) and 7000 at Oxford & Cambridge. Thus England & Wales have a total of 16,600

એટલુંજ નહિ પણ એકજ બાળકની ખાતર આખી દુનિઆ બંધબેસતી કરવી પડે તો કરવાની છે! આ દૃષ્ટિથીજ સંસ્થાઓ અને સમાજનાં અંધારણ જ્યારે રચાશે ત્યારેજ પ્રજાની ઉન્નતિ થશે. એક બાળકીસુંદર દેખાય તે માટે આસપાસનું વાતાવરણ સુંદર રાખવું જોઇતું હોય અને એ સૌંદર્ય માટે તેણીના વાળ સ્વચ્છ રાખવા જરૂરના હોય અને તે સ્વચ્છતા માટે આસપાસનાં મકાનો, મીલો, અને સુધારાના કચરાની હોળી જરૂરની થઈ ચડતી હોય તો તે હોળી કરવી યોગ્ય છે.

["આર્યપ્રકાશ" તા. ૨૪-૫-૧૪]

We want schools that are not ornamental but living & useful-schools that teach the problems of today and not the gossip of forgotten yesterdays.

Eduction has became a machine, not the company of a sympathetic guide. It has become an institution, not a service.

The public librarians have shown that the most numerous requests for good literature came from those who have not studied literature in school. Because the purpose is completely lost in the plan.

Our public schools are planned for the average child. Who is the average child? Nobody can tell. Why not? Because he does not exist. Just try to strike an averge between a goose & an eagle. The thing is impossible; and if you do, what becomes of the goose & the eagle? The whole system of the elementary public school is keyed absolutely & conducted solely for one aim: to fit the pupil for the High School. Now, how many pupils from the elementary schools enter the high schools? Just seven out of a hundred.

(18) ગુરૂકુલો કે કૉલેજોને બાળકો બંધબેસતાં કરવાનાં નથી. પરંતુ બાળકો માટે કૉલેજો અને ગુરૂકુલો બંધબેસતાં કરવાનાં

સોરઠ ન્હાના રાજવી, સોરઠ ન્હાના તાજ,
બ્હારવટાં ન્હાનાં અહિં, ન્હાનકડાં આ રાજ.

સમરાંગણ સોરઠ મહા, ભડવીરો મશહૂર;
સુભટોનાં કાંડાં કસે, વીરાંગનાનાં નૂર.

ગ્રામિક સાદાં સોરઠે, સ્નેહલ સોરઠ ગાન;
ગોકુલસમ જ્યાં ગોપજન, સોરઠનાં અભિમાન.

વાઘ વરૂ પિયે એકજલ, સોરઠના એ નેહ;
તુડકા—છાંયા ઝીલતાં, ઝરમર ઝરતા મેહ.

સોરઠ કન્દ્રા ગર્જતી, ઘોર ગભીર સિંહનાદ;
સોરઠ અડગ ખડકસમું, એક ઘાટ, એક વાટ.

સોરઠ સુતો સાગરે, સોરઠ સૈન્ય વિદેશ;
દિશદિશમાં સોરઠ તણા, પરમ પ્રતાપ પ્રવેશ.

સોરઠ કેરાં સ્વપ્ન સૌ, બાદલમાં રમમાણ;
પ્રકટો સૂર્ય! સોહામણા! "સોરઠનાં સન્માન".

["સૌરાષ્ટ્ર"—તા. ૧–૭–૨૨.]

[૩૪]

"સોરઠ" નાં સન્માન.

[સોરઠની ધૂનમાં]

સોરઠ મીઠી રાગણી, સોરઠ મીઠો દેશ;
મીઠા મેરામણ અહિં, સોરઠ પ્રેમ-પ્રદેશ.

સોરઠ સાચા ભક્તજન, **મીરાં** ને **નરસિંહ;**
સોરઠ પ્રભુનાં પારણાં, જગજૂનાં મન્દિર.

ભારત '**મહારથિ** સંચર્યા, **દ્વારિકા** પ્રાણેશ;
દેહોત્સર્ગ સોરઠ થયા, **પ્રભાસ** પુણ્યપ્રદેશ.

સોરઠ ઉરમાંહે જડ્યા, **બુદ્ધ** તણા સંદેશ;
સોરઠ આંગણ ઉતર્યા, **અશોક**ના આદેશ.

સોરઠ **મોહન** અવતર્યા, **ગાંધીપુર** યશનામ;
સોરઠ ગિરિવર સમ તપ્યા, ભારતના એ પ્રાણ.

સોરઠ વેદ—શિરોમણિ, આર્ય **દયાનંદ** ભાણ;
અપનાવિત **જિન** ધર્મથી, **મહાવીર** યશધામ.

સોરઠ **સતી**ના નેનની, જળતી બળતી ઝાળ;
સોરઠીયણ સોહામણી, વીજ સમી અસિધાર.

સોરઠ શાન્ત તપોવનો, **ગિરિ ગિરનારે** ગૂઢ;
"અહાલેક" પુકારતા, સાધુઓ અવધૂત.

સોરઠ મ્હોટાં માનવી, મ્હોટાં દિલ **દરિયાવ;**
મ્હોટા **વનરાજો** વસે, મ્હોટાં **શૌર્ય** પ્રભાવ.

સોરઠ ન્હાના રાજવી, સોરઠ ન્હાના તાજ,
બહારવટાં ન્હાનાં અહિં, ન્હાનકડાં આ રાજ.

સમરાંગણ સોરઠ મહા, ભડવીરો મશહૂર;
સુભટોનાં કાંડાં કસે, વીરાંગનાનાં નૂર.

ગ્રામિક સાદાં સોરઠે, સ્નેહલ સોરઠ ગાન;
ગોકુલસમ જ્યાં ગોપજન, સોરઠનાં અભિમાન.

વાઘ વરૂ પિયે એકજલ, સોરઠના એ નેહ;
તુડકા—છાંયા ઝીલતાં, ઝરમર ઝરતા મેહ.

સોરઠ કન્દ્રા ગર્જતી, ઘોર ગભીર સિંહનાદ;
સોરઠ અડગ ખડકસમું, એક ઘાટ, એક વાટ.

સોરઠ સુતો સાગરે, સોરઠ સૈન્ય વિદેશ;
દિશદિશમાં સોરઠ તણા, પરમ પ્રતાપ પ્રવેશ.

સોરઠ કેરાં સ્વપ્ન સૌ, બાદલમાં રમમાણ;
પ્રકટો સૂર્ય! સોહામણા! "સોરઠનાં સન્માન".

[" સૌરાષ્ટ્ર "—તા. ૧–૭–૨૨.]

[૩૫]

કૃષ્ણ કન્હૈયો.

વેદોના **હિરણ્યગર્ભ**, વ્યાસોમાં **દ્વૈપાયન**, બ્રહ્મર્ષિઓમાં **ભૃગુ**, રાજર્ષિઓમાં **મનુ** અને દેવર્ષિઓમાં **નારદ**; દેવોમાં **ઇન્દ્ર**, સિદ્ધેશ્વરોમાં **કપિલ**, આદિત્યોમાં **વિષ્ણુ**, અને રૂદ્રોમાં **નીલલોહિત**; ગન્ધર્વોમાં **વિશ્વાવસુ**, અપ્સરાઓમાં **પૂર્વચિત્તિ**, પુરોહિતોમાં **વસિષ્ઠ**, બ્રહ્મનિષ્ઠોમાં **બૃહસ્પતિ**, સેનાપતિઓમાં **કાર્તિકસ્વામી**, અને બ્રહ્મચારીઓમાં **સનત્કુમાર**; તીર્થોમાં **ગંગા**, વ્રતોમાં **અહિંસા**, યજ્ઞોમાં **બ્રહ્મયજ્ઞ**, યોગોમાં **આત્મસંરોધ**, શુચિઓની **શુચિ** અને વિભૂતિઓની **વિભૂતિ**;-આ અદ્વિતીય વ્યક્તિવિશેષની જોડી જગતના ઇતિહાસમાં કે માનવ જાતિની મનોરથસૃષ્ટિમાં ક્યાંયે હજુસુધી કોઇએ જોઇ, જાણી કે સાંભળી નથી.

વેદવ્યાસ, **શંકરાચાર્ય**, શાસ્ત્રપ્રવર્તક ઋષિઓ, મહાત્માઓ, આદિ **આત્મવિદ્યાના** પ્રકાશકો, જ્યારે જ્યારે જનતા જડવત્ દુન્યવી વાતાવરણમાં ગુગળાઇને મૃતપ્રાય થવાની અણિ ઉપર જણાયેલી છે ત્યારે ત્યારે તેઓ ઇશ્વરી સંદેશ લઇને **ઉપદેશકો** તરીકે **અવતર્યા** છે. આદિરાજ **પૃથુ** જે **રાજ-રાજ** કહેવાતા હતા અને **વિષ્ણુના** અવતાર તરીકે ઓળખાયા છે તે પણ આજ પ્રકારના ઉપદેશક અને નેતા હતા. આ **અંશાવતારો** **બુદ્ધિપ્રદેશના** અંધકાર ફેડવાને અર્થે નિર્માયા હતા. તેવીજ રીતે **વાસનાની દુનિઆનાં** મોહ, માયા, ઇર્ષ્યા, અસૂયા, **સ્વાર્થ**, ક્રૂરતા, પ્રપંચ અને મદાંધતાનાં કાળાં ઘોર વાદળોને વિખેરી બંધુતા, શાંતતા, નિઃસ્વાર્થતા, ઉદારતા અને ધર્મપરાયણતાની **અમૃતમય** વૃષ્ટિ વરસાવનારા ઇશ્વરાંશો જુગે જુગે અવતર્યા છે. એ પ્રાતઃસ્મરણીય નામાવલિમાં ભગવાન્ **બુદ્ધ**, અને

જીસસ ક્રાઇસ્ટનાં પવિત્ર નામો અગ્રસ્થાને વિરાજે છે. પરંતુ જ્યારે જ્યારે અજ્ઞાનના અંધકાર, તેમજ વાસનાનાં ઘનઘોર વાદળ એકસામટાં જગત્ સમસ્તને ઘેરી લેવાના દારૂણ પ્રસંગો આવ્યા ત્યારે સમગ્ર સમાજના કર્મના હિસાબ ચોકખા કરવાને, દાનવદળને નિરાસ્ત કરવાને, પૂર્વજન્મનાં તપ અને ત્યાગથી મેળવેલી વિભૂતિવાળા **રાક્ષસી** જીવોની વિનાશકારક મહત્ત્વાકાંક્ષાઓને જમીનદોસ્ત કરવાને, તથા સાધુઓના રક્ષણાર્થે, અને ધર્મના સંસ્થાપનાર્થે પ્રભુની મહાવિભૂતિઓ પૃથ્વી પર અવતરેલ છે. એ મહાવિભૂતિઓમાં, એ વિરાટ ઇશ્વરસ્વરૂપોમાં પ્રતાપશાલી **પરશુરામ**, પરમ પવિત્ર **રામચન્દ્ર**, અને અચ્યુત કેશવ શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રનાંજ પુણ્યવંતાં નામોનાં સ્થાન છે. જેમ તેઓનાં તપ અને ત્યાગ, ધર્મપ્રવૃત્તિ અને નીતિરીતિ, પરાક્રમ અને યોગનિષ્ઠા તથા પ્રભુતા અને માનવતા, અદ્વિતીય અને મહાન્ હતાં તેવાંજ તેઓની સામે ઝઝૂમનાર રાક્ષસ સેનાનાં દુષ્કર્મો ભયાનક અને દુર્ભેદ્ય હતાં. કાર્તવીર્ય, હૈહેય, રાવણ, શિશુપાલ, દુર્યોધન, કૌરવગણ, રાક્ષસસેના, આદિ ઇતિહાસ-મશહૂર દાનવદળને યાદ કરીએ. શું તેઓનાં બળ! શું તેઓનાં છળ! શું તેઓનાં શૌર્ય! શું તેઓનાં ધૈર્ય! જાણે કે પરબ્રહ્મની ચેતનાનો તનખો તેઓના અંતરમાં છૂપાવીને અવતર્યાં ન હોય!

પરંતુ આ દારૂણ દાનવશક્તિઓને હણનારી આ ત્રિપુટિમાં પણ શ્રીકૃષ્ણ એકલાજ ખામ બહાર તરી આવે છે. પરશુરામ અને રામચન્દ્ર પોતાના યુગની કાર્યસિદ્ધિ કરી ગયા. કૃષ્ણ સર્વ યુગોને માટે સંભાર મૂકી ગયા, અને સંસારની કૂચમાં સર્વ સિપાહીઓ માટે, સર્વ પરિસ્થિતિઓ માટે, સર્વ કાલ માટે, સર્વવ્યાપક વ્યૂહરચના ગોઠવતા ગયા. તેટલા માટે કૃષ્ણ એકજ "પૂર્ણાવતાર" તરીકે પૂજાયા. **कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् ।**

એ **મહાવિભૂતિની** જીવનલીલા વિચારીએ છીએ ત્યારે ભગ-

જને તમ્મર આવે છે. કોઇ દેવ કે અવતારની તુલના પણ કૃષ્ણ સાથે કરી શકાતી નથી. શાંત, ધીર–ગભીર, સુકોમળ રામચંદ્રને સંસારના ઝંઝાવાતમાં ઉડતા આ મહા "રથિ" સાથે શી રીતે સરખાવાય ? ત્યાગ અને તપ, કરૂણા અને અહિંસાની જીવનમૂર્તિ ગૌતમ બુદ્ધ, અને ગોકુલનો "ગોપીજનપ્રિય," દ્વારિકાનો રાજવી અને કુરૂક્ષેત્રનો સારથિ—એ ઉભયના પણ મેળ ક્યાંથી મળે ? એજ રીતે પોતાની ૩૩ વર્ષની કારકીર્દિમાં પાપીઓનાં અન્યાય, જૂલ્મ અને અત્યાચારનાં ભાલાં કાંઈ પણ દ્વેષ વગર પોતાની છાતી ઉપર ઝીલ્યાં તે કરૂણ મૂર્તિ ક્રાઇસ્ટ પણ શ્રી કૃષ્ણ સાથે શી રીતે સરખાવાય ?

કૃષ્ણ તો પોતાના ૧૨૫ વર્ષના લાંબા આયુષના અકેક દિવસમાં એટલા ખીચોખીચ મહાબનાવો બનાવી ગયા છે કે તે બીજી કોઇ મહાવ્યક્તિને બનાવતાં અકેક જુગ જોઇએ. કૃષ્ણના જીવનની અકેક ઘડી દુનિઆનું કોઇ મહાકાવ્ય કે મહાપુરાણ ભરવાને બસ છે. તો પછી આખા મહાભારતમાં રમી રહેલા એ સૂત્રધારની સમગ્ર જીવનલીલાનું તો પૂછવુંજ શું ? ગોકુલ અને વૃંદાવનમાં એ સૌંદર્યમૂર્તિ ગોપાલનાં લોહચુંબક કોણ વર્ણવી શકે ? મ્હૈયારીઓના એ માનીતા "કન્હૈયા"નાં કારસ્તાનોનાં બ્યાન કોણ કરી શકે ? રાધિકા સાથે "બાલમુકુંદ" ની રાસલીલા જે હજુ પણ બૃંદાબનમાં લાખો ભક્તોને ઘેલાં કરી મૂકે છે તેનું ચિત્ર કોણ આલેખી શકે ? કૃષ્ણના પ્રેમભીના હૃદયે અને તેના અનન્ય, જ્યોતિર્મય સૌન્દર્યે જાણે સમગ્ર વિશ્વને ઘેલું બનાવ્યું ન હોય એવો આભાસ નથી થતો ? અને કન્હૈયાની "બંસરી" ? બસ, નામ લેતાંજ રોમાંચ થાય છે !

આતો તેનો સૌંદર્યકાંડજ થયો ! ત્યાર પછી વિચારીએ વ્યાસ, નારદ, ભીષ્મ, દુર્યોધન, કુન્તી, દ્રૌપદી, વિદુર, ઉદ્ધવ, અક્રૂર, બલરામ, પાંડવો, કૌરવો વિગેરે અસંખ્ય વ્યક્તિઓ સાથેના પ્રસંગો ! અને ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે વિષ્ટિ લઈ જવાનો સમય ! દુનિયા–ભરમાં કૃષ્ણસમો

રાજ્યદ્વારી એલચી (ambassador) હજુ જન્મ્યો નથી. રાજનીતિનાં જે સનાતન સૂત્રો કૃષ્ણના મુખથી બોલાયાં છે તે એકેક સૂત્ર ઉપર રાજનીતિ-શાસ્ત્રનું એકેક મહાભાષ્ય રચાય. પણ અર્જુન, કુરૂક્ષેત્ર અને ભગવદ્ગીતાનું શું ? એ વિરાટ્ પ્રકરણનાં અંતર્-રહસ્ય અને ઊંડાણ હજુ પાંચ હજાર વર્ષે પણ કયો યોગેશ્વર કે રાજરાજેશ્વર હાથ કરી શક્યો છે ? કોણ સમજી શક્યું છે એમાં છૂપાયેલાં દંડનીતિ, રાજધર્મ અને આત્મવિદ્યા ? તેથીજ એ મોહમયી મૂર્તિનાં સંકીર્તનજ હોય, જીવન-આલેખન ન હોય.

["ગુજરાત"-જન્માષ્ટમી અંક, ૧૯૭૮; તથા
"વૈષ્ણવ ધર્મપતાકા"; ભાદ્રપદ સં. ૧૯૭૮]

[૩૬]

" રંગભૂમિ "નાં હો અભિવંદન !

[ભૈરવીની ગઝલ.]

" રંગભૂમિ "નાં હો અભિવંદન !
સૂત્રધાર સૃષ્ટિના સંતન ! રંગભૂમિ.

રાસનિયામકને અભિવંદન !
પાત્રપાત્રને હો અભિનંદન !
મુરલીના રસપ્રાણુને વંદન !
ડોલતા જગને અભિનંદન ! રંગભૂમિ.

પળપળ સર્જનહારને વંદન !
નવનવલાં સર્જન ! અભિનંદન !
નાચ નચાવત ત્રિભુવન નંદન !
પ્રાણ પ્રાણને હો અભિનંદન ! રંગભૂમિ.

વૃંદાબનને હો અભિનંદન !
વ્રિજની ધૂલીને, હો ચુંબન !
સંગીત નૃત્ય કલા, અભિનંદન !
બાંકી બંસુરીને હો વંદન ! રંગભૂમિ.

" રાધિકે પ્યારે "ના નેત્રાંજન !
ગૌ ગોપાલોના દિલરંજન !
ગોકુલનન્દનને અભિવંદન !
નૂતન દિનનાં હો અભિનંદન ! રંગભૂમિ.

[" રંગભૂમિ "—કાર્તિક, ૧૯૭૯.]

---

[૩૭]

અભિનન્દન !

રંગભૂમિનાં અભિનન્દન ! વાચકને તેમજ લેખકને; પાત્રને તેમજ પ્રેક્ષકને; પ્રકાશકને તેમજ પ્રેરકને.

આજે નૂતન વર્ષની પ્રભાત ! હિન્દની જનતા માટે નવાં સ્વપ્નાંઓ, નવાં સરવૈયાંઓ, નવા સંકલ્પો રચવાનો દિન ! **નવા આદર્શો ઘડવાની ધન્ય ઘડી** ! નવી પ્રતિજ્ઞાઓ લેવાનું મંગલ મુહૂર્ત !

છતાં આજ અને આવતી કાલની ભાવનાસૃષ્ટિ ગઇ રાત્રિની દુનિઆના પાયાઓ ઉપરજ ચણવાની રહી—પછી તે પાયાઓ છિન્નભિન્ન ખંડેરોના હો કે ગગનચુંબિ મહાલયોના હો ! પ્રતિવર્ષ ભલે ઋતુરાજ નવીન સ્વરૂપ ધારણ કરે, ભલે વસંતે વસંતે કુદરતદેવી ચૌદે કળાંમાં ખીલી નીકળે, ભલે વન ઉપવનોનાં નવનવીન સૌંદર્ય અને સૌરભ દર “ વર્ષા મંગલે ” છલકાઇ પડે, તોયે પુરાતનના ગર્ભમાં પાકેલો માનવી પુરાતનને કેમ વિસરી શકશે ? ભજવેલા ઇતિહાસને કેમ ભૂસી શકશે ? **વસ્તુતઃ પુરાતનજ નવજીવનનું** ઉત્પાદક છે, નવચેતનનું પ્રેરક છે, નવજ્યોતિનું પ્રકાશક છે, નવપલ્લવતાનું પોષક છે. પુરાતનજ પ્રત્યેક નૂતન વર્ષનો પિતામહ છે.

તેટલા માટેજ “ રંગભૂમિ ” તેના પુરાતન ગુરૂદેવોને સવિનય પ્રણામ કર્યા વિના પોતાના નૂતન જીવનના પહેલા શ્વાસો લઈ ન જ શકે. તેથી **નાટ્યશાસ્ત્રના પિતામહ શ્રી ભરતમુનિને** અમે પ્રથમ વંદન કરીએ છિએ. તેમજ નાટ્યવેદના નિર્માતા શ્રી બ્રહ્માને અમારા સહસ્ર પ્રણામ હો, વીણાના મંજુલ સંગીતના સ્વામિ, બ્રહ્માના પુત્ર, દેવર્ષિ નારદમુનિને અમારા અનેક નમસ્કાર હો: વંદન હો. લાસ્ય

નૃત્તનાં જનેતા મહાદેવી પાર્વતીજીને; વંદન હો જગતને તાંડવ નૃત્તનું પ્રથમ દર્શન કરાવનાર નટરાજ શ્રી મહાદેવને; વંદન હો દિવ્ય સંગીત-ના સુણાવનાર ગંધર્વદેવોને; વંદન હો વિશ્વને ડોલાવનાર સુર-મોહિની બંસરીના બજવૈયા કૃષ્ણ કન્હૈયાને; વંદન હો રાસ-લીલાનાં રમનાર ગોકુલના ગોપગોપીઓને; વંદન હો રસ રંગના ઉપાસકો વિક્રમ અને ભોજને; વંદન હો નાટ્યકલાના જગ-મશહૂર સિતારાઓને—ભારતવર્ષના કાલિદાસ અને ભવભૂતિને, પ્રાચીન ગ્રીસના સોફોકલીઝ અને ઍરિસ્ટોફૅનીઝને, ઈંગ્લંડના શેક્સ-પીયર અને મિલ્ટનને, નૉર્વેના હેનરિક ઇબસનને, ફ્રાન્સના મોલિયેરને જર્મનીના ગટેને.

પરંતુ આ પુરાતન સ્મૃતિઓની સાથે બીજાં સ્મરણો પણ ઘ-સારાબંધ સ્મૃતિપથમાં ધસી આવે છે: ક્યાં ગયાં એ ભારતીય સાહિ-ત્ય અને જીવન? ક્યાં છૂપાયાં એ ભારતીય રસમન્દિરો ? ક્યાં અ-દૃશ્ય થયાં રામાયણ અને મહાભારતનાં ધીરોદાત્ત જીવનચરિતો ? ક્યાં ગયાં દાશરથીય વાત્સલ્ય, રામચંદ્રજીની પિતૃભક્તિ, લક્ષ્મણનો ભ્રાતૃ-પ્રેમ, સીતાજીનાં પાતિવ્રત્ય, હનુમાનની સ્વામિસેવા, ભરતનાં તપ અને ત્યાગ ? ક્યાં છે યુધિષ્ઠિરનાં સત્ય, અર્જુનનાં વીરત્વ, ભીષ્મનાં બ્રહ્મ-ચર્ય અને કૃષ્ણનાં નીતિશાસન, રાજધર્મ અને અધ્યાત્મ જ્ઞાન ? ક્યાં છે એ શિપ્રા નદીના તટ ઉપરની ઉજ્જયિની ? ક્યાં છે એ અવન્તી નગરી ? ક્યાં છે એ પુરવધૂઓ ? ક્યાં છે એ નાગરિકો ? ક્યાં છે એ કુદરતનાં જીવન ? ક્યાં છે એ રસરેલ ? ક્યાં છે એ જીવનવેલ ? ક્યાં છે એ દિલહારક, પ્રાણધારક, ભવતારક સાહિત્યની રેલમછેલ ?

—["રંગભૂમિ" કાર્તિક ૧૯૭૯,
પ્રથમ વર્ષ, પ્રથમ અંક.]

---

[૩૮]

શિખર પરથી દૃષ્ટિપાત.

શિખર પરથી દૃષ્ટિપાતની મઝા !

" શિખર પરથી દૃષ્ટિપાત ! " કલ્પના જરા મગરૂર ખરી ! પણ મગરૂરીની ખાતર નહિ, માત્ર અર્થસૂચકતાની ખાતર, કહો કે મોજની ખાતર, શિખર પરની ખુશનુમા આબો હવાની ખાતર, તંત્રીની નોંધો હરહમ્મેશ આ મથાળા નીચે ગોઠવાઇ જવાની પરવાનગી ચાહે છે. શિખર પર બેસીને તળેટી ઉપર દૃષ્ટિ ફેંકવાનો શોખ તો સૌને હશે ? તો પછી અમને પણ એ શોખ કાં ન હોય ?

દૂર દૂરનાં દૃશ્યો દેખાય ! ખાડા ખબડાઓ અને ખોયાણો, ટેકરાઓ અને ડુંગરાઓ, સમુદ્રો અને ખાબોચિયાંઓ, તરૂવરો અને ખીણો, મીલોનાં ધૂમાડા કાઢતાં ભૂંગળાંઓ અને દિલચમન બગીચાઓ, **સર્વ સૌ સૌના માપમાં કુદરતને ખોળે ઝૂલતાં દેખાય !** માનવ જીવનની ભરતી ઓટનાં, દુનીઆના તડકા છાંયાનાં, વર્ષા અને વસંતનાં, ઘોર ગભીર શાન્તિનાં અને ઝંઝાવાતનાં, એકસામટાં દર્શન થાય ! સંસાર રંગભૂમિનાં અનેક પાત્ર, અનેક ચિતાર, અનેક પરિવર્તન નિરખાય, છતાં શિખર પર એ રંગભૂમિના રંગની છોળ ન ભિંજાવે કે ડૂબાવે ! તળેટીમાં દેખાતાં આલીશાન માનવીઓ અને મકાનો, ગબ્બર ગાબડાંઓ અને ખરાબાઓ, મહાત્માઓ અને દુષ્ટાત્માઓ, સાક્ષરો અને રાક્ષસો, અવતારો અને શયતાનો **આ સર્વ અસ્તવ્યસ્તતા, ગંજાવરતા અને ભયાનકતા જાણે થનથન નાચતી જગદંબા મહાદેવી માયાનું અટ્ટહાસ્ય ન હોય,** જાણે કે તેના નાજુક નૂપુરનો કોઇ નાજુક ઝમકાર ન હોય, એવું

એવું ભાન થઇ જાય !—શિખર પરથી દૃષ્ટિપાતની આ કાંઇ જેવીતેવી મઝા !

×

× ×

રંગભૂમિએ શા માટે જન્મ લીધો ?

આવા કાંઈ દૃષ્ટિપાતો નાંખવા "રંગભૂમિ"એ પોતાનું સ્થાન લીધું છે. શોખ અને ફિલસુફી એની પ્રવૃત્તિનાં ખાસ પ્રેરક છે. દુનિઆને સુધારવા અમે નીકળ્યા નથી—જેઓ સુધારવાનો દાવો કરે છે તેઓ ભારે ભ્રાન્તિમાં છે એમ અમે માનીએ છિએ કુદરતને નિરખવી અને આત્માને વ્યક્ત કરવો એ અમારો પ્રધાન હેતુ છે. અમારા વાચકગણ સાથે રસાલાપ કરવો એ અમારી નેમ છે. રાગદ્વેષ વગર દિલની કહાણીઓ કહેવી અને સાંભળવી એટલોજ અમારો ઉદ્દેશ. અને અમારી ખાત્રી છે કે માનવહૃદય માટે એથી વધારે રસમય, વધારે બોધપ્રદ, વધારે ઉન્નત વિષય દુનિઆભરમાં નથી.

હવે કોઇને પૂછવાપણું નહિ રહે કે "રંગભૂમિ" એ શા માટે જન્મ લીધો ? આવી 'સ્પેશ્યલ' સાહિત્યપ્રવૃત્તિ માટે ગુજરાત તૈયાર છે કે નહિ એ પ્રશ્ન હવે રહેતો નથી. ગુજરાત સમક્ષ અમારે કાંઇ રસસામગ્રી મૂકવાની છે કે નહિ, અમારે કાંઇ સાહિત્યપ્રસાદી ધરવાની છે કે નહિ, અમારે કાંઇ વિચાર-ભાનો આપવાની છે કે નહિ, અમારે કાંઇ હૃદયવાર્તા કહેવાની છે કે નહિ, એટલોજ માત્ર સવાલ છે. આપણે ત્યાં શાનો "અવકાશ" છે અને શાનો "અવકાશ" નથી એ ચર્ચાઓ અને મીમાંસાઓ પ્રમાદી મગજની ખાનીઓ છે. આપનારને કાંઇ આપવાનું હશે તો તેનાં ગ્રાહક અણધારેલી દિશામાંથી નીકળી આવશે, કહેનારને કાંઇ કહેવાનું હશે તો શ્રોતાજન આસમાનમાંથી ઉતરી આવશે; કલાકાર, સાહિત્યકાર કે વિચારકની ચીજમાં કાંઇ ચમત્કૃતિ હશે તો તે નિરખવાને નવો જમાનો જન્મ લેશે.

+

+ +

રંગભૂમિની વાતો અંદરખાનેથી લગભગ સૌને ગમે છે એ અમને એક જબરજસ્ત સરળતા થઇ પડી છે. કોણ જાણે

આખી દુનિઆ નાટક ભજવી રહી છે.

રંગભૂમિમાં શું જાદુ ભર્યું છે કે તે સર્વ પ્રકારનાં માણસોનું ધ્યાન ખેંચી શકે છે. એવું વશીકરણ કોઇ બીજી દુન્યવી ચીજમાં હશે કે નહિ તે વિષે અમને ઘણીવાર શંકા થઇ આવે છે! અલબત્ત, નાટકને એક નીચ હલકી વસ્તુ માનવાની ઘણા અમીરજાદાઓ મગરૂરી બતાવે છે, પણ એ ઉંચી ભૂમિકાના સાહેબોજ દર શનિ અને રવિવારે ગમે તેવી ક્ષુદ્ર નાટયકૃતિઓમાં પણ ઑરકેસ્ટ્રા સ્ટૉલ શોભાવે છે! જે બડેખાંઓ નાટકશાલાને એક અધમ સંસ્થા ગણે છે અને જેઓ રસ્તામાં કોઇ બિચારા ઍક્ટરની સલામ ઝીલતાં પણ શરમાય છે તેઓ ખાનગીમાં કેટલાક જાણીતા ઍક્ટરોની દોસ્તી બાંધવા માટે મરી ફીટે છે, અને તેઓ કોઇપણ નવા નાટકના પહેલા ખેલની ટીકિટો મેળવવાને આસમાન પાતાળ ભેળાં કરે છે! જેઓ સાક્ષરતા-ની માનનીય પદવી પરથી પોતાની કટાક્ષમય લેખિની વડે રંગભૂમિને ભસ્મીભૂત કરવાની ધમકીઓ આપે છે તેઓ પણ જો આ તમાશાઓ મફત જોવાના મળે છે તો સકુટુમ્બ સપરિવાર ગમે તેવાં જીર્ણ નાટકોનો જીર્ણોદ્ધાર કરવા પહોંચી જાય છે! જેઓ રાજ્યદ્વારી રંગભૂમિના પ્રણેતાઓ છે, જેઓને જાહેર જીંદગીના ભારે બોજા નીચેથી માથું ઉચકીને રસિકતાની દુનિઆમાં ડોકીઉં કરવાની ઘડી એકની ફુરસદ નથી, અને જેઓ તમામ દુન્યવી ચીજોને તિરસ્કારથી જુએ છે તેઓ પણ જાહેર ફંડોની બેનિફિટ નાઇટોનાં બહાનાં નીચે પ્રમુખો, પેટ્રનો અને વક્તાઓ તરીકે પણ એક વાર સ્ટેઇજ પર દેખાવ આપવાનો શોખ પૂરો કરી જાય છે!

માનો કે ન માનો પણ આખી દુનિઆ નાટક ભજવી રહી છે! આખી દુનિઆને નાટકનાં પાત્રો બનવાનો કાંઈ અજબ ધખારો છે! આપણું જાહેર તેમજ ખાનગી જીવન દિન પ્રતિદિન વધારે

નાટકી બનતું જાય છે. જાહેર છાપાંઓ નાટકી ભાષા જ વાપરે છે. વક્તાઓનાં ભાષણો રંગભૂમિનાં ભાષણો કરતાં એકંદર વધારે નાટકી છે તેની ખાત્રી કરવી હોય તો કોઇ એકજ સાંઝે કોઇ જાહેર સભામાં હાજરી આપી ત્યાંથી પરબારા "પિલ હાઉસ"ની, કાલબાદેવીની કે કોટની કોઈ પણ નાટકશાલામાં ઉતરી પડો એટલે તુરતજ તેની સરખામણી ! પરંતુ આપણા જાહેર પ્રેસે તો નાટકી બનવામાં અવધિ કરી છે. દૈનિકો, સાપ્તાહિકો અને માસિકો નાટકી બાનીમાંજ વાચકવર્ગને પીરસાય છે ! નાટકી મથાળાં નીચેજ લેખોની હારમાલા, વાર્તાઓ, ટૂચકાઓ તેમજ નવા સમાચારની કથાઓ આડંબરપૂર્વક રજુ થાય છે ! એ છાપાંઓ તેમજ સાહિત્યકૃતિઓ જાણે ભાજીપાલો ન હોય તેમ નાટકી જાહેરખબરો દ્વારા તેનાં વાજાંઓ વગાડવામાં આવે છે.

ટૂંકામાં નાટકનો અને રંગભૂમિનો રંગ આખા પ્રજાજીવનને રંગી રહેલ છે. આ પરિસ્થિતિ પસંદ હોય યા નહિ, ઇષ્ટ હોય યા નહિ, પણ તેમાંથી કોઇ છટકયું નથી—કોઈ છટકી શકવાનું નથી.

ખાનગી ગૃહજીવનમાં ગમે ત્યાં ડોકીયું કરશો તો ત્યાં પણ નાટકોજ ભજવાઇ રહ્યાં છે ! નવા જમાનાના જુવાનીયાઓ તેમજ પુરાતન પેન્શનદારો નાટકની ભાષામાંજ વાતો કરે છે ! સાહિત્યવિલાસી સ્ત્રીઓ નાટકી સ્ટાઇલમાંજ કાગળો લખે છે ! સાક્ષરોનું તો પૂછવુંજ શું ? અને લોકનેતાઓ તો કપડાં લત્તાંમાં, બેસવા ઉઠવામાં, ઉભવાની સ્ટાઇલમાં, મ્હોડામાં સિગારેટ રાખવાની ફૅશનમાં, બાંકી ટોપી બાંકા બાલ ઉપર મુકવાની ખૂબીમાં, હાસ્યમાં, સલામમાં, બોલવામાં, ચાલવામાં, કોઈ પણ સ્થિતિમાં નાટકનીજ "પોઝ" (Pose) નાટકની જ રીતભાત છચોક રીતે વાપરી રહ્યા છે. અમને ઘણીવાર લાગી આવ્યું છે કે અમારી પોતાની નાટ્યકૃતિઓનાં પાત્રો આપણી સમાજની રંગભૂમિના કરતાં પ્રમાણમાં ઘણાં કુદરતી, ઘણાં ઓછાં નાટકી અને ઘણાં સ્વાભાવિક મનુષ્યો છે.

રાજ્યદ્વારી રંગ-ભૂમિનાં પાત્રો.

પરંતુ આ નાટકી ચેપ માત્ર મુંબઇ નગરીને જ લાગ્યો છે એમ નથી. આખા હિન્દુસ્તાનમાં ગમે ત્યાં મુસાફરી કરશો તો સમસ્ત નાગરિક જીવન આ રંગથી રંગાયેલું લાગશે દિલ્હીમાં જાઓ તો નાટક ! સીમલામાં જાઓ તો નાટક ! થિઑસાફિકલ સોસાઇટીના મથક અડિયારમાં જાઓ તો નાટક ! મહાબલેશ્વર જાઓ તો નાટક ! ધારાસભાઓમાં નાટક ! કૉંગ્રેસમાં નાટક ! જાહેર સંસ્થાઓમાં નાટક ! આશ્રમોમાં નાટક ! વિદ્યાપીઠોમાં નાટક ! એટલુંજ નહિ પણ યૂરોપ અને અમેરિકામાં દિનપ્રતિદિન ઘેર ઘેર, ઠેર ઠેર, દરેક ધંધામાં, દરેક સભામાં, દરેક પ્લૅટફૉર્મ ઉપર, દરેક જાહેર પ્રવૃત્તિમાં નાટકજ ભજવાય છે અને નાટકજ જીવાય છે. જર્મની સાથેનું મહાયુદ્ધ પણ જાણે નાટકનું એક દૃશ્ય ભજવાયું હોય એમ હવે નથી લાગતું ? જરા પૃથક્કરણ કરી જોશો તો તેની પાછળ યથાર્થતા, અનિવાર્યતા, સ્વાભાવિકતા કે કુદરતી જરૂરિયાત છાંટાભાર પણ દેખાશે નહિ. અને વર્સેલ્સના તહનામાં રંગભૂમિનાં તહનામાં કરતાં વધારે સત્ય [Real] છે ખરાં ? સત્ય જેવાં દેખાતાં [Realistic] હશે, પણ સત્ય તો નથીજ.

બ્રિટનનો મુખ્ય પ્રધાન યૂરોપનો સૌથી ઉસ્તાદ ઍક્ટર નથી લાગતો ? તેના દરેક ભાષણમાં રંગભૂમિની સ્ટૅમ્પ નથી દેખાતી ? સમગ્ર યૂરોપીય રાજ્યપ્રપંચ, રાજશાસન અને રાજનીતિ કોઇ રાજ્યદ્વારી નાટકના બરાબર ગોઠવેલા પ્રવેશો જેવા નથી ભાસતાં ? પ્રજાસંઘો [League of Nations], રાજ્યદ્વારી તહનામાંઓ, ઇમ્પીરિયલ કૉન્ફરન્સો, લડાઇની ધમકીઓ, નૌકાબળના તમાશાઓ, લશ્કરી હાકલો, આ સર્વ દૃશ્યો સિનેમાના "શો" કરતાં વધારે મહત્ત્વનાં કે વધારે તલસ્પર્શિ જણાય છે ખરાં ? પૅરિસ, લંડન, વર્સેલ્સ, નેપલ્સ જીનીવા, હેગ, ઇસ્તંબુલ, આંગોરા કે જેરૂસાલેમ, નાટકની ચોપડીમાં નિર્દિષ્ટ થયેલાં સ્થળો જેવાં નથી લાગતાં ? લૉર્ડ જ્યોર્જ, ચર્ચિલ,

કૈસર, કર્ઝન, બાલ્ફુર, નૉર્થક્લિફ, ડી વૅલેરા, ઝગલુલ પાશા, મુસ્તફા કમાલ પાશા, વેનેઝેલૉસ, કૉન્સ્ટન્ટાઈન, વિલ્સન, રેડિંગ, બેસન્ટ, શાસ્ત્રી, સુરેન્દ્રનાથ, ઝીણા, વિગેરે અનેક ચમકદાર અને પાણીદાર વ્યક્તિઓ, તેમજ ઇંગ્લંડ, ઇટલી અને ફ્રાન્સનું પ્રધાન મંડળ, આયરલૅન્ડ, જર્મની અને રશિયાની રાજ્યક્રાન્તિના ઉત્પાદકો, બ્રિટીશ સંસ્થાનોના મહાપુરૂષો, ગ્રીસ અને ટર્કીના ધર્મચુસ્ત અને ધર્માંધ પ્રજાનાયકો, તથા હિન્દના ન્હાના મ્હોટા રાજ્યદ્વારી સિતારાઓ—ઉદ્દામો તેમજ વિનીતો, સ્વરાજ્યવાદીઓ તેમજ "સુધારા"ના આશકો—આ સર્વ પાત્રો રંગભૂમિનાં પાત્રોથી કોઇ રીતે ઉતરતાં છે એમ કોઇ કહી શકશે ? અમે પોતે ઘણીયેવાર 'આમાંનાં ઘણાં પાત્રોને રંગભૂમિના તખ્તા ઉપર ગોઠવવાને વિચાર કર્યો છે, પણ તેઓ એ તખ્તા માટે રખેને વધારે નાટકી થઈ પડે અને તેથી કદાચ નાટ્યકલાની સ્વાભાવિકતા મારી જાય એ ભયથી અમારે અનેકવાર એ વિચાર પડતો મૂકવો પડ્યો છે !

["રંગભૂમિ"—કાર્તિક, ૧૯૭૯.

પ્રથમ વર્ષ, પ્રથમ અંક.]

[૩૯]

જાતે આવજે જીવનહાર !

[ભૈરવીની ધૂનમાં.]

દરશન કાજે આવ્યો હું
લાખન વાર—દરશન.

દરવાજે તુજ દરપાલ,
આંગણુ ઉભા દ્વારપાલ,
મંદિર મુખડે દ્વારપાલ,
તુજ ચરણુમાં પણ દ્વારપાલ—દરશન.

અટારીએ કરતો પોકાર,
હૃદયના છોડીને તાર,
ફેંકી ફેંકી પુષ્પમાલ,
નયન ના નિરખ્યાં ગોપાલ !—દરશન.

જાઉ છું છોડી ધડમાલ !
પાછો નહીં આવું તુજ દ્વાર !
જાતે આવજે જીવનહાર !
હોયે દરશનની દરકાર !—દરશન.

—[" રંગભૂમિ " કાર્તિક ૧૯૭૯,
પ્રથમ વર્ષ, પ્રથમ અંક.]

[૪૦]

" અબ્જોનાં બંધનનું " નિવેદન.

ગુર્જર સાહિત્યના રસપ્રદેશમાં લલિત કાવ્યોના ઇજારદાર શ્રીયુત "લલિતે" મ્હને એક હેતભર્યું, હુલામણું નામ આપ્યું છે–"સોરઠનો જાદુગર" ! આ મનોહર વિશેષણને લાયક તો હું નિવડું, ત્યારે; સોરઠનો જાદુગર થવામાં જે જાદુગીરી અને શક્તિઓ જોઇએ તે તો કોણ જાણે ગિરનારની કઇ ગુફામાં છુપાયેલી પડી હશે ! પરંતુ એ ચમત્કારિક શબ્દપ્રયોગ ઉપરથી મ્હને " રંગભૂમિના જાદુગર " ની એક નવી કલ્પના સ્ફુરી છે ! ગુર્જર રંગભૂમિના જાદુગર બન્યા વિના એ રંગભૂમિનાં જૂનાં અને ઉંડાં દર્દ ક્યો ધનવન્તરી માત્ર સામાન્ય ઔષધિથી દૂર કરી શકશે ? તેમજ એવા કોઇ જાદુગરની મૃતસંજીવિની વગર કલા અને રસસાહિત્યના યથાર્થ આંક આંકવાની શકિત ગુમાવી બેઠેલા પ્રેક્ષક વર્ગની રસમૂર્ચ્છના શી રીતે પાછી વાળી શકાશે ?

અત્યારે તો ગુર્જર રંગભૂમિની એવી દશા છે કે કયાંક એક સ્થળે મહા મુશીબતે પાંચ ડગલાં પ્રગતિ કરીએ છીએ, ત્યાં બીજે પાંચ સ્થળે પાંચ માઇલ પાછી કૂચ કરીએ છીએ ! એજ રીતે પ્રેક્ષકવર્ગની તુલનાશક્તિ પણ દિવસે દિવસે વધારે પાણીદાર થવાને બદલે કંઇ અજબ પક્ષાઘાત પામતી જાય છે. ઇતિહાસનાં ખૂન, અશ્લીલ હાસ્યરસ, અર્થરહિત શબ્દજાળ, તડાકા ભડાકા અને બરાડા, વસ્તુસંકલનાનાં થીગડાંઓ, અભિનયની અતિશયતા, આ સર્વ અંધાધુંધી પ્રેક્ષકગણ જે તાળીઓના હર્ષનાદથી વધાવી રહેલ છે તેનો

વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે એમજ થઇ આવે છે કે જાણે ગુજરાતમાં ગોળ અને ખોળ સરખાંજ ન હોય !

છતાં હજુયે સમગ્ર ગુજરાતની અંદર મુંબઇની રસજ્ઞ આલમમાં મ્હને સૌથી વધારે વિશ્વાસ છે. એઓની કલાદૃષ્ટિ અત્યારે ભલે મૂર્ચ્છા પામી હોય, પણ તે જ્યારે જાગૃત થશે ત્યારે તેઓની તીક્ષ્ણ કટાક્ષ પાસે કોઇ ક્ષુલ્લક કૃતિઓ ટકી શકશે નહિ, અને તેઓ ચાહશે તો સમસ્ત ગુજરાત પાસે આદર્શ રંગભૂમિનાં સન્માન કરાવી શકશે એ નિઃસંશય છે.

એ અવસર લાવવા માટે, પરમાત્મન્, કોઇ રંગભૂમિના જાદુગરને અમારે ત્યાં અવતાર આપો, કે જેથી આ અસ્તવ્યસ્તતાનો અંત આવે ! દૈવી કૃપા વગર મારા જેવા નમ્ર સાહિત્યસેવકની મગદૂર નથી કે જોતજોતામાં ગુજરાતને આદર્શ રંગભૂમિનાં દર્શન કરાવી શકે. કેટલાં અણખેડેલાં જંગલો ખેડવાનાં છે ? કેટલી ઝાડીઓ અને ઝાંખરાંઓ સાફ કરવાનાં છે ? કેટલી નવપલ્લવતા ઉત્પન્ન કરવાની છે ? કોની મજાલ છે કે આ બધાં મહાભારત કામ એકજ યુગમાં એક હાથે કરી જાય ? એવો જાદુગર તો જન્મે ત્યારે સાચો ! ત્યાં તલક તો રંગભૂમિનાં અનેક ઉપાસકોએ કોઇ અપૂર્વ સહકાર સાધીનેજ પોતાની ફરજ અદા કરવી ઘટે છે.

એવા કોઈ સહકારની એક નમ્ર ઘટના "શ્રી લક્ષ્મીકાન્ત નાટક સમાજ" માં આજે શરૂ થાય છે. આ નાટક સમાજે રા. મૂળચંદ મામા જેવા મશહૂર પાત્રને પોતાના ડિરેક્ટર નીમી મુંબઇની શોખીન આલમનું ઘણા વખત થયાં ધ્યાન ખેંચ્યું છે. આજથી તેઓએ એક બીજી મશહૂર વ્યક્તિને પોતાનાં તખ્તા ઉપર મૂકીને એક નવું ખેંચાણ ઉમેર્યું છે. ગેઇટીની " સુંદરી " આજથી શ્રી લક્ષ્મીકાન્ત નાટક સમાજની " વિભૂતિ " તરીકે બહાર પડે છે, અને મ્હને જરાયે સંદેહ નથી કે તેની માર્મિક સૂક્ષ્મ અભિનયકલા, તેનો સૂરીલો કંઠ, તેનું કુદરતી સૌંદર્ય અને વર્ષો થયાં તેણે રંગભૂમિને માટે કરેલી

રસસાધના મુંબઇની રસિક દુનિઆને પાછી ડોલાવશે. ભાઇ જયશંકરે આ કંપનીમાં જોડાતાંજ સંકલ્પ કર્યો હતો કે 'વિભાકર' નીજ કૃતિ દ્વારા આ નવી રંગભૂમિ ઉપરથી તેણે શ્રોતાગણને પ્રથમ વંદન કરવું ! એ એમનો સંકલ્પ ફલીભૂત થયો એજ મ્હારો આનંદ; અને એમની કુશલ, મર્મગ્રાહી, ચેતનવતી તાલીમ નીચે તથા રા મૂળચંદ મામાની અનુભવી દેખરેખ નીચે, તૈયાર થયેલી મ્હારી કૃતિની નમ્ર અંજલિ સાથે આજે " મેઘ-માલિની " પછી બહુ દિવસે પ્રેક્ષક મહાશયો સાથે મ્હારો રસાલાપ થાય છે એજ મ્હારો સંતોષ.

" અણજોનાં બંધન " એ કોઈ બની ગયેલ ઇતિહાસની કથા નથી કે કોઇ નૉવેલનો અનુવાદ નથી; એમાં રાજ્યદ્વારી ધીંગાણું નથી અગર તો વર્તમાન સુધારક સમાજ ઉપર કટાક્ષની કટારો નથી; એમાં શ્રીમાનોને ભયભીત કરનાર મુડી અને મજુરી વચ્ચેની ઝપાઝપી નથી. પરંતુ અણજોનાં બંધનોની એ અપૂર્વ કહાણી છે. મહાદેવી લક્ષ્મીની મર્યાદાઓનો એમાં નિર્દેશ છે; હિંદનાં પ્રમાદ અને પરાધીનતાની ઔષધિનાં કંઈક સૂચન છે; પુરૂષાર્થનાં આહ્વાહન છે; કર્મયોગના યજ્ઞ છે; ભારતને આંગણે મુક્તિમૈયાનાં પનોતાં પગલાં કરાવવાની થોડીશી આગાહી છે. પણ એમાં શું છે અને શું નથી એ પ્રેક્ષકનો અધિકાર પચાવી પાડવાની અણિ ઉપર હું આવી ગયો ! પ્રેક્ષક ભગિનીઓ અને બંધુઓ, તમારી ક્ષમા !

વિક્ટોરિયા થિયેટર,
શ્રી લક્ષ્મીકાન્ત નાટક સમાજ,
મુંબઇ.
માર્ગશીર્ષ શુ. ૧૪, સં ૧૯૭૯,
તા. ૨ ડીસેંબર, ૧૯૨૨, શાંત-

— દ્વિતીય ખંડ —

સામાજિક.

[૪૧]

મુંબઇના શહેરીઓ ઉંઘમાંથી કયારે જાગશે ?

[૧]

મુંબઈ શહેર આખા હિંદુસ્થાનમાં ઘણું સુધરેલું તથા આગળ વધેલું ગણાય છે. ખાસ કરીને સ્થાનિક સ્વરાજ્યમાં મુંબઇનો નંબર પહેલો કહેવાય છે. છતાં ઘણીજ નવાઇની વાત છે કે મુબઈના શહેરીઓ હજુ શહેરીપણાની જવાબદારીઓ અથવા તો શહેરીપણાના હકો તરફ તદ્દન બેદરકાર છે. આપણી મ્યુનિસિપાલ કૉર્પોરેશન માટે આપણે બહુ મગરૂર છીએ, છતાં એ મગરૂરી શા કારણથી છે તે સમજાતું નથી. કૉર્પોરેશનમાં હજી સુધી મુંબઈના શહેરીઓના મોટા ભાગને પ્રતિનિધિઓ મોકલવાનો જરા પણ હક નથી, તો પણ આપણે આપણા "સ્થાનિક સ્વરાજ્ય" માટે મગરૂર છીએ! "આપણું" સ્થાનિક સ્વરાજ્ય એટલે શું ? એટલે કે શહેરના ગાડીઘોડાવાળાઓ, મોટરવાળાઓ અને બંગલાવાળાઓનું સ્વરાજ્ય! કદાચ આ વાત તુરતજ મગજમાં પેસે તેવી નથી, તેથી આપણે જરા ઝીણવટથી આપણી કૉર્પોરેશન કે જે આપણા શહેરીપણાના હકોનું પ્રમાણ અને માપ છે તેનું પૃથક્કરણ કરીએ.

કૉર્પોરેશનમાં ૭૦ પ્રતિનિધિઓ બેસે છે, તેમાં ૩૬ને કર ભરનારાઓ તરફથી ચુંટી કહાડવામાં આવે છે, ૧૬ ને સરકાર તરફથી નીમવામાં આવે છે, ૧૬ જસ્ટિસ ઑફ પીસ હોય છે, ૨ યુનિવર્સિટીના પ્રતિનિધિઓ હોય છે, અને ૨ ચેમ્બર ઑફ કૉમર્સ

તરફથી ચુંટવામાં આવે છે. હવે આ ૭૨ ગૃહસ્થોમાં મુંબઇના એટલે કે મુંબઇની આખી વસ્તીના પ્રતિનિધિઓ કેટલા છે? એટલું ભુલી જવાનું નથી કે મુંબઇની વસ્તી એટલે કે મુંબઇનાં મકાનોના માલેકો કે બંગલાવાળાઓ કે ગાડીમાં અને મોટરમાં ફરનારાઓ સમજવાના નથી, પરંતુ મધ્યમ અને ગરીબ વર્ગનાં લાખો માણસોની વસ્તીજ સમજવાની છે. પૈસાદારો અને બંગલાવાળાઓ પ્રમાણમાં ઘણાજ જુજ છે. પરંતુ જે ૩૬ ગૃહસ્થો કર ભરનારાઓ તરફથી ચુંટવામાં આવે છે તેઓ તો કર ભરનારાઓનોજ લાભ સાચવવાને કૉર્પોરેશનમાં બિરાજે છે. અને આ "'કર ભરનારાઓ" એટલે કોણ? નહી કે મજુરી કરનારાઓ, નોકરી કરનારા, ગરીબ લોકો! "કર ભરનારાઓ" એટલે કે જેઓ મ્યુનિસિપૅલિટીને દર વર્ષે ઓછામાં ઓછા ૩૦ રૂપીયાનો કર આપતા હોય તેઓજ! અને આવો કર તો માત્ર ઘરના માલેકો અને ગાડીઘોડાવાળાઓ કે મોટરવાળાઓ પાસેથીજ સીધો લેવામાં આવે છે. તેથી સાદી ભાષામાં કહીએ તો "કર ભરનારાઓ" એટલે કે જેઓ મકાન, ગાડી કે મોટર રાખવાની શક્તિ ધરાવતા હોય તેઓ, એટલે કે શ્રીમંત સજ્જનો, બીજા કોઇ નહી.

એટલું કબુલ કરવું જોઇએ કે મુબઇના ગ્રૅજ્યુએટોને વોટ આપવાનો હક્ક છે. પરંતુ "કર આપનારાઓ"ની સંખ્યા એટલી જબ્બર છે કે તેમાં બધા ગ્રૅજ્યુએટો તણાઇ જાય! દાખલા તરીકે, વોટ આપનારાઓની કુલ સંખ્યા લગભગ ૧૦૬૭૬ છે, પરંતુ તેમાં ગ્રૅજ્યુએટોની સંખ્યા માત્ર ૧૫૧૦ છે. તેથી જ્યાં સુધી ગ્રૅજ્યુએટોના જુદા પ્રતિનિધિઓ ચુંટાય નહી ત્યાં સુધી ગ્રૅજ્યુએટોનો વોટ નકામા જેવોજ ગણવાનો છે.

હવે જ્યારે કર ભરનારાઓના ૩૬ પ્રતિનિધિઓને મુંબઇમાં ભાડે રહેનારાઓ લાખો માણસો સાથે કાંઇ લેવાદેવા નથી, તો પછી

આપણા મહેરબાનો "જસ્ટીસીઝ ઑફ ધી પીસ" ને તો શું લેવા દેવા, હોઇ શકેજ ! કંઇક વિચિત્ર અકસ્માતથી આ "જસ્ટીસીઝ ઑફ ધી પીસ"નો મોટો ભાગ પણ મુફીલર સ્થિતિસર માણસોના ન્હાના વર્ગમાંજ સમાવેશ પામે છે. વળી એટલું પણ યાદ રાખવાનું છે કે સર્વ "જસ્ટીસીઝ ઑફ ધી પીસ" સરકાર તરફથી નીમવામાં આવે છે, અને એઓ સાહેબો પછી પોતાના વર્ગમાંથી ૧૪ પ્રતિનિધિઓ કૉર્પોરેશન માટે ચુંટી કહાડે છે, એટલે આ વર્ગને સરકારના પ્રતિનિધિઓ ગણીએ તો ખોટું નહિ.

એજ પ્રમાણે સરકારના ૧૬ પ્રતિનિધિઓ લો. મુંબઇના ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગના હક્કોને માટે લડત કરવાને આ સાહેબો કૉર્પોરેશનમાં બિરાજે છે એમ તેઓ પોતે પણ કહી શકશે નહીં. અને યુનીવર્સિટીના બે પ્રતિનિધિઓ પણ ખરી રીતે યુનીવર્સિટીના હક્કોનું રક્ષણ કરવાને માટેજ કૉર્પોરેશનમાં મુકવામાં આવ્યા છે. તે ઉપરાંત યુનિવર્સિટીના ફેલોઝના ૮૦ ટકા સરકાર તરફથી નીમવામાં આવે છે અને પછી એ ફેલોઝ પોતાના બે પ્રતિનિધિઓ કૉર્પોરેશનમાં મોકલાવે છે એ વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. છેવટમાં બે વેપારી મંડળોના બે પ્રતિનિધિઓ વેપારીઓના હક્કનું રક્ષણ કરવાને કૉર્પોરેશનમાં છે એ સ્પષ્ટ છે, અને તેઓ પણ શ્રીમંત વેપારીઓના મોટા વેપારની હીલચાલમાંજ ગુંથાયેલા હોય છે અને નહી કે ન્હાના ગરીબ દુકાનદારોની ન્હાની ભરતી-ઓટમાં.

આટલી હકીકતથી સમજાશે કે મુંબઇની મ્યુનિસિપૅલિટીમાં મુંબઇના શહેરીઓના ઘણાજ મોટા ભાગના હિતનું રક્ષણ કરવાને એક પણ પ્રતિનિધિ નથી. આ જાતના બંધારણને આપણે "આપણું સ્થાનિક સ્વરાજ્ય" કહીને જે ડંફાસ મારીએ છીએ તે ખરેખર હસનીય છે. આવી સ્થિતિમાં ગરીબ ભાડુતોની દાદ ફરીઆદ ન સંભ-

જાય તે સ્વાભાવિક છે. આવી સ્થિતિમાં મોટા રસ્તાઓ, બંગલાઓ અને ફૅશનદાર સ્થળો પાછળ લાખો રૂપીયા ખર્ચાય, અને ગંદી-સડેલી, અંધારી ગલીઓ, ગટરો, ચાલો અને પોળીઓની કોઇ દરકાર ન કરે અને મુંબઇ શહેરનાં લાખો માણસોની તંદુરસ્તી અને જીવન-શક્તિની પાયમાલી થઈ જાય તેમાં શી નવાઇ ?

—[" અખબારે સોદાગર " અગ્રલેખ,

તા. ૧૯-૧૨-૧૪.]

[૪૨]

મુંબઈના શહેરીઓ ઉંઘમાંથી ક્યારે જાગશે ?

[૨]

મુંબઇ મ્યુનિસિપૅલિટીના ૭૨ પ્રતિનિધિઓમાં એક પણ મુંબઈના મધ્યમ કે ગરીબ વર્ગનો પ્રતિનિધિ નથી એ દીવા જેવું સ્પષ્ટ છે. છતાં જે વર્ગ પ્રતિનિધિ વિનાનો છે તેનું પ્રમાણ કેટલું મોટું છે તે જાણવા જેવું છે. મુંબઇની લગભગ દશ લાખની વસ્તીમાંથી આશરે દશ હજાર માણસો વોટ દેવાને હક્ક ધરાવે છે, એટલે કે વસ્તીનો એક ટકો બાકીના નવાણું ટકા ઉપર રાજ્ય કરે છે અને એ રાજ્ય આપખુદી હોય તેમાં આશ્ચર્ય શું ?

પણ કદાચ કોઇ કહેશે કે બાકીના ૯૯ ટકામાં છોકરાંઓ, સ્ત્રીઓ વીગેરે બાદ કરવાં જોઇએ. વારૂ, આપણે એ બધાંને બાદ કરીશું. જોકે સ્ત્રીઓને શા માટે બાદ કરવી જોઇએ તેનાં કારણો હજુ જાણવામાં નથી; તો એ હિસાબે પણ મુંબઈનાં રહેઠાણો બાર હજાર માણસોના હાથમાં છે એટલે કે મુંબાઇનાં ૭ ટકા માણસો બાકીના ૯૪ ટકાના માલેકો છે. હવે આ ૭ ટકાને લાંબાં લચરક ભાષણો આપવાનો, બોલવાનો અને બબડવાનો શા માટે હક્ક જોઇએ અને બાકીનાં ૯૪ ટકા માણસોને એ હક્કમાંથી શા માટે બાતલ કરવાં જોઇએ ?

બુધ્ધિ, ચારિત્ર્ય અને કાર્ય કરવાની શકિતનો ઈજારો માત્ર મહાલક્ષ્મી, મલબાર હિલ કે ઍન્ડરટૅડેજ રાખ્યો છે એ તો કોઈથી કહી શકાશે નહી. એ સદ્ગુણો તો કદાચ દાણા બજારની કોઈ સડેલી ખોલીના અંધકારમાં ઢંકાઇ રહયા હોય એ પણ બનવા જોગ છે. અને આપણા દેશની આધુનિક સ્થિતિ એવી છે કે જયાં સુધી આ અને બીજા સદ્ગુણોને ચીવટથી તથા શોધખોળથી પ્રકાશમાં લઇ આવવામાં નહી આવે ત્યાં સુધી શરમ, ભય અને નિરાશાથી દબાઇને તે બહાર નીકળવાના નથી. એટલા માટે આપણા સ્થાનિક સ્વરાજ્યમાં મુંબઇ શહેરના ઉમરલાયક, સમજુ અને શહેરીપણાની જવાબદારી માથે લેવાને તૈયાર હોય તેવાં સર્વ સ્ત્રીપુરૂષોને પ્રતિનિધિત્વ આપવું જોઇએ. મિસ્ટર ઍપ્ટિસ્ટાએ ૩૦ રૂપીઆનું માસિક ભાડું ભરનાર સર્વ ભાડુતોને વોટ આપવાનું સૂચવ્યું છે તે સર્વથા યોગ્ય છે. જોકે આપણે આટલેથીજ અટકવું ન જોઇએ અને ધીમે ધીમે સર્વ ભાડુતો માટે સ્થાનિક સ્વરાજ્યના દરવાજા ખુલ્લા મુકવા જોઇએ, તો પણ હાલમાં આટલી શરૂઆતથી પણ ઘણો ફાયદો થશે અને મુંબઇની પ્રગતિ વધારે જોસબંધ થશે તે નિ:સંશય છે.

કેટલાકો એવી દલીલ કરે છે કે હમણાં પણ જેઓને વોટ આપવાનો અધિકાર છે તેઓ તેનો ઉપયોગ કરતા નથી, તો પછી બીજા અજ્ઞાન લોકોને એ હકક આપવાથી વિશેષ શો લાભ થવાનો હતો ? આ દલીલ તદ્દન અર્થવિનાની તેમજ મૂર્ખાઇભરેલી છે એમ કહયા વિના ચાલતું નથી. અમુક મૂર્ખાઓ પોતાની જવાબદારી કે પોતાના હક્ક તરફ બેદરકાર હોય તેથી જેઓ જવાબદારી અને એ હક્કની ઉપયોગિતા સમજતા હોય અને તેને માટે લાયક તથા ઉત્સુક હોય તેઓને એમના હક્કમાંથી બાતલ શા માટે કરવા તે સમજી શકાતું નથી. હાલ કેટલાકો પોતાને મળેલા હકકનો ઉપયોગ કરતા નથી એ હકીકત જો ખરી હોય તો પછી ઉપરની દલીલ પ્રમાણે એ આખા

વર્ગનો હક્ક છીનવી લેવો જોઇએ! છતાં એ હક્ક હજુ છીનવી લેવાયો નથી, એટલુંજ નહી પરંતુ એ રગશીયુ ગાડું પાંચ પચીસ મન્વંતર સુધી ચલાવ્યા કરવાની એ વર્ગની ઇચ્છા હોય એમ જણાય છે! પ્રજાકીય સત્તા કે રાજ્યમાં તમે કોઇ દિવસ આવા અપવાદો તદ્દન નાબુદ કરી શકવાનાજ નથી; જો અપવાદો તમારા સિધ્ધાંતોની આડા આવતા હોય અને અપવાદોને લીધે સિધ્ધાંતો ખોટા પડતા હોય તો દુનીઆના કોઈ પણ ભાગમાં પ્રજાકીય રાજય નભી શકેજ નહી. અને તો મુંબઈમાં પણ બધા પ્રતિનિધિઓને કોઇ સર્વગુણસંપન્ન દેવ આવીને ચોકસ કરી જાય તોજ એ ચાલી શકે તેમ છે. એટલા માટે આવી દલીલને જરા પણ વજન આપી શકાયજ નહી. અલબત્ત, બનવાજોગ છે કે લાખો ભાડુતોને હક્ક મળ્યા પછી પણ એમાં એવા હજારો નીકળશે કે જેઓ પોતાના હક્કનો ઉપયોગ નહી કરે. પરંતુ તેથી એજ વર્ગમાં સમાવેશ પામતા બીજા ઉત્સાહી, બુધ્ધિશાળી અને ચંચળ શહેરીઓને માટે એ હક્કનો લાભ અટકાવી શી રીતે શકાય?

અને પ્રજાકીય બંધારણ તેમજ પ્રજાકીય વાતાવરણની ખીલવણી આ પ્રકારેજ થાય છે. જ્યારે લોકોને હકક મળશે ત્યારેજ જવાબદારી શું તે તેઓ સમજતા થશે. આજકાલ પહેલો ખટારો અને પછી બળદ જોડવા જેવી દલીલો બહુ અપાય છે. કેટલાક ડાહયા માણસો એમ કહે છે કે લાયક માણસોનેજ જવાબદારી અને હકક સોંપવાં જોઇએ. અસ્તુ! હાલ જેઓને આ સોંપાયાં છે તેઓ સર્વ લાયક છે કે? જવાબ "ના." બીજા સુધરેલા દેશોમાં જેઓ શહેરીપણાના હકકો ભોગવે છે તેઓ સર્વ લાયક છે કે? જવાબ "ના". અને એ લાયકાત શોધી કોણ કહાડશે? એ લાયકાતનું માપ શું? તેનું પ્રમાણ શું? એ શોધી કહાડવાનો માર્ગ શો? જવાબ "મૌન." આનો અર્થ એટલોજ કે જે સિધ્ધાંત વ્યકિતને લાગુ પડે છે તે સમાજને લાગુ

ાડવામાં સંભાળ રાખવાની છે. સમાજ વ્યક્તિઓનો બનેલો છે, પરંતુ ક્તિજીવન સમાજજીવનના નિયમોથી ભિન્નછે. જે વસ્તુ એક વ્યક્તિસંબંધી ક્ય હોય તે આખા સમાજ સંબંધી શકય ન પણ હોય. જે માર્ગ એક વ્યક્તિને માટે ઉત્તમ હોય તે માર્ગ આખા સમાજને માટે નિરૂપયોગી ાય. એટલા માટેજ લાયકાત પ્રમાણે હક્કો આપવા જોઇએ એ દ્ધાંત સમાજના સબધમાં હમેશાં લાગુ પાડી શકાતો નથી. સમાજને દોરનારી અમુક નહાની સંખ્યા પણ એવી હોવી જોઈએ કે તેઓ એવી લાયકાતવાળા હોય. અને પછી એ લાયક માણસો સાથે બીજાઓને એવી ગાઢ રીતે જોડી દેવા જોઇએ, કે જેથી બીજાઓ પણ કેળવાય અને એ પ્રકારની લાયકાત મેળવી શકે.

તેથી સર્વ પ્રજાકીય બંધારણોમાં ડાહ્યા નેતાઓ લોકોને પ્રથમ હક્કો આપે છે, અને ત્યાર બાદ એ હક્કોના ઉત્તેજનથી અને બીજા વધારે કેળવાયેલાઓના સહવાસથી તેમજ આસપાસના વાતાવરણથી પ્રજાનો મોટો ભાગ પોતાની જવાબદારી સમજતાં શીખે છે. જે પ્રજામાં થોડા પણ સંસ્કારી અને સમર્થ માણસો છે અને જે પ્રજા કેળવણી પચાવી શકે તેમ છે તે પ્રજામાં ઉત્તમ માર્ગ તો એ છે કે એ પ્રજાને બને તેટલા હક્કો આપવા અને તેની અસર સારીજ થવાની. તેથી એ પ્રજાની જવાબદારી, એ પ્રજાની કેળવણી, એ પ્રજાની શકિત, એ પ્રજાની પ્રગતિ, વધવાનીજ. આવી પ્રજામાં નિયમ એવો હોવો જોઇએ કે હક્ક આપીને જવાબદારી સમજવાની તક આપવી જોઇએ, નહી કે, "લાયક થાઓ, પછી હક્ક મળશે." "લાયક થાઓ, પછી હક્ક મળશે"—નું પરિણામ એજ આવશે કે તેઓ લાયક થવાના નથી અને હક્ક મળવાના નથી. કારણકે આવી બાબતોમાં માનસશાસ્ત્રનો નિયમ કંઇક વિચિત્ર છે, અને તે એ કે હક્ક મળ્યા પછીજ લાયકાત આવે છે. પરંતુ આ તો આપણે સામાન્ય દલીલની વાત કરી. ખરી રીતે મુંબઇમાં કોઈપણ એમ કહી શકે તેમ નથી કે જેઓ કૉર્પોરેશનની ચુંટણીમાં વોટ આપવાને હકદાર છે,

તેઓ બધા લાયક છે, અને જેઓ હક્કદાર નથી તેઓ બધા નાલા-યક છે.! તેથી ભલે અમુક લાયક માણસોને માટે દરવાજા ખુલ્લા કરવાથી બીજાં ઓછાં લાયક માણસો પણ અંદર પેસી જાય. એ રીતે જ ઓછાં લાયક પણ કેળવાશે અને પોતાની જવાબદારી સમજશે.

વળી આ બાબતમાં માત્ર હક્કોનીજ મારામારી આપણે કરવાની નથી. સ્થાનિક સ્વરાજ્યમાં સૌથી મોટો પ્રશ્ન તો લોકહિતનોજ છે. અને એ લોકહિત બંગલાવાળાઓ વધારે વિચારી શકશે કે લોકોના ખાસ પ્રતિનિધિઓ ? એટલું ભૂલી જવાનું નથી કે હાલ જે ૭૨ સ-ભ્યો કૉરપોરેશનમાં વિરાજે છે તેઓ ' લગભગ સર્વ શ્રીમંત વર્ગ, ગવર્નમેન્ટ અને એસ્ટેટવાળાઓનાજ પ્રતિનિધિઓ છે. તેઓની પાસેથી મુંબઇની સડેલી, દુર્ગંધમય અંધારી ખોલીઓ અને ગલીઓ સુધારવાની આશા રાખવી તે નિરર્થક છે. પ્લેગ, મલેરીઆ, ગંદકી અને અંધકારનાં આ રહેઠાણોના માલેકોના હક્ક સાચવવાને તો આ સભ્યોએ કૉર્પોરેશનમાં જવાની તસ્દી લીધી છે. તેઓ સાહેબો શી રીતે એ સડેલા રહેઠાણોમાં રહેનારા ગરીબોના હક્ક એ રહેઠાણોના કર્તાઓ અને માલેકોની સામે જાળવી શકે ? અને મલબારહિલ્લ, મહાલક્ષ્મી કે એવા કોઈ સુંદર સ્થળમાં રહેનારા તંદુરસ્ત, નિશ્ચિંત માણસોને સાંકડી ગલીઓમાં એકેક અંધારી ખોલીમાં ખડકાયલા પાંચ દશ મનુષ્ય જીવોની જીંદગીનો ખ્યાલ શી રીતે આવી શકે ? આ દુ:ખી, પીડાતા, ગરીબ માણસોની મુશ્કેલીઓ એમના પડોશીઓ અને સહવાસીઓ વધારે સમજી શકે કે ' ક્વીન્સ રોડ ' ઉપરથી મોટરમાં પસાર થતા ફુલફટાક સજ્જનો ? ભાડુતોનાં દુ:ખો ભાડુતો જાણી શકે કે ભાડાં ખીસ્સામાં મુકનારાઓ ? મજુરી કરનારા, અને શહેરીપણાની પવનચક્કીમાં દબાઇ જનારા લોકો માટે એવો અનુભવ લેનાર વર્ગને ખરી દાઝ હોઈ શકે, કે એવો અનુભવ લેવરાવનારને, અને બંગલામાં બેઠેલા એ પવનચક્કીના નિયામક અને આનંદથી અવલોકન કરનારને ?

—[" અખબારે સોદાગર, " અગ્રલેખ,
તા. ૨૨-૧૨-૧૪.]

(૪૩)

મુંબઈના શહેરીઓ ઉંઘમાંથી ક્યારે જાગશે ?

(૩)

મુબઇના ખરા કર ભરનારાઓ કોણ છે ? કામદાર વર્ગ, મજૂર વર્ગ, નોકર વર્ગ, ગરીબ વર્ગ, મધ્યમ વર્ગ, ભાડુત વર્ગ; નહી કે આ બધાઓની મહેનતમાંથી કમાણી કરનારા મીલવાળાઓ, એસ્ટેટવાળાઓ, બંગલાવાળાઓ કે મોટરવાળાઓ. અને છતાં તાજુબીની વાત છે કે કર ભરનાર તરીકે આ પાછલા વર્ગનેજ ગણવામાં આવે છે ! મુબઇ શહેરમાં પ્રથમ વર્ગ ન હોય તો આ બીજા વર્ગની કમાણી અને ભાડાં અને કર કયાંથી આવી શકે તેનો વિચાર કરવાની કોઇ તસ્દી શા માટે લીએ ? હવે, મુંબઇ શહેરના સ્થાનિક સ્વરાજ્યમાં પોતાના હક્કોનું રક્ષણ કરવાની સૌથી વિશેષ જરૂર કોઇને હોય તો આ મજૂરી કરનાર વર્ગને છે. પરંતુ એજ વર્ગને વોટ આપવાનો અધિકાર નથી ! મુંબઇમા કોઇની સૌથી વિશેષ ભયંકર સ્થિતિ હોય તો ભાડુતોની છે, પરંતુ એજ વર્ગને વોટમાંથી બાતલ કરવામાં આવેલ છે ! મુંબઇ મ્યુનિસિપૅલિટીને જેઓની મહેનતને લીધે કર મળે છે તેઓનેજ એ કર કેમ વપરાય છે તે સંબંધી વિચાર કરવાનો હક્ક નથી !

પરંતુ આપણી કૉર્પોરેશનના હાલના બંધારણનું પરિણામ આટલેથીજ અટકતું નથી. એ બંધારણ પ્રમાણે સારા કેળવાયલા માણસો કે જેઓ મુંબઈની યુનિવર્સિટીની ડીગ્રી વિનાના હોય અને પોતાનું મકાન કે ગાડી ન હોય તેઓને આ કહેવાતા સ્થાનિક સ્વ-

રાજ્યમાં જરા પણ ભાગ લેવાની છુટ નથી. દાખલા તરીકે બૅરિસ્ટરો, સબ-એસિસ્ટંટ સર્જનો, ટેકનીકલ સ્કુલ, આર્ટ સ્કુલ, વેટરનરી સ્કુલો, વિગેરેમાં પાસ થયેલા અને સારી કેળવણી પામેલા માણસો, ભલે માસિક રૂ. ૧૦૦ થી ૨૦૦ સુધીનું ભાડું ભરતા હોય, પરંતુ જો તેઓએ ગાડી કે મકાન નહિ રાખવાનો ગુન્હો કર્યો હોય તો તેઓની સ્થિતિ બીજા અભણ, અજ્ઞાન, જંગલી વર્ગના જેવીજ સમજવાની. મુંબઇ કૉર્પોરેશનનું આ બંધારણ જ્યારે બાંધવામાં આવ્યું હશે ત્યારે ભલે ઉત્તમ ડહાપણ વાપરવામાં આવ્યું હોય, પરંતુ જે બંધારણથી ઉપર જણાવેલી સ્થિતિ ઉભી થાય છે તે બંધારણ પ્રગતિના આ જમાનામાં અર્થરહિત અને હસનીય છે એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી.

એટલું ભુલી જવાનું નથી કે સને ૧૮૭૨ નો મ્યુનિસિપાલ ઍક્ટ બહાર પડયો તે પહેલાં મ્યુનિસિપૅલિટીનો કર ભાડુતો પાસેથીજ સીધો ઉઘરાવવામાં આવતો હતો. પરંતુ તેથી ઘણી મુશ્કેલીઓ નડવાથી અનેક લોકો સામે વૉરંટો કહાડવાની ફરજ પડવાથી એ કર મકાનવાળાઓ પાસેથી લેવાની પદ્ધતિ શરૂ થઇ, કે જેથી મકાનવાળાઓ ભાડુતો પાસેથી કર ઉઘરાવી કૉર્પોરેશનને આપવાને બંધાયા. આ અકસ્માતને લીધે મકાનવાળાઓ કર ભરનારા તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા. અને તેથી મિ. ફૉર્બ્ઝ, મિ. નારાયણ વાસુદેવ વિગેરે ગૃહસ્થોએ પહેલાંના કર ભરનારાઓને એટલે કે ભાડુતોને વોટ આપવાની જે સૂચનાઓ અને લડત કરેલી તેને પરિણામે છેવટે કર ભરનારાઓએ ૧૮૭૨ થી વોટ આપવા માંડયો. પરંતુ ઉપર જણાવેલા ફેરફારને લીધે મૂળ કર ભરનારા ભાડુતોને બદલે મકાનવાળા નવા કર ભરનારાઓ આ વોટ પચાવી પડયા !

આ ઉપરથી જોઇ શકાશે કે કૉર્પોરેશનમાં વોટ આપવાને ખરા હકદાર તો આ ભાડુતોજ લેખાયા છે. તે છતાં અમે એમ કહેવા

માગતા નથી કે હાલ એસ્ટેટવાળાઓને વોટ આપવાનો જે હક્ક છે તે છીનવી લેવામાં આવે. અમારૂં કહેવું તો માત્ર એટલુંજ છે કે ભાડુતોને પણ આ હક્ક આપી કૉર્પોરેશનને ખરેખર રીતે પ્રજાકીય બનાવવી જોઇએ. ૧૬ જસ્ટીસ ઑફ ધી પીસને બદલે તેઓની જગાએ ગ્રૅજ્યુએટોના પ્રતિનિધિઓ જુદા નીમાવા જોઇએ. "કર ભરનારાઓ" ના ૩૬ વોટ એમને એમ કાયમ રાખવા હોય તો પણ હાલને માટે વાંધો નથી. પરંતુ ભાડુતોના બીજા ૩૬ પ્રતિનિધિઓનો ઉમેરો થવો જોઇએ, અને તે પ્રતિનિધિઓ ચુંટવામાં ઘરના માલેકોને વોટ આપવાનો અધિકાર ન જોઇએ. ગવર્નમેંટ પોતાનાં ૧૬ માણસો કાયમ રાખવા માગતી હોય તો તેમાં હાલ ફેરફાર કરવાની જરૂર નથી. પરંતુ ઉપર પ્રમાણે ફેરફાર કરવામાં આવે તો પણ મુંબઇ કૉર્પોરેશનમાં પ્રજાકીય તત્ત્વ હાલને માટે પુરતી રીતે દાખલ થયલું સમજી શકાશે.

અને જ્યારે આ પ્રમાણે મુંબઇ કૉરપોરેશનમાં મુંબઇના સર્વ શહેરીઓના ખરા પ્રતિનિધિઓ બેસશે ત્યારેજ મુંબઇ શહેરના લોકોની સુખાકારી, કેળવણી, તંદુરસ્તી અને બીજી સગવડો તરફ પૂરતું ધ્યાન અપાશે. એ નથી થયું ત્યાં સુધી લાખો શહેરીઓ ગંદકી, ગરીબી, દર્દ અને દુઃખમાં ખદબદતા રહેશે. એટલા માટે મુંબઇના મધ્યમ અને ગરીબ વર્ગે અથવા સર્વ ભાડુતોએ પોતાના વ્યાજબી હક્ક માટે લડત કરવાની છે. જ્યાં સુધી તેઓ પોતાના હક્કો માગશે નહીં અને તે પણ બરાડા પાડીને માગશે નહીં ત્યાં સુધી એ હક્કો એમને મળવાના નથી. અને આપણી હાલની કૉરપોરેશનના સભ્યો તરફથી કોઇ પણ પ્રકારની મદદની આશા રાખવી તે વ્યર્થ છે, કારણ કે તેઓ તો પોતાના ઇજારાનું રક્ષણ કરવાનેજ લલચાય તે સ્વાભાવિક છે. અલબત્ત, તેઓમાં પણ કોઇ ઉદાર કાઉંસિલર નીકળી આવે તે બનવાજોગ છે, પરંતુ એઓની મદદ આકસ્મિકજ સમજવાની છે. મુંબઈ જેવા મોટા અને આગળ વધેલા શહેરમાં ભાડુતવર્ગ પોતાના

હક્કોનું રક્ષણ કરવા હજુ સુધી આગળ પડયા નથી એ નવાઇની વાત છે. અમારી ખાત્રી છે કે જો તેઓ સાથે મળીને પોતાની વ્યાજબી માગણી વ્યાજબી રીતે બહાર પાડશે, અને શહેરીપણાની જવાબદારીનો ભાર ઉપાડવા જો આગળ આવશે તો તેઓની માગણીનો અટકાવ વધારે વખત થઇ શકશે નહીં.

એવીજ રીતે મુંબઇના ગ્રૅજ્યુએટોએ પણ કૉરપોરેશનમાં પોતાના જુદા પ્રતિનિધિઓ મોકલવાને પગભર થવું જોઇએ. આ બાબતમાં અમારે કહેવું જોઇએ કે મુંબઇના ગ્રૅજ્યુએટોનું વલણ ઘણુંજ શોચનીય છે. ઉંચી કેળવણી લીધા છતાં તેઓ શહેરીપણાની જવાબદારીઓ અને હક્કો તરફ જે ભયંકર બેદરકારી બતાવે છે તેથી ખરેખર તેઓએ શરમાવા જેવું છે. જ્યારે કેળવાયલા માણસોજ બેદરકાર અને પ્રમાદી હોય ત્યારે પછી બિચારા અભણ, અજ્ઞાન અથવા સાધારણ કેળવણીવાળા લોકોને શો દોષ દેવો ? "સ્વરાજ્ય"-ની વાતો કરવામાં કે બીજાઓની ટીકા કરવામાં આપણા ગ્રૅજ્યુએટો શૂરા છે, પરંતુ એ "સ્વરાજ્ય" નો ઉપયોગ કરવામાં અથવા તો મેળવવામાં જે ડહાપણ, જે ખંત, જે ધૈર્ય, જે ઉદ્યોગ જોઇએ તેનો હજારમો હીસ્સો બતાવવાને પણ તસ્દી લેતા નથી !

ઑનરબલ મી૦ ગોખલેનું કહેવું ખોટું નથી કે શહેરીપણાની જવાબદારી સમજવામાં અને અદા કરવામાં અત્યાર સુધી આપણે બતાવેલી આપણી શક્તિ યુરોપની સુધરેલી પ્રજા કરતાં સરાસરી રીતે ઘણી ઉતરતી છે. એ "ઍવરેજ" અથવા સરાસરી શક્તિ આપણે જ્યાંસુધી વધારવા પ્રયત્ન નહીં કરીએ ત્યાંસુધી બીજી આગળ વધેલી પ્રજાઓની શરતમાં આપણે પાછળ પડયા વિના રહેવાના નથી. એટલા માટે આપણા દરેકે દરેક શહેરીએ પોતાની જવાબદારી, પોતાની ફરજ, પોતાના હક્કો સમજવાને તૈયાર થવું જોઇએ. ન્હાની બાબતોથી માંડીનેજ જ્યારે આપણે આપણી લાયકાત બતાવીશું ત્યારે

મોટી બાબતો આપોઆપ આપણા હસ્તગત થશે. અને શહેરીઓને એમના શહેરીપણાનું ખરૂં ભાન કરાવવાનો ખરો રસ્તો શહેરીપણાના હક્કો આપવા એજ છે. તેટલા માટે સત્તાવાળાઓને પણ અમારી વિવેકભરી સૂચના છે કે જેઓ હાલ બેદરકાર દેખાય છે તેઓને ચાલાક, ચંચળ, ધર્મનિષ્ઠ શહેરીઓ બનાવવા હોય તો તેઓને જવાબદારી આપો, હક્કો આપો, પોતે શહેરી છે એમ માનવાને કંઈક કારણ આપો.

હાલમાં કૉરપોરેશનના સભ્યોની જે ચુંટણી થાય છે તે તદ્દન શુષ્ક નિર્માલ્ય અને અર્થ વિનાની થઈ પડી છે અને તેનું કારણ દેખીતું છે જે ચુંટણીમાં શહેરના લાખો માણસોને કાંઇ પણ લેવાદેવા ન હોય તે ચુંટણીની સ્થિતિ બીજી શી હોઈ શકે? ઉમેદવાર કાઉન્સીલરો કૉરપોરેશનમાં જઇને શું કરવા માગે છે તે સંબંધી એક અક્ષર પણ કહેવાની તસ્દી ન લીએ, છતાં બડેખાંઓ તેઓને વોટ આપવાં દોડે તે પણ "સ્થાનિક સ્વરાજ્ય" ની બલિહારી છે! કૉરપોરેશનના જુદા જુદા પ્રશ્નો સંબંધી પોતાના અભિપ્રાયો શા છે તે ઉસ્તાદો પોતે ન જાણતા હોય તો પછી વોટ આપનારાઓને તો કઇ ચીજ કહી શકે? "સુધરેલું" "આગળ વધેલું" મુબઇ આ હાસ્યજનક સ્થિતિ ક્યારે અટકાવવા માગે છે? કૉરપોરેશનની ચુંટણીનું આ ફાર્સ ક્યારે બંધ પાડવા માગે છે? 'સ્થાનિક સ્વરાજ્ય' સર્વ શહેરીઓનું ખરેખર કરવાને હજુ ક્યાં સુધી રાહ જોયાં કરાશે?

[અખબારે સોદાગર,

અગ્રલેખ, તા. ૨૬-૧૨-૧૪]

[૪૪]

શ્રીયુત ગાંધીને સ્વાગત.

હિંદના મહાન્ દેશભક્ત શ્રીયુત મોહનલાલ કરમચંદ ગાંધી આજે ઘણાં વર્ષ પછી પોતાની માતૃભૂમિ ઉપર પગ મૂકે છે; અને આજે તેને આખું હિંદ હર્ષથી, પ્રેમથી અને આદરથી વધાવે છે. અમે પણ શ્રીયુત ગાંધીના ચરણમાં માનપૂર્વક ફૂલ નહિ તો ફૂલની પાંખડી-રૂપ આ લેખ ધરી એમનું સ્વાગત કરીએ છીએ.

આ જમાનામાં હિંદભૂમિએ અનેક દેશભકતો પેદા કર્યા છે, અનેક નરવીરોને બહાર પાડયા છે, અનેક મહાન્ પુરૂષોને જન્મ આપ્યો છે; પરંતુ એ સર્વ મહાન્ પુરૂષોમાં પોતાના અતુલ સ્વાર્થત્યાગથી, અપૂર્વ આત્મબલથી, પરમ સાત્વિકતાથી, આદર્શણીય સાદાઇથી, અને અમોઘ દેશદાઝથી કોઇએ અનેક સંકટો અને અસહ્ય મુશ્કેલીઓ વેઠી હિંદને માટે આખી દુનિયાંનું ધ્યાન ખેંચ્યું હોય તો તે એકજ વ્યક્તિ શ્રીયુત મોહનલાલ કરમચંદ ગાંધીજ છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ જ્યારે આ સમયનો જગતનો ઇતિહાસ લખાશે ત્યારે ભવિષ્યની પ્રજાનું હિંદ તરફ વધારેમાં વધારે ધ્યાન કોઇ નામ ખેંચશે તો તે શ્રીયુત ગાંધીનું નામ એ નિઃસંશય છે.

માથે લીધી હતી, અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં એક વર્ષ રોકાઈ પાછા તેઓ હિંદ તરફ આવવાના હતા, પરંતુ જ્યારે હિંદ તરફ ઉપડતી વખતે ગાંધીજીને ખબર પડી કે હિંદીઓની સામે નાતાલની સરકાર અનેક જુલમી કાયદાઓ પસાર કરવાની છે અને હિંદીઓના શહેરી તરીકે કિંમતી હક્કો છીનવી લેવાની છે ત્યારે દેશદાઝ જાણનારા આ પચીસ વર્ષના યુવકે તેને માટે મહાભારત લડત લડવાને કમર કસી, હિંદુસ્થાન પાછાં ફરવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો, અને દેશને માટે પોતાનો દેહ અર્પણ કરવાની શરૂઆત કરી.

શરૂઆતમાંજ શ્રીયુત ગાંધીએ ચંચળતા, આત્મબળ, અને વ્યવહારકુશળતાનો અનુભવ સર્વને કરાવ્યો. "નાતાલ ઇંડિયન કૉંગ્રેસ" અને "નાતાલ ઇંડિયન એજ્યુકેશનલ ઍસોસિએશન" નામની બે ઉપયોગી સંસ્થાઓ સ્થાપી શ્રીયુત ગાંધીએ આફ્રિકામાં વસતી હિંદી પ્રજામાં કેળવણીનો ફેલાવો કરવાને અને તેઓની સામાજિક સ્થિતિ સુધારવાને બનતા પ્રયત્ન કર્યા. પ્રથમ તો એમને નાતાલની કોર્ટમાં બૅરિસ્ટર તરીકે પ્રૅક્ટિસ કરવા નહિ દેવાને માટે "નાતાલ-સોસાયટી" એ જબરો વાંધો ઉઠાવ્યો, અને કાળા બૅરિસ્ટરોને પ્રૅક્ટિસ કરવા દેવી તે એક મહા પાપ છે એમ ત્યાંના ન્યાયાધિશોને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ સારે નસીબે નાતાલના ન્યાયાધિશો ત્યાંના ગોરા બૅરિસ્ટરો જેવા રંગદ્વેષી ન હતા અને તેથી શ્રીયુત ગાંધીને પ્રૅક્ટિસ કરવાની રજા આપવામાં આવી.

એ વર્ષમાં શ્રીયુત ગાંધીએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં ઘણી નામના મેળવી અને હિંદી કોમને માટે શરૂઆતનું જે મુશ્કેલ કાર્ય બંધારણ રચવાનું, કેળવવાનું, આદિ હતું તે સાંગોપાંગ પાર ઉતાર્યું. ૧૮૯૬ માં તેઓ પોતાનાં પત્ની અને છોકરાંઓને તેડવા પાછા હિંદુસ્થાન આવ્યા.

શ્રીયુત ગાંધીને સ્વાગત.

શ્રીયુત ગાંધીએ નાતાલ છોડયુ તે પહેલાં એક જાહેર ચોપાનિયું શરૂ કર્યું હતું, અને તેમાં આફ્રિકામાં રહેનારી હિંદી કોમના હક્કો સંબંધી અગત્યની ચર્ચા ચલાવવા માંડી હતી. હિંદુસ્થાન આવ્યા પછી એમણે ત્યાંની સ્થિતિનું યથાર્થ દિગ્દર્શન હિંદુસ્થાનના લોકોને કરાવ્યું, અને ઠેક ઠેકાણે સભાઓમાં એમને આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું.

મુંબઇ, મદ્રાસ, પુના આદિ સ્થળોએ શ્રીયુત ગાંધીએ જે ભાષણો આપ્યાં હતાં તેનો હેવાલ વાંચતાં ખાત્રી થાય છે કે તે વખતે એમણે લોકો ઉપર ઘણીજ ઉંડી અસર કરી હતી.

શ્રીયુત ગાંધીએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓ ઉપર જે જુલમ ગુજરતો હતો અને તેઓને જે ગેરઇન્સાફ આપવામાં આવતો હતો તેનો જ્યારે ખરો ખ્યાલ હિંદુસ્થાનની પ્રજાને આપ્યો, ત્યારે આખા હિંદુસ્થાનમાં અતિ તીવ્ર ગુસ્સાની લાગણી પેદા થઇ હતી. શ્રીયુત ગાંધીની હકીકત કેટલી સત્ય હતી, કેટલી દૂરદેશીભરી હતી, તે ત્યાર પછીના ઇતિહાસે આખા જગતને બતાવ્યું છે. છતાં તે વખતે રૉઇટરે શ્રીયુત ગાંધીનાં ભાષણોનો સાર ઇંગ્લાંડ તાર મારફતે નીચે પ્રમાણે મોકલી આપવાનું યોગ્ય ધાર્યું હતું:—

મીઠું મરચું રૉઇટર મહાશયનું પોતાનુંજ હતું તે નિર્વિવાદ છે. છતાં એ તહોમતોની તપાસ છેલ્લાં અઢાર વર્ષ સુધી ચાલી છે. તેમાં શ્રીયુત ગાંધી સાચા ઠર્યા છે, અને રૉઇટર તથા તેના મિત્રો ખોટા પડયા છે, તે જગતે જોયું છે.

રૉઇટરનો તાર સંદેશો દક્ષિણ આફ્રિકા પહોંચતાંજ નાતાલના સંસ્થાનવાસીઓ શ્રીયુત ગાંધીથી છેડાઇ પડયા અને ઝનુન ઉપર આવી ગયા. એજ અરસામાં શ્રીયુત ગાંધીજીને નાતાલથી તાર મળ્યો કે ત્યાંની કાઉન્સીલની બેઠક તુરતજ થવાની છે માટે મિ૦ ગાંધીએ જલદી દક્ષિણ આફ્રિકા આવવુ. તુરતજ હિંદસેવક મુંબઇ આવ્યા અને પહેલીજ સ્ટીમરે દક્ષિણ આફ્રિકા તરફ રવાના થયા. પરંતુ સ્ટીમર ડર્બાન પહોંચી ત્યારે મિ૦ ગાંધીને ત્યાંના કિનારા ઉપર નહિ ઉતરવા દેવાની તજવીજ થઇ ચુકી હતી અને સંસ્થાનવાસીઓએ ગોરી પ્રજાને હિંદીઓ સામે ઉશ્કેરી મૂકયા હતા. ડર્બનવાસીઓએ ત્યાંના ટાઉનહૉલમાં લગભગ ૨૦૦૦ માણસોની જંગી સભા ભરી હિંદીઓ સામે ઠરાવો પસાર કર્યા. અને તે સર્વ ભાપણોમાં મી૦ ગાંધી તરફજ તેઓની ખાસ નાપસંદગી હતી તે ચોખ્ખું દેખાઇ આવતું હતું. ડર્બનના સંસ્થાનવાસીઓ એટલા બધા ઝનુન ઉપર આવી ગયા હતા કે મિ૦ ગાંધી કદાચ કિનારે ઉતરે તોપણ જોરજુલમથી અને બલાત્કારથી તેને શહેરમાં આવવા ન દેવા તે માટે તેઓએ ચોક્કસ નિશ્ચય કરી રાખ્યો હતો. આ વખતે શ્રીયુત ગાંધીને કેટલું બધું સંકટ વેઠવું પડયું હતું તે ડર્બનના કાળા ઇતિહાસમાં હમેશને માટે કોતરાઇ ગયેલું હોવાથી અહિં તેની પુનરૂક્તિ કરવાની જરૂર નથી.

આ વખતે કેટલાક ઉદાર અને અમીરી સ્વભાવના ગોરા સજ્જનોએ મિ૦ ગાંધીને કિમતી મદદ આપી હતી. છેવટે મિ૦ ગાંધી એક નવલકથાના કલ્પિત પાત્રની માફક અનેક સાહસોમાંથી પસાર થઇ સહીસલામત કિનારે પહોંચ્યા હતા.

નાતાલમાં આવ્યા પછી પોતાની વિરૂદ્ધ જે જુઠાણાંઓ ત્યાંના છાપાવાળાઓએ છાપ્યાં હતાં તે બધાં શ્રીયુત ગાંધીએ ઉઘાડાં પાડર્યાં, અને પોતાનો ખરો આશય જાહેર કર્યો.

૧૮૯૯ માં બોઅર વોર શરૂ થયો અને તેમાં શ્રીયુતગાંધી એબ્રિટિશ શહેનશાહત તરફ જે વફાદારી બતાવી છે, અને તેના વડપણ નીચે ત્યાંના હિંદીઓએ બ્રિટિશ રાજ્યની જે સેવા બજાવી છે તે જગજાહેર છે. સંસ્થાનવાસીઓનો જુલ્મ સહન કરવો, છતાં વફાદારી જાળવી રાખવી, સાત્ત્વિકતા બતાવવી, અને આગલી બધી વાતો ભુલી જવી, એ ગાંધીજી જેવા યોગીને માટેજ તદ્દન શકય હતું.

શ્રીયુત ગાંધી બીજાઓને જે કાંઈ કરવાનું કહે છે તે પોતે પહેલાં કરી બતાવે છે એ એમના જીવનનું રહસ્ય છે. દક્ષિણ આફ્રિકાની આખી લડતમાં એવો એક પણ પ્રસંગ નથી જોવામાં આવતો કે જે વખતે ગાંધીજી પોતે બીજાઓની સાથે સર્વ સંકટો, મુશ્કેલીઓ અને સાહસો વેઠવાને માટે બહાર આવ્યા ન હોય.

લડાઇ પૂરી થયા પછી શ્રીયુત ગાંધી પાછા હિંદુસ્થાન તરફ આવ્યા અને અહિં થોડો સમય રહી ૧૯૦૩ ની શરૂઆતમાં ફરીથી દક્ષિણ આફ્રિકા પહોંચ્યા. અને તે વખતે ત્યાંનો આખો મામલો ફરી ગયલો એમણે જોયો, અને હિંદીઓએ લડાઇમાં જે મદદ આપી હતી, જે વફાદારી બતાવી હતી, જે જુની વાતો ભુલી જઇને લડાઇનાં જોખમો માથે ઉપાડી લીધાં હતાં, તે બધાં ઉપર પાણી ફરી ગયલું શ્રીયુત ગાંધીએ જોયું ત્યારથીજ એમની ખાત્રી થઇ કે હીંદી કોમના હકો સાચવવા માટે અને હિંદી કોમનું રક્ષણ કરવા માટે એમણે કાયમ ત્રાન્સવાલ રહેવું પડશે

ત્યાર પછી શ્રીયુત ગાંધીની મહાભારત લડત આખી દુનિઆના ખૂણેખૂણામાં જાણવામાં આવી છે. દર વર્ષે લગભગ પોણો લાખ રૂપ્યાની

આવક છોડી દઇ ગાંધીજીએ પોતાના દેશબંધુઓને માટે જે આત્મભોગ આપ્યો છે તે માટે આખું હિંદ એમનું ઋણી છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ ગાંધીજીની સાથે એમનાં સુશીલ ધર્મપત્ની એમના પુત્ર તથા એમનાં બીજાં કુટુંબજનોએ જે સ્વાર્થત્યાગ કર્યો છે, જે સંકટો વેઠયાં છે, દક્ષિણ આફ્રિકાનાં કેદખાનાંઓની જે હાડમારી ભોગવી છે, અને સંસ્થાઓનું જે જંગલીપણું સહન કર્યું છે, તે સર્વને માટે આખું બ્રિટિશ સામ્રાજય એમને જેટલે ધન્યવાદ આપે તેટલો ઓછો છે. કારણ કે ભૂલી જવાનું નથી કે શ્રીયુત ગાંધીની આ લડત માત્ર હિંદી કોમને માટે નહોતી, પરંતુ આખા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનાં જુદાં જુદાં અંગોના રક્ષણ માટે અને તેથી બ્રિટિશ રાજ્યના રક્ષણ માટે, અને બ્રિટીશ પ્રજાની આબરૂને માટે આ મહાભારત સંકટો વેઠવામાં આવ્યાં હતાં.

છેવટે શ્રીયુત ગાંધી પોતાના આત્મબળથી, અને પોતાના આત્મભોગથી સસ્થાનવાસીઓ ઉપર જીત મેળવી શકયા છે તેને માટે અમે અંતઃકરણપૂર્વક અભિનંદન આપીએ છીએ. અલબત્ત, હજુ હિંદી કોમના બધા હક્કોનું રક્ષણ કરવાનું બાકી છે, અને હજુ આખા બ્રિટીશ સામ્રાજ્યમાં હિંદી પ્રજાની સ્થિતિ સુધારવાને માટે ઘણું ઘણું કરવાનું છે, તો પણ શ્રીયુત ગાંધી જે સિદ્ધાંત માટે લડતા હતા અને જે અસત્ય સ્થિતિ દૂર કરવા માગતા હતા તેમાં સંપૂર્ણ રીતે વિજયવંત થયા છે એજ હિંદને માટે ઘણીજ મગરૂરીનું કારણ છે.

અમારી ખાત્રી છે કે શ્રીયુત ગાંધીને આખું હિંદુસ્થાન પ્રેમપૂર્વક, ઉત્સાહપૂર્વક અને માનપૂર્વક વધાવી લેશે. અમારી આશા છે કે શ્રીયુત ગાંધીના પવિત્ર સંસર્ગથી આખા હિંદુસ્થાનમાં નવું ચેતન આવશે, અને એમના જેવો આત્મભોગ તથા એમના જેની સાત્વિકતા અનેક હિંદસેવકો બતાવવા બહાર પડશે.

શ્રીયુત ગાંધીને સ્વાગત.

લોહીનું એક પણ ટીપું રેડ્યા વિના, એક પણ સ્થૂલ શસ્ત્રનો ઉપયોગ કર્યા વિના, માત્ર આત્મિક બળથી, સાત્વિક વૃત્તિથી, પોતાના દેહના બલિદાનથી, શ્રીયુત ગાંધીએ અને તેને પગલે ચાલનારાં આફ્રિકામાં રહેતાં હિંદી ભાઇબહેનોએ જે મહાન્ ફત્તેહ મેળવી છે તે દુનિઆના ઇતિહાસમાં સોનેરી અક્ષરે હંમેશને માટે કોતરાઇ રહેશે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદી વસ્તીનો મોટો ભાગ અભણ, મજુરી કરનાર, અને બીનકેળવાયેલ છે. છતાં આ સર્વ લોકો ઉપર શ્રીયુત ગાંધી જે જાદુઇ અસર કરી શક્યા, અને મોટા સંસ્કારી લોકો જે સાહસ ખેડી ન શકે તે આ લોકોએ ઉઠાવ્યું, તેનું મૂલ કારણ ગાંધીજીનું બિલોરી કાચ જેવું વિશુદ્ધ, પ્રેમમય, લાગણીભર્યું, સાત્વિક જીવનજ છે.

શ્રીયુત ગાંધીનું વય હજુ માત્ર ૪૬ વર્ષનુંજ છે, અને તેથી એમના જીવનમાંથી હજુ હિંદ ઘણું ઘણું મેળવી શકશે એવી અમારી આશા છે. છેવટે શ્રીયુત ગાંધી અને એમનાં ધર્મપત્ની એમની સ્વદેશભૂમિમાં સંપૂર્ણ રીતે તંદુરસ્ત થઇ, એમના મહાન આત્મભોગનાં મહાન મધુર ફળો ચાખવાને દીર્ઘાયુ થાય, અને એમના પવિત્ર ચારિત્ર્યની જાદુઈ અસર હિંદુસ્થાનના ખૂણેખૂણા ઉપર કરવાને સમર્થ થાય, એવી શુભેચ્છા બતાવી અમે ફરીથી એમનું અહિં આગમન વધાવી લઇએ છીએ.

["હિંદુસ્તાન,"
અગ્રલેખ તા. ૯-૧-૧૫]

[૪૫]

મુંબઈમાં પ્રાથમિક કેળવણી.

અહિંના મ્યુનિસિપલ કારોબારના સને ૧૯૧૩-૧૪ ના વાર્ષિક રિપોર્ટમાં મુંબઇમાં પ્રાથમિક કેળવણીનો વાર્ષિક રિપોર્ટ પણ હમણાં બહાર પડયો છે. પ્રાથમિક કેળવણી સંબંધી આ રિપોર્ટ ઘણો અધુરો અને ટુંકો છે એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી. મ્યુનિસિપાલિટી સંબંધી કુલ ૪૬૦ પાનાના આ રિપોર્ટમાં પ્રાથમિક કેળવણીને માત્ર પાંચજ પાનામાં પતાવી દેવામાં આવી છે તે નવાઇભરેલું છે.

પ્રાથમિક કેળવણી એ આ દેશમાં અતિ ઉપયોગી પ્રશ્ન છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ તે એવો પ્રશ્ન છે કે જેના તરફ પ્રજાનું તેમજ સરકારનું સૌથી વધારે ધ્યાન ખેંચાવું જોઇએ. આશા છે કે ભવિષ્યમાં સત્તાવાળાઓ આ વાત ભુલી નહિ જાય અને આ વિષય સંબંધી બને તેટલી માહિતી જાહેર પ્રજાને આપવામાં આવશે.

સર્વંટસ ઑફ ઇંડિયા સોસાઇટીના નવા સભાસદ મિ૦ અમૃતલાલ ઠક્કરે આ બાબત તરફ એક ખાસ છાપેલા ચોપાનિયામાં જાહેર પ્રજાનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે, અને તેમા મુંબઇ ટાપુમાં પ્રાથમિક કેળવણીનું ઘણું સારૂં પૃથક્કરણ કર્યું છે. મિ૦ ઠક્કર મુંબઇ મ્યુનિસિપાલ ખાતાનો તેમજ પ્રાથમિક કેળવણી સંબંધી લાંબો અનુભવ ધરાવે છે, અને તેથી તેમના વિચારો ઘણા મનનીય છે. મ્યુનિસિપાલ પ્રાથમિક શાળાઓ તથા મ્યુનિસિપાલ મદદ તેમજ ખાનગી મદદથી ચાલતી પ્રાથમિક શાળાઓની આખા મુંબઇ શહેરમાં કુલ સંખ્યા ૩૦૪ છે. તેમાં ૧૪૭ શાળાઓમાં મરાઠી ભાષામાં શિક્ષણ અપાય છે, ૧૦૧ શાળાઓમાં ગુજરાતીમાં, અને ૫૫ શાળાઓમાં ઉર્દુમાં. આ

ત્રણ ભાષા સિવાય બીજી કોઈ પણ દેશી ભાષામાં શિક્ષણ અપાતું નથી.

મુંબઇમાં જુદી જુદી ભાષા બોલનારી વસ્તીનો વિચાર કરીએ તો હિંદુસ્થાની, રાજસ્થાની, તેલુગુ, તામિલ, કાનડી વિગેરે ભાષા બોલનારી વસ્તી મોટી છે, છતાં તેઓને માટે એક પણ પ્રાથમિક શાળા નથી તે મોટી અજાયબીની વાત છે. છેલ્લાં વસ્તીપત્રક પ્રમાણે મુંબઈમાં જુદી જુદી ભાષા બોલનારાઓની ગણત્રી નીચે પ્રમાણે છેઃ—

(૧) મરાઠી ૫૨૫૦૮૦...(૫૪ ટકા)
(૨) ગુજરાતી અને કચ્છી...૨૪૬૮૦૦, (૨૫½ ટકા)
(૩) હિંદુસ્થાની અને મુસલમાની...૧૨૫૮૦૦ (૧૫ ટકા)
(૪) રાજસ્થાની...૮૦૦ (૧ ટકો)
(૫) તેલુગુ...૮૦૦૦ (૧ ટકો)
(૬) તામિલ...૩૦૦૦ (¼ ટકો)
(૭) કાનડી...૨૦૦૦ (¼ ટકો)

હિંદી અને રાજસ્થાની બોલનારી આટલી મોટી સખ્યા છે, છતાં આખા મુંબઈ શહેરમાં હિંદી ભાષા જેઓની માતૃભાષા છે તેઓને માટે એક પણ પ્રાથમિક શાળા નથી! આશા છે કે સ્કુલ કમિટી આ ખામી દૂર કરવા પ્રયત્ન કરશે. મિ. પાધ્યે કે જેઓ શિક્ષણ સંબંધી લાંબો અનુભવ ધરાવે છે, અને જેઓની સ્કુલ કમિટીના સેક્રેટરી તરીકે હમણાંજ નિમણુક થઈ છે તેઓ આ પ્રશ્ન તેમજ બીજા પ્રશ્નો જલ્દીથી હાથમાં ધરશે તો જાહેર પ્રજાએ એમના ઉપર મુકેલો વિશ્વાસ સર્વથી યોગ્ય ગણાશે. આશા છે કે મિ. પાધ્યેની નિમણુકથી આ ખામીઓ જેમ બને તેમ જલ્દીથી દૂર થશે.

પ્રાથમિક શિક્ષણ ઉપર જેટલો પૈસો ખર્ચાવો જોઇએ તેટલો ખર્ચાતો નથી એ વાત ચોક્કસ છે. અલબત્ત આગલાં વર્ષ કરતાં

૧૯૧૨-૧૪ ના વર્ષમાં લગભગ ૧૬ ટકા એટલે કે રૂ. ૫૯,૭૨૭ વધારે ખર્ચ થયો છે તે સંતોષની વાત છે; પરંતુ મુંબઇ શહેરની જરૂરિયાતને આટલો ખર્ચ પહોંચી વળે તેમ નથી એ સ્મરણમાં રાખવાનું છે. રિપોર્ટનાં વર્ષમાં ૧૪ નવી શાળાઓ ખોલવામા, શિક્ષકોનો પગાર વધારવામાં, શાળાનાં મકાન સુધારવામાં અને ખાનગી નિશાળોને વધારે મદદ આપવામાં આગલાં વર્ષ કરતા આટલો વધારે ખર્ચ થયો છે.

નવી શાળાઓ ખોલવાની બાબતમાં કહેવું જોઇએ કે મુંબઇમાં તેને માટે બહુજ વિશાળ ક્ષેત્ર છે. કારણકે દરેક માબાપ પોતાના છોકરાંઓને બની શકે ત્યાંસુધી પોતાની પડોશમાંજ નિશાળ હોય તો ત્યાંજ મોકલવાને લલચાય છે. ગાડીઘોડા, મોટર, ટ્રામ વિગેરેની ધમાલમાંથી નાનાં બાળકોને મુક્ત રાખવા દરેક માબાપ ઇંતેજાર છે. હાલની વ્યવસ્થાથી છોકરાંઓને નિશાળ માટે બહુ દૂર જવું પડે છે અથવા તો ટ્રામનો ખર્ચ સહન થઇ શકતો નથી, અથવા તો જમીને તુરતજ તેઓને લાંબો પંથ કરવો પડે છે અને પરિણામે તંદુરસ્તી બગડે છે. તેટલા માટે મ્યુનિસિપાલિટીએ દરેક દરેક ગીચ લત્તામાં નવી નિશાળો ઉઘાડવાને પગલાં લેવાની ઘણી જરૂર છે.

કદાચ કોઇ એમ માનશે કે મુંબઇની મ્યુનિસિપાલિટી ઘણી મ્યુનિસિપાલીટીઓ કરતાં કેળવણીમાં સૌથી વધારે ખર્ચ કરતી હશે પરંતુ આશ્ચર્યની વાત છે કે હકીકત એમ નથી. હિંદુસ્થાનની બધી મ્યુનિસિપાલિટીઓ દર વર્ષે પોતાની આવકના ૪૧ ટકા સરાસરી ખર્ચ કરે છે, પરંતુ મુંબઇ મ્યુનિસિપાલીટી એકલી માત્ર ૩૪ ટકા ખર્ચ કરે છે ! આ ઉપરથી જણાશે કે બીજી બધી મ્યુનિસિપાલિટીની સરાસરી સુધી પહોંચવાને માટે પણ મુંબઇએ દર વર્ષે ૯૦,૦૦૦ રૂપિઆ વધારે ખર્ચવા જોઇએ. આશા છે કે આગળ વધેલું કહેવાતું મુંબઇ આ વિચિત્ર સ્થિતિ જલદી સુધારશે.

મુંબઈની વસ્તીના માત્ર ૧૦ ટકા નિશાળે જઇ શકે એવાં છોકરાં ગણીએ તો આપણા શહેરમાં ૯૭,૯૦૦ છોકરાં નિશાળે જતાં હોવાં જોઇએ. છતાં તેને બદલે હાલ ૩૩,૨૦૦ છોકરાંઓજ એટલે કે માત્ર ૩૪½ ટકા નિશાળે જાય છે. બાકીનાં ૬૪૭૦૦ છોકરાંઓ પ્રાથમિક કેળવણીની પ્રસાદી પણ પામતાં નથી, એ મુંબઇ જેવા શહેરને ઓછું શરમભરેલું નથી. અલબત્ત, જો મુંબઇ ઇલાકો લઇએ તો મુંબઇ શહેર કરતાં પણ તેની સરાસરી નીચી આવે છે, કારણકે આખા મુંબઇ ઇલાકામાં નિશાળે જઇ શકે તેવાં છોકરાંઓમાંથી માત્ર ૨૪.૨ ટકાજ પ્રાથમિક કેળવણીનો લાભ લે છે.

આ તો માત્ર આ મહાપ્રશ્નની એકજ બાજુ થઇ. પરંતુ એ સિવાય બીજી અનેક ખામીઓ છે તે અમે આગળ ઉપર ચર્ચવાની આશા રાખીએ છીએ. તોપણ અમારે અહિં એક બીજી બાબતની નોંધ લેવી જોઇએ. અને તે એ કે આપણા દેશમાં મફત, ફરજીયાત કેળવણીની ચળવળ શરૂ થઇ છે, અને ગવર્મેંટ હવે ધીમે ધીમે પ્રાથમિક કેળવણીને વિસ્તારવા માટે પોતાનું પ્રોગ્રામ વધારે ઉદાર બનાવતું જાય છે. તો પછી આપણી મ્યુનિસિપાલિટીએ પણ પોતાનું પ્રોગ્રામ વધારે ઉદાર બનાવવું જોઇએ. અત્યાર સુધી મુંબઇ મ્યુનિસિપાલિટીએ પ્રાથમિક કેળવણી ઉપર જેટલું ખર્ચવું જોઇએ તેથી ઘણું ઓછું ખર્ચેલું છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ મુંબઈ બહારની મ્યુનિસિપાલિટીઓ કરતાં પણ મુંબઈએ વધારે ખરાબ દેખાવ કર્યો છે. જો દેશનો ઉદ્ધાર કેળવણી ઉપર છે એ વાત ઠીક હોય તો અછી મુંબઈ મ્યુનિસિપાલિટી પોતાની ઉંઘમાંથી હવે ક્યારે જાગશે?

[હિન્દુસ્તાન—અગ્રલેખ,

તા. ૧૮–૬–૧૫

[૪૬]

મુંબઈ ઈલાકામાં સહકારી મંડળો.

હિંદુસ્થાન જેવા ગરીબ દેશમાં સહકારી મંડળો અતિ જરૂરનાં છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ આ દેશની આર્થિક ઉન્નતિનો મોટો આધાર સહકાર અને પરસ્પર સહાય ઉપરજ છે, તે વિષે બે મત છે નહિ. આપણે ત્યાં ૮૯ ટકા વસ્તી ખેતી ઉપર પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે, અને ખેડુતોની ગરીબી એટલી બધી છે કે જો તેઓને સહકારથી, એક સાથે જોડાઇને કમાણી કરતાં તેમજ કમાયેલા ધનનો ઉપયોગ કરતાં શીખવવામાં ન આવે તો તેઓ પોતાની કાયમની ગરીબી અને દેવાદારીમાંથી મુકત થઇ શકવાના નથી. ઉપરાંત, તેથી દેશનું ધન વધવાને બદલે ઘટતું જવાનો ચોક્કસ ભય છે,

આ હકીકત આપણા દેશના લોકો હવે સમજવા લાગ્યા છે તે દેખીતું છે. અને તેથીજ ઠેકઠેકાણે સહકારી મંડળોની સ્થપના થતી જોવામાં આવે છે. છેલ્લાં વર્ષ થયાં આ હીલચાલ ઉપાડી લેવામાં આવી છે. અને વધારે સંતોષની વત તો એ છે કે આ હીલચાલને સરકારે ઘણી સારી મદદ કરી છે.

આ સહકારી મંડળોનો ૧૯૧૩-૧૪ નો છેલ્લો રીપોર્ટ હાલ બહાર પડયો છે. આ રીપોર્ટ ઘણો ઉપયોગી અને મનનીય છે. છેલ્લા વર્ષમાં ૨૧૨ નવાં સહકારી મંડળો વધ્યાં છે. આ મંડળોના સભાસદોની સંખ્યા ૪૬,૨૨૧ થી વધીને ૬૬,૭૧૪ સુધી પહોંચી છે; અને મંડળોની કુલ મુડી ૩, ૪૮,૪૭,૭૬૩ થી વધીને આ

વર્ષે રૂ. ૬૬, ૧૩, ૧૩૫ ઉપર આવી છે. આ પ્રગતિ સંતોષકારક છે એમ કહ્યા વિના ચાલશે નહિ વળી, આ હીલચાલ તરફ જાહેર પ્રજાનું વલણ વધ્યું છે, તેમજ સહકારી મંડળો ઉપર લોકોનો વિશ્વાસ પૂરતો છે, તથા તેની કામ કરવાની પદ્ધતિ પણ દિવસે દિવસે સુધરતી જાય છે એ પણ ઓછા સંતોષનાં કારણો નથી.

સહકારી મંડળોને ખાસ મુબારકબાદી આપવી તો એટલા માટે ઘટે છે કે આ વર્ષે કેટલીક મોટી બૅંકોના તુટવાથી આખા ઇલાકા ઉપર જે ગંભીર અસર થઈ હતી તેમાંથી આ મંડળો મોટે ભાગે મુક્ત રહ્યાં છે, અને સર્વ કરતાં તેઓએ ઓછું સહન કર્યું છે

પરંતુ આ બધી બાબતો માટે સહકારી મંડળોને અભિનંદન આપ્યા પછી કેટલીક ખામીઓ તરફ તેઓનું ધ્યાન ખેંચવાની અમે અમારી ફરજ સમજીએ છીએ. આ વર્ષનો રીપોર્ટ એકંદરે બહુ આશાવાદી અને ઉત્તેજક છે, તોપણ રિપોર્ટ ઉપરથીજ જાણી શકશે કે એકંદરે તોનાં કુલ ૫૬૮ મંડળોમાંથી માત્ર ૧૫૦ મંડળો ઉત્તમ રીતે કામ કરે છે, અને ૨૫૦ મંડળો સંતોષકારક છે; પરંતુ બાકીનાં ૧૬૮ મંડળો ઘણી ખરાબ સ્થિતિમાં છે. આ ખરાબ સ્થિતિનું મૂળ કારણ કેળવણીની ખામી છે એમ રિપોર્ટ કહે છે, અને અમે તે સાથે મળતા થઈએ છીએ. આવાં ઉપયોગી મંડળોની જવાબદારી તદ્દન અભણ, બીનકેળવાયેલ, અને દરેક રીતે અનુભવ વિનાના માણસોની કમિટીના હાથમાં મુકવામાં આવે પછી બીજા પરિણામની આશા શી રીતે રાખી શકાય ?

આપણા દેશનાં અનેક ખાતાંઓ આવી રીતે નિષ્ફળ જાય છે તેનું મૂલગામી કારણ " કેળવણીની ખામી " અને " નિરક્ષરતા " છે તે આ દેશના હિંદી આગેવાનોએ ઢોલ વગાડી વગાડીને કહ્યું છે છતાં સત્તાવાળાઓએ તે તરફ જોઈએ તેટલી સહાનુભૂતિથી હજુ સુધી જોયું નથી એજ અમારી ફરિયાદ છે. અનેક મ્યુનિસિપાલિટીઓનું બજેટ ઘણું કેળવણીની ખામીને આભારી છે તે સત્તાવાળાઓએ પણ

કબુલ કર્યું છે. શહેરો અને ગામડાંઓની સ્વચ્છતા અને જનસુખાકારી જરા પણ સંતોષકારક જોવામાં નથી આવતી તેનું કારણ લોકોમાં કેળવણીની ખામી છે તે જગજાહેર છે. શહેરીપણાની ઘણી જવાબદારીઓ લોકોને આપવામાં આવતી નથી, અથવા તો આપવામાં આવે છે તો તે બરાબર અદા કરવામાં આવતી નથી-એનું કારણ કેળવણીની ખામી છે એમ સરકારની પોતાની ફરિયાદ છે. હિંદુસ્તાનને જોઇએ તેટલા રાજકીય હક્કો આપવામાં આવતા નથી તેનું કારણ કેળવણીની ખામી બતાવવામાં આવે છે. અને હવે આજે આપણને પાછું કહેવામાં આવે છે કે સહકારી મંડળોની કેટલીક નિષ્ફળતા કેળવણીની ખામીને આભારી છે.'

હવે, દરેક ગામડામાં પૂરતાં કેળવાયેલાં માણસો નહિજ હોય તો પછી ઠેકઠેકાણે ઉભાં થતાં આપણાં સહકારી મંડળો માટે કામ કરનારાઓ આપણે કયાંથી ઉછીના લઇ આવવા? આને લીધે બેમાંથી એક પરિણામ આવવાનું. કાંતો આ દેશને માટે અતિ ઉપયોગી સંસ્થાઓ હિતકર થવાને બદલે ઘણીજ અહિતકર થવાની, અથવા તો એવી સંસ્થાઓ ઉભી કરવાનું હિંદુસ્થાને માંડી વાળવું પડશે, અને જ્યારે આખી દુનિઆ ઝપાટાબંધ આગળ વધતી હશે ત્યારે આપણે અજ્ઞાનતા અને પ્રમાદના ખાબોચિયામાં સડયા કરવું પડશે.

તેટલા માટે અમે બહુજ ભાર દઇને કહીએ છીએ કે દેશને ઉપયોગી અમુક ખાતાંઓ બરાબર ચાલતાં નથી તેનું કારણ કેળવણીની ખામી છે-એટલું કહીને સત્તાવાળાઓએ બેસી રહેવાનું નથી. પરંતુ દેશના દરેકે દરેક ગામડામાં અને ખુણે-ખુણામાં કેળવણીનો સંત્વર ફેલાવો કરવાની અતિશય જરૂર છે.

રિપોર્ટ કહે છે કે સહકારી મંડળોને બરાબર ફત્તેહમંદ કરવાં હોય તો તે આશા માત્ર કેળવાએલા લોકોની મદદ ઉપરજ અવલંબે

છે. એ વાત તદ્દન સત્ય છે. પરંતુ હિંદુસ્થાન દેશમાં ૩૧॥ કરોડની વસ્તી છે, અને તેમાં કેળવાયેલાં માણસો મુઠ્ઠીભર છે. તો પછી કેળવાયલાઓની સંખ્યા જેમ બને તેમ વધારવી એ ખરો માર્ગ છે કે મુઠ્ઠીભર માણસોને સર્વશક્તિમાન અને સર્વવ્યાપક ગણી લેવાં એ ખરો માર્ગ છે ?

સહકારી મંડળોની હીલચાલના સબંધમાં અમારે અહિં એક બીજી સૂચના કરવાની છે. અને તે એ કે આ હીલચાલ જેટલી ખેડુતોમાં ફત્તેહમંદ થઇ છે તેટલી કારખાનાઓના મજુરવર્ગમાં ફત્તેહમંદ થઇ નથી. અમદાવાદ, મુંબઇ, વિગેરે ઉદ્યોગના મોટાં મથકોમાં સહકાર અને પરસ્પર સહાયના અનેક ફાયદાઓ મજુરવર્ગને સમજાવવાને તેમજ એ ફાયદાઓ તેમને મેળવી આપવાની અતિશય જરૂર છે. મજુરવર્ગ પોતાની જરૂરિયાતો મુંબઇ જેવાં શહેરમાં છુટક છુટક પૈસા ખર્ચીને મેળવવાથી કેટલો બધો ગેરફાયદો સહન કરે છે તે સૌ કોઇ સમજી શકે તેમ છે. તેવીજ રીતે પોતાની ન્હાની પુંજી બચાવવાને ઉત્તેજન આપનારાં સહકારી ખાતાંઓ મજુર વર્ગને કેટલાં બધાં ઉપયોગી છે તે પણ તદ્દન સ્પષ્ટ છે. તો પણ આ બાબતમાં સરકારે તેમજ મીલના માલેકોએ જોઇએ તેટલો પોતાનો હાથ લંબાવ્યો નથી એ બહુ દિલગીરીની વાત છે.

આપણા મીલ માલેકો અને કારખાનાં ચલાવનારાઓ પોતાના મજુરવર્ગ કે જેઓના પરસેવાના ટીપાથી તેઓ પોતાની ગંજાવર કમાણી મેળવે છે તેઓને માટે જે બેદરકારી બતાવે છે તે ખરેખર આત્મઘાતક છે. કારખાનાવાળાઓએ જાણવું જોઇએ કે કામદાર વર્ગની તંદુરસ્તી ઉપર, તેઓની આબાદી ઉપર, તેઓની કામ કરવાની શક્તિ ઉપર, અને તેઓની શાંતિ તેમજ સ્વસ્થતા ઉપર કારખાનાઓની બધી આબાદી અને સમસ્ત દેશની આર્થિક સ્થિતિનો આધાર છે. જ્યાં સુધી આપણો મજુરવર્ગ ગરીબી સહન કરે છે, અને ગરીબીને લીધે દુઃખ, દર્દ, ચિંતા, તેમજ શારીરિક અને માનસિક

નિર્બળતા ભોગવે છે, ત્યાં સુધી તેઓની કામ કરવાની શક્તિ ઘણીજ કમતી રહેશે, અને તેટલા પ્રમાણમાં આપણા દેશનો પૈસો ઓછો થશે.

આપણા દેશની આર્થિક ઉન્નતિની ખાતર, આપણા દેશના ગરીબ વર્ગની ખાતર, આપણા દેશના ખરા કામ કરનારાઓની ખાતર, અને આપણા દેશની સર્વ પ્રકારની આબાદીને ખાતર અમે આપણા મીલમાલેકો અને કારખાનાવાળાઓને અપીલ કરીએ છીએ કે મજુર વર્ગ માટે સહકારી મંડળો તેમજ બીજાં જે જે ઉપયોગી ખાતાંઓની જરૂર હોય તે તે ખાતાંઓ જલદીથી ઉભાં કરો. દાખલા તરીકે, આપણો મજુરવર્ગ જે સડેલી, ગંદી, અંધારી ખોલીઓમાં સડે છે તેનો જલદીથી અંત લાવવો તે તેઓના માલેકોના હાથમાં છે અને માલેકોની ફરજ છે. આવી બાબતોમાં પરસ્પર સહાયકારક મંડળો ઉભાં કરી કામ લેવામાં આવશે તો ઓછા ખર્ચે ઘણીજ કરકસરથી, છતાં ઘણી સરસ રીતે અનેક જરૂરિયાતો પૂરી પાડી શકાશે.

સહકારી મંડળો સંબધી બીજી અનેક સૂચનાઓ કરી શકાય તેમ છે, પરંતુ હાલ તો આટલી બાબતો પણ જેઓને માટે લખાયલી છે તેઓ ધ્યાનમાં લેશે તો અમે સંતોષ પામીશું.

["હિન્દુસ્થાન" અગ્રલેખ,

તા. ૧૯-૧-૧૫]

[૪૭]

સંસાર સુધારો અને શ્રીયુત ગાંધી

શ્રીયુત ગાંધીને આપણે આજ સુધી દક્ષિણ આફ્રિકામાં એક મોટી રાજકીય લડત લડનાર વીર નર તરીકે ઓળખીએ છીએ. પરંતુ એ જાણવા જેવું છે કે જેમ ગાંધીજીની રાજકીય ચળવળમાં એમના સિદ્ધાંતોની છાપ જણાઈ આવે છે, તેમ સંસાર સુધારામાં પણ એમનું જીવન આદર્શરૂપ છે. કેટલાકોમાં એમની કદર બહુ નહિ થાય, પરંતુ જેઓ ખરો સુધારો શું છે, ખરી કેળવણી શું છે, ખરી સભ્યતા શું છે, એ સંબંધી વિચાર કરી શકતા હશે તેઓ સમજી શકશે કે શ્રીયુત ગાંધી એક મહાન સુધારક તેમજ દેશભક્ત છે.

શ્રીયુત ગાંધીનો સુધારો બહારનો ડાકડમાક અને ભપકો નથી, પરંતુ અંતરની સંસ્કૃતિ અને ઉદારતા છે. ગાંધીજી સુધારાવાળા કહેવરાવવા માટે સુધારક નથી, પરંતુ સભ્યતા, ઉદારતા, પ્રગતિ, ચેતન, એ સર્વ એમના જીવનના ગુણો છે, અને તેથી એ ગુણોથી એમનું જીવન આપોઆપ પ્રકાશી નીકળે છે. સ્પર્શ્યાસ્પર્શ્ય; કે ખાવાપીવા સંબંધી એઓ ખોટી છીટછાટ રાખતા નથી, પરંતુ એટલાથીજ એમનો સુધારો આવીને અટકતો નથી. તેઓ અંતઃકરણપૂર્વક હિંદુ, મુસલમાન, કે પારસીને પોતાના બંધુ ગણે છે, અને તેથીજ તેઓ દક્ષિણ આફ્રિકામાં આખી હિંદી કોમને એકત્ર કરી ત્યાંની મહાભારત લડતમાં ફતેહમંદ થઈ શકયા છે.

શ્રીયુત ગાંધી આખા દેશની એકતામાં માનનારા છે, અને તેથી તેને માટે જેટલી બહાદુરી અને ઉદારતા બતાવવી પડે તેટલી બતા-

વવાને તે હમેશાં તૈયાર છે પરદેશગમનના ફાયદાઓ તે યથાર્થ સમજે છે, અને તેની વિરૂદ્ધ વિચાર બતાવનારાઓને નમતું આપે તેમ નથી એટલુંજ નહિ પરંતુ એક પ્રસંગ એવો પણ આવ્યો હતો કે જ્યારે એમના જ્ઞાતિબંધુઓની અને સગાં વહાલાંઓની નાખુશી છતાં પોતાના સિદ્ધાંતને આચારમાં મુકવામાં પોતે પછાત પડયા નહોતા.

શ્રીયુત ગાંધીની વાતચીતમાં, એમની રહેણીકરણીમાં, એમના સકલ જીવનમાં, સંસ્કૃતિ, મધુરતા, સભ્યતા, ઉદારતા અને સત્યશીલતા તરી આવે છે, અને એજ ખરા સુધારાનાં લક્ષણ છે. બહારનાં કપડાંમાં તથા ખાવાપીવામાં એમની સાદાઈ અને સરળતા નવાઈ ઉપજાવનારી છે. પશ્ચિમના સુધારાનું કપડાંમાં અને ટાપટીપમાં અનુકરણ કરવું બસ નથી તે ગાંધીજીનો સિદ્ધાંત હોવો જોઇએ તે દેખીતું છે.

તે છતાં એમણે પોતાનાં પત્નીને, છોકરાંઓને અને બીજાં કુટુંબજનને પોતાથી બની શકે તેટલો કેળવણીનો લાભ આપ્યો છે. શ્રીમતી કસ્તુરબા ગાંધીનું આદર્શ જીવન આખા હિંદમાં સ્તુતિને પાત્ર થયું છે, છતાં એ આદર્શ જીવન ઘડવામાં શ્રીયુત ગાંધીનો હાથ જેવો તેવો નથી. ગાંધીજીએ પોતાનાં ધર્મપત્નીને કેળવણીની સરળતા કરી આપીને બતાવી આપ્યું છે કે સ્ત્રીઓને જો યોગ્ય કેળવણી આપવામાં આવે તો તેઓ દેશની દેવીઓ થઇને ઉભી રહી શકે તેમ છે.

ખોટો પડદો અને ખોટી લાજ સ્ત્રીનું ગૌરવ નથી તે શ્રીમતી કસ્તુરબાએ બતાવ્યું છે. સ્ત્રીનું ખરૂં ગૌરવ, અને સ્ત્રીની ખરી કેળવણી શણગાર સજવામાં અથવા તો અંગ્રેજી ભાષા ભણવામાંજ સંપૂર્ણ નથી થતાં એ પણ એમના દષ્ટાંત ઉપરથી સમજવાનું છે. પરંતુ સ્ત્રી ખરી રીતે કેળવાયલી તો ત્યારે ગણાય કે જ્યારે તે પોતાના પતિના જીવનમાં ખરેખર સહચારિણી બને, અને તેના સુખ

દુઃખમાં ભાગ લઈ, તેની મુશ્કેલીઓ દૂર કરી, તેની ભાવનાઓ સમજી લઇ, તેની સર્વ પ્રગતિમાં સાથ સાથ ઉભી રહે.

સ્ત્રી કેળવણીની આ ઉચ્ચ ભાવના મિસીસ ગાંધીએ પોતાના જીવનમાં વણી દીધી છે તેમાં જરા પણ શંકા નથી. જે સ્ત્રી શ્રીયુત ગાંધી જેવાનું મહાન જીવન સમજી શકે, તેની મહાન ભાવનાઓમાં તન્મય બની શકે, તેની મહાભારત લડતમાં ભાગ લઇ શકે, તેને માટે હિંદુ સંસારનાં બધાં બંધનો તોડી શકે. એટલુંજ નહિ પરંતુ પોતાના દેશની ખાતર, અને પોતાના સિદ્ધાંતોની ખાતર કેદની ભયંકર સજા પણ સહન કરી શકે, તે સ્ત્રીની કેળવણી, તે સ્ત્રીની પ્રગતિ, અને તે સ્ત્રીની ઉન્નતિ કેટલી થયેલી હોવી જોઇએ તે આપોઆપ સમજી શકાશે.

શ્રીયુત ગાંધીએ પોતાનાં સર્વ કુટુંબજનને આ જાતનું શિક્ષણ આપીને એક મહાન સુધારક તરીકે પોતાનું નામ હંમેશને માટે અમર કર્યું છે. સુધારો આત્મબળમાં, દેશદાઝમાં, સાદાઇમાં, ઉદારતામાં અને જુના તેમજ સુધરેલા વ્હેમોથી દૂર રહેવામાંજ સમાયલો છે તે મિ૦ ગાંધીએ અને મિસીસ ગાંધીએ આખા જગતને બતાવી આપ્યું છે.

કપડાંના અમુક “ કટ ” વિના તો ચાલેજ નહિ, અમુક ફર્નિચર વિના તો કામ થઈ શકેજ નહિ, અંગ્રેજી ભાષા વિના તો વાત કરી શકાયજ નહિ, અમુક ખોરાકની વાનીઓ તો હોવીજ જોઇએ, હળવામળવામાં અમુક અક્કડપણું તો રાખવુંજ જોઇએ,—આ બધાં સુધારાનાં ખાસ લક્ષણ તરીકે ગણવામાં કેટલી બધી મૂર્ખાઈ છે તે શ્રીયુત ગાંધીના જીવન ઉપરથી જણાઇ આવશે.

તેવીજ રીતે પોતાના સ્નેહીના ઘરના પાણીનું ટીપું પીવાથી, કે પોતાના કેટલાક કમનસીબ દેશ બાંધવોના કપડાને છેડો અડી જવાથી પોતાનું હિંદુત્વ નષ્ટ થાય છે એમ પણ ગાંધીજી માનતા

નથી. સ્ત્રીઓએ પોતાનું સ્ત્રીપણું સાચવવા માટે પડદો અને લાજ રાખવાંજ જોઇએ એ બેહુદી માન્યતાને પણ મિસીસ ગાંધીએ ખોટી પાડી છે.

ટુંકામાં જે રીતભાતથી અને જીવનકલાથી પોતાની, પોતાનાં પ્રિયજનની, પોતાના દેશની, અને સમસ્ત જનસમાજની, ઉત્તમમાં ઉત્તમ રીને સેવા કરી શકાય, અને જેથી સર્વની શારીરિક, માનસિક અને આત્મિક ઉન્નતિ સત્વર સિદ્ધ થાય, તે રીતભાત અને તે જીવનકલા સુધારાના લક્ષણરૂપ ગણવાની છે એ મિ૦ અને મિસીસ ગાંધીનું આદર્શ જીવન આપણા પુરાણીઓને તેમજ કહેવાતા સુધારા-વાળાઓને શીખવે છે.

હિન્દુસ્તાન—અગ્રલેખ,

[તા. ૨૦-૧-૧૫]

[૪૮]

શીતળા કઢાવવાને ફરજ શા માટે પાડવી જોઇએ ?

હાલના સુધરેલા જમાનામાં આપણે સર્વ વહેમોને તિલાંજલિ આપી છે એવી આપણી મૂડાઇ છે. પરંતુ જુના વહેમો જતાં નવા વહેમો અને વધારે હાનિકારક વહેમો દાખલ થયા છે એ આપણે ભૂલી જઇએ છીએ.

ભવિષ્યમાં દર્દથી મુકત રહેવાના સટ્ટાના આધારે શરીરમાં ઝેરની રસી મૂકવાની ઘેલછા આ જમાનાના ભયંકર વહેમોમાંનો એક વહેમ છે. અને અતિ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે એ વહેમ ઉત્પન્ન અને ઉત્તેજિત કરનાર મૂર્ખ અને અભણ માણસો નથી, પરંતુ ઉંચી કેળવણી, શાસ્ત્રીય અભ્યાસ અને બહુ તીવ્ર બુદ્ધિનો દાવો કરનારા સજ્જનો છે !

આપણે ત્યાં એવી ઘેલછા પેસી ગઇ છે કે પશ્ચિમને નામે અને સાયન્સને નામે જે કહેવામાં આવે તે બ્રહ્માના અક્ષર ! પશ્ચિમના કોઈ ડાકટરો રસી મૂકવાના પ્રયોગમાં સફળ થયા છે એમ તેઓ કહે છે તેથી આપણે તે અહિં ફરજિયાત કરવાને એકદમ યાહોમ કરવુંજ જોઇએ ! કુદરતને માન આપીને, સ્વચ્છતા અને આરોગ્યના નિયમો પાળીને, સંયમ અને નીતિનો ઉપયોગ કરીને, તંદુરસ્તી મેળવવાની સલાહ તરફ લક્ષ આપવાની તસ્દી કોણ લીએ ? તેને બદલે શરીરમાં ઝેર દાખલ કરવાનો સીધો ને સટ, સહેલો અને સોંઘો માર્ગ ગ્રહણ કરવામાંજ આપણા ડૉકટરો, આપણાં તંદુરસ્તીખાતાંઓ અને આપણા સત્તાવાળાઓને વધારે અનુકૂળતા લાગે તેમાં શી નવાઇ ?

પ્લેગના જંતુ દુનિઆ ઉપર જન્મ પામ્યા છે; ત્યારે મૂકાવો જલદી પ્લેગની રસી કે જેથી ભવિષ્યમાં પ્લેગ આપણી રાહ જોતી ન બેસે ! ક્ષયના જંતુઓ છે તે સિદ્ધ થયું છે; ત્યારે મૂકાવો ક્ષયની રસી ! શીતળાના પણ જંતુ છે; ત્યારે આખા દેશમાં શીતળાની રસીનાં ફરજિયાત લ્હાણાં કરો ! કહે છે કે કૉલેરાનાં પણ જંતુ છે; ત્યારે શરીરમાં કૉલેરાની રસીનું એક ઝેર વધારે દાખલ થયું તો શું થઇ ગયું ! મૅલેરીયા જંતુથી થાય છે તે સિદ્ધ થયું છે તો પછી મલેરીયાની રસીને શા માટે બાદ કરવી જોઇએ ? ટાઇફૉઇડનાં જંતુ ભયંકર લેખાય છે; અવશ્ય એનું ઝેર અગાઉથીજ શરીરમાં દાખલ કરવામાં સહીસલામતી છે ! પરંતુ હજુ ક્યાં ક્યાં દર્દો જંતુથી થાય છે અને ઝેરી છે તેની બધી ટીપ ચોકસ થઇ નથી; ત્યારે માર્ગ એટલોજ છે કે જેટલાં દર્દો આપણા જાણવામાં આવ્યાં હોય તે સર્વનાં જુદાં જુદાં ઝેરો આપણા શરીરની પ્રયોગશાળામાં દાખલ કરી દીધાં હોય તો પછી પંચાત મટી, કે જેથી ભવિષ્યમાં ઝેરી દર્દના જંતુથી મરવાનો ભય કોઇને કોઇ દિવસ આવેજ નહિ !

પરંતુ, એક વાત રહી ગઈ. હવે ડૉકટરો કહે છે કે શીતળાની કે ક્ષયની કે પ્લેગની કે બીજાં દર્દોની રસી એકજ વાર મૂકાવવાથી આખી જીંદગી પર્યંત સહીસલામતી રહેતી નથી. એ તો સાત સાત કે પાંચ પાંચ વર્ષને અંતરે રસી મૂકાવી હોય તોજ કામનું કારણ કે મનુષ્યના શરીરની એક એવી દુષ્ટ ખાસિયત છે કે તેની અંદર જે ઝેર દાખલ કરવામાં આવે તેને તે અમુક મુદત પછી પાછું નિર્દોષ અને નિર્ભય કરી દીએ છે. તેથી ઝેરની અસર સામે લડવાની આપણા શરીરની આ અયોગ્ય ખાસિયતને અટકાવવી હોય, તો થોડે થોડે અંતરે થોડું થોડું ઝેર અંદર સિંચ્યા કરવું કે જેથી કુદરત કાબૂમાં રહી શકે !

શીતળા જેઓએ કઢાવી છે તેમાંના અનેકને પાછી શીતળા નીકળી છે ! બનવાજોગ છે; પરંતુ ન કઢાવી હોત તો વધારે નીક

ળત ! અને બે બે ત્રણ ત્રણ વરસે કઢાવો તો મનુષ્યના શરીરને ભાર શો છે કે આટલું બધું ઝેર જલદીથી પચાવીને પાછું દર્દ ઝીલવાને તે તનદુરસ્ત થઈ જાય !

એવા દાખલા છે કે જેઓએ શીતળા કઢાવી નથી, છતાં શીતળાનું દર્દ લાગુ પડયું નથી;–એ તો અકસ્માતજ સમજવાનો છે ! કારણ કે આ જમાનામાં તંદુરસ્ત રહેવું એ કુદરતી નથી, દર્દના પંઝામાં સપડાવું એજ કુદરતી છે ! તેથી તંદુરસ્તીના દૃષ્ટાંતો અકસ્માતો તરીકે સમજવાના છે !

એક બીજી શંકા ઉભી થાય છે; વારંવાર શીતળા કઢાવવાથી કદાચ દર્દ લાગુ ન પણ પડે પરંતુ તેથી આખા જીવનનો રસકસ ચુસાઇ જાય છે, અને બીજાં દર્દો સામે શરીર ટકી શકતું નથી તેનું શું ? જવાબ એટલોજ કે અધમુઆ થઇ જાઓ તો પણ શું ? આ તો સટ્ટો અથવા વીમો છે. તમે કાલે મરી જવાના છો એમ માનીનેજ તમારો જીંદગીનો વીમો ઉતરાવવાનો છે ! એ સટ્ટામાં ઘણું વર્ષ પ્રીમિયમ ભરવું પણ પડે ! તેવીજ રીતે તમને શીતળા લાગુ પડવાનીજ છે એમ સમજીને શીતળા કઢાવો ! શીતળા કઢાવતાં આખા આરોગ્યની પાયમાલી, બીજાં દર્દો સામે ટકી શકવાની અશક્તિ, શરીરમાં ઝેરનો સંચય, શારીરિક બલ અને ઓજસનો નાશ, આ બધી વસ્તુઓને જીંદગીના વીમા ઉપરના પ્રીમિયમ તરીકેજ ગણી લેવાની છે !

હવે, છેલ્લી શંકા. ત્યારે આ પ્રમાણે તો અનેક દરદોની રસી મુકાવવી પડશે; શરીરને ઝેરોની દવાશાળા બનાવવી પડશે; કદાચ પાંચ પાંચ અને ત્રણ ત્રણ વર્ષે રસીઓનાં લ્હાણાં લેવાં અને દેવાં પડશે; વળી, શરીરમાં અનેક ઝેરોનો સંચય થવાથી નવાં દર્દો ઉત્પન્ન થશે; અને આ બધું જોખમ આમાંનું કોઈ દર્દ કદાચ ભવિષ્યમાં

આપણુને લાગુ પડશેજ, અને લાગુ પડશે ત્યારે રસી મૂકાવી નહિ હોય તો આપણે મરણ શરણ થઈશુંજ, અને રસી મુકાવી હશે તો જીવતા રહીશુંજ, એવા સટ્ટા ઉપરજ ખેડવાનું ? અલબત્ત ! કારણ કે તંદુરસ્તીના પ્રયોગોને બદલે દર્દના પ્રયોગો કરનારા કેટલાક ડૉકટરો કહે છે ! બીજા અનેક, મહાન વિદ્વાન ડૉકટરો અને સાયંટિસ્ટો સર્વ પ્રકારની રસીથી અતિશય વિરૂદ્ધ છે એ વાત ખરી છે, પરંતુ તેના વિચારોને હજુ સરકારી કાયદાનું અનુમોદન મળ્યું નથી, ત્યારે રસીના ઉપાસકો રસી ફરજિયાત મુકાવવાનો કાયદો ઘુસાડી દેવામાં સરકાર પાસે ફાવી ગયા છે ! કારણ કે કાયદો દર્દને કહે કે સબૂર ! રસી મૂકી છે, માટે નહિ આવ, તો જરૂર દર્દ સ્તંભી જશે ! અને કાયદો કહેશે કે જે જે શરીરોમાં રસી નહિ મુકવામાં આવી હોય તે તે શરીરો પચાસ પચીસ રૂપિયાનો દંડ આપશે એટલુંજ નહિ પરંતુ તેઓ મરી જશે, તો અવશ્ય એ શરીરો મરી જવાનાંજ ! કાયદાની બલિહારી છે ! કાયદો કહે છે કે શીતળા કઢાવવીજ જોઇએ, પછી એમાં ફાયદો હોવોજ જોઇએ; અને પછી વિદ્વાન ડૉકટરો કે મિસીસ બેસંટ જેવાં આરોગ્યશાસ્ત્રનાં સૂક્ષ્મ અભ્યાસીઓ ખોટાં હોવાંજ જોઇએ !

વાંચકો હવે સમજી શકશે કે ઉપર જણાવેલાં અતિ મહત્વનાં અને અક્કલ કબૂલ કરે તેવાં કારણોને લીધે શીતળા કઢાવવાની ફરજ પાડવામાં આવે છે ! કાયદો થયો, તેથી હવે એ કાયદો ફેરવવાની કડાકુટમાં બિચારા કૌંસિલરો કે મ્યુનિસીપાલિટીના મેંબરો કે સત્તાવાળાઓ શા માટે પડે ? કારણકે પૈસાના જુગાર કરતાં આખી પ્રજાની જીંદગીનો સટ્ટો વધારે હાનિકારક ગણાય ખરો ?

[હિન્દુસ્થાન—અગ્રલેખ,

તા. ૪–૨–૧૫]

[૪૯]

હિંદુ યુનિવર્સિટી માટે આદર્શ.

આપણે ત્યાં થોડા સમયમાં હિંદુ યુનિવર્સિટીનો પાયો નંખાશે. આ યુનિવર્સિટીની યોજના હાલની આપણી યુનિવર્સિટીઓથી કેટલીક રીતે જુદા પ્રકારની છે. ખાસ કરીને હિંદુ સમાજની ભાવનાઓ અને જરૂરિયાતો સંતોષવાને આ મહાન નવીન સંસ્થા ઉભી કરવામાં આવી છે. પરંતુ તે છતાં આ યુનિવર્સિટીની કાર્યપદ્ધતિ ઘણે અંશે પશ્ચિમની યુનિવર્સિટીઓના બંધારણ પ્રમાણે રાખવામાં આવશે એમ જણાય છે તેથી પશ્ચિમની યુનિવર્સિટીઓના વિકાસક્રમનું થોડું પણ દિગ્દર્શન હાલ જરૂરનું છે, કે જેથી ખરો આદર્શ કયો છે તે સમજી શકાય.

જેમ હિંદમાં તેમજ પશ્ચિમમાં પણ પ્રથમ કેળવણી ધર્માચાર્યોના હાથમાં હતી, અને પાદરીઓજ જ્ઞાનના દાતા ગણાતા હતા. મધ્ય કાળમાં ક્રૂઝેડોના સમયમાં પશ્ચિમ પૂર્વના સંબંધમાં આવ્યું, અને ત્યારે ધીમે ધીમે આરબોનું તેમજ અન્ય પૂર્વનું શિક્ષણ તેઓએ લેવા માંડયું. આ શિક્ષણનું કેંદ્રસ્થાન તે વખતે પારીસ હતું. આ મધ્યકાલીન યુનિવર્સિટીમાં પાછો ગ્રીક લોકોના આવવાથી સુધારો થયો, અને ગ્રીક પદ્ધતિનું પાછું પુનર્જીવન થયું. એ પદ્ધતિ પણ ધીમે ધીમે જીર્ણ થવા માંડી, અને તેને બદલે છેવટે જર્મન યુનિવર્સિટીની પદ્ધતિએ સ્થાન લીધું. આગળની અતિવ્યાપક કેળવણીને બદલે હવે કેળવણીના અતિ સૂક્ષ્મ વિભાગ કરવામાં આવ્યા, અને દરેક વિષય માટે ખાસ જુદા જુદા પ્રોફેસરો નિમાયા. જ્ઞાનના વિષયોમાં સૂક્ષ્મ શોધખોળ શરૂ થઇ. આ પદ્ધતિથી શોધખોળના જમાનાનો આરંભ

થયો તેમજ દરેક વિષયનાં ગુહ્ય તત્ત્વોના ઉંડાણ
કૂળતા મળી. બુદ્ધિને ખાસ વિષયોમાં એકાગ્ર ર
આવી, અને આ પ્રમાણે જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં કાર્યની વ

જર્મન કેળવણીની પદ્ધતિથી શોધખોળ એ
પહેલાં કદિ નહિ ખેડાયલાં ક્ષેત્રોમાંથી અપૂર્વ સત
વિજ્ઞાનની પ્રગતિ અપૂર્વ વેગથી આગળ ચાલી.
ત્તનું શાસ્ત્ર બંધાયું. મનુષ્યની માનસિક શક્તિનો ર
પરંતુ તેની સાથે મનુષ્યની બુદ્ધિની વ્યાપકતા, જ્ઞા
કતા, અને શરીર, મન તથા આત્માની તાલમયતા
અને નીતિનો વિરોધ, સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મની વચ્ચે
અને શરીર વચ્ચે ભિન્નતા,—આ સર્વ તે શોધ
આભારી છે. મનુષ્યજીવનમાં, જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં, તેમ
વસ્થામાં જે પક્ષાઘાત અને એકદેશીયતા દષ્ટિગોચર
પ્રકારના વિષયવિભાગનું તેમજ માનસિક સંકોચનું

જર્મન યુનિવર્સિટીની આ પદ્ધતિ પાછી બદ
એકજ વિષય ઉપર મંડયા રહેવાને બદલે વ્યાપક દષ્ટિ
ક્ષેત્રને નિહાળવાનું તેણે પાછું શરૂ કર્યું. અને બહાર
ખકો, વિચારકો અને વિદ્વાનોના વિચારોને પોતા
પદ્ધતિ શરૂ થઇ, તથા વિજ્ઞાનસમાજો, પ્રદર્શનો, અ

ભાવનાઓની સાથે ફ્રાન્સની આ પરીક્ષાપદ્ધતિ અને ગોખણપટ્ટીની પ્રણાલિકા પણ ઇંગ્લંડમાં દાખલ થઇ, અને તે ઉભયના મિશ્રણરૂપે લંડન યુનિવર્સિટી ઉભી થઇ. એટલુંજ નહિ પરંતુ પરીક્ષાની એ પદ્ધતિનું અનુકરણ હિંદુસ્થાનમાં પણ દાખલ કરવામાં આવ્યું, અને એ સ્થિતિ અત્યારે પણ આપણે ત્યાં ધમધોકાર ચાલે છે.

પરંતુ જો કે હીંદુસ્થાનમાં જે શિક્ષણ પદ્ધતિ ઘુસાડવામાં આવી છે તેમાં કોઇપણ જાતનો ઉપયોગી સુધારો થયો નથી, તથાપિ ઇંગ્લંડમાં એ પદ્ધતિને ધીમે ધીમેલ તિલાંજલિ આપવાના પ્રયત્નો થવા લાગ્યા છે અમેરીકામાં જો કે જર્મન પદ્ધતિનુ અનુકરણ સૌ કરતા વિશેષ થયું છે. તો પણ હવે ઇંગ્લાંડ પણ એ દિશા તરફ ચોકસ રીતે વળવા માડયું છે. પરંતુ બીજી બાજુથી ફ્રાન્સમાં અનેક ફેરફાર શરૂ થઇ ચુકયા છે સને ૧૮૭૦–૭૧ ની મોટી લડાઇ પછી ફ્રેંચ યુનાવર્સીટીઓના બંધારણો ફ્રેંચ લશકરના બંધારણ જેટલાંજ બદલી નાખવામાં આવેલ છે. પારીસ યુનીવરસીટીને તદ્દન નવું જીવન આપવામાં આવ્યુ છે, અને તેને એટલે સુધી વિસ્તારવામાં આવી છે કે ઇંગ્લાંડ અને સ્કાટલાડની બધી યુનીવરસીટીઓમાં ભેળા મળીને જેટલા વિદ્યાર્થીઓ અન પ્રોફેસરો છે તેટલા આ એકજ પારીસ યુનીવરસીટીમાં છે. એટલુંજ નહી પરતુ પારીસ યુનીવર્સીટીમાં જે ચેતન, યોગ્યતા અને કુશળતા જોવામાં આવે છે તે ઇંગ્લાંડની સર્વ યુનીવર્સીટીઓ કરતાં અત્યંત ઉંચા પ્રકારનાં છે. ત્યાં હવે પરીક્ષાની યાંત્રિક પદ્ધતિમાં એકદમ ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે. શાસ્ત્રીય શોધખોળ અને જ્ઞાનના વ્યાપક વિકાસ માટે અનેક ખાતાંઓ ખોલવામાં આવ્યા છે અને પરીક્ષાઓ તથા ડીગ્રીઓનેજ જ્ઞાનમાં પારંગતતાના ચિહ્ન [illegible] માનવાને બદલે ખરી સંસ્કૃતિ, માનસિક ઉદારતા અને વિશાળતા તેમજ સમાજની સેવા કરવાની શક્તિ ઉપરથી કેળવણીનું માપ [illegible] છે.

લંડન યુનીવર્સિટી પણ હવે પરીક્ષા લેનાર કરતાં શિક્ષણ આપનાર યુનીવરસીટી વધારે ને વધારે થતી જાય છે. છતાં હજુ હિંદુ

સ્થાનની યુનીવર્સીટીઓમાં જાણવા જેવો ફેરફાર થયો નથી તે શોચ-નીય છે. અફસોસની વાત છે કે યુરોપના બીજા દેશોનું અનુકરણ ઈંગ્લાંડમાં લાંબે સમયે થાય છે અને તે પછી વર્ષોનાં વર્ષ વીતી ગયા પછી હીંદને નવીન ફેરફારોનો લાભ મળે છે. તેથી જો આપણા દેશે બીજા આગળ વધેલા દેશો કરતાં કેળવણીના મહા પ્રશ્નમા અ-ત્યંત પાછળ રહેવું ન હોય તો આ બાબતમાં માત્ર ઈંગ્લાંડનુ જ અનુકરણ કરવાને બદલે ફ્રાન્સ, જર્મની, અમેરીકા વીગેરે દેશોમાં શું થાય છે તેનું ત્વરિત અવલોકન કરવુ જોઇએ, અને ત્યાંથી જે કાંઇ ઉપયોગી અને આવશ્યક લાગે તે ઈંગ્લાંડની રાહ જોયા વિના અહીં દાખલ કરવા પ્રયત્નો આદરવા જોઇએ.

અમે આશા રાખીએ છીએ કે હીંદુ યુનીવર્સીટીનું બંધારણ માત્ર લંડન યુનીવર્સીટી ઉપરથીજ રચવાને બદલે ફ્રાન્સ અને જર્મ-નીનાં કેળવણીનાં ખાતાંઓની પણ મદદ લેવામાં આવશે. અલબત્ત, લંડન યુનીવરસીટી કેટલેક અંશે જર્મન એટલે કે અર્વાચીન પદ્ધતિનુ અનુકરણ છે, અને તેવીજ રીતે ફ્રેંચ પદ્ધતિ છે. પરંતુ તે છતાં ફ્રેંચ અને ઈંગ્લીશ પદ્ધતિમાં ઘણો તફાવત છે. જયારે લંડન યુનીવ-ર્સીટી મધ્યકાલીન ફ્રેંચ અને અર્વાચીન જર્મન પદ્ધતિનું મિશ્રણ છે, ત્યારે પારીસ યુનીવર્સીટી અર્વાચીન જર્મન તેમજ અર્વાચીન ફ્રેંચ પદ્ધતિનું મિશ્રણ છે, એટલે કે જર્મનીની માફક ત્યાં ઉચ્ચ શિક્ષણ આપનારી યુનીવરસીટીઓ છે એટલુ જ નહિ પરંતુ ખાસ વિષયોમાં સૂક્ષ્મ શોધખોળ કરવામાં જર્મનીને પણ તે મહાત કરે છે. આ પ્રમાણે એક દૃષ્ટિથી ફ્રેંચ પદ્ધતિ જર્મનથી પણ વધારે જર્મન છે. પરંતુ બીજી તરફથી તેમા ફ્રેંચ વ્યાપકતા અને વિશાળતા પણ ઘણા મોટા પ્રમાણમાં છે. સર્વ ઉચ્ચ સંસ્કૃતિનું કેન્દ્રસ્થાન, જ્ઞાનના, સમ-સ્ત ક્ષેત્રનું વિહારસ્થાન, શાસ્ત્રીય તેમજ સામાજિક પ્રગતિનું વિચાર-સ્થાન, અને શાસ્ત્રીયતા, સૂક્ષ્મતા તથા એકાગ્રતાની સાથ સરલતા,

વ્યાપકતા ને સંસ્કારિતાનું નિવાસસ્થાન, પૅરીસ યુનીવર્સીટી છે આ ભાવનાને હજુ બર્લીન યુનીવર્સીટી નથી પહોંચી શકી, તેમજ લંડન યુનીવર્સીટી નથી સમજી શકી; તો પછી હિંદુસ્થાનની યુનિવર્સીટીઓ કલ્પી પણ ક્યાંથી શકે ?

યુરોપ અને અમેરિકામાં પૅરીસ યુનિવર્સિટીની આ ભાવના સૌથી આગળ વધેલી અને સૌથી નવીન છે. પૅરીસ યુનીવર્સીટીમાંજ સાયન્સ અને કલાનું ઐક્ય શરૂ થયું છે, ત્યાંજ ભાવનાઓને જીવનમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન થયો છે અને ત્યાંજ જ્ઞાનને મનુષ્યકર્તવ્યની જરૂરિયાતો તેમજ દેશ અને સમાજને અનુરૂપ કરવાનું સ્વીકારવામાં આવ્યું છે.

અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે આપણી હિંદુ યુનીવર્સીટીને માટે કોઈ ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ આદર્શ જોઈતો હોય તો તે ફ્રેંચ યુનીવર્સીટીજ છે. ઉપરાંત ફ્રાન્સ અને હિંદ વચ્ચે જે મળતાપણું છે તેટલું મળતાપણું હિંદને બીજા કોઈપણ પાશ્ચાત્ય દેશ સાથે નથી. ફ્રાન્સ અને હિંદ ઉભય ખેતીવાડીના દેશ છે; ઉભય કલા અને સૌંદર્યના ચાહક છે; ઉભય બુદ્ધિમાં મોખરે છે; ઉભય લાગણીમાં તીવ્ર છે; અને ઉભયની ભાવનાઓ વિશ્વવ્યાપક છે.

[" હિંદુસ્થાન " અગ્રલેખ, તા. ૯-૨-૧૫]

[૫૦]

આપણા મજૂરવર્ગ માટે આપણે શું કરવું જોઇએ ?

ગયા ગુરૂવારે અલ્હાબાદ યુનિવર્સિટીના અર્થશાસ્ત્રના પ્રોફેસર જેવન્સે ત્યાંની યુનિવર્સિટીમા પોતાના ભાષણમાં એક બે બહુ અગત્યની સૂચનાઓ કરી હતી. એમણે કહ્યું હતું કે હિંદુસ્થાનમાં નીતિશાસ્ત્ર તેમજ અર્થશાસ્ત્રને લગતો એક મહાન પ્રશ્ન ખડો થાય છે. અને તે એ કે હિંદુસ્થાનની આર્થિક ઉન્નતિના બે માર્ગમાંથી એક માર્ગ આપણે ગ્રહણ કરવાનો છે. એક માર્ગ પ્રમાણે આપણે આ દેશની સંપત્તિ વધારીને જમીનદારો, મોટા વેપારીઓ, અને થાપણવાળા વર્ગને તે સોંપી દેવાની છે, કે જે વર્ગની આબાદી અસંખ્ય મજૂરો અને ખેડુતોની સખ્ત મહેનત અને ગરીબી ઉપર આધાર રાખે છે બીજો માર્ગ એ છે કે આપણા ગરીબ ખેડુતો અને કામદાર વર્ગને એમની આજીવિકા પૂરતું આપીને તેઓને ગરીબીમાંથી મુક્ત કરવા, તેઓને તંદુરસ્ત અને સગવડવાળાં મકાન આપવાં, અને તેઓની શારીરિક, માનસિક, નૈતિક ઉન્નતિ માટે પૂરતો અવકાશ મેળવી આપવો; અને ત્યારપછી થાપણદારોને તેઓની જાહોજલાલી ભોગવવાની છુટ આપવી.

પ્રોફેસર જેવન્સ આ બીજો માર્ગ અખત્યાર કરે છે, અને અમારી ખાત્રી છે કે કોઇ પણ હિંદ હિતૈષી એ માર્ગને વધાવી લીધા વિના રહેશે નહિ. આપણા દેશમાં જેટલી ગરીબી છે તેટલી ગરીબી દુનિઆના કોઇ પણ સુધરેલા દેશમાં નથી. અને જ્યાં સુધી આપણા અસંખ્ય ગરીબ ખેડુતો અને મજૂરોની સ્થિતિ સુધારવાને

આપણે આગળ નહિ આવીએ ત્યાં સુધી આપણી આર્થિક ઉન્નતિ ઘણે દૂર સમજવાની છે. કારણ કે એટલું સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે ખેડુતાની અને મજુરોની કાર્યકુશળતા, તેઓની તંદુરસ્તી, તેઓની બુદ્ધિ, તેઓની ચાલાકી, અને અવકાશમાં મેળવેલા તેઓના જ્ઞાન ઉપર આધાર રાખે છે. પરંતુ હાલ આપણો આ વર્ગ એટલી અધમ સ્થિતિમાં છે કે તેઓને સુધરેલા જમાનાની કાંઇ પણ અનુકૂળતાઓ મળતી નથી, એટલુંજ નહિ પરંતુ સુધરેલા જમાનાની સઘળાં આફતોનો પહેલો પ્રહાર તેઓના ઉપરજ થાય છે.

આપણા કામદાર વર્ગને અને ખેડુત વર્ગને સ્વતંત્ર અને કાર્યકુશળ બનાવવા હોય, તેઓની મહેનતથી આપણા દેશને આબાદ બનાવવો હોય, અને હિંદુસ્થાનનાં મુઠ્ઠીભર કુટુંબોની સાથે બીજાં કરોડો માનવીઓની ઉન્નતિ કરવી હોય, તો તેઓને ગરીબી, માંદગી અને ભુખમરાથી બચાવો, તેઓની સખત મજૂરીના પ્રમાણમાં તેઓને પૂરતો બદલો આપો, તેઓને માટે સુંદર અને સુઘડ મકાનો તૈયાર કરો, તેઓનાં બાળકો ઉપર કેળવણી અને જ્ઞાનના આશીર્વાદ વરસાવો, તેઓને કુદરતી લીલાનું ભાન કરાવો, અને મનુષ્યજીવનના મર્મ અને ધર્મ સમજવાને કંઈક અવકાશ અને આરામ આપો.

આપણે ત્યાં ૩૧ કરોડ મનુષ્યોની મોટી સંખ્યા છે તેથી આપણે મલકાવાનું નથી. એ ગંજાવર સંખ્યા તંદુરસ્ત, બલવાન, સંસ્કારી અને કાર્યકુશળ ન હોય તો સર્વથા નકામી છે એટલુંજ નહિ પરંતુ અતિ ભારરૂપ છે. તેટલા માટે પ્રથમ તો આપણે આપણા ગરીબ વર્ગની રહેણીકરણીનો આદર્શ ઉંચો બનાવવાનો છે. અને જ્યાં સુધી તેઓની આજીવિકાના સાધનમાં યોગ્ય વધારો નહિ થાય ત્યાં સુધી એમનો જીવનઆદર્શ હાલ છે તેવો અધમજ રહેશે તે વાત યાદ રાખવાની છે. હિંદુસ્થાનના ખેડુતો અને મજૂરોની સાદાઇ, સરળતા, તથા થોડાં સાધનોમાં પોતાનો ગુજારો ચલાવી લેવાની તેઓની શક્તિની અનેકવાર સ્થાને અસ્થાને પ્રશંસા થાય છે.

પરન્તુ માત્ર આ ઉદ્દેશાર્થજ સંતોષ નહિ પામતાં તેઓની સ્થિતિ અને તેઓની જીવનકલા વધારે ઉચ્ચ અને રસભર કરવાને આપણે મથવાનું છે.

આ જમાનાની સગવડો અને મોજશોખોના કેટલાક ઇજારદારો એમ કહે છે કે હિંદી મજુરોના પગારમાં જ્યારે વધારો કરવામાં આવે છે ત્યારે તે વધારો પોતાની જીંદગી સુધારવામાં વાપરવાને બદલે કેટલેક આડે માર્ગે તેઓ વાપરી નાંખે છે, અને તેથી ગરીબી તેઓના જીવનવિકાસમાં કોઇ રીતે અંતરાયરૂપ નથી ! આનો જવાબ એટલોજ છે કે શ્રીમંતોની શ્રીમતાઇનો અનેકવાર અવળે રસ્તે ઉપયોગ થાય છે, અને તેથી પૈસા શ્રીમંતોના ચારિત્ર્યની અધોગતિનું કારણ છે; એટલા માટે તેઓના અંતિમ મોક્ષની ખાતર તેઓને પ્રથમ ધનની ઉપાધિમાંથી શા માટે મુક્ત ન કરવા ? અને કદાચ ઉપરની દલીલમાં થોડું પણ સત્ય હોય તો ગરીબોને ગરીબીમાં સડવા દેવા એ ખરો માર્ગ નથી, પરંતુ તેઓની ગરીબી નિર્મૂલ કરવાની સાથે તેઓને કેળવણીનાં સાધનો પૂરાં પાડવાં જોઇએ કે જેથી પોતાની આર્થિક આબાદીનો યથાર્થ ઉપયોગ કરતાં તેઓ શિખે.

તેથી આખા દેશના ખુણે ખુણામાં કેળવણીનો ફેલાવો થવો જોઇએ એ અતિશય આવશ્યક છે. લખવા વાંચવાની કળા ઉપરાંત જીંદગી સાર્થક રીતે જીવવાની કળા આપણા અભણ વર્ગને ખાસ શિખવવાની છે. આર્થિક સાધનોની સાથે તેઓને માટે બીજાં અનેક સાધનો પૂરાં પાડયા વિના હાલની દુર્દશા દૂર થઇ શકે તેમ નથી. ત્યારેજ તેઓ ઉચ્ચ જીવનની કિમ્મત સમજી શકશે; ત્યારેજ તેઓ પોતાની મજૂરીમાં રસ લઇ શકશે; અને ત્યારેજ તેઓ હિંદની આબાદી માટે પોતાની ઉત્તમ શક્તિઓનો ઉપયોગ કરી શકશે.

અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે સંસાર સુધારાના સર્વ પ્રશ્નો કરતાં આ પ્રશ્ન અતિ મહત્ત્વનો છે. આપણી સંસાર સુધારા પરિષદોમાં જે જે બાબતો ચર્ચાય છે તે સર્વ આ બાબત પાસે કંઇ પણ વિસાતમાં

નથી. હિંદુસ્તાનનાં કરોડો ગરીબ મજૂરોની મહેનત ઉપર આપણી આર્થિક ઉન્નતિ, આપણી જાહોજલાલી, -અને આપણી સામાજિક પ્રગતિ આધાર રાખે છે તેઓની આબાદી એજ દેશની આબાદી સમજવાની છે. તેઓની કેળવણી એજ દેશની કેળવણી ગણવાની છે. તેઓની સુધારણા એજ ખરી સુધારણા છે. તેમજ તેઓની ગરીબી, તેઓની અધોગતિ અને તેઓની પાયમાલી, તે સમસ્ત દેશની ગરીબી, અધોગત અને પાયમાલી છે એ નિર્વિવાદ છે. તેથી કારખાનાંઓમાં કે ખેતરોમાં, સડકો કે ગોદીઓ ઉપર, ઝુંપડાંઓમા કે ચાલીઓમાં, મજૂરી કરનારા ગરીબ મજૂરો અને ખેડુતોની સ્થિતિ સુધારવાને મુડીવાળાઓ, કારખાનાવાળાઓ, શ્રીમંત વેપારીઓ જાગીરદારો અને સત્તાવાળાઓએ ચોમેર મહાભારત પ્રયત્નો કરવાને તૈયાર થવું જોઇએ. નહિતર આબાદી ભોગવનાર થોડાં મનુષ્યોના પગ તળે કચડાઈ જતો આ અસંખ્યવર્ગ તેઓને પણ હમણાં કે પછી અધોગતિના ઉંડાણમાં સાથે ઘસડયા વિના રહેનાર નથી.

[હિન્દુસ્થાન—અગ્રલેખ,

તા. ૧૩-૨-૧૫]

[૫૧]
જ્ઞાતિઓને સુધારવી કે તેનો અંત આણવો ?

છેલ્લા ત્રણ રવિવાર થયાં મુંબઈની ગુર્જર સભા જ્ઞાતિઓના પ્રશ્ન સંબંધી ચર્ચામાં ગુંથાયલી હતી. અને તેમાં અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓ રજુ થયાં હતાં. આ સર્વ ચર્ચામાં એક જાણવાજેવી હકીકત એ હતી કે હાલની જ્ઞાતપદ્ધતિ આપણી રાષ્ટ્રિય પ્રગતિમાં ઘણી વિઘ્નકર છે એ વાત લગભગ દરેક ભાષણકર્તાએ કબુલ રાખી હતી. જ્ઞાતિઓનું ઉચ્છેદન ઈચ્છનારા, જ્ઞાતિઓનું સમીકરણ સૂચવનારા, તેમજ જ્ઞાતિઓનો બચાવ કરનારા સર્વ ગૃહસ્થો આ બાબતમાં સંમત હતા.

પરંતુ જો કે આધુનિક જ્ઞાતિબંધારણ આપણા સમાજમાં અનિષ્ટ તત્ત્વ તરીકે સર્વ તરફથી કબુલ રાખવામાં આવ્યું હતું, તથાપિ તેની અનિષ્ટ અસરમાંથી મુક્ત થવાનો માર્ગ શો છે એ પ્રશ્ન બહુ ચર્ચાનો વિષય થઇ પડયો હતો. કેટલાકોનું એમ કહેવું હતું કે જ્ઞાતિનો અંત આણવો જોઇએ, અને તેથી જ્ઞાતિની અંદર રહીને સુધારવાના પ્રયત્નો નિષ્ફળ છે. બીજાઓએ એવી દલીલ રજુ કરી હતી કે જો જ્ઞાતિનો અંત લાવી શકાય તો તે ઉત્તમ છે, પરંતુ તે વાત અશક્ય હોઇને તેને સુધારવી એજ અનિવાર્ય માર્ગ છે.

હવે, એટલું ચોકસ છે કે આપણી પ્રાચીન વર્ણાશ્રમની પદ્ધતિમાં અનેક નહિ ઇચ્છવાજોગ ફેરફારો થયા છે, અને હાલ જ્ઞાતિપદ્ધતિ અત્યંત શોચનીય અવસ્થામાં આવી પડી છે. પરંતુ હિંદની અધોગતિ માત્ર જ્ઞાતિઓને લીધેજ છે, અને જ્ઞાતિઓ ન હોય તો આપણો દેશ આપોઆપ ઉન્નતિને ટોચે પહોંચી જાય, એમ કહેવું તે એક પ્રકારની માફ ન કરી શકાય તેવી અત્યુક્તિ છે. ગુર્જર સભામાં એક બે ગૃહસ્થોએ આ બાબત તરફ યોગ્ય રીતે ધ્યાન ખેંચ્યું હતું, અને

જણાવ્યું હતું કે પશ્ચિમમાં પણ લોકોમાં ઉચ્ચ નીચનો ભેદ નથી એમ નથી, તથાપિ એટલું યાદ રાખવાનું છે કે જો કે પશ્ચિમમાં શ્રીમંતો શ્રીમંતોમાં અને ગરીબો ગરીબોમાંજ સામાન્ય રીતે વ્યવહાર રાખે છે, તોપણ ત્યાં લગ્નની ચુંટણી માટે આપણાં કરતાં અંત વિશાળ ક્ષેત્ર છે, અને પરસ્પર ભોજનનો તો કશો બાધ છેજ નહિ. એ ખરૂં છે કે આપણે ત્યાં અનેક જ્ઞાતિના લોકોમાં લગ્નવ્યવહારની પૂરતી છુટ છે, અને તેથી શ્રીમંતમાં શ્રીમંત ગૃહસ્થને સાધારણ રીતે ગરીબમાં ગરીબ કુટુંબની છોકરી પરણવામાં જરા પણ સંકોચ થતો નથી; પરંતુ હાલની સંકુચિત જ્ઞાતિઓને બદલે વિશાળ ક્ષેત્ર થવાથી આપણે આ ઇષ્ટ બાબત છોડી દઇશું એમ માનવાને અમે કશું કારણ જોતા નથી.

જ્ઞાતિઓને સુધારવી કે તેનો અંત આણવો એ સંબંધી મતભેદ છે. પરંતુ આપણી હાલની પરિસ્થિતિનું જેઓએ બારીક નિરીક્ષણ કર્યું છે, અને જેઓ સમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસી છે, તેઓ એટલું તો જોઇ શકશે કે આપણે હિંદુ જ્ઞાતિઓનો અંત લાવવાને ગમે તેટલા આતુર હોઇએ, પરંતુ તે જ્ઞાતિઓ દિવસે દિવસે ઓછી થવાને બદલે વધતી ગઇ છે; અને તેમાં ગમે તેટલા સુધારાવધારા થયા હોય છતાં તેનું બળ હજી સુધી નબળું પડયુ નથી. આ વસ્તુસ્થિતિ અત્યન્ત શોચનીય છે તેમાં શંકા નથી; પરંતુ તે વસ્તુસ્થિતિ છે એ વાત ભુલી જવાની નથી. સેંકડો વર્ષ થયાં જે વ્યાપક સંસ્થા ચાલી આવી છે અને જેનાં મૂળ અતિ ઉંડાં છે તે જાદુગરની લાકડીના ટકોરાથી અદૃશ્ય થઇ જશે એમ માનવું તે ડહાપણ નથી.

આવી સ્થિતિમાં અમારૂં એમ માનવું છે કે જ્ઞાતિ સામે મેદાનમાં ઉતરવા કરતા શાંત અવરોધથીજ તેને મ્હાત કરવી એ વધારે સલાહકારક છે. જ્યાં સુધી આખા હિંદુસ્થાનમાં કેળવણી અને સંસ્કારનો બહોળો ફેલાવો નહિ થાય, ત્યાંસુધી જ્ઞાતિની સંકુચિત ભાવના અને તેને લગતા બીજા અસંખ્ય વહેમો આપણે દૂર કરી શકીએ

તેમ નથી. અને એમ ન થાય તે પહેલાં-તેની નિદ્રામાંથી તેને જાગૃત કરવી તે બહુ જોખમભરેલું પગલું છે. આપણા લોકો દુષ્ટ છે અને તેથી તેઓ સંકુચિત વિચારો ધરાવે છે એમ સમજવાનું નથી; પરંતુ તેઓ મૂર્ખ છે, તેથી અથવા તો તેઓએ વિશાળ, ઉદાર, ખુલ્લા વાતાવરણનો અનુભવ કર્યો નથી, તેથી કુવા માંહેના દેડકા થઈને પડયા છે. અને જો એમ છે તો પછી તેઓને હથોડાવતી ઉદાર વૃત્તિવાળા અથવા વિશાળ હૃદયવાળા બનાવી શકાય તેમ નથી. તેને માટે કેળવણી, સંસ્કાર, આદિ સાધનોજ ઉપયોગનાં છે.

તેથી કેળવણી અને ઉદાર વિચારો ફેલાવવાને આપણે આપણાથી બનતું કરવાનું છે. જેઓ સંજોગોને લીધે જ્ઞાતિના બંધારણમાંથી છૂટી શકે તેમ નથી તેઓ જો આ વિકટ પરંતુ અતિ મહત્ત્વનું કાર્ય જ્ઞાતિની અંદર રહીને કરે, તો તેઓ આપણા સમાજની પ્રગતિમાં ઘણો મ્હોટો ફાળો આપે છે તેમાં શંકા નથી. તેવીજ રીતે જેઓનું જીવન જ્ઞાતિઓના બંધેચ વાતાવરણમાં પૂરતો વિકાસ પામી શકે તેમ નથી, અને જેઓ જ્ઞાતિઓના ઝઘડાઓ, તેની ક્ષુલ્લક પ્રવૃત્તિઓ, તેના સંકુચિત વિચારો, આદિને સહન કરીને તેમાં યુક્તિપૂર્વક સુધારો કરવા જેટલું ધૈર્ય ધરાવતાં નથી, તેઓને તેમાં પોતાનો કિંમતી સમય અને પોતાની કિંમતી શક્તિ વાપરી નાંખવાની જરૂર નથી. પરંતુ આ પાછલા વર્ગે માત્ર ભાષણોમાં કે વાર્તાલાપમાંજ પોતાની સ્વતંત્રતા અને વિચારોની વિશાળતાનો ડોળ કરવાનો નથી, પણ બને ત્યાંસુધી, એટલુંજ નહિ પણ કંઈક આત્મભોગ આપીને, પોતાની ભાવનાઓને આચારમાં મૂકવાના પ્રયત્નો કરવાના છે.

હાલ આપણા હિંદુ સમાજમાં કોઈ અતિ અફસોસની હકીકત હોય તો તે એ છે કે જેઓ અસંખ્ય સંખ્યામાં જ્ઞાતિઓના બંધારણથી બંધાયલા છે તેઓમાંનો અતિ મોટો ભાગ પોતાની ફરજ અને જવાબદારી બિલકુલ સમજતો નથી, અને તેથી આપણું જ્ઞાતિબંધારણ દિવસે દિવસે વધારે ને વધારે સાંકડું થતું જાય છે, અને પોતાના પુરાણા મૂર્ખાઈભરેલા નિયમોને છોડતું નથી.

હાલની અનિષ્ટ સ્થિતિ જલદીથી દૂર થવી જોઈએ. નહિતર જે ભવિષ્યનાં સ્વપ્નાંઓ ઘડવામાં આપણે બહુ રોકાએલ છીએ તે ભવિષ્ય આપણાથી દૂર ને દૂર નાસતું જશે. આપણી જ્ઞાતિઓ આપણા જીવનપ્રવાહને કલુષિત કરી રહી છે તે નિર્વિવાદ છે. આપણી જ્ઞાતિઓ વ્હેમ, કુસંપ, મૂર્ખાઇ, સંકુચિત વિચાર અને પરતંત્રતાનાં નિવાસસ્થાન બની રહી છે તે જગજાહેર છે આપણી જ્ઞાતિઓને લીધે આપણી રાષ્ટ્રીય ભાવના યથાર્થ ખીલતી નથી, આપણી સાહસિક વૃત્તિ દબાઇ જાય છે, આપણી શક્તિનો નિરર્થક વ્યય થાય છે, એ બાબતમાં મતભેદ ભાગ્યેજ હશે તેથી જેઓ આ પુરાણી સંસ્થાની બેડીઓ તોડી સ્વતંત્ર વાતાવરણમાં વિહરી શકતા હોય તેઓને અમારૂં અંતઃકરણનું અભિનંદન છે પરંતુ તેઓએ યાદ રાખવાનું છે કે તેઓને ઉડી જવાની જે તક મળી છે તેનો ઉપયોગ તેની પાછળ રહી ગયેલા કેદીઓને છોડાવવામાં અને છોડાવી ન શકે તો તેઓનું કેદી જીવન સુખી કરવામાં કરવાનો છે, અને નહિ કે પોતાના સ્વાર્થમાં અને પોતાની મોજમઝામાં. પોતાના બંધુઓને કદાચ સુખી પણ ન કરી શકે તો તેઓના ઉપર થુંકવામાં તો તેઓએ પોતાની સ્વતંત્રતા વાપરવાની નથીજ.

પરંતુ જેઓ જ્ઞાતિ છોડી શકે તેમ નથી તેમ તેને સુધારી શકે તેમ પણ નથી, તેઓએ આ પ્રશ્ન તરફ બેદરકારી બતાવવી તેમાંજ લાભ છે. જ્ઞાતિઓના પંઝામાંથી તદ્દન મુક્ત થવા માટે આ મધ્યમ સ્થિતિમાંથી લગભગ સર્વ લોકોને પસાર થવું પડશે. અને તેથી આ મધ્યમ વર્ગની સંખ્યા ઘણી મોટી થશે એટલુંજ નહિ પરંતુ તેઓના ઉપરજ આ પ્રશ્નના નિરાકરણનો ખરો આધાર છે જયાં જયાં બની શકે ત્યાં ત્યાં જ્ઞાતિના બંધનો તોડવાં, જયાં બની ન શકે ત્યાં બેદરકારી બતાવવી અને કદિ પણ જ્ઞાતિ પદ્ધતિને ઉત્તેજન તો નજ આપવુ, એ માર્ગ આ વર્ગને માટે સર્વોત્તમ છે.

["હિંદુસ્થાન" અગ્રલેખ,
તા. ૧૬-૨-૧૫]

[૫૨]

હિંદમાં યુનિવર્સિટિ કેળવણી.

ગયા શનિવારે કલકત્તા યુનિવર્સિટીની વાર્ષિક સભા ત્યાંના ટાઉન હૉલમાં મળી હતી, અને તેમાં નામદાર વાઇસરૉયે પોતાના ભાષણમાં ઘણા મનનીય વિચારો દર્શાવ્યા હતા. એમણે જણાવ્યું હતું કે એમની વાઇસરૉય તરીકેની કારકીર્દિ દરમિઆન હિંદુસ્તાનમાં યુનિવર્સિટીની કેળવણીનો ઘણો સંતોષકારક ફેલાવો થયો છે. સને ૧૯૦૪ થી હિંદની યુનિવર્સિટીઓએ એક આગળ પગલું ભર્યું છે; અને વિદ્યાર્થીઓની માત્ર પરીક્ષાઓ લેવા ઉપરાંત શિક્ષણની જવાબદારી પણ તેઓએ પોતાના ઉપર લેવાની શરૂઆત કરી છે. આ મોટી જવાબદારીને પહોંચી વળવાને માટે પૈસાની ઘણી જરૂર હતી, અને તેમાં સરકારે પોતાનાથી બનતી મદદ આપી આ કાર્ય પાર પાડવા માટે સારી મદદ કરી છે. લોર્ડ હાર્ડિંજની હકુમત દરમિયાન એ નામદારે આ દિશામાં જે ઉદારતા અને ઉત્સાહ બતાવેલ છે તે ખાતે આખું હિંદ એમનું આભારી છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ હિંદુસ્તાનની યુનિવર્સિટીની કેળવણીની પ્રગતિ સાથે એ નામદારનું મુબારક નામ હંમેશને માટે જોડાઇ રહેશે તે નિઃશંક છે.

તેવીજ રીતે હિંદી પ્રજાનો ઉત્સાહ પણ દિવસે દિવસે વધતો ગયો છે, અને ઘણી મોટી રકમો ઉચ્ચ કેળવણીના પ્રચાર માટે વિદ્યારસિક અને ઉદાર હિંદીઓ આપવા મંડયા છે, તે પણ ઓછા સંતોષનું કારણ નથી. હિંદ કેટલો ગરીબ દેશ છે તે જગજાહેર છે, છતાં હજુ પણ લાખો રૂપિઆ સરસ્વતીદેવીને ચરણે ધરાય છે. સર તારકનાથ પાલિત, ડાકટર રાશ બિહારી ઘોશ, દરભંગાના મહારાજા,

સર ચિનુભાઈ માધવલાલ મિ૦ તાતા, આદિ અનેક મુબારક નામો હિંદની ઉદારતા, હિંદની વિદ્યાપ્રિયતા, અને પોતાના દેશમાં ઘેરઘેર કેળવણીનો પ્રકાશ ફેલાવવા માટે હિંદીઓના હૃદયમાં થઇ રહેલી તાલાવેલીનું આપણને યથાર્થ ભાન કરાવે છે. તેથી જેમ નામદાર સરકારે હિંદની કેળવણીનો પ્રશ્ન વધારે ગંભીરતાથી હાથ ધર્યો છે, તેમ હિંદી પ્રજા પણ પોતાના દેશમાં કેળવણીનો વિસ્તાર સત્વર વધે તે માટે માત્ર વાતોજ કરતી નથી પણ કાર્યસાધક પગલાં ભરવા લાગી છે.

હિંદુ યુનિવર્સિટી અને મુસલમાન યુનિવર્સિટીની ગંજાવર યોજનાઓ પણ બતાવી આપે છે કે હિંદીઓ કેળવણીના પ્રશ્નને કેટલો મહત્ત્વનો ગણે છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ લોકમાન્ય સ્વર્ગસ્થ ગોખલેએ આ પ્રશ્નને દેશના સર્વ પ્રશ્નોમાં અગ્રસ્થાન આપ્યું હતું, અને તેની પાછળ પોતાની કિમતીમાં કિમતી શક્તિનો વ્યય તેઓ કરી રહ્યા હતા. એમનું ચિરસ્મરણીય "એડયુકેશન બિલ" જો કે વાઇસરૉયની કૌંસિલમાં પસાર થઇ શકયું નથી, તોપણ તેનાથી એટલું તો પ્રતીત થશે કે હિંદના એક મહાન અગ્રગણ્ય લોકનાયકે હિંદની કેળવણીનો પ્રશ્ન સર્વથી ઉપયોગી ગણ્યો છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ સરકારને હાથે તેનો નિકાલ કાઢી શકાય એવો પ્રશ્ન ગણ્યો છે. તેમજ એ મહાપ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવા સરકાર ખુશી હોય તો કેળવણીની ખાતર હિંદી પ્રજા ઉપર વધારે કરનો બોજો પડે તો તે પણ સહન કરવા દેશ ખુશી છે એ વાત પણ શ્રીયુત ગોખલેએ બહુ નિશ્ચયપૂર્વક જણાવી છે.

એટલું તો ચોક્કસ છે કે હિંદની ઉન્નતિનો ખરો આધાર છેવટે કેળવણી ઉપરજ રહેલો છે. લોકસુખાકારી, સ્થાનિક સ્વરાજ્ય, કળાકૌશલ્ય, રાજ્યતંત્રની ગંભીર જવાબદારીઓ કે શહેરી તરીકેની ન્હાની જવાબદારીઓ, અંતમાં કેળવણી ઉપરજ અવલંબે છે તે સરકાર તેમજ

[૫૨]

હિંદમાં યુનિવર્સિટિ કેળવણી.

ગયા શનિવારે કલકત્તા યુનિવર્સિટીની વાર્ષિક સભા ત્યાંના ટાઉન હૉલમાં મળી હતી, અને તેમાં નામદાર વાઇસરૉયે પોતાના ભાષણમાં ઘણા મનનીય વિચારો દર્શાવ્યા હતા. એમણે જણાવ્યું હતું કે એમની વાઇસરૉય તરીકેની કારકીર્દિ દરમિઆન હિંદુસ્તાનમાં યુનિવર્સિટીની કેળવણીનો ઘણો સંતોષકારક ફેલાવો થયો છે. સને ૧૯૦૪ થી હિંદની યુનિવર્સિટીઓએ એક આગળ પગલું ભર્યું છે; અને વિદ્યાર્થીઓની માત્ર પરીક્ષાઓ લેવા ઉપરાંત શિક્ષણની જવાબદારી પણ તેઓએ પોતાના ઉપર લેવાની શરૂઆત કરી છે. આ મોટી જવાબદારીને પહોચી વળવાને માટે પૈસાની ઘણી જરૂર હતી, અને તેમાં સરકારે પોતાનાથી બનતી મદદ આપી આ કાર્ય પાર પાડવા માટે સારી મદદ કરી છે. લોર્ડ હાર્ડિંજની હકુમત દરમિયાન એ નામદારે આ દિશામાં જે ઉદારતા અને ઉત્સાહ બતાવેલ છે તે ખાતે આખું હિંદ એમનું આભારી છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ હિંદુસ્તાનની યુનિવર્સિટીની કેળવણીની પ્રગતિ સાથે એ નામદારનું મુબારક નામ હંમેશને માટે જોડાઇ રહેશે તે નિઃશંક છે.

તેવીજ રીતે હિંદી પ્રજાનો ઉત્સાહ પણ દિવસે દિવસે વધતો ગયો છે, અને ઘણી મોટી રકમો ઉચ્ચ કેળવણીના પ્રચાર માટે વિદ્યારસિક અને ઉદાર હિંદીઓ આપવા મંડયા છે, તે પણ ઓછા સંતોષનું કારણ નથી. હિંદ કેટલો ગરીબ દેશ છે તે જગજાહેર છે, છતાં હજુ પણ લાખો રૂપિઆ સરસ્વતીદેવીને ચરણે ધરાય છે. સર તારકનાથ પાલિત, ડાકટર રાશ બિહારી ઘોશ, દરભંગાના મહારાજા,

સર ચિનુભાઈ માધવલાલ મિ૦ તાતા, આદિ અનેક મુબારક નામો હિંદની ઉદારતા, હિંદની વિદ્યાપ્રિયતા, અને પોતાના દેશમાં ઘેરઘેર કેળવણીનો પ્રકાશ ફેલાવવા માટે હિંદીઓના હૃદયમાં થઇ રહેલી તાલાવેલીનું આપણને યથાર્થ ભાન કરાવે છે. તેથી જેમ નામદાર સરકારે હિંદની કેળવણીનો પ્રશ્ન વધારે ગંભીરતાથી હાથ ધર્યો છે, તેમ હિંદી પ્રજા પણ પોતાના દેશમાં કેળવણીનો વિસ્તાર સત્વર વધે તે માટે માત્ર વાતોજ કરતી નથી પણ કાર્યસાધક પગલાં ભરવા લાગી છે.

હિંદુ યુનિવર્સિટી અને મુસલમાન યુનિવર્સિટીની ગંજાવર યોજનાઓ પણ બતાવી આપે છે કે હિંદીઓ કેળવણીના પ્રશ્નને કેટલો મહત્ત્વનો ગણે છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ લોકમાન્ય સ્વર્ગસ્થ ગોખલેએ આ પ્રશ્નને દેશના સર્વ પ્રશ્નોમાં અગ્રસ્થાન આપ્યું હતું, અને તેની પાછળ પોતાની કિમતીમાં કિમતી શક્તિનો વ્યય તેઓ કરી રહ્યા હતા. એમનું ચિરસ્મરણીય "એડ્યુકેશન બિલ" જો કે વાઇસરૉયની કૌંસિલમાં પસાર થઇ શક્યું નથી, તોપણ તેનાથી એટલું તો પ્રતીત થશે કે હિંદના એક મહાન અગ્રગણ્ય લોકનાયકે હિંદની કેળવણીનો પ્રશ્ન સર્વથી ઉપયોગી ગણ્યો છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ સરકારને હાથે તેનો નિકાલ કાઢી શકાય એવો પ્રશ્ન ગણ્યો છે. તેમજ એ મહાપ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવા સરકાર ખુશી હોય તો કેળવણીની ખાતર હિંદી પ્રજા ઉપર વધારે કરનો બોજો પડે તો તે પણ સહન કરવા દેશ ખુશી છે એ વાત પણ શ્રીયુત ગોખલેએ બહુ નિશ્ચયપૂર્વક જણાવી છે.

એટલું તો ચોક્કસ છે કે હિંદની ઉન્નતિનો ખરો આધાર છેવટે કેળવણી ઉપરજ રહેલો છે. લોકસુખાકારી, સ્થાનિક સ્વરાજ્ય, કળાકૌશલ્ય, રાજ્યતંત્રની ગંભીર જવાબદારીઓ કે શહેરી તરીકેની ન્હાની જવાબદારીઓ, અંતમાં કેળવણી ઉપરજ અવલંબે છે તે સરકાર તેમજ

પ્રજા કબુલ કરે છે. તેટલા માટે રાજ્યતંત્રના બીજા અનેક પ્રશ્નો સંબંધી અમે તેટલો મતભેદ હોય, પણ કેળવણીની બાબતમાં સર્વને એકમત થયા વિના છૂટકો નથી. હિંદના દરેક શહેરીને સુધારવો હોય, તેની કિમ્મત વધારવી હોય, તો તેને કેળવણી આપવી એજ ઉપાય છે. પ્રાથમિક કેળવણી લેનારાઓની સંખ્યા વધારે હશે, તો માધ્યમિક કેળવણીનો લાભ વધારે લોકો લઈ શકશે, અને તોજ યુનિવર્સિટીની ઉચ્ચ કેળવણીનો પણ વધારે વિસ્તાર થશે. તેટલા માટે યુનિવર્સિટીની કેળવણીની આબાદી માટે પ્રાથમિક કેળવણીના મૂળ ઝરાથીજ ભરતી કરવી જોઇશે.

"બીજું એટલું પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા હિંદુસ્તાનમાં ઘણીજ ઝડપથી વધવા મંડી છે, તેથી તેઓને માટે શાળાઓ અને કૉલેજો પૂરતી સંખ્યામાં ઉભી કરવાની ખાસ આવશ્યકતા છે." મુંબઇ ઇલાકાની શોચનીય સ્થિતિ ઉપરથી અમે આશા રાખીએ છીએ કે નામદાર સરકાર ધડો લેશે. કૉલેજોના અભાવે સેંકડો વિદ્યાર્થીઓને એક બે બરસ અભ્યાસ કર્યા વિના બેસી રહેવું પડે એ હકીકતથી સત્તાવાળાઓએ શરમાવું જોઇએ. જ્યાં સાધારણ બીજા વર્ગ કે ત્રીજા વર્ગની કોલેજો પણ પૂરતી નથી, ત્યાં ઉચ્ચ આદર્શની ' ફર્સ્ટ કલાસ " કૉલેજોની વાતજ શી રીતે કરવી ? હાલની યુનિવર્સિટી શિક્ષણપદ્ધતિમાં, અથવા તો માધ્યમિક કે પ્રાથમિક શિક્ષણપદ્ધતિમાં ખામીઓ નથી એમ નથી, એટલુંજ નહિ પણ તે અનેક દોષોથી ભરપૂર છે; પરંતુ સારા નરસાનો સવાલ તો પછી આવે છે. કારણ કે જ્યાં **मूलं नास्ति कुतः शाखा !** કૉલેજો કે શાળાઓ પૂરતી ન મળે, ત્યાં સારી કૉલેજો અને સારી શાળાઓની ચર્ચા પણ શી રીતે સંભવે ?

આ અતિ શોકજનક સ્થિતિનો અમે જ્યારે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે નામદાર સરકારે હાલ થોડા સમય થયાં ગમે તેટલો

ઉત્સાહ બતાવ્યો હોય, અને આગલા વરસો કરતાં ગમે તેટલા વધારે સારા આંકડાઓનું પ્રદર્શન કરવામાં આવતું હોય, તોપણ એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી કે હજુસૂધી હિંદુસ્તાનની કેળવણીની સ્થિતિ એકંદરે ઘણી નિરાશાજનક તથા શરમભરેલી છે. જ્યા ૩૧ કરોડ મનુષ્યોની વસ્તી છે ત્યાં દર વરસે થોડા હજાર વિદ્યાર્થીઓનું કોનવોકેશનમાં ઝબ્ભાઓ સહિત થતું પ્રદર્શન કોઇપણ રીતે સંતોષકારક ગણાય એમ અમે માનતા નથી કેળવણીના આ ગંભીર પ્રશ્ન તરફ હજુ જોઈએ તેટલુ ધ્યાન અપાયુ હોય એમ અમને લાગતુ નથી. આશા છે કે નામદાર સરકાર તેમજ હિંદી પ્રજા આ સૌથી મોટામાં મોટા સવાલને ઉકેલવા અર્થે વધારે ઉત્સાહથી અને વધારે વેગથી કમ્મર કસશે.

["હિન્દુસ્થાન" અગ્રલેખ,

તા. ૧૯-૩-૧૫]

[૫૩]

કેળવાયેલા હિંદીઓ ગરીબ કેમ છે ?

હિંદુસ્તાનમાં અતિશય ગરીબી છે તે વાત હવે જગજાહેર છે. પરંતુ ખાસ કરીને કેળવાયેલા વર્ગની ગરીબીનો ખ્યાલ હજુ ઘણાઓને નથી. "કલકત્તા યુનિવર્સિટી મૅગેઝિન"ના ગતાંકમાં આ વિષય ઉપર મિ૦ બિનોદલાલ મુકરજીની કલમથી કેટલાક વિચારો બહાર પાડવામાં આવ્યા છે, અને તેમાં લેખકે હિંદુ કેળવાયેલા વર્ગની ગરીબીનાં કેટલાંક કારણ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. એક તો મધ્યમ વર્ગના હિંદુએ એકલે હાથે ઘણાઓનું ભરણપોષણ કરવાનું હોય છે. અને તે ભરણપોષણનાં સાધનો ખેતી, વ્યાપાર કે કોઇ ખાસ ઉદ્યોગદ્વારા મેળવવાને બદલે આપણો કેળવાયેલો વર્ગ "આબરૂદાર" નોકરીદ્વારા મેળવવાને પ્રયત્ન કરે છે. આવી નોકરીઓમાંથી ઘણો જુજ પગાર મળે છે, જે નવા જમાનાની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવાને બીલકુલ બસ થતો નથી. સરકારી ઉંચી નોકરીઓની સંખ્યા હિંદીઓને મળી શકે તેવી ઘણી જુજ હોય છે એટલે મોટે ભાગે તદન ટુંકા પગાર ઉપર કેળવાયેલાઓને ગુજારો કરવો પડે છે.

બીજી તરફથી કેળવાયેલો વર્ગ શહેરો તરફ આકર્ષાય છે, અને તેઓની કંઇક કિંમત અને જરૂર પણ શહેરોમાંજ હોય છે. હવે શહેરોનું જીવન અતિશય મોંઘું થઇ ગયું છે તે સંબંધી બે મત છેજ નહિ. શહેરની હાડમારી સહન કરીને પણ કેળવાયેલા વર્ગના મોટા ભાગને શહેરોમાં રહ્યા વિના છુટકો નથી. કમનસીબે શહેરી જીવન ગાળનારા લોકોની જરૂરિયાતો એટલી બધી વધી ગઇ છે, અને સુધરેલા જીવનના ખ્યાલો એટલા બધા વિચિત્ર થઇ ગયા છે કે શહેરોનો ખર્ચ કેટલાંક અનિવાર્ય કારણોને લીધે જેટલો વધી જાય છે તેથી પાંચ

ઘણો ખર્ચ કેટલીક માની લીધેલી કાલ્પનિક જરૂરિયાતોને લીધે કરવામાં આવે છે. અનુકરણ અને દેખાદેખી શહેરોમાં વિશેષ હોવાથી કેળવાયેલાઓનું જીવન કરકસર કરતાં ઉડાઉપણાની દિશા તરફ વધારે દોરાય છે.

ક્લબો મંડળો, સભાઓ, ફંડો, આદિ વસ્તુઓ મોટાં શહેરોમાં ઉભરાઈ જાય છે. અને શરમથી કે કર્તવ્યબુદ્ધથી કેળવાયેલા વર્ગને આ બાબતોમાં પોતાનાં ખીસાં ખાલી કરવાં પડે છે. વળી ચાલવા કરતાં ટ્રામ, ટ્રામ કરતાં વિક્ટોરિયા અને વિક્ટોરિયા કરતાં ટૅક્સિ વિશેષ આબરૂદાર અને ફૅશનબલ લેખાય છે, એટલે બજેટમાં આ ખર્ચાનો પણ સમાવેશ કરવો પડે છે. તેવીજ રીતે કપડાં-લત્તાંમાં, ખાવાપીવામાં, નાટકશાળાઓ અને સિનેમેટોગ્રાફોમાં, પાર્ટીઓમાં, હરવાફરવામાં, મુસાફરીઓમાં, વિગેરે અનેક ઠેકાણે કેળવાયેલા વર્ગને હાથ છુટો રાખવો પડે છે. અને આમાંની કેટલીક વસ્તુ ભલે પહેલી દૃષ્ટિએ મોજશોખ લાગે પણ જેઓ જીવનનો સંપૂર્ણ વિકાસ કરવાની સાથે જીવનનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરવા ઇચ્છતા હોય તેઓને આમાંની ઘણીખરી વસ્તુઓની જરૂરિયાતોજ જણાય છે તે ભૂલી જવાનું નથી. કેળવાયેલાઓ પોતે સારી રીતે રહેવાને આતુર હોય છે એટલુંજ નહિ પરંતુ પોતાનાં કુટુંબજનને પણ ઠીક સ્થિતિમા રાખવા માટે ચિંતાતુર હોય છે. જેમ નવા હિંદી પુરૂષની જરૂરિયાતો વધી છે તેમ નવી હિંદી સ્ત્રીની જરૂરિયાતો ઓછી વધી નથી. એટલું જ નહિ પણ નવાં હિંદી છોકરાંઓ પણ હવે વિશેષ ખર્ચાળ થયાં છે કેળવાયેલો વર્ગ એક બાજુથી કમાય છે ઓછું તો બાળકોની કેળવણી પાછળ ખર્ચે છે વિશેષ.

તે ઉપરાંત, જોકે કેટલાકો જૂના રીતરિવાજોથી મુક્ત થઈ ગયા છે તોપણ કેળવાયેલા વર્ગનો મોટો ભાગ હજુ જૂના રિવાજોને લીધે કરવામા આવતા મોટા ખર્ચોથી મુક્ત થયો નથી. ખાસ કરીને હિંદુ સંસારના યજ્ઞોપવિતના, વેવિશાળના, લગ્નનાં, સીમંતના, મૃત્યુક્રિયાના,

આદિ અનેક ખર્ચો હજુ અનેક કેળવાયેલાઓને સહન કરવા પડે છે. એક બાજુથી જૂના જમાનાનો ખર્ચ અને બીજી બાજુ નવા જમાનાનો ખર્ચ—એ બે વચ્ચે કેળવાયેલો હિંદી દબાઇ જાય છે. પશ્ચિમની સ્ત્રીઓના માફક આપણી સ્ત્રીઓની જરૂરિયાતો આપણે વધારી, પરંતુ પશ્ચિમની બાઓ પુરુષોને આર્થિક મદદ આપે છે એવું અહિં બન્યું નથી અને બનવાનું નથી. પશ્ચિમનાં કુટુંબોનું કેટલીક દિશામાં અનુકરણ કરી આપણે ખર્ચાળ થયા, પરંતુ ત્યાં કુટુંબનો ભાર એટલે બહુ થોડાં માણસોનો ભાર અને હિંદમાં એક કુટુંબનો ભાર એટલે પશ્ચિમનાં પાંચ કુટુંબનો ભાર.

છતાં આ બધા ખર્ચ માટે કેળવાયેલો વર્ગ બહુ જવાબદાર છે એમ કહી શકાશે નહિ. અલબત્ત, કેળવાયેલા લોકો ધારે તો ઘણી કરકસર કરી શકે, પરંતુ નવા જમાનાના તેમજ જૂના જમાનાના અનેક ખર્ચ ઘણીવાર અનિવાર્ય થઇ પડે છે ઉપરની નોંધ માત્ર વસ્તુસ્થિતિના દિગ્દર્શનરૂપ છે, કેળવાયેલા વર્ગને ઉપાલંભરૂપ નહિ. પરંતુ કદાચ ખર્ચ સંબંધમાં કેળવાયેલા વર્ગની સ્થિતિ લાચાર લાગે છે તો કમાણીમાં તેની સ્થિતિ શોચનીય જણાય છે. ખર્ચ તો દિવસે દિવસે વધતોજ જાય છે. ધંધામાં સરસાસરસી પણ વધતીજ જાય છે. છતાં અફસોસની વાત છે કે આપણો ભણેલો વર્ગ માત્ર ટુંક પગારની નોકરીઓ પાછળ વલખાં મારે છે, અને દેશના ઉદ્યોગો અને વ્યાપાર તરફ તેનું ધ્યાન બિલકૂલ ખેંચાતું નથી. જે દેશમાં માત્ર પાંચ સાત અંગ્રેજી ધોરણ ભણેલા વિદ્યાર્થી કોઇ વેપારીની દુકાને બેસી વ્યાપાર કરતાં શરમાય તે દેશનું આર્થિક ભવિષ્ય ઘણું ચિંતાભરેલું છે એમ અમારૂં માનવું છે. જે દેશના કેળવાયેલા લોકો માટે વ્યાપારમાં અને ઉદ્યોગોની ખીલવણીમાં પૂરતું સ્થાન ન હોય તે દેશની આર્થિક વ્યવસ્થા ઘણી ભૂલભરેલી હોવી જોઇએ. જે દેશનો સુશિક્ષિત વર્ગ દેશના વેપાર ખીલવવામાં, દેશના ઉદ્યોગોનો વિકાસ કરવામાં, દેશનું ધન વધારવામાં, દેશની આર્થિક આબાદી કરવામાં

સહાયભૂત ન થાય અથવા સહાયભૂત થવા લલચાય નહિ, તે દેશની કેળવણીમાં અતિ ગંભીર ખામી હોવી જોઇએ, તે દેશની ઉછરતી પ્રજા અતિ ગંભીર પક્ષાઘાતથી પીડાતી હોવી જોઇએ. અમારો એવો અભિપ્રાય છે કે હિંદુસ્તાન આ દુર્દશામાં આવી પડયો છે, અને તેને લીધેજ આ દેશમાં ભણેલા ભીખારીઓની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે. અને જો આ સ્થિતિ એકદમ અટકાવવાને આપણે ઉદ્યત નહિ થઇએ, અને લાંબો સમય હાથ જોડીને બેસી રહીશું તો હિંદના સુશિક્ષિત લોકોનું, હિંદની કેળવણીનું અને હિંદના આર્થિક મામલાનું ભવિષ્ય ઘણું ચિંતાભરેલું સમજવાનું છે.

—" હિન્દુસ્થાન, " અગ્રલેખ,

તા. ૧૪ ૪-૧૫.

[૫૪]

એકજ વસ્તુ આવશ્યક.

ગઇ કાલે " ગુર્જર સભા " માં બાબુ હેમચંદ્ર સરકારે ' એકજ વસ્તુ આવશ્યક " એ વિષય ઉપર એક ઘણું અસરકારક ભાષણ આપ્યું હતું. મિ૦ નટરાજને પ્રમુખસ્થાન લીધું હતું, અને એમણે પણ બહુ મહત્ત્વના વિચારો દર્શાવ્યા હતા. બાબુ હેમચંદ્ર સરકારનું કહેવું એમ હતું કે આપણે ત્યાં કેળવણી છે, ઉદ્યોગ છે, વિદ્યાભ્યાસ છે, બુદ્ધિશાળી પુરૂષો છે, સુધારકો છે, ધર્મ છે, નીતિ છે, અને છતાં આપણે પશ્ચિમ જેટલી પ્રગતિ કરી શકતા નથી તેનું કારણ એજ કે આપણામાં હૃદય નથી–અંતઃકરણ નથી. કલકતા, મુંબાઈ અને મદ્રાસ યુનિવર્સિટીઓ દર વર્ષે હજારો ગ્રૅજ્યુએટો બહાર પાડે છે, અને એ ગ્રૅજ્યુએટોની સંખ્યા ઑક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી કરતાં પણ વધારે છે, છતાં ઑક્સફર્ડે જે વિચારકો અને શોધકો દુનિઆને આપ્યા છે તેનો હજારમો ભાગ પણ આપણી યુનિવર્સિટીઓ આપી શકી નથી. વિષયોની માહિતીમાં આપણા ગ્રૅજ્યુએટો ઑક્સફર્ડના ગ્રૅજ્યુએટો કરતાં બિલકુલ ઉતરતા નથી, એટલું જ નહિ પણ તેઓના કરતાં કેટલેક દરજ્જે ચહડિયાતા છે. તથાપિ વિચારશકિતમાં અને અપૂર્વ રચનાશકિતમાં ઑક્સફર્ડ સર્વને હેરત પમાડે છે ત્યારે આપણે તેમાં શૂન્ય છીએ. બાબુહેમચંદ્ર સરકારના અભિપ્રાય પ્રમાણે આપણી કેળવણી એક મોટી નિષ્ફળતા છે. તેવીજ રીતે આપણે છેલ્લાં પચાસ વર્ષ થયાં સંસાર સુધારાની વાતો કરીએ છીએ, પરતુ તેમાં પણ કાંઇ પણ જાણવા જેવા સુધારો થયો હોય એમ દેખાતું નથી.

આ અનિષ્ટ સ્થિતિનું મૂળ કારણ એ કે સદેહ અને શંકાનો આર્યન ગુણ આપણામાં એટલો બધો પ્રધાન છે કે આપણે કાંઇ

પણ બાબતમાં નિશ્ચયાત્મક થઇ શકતા નથી એમ મિ૦ સરકારનું છે. સેમેટિક પ્રજાની ખાસિયત એ છે કે તેઓ સર્વ બાબતો નિશ્ચયાત્મક દૃષ્ટિથીજ જુએ છે. આ ખરૂં અને આ ખોટું-આ કરવા જેવું અને આ નહિ કરવા જેવું-આ જાતની ચોકસ દૃષ્ટિ તેઓ રાખે છે, અને તે પ્રમાણે સત્વર પગલું ભરે છે ત્યારે આર્યન લોકો આ ખરૂં પણ હોય અને ખોટું પણ હોય—આ પણ સત્ય છે અને પેલું પણ સત્ય છે-એ પ્રમાણે સંદેહમાં ઝોંકા ખાધા કરે છે અને કાંઇપણ કાર્ય કરી શકતા નથી. મિ૦ સરકારે હિંદમાં જ્ઞાતિભેદો, ગંદીબી, દરિદ્રતા, ક્લેશમયતા, પરતંત્રતા, આદિ અનેક શોચનીય તત્ત્વોનું દિગ્દર્શન કરાવી જણાવ્યું હતું કે આપણે ત્યાં હજુ કશી જાણવા જેવી પ્રગતિ થઇ નથી, અને આ નિરાશાજનક સ્થિતિ વસ્તુતઃ આપણી ધાર્મિક વૃત્તિ તદ્દન મંદ થઇ જવાથી ઉદ્ભવી છે. અને તેથી અત્યારે એકજ વસ્તુ આવશ્યક એ છે કે આપણે ત્યાં જીવંત ધર્મવૃત્તિ ઉત્પન્ન થવી જોઇએ, અને આપણાં અંતઃકરણો જાગૃત થવાં જોઇએ.

મિ૦ નટરાજને પોતાની ભાષણમાં જણાવ્યું હતું કે વસ્તુસ્થિતિ મિ૦ સરકાર માને છે તેટલી નિરાશાજનક નથી. આપણી કેળવણી તદ્દન નિષ્ફળ ગઇ છે એમ કોઇથી કહી શકાશે નહિ. માત્ર પચાસ વર્ષમાં એક પ્રજા કેટલું કરી શકે એ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે, અને એ વાત સ્મરણમાં રાખ્યા પછી આપણી પ્રગતિ તપાસીશું તો જણાશે કે આપણે સંતોષકારક રીતે આગળ વધ્યા છીએ. કદાચ ઑક્સફર્ડ અને કેમ્બ્રિજ જેવો દેખાવ આપણે કરી શકતા નહિ હોઇએ; પરંતુ ઑક્સફર્ડ અને કેમ્બ્રિજ સેંકડો વર્ષ થયાં સ્થપાયેલ છે તે ભૂલી જવાનું નથી. આપણે ત્યાં પશ્ચિમનું નવું વાતાવરણ લઇ આવ્યા પછી નવુંજ કાર્ય શરૂ થયું છે, અને તેથી તેનાં ખરાં પરિણામો માટે વિશેષ રાહ જાવી જોઇએ. તથાપિ અત્યારે પણ આપણે ત્યાં કેળવણી કે-તેહમંદ રીતે આગળ વધે છે એમ કહ્યા વિના ચાલશે નહિ, તેવીજ રીતે આપણા સાંસારિક રીતરિવાજોમાં પણ સંતો-

પકારક સુધારો થયો છે એમ કબુલ કરવું પડશે. અત્યારે કેટલી સંખ્યામાં વિધવા લગ્ન થાય છે એ સંસારસુધારાની પ્રગતિનું માપ નથી, પરંતુ હવે સંસારસુધારા સામે કેટલી વિરૂદ્ધતા છે એના ઉપરથીજ દેશમાં સંસ્કૃત કેટલી ફેલાતી જાય છે તે માપી શકાશે. થોડાં વર્ષ ઉપર પરસ્પર ભોજનઆદિ સંબંધી જે છીટછાટ હતી તે ઘણી ઓછી થઈ ગઇ છે એમ ઘણાઓનો અનુભવ છે.

બીજું એ પણ યાદ રાખવાનું છે કે આપણા દેશની ગંજાવર વસ્તીમાં મુઠ્ઠીભર માણસોએ કામ કરવાનું છે, અને તેથી પરિણામો જોઇએ તેટલી ત્વરાથી ન દેખાય, તે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ સર્વત્ર ચેતન, પ્રગતિ, જાગૃતિ, જોવામાં આવે છે તે નિઃસંશય છે. મિ૦ નટરાજનના મત પ્રમાણે ખરી આવશ્યક વસ્તુ અત્યારે ધર્મ નથી પરંતુ વિચાર અને આચારની એકતા છે. ધર્મ એ મનુષ્યના જીવનનો અતિ મર્મ ભાગ છે, અને તે મર્મ ભાગને ઇજા કર્યા વિના અસર કરવી બહુ મુશ્કેલ છે. પરંતુ આપણા ઉમદા વિચાર પ્રમાણે આચરણ આચરવાને આપણા લોકો બહાદુરીથી બહાર પડશે તો સફળતા વિશેષ થશે, અને અત્યારે એજ વસ્તુ આવશ્યક છે.

મિ૦ સરકાર તેમજ મિ૦ નટરાજન ઉભયના વિચારો ઉભય દૃષ્ટિથી સત્ય છે એમ અમે કહીએ તો અમારા ઉપર આર્યન લોકોની સંદેહવૃત્તિના [દુ] ર્ગુણનું આરોપણ મિ. સરકાર નહિં કરે એમ આશા રાખીએ છીએ. મિ૦ નટરાજનનો આશાવાદ કોઇ પણ રીતે વધારે પડતો હોય એમ અમે માનતા નથી. આપણા દેશની સ્થિતિ યથાર્થ રીતે અવલોકીશું તો ખાત્રી થશે કે આપણે ત્યાં કાર્યના તેમજ વિઘ્નોના ડુંગરો ઉભેલા છે. અને તે ડુંગરોને ઓળંગવામાં ઉચ્ચ શક્તિનો ઉપયોગ કરવો પડે તેમ છે. કરોડ માણસની પ્રજામાં થોડા હજાર કેળવાયેલા માણસો શી વિસાતમાં છે? વળી, આપણો દેશ પ્રથમથી જંગલી નથી, પરંતુ હજારો વર્ષની ઉચ્ચ સંસ્કૃતિ,

વિદ્યા કળા અને વિચારણા ધરાવે છે, તેથી નવા વિચારો અને નવી કેળવણી દાખલ કરવાં એનો અર્થ કોરા કાગળ ઉપર સહી કરવા જેવું નથી, પરંતુ જુની સંસ્કૃતિવાળાઓને યુક્તિથી સમજાવવાનું છે કે નવું વધારે સારૂ છે. આ દૃષ્ટિથી જોતાં આટલું પણ આપણે કરી શક્યા એ ઓછા સંતોષનું કારણ નથી.

પરંતુ મિ૦ સરકારને આટલાથી સંતોષ ન થાય તો તે સ્વાભાવિક છે. મિ. સરકાર ભાવનાસૃષ્ટિમાં વિહરનાર ગરૂડપક્ષી જેવા છે. પૃથ્વીની તળેટી ઉપર ધીમે ધીમે ચાલનારાં માણસોની પ્રગતિ એમના ધ્યાનમાં ન આવે તો એમનો દોષ નથી. એમને આકાશમાં ઉડવું છે, અને હિંદી પ્રજા એ જાતની ભાવના નહિં રાખે તો કોઇ દિવસ ઉડી નહિ શકે એ વાત ઉપર ભાર મુકવાની ખાસ જરૂર છે. જેટલી પ્રગતિ થઇ હોય તેથી અસંતુષ્ટ થઇ નિરાશામાં ગરકાવ થવાની જરૂર નથી. પરંતુ તેથી સંતોષ માની બેસી રહેવુ પણ પોસાય તેમ નથી હિંદુસ્તાનમાં હજુ ગરીબી, અંધકારમયતા, અજ્ઞાનતા, પરતંત્રતા, શિથિલતા અને જડતા એટલા મોટા પ્રમાણમાં છે કે તેને તોડવા માટે મહાભારત પ્રયત્નો કરવા પડશે. અને જ્યાં સુધી આપણે આપણી ભવિષ્યની ભાવના સમજવાને શક્તિમાન નહિ થઇએ ત્યાંસુધી એ પ્રયત્નો કરવાને આપણે ઉદ્યત નહિ થઇએ. આપણા પ્રત્યેક કાર્યમાં, આપણી પ્રત્યેક પ્રવૃતિમા, આપણા પ્રત્યેક વિચારમાં જોસ લઈ આવવાની જરૂર છે. એ જોસ ત્યારેજ આવશે કે જ્યારે વીર્યવતી કલ્પનાઓ કરવાને આપણે સમર્થ થઇશું. અને વીર્યવતી કલ્પના ત્યારેજ કરી શકીશું કે જ્યારે આપણને આપણા દેશમાં અને આપણા ભવિષ્યમા સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થશે. આપણે બહુ મોટા હતા અને છીએ એ કલ્પના બહુ ઉપયોગી નથી, પરંતુ આપણું ભવિષ્ય અતિ ઉજ્વલ થવાનું છે એ જાતની માન્યતા આપણા જીવનમાં વણાઈ જાય તોજ આપણા જીવનપ્રવાહમાં ચેતન અને વીજળી આવશે. ઉચ્ચ પ્રકારની આત્મશ્રદ્ધા એજ

વસ્તુ આવશ્યક છે એમ અમારૂં માનવું છે. આપણા બાપદાદાઓ બહુ મોટા હતા તેથી હવે આપણે સોડ તાણીને સૂઇ રહીએ એનું નામ આત્મશ્રદ્ધા નથી. પરંતુ આપણે જગતના નેતા થઇ શકીએ તેમ છીએ. બીજા દેશોના જેવું જવાહીર આપણે બતાવી શકીએ તેમ છીએ, આપણા સામાજિક જીવનમાં અખૂટ રસ છે, આપણી પ્રગતિ આપણાજ હાથમાં છે, આપણા દેશના હિતમાંજ દરેક ક્ષણ, દરેક વિચાર, દરેક શબ્દ અને દરેક કાર્ય યોજાવાં જોઇએ, અને દરેક દેશી પોતાનું સર્વસ્વ માતૃભૂમિને ચરણે નહિ ધરે તો આ મહાભારત કાર્ય ત્વરાથી પાર નહિ ઉતરે—આ જાતની તાલાવેલી, આ જાતનો અભિનિવેશ, આ જાતનું લક્ષ્યબિંદુ, આ જાતનો જીવન હેતુ, હિંદના એક છેડાથી બીજા છેડા સૂધી વ્યાપી જવાની અતિશય આવશ્યકતા છે.

[" હિન્દુસ્થાન " અગ્રલેખ,

તા. ૧૯-૩-૧૫]

[૫૫]

હિંદમાં કેળવણીની શકયતા

અને જરૂર.

હિંદમાં સને ૧૯૦૮ થી ૧૯૨૨ સુધી કેળવણીની પ્રગતિ ઉપર મિ૦ શાર્પના રિપોર્ટમાં એમ જણાવવામાં આવ્યુ છે કે હિંદુસ્તાનમાં કેળવણી લઇ શકે એવાં વિદ્યાર્થીઓ અને બાળકોની સંખ્યા આખી વસ્તીના પ્રમાણમાં માત્ર ૧૫ ટકા છે. આ ગણત્રીના આધારે સને ૧૯૧૩-૧૪ ના બંગાળના કેળવણી ખાતાના રિપોર્ટમાં જાહેર થયું છે કે બંગાળની ૪,૫૪,૮૩,૦૭૭ માણસોની વસ્તીમાં માત્ર ૬૮,૨૨, ૪૬૧ માણસો કેળવણી લઇ શકે તેવાં છે પરંતુ કેળવણી લઈ શકે તેવી વસ્તીની આ ગણત્રી ખોટી છે, અને ૧૫ ટકા કરતાં મોટી સંખ્યાનો આ ગણત્રીમાં સમાવેશ થઇ શકે તેમ છે એમ અમારૂં માનવું છે. પ્રથમ તો એટલી હકીકત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે એવા ઘણા દેશો છે કે જ્યાં નિશાળો કે કૉલેજોમાં અભ્યાસ કરનારાં બાળકોની સંખ્યા ત્યાંની વસ્તીના ૧૫ ટકા કરતાં વિશેષ છે. જો બીજા દેશોમાં કેળવણી લઇ શકે તેવી વસ્તી ૧૫ ટકાથી વધારે હોય તો હિંદુસ્તાનમાં તેથી ઓછી હોવી જોઇએ તેનુ કારણ શું? એટલુંજ નહિ, પરંતુ જે દેશોમાં અત્યારે ૧૫ ટકા કરતાં વધારે ભાગ કેળવણી લે છે તે દેશોમાં કેળવણી લઇ શકે તેવા સર્વ લોકો કેળવણીનો લાભ લે છે એમ નથી, પરંતુ હજુ પણ ત્યાં દિવસે દિવસે કેળવણીનો વધારે ફેલાવો થતો જાય છે, અને એ ફેલાવો સંપૂર્ણ થઇ ગયો છે એમ ત્યાં માનવામાં આવતુ નથી.

દાખલા તરીકે, અમેરિકાની સ્થિતિજ તપાસો. સને ૧૯૧૩ ના આંકડા લઇએ તો માલૂમ પડે છે કે યુનાઇટેડ સ્ટેટસમાં આખી વસ્તીના ૨૧ ૨૨ ટકા ત્યાંનાં કેળવણી ખાતાંનો ઉપયોગ કરે છે, અને મિસીસિપીના ભાગમાં ૨૭. ૨૮ ટકા લોકો કેળવણી લે છે. તેવીજ રીતે બીજા દેશો તરફ દૃષ્ટિ કરીશું તો જણાશે કે કોઇ પણ દેશમાં વધારેમાં વધારે માત્ર ૧૫ ટકાજ લોકો કેળવણી લઇ શકે એ વાત ભૂલભરેલી છે. ઠેઠ સને ૧૯૦૯ ની સાલમાં નૉર્વેમ માત્ર પ્રાથમિક કેળવણી લેનારાં બાળકોની સંખ્યા ત્યાંની વસ્તીના ૧૫. ૬ ટકા હતી. પ્રાથમિક કેળવણી લેનારાં છોકરાંની સંખ્યા ઑસ્ટ્રિયામાં વસ્તીના ૧૫.૩૩ ટકા છે, જર્મનીમાં ૧૬.૩૦ ટકા, ઈંગ્લંડમાં ૧૬.૯૪ ટકા સ્કૅાટલેન્ડમાં ૭.૧૪ ટકા આયરલાંડમાં ૧૬.૧૬ ટકા, હૅાલાંડમાં ૧૫.૪૨ ટકા, વિક્ટોરિયામાં ૧૭.૮૬ ટકા, નોવાસ્કોશિયામાં ૨૧.૧૨ ટકા, રશિયામાં ૩. ૬૭ ટકા, જપાનમાં ૧૩.૧૬ ટકા, અને બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનમાં ૧ ૮૯ ટકા ! આ સર્વ આકડાઓ લગભગ સને ૧૯૧૫ ના છે. ત્યારબાદ ઘણા દેશોમાં ઘણી પ્રગતિ થયેલી હોવી જોઇએ. આ ઉપરથી એટલુ તો સાફ દેખાય છે કે હિંદમાં વધારેમાં વધારે કેટલાં બાળકો કેળવણી લઇ શકે તેની ગણત્રી ઘણી ઓછી મૂકવામાં આવી છે.

હવે કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે જ્યાં સૂધી કેળવણીનો ફેલાવો અટકાવવામાં આવ્યો નથી ત્યાં સુધી વધારેમાં વધારે કેટલાં બાળકો કેળવણી લઇ શકે તેની ગણત્રી ઓછી મૂકવામાં આવી હોય તો પણ તેથી શી હાનિ થવાની છે ? અમે કહીએ છીએ કે હાનિ દેખીતી છે. ધારો કે હિંદુસ્તાનમાં એવો સમય આવ્યો કે જ્યારે વસ્તીનાં ૧૫ ટકા બાળકો કેળવણી લેવા મંડયાં હોય; તો પછી તે વખતે કેળવણી ખાતાંના અધિકારીઓ એમ કહેવાને લલચાય કે હવે વધારે શાળાઓ કે કૉલેજોની જરૂર નથી તો તે સ્વાભાવિક છે હમણાંજ કેળવણી ખાતાના વડાએ તેના ૧૯૧૩-૧૪ ના રિપોર્ટમાં

કહ્યું છે કે બંગાળમાં કેળવણી લઇ શકે તેવી પુરૂષ વસ્તીના પ્રમાણમાં, પુરૂષ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૪૨.૮૬ ટકા છે જ્યારે ખરી રીતે એવું કશું છેજ નહિ. વસ્તુતઃ હિંદમાં ૧૫ ટકાને બદલે ૩૦ ટકા વિદ્યાર્થીઓ કેળવણી લઇ શકે તેમ છે અને એ ગણત્રી પ્રમાણે બંગાળમાં કેળવણી લઇ શકે તેવી પુરૂષ વસ્તીના માત્ર ૨૧. ૪૩ ટકાજ અભ્યાસ કરે છે, એટલે કે બંગાળની બાળક અને તરૂણ પુરૂષ પ્રજાનો માત્ર પાંચમો ભાગજ કેળવણીનો આશીર્વાદ પામે છે! પરંતુ સરકારી કેળવણી ખાતાંની ગણત્રી પ્રમાણે તો હાલ છે તેથી બમણી કેળવણીની સંસ્થાઓ ઉભી થઇ જાય પછી નવી શાળાઓ કે કૉલેજોની જરૂર રહેતીજ નથી! એટલુંજ નહિ પરંતુ વાસ્તવિક રીતે દેશમાં કેળવણીની સ્થિતિ જેવી છે તેથી વિશેષ સારી માનવાને ઉપરની ભૂલભરેલી ગણત્રી કારણ આપે છે અને તેથી કેળવણી ખાતાનો ઉત્સાહ અને તેની પ્રગતિ જેટલા પ્રમાણમાં જોઇએ તેટલા પ્રમાણમાં દેખાતાં નથી.

પરંતુ મિ૦ શાર્પ હિંદુસ્તાનમાં કેળવણી લઇ શકે તેવી વસ્તી માત્ર ૧૫ ટકા જેટલીજ ગણે છે તેનું કંઇક કારણ સૂચવવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે કહે છે કે જે દેશના લોકોની મોટી સંખ્યા ખેતીવાડીનો ધંધો કરે છે ત્યાં કેળવણી લેવાની મુદત ઘણી ટુંકી હોય છે અને ત્યાં કેળવણીનું મોટું પ્રમાણ આવશ્યક નથી આ દલીલ પ્રમાણે તો જે દેશમાં લોકો શિકાર ઉપર પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતા હોય ત્યાં કેળવણી લેવાની મુદત હોઇ શકેજ નહિ અને ત્યાં કેળવણીનું કશું પ્રમાણ આવશ્યક હોયજ નહિ! આ જાતની દલીલ કેટલી ભૂલભરેલી અને અર્થરહિત છે તે આપોઆપ જણાઈ આવશે. યુનાઇટેડ સ્ટેટસ, ઇંગ્લંડ વિગેરે દેશોમાં ખેતીની કેળવણી કેટલા મોટા અને બહોળા પ્રમાણમાં અપાય છે તે મિ૦ શાર્પ ભૂલી ગયા હોય એમ જણાય છે ઇંગ્લંડનું અવલોકન કરીએ તો ત્યાં ખેતીવાડી અને તેને લગતાં શાસ્ત્રો અને કળાઓ સબંધી ઉંચામાં ઉંચી કેળવણી

આપનારી અનેક કેળવણી સંસ્થાઓ છે. ઑક્સફર્ડ, કેમ્બ્રિજ, વિક્ટોરિયા માંચેસ્ટર, લીડઝ, આદિ યુનિવર્સિટીઓ, અને નૉર્થ વેલ્સ, આર્મસ્ટ્રૉંગ ન્યુકૅસલ, રેડિંગ, વાઈ, કેંટ, આદિ કૉલેજોમાં ખેતીવાડી લગતી ઉંચી કેળવણી અપાય છે યુનાઇટેડ સ્ટેટસમાં વસ્તીનો ઘણો મોટો ભાગ ખેતીના ધંધા ઉપર પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે, અને ત્યાં ખેતીને લગતી કેળવણી આપનારી ૬૯ યુનિવર્સિટી અને કૉલેજો છે. જેમાની ૧૭ સંસ્થાઓ કાળા લોકને માટે છે જો અમેરિકાના જંગલી હબસી લોકોને ખેતીવાડીના અભ્યાસ માટે કૉલેજોની જરૂર હોઈ શકે તો પછી હિંદુસ્તાનમાં એ જરૂર શા માટે નથી અને આ દેશમાંજ કેળવણીની મુદ્દત ઓછી અને કેળવણીનું પ્રમાણ બહુ હલકું હોવું જોઇએ તે સમજી શકાતું નથી સને ૧૯૧૨-૧૩ માં યુનાઇટેડ સ્ટેટસમાં ખેતીને લગતી ૨૩૦૦ હાઇસ્કૂલો હતી, અને પ્રાથમિક શાળાઓની સંખ્યા અતિશય વધારે હતી. અને ખેતીની લગતી કળવણી એટલે સામાન્ય અને સાહિત્યવિષયક કેળવણીનો તેમાં સમાવેશ નથી એમ સમજવાનું નથી."

હવે, ફ્રાન્સ લઇએ. ત્યાં સને ૧૯૦૬ માં કામ કરનારી ૨,૦૭,૨૦,૮૭૯ ની વસ્તીમાં ૮૭,૭૭,૦૫૩, લોકો ખેતીનો ધંધો કરતા હતા. એટલે ફ્રાન્સ ખેતીનો દેશ છે એ ચોકસ છે. છતાં ત્યાં ૩ કરોડ અને ૯૦ લાખની વસ્તીમાં ૬૩,૬૩,૨૪૧ વિદ્યાર્થીઓ કેળવણી લેતા હતા. અને તે પણ કૉલેજો અને યુનિવર્સિટીઓમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓ બાદ કરતાં. આયરલૅાંડ ખેતીનો દેશ છે તે જગજાહેર છે છતાં ત્યાં પ્રાથમિક શાળાઓમાં અભ્યાસ કરનારાંઓની સંખ્યાં ૧૬.૧૬ ટકા છે છતાં હિંદમાં કેળવણીની શકયતા અને જરૂર જૂદા ધોરણ ઉપર અંધાય એ હિંદની બલિહારી છે! અમે આશા રાખીએ છીએ કે ભવિષ્યમાં આ વિષયમાં હિંદનું ધોરણ પશ્ચિમના ધોરણથી જૂદું પાડવામાં નહિ આવે.

---

[૫૬]

હિંદુસ્તાનમાં મોતની સજા.

છેવટે મિ. સ્વિફ્ટ મૅકનિલે ઇંડિયા ઑફિસ પાસેથી હિંદુસ્તાન માં મોતની સજા સબંધી વિગત મેળવી છે. એ વિગત ઉપર સર હેનરી કૉટને "ઇંડિયા" પત્રમાં ધ્યાન ખેંચનારી ટીકા કરી છે. ઇંડિયા ઑફિસ તરફથી જે વિગત પૂરી પાડવામાં આવી છે તે કમનશીબે ઘણી અધુરી છે. આ વિગતમાં જે ગુન્હેગારોને સેશન કોર્ટ તરફથી મોતની સજા ફરમાવવામાં આવી હતી તેની સંખ્યા આપવામાં આવી છે, પરંતુ જે ગુન્હેગારોની મોતની સજા છેવટે હાઇકોર્ટ તરફથી રદ કરવામાં આવી હતી તેઓની સંખ્યા આપવામાં આવી નથી. પરતુ બીજે ઠેકાણેથી એવી માહિતી મળી છે કે આ પ્રમાણે રદ કરવામાં આવતી મોતની સજાની સંખ્યા લગભગ ૩૦ થી ૪૦ ટકા છે. આ અતિ ઉપયોગી હકીકત ઇંડિયા ઑફિસે આપી નથી તે એક ગંભીર ખામી છે. તેમજ દેશનિકાલની સજા ફેરવીને કેટલાઓને મોતની સજા ફરમાવવામા આવી હતી તેની વિગત પણ મળી નથી, જો કે આ પદ્ધતિ હિંદમાં હયાતી ધરાવે છે તે ચોક્કસ છે.

બીજી વિગતોમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચનારી વિગત એ છે કે સને ૧૯ ૨ માં ૫૭ કહેવાતા ગુન્હગારો કે જેઓને કોર્ટ તરફથી નિર્દોષ ઠરાવી છોડી મૂકવામાં આવ્યા હતા તેઓની સામે સ્થાનિક સરકારે અપીલ કરી હતી અને તેમાં આઠ જણને મોતની સજા ફરમાવવામાં આવી હતી–મુંબઇમાં બે જણને, અને સંયુક્ત પ્રાંતમાં છ જણને. સને ૯૧૩ માં આ જાતની નિર્દોષ ઠરેલા ગુન્હેગારોની સામે ૨૩ અપીલ કરવામાં આવી હતી, પરંતુ તેને પરિણામે કોઇને મોતની સજા થઈ નહોતી. ૧૯૧૩ માં સીતાપુરના કેસ સંબંધી ચળવળ થઇ હતી તેની કંઇક સારી અસર થવા પામી હતી. ગયા વર્ષમાં

આશ્ચર્યની વાત છે કે મદ્રાસમાં આ પ્રકારની ૧૧ અપીલો સ્થાનિક સરકારે કરી હતી, ત્યારે મુંબઈમાં સને ૧૯૧૨ માં ૧૫ અપીલનો આંકડો ઘટીને સને ૧૯૧૩ માં શૂન્ય સુધી પહોંચ્યો હતો, અને બિહાર તથા ઓરિસામાં ૧૭ ની સંખ્યા ઘટીને ૧૯૧૩ ની સાલમાં માત્ર ૧ સુધી આવી હતી. સંયુક્ત પ્રાંતમાં પણ આ જાતની અપીલની સંખ્યા ૧૦ થી ઘટીને ૪ સુધી પહોંચી હતી. ખાસ જાણવા જેવી હકીકત એ છે કે બંગાળમાં આ જાતની અપીલ કોઈ વરસમાં કરવામાં આવીજ નહોતી, અને બંગાળમાં કદિ પણ આ પ્રકારની અપીલો થઈ છે કે નહિ તે શંકાસ્પદ છે.

મળેલી વિગત ઉપરથી હિંદના જુદી જુદી સેશન કોર્ટોનું વલણ મોતની સજા ફરમાવવા તરફ કેવું છે તેનો ઠીક ખ્યાલ આવે છે. ઈંડિયન પીનલ કોડનો એક દયાળુ કાયદો એવો છે કે જેથી મોતની સજાને બદલે કોર્ટ ધારે તો દેશ નિકાલની સજા ફરમાવી શકે છે. આ જાતની સત્તા ઈંગ્લંડના કોર્ટોને નથી. હવે, બંગાળમાં કે જ્યાંની ડીસ્ટ્રીક્ટ સેશન કોર્ટો ઉપર કલકત્તાની મજબૂત હાઇકોર્ટની સખ્ત દેખરેખ છે ત્યાં સને ૧૯૧૩ માં ૨૨૦ ગુન્હેગારો ખૂનના અપરાધી ઠર્યા હતા, પરંતુ તેઓમાંના માત્ર ૧૩ ટકાને મોતની સજા ફરમાવવામાં આવી હતી અને બાકીના ૮૭ ટકાને જન્મદેશનિકાલ કરવામાં આવ્યા હતા. ત્યારે બર્મા કે જ્યાં હાઈકોર્ટ બિલકુલ છેજ નહિ અને સિવિલ સર્વંટોની વગ નીચે કામ કરતી માત્ર નબળી ચીફ કોર્ટ છે ત્યાં રંગ જૂદોજ છે—ત્યાં ૨૫૮ ગુન્હેગારો ખૂનના અપરાધી ઠર્યા હતા, જેમાં ૬૦ ટકાને મોતની સજા અને માત્ર ૪ ટકાને દેશનિકાલની સજા કરવામાં આવી હતી! તેવીજ રીતે પંજાબમાં ૫૯ ટકાને ફાંસીએ ચ્હડાવવામાં આવ્યા હતા અને ૪૧ ટકા દેશનિકાલ થયા હતા. સંયુક્ત પ્રાંતમાં ૫૪ ટકાને ફાંસી અને ૪૬ ટકાને દેશનિકાલની સજા થઈ હતી. પંજાબની ચીફ કોર્ટ બર્માની કોર્ટની લગભગ લાગનમાજ છે અને કલકત્તા હાઇકોર્ટ કરતા સંયુક્ત પ્રાંતની હાઇકોર્ટની આબરૂ જૂદા પ્રકારની છે, જો કે

તે ચીફ કોર્ટ કરતાં વધારે સારી છે. મદ્રાસ અને મુંબઈ હાઇકોર્ટો લગભગ કલકત્તા જેવી છે, જો કે તેમાં પણ થોડા ફરક છે. મદ્રાસમાં ૩૩ ટકાને મોતની સજા અને ૬૭ ટકાને દેશનિકાલની સજા ફરમાવવામાં આવી હતી. મુંબઇમાં ૩૫ ટકા ફાંસીના અને ૬૫ ટકા દેશનિકાલના હતા.

જુદી જુદી સેશન કોર્ટોમાં જે જે ગુન્હેગારો સામે ખૂનના આરોપો સને ૧૯૧૩ માં ઘડવામાં આવ્યા હતા તેમાંના ૫૦ ટકાને નિર્દોષ ઠરાવી છોડી મૂકવામાં આવ્યા ! બંગાળ સંયુક્ત પ્રાંત અને પંજાબમાં આ જાતની સંખ્યા લગભગ સરખીજ છે. પરંતુ મદ્રાસમાં આ પ્રમાણે ૬૫ ટકા નિર્દોષ ઠર્યા હતા, બર્મામાં ૪૪ ટકા, અને મુંબઈમાં ૩૬ ટકા. કોર્ટની અને પોલિસના જૂલ્મની હાડમારી તેમજ જીંદગીની દહેશત અને ભીતિ નિર્દોષ માણસોને આ પ્રમાણે સહન કરવી પડે છે તેઓની સંખ્યા ચમકાવનારી છે ! આટલાં બધાં નિર્દોષ માણસોની જીંદગીઓ જોખમમાં મુકાવનાર પોલિસની વર્તણુક ઉપર શું કહેવું તે સમજી શકાતું નથી. આ જાતની પોલિસ પદ્ધતિ હિંદુસ્તાનમાં અતિ વિચિત્ર અને ભયંકર છે. સર્વ ગુન્હાઓ તપાસીશું તો જણાશે કે લગભગ દરેક પ્રાંતમાં સર્વ આરોપોમાં આરોપીઓનો મોટો ભાગ કોર્ટ અને પોલિસની હાડમારી અને ત્રાસદાયક ચિંતા ભોગવ્યા પછી નિર્દોષ ઠરે છે. માત્ર બંગાળમાં આ સ્થિતિ ઓછા પ્રમાણમાં છે. પરંતુ સંયુક્ત પ્રાંત અને પંજાબની સ્થિતિ અતિ ગંભીર છે. દાખલા તરીકે પંજાબમાં સને ૧૯૧૨ માં ૨,૧૮,૫૦૪ ગુન્હેગારોને નિર્દોષ ઠરાવી છોડી મુકવામાં આવ્યા હતા, ત્યારે જેઓ ઉપર ગુન્હા સાબીત કરવામાં આવ્યા હતા અને સજા ફરમાવવામાં આવી હતી તેઓની સંખ્યા માત્ર ૭૫,૩૪૨ હતી. અમે આશા રાખીએ છીએ કે આ ગંભીર અને ચિંતા ઉપજાવનારી સ્થિતિ સુધારવાને નામદાર સરકાર પગલાં ભરશે

[" હિન્દુસ્તાન, " તા. ૧૬-૪-૧૫.]

[૫૭]

મુંબઈની જાહેર સંસ્થાઓ જીવ વિનાની કેમ છે?

મુંબઇની જાહેર જીંદગીનું જેઓએ યથાર્થ અવલોકન કર્યું હશે તેઓને જણાયા વિના રહ્યું નહિ હોય કે આપણી જાહેર સંસ્થાઓમાં જે ચેતન અને ઉત્સાહ જોઇએ તે બહુ ભાગ્યેજ દેખાય છે. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે ન્હાની ન્હાની જ્ઞાતિઓનાં કેટલાંક ન્હાનાં મંડળોમાં જે ઉત્સાહ દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે મોટાં ખાતાંઓમાં દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. મુંબઇ શહેર અતિ મોટા અને ગંભીર પ્રસંગો વિના જાગૃત થતું નથી તે તેની બલિહારી છે. ખાસ ચોંકાવનારા અથવા ગંભીર સંજોગો ઉભા થાય છે ત્યારેજ મુંબઇની મોટી જાહેર સંસ્થાઓમાં ગત કે ચેતન જોવામાં આવે છે. નહિતર, મુંબઇમાં કોઇ અજાણ્યા મુસાફરો આવે તો તેઓને એમજ જણાય કે મુંબઇમાં જાહેર જીવન છેજ નહિ, અથવા તો જાહેર પ્રશ્નો મુંબઇમાં ઉભા થતાજ નથી. અહીં જાહેર સંસ્થાઓ એટલે કે સરકારી કે સત્તાગળાઓનાં ખાતાંઓ સમજવાનાં નથી. કારણ કે જો એમ હોય તો પછી આપણી કૉરપોરેશન નિશ્ચેતન છે તે કહી શકાયજ કેમ? હજુ બે દિવસ પહેલાંજ એ જીવતી જાગતી સભામાં વિદ્વાન સભાસદો ગાળાગાળી ઉપર આવ્યા હતા! તેટલા માટે અમે જાહેર સંસ્થાઓ એટલે કે લોકો તરફથી ચાલતાં જાહેર મંડળો કહેવા માગીએ છીએ

આવાં મંડળોની સભાઓ આખા વરસમાં કોઇકજવાર મળે છે અને મળે છે ત્યારે ગણ્યા ગાંઠ્યા ગૃહસ્થોજ તે સભાઓને શોભાવે છે. બૉમ્બે પ્રેસિડન્સી ઍસોસિએશન, પ્રેસિડન્સી રિફૉર્મ ઍસોસિએશન, અને બીજાં અનેક મંડળોની આવી શોચનીય સ્થિતિ છે તે કોઇથી

અજાણ્યું નથી. ત્યારે આ પ્રકારની જડતાનું કારણ શું ? કાં તો સંસ્થાઓની જરૂર નથી અને કાંતો જે જરૂર પૂરી પાડવાને આ સંસ્થાઓ ઉભી થાય છે તે જરૂર તે પૂરી પાડી શકતી નથી એટલું તો ચોક્કસ છે કે આપણે ત્યાં ઘણા થોડા લોકો હજુ જાહેર જીવનનો મર્મ સમજે છે. જાહેર જવાબદારી બજાવવાને બહુ જુજ હિંદીઓ ઉત્સુક છે દેશની કે પ્રજાના અમુક ભાગની ઉન્નતિ અર્થે આત્મત્યાગ કરવો અથવા કંઇક મહેનત ઉઠાવવી તે દરેક પ્રજાજનની પવિત્ર ફરજ છે એ ખ્યાલે લોકોના મગજમાં ભાગ્યેજ પ્રવેશ કર્યો છે છતા થોડા છુટા છવાયા ઉત્સાહી લોકો જાહેર સેવા અર્થે સંસ્થાઓ સ્થાપે છે અને પરિણામે એ સંસ્થાઓના ઉદ્દેશો પાર ઉતારવાને ઉત્સાહી કાર્યકર્તાઓ મળતા નથી એટલે આ સંસ્થાઓ શુષ્ક અને જડ બની જાય છે. જાહેર જીવનમાં ખરેખરો રસ લેનારા કેટલા મુંબઇનિવાસીઓ હશે ? અમે માનીએ છીએ કે આંગળીનાં ટેરવાં ઉપર ગણાય તેટલાજ

સભાઓમા બનીઠનીને સારા લેબાસમાં હાજરી આપનારાઓની સંખ્યા કોઇ કોઇ મોટે પ્રસંગે મોટા હૉલમાં સારી દેખાય છે. પરંતુ તે ઉપરથી મુંબઇના જાહેર જીવનમાં રસ લેનારા અને જાહેર જીંદગીને આવશ્યક માનનારાની સંખ્યા તેટલી મોટી માનવી તે ભૂલ ભરેલું છે. હા મુંબઇની કલબો, જીમખાના, ગમ્મત રમતનાં ખાતાં. એ મનપાનના મેળાવડાઓ, આદિમાં મુંબઇગરાઓની મોટી મેદની થાય છે પરંતુ જ્યારે આપણા જાહેર પ્રશ્નોનો ગંભીર વિચાર કરવા અને જાહેર જવાબદારીનો માત્ર પોતાની હાજરીથી થોડો પણ બોજો ઉઠાવી લેવા માણસોની શોધ થાય છે ત્યાર કોઇ નજરે પડતા નથી. આનું મૂળ કારણ એજ કે આપણા સામાન્ય શહેરીઓ તો શું પરંતુ આપણા કેળવાયલા વિદ્વાનો પણ જાહેર જીંદગીની કિંમત અને જરૂરિયત સમજતા નથી. અને જ્યાં જ્યાં તેઓ હાજરી આપે છે અથવા બીજી કોઇ રીતે ભાગ લે છે ત્યાં ત્યાં બહુ અંશે દેખાદેખીને લીધે, અથવા શરમથી દબાઇને. અથવા બીજુ કાંઇ

ઉપયોગી કામ નહિ હોવાથી જોવામાં આવે છે. પરંતુ ખાસ ફરજ તરીકે, જીવનની આવશ્યકતા તરીકે, દેશદાઝને લીધે, અથવા અંતરની ચિંતાને લીધે, તેમાંના ઘણા થોડા લોકો જાહેર સંસ્થાઓના સભાસદ થાય છે અથવા તો જાહેર હીલચાલોમાં પોતાનો હિસ્સો આપે છે.

આવી સ્થિતિમાં મુંબઇની જાહેર સંસ્થાઓ જીવ વિનાના હોય તેમાં આશ્ચર્ય શું ? સમસ્ત હિંદમાં અથવા આપણા પ્રાંતમાં અમુક ઉપયોગી પ્રશ્ન ઉભો થયો હોય ત્યારે અમુક અમુક સંસ્થાએ અમુક ઠરાવો પસાર કરવાજ જોઇએ, એવા રવૈયાને આધીન થઇને મુંબઇની ઘણી સંસ્થાઓ કોઇ કોઇવાર પોતે જીવતી છે એમ જાહેરમાં દેખાવ કરે છે. પરંતુ દેશના નહાના મોટા સર્વ ઉપયોગી પ્રશ્નોનો કાળજીથી અભ્યાસ કરવો, તેની ઉત્સાહપૂર્વક ચર્ચા કરવી અને તેનો યથાર્થ નિર્ણય લઇ આવવા માટે કાર્યસાધક પગલાં ભરવાં, એ જાતની ચસ્લુ અને ચેતનવતી પ્રવૃત્તિ બહુ થોડી સંસ્થાઓમાં જોવામાં આવે છે. અને જ્યાંસૂધી આપણી ઉછરતી જુવાન પ્રજાનું વળણ જાહેર જીંદગી તરફ ઉદાસીન, બેદરકાર અને તિરસ્કારભરેલું કાયમ રહેશે ત્યાંસુધી આપણી જાહેર સંસ્થાએ કે આપણું જાહેર જીવન ખરી જાગૃતિના ખ્યાલ આપે તે આશા વ્યર્થ છે. મુઠીભર વૃદ્ધ દેશભક્તોએ આપણા જાહેર જીવનમાં જે હિસ્સો આપ્યો છે તેથી અ પણે શોભીએ છીએ, અને તેથીજ હજુ પણ આપણે કંઇક જીવતા દેખાઇએ છીએ. પરતુ હજુ પણ એ નરવીરો ઉપર સર્વ જવાબદારી છોડી દેવી અને તેઓને એકલે હાથે તરફડિયાં મારવાં દેવાં તે મુંબઇની જુવાન પ્રજાને કોઇ રીતે શોભાભરેલું નથી અને મુંબઇના જાહેર જીવનને વિનાશકારક છે અમે આશા રાખીએ છીએ કે મુંબઇના કેળવાયેલા અને જુવાન શહેરીઓ જાહેર જીવનની જવાબદારી હવે સમજશે અને મુંબઇની જાહેર સંસ્થાઓમાં જીવ મૂકવાને પ્રયત્ન કરી પોતાનું જીવતર સફળ કરશે.

[હિન્દુસ્થાન—અગ્રલેખ,
તા. ૧૩–૨–૧૫]

[૫૮]

આપણી શિક્ષણ પદ્ધતિમાં દેશી ભાષાનું સ્થાન.

વાઇસરોયની કાઉન્સીલમાં મિ૦ રાયનિંગરે દેશી ભાષાદ્વારા માધ્યમિક કેળવણી આપવા સંબંધી જે ઠરાવ રજુ કર્યો હતો તે જો કે અમુક ચર્ચા પછી પાછો ખેંચી લેવામાં આવ્યો હતો, તથાપિ આ પ્રશ્ન એટલો બધો મહત્ત્વનો છે કે તે સંબંધી સવિસ્તર ચર્ચા આવશ્યક છે. અલબત્ત, કેટલાક લોકપ્રતિનિધિઓએ આ ઠરાવની સામે વિરૂદ્ધતા બતાવી હતી, પરંતુ તેથી તેઓ આ પ્રશ્નમાં આખા દેશ તરફથી બોલતા હતા એમ માનવાને કારણ નથી. એટલુંજ નહિ પરંતુ અંગ્રેજી કેળવણી પામેલા આખા વર્ગના પ્રતિનિધિઓ તરીકે તેઓના વિચાર દર્શાવવામાં આવ્યા હતા એમ પણ કહી શકાશે નહિ. આ અતિ ઉપયોગી પ્રશ્ન સંબંધી આખા દેશમાં ભિન્ન ભિન્ન મત છે.

અંગ્રેજી ભાષાથી હિંદને અતિ મોટો લાભ થયો છે, અને ભવિષ્યમાં અંગ્રેજી ભાષા વિના આ દેશને ચાલે તેમ નથી એ સંબંધી બહુ મતભેદ હોય એમ અમે માનતા નથી, જો કે કેટલાક જુના વિચારના લોકો એમ કોઇ કોઇ વાર બોલી ઉઠે છે કે કેટલોક અનર્થ અંગ્રેજી ભાષાને આભારી છે ! પરંતુ આ પાછલો વર્ગ ગભીર વિચારથી આમ કહેતો હોય એમ માનવાને કારણ નથી. હવે અંગ્રેજી ભાષાની ઉપયોગિતા સ્વીકારવી તે એક વાત છે, અને તેની ખાતર દેશી ભાષાઓને તિલાંજલિ આપવી તે બીજી વાત છે. અંગ્રેજી ભાષાની સાથે દેશી ભાષાઓનો વિકાસ કરવાને આપણે પૂરતો પ્રયત્ન કર્યો હત તો અત્યારે આ પ્રશ્ન ઉભો થાતજ નહિ. પરંતુ અફસોસની વાત છે કે જ્યારે આપણી શાળાઓ અને આપણાં વિશ્વવિદ્યાલયો

અંગ્રેજી ભાષા પાછળ અથાગ શ્રમ લઇ રહેલ છે, ત્યારે આપણી દેશી ભાષાઓનો ભાવ પૂછાતોજ નથી. જ્યાંસુધી શાળાઓમાં અને યુનિવર્સિટીઓમાં અમુક ભાષાને યોગ્ય સ્થાન મળ્યું ન હોય ત્યાંસુધી એ ભાષાની જોઇએ તેવી સમૃદ્ધિ થવી મુશ્કેલ છે. આ કારણથીજ ઑનરેબલ મિ૦ રાયનિંગરે ઉપર્યુક્ત ઠરાવ રજુ કર્યો હતો.

આ ઠરાવ બહુ નમ્ર હતો, છતાં તેની સામે જે સખ્ત વિચારો દર્શાવવામાં આવ્યા છે તે જોઇને અમને આશ્ચર્ય થાય છે. અંગ્રેજી સાતમા ધોરણ સૂધી માતૃભાષામાં શિક્ષણ આપવામાં આવે અને છતાં અગ્રેજીને બીજી ભાષા તરીકે ફરજિયાત૦ રાખવામાં આવે તેમાં અમારા મિત્ર "સાંજ વર્તમાન" જણાવવાની હિમ્મત કરે છે તેમ "દેશમાં મોટો અસંતોષ ફેલાશે" તેનું કારણ શું તે સમજી શકાતું નથી. એટલુંજ નહિ, પણ મિત્ર "સાંજ વર્તમાન" જણાવે છે કે "તકરાર ચાલી હતી તે ઉપરથી એટલું તો ખુલ્લું પુરવાર થાય છે કે દેશનો મોટો ભાગ આવા ફેરફારની સામે સખત લાગણી ધરાવે છે"! ધન્ય છે "સાંજ વર્તમાન" ની તર્કશક્તિને અને અનુમાન શક્તિને! સાડાસાત મેંબરોએ અને "સાંજ વર્તમાન" મળીને સાડા આઠ વ્યક્તિએ વિરૂદ્ધતા બતાવી તેટલું અમે જાણીએ છીએ, પરંતુ તે ઉપરથી "દેશનો મોટો ભાગ" વિરૂદ્ધ છે એમ કહેવું તે માફ ન કરી શકાય તેવી અત્યુક્તિ છે. અંગ્રેજી ભાષાથી આપણી ઉન્નતિ થઇ છે તેથી આપણી માતૃભાષાથી આપણી અવનતિજ થવી જોઇએ એ ન્યાયશાસ્ત્ર ક્યાંનું? "સાંજ વર્તમાન" આખા જગતમાં એવો એક પણ સુધરેલો કે કુધરેલો દેશ બતાવશે કે જ્યાં માતૃભાષાદ્વારા સર્વ શિક્ષણ આપવામાં આવતું ન હોય? હિંદની કેટલીક ભાષાઓ હજુ અમુક વિષયોને માટે પૂરતી ખીલેલી અને અપ-ટુ-ડેટ નહિ હોય તે અમે કબૂલ કરીએ છીએ. પરંતુ અમારા મિત્ર ખીલવવાની બહુ વાત કરતા નથી, પરંતુ અંગ્રેજી, અંગ્રેજી, અને અંગ્રેજીનોજ પોકાર કરી રહ્યા છે!

પરંતુ અંગ્રેજીને દેશવટો આપવાનુ કહે છે કોણ? કેટલાક પારસીભાઇઓ બાળકોને ધાવણમાંજ અંગ્રેજીનો ડોઝ દેવા મંડ્યાં છે તેમ આખી હિંદી પ્રજા કરે તોએ અમને વાંધો નથી. પરંતુ તેની સાથે માતૃભાષાનો નાશ શા માટે કરવો જોઇએ? હજુ યુનીવર્સિટીમાં માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપવાનો સવાલ ઉભો થયો નથી, પરંતુ માધ્યમિક શાળાઓમાં માતૃભાષાનો ઉપયોગ કરવાની વાત આવે છે ત્યાં આટલો ખળભળાટ થઇ રહે છે! પરંતુ અમારી ખાત્રી છે કે જ્યાં સુધી માતૃભાષાની ખીલવણી ઉંચા પ્રકારની નહિ થાય ત્યાંસુધી દેશનું સાહિત્ય નિર્જીવ, નિર્માલ્ય, અને નિઃસત્વ રહેવાનું; અને જ્યાં સુધી દેશનું સાહિત્ય શૂન્ય હશે ત્યાં સુધી આખી પ્રજા સંસ્કારી, કેળવાયલી, અને પ્રગતિના માર્ગ ઉપર ચાલનારી થાય તે આશા વ્યર્થ છે.

"સાંજ વર્તમાન" હિંદમાં એક ભાષા સંબંધી મોટું ભાષણ આપે છે, પરંતુ તેના સ્મરણમાં છે ખરૂં કે ૩૧ કરોડ માણસની વસ્તીમાં માત્ર ૧૦ લાખ માણસોજ અંગ્રેજી જાણે છે? અને લગભગ પાંચ કરોડ માણસો બંગાળી બોલે છે, સાત કરોડ માણસો હિંદી બોલે છે, બે કરોડ મરાઠી બોલે છે, અને સવા કરોડ ગુજરાતી બોલે છે તેઓનું શું? સામાન્ય વ્યવહારને માટે દેશના મોટા ભાગમાં હિંદી વપરાય છે. અને અંગ્રેજી ભણેલાઓમાં અંગ્રેજી સામાન્ય ભાષા હોય તેની સામે અમને કશો વાંધો નથી. એટલુંજ નહિ પરંતુ આપણા દેશમાં દિનપ્રતિદિન અંગ્રેજીનો પ્રચાર વિસ્તાર પામે એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ. પરંતુ તે સાથે આપણે આપણી માતૃભાષાઓ ખીલવવાની છે, અને દરેક પ્રાંતને પોતાની ભાષાનો વિકાસ કરવાની છુટ તેમજ અનુકૂળતા આપવાની છે. તેથી પ્રજાકીય એકતા થવામાં કોઇ જાતનો બાધ આવે એમ અમે માનતા નથી. કદાચ યુનિવર્સિટી શિક્ષણક્રમને પહોંચી વળવા જેટલી કેટલીક દેશી ભાષાઓ ખીલેલી નહિ હોય, તો પણ માધ્યમિક શાળાઓ માટે દેશી ભાષાઓ ચાલી

ન શકે એ અમે સ્વીકારતા નથી. અલબત્ત, બીજગણિત, ભૂમિતિ, રસાયણશાસ્ત્ર, પ્રાણીવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યનીતિશાસ્ત્ર, આદિ અનેક વિષયો ઉપર અંગ્રેજી ભાષામાં સંખ્યાબંધ અને ઉંચાં પુસ્તકો છે અને દેશી ભાષામાં નથી. પરંતુ એ સર્વ બંગાળી, હિંદી, મરાઠી, ગુજરાતી, તામિલ કે તેલુગુ ભાષામાં યથાર્થ રીતે ઉતારી નજ શકાય એમ માનવું બેહુદું છે. આ સર્વ ભાષાઓનો ભંડોળ સારો છે, વળી તામિલ અને તેલુગુ સિવાય બીજી ભાષાઓને સંસ્કૃત જેવી સંપૂર્ણ અને ઉત્તમ ભાષાનો મોટો આધાર છે. ઉપરાંત, અંગ્રેજી ભાષાના કેટલાક પ્રયોગ દેશી ભાષાઓમાં પ્રચલિત થઇ ગયા છે અને થતા જાય છે, એટલે એ દિશામાં મુશ્કેલી ઓછી થતી જાય છે.

અફસોસની વાત છે કે "સાંજ વર્તમાન" જેવા કેટલાક પોતાની માતૃભાષાની શકયતા, ઉપયોગિતા અને અનિવાર્યતા સમજી શકતા નથી. દેશી ભાષાઓના વિરોધીઓની દલીલો કેટલીકવાર આળસ ઉપરજ અવલંબેલી હોય છે. "હવે કોણ દેશી ભાષા સુધારવા બેસે? ચાલતી હય વો ચાલને દો"—આ જાતનું વળણ ઘણીવાર જોવામાં આવે છે, પરંતુ ભાષા એ દેશનો મહા પ્રશ્ન છે; માત્ર અમુક વર્ગની ખુશી ઉપર તેનો નિર્ણય થઇ શકશે નહિ; પરંતુ સમસ્ત દેશના હિત પ્રમાણેજ તેનો નિકાલ કાઢવો જોઇશે. છેવટે અમે એટલુંજ કહીશું કે અંગ્રેજી ભાષા માટે અમને બહુ માન છે, તે ભાષા આપણા દેશમાં કાયમ રહેવી જોઇએ એમ અમારો અભિપ્રાય છે, અંગ્રેજી ભાષાનો દેશમાં વિસ્તાર થવો જોઇએ એવો પણ અમારો મત છે, તથાપિ દેશી ભાષાઓના સંપૂર્ણ વિકાસ વિના સમસ્ત દેશમાં સંસ્કૃતિ ફેલાવાની નથી, તેના વિના આખા હિંદમાં જાગૃતિ અને ચેતન આવવાનાં નથી, અને શાળાઓમાં દેશી ભાષાઓને વધારે યોગ્ય સ્થાન આપ્યા વિના આ વિકાસ થવાનો નથી એમ અમારૂં દઢ માનવું છે.

—[" હિન્દુસ્તાન, "—અગ્રલેખ,

તા. ૨૨–૩–૧૫]

[૫૯]

હિંદુ યુનિવર્સિટી.

હિંદુસ્તાનની ભવિષ્યની કેળવણીમાં હિંદુ યુનિવર્સિટી ખાસ અગત્યનો પાઠ ભજવશે એમ કહેવામાં અત્યુક્તિ નથી એમ અમે માનીએ છીએ. હજારો વર્ષ થયાં પોષાયેલી અને સમૃદ્ધ થએલી હિંદુ સંસ્કૃતિને પ્રકાશિત અને ઉત્તેજિત કરવાને હિંદુ યુનિવર્સિટીનો પાયો નાંખવામાં આવ્યો છે.' આ અતિ વિશાળ અને ઉપયોગી સંસ્થાને જન્મ આપવા માટે પંડિત મદન મોહન માલવિયા, મિસીસ એસંટ, દર્ભંગાના મહારાજા અને પંડિત સુંદરલાલને ધન્યવાદ ઘટે છે. ગયા સોમવારેજ હિંદુ યુનિવર્સિટી બિલ વાઇસરોયની કૌંસિલમાં સર હારકોર્ટ બટલરે રજુ કર્યું હતું. છેવટે હિંદુ પ્રજાના મોટા ભાગની મહેચ્છાએ આ પ્રમાણે ચોક્કસ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે તે આનંદની વાત છે.

અલબત્ત સરકાર તરફથી આ બિલ પ્રમાણે હિંદુ યુનિવર્સિટીને તેના વહીવટમાં બને તેટલી સ્વતંત્રતા આપવામાં આવી છે, તે છતાં તેથી પણ વિશેષ છુટ આ મહાન યુનિવર્સિટીને આપી ન શકાય તેમ અમે માનતા નથી. પરંતુ સર હારકોર્ટ બટલર આપણને ખાત્રી આપે છે કે જે અંકુશો સરકારે પોતાના હાથમાં રાખ્યા છે તે અંકુશોનો ઉપયોગ કોઇ અનિવાર્ય પ્રસંગેજ કરવામાં આવશે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે નામદાર સરકાર તરફથી આપવામાં આવેલી આ ખાત્રી અમલમાં મૂકાશે, અને થોડા સમયમાં હિંદુ યુનિવર્સિટીને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવામાં આવશે. સર હારકોર્ટ બટલરે હાલની યુનિવર્સિટીઓ સાથે હિંદુ યુનિવર્સિટીને સરખાવીને એમ બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો કે હાલ ચાલતી યુનિવર્સિટીઓ

કરતાં હિંદુ યુનિવર્સિટીને વિશેષ છુટ આપવામાં આવી છે. આ વાત કેટલેક અંશે સત્ય છે, પરંતુ એટલું યાદ રાખવાનું છે કે આ સ્વતંત્રતાની ખાતરજ હિંદુ યુનિવર્સિટીનો જન્મ થયો છે. કારણકે હાલની જે શિક્ષણ પદ્ધતિ અને અભ્યાસના ક્રમ છે તે હિંદને સર્વથા અનુકૂળ નથી તેથીજ આ નવી સંસ્થા સ્થાપવામાં આવી છે. અને તેથી જો આ સંસ્થાની કાર્યપદ્ધતિમાં હાલ ચાલતી આવતી શિક્ષણપદ્ધતિના વાતાવરણમાં ઉછરેલા ઑફિસરો માથું મારે, અને પોતાના જુના વિચારો પાછા હિંદુ યુનિવર્સિટીમાં દાખલ કરે તો આ પ્રયોગની નવીનતાનો લોપ થાય છે, અને ધારેલી યોજના વ્યર્થ જાય છે. તેટલા માટેજ અમારૂં એમ માનવું છે કે હજુ પણ હિંદુ યુનિવર્સિટીના ચાલકોને વિશેષ છુટ આપવામાં આવશે તેમ તેમ આ યુનિવર્સિટીની સફળતા વિશેષ થશે. અને આ યુનિવર્સિટીના ચાલકો સર્વ બુદ્ધિશાળી, વિદ્વાન્, અનુભવી, અને વફાદાર નાગારકો છે તે સંબંધી સરકારને જરા પણ શંકા હોવાનું કારણ નથી.

હાલની યુનિવર્સિટી પદ્ધતિથી આપણને ઘણો લાભ થયો છે તે અમે કબુલ કરીએ છીએ. પરંતુ તેની સાથે એટલું પણ સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે કેળવણી ગમે તે સાધનો દ્વારા આપવામાં આવે તો પણ તેની સારી અસર થયા વિના રહેવાની નથી. તેજ પ્રમાણે હાલની યુનિવર્સિટીઓ આપણી પ્રગતિમાં ઉપયોગી થઇ છે. પરંતુ તેથી કેળવણીનાં સાધનો વધારે અનુકૂળ, વધારે ઉપયોગી, વધારે વિશાળ, અને વધારે કાર્યસાધક થઈ ન શકે એમ કોઇથી કહી શકાશે નહિ. આપણી યુનિવર્સિટીઓથીજ હિંદની એકતા થઇ છે એટલી હદ સુધી અમે જઇ શકતા નથી. હિંદની જે કાંઇ એકતા થવા પામી છે તેનાં અનેક કારણો છે, અને હજુ એ એકતા દૃઢીભૂત કરવાને ઘણો આવકાશ છે. રાષ્ટ્રિય ભાવના, કેળવણી, સાહિત્ય વિકાસ, પશ્ચિમ સાથેનો સંબંધ, નવા યુગનું ચેતન, આદિ અનેક

સંજોગોને લીધે હિંદ જાગૃત થયું છે, અને તેમાં હિંદની યુનિવર્સિટીઓએ ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે તે અમે કબુલ કરીએ છીએ. પરંતુ તેથી કરીને એમ નહિ કહી શકાય કે હિંદુ યુનિવર્સિટીથી એ જાતનો લાભ નહિ થાય. હિંદુઓ પોતાના દેશની પોતાના ધર્મની, પોતાની સમાજવ્યવસ્થાની, પોતાના ઇતિહાસની ખુબીઓ અને ખામીઓનો યથાર્થ અભ્યાસ કરવાની સાથે નવા જમાનાનું શિક્ષણ લે, તો તેથી તેઓની ભાવના સંકુચિત શી રીતે થઈ જાય તે અમે સમજી શકતા નથી. તેવીજ રીતે મુસલમીન પોતાના ધર્મનું અને પોતાના સમાજ–બંધારણનું યથાર્થ અવલોકન કરીને નવા યુગની જરૂરિયાતો સમજે તો તેઓ દેશનું હિત બરાબર શા માટે વિચારી ન શકે તેનું કારણ અમારા જાણવામાં નથી

અંગ્રેજો, જાપાની લોકો, જર્મનો, અમેરિકનો, તેમજ બીજી યુરોપીય પ્રજાઓ, પોતાના દેશનો ઇતિહાસ, પોતાના દેશની ખાસિયતો, પોતાનો ધર્મ, પોતાનું સમાજબંધારણ વિગેરે તેઓની શિક્ષણ પદ્ધતિમાંથી બાદ કરતા નથી, અને છતાં તેઓ તેથી કોઇ રીતે તેઓની પ્રજાકીય પ્રગતિમાં પાછા હઠયા નથી. એટલુંજ નહિ પરંતુ જર્મનીની બીજી ગમે તેટલી ખામીઓ હોય અને અત્યારે જે રાક્ષસી બળ તે બતાવી રહ્યું છે તે ભલે ખોટે રસ્તે વપરાતું હોય, તો પણ આ આત્મબળ, આ સાધનસંપત્તિ અને આ પ્રજાકીયતા તેણે પોતાની શિક્ષણપદ્ધતિમાં પોતાના દેશને હંમેશાં મોખરે રાખ્યો છે તે કારણનેજ ખાસ આભારી છે. સંક્ષેપમાં, કોઇપણ પ્રજા પોતાના સમાજનો ઇતિહાસ, પોતાના ધર્મનો ઇતિહાસ, અને પોતાની ખાસિયતો યથાર્થ રીતે સમજે તો તેને સરવાળે ગેરલાભ નથી. એટલુંજ નહિ પરંતુ પોતાની ખરી ફરજો બજાવવાને અને પોતાની ઉચ્ચ ભાવનાઓનો સાક્ષાત્કાર કરવાને તે વડેજ તે સફળ થઇ શકશે.

તેટલા માટે હિંદુ યુનિવર્સિટીની સ્થાપનાથી આપણી પ્રજાકીય એકતા ખંડિત થવાનો જરા પણ ભય રાખવાની જરૂર નથી. અમે

તો એમ માનીએ છીએ કે હિંદુ યુનિવર્સિટી અનેક મહાન બુદ્ધિશાળી અને વફાદાર દેશભક્તો ઉત્પન્ન કરશે, અને હાલ જે ઉપરછળું દેશાભિમાન દેખાય છે તેને બદલે સંગીન, તલસ્પર્શિ, અને હૃદયની ઉંડી લાગણીઓથી ભીનું થયેલું દેશાભિમાન દૃષ્ટિગોચર થશે. અને તેથી સરવાળે હિંદુ કોમને, સમસ્ત હિંદી પ્રજાને તેમજ બ્રિટીશ સલ્તનતને અપૂર્વ કીર્તિ, માન અને લાભ મળશે.

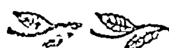
—["હિન્દુસ્તાન" અગ્રલેખ,

તા. ૨૪-૩-૧૫]

[૬૦]

હિંદમાં અનાથાશ્રમો.

ગયા માસમાં ગવર્નમેંટ ઑફ ઇંડિયા તરફથી હિંદમાં હિંદુ તેમજ મુસલમીન અનાથાશ્રમોની તપસીલ પૂરી પાડવામાં આવી હતી. આ તપસીલ અધૂરી છે તે દેખીતું છે. કારણ કે તેમાં પંઢરપુરમાં પ્રાર્થના સમાજ તરફથી ચલાવવામાં આવતું અનાથાશ્રમ તેમજ અમદાવાદનું મહિપતરામ અનાથાશ્રમ જોવામાં આવતાં નથી. તે ઉપરાંત ઘણુ બીજાં કેટલાંકની નોંધ ન લેવાણી હોય તો તે બનવાજોગ છે. સરકારે જે આંકડા પુરા પાડયા છે તે પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં કુલ ૯૦ અનાથાશ્રમોમાં ૪૯ હિંદુ અને ૪૧ મુસલમાન અનાથાશ્રમો છે. આ સંસ્થાઓમાં કુલ ૪૦૬૭ નિરાધાર બાળકો છે, જેમાં ૩૫૪૦ છોકરાઓ અને ૫૫૭ છોકરીઓ છે. હિંદુ અનાથાશ્રમોમાં ૧૮૯૩ છોકરાઓ અને ૪૪૩ છોકરીઓ છે, ત્યારે મુસલમાન અનાથાશ્રમોમાં ૧૬૪૭ છોકરાઓ અને ૧૧૪ છોકરીઓ છે. મદ્રાસ ઇલાકામાં આવી ૮ સંસ્થાઓ છે, અને તેમાં ૫૦૦ બાળકો છે. મુંબઈ ઇલાકામાં ૨૩ સંસ્થાઓ અને ૧૨૬૭ નિરાધાર બાળકો છે. બંગાળમાં ૭ સંસ્થાઓ અને ૩૧૪ છોકરાંઓ છે. સંયુકત પ્રાંતમાં ૨૪ સંસ્થાઓ અને ૮૮૯ બાળકો, પંજાબમાં ૧૯ સંસ્થાઓ અને ૧૦૮૬ બાળકો, બિહાર અને ઓરિસામાં ૩ સંસ્થાઓ અને ૬૨ છોકરાંઓ, સેંટ્રલ પ્રોવિન્સ અને બિહારમાં ૫ સંસ્થાઓ અને ૬૭ બાળકો, અને આસામમાં એકજ હિંદુ અનાથાશ્રમ અને ૧૮ બાળકો છે.

આ પ્રમાણે સંયુક્ત પ્રાંતમાં સૌ કરતાં વધારે અનાથાશ્રમોની સંખ્યા છે, અને ત્યાર પછી બીજે નંબરે મુંબઇ આવે છે. પરંતુ બાળકોની સંખ્યામાં મુંબઇ આખા હિંદુસ્તાનમાં પહેલે નંબરે આવે

છે, ત્યાર પછી પંજાબ, અને ત્યાર પછી સંયુક્ત પ્રાંત છે. જાણવા જેવી હકીકત એ છે કે સર્વ પ્રાંતોમાં છોકરીઓની સંખ્યા ઘણી ઓછી છે, અને મુસલમીન છોકરીઓ કરતાં હિંદુ છોકરીઓની સંખ્યા ચાર ગણી મોટી છે. મુસલમીન છોકરાઓની સંખ્યા હિંદુ કરતાં માત્ર ૨૪૬ ઓછી છે. વસ્તીના પ્રમાણમાં મુંબઇ તથા પંજાબમાં નિરાધાર બાળકોની સંખ્ય આશ્ચર્યજનક છે. કારણકે મુંબઇ ઇલાકાની તેમજ પંજાબની દરેકની લગભગ બે કરોડ જેટલી વસ્તી છે, ત્યારે સંયુકત પ્રાંતની ચાર કરોડ અને સિત્તેર લાખની વસ્તી છે, મદ્રાસ ઇલાકામાં ચાર કરોડ અને દશ લાખ માણસોની વસ્તી છે, અને બંગાળાની સાડાચાર કરોડની વસ્તી છે. મુંબઇ અને પંજાબ આ પ્રમાણે નિરાધાર બાળકોની સંખ્યામાં અગ્રસ્થાન ભોગવે છે તે શોચનીય છે. પરંતુ તેનાં કારણો સ્પષ્ટ છે. છેલ્લા ૧૫ વર્ષમાં દુકાળ અને પ્લેગને લીધે મુંબઇ ઇલાકાને તેમજ પંજાબને અતિશય સહન કરવું પડયું છે, અને તેથી કરીને હજારો છોકરાંઓ માબાપ વિનાનાં નિરાધાર થઇ ગયાં છે. તે સાથે બીજું એ પણ કારણ છે કે આ ઇલાકાઓમાં હવે એક પ્રકારની ધાર્મિક અને સામાજિક લાગણી દઢીભૂત થવા લાગી છે, કે જેથી હિંદુ બાળકો ખ્રિસ્તી મિશનરી સંસ્થાઓના હાથમાં ન જાય તે માટે હવે અનેક લોકોમાં ચિંતા ઉત્પન્ન થઇ છે. ખાસ કરીને આ બાબતમાં આર્યસમાજે બહુ ઉપયોગી કાર્ય હાથ ધર્યું છે, અને તે ખાતે અમે આર્યસમાજને અંતઃકરણપૂર્વક અભિનંદન આપીએ છીએ. સંયુકત પ્રાંતનાં ૧૬ હિંદુ અનાથાશ્રમોમાં ત્રણ આર્યસમાજને આભારી છે.

આર્યસમાજે આ દિશામાં જે મહત્ત્વની સેવા બજાવી છે તેના પ્રમાણમાં બ્રહ્મસમાજે બહુ થોડું કર્યું છે એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી. આખા લિસ્ટમાં બ્રહ્મસમાજનાં માત્ર બેજ અનાથાશ્રમો છે, અને ત્રીજું પંઢરપુરનું અનાથાશ્રમ તેમાં નોંધાયું નથી કે બ્રહ્મસમા-

જના એક અનાથાશ્રમમાં ૪૩ છોકરાઓ અને ૧૫ છોકરીઓ છે, અને આસામના અનાથાશ્રમમાં માત્ર ૧૮ છોકરાઓ છે.

આ સર્વ અનાથાશ્રમોમાં કુલ બાળકોની સંખ્યા તપાસતાં જણાય છે કે જે હજારો બાળકો માબાપ વિનાનાં અને નિરાધાર અવસ્થામાં છે તેમાંથી ઘણી ન્હાની સંખ્યા આ અનાથાશ્રમોનો લાભ લે છે. પરંતુ ૪૦૦૦ બાળકો પણ આ આશ્રમોમાં થયાં છે તે બતાવી આપે છે કે હવે હિંદુઓની પ્રાચીન પદ્ધતિ ધીમે ધીમે ઘસાતી જાય છે, કે જે પદ્ધતિ પ્રમાણે ખાનગી કુટુંબો અને જ્ઞાતિઓ નિરાધાર બાળકોને આશ્રય આપવો તે પોતાની પવિત્ર ફરજ સમજતાં હતાં. તેનું બીજું કારણ એ પણ છે કે, ગરીબી, દુકાળ, પ્લેગ આદિને લીધે હવે હિંદુ કુટુંબોમાં નિરાધાર બાળકોને આશ્રય આપવા જેટલી શકિત રહી નથી. મુસલમાન લોકોની વસ્તીના પ્રમાણમાં હિંદુઓ કરતાં તે કોમનાં બાળકો વધારે સંખ્યામાં અનાથાશ્રમોનો આશ્રય લે છે. અને તેનું એક મુખ્ય કારણ મુસલમાનોમાં નાતજાતના ભેદનો અભાવ છે.

હિંદુ તેમજ મુસલમાન અનાથાશ્રમોમાં છોકરીઓની ઘણી ન્હાની સંખ્યા છોકરીઓનાં બાળલગ્નને આભારી છે. કારણકે માબાપ વિનાની છોકરીઓ પોતાના સાસરિયામાં પોતાનો ગુજારો ચલાવી શકે છે. પરંતુ તે ઉપરાંત એમ માનવાને પણ કારણ છે કે કેટલીક નિરાધાર છોકરીઓ દુષ્ટાચારનો ધંધો લઇને પોતાની આજીવિકાનાં સાધનો મેળવે છે, અને તેથી એ સ્થિતિની બહુ ગંભીર તપાસ થવાની જરૂર છે. ન્હાની નિરાધાર બાળકીઓને અધમ સ્ત્રીઓના હાથમાં જતાં કેમ અટકાવવી તે એક વિચારણીય પ્રશ્ન છે, માત્ર આર્યસમાજ અને બ્રહ્મસમાજની મદદથી ચાલતાં અનાથાશ્રમોમાંજ મોટે ભાગે છોકરીઓ જોવામાં આવે છે. તેટલા માટે બીજાં અનાથાશ્રમોએ પણ નિરાધાર છોકરીઓને આકર્ષવાને પ્રયત્ન કરવાની ખાસ જરૂર

છે. પરંતુ અમારો એવો અભિપ્રાય છે કે છોકરાઓને માટે જે જાતનાં અનાથાશ્રમો છે તેથી ભિન્ન વ્યવસ્થાવાળાં છોકરીઓ માટેનાં જુદાં અનાથાશ્રમો જોઇએ. છોકરીઓની જરૂરિયાતો તદન જુદા પ્રકારનીજ છે, અને તેથી તેઓને માટે જુદી સગવડો આવશ્યક છે.

આપણા દેશની આર્થિક સ્થિતિમાં ઘણો ફેરફાર થયો છે, અને તેને લીધે આપણી સામાજિક વ્યવસ્થા તે પ્રમાણે ગોઠવવી જોઇશે. જો કે દક્ષિણ અને કર્ણાટક જેવા પ્રાંતોમાં હજુ પ્રાચીન રીતભાત અને ભાવનાઓ કેટલેક અંશે ચલુ છે, તો પણ બીજા પ્રાંતોમાં લોકોના આચારવિચાર બદલાતા જાય છે. હજુ પણ ખાનગી કુટુંબો અને જ્ઞાતિઓ નિરાધાર બાળકોનું રક્ષણ કરવા તત્પર રહે તો તે ઘણું ઇષ્ટ છે. પરંતુ અનેક કારણોને લીધે આ પદ્ધતિ કમી થતી જાય છે. તેથી નિરાધાર બાળકોને પ્રાચીન પદ્ધતિનું રક્ષણ ન મળે તેમ અર્વાચીન વ્યવસ્થા પણ તેઓને માટે કરવામાં ન આવે તો લાખો બાળકોની ભયંકર દુર્દશા થવાની એટલા માટે પ્રાચીન ભાવના ઇષ્ટ છે તે કબુલ કર્યા છતાં આખા દેશમાં ઠેકઠેકાણે અર્વાચીન વ્યવસ્થાવાળાં સંખ્યાબંધ અનાથાશ્રમો સ્થાપવાની અતિશય જરૂર છે. ત્યારેજ આપણે આપણાં હજારો નિરાધાર બાળકોની જરૂરિયાતો પૂરી પાડી શકીશું, ત્યારેજ સમાજમાં નિરર્થક માનુષિક વ્યય થતો અટકશે, અને ત્યારેજ હિંદુસ્તાનમાંથી ગરીબી અને નિરાધારતા દૂર થશે.

[હિન્દુસ્થાન—અગ્રલેખ,

તા. ૨૫-૩-૧૫]

[૬૧]

શું હિંદુ ધર્મ જ્ઞાતિ પદ્ધતિ માટે જવાબદાર છે?

સર નારાયણ ચંદાવરકરે "કૉમનવીલ"માં જ્ઞાતિ ઉપર એક ઘણો મનનીય લેખ લખ્યો છે. તેમાં તે જણાવે છે કે હિંદુ ધર્મને અસંખ્ય જ્ઞાત વિભાગો માટે જવાબદાર ગણવો જોઇએ નહિ. અમુક ધર્મનું રહસ્ય તે ધર્મમાં ઉદ્ભવતા સંજોગો ઉપરથી માપવાનું નથી. જો એમજ હોય તો પછી ૨૦૦૦ વર્ષ પછી પણ ખ્રિસ્તી ધર્મના અનુયાયીઓ આ ખૂનખાર લડાઇમાં જોડાયા છે તેથી ખ્રિસ્તી ધર્મને લડાઇ અને પ્રકૃતિની પૂજાની હિમાયત કરનારો ધર્મ લેખવો જોઇએ. અમુક ધર્મનો મર્મ સમજવા માટે આપણે તેનાં મૂળગામી સૂત્રો અને તેનાં ખરા સત્યો તપાસવાં જોઇએ. અને એ પ્રમાણે તપાસીએ તો હિંદુ ધર્મમાં જ્ઞાતિઓના ભાગલા પાડવાનું કયાંય પણ સૂચન નથી. વેદ અને ઉપનિષદ્ હિંદુ ધર્મનાં પ્રભવસ્થાન છે, અને તેમાં જ્ઞાતિઓ સંબંધી કશો ઉલ્લેખ નથી. ભગવદ્ગીતા કે જે હિંદુઓમાં સર્વમાન્ય છે, તેમાં પણ ચાર વર્ણાશ્રમો માત્ર ગુણ કર્મને આધારેજ સૂચવાયા છે. અલબત્ત, આ મૂલ સિદ્ધાંતો ભુલી જવાયા છે, અને તેથી હાલની શોચનીય સ્થિતિ ઉભી થઇ છે રીતરિવાજો, આસપાસના સંજોગો આદિને લીધે નવાં તત્ત્વો હવે જૂનાં પુરાણાં થઇ ગયાં છે, અને બીજા નવા તત્ત્વની જરૂર છે. છતાં હિંદુ કોમ તેને ચોંટી રહી છે તેથીજ હિંદુ સમાજમાં હાલ ક્ષોભ થઈ રહ્યો છે. જૂના રિવાજને હીંદુઓએ

જોઇએ તેના કરતાં વધારે માન આપ્યું છે, અને એ માન આપવામાં ધર્મનું બહાનું ઘુસાડી દીધું છે. પરંતુ વસ્તુતઃ જ્ઞાતિ સંસ્થા ધર્મના કારણથી ઉત્પન્ન થઇ નથી, પરંતુ ધાર્મિક સિદ્ધાંતોના વિપર્યાસથી ટકી રહી છે. અને એ સિદ્ધાંતો પાછી તેની અસલ સ્થિતિમાં શુદ્ધ અને નિર્મળ સ્વરૂપમાં સ્થાપિત થશે ત્યારે આપોઆપ જ્ઞાતિઓની નિરર્થકતા અને હાનિ સમજાશે. તેટલા માટે જ્ઞાતિઓના આ વિશાળ વેલાને નિર્મૂળ કરવો હોય તો સત્ય ધાર્મિક સિદ્ધાંતો, અને ધર્મશાસ્ત્રોનાં ઉંડાં રહસ્ય લોકો સમજી શકે તેવા પ્રયત્ન થવા જોઇએ એમ સર નારાયણનો અભિપ્રાય છે.

—" હિન્દુસ્થાન, "

તા. ૧૨-૪-૧૫.

[૬૨]

વનિતા વિશ્રામ.

મુંબઇ શહેરમાં થોડા સમયમાં ઘણી જાહેર સંસ્થાઓનાં નવાં મકાનો ઉભાં થવા પામ્યાં છે. ખાસ કરીને સૅન્ડહર્સ્ટ રોડ જાહેર સંસ્થાઓનો રસ્તો થઈ ગયો છે એમ કહીએ તો ચાલે. સર્વંટસ ઑફ ઇંડિયા સોસાઇટી, સોસ્યલ સર્વિસ લીગ, ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રી મંડળ, આર્યન બ્રધરહુડ, આર્ય મંડળ, કપોળ નિવાસ, ગાંધર્વ મહાવિદ્યાલય, આદિ સર્વ સંસ્થાઓ આ રસ્તા ઉપર એકઠી થઇ છે. તેમાં ગયા મંગળવારે વનિતા વિશ્રામની સુંદર અને સગવડભરેલી ઇમારતનો વધારો થયો છે. સુરતનું વનિતા વિશ્રામ સ્થાપનાર ઉત્સાહી બ્હેનો ગં. સ્વ. શિવગૌરી ગર્જ્જર તથા ગં. સ્વ. બાજીગૌરીના ખાસ પ્રયાસથી મુંબઇમાં આ વનિતા વિશ્રામની સ્થાપના થઇ છે. લગભગ એક લાખ રૂપિયાનો ખર્ચ આ મકાન પાછળ કરવામાં આવ્યો છે, અને તેમાં રૂ. ૫૦ હજારના ઉદાર સખાવત બાઇ ઝવેરબાઇ ભગવાનદાસ નરોતમદાસ તરફથી થઇ છે, અને તેથી વનિતા વિશ્રામના મકાનનું નામ ઝવેરબાઇ ભગવાનદાસ નરોત્તમદાસનું આપવામાં આવ્યું છે. બીજા સખી ગૃહસ્થોએ અને સ્ત્રીઓએ રૂ. ૨૦ હજારની મદદ આપી છે, અને હવે રૂ. ૩૦ હજાર ઘટે છે તે અમે આશા રાખીએ છીએ કે મુંબઇના શ્રીમંત શહેરીઓ જલદીથી પૂરા કરી આપશે.

આ મકાન જેનું ચિત્ર બીજા ભાગ ઉપર આપ્યું છે તે ખુલ્લું મુકવાની શુભ ક્રિયા ગયા મંગળવારે નામદાર લેડી વિલિંગડનના મુબારક હાથે કરવામાં આવી હતી તે યોગ્ય જ થયું હતું. કારણ કે એ નામદાર હિંદુસ્તાનની સ્ત્રીઓની ઉન્નતિના વિષયમાં ઘણોજ રસ લીએ છે, એટલુંજ નહિ, પરંતુ સ્ત્રી ઉન્નતિના અગત્યના પ્રશ્નમાં પોતે પોતાનાથી બનતા પ્રયાસો કરી રહ્યાં છે.

આપણા દેશમાં આપણા સ્ત્રી વર્ગની ઉન્નતિ માટે હજુ એટલું બધું કરવાનું છે કે તેઓને માટે જે કોઇ નવી સંસ્થા ઉત્પન્ન થાય તે સર્વથા આવકારદાયકજ છે. વનિતા વિશ્રામના એક ટ્રસ્ટી મિ૦ માલવીએ મંગળવારના મેળાવડામાં જણાવ્યું હતું તેમ મુંબઇના વનિતા વિશ્રામમાં લગભગ ૫૦ વિધવાઓ અથવા નિરાધાર કુમારીઓને રહેવાની સગવડ કરવામાં આવશે. સુરતના વનિતા વિશ્રામની બહારની સ્ત્રીઓને કેળવણીના સ્થાન તરીકે વિશેષ ઉપયોગમાં લેવાશે. ગુજરાતી તેમજ અંગ્રેજી પુસ્તકોના એક સારી લાઇબ્રેરી આ સંસ્થામાં રાખવામાં આવનાર છે, તેમજ કેળવણી સંબંધી એક ઉપયોગી પ્રદર્શન પણ ગોઠવવાનો અભિલાષ છે. જુદા જુદા ઉપયોગી વિષયો ઉપર સ્ત્રીઓને માટે જાહેર ભાષણોની વ્યવસ્થા પણ કરવામાં આવશે એમ મિ૦ માલવીએ જણાવ્યું હતું. તે ઉપરત છોકરીઓને માટે એક મફત છતાં આદર્શ શાળા ખોલવામાં આવશે, જેમાં આરોગ્યશાસ્ત્ર, નર્સિંગ, ગૃહવ્યવસ્થા, શિક્ષણનું જ્ઞાન, આદિ વિષયો શીખવવામાં આવશે. આ પ્રમાણે વનિતા વિશ્રામ મુંબઇમાં ખાસ કરીને ગુજરાતી સ્ત્રીવર્ગને ઘણું આવકારદાયક સ્થાન થઇ પડશે એમાં જરાપણ શંકા નથી. અત્યાર સુધી ગં. સ્વ. ન્હાની બહેન ગર્જરે તથા એમનાં સહકારિણી ગં. સ્વ. બાજીગૌરીએ સુરતનું વનિતા વિશ્રામ જે ઉત્સાહથી, જે ગંભીરતાથી અને જે વિવેકથી ચલાવ્યું છે અને ખીલવ્યું છે તે આપણને મુંબઇના વનિતા વિશ્રામ માટે ઘણી સારી આશા આપે છે.

આ સ્થળે અમારે એક સૂચના કરવી જોઇએ. તે એ કે મુંબઇ શહેરમાં સ્ત્રીઓની લગભગ ત્રણ ચાર સંસ્થાઓ છે. તે સર્વ વચ્ચે યોગ્ય સહકાર અને કાર્યની વહેંચણી થાય તો પૈસા, શક્તિ અને સમયનો ઓછો વ્યય થાય એટલુંજ નહિ પણ કાર્ય પણ વિશેષ સંગીન થાય એમ અમારૂં માનવું છે. સેવાસદન, ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રી મંડળ, અને વનિતા વિશ્રામના કેટલાક ઉદ્દેશો તેમજ તેઓની કેટલીક

પ્રવૃત્તિઓ સામાન્ય છે અને સામાન્ય રહેશે તે દેખીતુ છે. તેથી જો અમુક પ્રવૃત્તિઓ એકજ સંસ્થાને સોપવામા આવે, અને બીજી પ્રવૃત્તિઓ બીજી સંસ્થા ઉપાડી લે, તો ધન અને મહેનતની ઘણી સારી કરકસર થઇ શકશે અને સર્વ સંસ્થાઓના ઉદ્દેશો વિશેષ સફળ થશે. આપણા દેશમાં નવી સંસ્થાઓ ઉભી કરવાનો વા વાયો છે તે બહુ સંતોષની અને આનંદની વાત છે, પરંતુ હજુ જુદી જુદી સંસ્થાઓનો સહકાર કરી તેઓને તાલમય અને પરસ્પર સહાયભૂત બનાવવાના પ્રયત્નોનો આરંભ પણ થયો નથી. તેથી કેટલીક શકિત, કેટલોક સમય, કેટલીક સાધનસંપત્તિ, નિરર્થક રીતે ખર્ચાય છે એમ અમારૂં માનવુ છે.

વળી, એક વાત યાદ રાખવાની જરૂર છે કે મુંબઇ શહેરમાં આ જુદી જુદી સંસ્થાઓમા કાર્ય કરનારાં લગભગ એના એજ માણસો હોય છે. પરિણામ એ આવે છે કે આ ઉત્સાહી કાર્ય કરનારાઓને પોતાની શકિત અનેક ઠેકાણે ખર્ચવી પડે છે, તેથી તેઓનુ કાર્ય જોઇએ તેવુ સંગીન, સંતોષકારક અને અર્થસાધક નીવડતુ નથી. અનેક પ્રવૃત્તિઓ આ કાર્ય કરનારાઓએ હાથમાં લેવા ન જોઇએ એમ કેટલાક રાજબાઈના ટાવરમાં બેસીને વાત કરનારા ડાહ્યા માણસો શિખામણ આપવા માંડે છે. આ શિખામણ આપવી ઘણી સહેલી છે; પરંતુ આપણા દેશના આ સંક્રાંતિકાળમા એ શિખામણ અમલમાં મૂકવી કેટલી મુશ્કેલ છે, અને જાહેર સેવાનો પ્રશ્ન કેટલો વિકટ છે તે તેઓ સમજી શકતા નથી. જેઓ ખરેખર જાહેર સેવાને પોતાની પવિત્ર ફરજ સમજે છે, અને જેઓ આપણા દેશની ચિંતાભરી સ્થિતિથી વાકેફ છે, તેઓ ગમે તેવી નમ્ર સંસ્થાઓને પણ કાર્ય કરનારાઓના અભાવની કારણથી મરી જવા દઇ શકે તેમ નથી. સંસ્થાઓ ઉભી થતીજ જાય છે, છતાં અફસોસની વાત છે કે કામ કરનારાઓ મુઠીભરજ રહ્યા છે. અને વધારે શોકની વાત તો એ છે કે ટીકાકારો, મુરબ્બીવટનો, આડંબર કરનારાઓ અને તમાશો જોનારાઓની સંખ્યા ભયંકર રીતે

વધવા મંડી છે. આવી સ્થિતિમાં જે જે સંસ્થાઓ પરસ્પર કાર્યની વહેંચણી કરી શકે અને એકબીજાને મદદરૂપ થઈ શકે તેઓને સહકાર કરવાની અતિશય આવશ્યકતા છે ઉભી થયેલી સંસ્થાઓને જીવતી રાખવી હોય અને તે સાથે તેઓના અભિલાષો પરિપૂર્ણ કરવા હોય તો તે સસ્થાઓનો સહકાર એ ઉત્તમ માર્ગ છે. તેથીજ અમે વનિતા વિશ્રામનો અંતઃકરણપૂર્વક સત્કાર કરવાની સાથે તેના જેવી કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ જે જે સંસ્થાઓએ ઉપાડેલી છે તેઓને સર્વને સાથે મળીને અને પરસ્પર કાર્યની યોગ્ય વહેંચણી કરીને પોતાના ઉત્તમ ઉદ્દેશો પાર પાડવાની મજબૂત ભલામણ કરીએ છીએ.

[" હિન્દુસ્થાન " અગ્રલેખ,

તા. ૧૩-૪-૧૫]

[૬૧]

ગુરૂકુળ.

છેલ્લા ત્રણ દિવસોમાં સાંટાક્રુઝમાં આવેલા ગુરૂકુળનો વાર્ષિકોત્સવ ઉજવાયો હતો જેમાં ઉત્સાહી પુરૂષો અને સ્ત્રીઓની મોટી સંખ્યાએ હાજરી આપી હતી. સાંટાક્રુઝમાં આ પ્રથમજ ઉત્સવ હતો, અને તેથી મુંબઇના આ ન્હાનાં પરાંમાં અપૂર્વ ચેતન દેખાતું હતું. મુંબઇની આર્યસમાજ તેમજ હિંદુઓની પ્રાચીન કેળવણી પદ્ધતિ તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવનાર કેટલાક ઉત્સાહી લોકોના પ્રયાસથી આ ગુરૂકુળ આજથી ચાર વર્ષ પહેલાં નાસિકમાં સ્થપાયું હતું. ત્રણ વર્ષ આ ગુરૂકુળે નાસિકમાં પૂરાં કર્યા પછી હવે તે સાંટાક્રુઝમાં આવ્યું છે, અને આશા રહે છે કે આ શાંત પરામાં તે ચિરકાલ રહેશે. ચાર વર્ષની ટુંકી મુદતમાં મુંબઇનાં ગુરૂકુળે જે પ્રગતિ કરી છે તે ખરેખર પ્રશંસનીય છે. ઉત્સાહ અને અભિનિવેશ આર્યસમાજના પ્રધાન ગુણ છે, અને એ ગુણનો ઉપયોગ આ સંસ્થાનો વિકાસ કરવામાં તેઓ કરતાં ચુકયા નથી એ પરમ સંતોષની વાત છે.

હિંદુ પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને ગુરૂકુળ પદ્ધતિને આધારે આ કેળવણી સંસ્થા સ્થાપવામાં આર્યસમાજે કાંઇ ખોટું કર્યું નથી એટલુંજ નહિ પરંતું એક અતિ ઇષ્ટ પ્રયોગ આરંભ્યો છે, અને તે પ્રયોગમાં અમે આ સંસ્થાના ચાલકોને સંપૂર્ણ ફતેહ ઇચ્છીએ છીએ. હિંદુસ્તાનમાં કેળવણીની જેટલી સંસ્થાઓ ઉત્પન્ન થાય તેટલી ઓછી છે. કારણ કે આપણે ત્યાં કેળવણીની એટલી બધી જરૂર છે કે કેળવણીના પ્રકાર સંબંધી બહુ ચર્ચા કરવાનો અત્યારે ખાસ અવકાશ હોય એમ અમે માનતા નથી. અને તેથી ખાસ કરીને હિંદુ પ્રાચીન

ભાવનાઓનું પુનર્જીવન કરવાનો અભિલાષ રાખનાર આ ગુરૂકુળ સર્વથા આવકારદાયક હોય તેમાં નવાઇ શી ? પશ્ચિમની પદ્ધતિ ઉપર આપણે ત્યાં છેલ્લાં ૬૦ વર્ષ થયાં કેળવણી અપાવી શરૂ થઇ છે, અને તેનાં પરિણામો સંતોષકારક નથી આવ્યાં એટલી હદ સુધી કહેવાને અમે તૈયાર નથી, તથાપિ આપણી પ્રાચીન પદ્ધતિ સાથે અર્વાચીન પદ્ધતિનું મિલન થાય એ માર્ગ પણ અજમાવવા લાયક છે એમ અમે માનીએ છીએ. હૃદયના વિકાસને અગ્ર સ્થાન આપવું એ આ સંસ્થાનો એક પ્રધાન હેતુ છે ।હિંદુ સંસ્કૃતિ, હિંદુ ધર્મ, હિંદુ સમાજવ્યવસ્થા, હિંદુ રાજ્યનીતિ. અને હિંદુ કળાકૌશલ્યથી હિંદુ પ્રજા વાકેફ થાય એટલું જ નહિ પરંતુ ઉચ્ચ અને જીવંત હિંદુ ભાવનાઓ તેઓના જીવનમાં વણાઈ જાય તે ઇષ્ટ તેમજ આવશ્યક છે. જ્યાંસુધી હિંદુ પ્રજા પોતાનું હિંદુત્વ સમજવા ઉપરાંત પોતાના હૃદયમાં ખરૂં હિંદુત્વને ઉતારશે નહિ ત્યાંસુધી હિંદુ સંસ્કૃતિ દુનિઆની બીજી સંસ્કૃતિઓમાં યોગ્ય સ્થાન મેળવી શકશે નહિ. તેટલા માટેજ હિંદુ યુનિવર્સિટી જેવી ખાસ યુનિવર્સિટીઓ ઉપયોગી તેમજ આવશ્યક છે, અને તેટલા માટેજ ગુરૂકુળો પણ સત્કારને પાત્ર છે.

પરંતુ ભાવનાઓથીજ આ ગુરૂકુળ સંતોષ નહિ પામે એમ અમે આશા રાખીએ છીએ. જે જે અભિલાષોથી આ સંસ્થા સ્થાપવામાં આવી છે તે તે અભિલાષો સિદ્ધ કરવાને ગુરૂકુળના ચાલકો અને મદદ કરનારાઓએ મહાભારત પ્રયત્નો કરવાની જરૂર છે. તેઓએ પ્રાચીન એટલું સારૂં એ મંત્રથીજ કૃતકૃત્ય થવાનું નથી, પરંતુ પ્રાચીન શિક્ષણ પદ્ધતિ ઉત્તમ હતી એટલુંજ નહિ પરંતુ તે પદ્ધતિ આ નવા યુગને પણ બંધબેસતી કરી શકાય એમ જગતને બતાવી આપવાનું છે. તેથી હિંદુ ધર્મ, હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન અને હિંદુ નીતિનાં મહાન્ સૂત્રો આ જમાનાને અનુકૂળ થાય એવી ઘટના કરવાની છે. સાદું જીવન અને ઉચ્ચ વિચાર એ ઉત્તમ વસ્તુ છે. પરંતુ સાદાઇની સાથે સ્વચ્છતા, સૌંદર્ય, નિયમિતતા, સંગીનતા, આદિ સદ્ગુણો પણ

વિદ્યાર્થીઓના જીવનમાં પ્રકાશી નીકળવા જોઇએ. ઉત્તમ ચારિત્ર્ય અને ધર્મપરાયણુતાની સાથે તીવ્રબુદ્ધિ, સુદૃઢ શરીર, અને જીવન સંગ્રામમાં ફતેહ મેળવવા માટે નવા યુગની યોગ્યતાને યોગ પણ થવો જોઇએ.

આધુનિક કેળવણીની કેટલીક ખામીઓ દૂર કરવાની ગુરૂકુળની મહેચ્છા છે, અને એ મહેચ્છા સર્વથા આદરણીય છે. આપણી હિંદુ સભ્યતા માટે હિંદુ સમાજમાં જે આદર, જે લાગણી અને જે માન હોવાં જોઇએ તે કેટલીકવાર દૃષ્ટિગોચર થતાં નથી. અને જો ગુરૂકુળ આ દિશામાં ફતેહમંદ થાય તો તે જેવી તેવી ફતેહ ગણાશે નહિ. પરંતુ એટલું સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે આપણે આંધળા થઇને અ-આરૂં બધું સારૂં છે એમ કહેવાનું નથી. એ જાતની માન્યતાથી તો આપણી અધોગતિ થઇ છે અને થશે. વિચારપૂર્વક આપણી સંસ્કૃતિના ઉત્તમ તત્ત્વોનો સ્વીકાર કરી તેનો હાલના વાતાવરણમાં સારામાં સારો ઉપયોગ કરી લેવો એજ ખરૂં શાણપણ છે, અને એજ આપણા હિંદુત્વને દીપાવવાનો ખરો માર્ગ છે. તેવીજ રીતે આ નવા પ્રયોગ માટે મજબૂત પ્રયત્નો કરતી વખતે આપણી હાલની કેળવણીને તદ્દન ઉતારી પાડવાની જરૂર હોય એમ અમે માનતા નથી. કદાચ કેટલાંક ઇષ્ટ તત્ત્વો હાલની કેળવણીમાં દેખાતાં નહિ હોય તો પણ હાલની કેળવણીએ હિંદની જેવી તેવી સેવા બજાવી નથી. છેલ્લાં ૬૦ વર્ષમાં હિંદુસ્તાને જે આશ્ચર્યજનક પ્રગતિ કરી છે, અને દેશના ખૂણેખૂણામાં અત્યારે જે ક્ષોભ, ચેતન અને જાગૃતિ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તે હાલની કેળવણીને આભારી છે. અનેક મહાન હિંદી નરવીરો પણ આ કેળ-વણીના ફળરૂપ ઉત્પન્ન થયા છે, અને હજુ પણ ભવિષ્યમાં આ કેળવણીનાં અનેક મહાન શુભ પરિણામો આવશે એમ આશા રાખવી વધારે પડતી નથી.

તેથી હાલની કેળવણી ઉપર પ્રહારો કે આક્ષેપો કરવામાં સમય અને શક્તિનો વ્યય કરવાને બદલે ગુરૂકુળના નવીન પ્રયોગને સફળ

કરવા તરફ ગુરૂકુળના નેતાઓએ ખાસ ધ્યાન આપવું જોઇએ એમ અમારો નમ્ર અભિપ્રાય છે. ઉપરાંત, ગુરૂકુળના આદર્શોથી સંતોષ પામીને બેસી રહેવાને બદલે દિનપ્રતિદિન ગુરૂકુળને આદર્શરૂપ મનાવવાને મથવું જોઇએ. આ કાર્યમાં નવા જમાનાની સર્વ સાધન-સંપત્તિનો ઉપયોગ કરવો આવશ્યક છે. કારણ કે એટલું ભૂલી જવાનું નથી કે ગુરૂકુળમાંથી તૈયાર થનાર વિદ્યાર્થીઓને આ યુગમાં જીવન-સંગ્રામમાં ઝૂકાવવાનું છે. તેથી અર્વાચીન જ્ઞાનની સામગ્રી પણ તૈયાર રાખવી જોઇશે. હિંદુ આદર્શો, હિંદુ મમતા, અને હિંદુ ભાવનાઓ સાથે અર્વાચીન કુશળતા, અર્વાચીન સાધનસંપન્નતા અને અર્વાચીન યોગ્યતા સંપાદન કરવામાં આવશે ત્યારેજ ગુરૂકુળના ઉદ્દેશો સફળ થશે. હાલની કેળવણીની ખામીઓ પૂરવામાં ગુરૂકુળ નવી ખામીઓ ઉત્પન્ન ન કરે તે માટે ખાસ સંભાળ રાખવાની છે. પરંતુ આ મહાન્ કાર્ય માટે ગુરૂકુળને ઉત્સાહી કાર્યકર્તાઓ, વિદ્વાન સલાહકારો અને શ્રીમંત મદદગારોની અતિશય જરૂર છે; હિંદુ સંસ્કૃતિને આપણા શિક્ષણ ક્રમમાં અગ્રસ્થાન આપનાર આ અપૂર્વ સંસ્થાની ફતેહ ઇચ્છનારાઓએ તેમાં બને તેટલી મદદ આપવાની છે. થોડા પૈસાથી આ કાર્ય સંતોષકારક રીતે પાર ઉતરે તેમ નથી. ઉત્તમ શિક્ષકો અને

[૬૨]

જર્મન અને ઇંગ્લિશ કેળવણીની સરખામણી.

ઘણાં વર્ષ થયાં હિંદુસ્તાનમાં, યુરોપમાં તેમજ અમેરિકામાં જર્મન કેળવણી પદ્ધતિનાં વખાણ સંભળાય છે. અને એટલું તો કબૂલ કરવું જોઇશે કે આજથી પચીસેક વર્ષ પહેલાં ઇંગ્લંડની શાળાઓની વ્યવસ્થા જર્મનીની સરખામણીમાં ઘણી ખામીભરેલી હતી. પરંતુ એમાંની ઘણીખરી ખામીઓ હવે દૂર કરવામાં આવી છે, અને હજુ પણ કદાચ જર્મનીમાં યાંત્રિક વ્યવસ્થા ચ્હડિયાતી હશે તો પણ ઇંગ્લંડની શિક્ષણ પદ્ધતિ એકંદરે જર્મનીથી કોઇ રીતે ઉતરતી નથી, એટલુંજ નહિ પરંતુ વિદ્યાર્થીઓમાં નીતિની ભાવના અને શહેરીપણાની જવાબદારી જર્મની કરતાં ઇંગ્લંડમાં ઘણે દરજ્જે ઉંચા પ્રકારની છે. હજુ હમણાં સુધી ઇંગ્લંડની કેળવણી પદ્ધતિમાં કાંઇ ફેરફારો સૂચવવામાં આવતા ત્યારે "જર્મનીમાં આ પદ્ધતિ દાખલ થઇ ગઇ છે" એ જાતની દલીલ આગળ ધરવામાં આવતી, અને એ દલીલ પ્રમાણભૂત ગણાતી. પરંતુ, હવે આ લડાઇ પછી જર્મન પદ્ધતિમાં ઇંગ્લંડનો કેટલો વિશ્વાસ રહેશે તે જોવાનું છે. અલબત્ત, આ લડાઇની તૈયારીમાં જર્મન લોકોએ જે બુદ્ધિ, જે દૂરંદેશી અને જે વ્યવસ્થાશક્તિ બતાવી છે તેથી આખી દુનિઆનું ધ્યાન ખેંચાણું છે. પરંતુ, તે ઉપરથી એમ સાબીત થઇ શકતું નથી કે જર્મનીનાં સ્ત્રીપુરૂષો ઇંગ્લંડનાં સ્ત્રીપુરૂષો કરતાં વધારે કેળવાએલાં, વધારે સંસ્કારી, વધારે આવડતવાળાં, અથવા તો વધારે આગળ વધેલાં છે.

જર્મનીએ દુનિઆમાં અત્યારસુધી જે નામના કાઢી છે તેનાં

અનેક કારણો છે. ખાસ કરી તેણે લડાઇની કળા અને તૈયારી તરફ પોતાની શક્તિનો મોટો ભાગ વાપરેલો છે, અને તેથી આ દિશામાં જર્મનીએ લડાઇની શરૂઆતમાં જે દેખાવ કર્યો તે ઉપરથી જર્મની-ની શક્તિ અને જર્મનીની કેળવણીનુ માપ કેટલીક વાર મપાય છે. બિઝમાર્કના વખતથી જર્મનીએ લડાઇના શાસ્ત્ર પાછળ પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું છે. તે સમયથી ત્યાંની સામાજિક, રાજ્યદ્વારી, અને આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ આ મૂળ હેતુને આધારેજ થઇ રહી છે. ત્યાંનાં કેળવણી ખાતાંઓ, યુનિવર્સિટીઓ કૉલેજો અને શાળાઓમાં પણ યુદ્ધ અને શક્તિદેવીનીજ પૂજા થાય છે, અને આ 'એક પ્રધાન પ્રવૃત્તિમાં આખી પ્રજા મચી રહે તેટલા માટે જર્મન પ્રોફેસરો અને શિક્ષકો જર્મનીની કેળવણી અને જર્મન સુધારાનાં વખાણ ઠેકઠેકાણે કરી રહ્યા છે.

જર્મન કેળવણી–પદ્ધતિ તેમજ જર્મનીનું સામાજિક જીવન અતિશય નિયંત્રિત છે. સ્વતંત્રતા, છૂટ, વ્યક્તિત્વ, એ વસ્તુઓ ઇંગ્લંડના જીવનમાં લગભગ અનિવાર્ય થઇ પડેલ છે ત્યારે જર્મનીને એ વસ્તુઓ સાથે કશું લેવા દેવા નથી. નિયંત્રિતતા અને સ્વતંત્રતા એ બન્ને સ્થિતિના ગુણો તેમજ દુર્ગુણો છે તેમાં શંકા નથી. અને જર્મની તેમજ ઇંગ્લંડ પોતપોતાની ખાસિયતોના દુર્ગુણોથી તદ્દન મુક્ત છે એમ કોઇથી કહી શકાશે નહિ. પરંતુ એટલું ચોક્કસ છે કે જર્મનીની પદ્ધતિ જર્મનીને પોતાને ગમે તેટલી ઉપયોગી હોય તથાપિ જગતના વિકાસમાં એ પદ્ધતિ ઉપયોગી થવાને બદલે કેટલી-પ્રકાર વિનાશકારક નીવડે તેમ છે. ત્યારે ઇંગ્લંડની કેટલીક ભાવનાઓ માત્ર ઇંગ્લંડના સ્વાર્થની સંકુચિત નજરથી જોઇએ તો ઇંગ્લંડની સ્વાર્થી રાજ્યદ્વારી ફરજાઓને સંતોષે તેમ નથી, પરંતુ ઇંગ્લંડની ભવિષ્યના હિતની તેમજ દુનિયાના હિતની વિશાળ બુદ્ધિથી જોઇએ તો એ ભાવનાઓ અતિશય કિંમતી છે. ગુલામગીરી જેવી તાબેદારી જર્મનીની સમાજવ્યવસ્થામાં બહુજ જરૂરની લેખાય છે, અને તેથી

ત્યાં વિચારની કે કાર્યની છુટ પ્રમાણમાં ઘણી ઓછી છે. નહાનપણથીજ ત્યાં દરેક બાળક રાજ્યની જરૂરિયાતો પ્રમાણેજ કેળવવામાં આવે છે અને તેના વ્યક્તિત્વને ખીલવવા માટે બહુ કાળજી બતાવવામાં આવતી નથી. ત્યારે ઇંગ્લંડમાં દરેક વિદ્યાર્થી એક સારી વ્યક્તિ અને સારો શહેરી બને તેવી કેળવણી અપાય છે, અને ત્યારબાદ તે આપોઆપ રાજ્યની સારી સેવા કરવા શક્તિમાન થાય છે, જોકે જર્મનીમાં જે યાંત્રિક વ્યવસ્થા છે તેની વ્યવસ્થામાં અંગ્રેજ વિદ્યાર્થી એકદમ ગોઠવાઇ શકે કે નહિ તે શંકાસ્પદ છે.

આખા જર્મનીમાં દરેકે દરેક વિદ્યાર્થીની કેળવણીનું ચોક્કસ ધોરણ બંધાઇ ગયેલું હોય છે, પછી વિદ્યાર્થી રાજાનો છોકરો હોય કે કોઇ મજૂરના કુટુંબમાંથી આવ્યો હોય. અમુક વયે દરેક બાળક અમુક વર્ગમાં દાખલ થાય ત્યારે તેને અમુકજ વિષયો શીખવવામાં આવે છે. દરેક વર્ષે તે યાંત્રિક રીતે ઉચા ધોરણમાં જાય છે, અને જો કોઇ, નિશાળીઓ આમાં નિષ્ફળ નીવડે તો તેનાં માબાપ એ નિષ્ફળતાને એક મોટામાં મોટી આફત સમજે છે. અને તેનું કારણ એ કે નિષ્ફળ થયેલા વિદ્યાર્થીને લશ્કરમાં એક વર્ષને બદલે બે વર્ષ ફરજિયાત નોકરી કરવી પડે છે હવે, આ જાતની કેળવણી પ્રજાની અમુક સ્થિતિમાં ઉપયોગી અને કદાચ જરૂરની પણ હોઈ શકે. જ્યારે લોકો જાહેર જવાબદારી સમજતા ન હોય, લોકોમાં શહેરીપણાની ભાવના જાગૃત થઈ ન હોય, અને દેશમાં પ્રજાકીય આદર્શ ઉંચા પ્રકારના ન હોય, ત્યારે રાજ્યની જરૂરિયાતો આ પ્રમાણે યાંત્રિક કેળવણીથી બહુ સારી રીતે પૂરી પાડી શકાય છે. જ્યાં જાહેર જવાબદારી અને રાષ્ટ્રિય લાગણી બહુ થોડા લોકોમાં જોવામાં આવતી હોય ત્યાં જો કે જર્મનીની શક્તિની પૂજા કોઇપણ સમયે અનર્થકર્તાજ હોઇ શકે, તથાપિ જર્મનીનું એક જાતનું નિયમિતપણું અમે ત્યાંની વ્યવસ્થા બેદરકાર, અવ્યવસ્થિત અને છિન્નભિન્ન થયેલી પ્રજાને એકત્ર, નિયમિત, અને કર્તવ્યનિષ્ઠ બનાવી

શકે એ નિઃસંશય છે. પરંતુ એ સ્થિતિ એ પ્રજાનો અમુક રાષ્ટ્રિય વિકાસ થઇ ગયા પછી કાયમ રાખવામાં આવે તો લોકોના ચારિત્ર્યની કે પ્રજાકીય ભાવનાની ખરી ખીલવણી થઇ શકવી કઠિન છે.

ઉપર જણાવેલ કારણને લીધે ઇંગ્લંડની કેળવણી પદ્ધતિ જર્મન પદ્ધતિ કરતાં વધારે ઉદાર, વધારે ઉપયોગી અને વધારે આદર્શ-રૂપ છે. ઇંગ્લંડનું રાજયતંત્ર સારી રીતે વિકાસ પામેલું છે. ત્યાંના લોકોમાં જાહેર જવાબદારીની ઉંચી ભાવના છે. ત્યાંનાં સ્ત્રી-પુરૂષો રાજ્યની માગણી વિના રાજયની સહિસલામતી ખાતર મોટાં બાલદાનો આપી શકે તેમ છે. ત્યાં હવે કાયમને માટે યાંત્રિક વ્ય-વસ્થાની જરૂર નથ તેથી દરેક મનુષ્ય પોતાનું જીવન ઉત્તમ રીતે ગાળી શકે, પોતાની સ્વતંત્રતા સમજી શકે તેમજ જીરવી શકે, અને પોતાના હક્કો અને પોતાની જવાબદારીઓ યથાર્થ રીતે ભોગ-વી શકે, તે જાતની કેળવણી અપાય છે. તેને લીધેજ ત્યાં ફરજિયાત લશ્કરી નોકરી નથી છતાં લાખો માણસો રાજ્યની સેવા કરવાને બહાર પડયાં છે. તેટલા માટેજ ત્યાં અનેક જાતના રાજયદ્વારી મત-મતાંતરો છતાં અણિને વખતે આખી પ્રજા એક બની ગઇ છે. જર્મનીનું યંત્રની માફક ચાલતું રાજતંત્ર કોઈ દોરનાર વિના ચાલી શકતું નથી, ત્યારે ઇંગ્લંડમાં દરેક વ્યક્તિ પોતે પોતાને દોરે છે. જો જર્મનીના યંત્રનો કોઇ નિયામક ન હોય તો તે આપોઆપ બંધ પડી જાય. ત્યારે ઇંગલંડ નિયામક વિના કટાકટીને વખતે ચલાવી શકે તેમ છે. અલબત્ત, જર્મન પદ્ધતિનો ફાયદા નથી એમ નથી. પરંતુ અતિ વ્યાપક દૃષ્ટિથી એ બે પ્રકારની પદ્ધતિનું સામાન્ય વલણ ઉપર જણાવ્યું તેવું થવા સંભવ છે. અને તેથી ઇંગ્લંડે અત્યાર સૂધી કેળવણીનો જે માર્ગ સ્વીકાર્યો છે તે તેના પોતાના ભવિષ્ય માટે તેમજ આખી દુનિઆની પ્રગતિ માટે જર્મનીના માર્ગ કરતાં વધારે ઉચ્ચ છે એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી.

—" હિન્દુસ્થાન," તા. ૧૨-૪-૧૫.

[૬૩]

દુનિઆની મોટી નહેરો.

ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકાને જોડનારા જમીનના ટુકડાને કાપીને પનામાની નૂહેર હમણાંજ તૈયાર કરવામાં આવી છે. આ નહેર યાંત્રિક કળાની પરાકાષ્ઠા સૂચવે છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી. આવું ગંજાવર સાહસ પ્રથમ કદિપણ હાથ ધરવામાં આવ્યું નહોતું. યુનાઇટેડ સ્ટેટસના પ્રયત્નથી આ સાહસ પાર ઉતારવામાં આવ્યું છે, અને તેનો ખર્ચ ૪૫ કરોડ રૂપિયા થયો છે. ડુંગરાઓને કાપી કાપીને અને લાખો ક્યુબિક વાર માટી અને ખડક ખોદી ખોદીને નહેરમાં પાણી ભરવાની યોજના કરવામાં આવી છે. ત્યાર પછી પાણીને જતું અટકાવવાને મોટા પર્વત જેવા લોખંડના દરવાજાઓ કરવા પડ્યા છે. આ લોખંડના દરવાજા એટલા તો મોટા છે કે દરેક દરવાજો ૩૦૦ થી ૬૦૦ ટન વજનમાં થાય છે. દરેક દરવાજો ૪૭ થી ૮૨ ફીટ ઉંચો, ૭ ફીટ જાડો અને ૬૫ ફીટ લાંબો છે. નહેરની લંબાઇમાં આવાં ૯૨ બારણાં મૂકવામાં આવ્યાં છે. જેનું કૂલ વજન ૫૭૦૦૦ ટન છે. દરેક બારણાનો ખર્ચ લગભગ ૩ લાખ રૂપિયા લાગ્યો છે. આ દરવાજાનું મુખ્ય તાળું ખોલવાને અને બંધ કરવાને જે યંત્ર રાખવામાં આવેલ છે તે એટલું બધું મોટું છે કે લગભગ ½ માઇલમાં તે પથરાયેલું છે. આ મહાન નહેર સાડાપચાસ માઇલ લાંબી છે, જે આટલાંટિક મહાસાગરના ઉંડા પાણીથી માંડીને પાસિફિક મહાસાગરના ઉંડા પાણી સુધી દોરી જાય છે, જેની પહોળાઈ ૩૦૦ થી ૧૨૦૦ ફીટ છે અને જેની ઉંડાઇ ૪૧ થી ૮૭ ફીટ છે.

પનામાની નહેરનું સાહસ આખી દુનિઆમાં સૌથી મોટું સાહસ છે. તેની સરખામણીમાં બીજી નહેરોનો ખર્ચ ઓછો થયો

છે. સુએઝની નહેર સને ૧૮૬૯ માં ઉઘાડવામાં આવી હતી. તે ૯૯ ફીટ લાંબી, ૧૨૧ ફીટ પહોળી, અને ૩૧ ફીટ ઉંડી છે. તે બાંધવામાં ૩૬ કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ થયો છે.

કીલ કેનાલ જે બાલ્ટિક અને નૉર્થસીને જર્મનીમાં થઇને જોડે છે અને જેમાં જર્મનીનો કાફલો અત્યારે છૂપાઇ બેઠો છે તે ૬૧ માઇલ લાંબી છે, ૨૯૬ૢ માઇલ ઉંડી છે, અને તેની પહોળાઇ તળિયે ૭૨ ફીટ અને સપાટી ઉપર ઓછામાં ઓછી ૧૯૨ ફીટ છે તેનો ખર્ચ રૂ. ૧૧ કરોડ થયો છે.

માંચેસ્ટરની નહેર માંચેસ્ટરને લિવરપુલ પાસેની મર્સી નદી સાથે તેમજ આટલાંટિક સમુદ્ર સાથે જોડે છે. તે ૩૫½ માઇલ લાંબી, ૧૩૦ ફુટ તળિયે પહોળી અને ૧૭૫ ફીટ સપાટી ઉપર પહોળી, અને ઓછામાં ઓછી ૨૬ ફીટ ઉંડી છે. તેનો કુલ ખર્ચ ૨૧॥ કરોડ રૂપિયા થયો હતો.

ક્રોનસ્ટાટ અને સેંટ પિટર્સબર્ગની નહેર સેંટપિટર્સબર્ગને ક્રોનસ્ટાટના દરિયા સાથે જોડે છે. તે ૧૬ માઇલ લાંબી, ૨૨૦ થી ૩૫૦ ફીટ પહોળી અને ૨૦½ ફીટ ઉંડી છે. તેનો ખર્ચ ૩ કરોડ રૂપિયા થયો છે.

વેલાંડની નહેર ઑન્ટારિયો સરોવર ઉપરના ડલહાઉસીને કેનેડાની બાજુ ઇરી સરોવર ઉપરના કોલબર્ન બંદરને જોડે છે. તેની લંબાઇ ૨૭ માઇલ છે. તેનો ખર્ચ ૭ કરોડ ૮૦ લાખ રૂપિયા થયો છે.

કાલેડોનિઅન કેનાલ જે આટલાંટિક મહાસાગરને ઉત્તર સમુદ્ર સાથે જોડે છે અને જે ગ્રેટ બ્રીટનની આસપાસ ૪૦૦ માઇલની મુસાફરીનો બચાવ કરે છે તે કુલ ૩૦૦ માઇલ લાંબી છે, ૫૯ થી ૧૨૦ ફીટ પહોળી અને ૧૭ ફીટ ઉંડી છે. તેનો ખર્ચ રૂ. ૨ કરોડ અને ૧૦ લાખ પડયો છે.

નોર્થ હૉલૅન્ડ કેનાલ આમસ્ટરડામથી હેલ્ડર સૂધી લઇ જાય છે. તેની લંબાઇ ૫૧ માઇલ, પહોળાઇ ૧૨૫ ફીટ, અને ઉંડાઇ ૨૦ ફીટ છે. તેમાંથી ૧૩૦૦ ટનનાં વહાણો પસાર થઇ શકે છે.

કોરિંથ કેનાલ કોરિથના અખાતને ઇજી નામના અખાત સાથે જોડી ઍાડ્રીઆટિક બંદરોથી ૧૭૫ માઇલનું અંતર ઓછું કરી નાંખે છે, અને ભૂમધ્ય સમુદ્રનાં બંદરોથી ૧૦૦ માઇલનું અંતર ઓછું કરે છે. તે માત્ર ૪ માઇલ લાંબી, ૭૨ ફીટ પહોળી અને ૨૬½ ફીટ ઉંડી છે.

એલ્બ અને ટ્રાવની નહેર ૪૧ માઇલ લાંબી અને ૧૦ ફીટ ઉંડી છે. તે ઉત્તર સમુદ્ર સાથે જોડે છે. તેનો ખર્ચ રૂ. ૧૧,૧૩,૮૪,૦૦૦ લાગ્યો હતો. તેમાં ૮૦૦ ટનનાં વહાણો આવજા કરી શકે છે.

આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે પનામાની નહેરમાં સૌથી વિશેષ ખર્ચ થયો છે, સૌથી વધારે મૂશ્કેલી પડી છે, અને સૌથી વધારે યાંત્રિક કળાનો ઉપયોગ કરવો પડયો છે.

—["હિન્દુસ્તાન,"—તંત્રીની નોંધ,

તા. ૧૨–૪–૧૫]

[૬૪]

ધારાશાસ્ત્રી વધારે ઉપયોગી કે શિક્ષણશાસ્ત્રી ?

મિ૦ પાધ્યેના પ્રમુખપણા નીચે ગયા રવિવારે મુંબઇના આર્યન બ્રધરહુડ તરફથી ઇમ્પીરિયલ કાઉંસીલના સભાસદ તરીકે ઑન૦ મિ૦ સેતલવડ ચુંટાયા તે ખાતે એમને અભિનંદન આપવાનો એક મેળાવડો થયો હતો. મિ૦ પાધ્યેએ મિ૦ સેતલવડનું સ્વાગત કરતાં કેટલાક અગત્યના વિચારો દર્શાવ્યા હતા. તેમાં નોંધ લેવાલાયક એક એ હકીકત કહી હતી કે વકીલો ગમે તેટલા હુશિયાર અને બાહોશ હશે પરંતુ કેળવણીની બાબતમાં તેઓ રસ લેતા નથી એ તેઓની એક ખામી છે. છતાં મિ૦ સેતલવડે કેળવણીના વિષય પાછળ ઘણું ધ્યાન આપ્યુ છે તે ખાતે એમને ધન્યવાદ ઘટે છે. અમે મિ૦ પાધ્યે સાથે મળતા થઇએ છીએ કે મોટે ભાગે ધારાશાસ્ત્રીઓ કેળવણીના વિષય તરફ બહુ બેદરકાર રહે છે. અને તેથીજ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં આપણી જેટલી પ્રગતિ થવી જોઇએ તેટલી થઇ નથી, કારણકે જો વકીલો આ વિષય ઉપાડી લે તો તેઓ ઘણી ઉપયોગી સેવા બજાવી શકે તેમ છે. મિ૦ સેતલવડે આ બાબતમાં બહુ રમુજી છતાં ધ્યાન ખેંચનારો જવાબ આપ્યો હતો. એમણે કહ્યું હતું કે જો કે મિ૦ પાધ્યે વકીલોથી દૂર રહેવાની ઇચ્છા બતાવે છે તથાપિ જો મિ૦ પાધ્યે એક ધારાશાસ્ત્રી થયા હત તો દેશને વધારે ઉપયોગી થઇ પડત. કારણ કે દેશના જાહેર જીવન માટે જે આવડત જોઇએ તે આવડત એક ધારાશાસ્ત્રીમાં વધારે હોય છે. મનુષ્ય સ્વભાવ બરાબર સમજવાના પ્રસંગો ધારાશાસ્ત્રીઓને વિશેષ મળે છે, અને તેથી તે જાહેર સેવા માટે વશેષ

લાયક થાય છે. દરેક પ્રશ્નની જુદી જુદી બાજુઓ તપાસવાને ધારાશાસ્ત્રીઓ ટેવાયેલા હોય છે, અને આ કેળવણી જાહેર જીવનમાં અતિ ઉપયોગી થઈ પડે છે. મિ૦ સેતલવડનો આ અભિપ્રાય ઘણો વજનદાર છે એમાં શક નથી. જાહેર જીવનમાં જો ધારાશાસ્ત્રીઓ ધારે તો શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ કરતાં વધારે ઉપયોગી થઇ શકે ખરા, પરંતુ અફસોસની વાત એટલીજ છે કે વકીલવર્ગના બહુ થોડા લોકો એમ ધારવાની તસ્દી લે છે ! અલબત, વકીલના ધંધાએ ઘણા લોકસેવકો આપ્યા છે, પરંતુ એ ધંધામાંથી જેટલા જણ જાહેર સેવા માટે બહાર પડી શકે તેનો કેટલો બધો નહાનો ભાગ હજુ સૂધી જાહેર જીવનમાં દેખાયો છે ! છતાં હવે કદાચ મુંબઇના વકીલો, બૅરિસ્ટરો અને ઍડવોકેટોમાં મિ૦ સેતલવડના શબ્દોથી નવું ચેતન આવે તો બનવાજોગ છે ! અમે ઇચ્છીએ કે મિ૦ સેતલવડના શબ્દો સાચા ઠરાવવાને અનેક ધારાશાસ્ત્રીઓ જાહેર જીવનમાં શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ કરતાં વધારે ઉપયોગી થવાને બહાર પડે.

—["હિન્દુસ્તાન," એપ્રિલ ૧૯૧૫]

[૬૫]

સુલેહ કરતી વખતે કોની સલાહ લેવાશે ?

લડાઇ પૂરી થયા બાદ કોલકરારો ચોકસ કરતી વખતે, અલબત્ત. ગ્રેટ બ્રિટનની માગણીઓ ઉપર પ્રથમ ધ્યાન આપાશે. પરંતુ તે ઉપરાંત, આપણાં મિત્ર રાજ્યોની ઇચ્છાઓ પણ વિચારવામાં આવશે તે ભૂલીજવાનું નથી, અને તેથીજ કોલકરારો કેવા પ્રકારના થશે તે અત્યારે ચોકસ રીતે કહી શકાય તેમ નથી. આ બાબત તરફ લૉર્ડ મિલ્નરે બહુ ઠીક ધ્યાન ખેંચ્યું છે. તે કહે છે કે કદાચ દુશ્મનોની સંપૂર્ણ હાર થાય તો જીતનાર. માત્ર ગ્રેટ બ્રિટનજ નહિ ગણાય, પરંતુ તેની સાથે મિત્ર રાજ્યો કે જેઓએ આ લડાઇમાં આટલું બધું સહન કર્યું છે તેઓ પણ જીતનારની બાજુમાં ગણાશે, અને તેથી કોલકરારોમાં તેઓનો અવાજ પણ સાંભળવો પડશે. તેથી અત્યારે ભવિષ્યની સુલેહની શરતો જેઓએ કલ્પી રાખી છે તેઓને કદાચ નિરાશ થવુ પડશે. ખાસ કરીને ઑસ્ટ્રેલિયા, આફ્રિકા અને કેનેડાના બ્રિટિશ સંસ્થાનવાસીઓ અત્યારથી જે સ્વપ્નાં ઘડવા મંડયા છે તે સ્વપ્નાંઓમાં સુલેહને સમયે ઘણો ફેરફાર થશે લૉર્ડ મિલ્નરની આ સૂચનામાં "વેસ્ટ મિન્સ્ટર ગૅઝેટે" બહુ ઉપયોગી વધારો કર્યો છે. તે એ કે સુલેહને વખતે ગ્રેટ બ્રિટન સંસ્થાનો તેમજ હિંદુસ્તાનનો મત જાણવાને પ્રયત્ન કરશે. કારણકે તે સુલેહની આખા સામ્રાજ્ય ઉપર અસર થશે. અને તેથી બ્રિટિશ સંસ્થાનોને એમાં જેટલો ભાગ લેવાનો હક્ક છે તેથી ઓછો હકક હિંદને નથી. અને તે બ્રિટિશ પાર્લામેંટ હવે બરાબર સમજે છે એમ અમારી આશા છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે સુલેહ કરતી વખતે મિત્ર રાજ્યો ઉપરાંત બ્રિટિશ સંસ્થાનો અને હિંદની ઇચ્છાઓ પણ ધ્યાનમાં રાખવી પડશે, અને તેથી આજથી કોલકરારોનું ભવિષ્ય ભાખવું તે અતિશય મુશ્કેલ છે.

—[" હિન્દુસ્તાન, " એપ્રિલ ૧૯૧૫]

૬૬]

જ્ઞાતિઓનો ઉપયોગ.

હાલની હિંદુ જ્ઞાતિ પદ્ધતિનાં અનેક અનિષ્ટ પરિણામો હવે જગ જાહેર છે. એ પદ્ધતિ સુધારવાને જૂદા જૂદા માર્ગો સૂચવાય છે, પરંતુ હજુ આ પ્રશ્નનો સંતોષકારક નિકાલ આવ્યો નથી. આધુનિક જ્ઞાતિઓથી એકંદરે લાભ કરતાં ગેરલાભ વિશેષ છે એ વિષે સમજુ લોકોમાં બહુ મતભેદ હોય એમ અમે માનતા નથી. પરંતુ આ પરિસ્થિતિનો અંત શી રીતે લાવવો તે મોટી મુશ્કેલી છે. જો કોઇ જાદુઇ લાકડીથી હાલની અગણિત જ્ઞાતિ સંસ્થાઓનો અંત લઇ આવી શકાતો હોય તો કોઇ પણ હિંદ હિતૈષીને એ અંત લઇ આવવામાં સંકોચ થાય એ બનવાજોગ નથી. પરંતુ અનેક કારણોને લીધે જ્ઞાતિઓનું સંપૂર્ણ ઉચ્છેદન એકદમ થવું સંભવિત નથી. અને સ્થિતિ આવી હોવાથી આ હાનિકારક સંસ્થાને થોડી પણ હિતકર શી રીતે બનાવી શકાય એ પ્રશ્ન ઉપયોગી તેમજ વિચારણીય થઇ પડે છે.

જ્ઞાતિઓ હાલ જે અનર્થ કરી રહી છે તે અટકાવીને તેની પ્રવૃત્તિઓ કોઇ સારા માર્ગ તરફ વાળી નજ શકાય એમ તો કહી શકાશે નહિ. દૃષ્ટાંત તરીકે, જ્ઞાતિઓને પરસ્પર સહાયક સહકાર મંડળોમાં ફેરવી શકાય તેમ છે, અને તેથી જેવો તેવો લાભ નથી. ડાકામાં સહકાર મંડળોની આઠમી કૉન્ફરન્સ હમણાંજ મળી હતી. તેમાં બાબુ પાર્વતીશંકર ચૌધરીએ જ્ઞાતિઓનાં સહકાર-મંડળો સંબંધી કેટલીક અગત્યની સૂચનાઓ કરેલી છે. આવાં મંડળોમાં કેટલાક કાર્યસાધક અને ઉદાર ઉદ્દેશો રાખી શકાય. ચોક્કસ જ્ઞાતિઓનાં સહકાર મંડળો પોતપોતાના

મંડળમાં ગરીબ છોકરાંઓ માટે કેળવણીની ચોક્સ સગવડ કરી શકે. અલબત્ત, હાલ પણ કેટલીક જ્ઞાતિઓ પોતાના જ્ઞાતિબંધુઓ માટે કેળવણીની સંસ્થાઓ ચલાવે છે, પરંતુ હજુ તે પૂરતી, વ્યવસ્થાથી અને ઉદાર તેમજ વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી ચલાવવામાં આવતી નથી. વળી, જે જ્ઞાતિભાઇઓ અથવા મંડળના સભાસદો કામ ધંધા વિનાના હોય તેઓને નોકરીએ અથવા ધંધે ચ્હડાવવાની જવાબદારી પણ જ્ઞાત સહકાર મંડળો પોતાને માથે લઇ શકે. તેમજ નિરાધાર બાળકો, વિધવાઓ વિગેરેને આવા મંડળો મદદ કરી શકે. તેમજ લગ્ન સંબંધી, ધંધાદારી સબંધી, કેળવણી સંબંધી વિગેરે અનેક બાબતોની ચોકસ માહિતી આ મંડળો દ્વારા દરેક જ્ઞાતિભાઇને મળી શકે.

ઉપર જણાવેલી કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ કેટલીક જ્ઞાતિઓ ચલાવતી હતી અને હજુ ચલાવે છે. પરંતુ આ પ્રવૃત્તિઓ દેશનું હિત સમજીને વિશાળ દૃષ્ટિ રાખીને અને દરેક રીતે સમજપૂર્વક બહુ થોડા પ્રમાણમાં થાય છે એમ કહ્યા વિના ચાલશે નહિ. હાલની જ્ઞાતિઓ કાર્યની વહેંચણી કરીને પોતાની ફરજો અને જવાબદારીઓ વધારે અસરકારક રીતે બજાવવાને બદલે ઝઘડાઓ, કકાસો અને મારામારીઓમાં ગુંથાયેલી વધારે જોવામાં આવે છે. માંહોમાંહેની ઈર્ષ્યાઓ, સ્પર્ધાઓ અને હોંસાતોસીમાં આપણી જ્ઞાતિઓ જે પૈસો, જુસ્સો અને સમય વાપરે છે તેનો હજારમો ભાગ સમસ્ત જ્ઞાતિની સર્વદેશીય ઉન્નતિ કરવામાં અને દેશની સેવા બજાવવામાં વાપરતી નથી. ધારાધોરણો, નિયમો, વ્યવસ્થા આદિ વસ્તુઓને જ્ઞાતિઓએ ઘણા વખત થયાં તિલાંજલિ આપી છે, અને તેથી જ્યાં [illegible] કરીએ છીએ ત્યાં અંધાધુંધી, અસ્તવ્યસ્તતા, મારામારી અને [illegible]ઓની જોવામાં આવે છે. વ્યક્તિ વ્યક્તિઓ વચ્ચે ઝગડાઓ અને તાણાતાણીને જેટલું ઉપયોગીપણું આપવામાં આવે છે [illegible] આખી સંસ્થાના હિતને આપવામાં આવતું નથી.

ખરી દુઃખદાયક સ્થિતિ તો એ છે કે જ્ઞાતિઓએ જૂના જમાનાનું જક્કીપણું, જૂના જમાનાના વહેમો અને જૂના જમાનાના નિરર્થક રીતરિવાજો અસલ સ્થિતિમાં કાયમ રાખ્યા છે. પરંતુ નવા જમાનાની જરૂરિયાતો તરફ જરાપણ ધ્યાન આપ્યું નથી. જે સંસ્થા નવા જમાનાને અનુકૂળ થઇ ન શકે તે આખા દેશની પ્રગતિમાં અત્યંત વિઘ્નરૂપ થયા વિના રહેવાની નથી. આપણી જ્ઞાતિઓ હજુ પણ અતિશય સાંકડા વિચારો ધરાવે છે; હજુ પણ નિર્માલ્ય કંકાસોના વાતાવરણથી વિંટળાયલી છે; અને હજુ પણ ભવિષ્યની પ્રજાનું અને પોતાનું જીવન સુધારવા કરતાં બાપદાદાના કૂવામાં ડૂબી મરવું બહેતર માને છે. આ સ્થિતિ અતિ ચિંતાજનક છે તેમાં શંકા નથી. પરંતુ એ સ્થિતિને કેમ પલટી નાંખવી તે મહા પ્રશ્ન છે. જ્ઞાતિઓનો ઉચ્છેદ કરવાની વાતો કરીએ છીએ તો જ્ઞાતિઓના બહાદુર વકીલો શૂરવીર થઇ જાય છે અને ઉચ્છેદકોનો ઉચ્છેદ કરવાને તૈયાર થઇ જાય છે. જ્ઞાતિઓનો નાશ કદાચ આપોઆપ આંતરિક રોગને લીધે થશે તે બહુ સંભવિત છે. તેનો સ્વાભાવિક નાશ થાય તે દરમિઆન ઉપર દર્શાવેલ માર્ગ જેવો કોઇક માર્ગ ગ્રહણ કરી જ્ઞાતિઓનો ઉપયોગ થાય તો કાંઇક ઠીક છે. જો જ્ઞાતિઓનો સદુપયોગ નહિ થાય તો પછી તેનો દુરૂપયોગ થતો અટકાવી શકાશે નહિ. તેટલા માટે જ્ઞાતિઓને જુદા જુદા પ્રકારનાં સહકાર મંડળોનું રૂપ આપી તેની પાસે કંઇક વ્યવસ્થિત ઉપયોગી અને હિતકારક કાર્ય કરાવી શકાય તો એ તક જ્ઞાતિબંધનના હિમાયતિઓએ તજવા દેવી ન જોઇએ; પણ જૂના વિચારનાઓને કરવું કાંઇ નથી અને જેઓ કાંઇ કામ કરે છે તેમાં વિઘ્ન નાંખવાં છે એ સ્થિતિ શોચનીય છે.

—[" હિન્દુસ્તાન " અગ્રલેખ,

તા. ૮-૫-૧૫]

[૬૭]

આપણી કેળવણીની એક નિષ્ફળતા.

આપણી આધુનિક કેળવણીપદ્ધતિની અનેક ખામીઓ છે તેમાં શક નથી. પરંતુ એ સર્વ ખામીઓમાં કેળવણી અને જીવન વચ્ચે જે વિરોધ ઉત્પન્ન થયો છે તે અતિ ગંભીર ખામી છે. કેળવણી લેતી વખતે વિદ્યાર્થીને જીવનની મહાન ભાવનાઓનું ભાન થાય તે કોઇ રીતે અનિષ્ટ છે એમ અમે કહેતા નથી. પરંતુ તેની સાથે જે વાતાવરણમાં વિદ્યાર્થી પોતાનું જીવન વ્યતીત કરવાનો હોય તે વાતાવરણને અનુકૂળ થઇ જવા જેટલી શક્તિ પણ તેનામાં ભરવાની છે. સુથારના છોકરાએ કાળીદાસ અને શેકસપિયરનાં નાટકોની મઝા નહિ ચાખવી એમ કહેવાનો આશય નથી, પરંતુ તેણે પોતાનાં ઓજારોનો ઉપયોગ પણ શિખવાનો છે તે ભૂલી જવાનું નથી. એટલુંજ નહિ પરંતુ એશઆરામમાં જીવન ગાળનાર શેઠીયાઓના છોકરાઓને પણ જીવનમાં હાથ, પગ, આંખો, કાન, આદિ અનેક ઇંદ્રિયોનો ઉપયોગ કરવાનો છે. છતાં આજકાલ માત્ર મનને અધૂરૂં પણ કેળવવામાં આવે છે ત્યારે શરીરની અન્ય શક્તિઓને કોઇપણ જાતની કેળવણી આપવામાં આવતી નથી.

હાલની શાળાઓમાંથી તેમજ યુનિવર્સિટીઓમાંથી પાસ થતા સંખ્યાબંધ વિદ્યાર્થીઓ એવા જોવામાં આવે છે કે જેઓ એક પેન્સિલ સુંદર અને સુઘડ રીતે કેમ ઘડવી તે પણ જાણતા નથી. એવા અનેક ગ્રૅજ્યુએટો આપણે ત્યાં મોજુદ છે કે જેઓ એક સાદી નોટબુક કેમ બાંધવી તેનું જ્ઞાન ધરાવતા નથી. નવલકથાઓ વાંચવાની શક્તિને કેળવણી કહેવી, અને હાથનો યથાર્થ અને સુંદર ઉપયોગ

કરવાની શક્તિને કેળવણી શા માટે ન કહેવી તે સમજી શકાતું નથી. મૅલેરિયા નામનો તાવ અથવા તો પ્લેગ શાં કારણોથી લાગુ પડે છે તે કેટલાક કહેવાતા કેળવાયેલાઓ જાણતા હશે કે નહિ તે શંકાસ્પદ છે. વિશ્વવિદ્યાલયની મોટી ડિગ્રીઓ ધરાવનારા એવા અનેક ઝળકતા હીરાઓ છે કે જેઓ પોતાની નહાની ઓરડીની સર્વ કાચની બારીઓ બંધ કરી અંદર બેસે છે, તે એવી મતલબથી કે કાચની બારીઓમાંથી પ્રકાશ આવે છે એટલે હવાની આવજાવ પણ થશેજ ! ખુલ્લી હવાના ફાયદા અને તેની જરૂરિયત સંબંધી કદાચ પોપટિયું જ્ઞાન ઘણા ધરાવતા હશે, પરંતુ એ જ્ઞાનનો ઉપયોગ હમેશના જીવનમાં કેટલા થોડા કરે છે ! ઑક્સિજન અને હાઇડ્રોજનના પ્રશ્નોમાં સો ટકા માર્ક મેળવી લાવનારા અનેક જણ પાણીને સ્વચ્છ બનાવવાનાં સાધનોથી સર્વથા અજ્ઞાન જોવામાં આવે છે. ઘરનું સાદું લૅમ્પ બગડી ગયું હોય તો લગભગ બધા ગ્રૅજ્યુએટોના નોકરોને વ્હોરાની દુકાને દોડાવવામાં આવે છે !

શું આ બધું જીંદગીમાં આવશ્યક નથી ? શું બાઇરન, સર વૉલ્ટર સ્કૉટ અને ભવભૂતિ કરતાં આ વસ્તુઓની સરવાળે કિમ્મત ઓછી છે ? કદાચ બાઇરનનો મોજશોખના વિભાગમાં સમાવેશ થઈ શકશે, પરંતુ માંદાઓની સારવાર કરવાની કળા, રાંધવાની અને શીવવાની કળા, કપડાં ધોવાની કળા, કપડાં સંકેલવાની કળા, ઘર સુઘડ અને સુંદર રાખવાની કળા, આદિ વસ્તુઓ હમેશના જીવનની જરૂરિયાતોજ રહેવાની. દિલાસો એટલોજ છે કે આજકાલ કન્યાઓની કેળવણીમાં આ જરૂરની બાબતો તરફ કંઇક લક્ષ અપાવા માંડયું છે. તથાપિ હજુ પણ કન્યાઓનાં સર્વ શક્તિઓને કેળવવાને માટે પૂરતા પ્રયત્નો થતા હોય એમ અમે માનતા નથી. શિક્ષણ આપનારાઓએ સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે મનુષ્યે માત્ર વાંચવા લખવાની કળાથીજ જીવવાનું નથી, પરંતુ હાથ, પગ, કાન, ચક્ષુ, આદિ અનેક ઇંદ્રિયો વડે જીવવાનું છે. તેથી જ્યાંસુધી આ સર્વ ઇન્દ્રિયોને કેળવનારી

વ્યાપક અને સંગીન કેળવણી દરેક બાળકને આપવામાં ન આવે ત્યાંસુધી કેળવણીનો હેતુ સિદ્ધ થયો છે એમ કહી શકાશે નહિ,

અફસોસની વાત છે કે આજકાલ પોતાના હાથથી કામ કરવું તે હલકું ગણાય છે. ખાનદાન કુટુમ્બ એજ ગણાય છે કે જ્યાં નહાના બાળકથી માંડીને મોટા વૃદ્ધ માણસ પર્યંત કોઇ પણ પોતાના હાથથી કે પગથી મોજશોખ સિવાયનું કાંઇપણ કામકાજ કરવાની તસ્દી ન લેતું હોય ! હાથ વતી અન્ન ખાવું પડે છે અને બીજી કેટલીક અનિવાર્ય હાજતોમાં તસ્દી લેવી પડે છે તેમાંથી પણ મુક્તિ મળી શકતી હોય તો આ નવા જમાનાનાં સુધરેલાં અને ખાનદાન લોકો એ મુક્તિ મેળવવાને પાછી પાની ભરે તેમ નથી ! એમ કહેવાય છે કે થોડાં વર્ષ પહેલાં એક પારસી અનાથાશ્રમમાં ત્યાં રહેનારાં " અનાથ " બાળકોએ હડતાળ પાડી હતી. અને એ હડતાળનું કારણ એ હતું કે બાળકો પાસે એમના પોતાનાજ બુટ સાફ કરાવવામાં આવતા હતા ! આ અનાથ બાળકો આવું હડહડતું અપમાન શી રીતે સહન કરી શકે ? ઇંગ્લંડની ઇટન અને હૅરોની સ્કૂલોમાં મોટા ઉમરાવજાદાઓ બીજા છોકરાઓના બૂટ સાફ કરી આપે તેમાં તેઓની ખાનદાનીને લાંછન લાગેલું તેઓ ન સમજે, પરંતુ હિંદી બાળકો પોતાનાજ બુટ સાફ કરે તેમાં પોતાની ખાનદાનીને મોટુ કલંક માને તે આપણી આધુનિક કેળવણીની બલિહારી છે ? આ ભયંકર કેળવણી પદ્ધતિ બદલાવવાનો સમય શું હવે સમીપ આવ્યો નથી ? માનસિક તેમજ શારીરિક કેળવણીનો સંયોગ કર્યા વિના આપણા જીવનમાં જે અતિ શોચનીય પક્ષાઘાત છે તે ટળવાનો નથી. દેશમાં માત્ર મુડદાલ વિદ્વાનો અને ભણેલાઓનીજ જરૂર નથી; પરંતુ કાર્યકુશળ, બુદ્ધિશાળી, જ્વલંત ઉત્સાહવાળા, ચેતનમય શહેરીઓની ખરી આવશ્યકતા છે.

—[" હિન્દુસ્તાન "—અગ્રલેખ,
તા. ૮-૫-૧૫]

——⊷——

[૬૮]

અંત્યજ વર્ગની મુશ્કેલીઓ.

મદ્રાસ ઇલાકામાં માયાવરમ નામના ગામને થોડા સમય પહેલાં શ્રીયુત ગાંધીએ એક મુલાકાત આપી હતી. માયાવરનના રહીશોએ શ્રીયુત ગાંધીને માનપત્ર આપ્યું હતું અને તે માનપત્રના ઉત્તરમાં ગાંધીજીએ અંત્યજ વર્ગની સ્થિતિ ઉપર ઘણા અગત્યના વિચારો દર્શાવ્યા હતા. અંત્યજ વર્ગે માનપત્ર આપ્યું હતું તેમાં પોતાની કેટલીક મુશ્કેલીઓ જાહેર કરી હતી. આ મુશ્કેલીઓ હિંદુસ્તાનના માત્ર એકજ ભાગમાં નથી, પરંતુ લગભગ સર્વત્ર છે. તેઓને પાણી મેળવવાનાં સાધનો નથી, તેઓને ખોરાકની સગવડ નથી, તેઓ શાળાઓનો લાભ લઇ શકતા નથી, તેઓને દેવાલયોમાં દાખલ થવાનો પરવાનો નથી, અને તેઓને માટે કોર્ટનાં દ્વાર પણ ખુલ્લાં નથી ! હિંદની પ્રગતિની આપણે વાતો કરીએ છિએ પરંતુ લગભગ પાંચ કરોડ હિંદીઓને આપણે ભયંકર અવગતિએ પહોંચાડયા છે. તેઓને અધોગતિની ખાઇમાંથી ઉંચકવાને કેટલા જણ પ્રયત્ન કરે છે ? જેઓએ અત્યજ વર્ગની સ્થિતિ સુધારવાને પ્રયત્નો આરંભ્યા છે તેઓને ધન્યવાદ ઘટે છે, પરતુ આ પ્રયત્નો મહાસાગરમાં એક બિંદુ સમાન છે એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી. કરોડો માણસોને હલકા જાનવરની જીંદગી જેવી જીંદગી ગાળવી પડે તે દેશ ઉપર જેવીતેવી આફત નથી

અને આ શોચનીય સ્થિતિ માટે જવાબદાર કોણ છે ? નહિ કે બિચારો અંત્યજ વર્ગ, પરંતુ તેના ઉપર જોહુકમી ચલાવનારા બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યોજ આ શરમભરેલી સ્થિતિ માટે જવા-

બદાર છે. શું આ સ્થિતિ આપણે હમેશને માટે કાયમજ રાખવી છે ? શું અંત્યજ વર્ગ તરફ બતાવવામાં આવતી વર્તણુક કોઇ હિંદુ ધર્મના ફરમાનને અનુસરીને છે ? હિંદુ ધર્મમાં કયાંય પણ આ જાતનું ફરમાન કે સૂચન પણ હોય એમ અમારા જાણવામાં નથી. હિંદુ જાતિની અંદર અંત્યજ અથવા અસ્પર્શ્ય વર્ગની હયાતી હોવાનું પણ કયાંય સૂચન નથી. અને કદાચ કોઇ એમ બતાવે કે હિંદુ ધર્મનો આ પ્રમાણે આદેશ છે તો શું એ આદેશ પ્રમાણે વર્તવાને આપણે બંધાયેલા છિએ ? નહિજ. જે ધર્મમાં આ જાતની જાતિભિન્નતાનો ઉપદેશ થતો હોય અથવા જે ધર્મમાં કરોડો મનુષ્યોની અધોગતિ કરવાનું ફરમાન થયું હોય તે ધર્મ પૂજ્ય નથી પરંતુ તિરસ્કારને પાત્ર છે. પરંતુ એ નિઃસંદેહ છે કે હિંદુ ધર્મમાં આવી મૂર્ખાઇભરેલી પદ્ધતિને સ્થાનજ નથી. હિંદુ ધર્મ અતિ ઉદાર, વ્યાપક અને મનુષ્ય માત્રને દેવની માફક પૂજવાનો ઉપદેશ કરનારો છે. હિંદુ ધર્મની ભગવદ્‌ગીતાજ કહે છે કે ખરો બ્રાહ્મણ એ છે કે જે પંડિત કે ચાંડાલ તરફ સમાનદૃષ્ટિથી જુએ છે.

ઢેડ, ભંગી અને બીજા અંત્યજ વર્ગની પાયમાલી કરનાર પ્રથમ તો બ્રાહ્મણો છે, અને ત્યાર પછી બાકીનો દ્વિજ વર્ગ પણ તેને માટે જવાબદાર છે. આભડછેટ, સ્પર્શ્યાસ્પર્શ્ય, અને છીટછાટ, એ હિંદુસ્તાનનાં મોટામાં મોટાં કલંક છે. આ કલંકો દૂર કરવાને હજુ જાઇએ તેવાં મજબૂત પગલાં ભરાતાં નથી તે અફસોસની વાત છે. આપણે સર્વ શ્રીયુત ગોખલે કે શ્રીયુત ગાંધી કે બીજા કોઇ મહાન્ નરનાં વખાણ કરવાને તથા તેઓને માનપત્ર આપવાને હરહમેંશ તૈયાર હોઇએ છિએ. પરંતુ આ મહાન પુરૂષો જે ઉત્તમ વિચારો બતાવે છે તે પ્રમાણે વર્તવાને તલભાર પણ મરજી બતાવતા નથી તે આપણી કર્તવ્યપરાયણતા કેટલી છે તેનો સારો ખ્યાલ આપે છે. શ્રીયુત ગાંધી અતિશય ભારપૂર્વક કહે છે કે અંત્યજ વર્ગની આ

સ્થિતિ બંધ થવી જોઇએ, અંત્યજ વર્ગની અગવડો દૂર થવી જોઇએ, અને છીટછાટ તથા આભડછેટ જેવી વસ્તુ હિંદુ ધર્મમાં ક્યાંયે પણ દૃષ્ટિગોચર થતીજ નથી. છતાં કેટલા હિંદુઓ ગાંધી-જીને પગલે ચાલવાને તૈયાર છે? મોટાઓનાં ભાષણો સાંભળી તાળીઓ પાડવામાં કશી સાર્થકતા નથી, પરંતુ તેઓના ઉત્તમ ઉપદેશને યથા-શક્તિ અનુસરવામાંજ ખરી સિદ્ધિ છે.

પરંતુ વિચારોને આચારમાં મુકતી વખતે ખરી મુશ્કેલી ઉભી થાય છે. અનેક કેળવાયલાઓ માને છે કે અત્યંજ વર્ગને આપણે હડહડતો અન્યાય કરીએ છિએ, છતાં એ અન્યાય દૂર કરવામાં કાર્ય-સાધક પગલાં ભરનાર બહુ થોડા છે. લાખો બાળકો કેળવણી વિનાનાં રહે છે તેનું મૂળ કારણ અંત્યજ વર્ગ સામેની છીટછાટ છે. લાખો માણસો ગંદકીમાં અને અંધારામાં સડે છે તેનું ખરૂં કારણ એ છે કે આ અસ્પર્શ્ય લોકોની સ્થિતિ સુધારવી એ કોઇ પોતાનું કર્તવ્ય સમજતું નથી, એટલુંજ નહિ પરંતુ કેટલાકો તે ધર્મ વિરૂદ્ધ ગણે છે! અત્યંજ વર્ગને માટે કૂવાઓ, તળાવો કે બીજાં જળાશયોના કિનારે જવાની પણ છૂટ નથી! અત્યંજ વર્ગને હરવાફરવાનાં કે રમતગમતનાં સ્થળોની મુલાકાત લેવાનો અધિકાર નથી! અંત્યજ વર્ગથી દેવ પણ અભડાઇ જાય છે! અંત્યજ વર્ગનાં બાળકોની હાજરીથી સરસ્વતી દેવી પણ રિસાઇ જાય છે! તો પછી અંત્યજ વર્ગના પડછાયાથી દુકાનો અને માર્કેટો, મકાનો અને માણસો, ગાડીઓ અને વહાણો, વટલાઇ જાય તેમાં આશ્ચર્ય શું?

આ કર્મથી આપણે પોતાનાજ પગ ઉપર કૂહાડી મારી રહ્યા છિએ. આપણે આપણા પોતાના લોકોને સંસ્કારી અને સુખી જીવ-નની એકપણ અનુકૂળતા નહિ આપીએ તો પછી જેઓ એ અનુકૂ-ળતાઓ આપી શકે છે તેઓ પોતાના ધર્મમાં તેઓને ખેંચી જશે અને તેટલે દરજ્જે હિંદુ જાતિ નબળી થશે. હજારો હિંદુઓ ખ્રિસ્તી

અને ઇસલામ ધર્મ સ્વીકારે છે તેનું મૂળ કારણ અંત્યજ વર્ગ તરફની આપણી વર્તણુક છે. આ વર્ગમાંથીજ ખ્રિસ્તી ધર્મના નવા અનુયાયીઓ મોટે ભાગે જોવામાં આવે છે. છતાં હિંદુ જાતિ કોણ જાણે ક્યારે જાગૃત થશે ? લાખો હિંદુઓને હિંદુ ધર્મના સહાયક અને પોષક બનાવવાને બદલે હિંદુ ધર્મના પ્રતિસ્પર્ધિ અને દુશ્મન બનાવવાનું કાર્ય આપણે લઇ બેઠા છિએ. આર્ય સમાજની આંખ આ દિશામાં ઉઘડી છે તે સંતોષની વાત છે. પરંતુ બીજા અનેક હિંદુઓએ આ કાર્ય ઉપાડી લેવું જોઇએ. ખાસ કરીને કેળવાયલાઓએ આ પ્રશ્નનો ઉકેલ કાઢવાને બહાર પડવું જોઇએ. નહિતર હિંદુ જાતિ સંખ્યામાં, ચારિત્ર્યમાં અને તેથી સાધનસંપત્તિમાં દિન પ્રતિદિન નબળી પડતી જશે તે નિઃશંક છે.

—[" હિન્દુસ્તાન, "—અગ્રલેખ,

તા. ૧૫–૫–૧૫]

[૬૯]

ગુજરાતમાં કેળવણી પરિષદ્‌ની જરૂર.

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ સુરત ખાતે મળી ત્યારે કેળવણી સંબંધી કેટલાક અગત્યના ઠરાવો પરિષદ્ સમક્ષ લાવવાની કેટલાકોની ઇચ્છા હતી. પરંતુ કંઇક મતભેદને લીધે એવા ઠરાવો પરિષદ્ સમક્ષ આવી શકયા નથી. અલબત્ત, સાહિત્ય પરિષદે મોટે ભાગે સાહિત્યને લગતા સવાલોજ ચર્ચવા જોઇએ. છતાં કેળવણીના કેટલાક સવાલો સાહિત્યને અંગે છે તે ભૂલી જવાનું નથી. એટલું કબુલ કરવું જોઇએ કે કેટલાક કેળવણીવિષયક ઠરાવો રાજદ્વારી રૂપ પકડે તે સંભવિત છે, અને એમ થાય તો પછી પરિષદ્‌માં એવા અનેક સાહિત્યવિલાસી અને સરકારી નોકરી કરનારા ગૃહસ્થો છે કે જેઓને આવી રાજદ્વારી ચર્ચામાંથી દૂર રહેવું પડશે. ગુજરાતમાં કેળવાયેલા અને ઉત્સાહી કાર્યકર્તાઓ માત્ર મુઠીભર છે, તેમાંથી આ પ્રમાણે કેટલાક જણ સાહિત્ય પરિષદ્‌ને છોડી જાય તે હાલ આપણને પોસાય તેમ નથી તે ચોકસ છે. પરંતુ, ત્યારે ગુજરાતે કેળવણીના અનેક ઉપયોગી પ્રશ્નોને શું ખોરંભે નાખવા ? આ મુશ્કેલી ઉભી થાય છે, અને તેને અંગેજ અમે ગુજરાતમાં એક જૂદી કેળવણી પરિષદ્ ભરવાની ભલામણ કરીએ છીએ.

અલબત્ત, સમસ્ત હિંદુસ્તાન માટે એક વ્યાપક કેળવણી પરિષદ્‌ની જરૂર છે. પરંતુ તે ઉપરાંત જુદા જુદા પ્રાંતની જુદી જુદી જરૂરિયાતો સમજવાને અને તેને પહોચી વળવાને કેટલીક પ્રાંતિક કેળવણી પરિષદો પણ આવશ્યક છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ આથી

કરીને બીજું કેટલુંક અગત્યનું કામ ઉપાડી લેવાને છુટી થશે, અને કેળવણીની જે ચર્ચાઓમાં સરકારી નોકરો સામેલ થઇ શકશે તેના તરફથી ખાસ ધ્યાન આપી શકશે. ગુજરાતમાં કેળવણીને લગતા સવાલો અનેક છે અને તે અતિ મહત્ત્વના છે. પ્રાથમિક કેળવણીને લગતો પ્રશ્ન હાથ ધરવાની અતિશય જરૂર છે તેમજ માધ્યમિક શાળાઓમાં અનેક પ્રકારના સુધારાઓની જરૂર છે. તે ઉપરાંત સ્ત્રી કેળવણીનો પ્રશ્ન ઓછો ગંભીર નથી. આ બધી બાબતોને પહોંચી વળવાને સાહિત્યનીજ ચર્ચા કરનારી સાહિત્ય પરિષદ્ શી રીતે સમર્થ થઇ શકવાની હતી ? અમારો એવો મત છે કે સાહિત્યને લગતી બાબતોનો સંતોષકારક નિકાલ લઇ આવવાને માટે પણ અત્યારે સાહિત્ય પરિષદ્‌માં શકિત જોવામાં આવતી નથી, અને તેથીજ તેને સ્થાયી અને સંગીન સ્વરૂપ આપવાની હીલચાલ કેટલાક ઉત્સાહી લોકોએ ઉપાડી લીધી છે.

ગુજરાતની કેળવણી પરિષદ્ ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં ચાલતી અનેક કેળવણી પદ્ધતિઓનો વિચાર કરી અમુક નિર્ણયાત્મક પગલાં ભરે તો કેળવણીની કેટલીક મુશ્કેલ ગુંચો ઉકેલી ન શકાય એમ નથી. આ બધું કાર્ય કૉન્ગ્રેસ પાસે કરાવવું તે અશક્ય છે. કાર્યની વહેંચણી વિના આપણે કાંઇપણ કાર્ય સંગીન રીતે કરી શકવાના નથી. એમ કહેવા માગતા નથી કે જે સંસ્થાઓ ચાલુ હોય તેઓનો ઉપયોગ ન કરવો પરંતુ ચાલુ સંસ્થાઓ પાસે કાંઇ પણ વ્યવસ્થા વિના દરેક પ્રકારનાં કાર્ય કરાવવાનો અભિલાષ મૂર્ખાઇ-ભરેલો છે એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. આ પ્રમાણે જુદા જુદા વિષયોનો શંભુમેળો કરવાથી એક પણ કાર્ય સંતોષકારક રીતે સિદ્ધ થતું નથી. કેળવણી પરિષદ્‌ના ઉદ્દેશો અને તેની કાર્ય પદ્ધતિ ચોકસ રીતે બીજી સંસ્થાઓથી ભિન્ન અને મર્યાદિત કરી શકાય. આખા હિંદમાં જેમ કેળવણીનો પ્રશ્ન સર્વથી ઉપયોગી પ્રશ્ન છે તેમ ગુજરાતમાં પણ એ પ્રશ્ન મૂલગામી છે તેમાં શક નથી. કન્યા

કેળવણી, વિજ્ઞાનની કેળવણી, પ્રાથમિક કેળવણી, ઔદ્યોગિક કેળવણી, આદિ અનેક ઉપયોગી બાબતોની પરંપરા છે કે જે સંબંધી કાર્ય-સાધક અને ઉંડો વિચાર કરવાની પણ શરૂઆત હજુ ગુજરાતે કરી નથી. અને જેમ જેમ આપણે આ મહત્ત્વના સવાલોનો નિર્ણય લંબાવતા જઇએ છિએ તેમ તેમ એ સવાલો મુશ્કેલ થતા જાય છે.

આવતી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ ક્યાં ભરાશે તે હજુ ચોક્કસ નથી. પરંતુ જો એ પરિષદ્ મુંબઇમાં ભરવામાં આવે તો બહુ લાભકારક થઇ પડશે એમ અમારૂં માનવું છે. કારણ કે જો સાહિત્ય પરિષદ્ મુંબઈમાં ભરાય તો તેજ વખતે ગુજરાત કેળવણી પરિષદ્‌નો આરંભ પણ મુંબઈમાં થઇ શકે. મુંબઇ હવે કેળવાયેલા ગુજરાતીઓનું કેન્દ્રસ્થાન બનતું જાય છે. સાહિત્ય પરિષદ્‌નું સ્થાયી મધ્યસ્થળ મુંબઇમાંજ રાખવામાં આવશે એમ માનવાને મજબુત કારણો છે. વળી સાહિત્ય પરિષદ્‌નું નવું સ્થાયી બંધારણ પણ આવતી પરિષદ્‌માં રજુ થનાર છે. આ બધી હકીકતનો વિચાર કરતા કેળવણી પરિષદ્ પણ મુંબઇમાંજ આવતી સાહિત્ય પરિષદ્ વખતેજ ભરવામાં આવે તો બહુ ફત્તેહમંદ શરૂઆત થાય એમ લાગે છે.

ગુજરાતી કેળવણી પરિષદ્‌ને આરંભમાંજ ચોક્કસ સ્વરૂપ આપી દેવું એમ અમે કહેતા નથી. પરંતુ પ્રથમ તો એક પ્રયોગ તરીકે શરૂઆત કરવાની છે. એનું સ્વરૂપ ધીમે ધીમે ઘડાવા દેવું. કામચલાઉ બંધારણથી મંગલાચરણ કરવું, અને પછી કંઈક નિશ્ચિત ઘટના કરવી એ વધારે સલાહકારક લાગે છે. આ પ્રમાણે દરેક પ્રાંત પોતાને લગતા કેળવણીના પ્રશ્નો ઉપર ગંભીર વિચાર ચલાવી કાંઈપણ નિર્ણય ઉપર નહિ આવી શકે ત્યાંસુધી હિંદી કૉન્ગ્રેસના તેમજ આપણી ધારાસભાઓમાં હિંદી પ્રતિનિધિઓના હાથ આપણે મજબૂત કરી શકીશું નહિ. ઉપર ટપકેથી કેળવણી સંબંધી સર્વસામાન્ય ગોળ-ગોળ સિદ્ધાંતોની વાતો કરવી તે બસ નથી. પરંતુ દેશના ખુણેખુ-

આમાં કેળવણીની જરૂરિયત, કેળવણીની સ્થિતિ, કેળવણીની શકયતા, કેળવણીની પદ્ધતિ, આદિ ઉપયોગી વસ્તુઓનું બારીક અવલોકન કરી તેમાંથી ચોક્સ, કાર્યસાધક નિર્ણયો તારવી કાઢવામાં આવે ત્યારેજ કેળવણીના મહાન પ્રશ્નનો નિકાલ થઇ શકશે. તેટલા માટે અમે સમસ્ત ગુજરાતને અપીલ કરીએ છિએ કે જેમ બને તેમ ત્વરાથી ગુજરાતમાં એક કેળવણી પરિષદની સ્થાપના કરવાની ખાસ જરૂર છે.

—["હિન્દુસ્થાન" અગ્રલેખ

તા. ૭-૬-૧૫]

(૭૦)

મૅટ્રિકની કતલ.

મૅટ્રિકની પરીક્ષાનું પરિણામ હમણાંજ બહાર પડયું છે. એ પરિણામ અતિ આશ્ચર્યજનક છે એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી. ચાર હજાર વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષામાં બેસે અને તેમાંથી માત્ર એક હજારજ પાસ થાય તે આપણા કેળવણી ખાતાંઓ તેમજ આપણી યુનીવર્સીટી સંબંધી કેટલાક અગત્યના પ્રશ્ન ઉભા કરે છે. એટલું ભૂલી જવાનું નથી કે હાઇસ્કુલોમાંથી પણ ઘણી મોટી સંખ્યાને મૅટ્રિકની પરીક્ષામાં બેસવા માટે ફૉર્મ આપવામાં આવતાં નથી. મતલબ કે હાઇસ્કુલોના ચાલાકો ગળી ગળીને લાયક છોકરાઓનેજ મૅટ્રિકની પરીક્ષામાં બેસવાની રજા આપે છે. તેમાંથી પણ માત્ર ૨૫ ટકા વિદ્યાર્થીઓ ફત્તેહમંદ થાય અને ૭૫ ટકા નિષ્ફળ નીવડે તેનો અર્થ શો? તેનો અર્થ એજ કે મૅટ્રિક માટે અભ્યાસ કરનારાઓમાંથી લગભગ ૧૫ વિદ્યાર્થીઓ પાસ કરવા જેટલી આપણી શાળાઓ શકિત ધરાવે છે, અને લગભગ ૮૫ ટકા વિદ્યાર્થીઓ પાસ થવાને નાલાયક ઠરાવવામાં આવે છે, અથવા તો આપણા પરીક્ષકો પરીક્ષામાં વિદ્યાર્થીઓની કતલ કરવાનેજ નિમાતા હોવા જોઇએ. હાઇસ્કૂલોની શિક્ષણ પદ્ધતિમાં ગંભીર દોષો છે એ સંબંધી બે મત ભાગ્યેજ હશે. પરંતુ તે ઉપરાંત મૅટ્રિકના પરીક્ષકોનાં ભેજાંઓ હિંદુસ્તાનની ગરમીને લીધે જોઇએ તેવાં ઠંડાં નથી રહેતાં એમ પણ જણાય છે. પરીક્ષકો પોતાની અક્કલના ધોરણ પ્રમાણે બિચારા વિદ્યાર્થીઓની કસોટી કરતા હોય તો તે મોટી મૂર્ખાઇ છે એમ કહયા વિના ચાલતું નથી. વળી કેટલાકો વિદ્યાર્થીઓની કેળવણીની કસોટી કરવાને બદલે તેઓનું ઉપરટપકેનું જ્ઞાન કેટલું છે તે કસોટી તરફ વધારે દોરાયેલા હોય છે. દાખલા તરીકે, ગણિતમાં વિદ્યાર્થીએ આખો દાખલો સાચી રીતે ગણ્યો હોય

પરંતુ જવાબમાં કયાંક સરવાળા બાદબાકીમાં ભૂલ કરી દીધી હોય તો તેને શૂન્ય માર્ક આપવામાં આવે છે ! આ પરીક્ષા નથી, પરંતુ વાહુદી શાઇલૉકની કંજુસાઇનો નમુનો છે. અલબત્ત, વિદ્યાર્થીઓને ચોકસાઇ અને એકાગ્રતા શિખવાની છે. પરંતુ તે આ રીતે શિખવાતી નથી. ઉપરટપકેની ભૂલો માટે થોડા માર્ક કાપી લેવાથી એ હેતુ સિધ્ધ થઇ શકશે. પરંતુ આખા સવાલનો જવાબ યોગ્ય રીતે આપ્યો હોય અને શરતચુકથી એકાદ ભૂલ થઇ ગઇ હોય તો તેને માટે વિદ્યાર્થીની બધી મહેનત ઉપર પાણી ફેરવી દેવું તે મૂર્ખતા અને ધૃષ્ટતાની પરાકાષ્ઠા છે. કેટલાક એવા પરીક્ષકો છે કે જેઓ ઇતિહાસના કોઇ પ્રશ્નનો વિદ્યાર્થીએ ગમે તેટલો સારો જવાબ આપ્યો હોય, પરંતુ અમુક લડાઇની તારીખ ખોટી આપી હોય તો આખા જવાબ ઉપર ચોકડી મુકતાં અચકાતા નથી ! આ પ્રકારની પરીક્ષા પદ્ધતિ વિના મૅટ્રિકની આટલી ભયંકર કતલ સંભવે નહિ અને છતાં યુનિવર્સિટીની આંખો ઉઘડતી નથી તે તાજુબીની વાત છે. કેળવણીખાતામાંથી ચૂંટેલા પરીક્ષકો બહારના પરીક્ષકો કરતાં વધારે ઉદાર છે એમ અમે માનતા નથી, અને એ દલીલમાં કોઇ પણ જાતનો દમ નથી. કારણકે શાળાઓની પરીક્ષા ત્યાંના માસ્તરોજ લે છે, છતાં તેઓ પણ આ જાતની કતલ ચલાવવામાં બાકી રાખતા નથી. હકીકત એ છે કે આપણે ત્યાં પરીક્ષાનો બહુ ખોટો ખ્યાલ ઘર કરી રહ્યો છે, તે જડમૂળથી કાઢી નાંખવાની જરૂર છે. પરીક્ષા વિદ્યાર્થીએ આખા વર્ષ કરેલા અભ્યાસની વ્યાપક કસોટી છે. પરીક્ષાથી વિદ્યાર્થીની સર્વ પ્રકારની શકિત અને તેનો સામાન્ય બુદ્ધિ વિકાસ માપવાનાં છે. પરંતુ પરીક્ષકને ગમે તેવી રીતે પરીક્ષા દેનારે નવ કોઠારીની રમતમાં પસાર થઇ જવું અથવા પરીક્ષકના દાવપેચ સમજી લઇ દેખાવની ખાતર સારી પટ્ટાબાજી ખેલવી, એ પરીક્ષાનો ઉદ્દેશ નથી. આજ કાલની પરીક્ષાએ આવું શોચનીય સ્વરૂપ પકડયું છે એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી.

જેમ પરીક્ષકો પરીક્ષાનો ખરો મર્મ સમજતા નથી તેમ શાળાના માસ્તરો પણ કેળવણીનો ખરો મર્મ ભૂલી જાય છે. એવા અનેક માસ્તરો છે કે જેઓ પોતાના શિષ્યોને ૩૬૫ દિવસ ગોખણપટ્ટીનાજ પાઠો ભણાવ્યા કરે છે. બુદ્ધિવિકાસ અર્થે કેળવણી છે તે બહુ થોડા સમજે છે. કેળવણીનો જીવનમાં ઉપયોગ કરવાનો છે તે થોડા શિક્ષકો માને છે. પછી પોપટિયુ જ્ઞાન ક્યાં સુધી ટકી શકે? ઉપરટપકેની ગોખણપટ્ટીમાં વિદ્યાર્થીને રસ હોયજ નહિ, અને રસ વિનાની વાત સમજમાં પચવી બહુ મુશ્કેલ છે, પરિણામે પરીક્ષા વખતે ગોખણપટ્ટીની પટ્ટાબાજીમાં પસાર થવું એ એક પ્રકારની આસમાની-સુલતાની થઇ પડે છે. પચાવેલું જ્ઞાન બહુ થોડું હોય છે, એટલે આપણે હાલ જોઇએ છીએ તેવી કતલો ધમધોકાર ચાલે છે. આ પરીક્ષાની પહેલાંની પરીક્ષામાં પણ મૅટ્રિકનું પરિણામ અત્યંત ભયંકર આવ્યું હતું. તે પરીક્ષામાં નાપાસ થયેલા અનેક વિદ્યાર્થીઓ આ પરીક્ષામાં બેઠા હતા, છતાં આટલી મોટી નિષ્ફળતા થઇ છે તેથી તેને માટે હાઇસ્કૂલના શિક્ષકો અને ખાસ કરીને મૅટ્રિકના પરીક્ષકો સર્વથી વધારે જવાબદાર છે. મુંબઇની યુનિવર્સિટીએ અને હાઇસ્કૂલોએ હવે જલદીથી જાગૃત થવું જોઇએ, અને દર વરસે લગભગ ૪ થી ૫ હજાર વિદ્યાર્થીઓની શક્તિનો, તેઓના ધનનો, તેઓના સમયનો અને તેઓના જીવનનો આ ભયંકર વ્યય અટકાવવો જોઇએ.

—[" હિંદુસ્થાન " અગ્રલેખ,

[૭૧]

નવા યુગની સ્ત્રી.

નવા યુગની સ્ત્રી

સુવર્ણ કલશમાં માટી કે માટીના વાસણમાં સુવર્ણ જેવી દેખાવાને બદલે સુવર્ણ કલશમાં સુવર્ણ જેવી શોભશે; સુંદર શરીરમાં જડ બુદ્ધિ અથવા તીવ્ર બુદ્ધિ સાથે જડ શરીરની માલેક બનવાને બદલે ચેતનમય શરીરમાં ચેતનવતી બુદ્ધિની અધિષ્ઠાત્રી બનશે; પૂર્ણિમાના ચંદ્રમાં જગપ્રસિદ્ધ કલંકની કીર્તિથી ઓળખાવાને બદલે ચંદ્રની સંનિધિમાં ઝગમગતા તારલિયાના ઝાંખા પ્રકાશથી પ્રકાશશે; પ્રતાપી પુરૂષના કિમતી પડછાયાને બદલે સામાન્ય મનુષ્યના સાદા મુકુટમણિનું સ્થાન સ્વીકારશે.

નવા યુગની સ્ત્રી

બાળકોનાં શરીરની રક્ષક બનશે, જુવાનોના મનની માલેક બનશે, વૃદ્ધોના આત્માની ઉદ્ધારક બનશે; માંદાઓની દયાની દેવી થઇને આવજત કરશે; ગરીબોને ગરીબીમાંથી ઉગારશે, દુઃખીયાંઓનાં દુઃખ નિવારવા મોટાં બલિદાનો આપશે; દેશને જરૂર હશે તો પોતાનું સર્વસ્વ લૂટાવી દેશે, માતૃભૂમિને ચરણે જીંદગી અર્પશે; પુરૂષના સત્કાર્યમાં તેની ગુલામ થઇને રહેશે, તેના દુષ્કાર્યમાં દુશ્મન થઇને સામી થશે; જ્યાં પરસ્પર ફરજો બજાવવાની ઉત્સુકતા હશે ત્યાં પોતાની ફરજોનો જ વિચાર કરશે, જ્યાં હક્કોનું સામ્રાજ્ય હશે ત્યાં હથોડાથી પણ પોતાના હક્કો તરફ દુનિઆનું ધ્યાન ખેંચશે.

નવા યુગની સ્ત્રી

હૃદયનાં પરાક્રમો કરી બતાવશે, જેની પાસે પુરૂષનાં શરીરનાં

તેમજ મનનાં પરાક્રમો ઝાંખાં દેખાશે; ગૃહમાં અને સમાજમાં સંસ્કૃતિ અને શાંતિ ફેલાવશે, જેના વિના પુરૂષ–આચાર્યો અને અધ્યાપકોના પ્રયત્નો ખેતીના રણમાં જળવૃષ્ટિ જેવા જણાશે; દશ ઉપાધ્યાય કરતાં એક આચાર્ય, સો આચાર્ય કરતાં એક પિતા, અને હજાર પિતા કરતાં એક માતા, બાળકના શિક્ષક તરીકે વધારે માનને અને આદરને પાત્ર છે, એવું મનુનું મહાવાક્ય સિદ્ધ કરી આપશે; મનુષ્ય એટલે માત્ર પુરૂષજ નહિ, પરંતુ પુરૂષ, સ્ત્રી અને સંતતિની એકરૂપતા, એ શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતના સાક્ષાત્કાર કરાવશે; પવિત્ર અને સાત્ત્વિક સ્નેહલગ્નજ જગતની મહાન ફત્તેહો, ઉચ્ચ આશાઓ અને ઉદાર ભાવનાઓને ચિરંજીવ કરવાનું અનુપમ સાધન છે તે પોતાના આદર્શ સંસારથી બતાવી આપશે; સ્થૂળ સૌંદર્યનો આધાર સૂક્ષ્મ સૌંદર્ય ઉપર છે, અને સૂક્ષ્મ શક્તિથી ભરપૂર સરોવરના આશ્રય વિના સ્થૂળ શક્તિનું ઝરણુ ક્ષણભંગુર છે, એ અચળ નિયમ પોતાના સૂક્ષ્મ સામર્થ્યથી પુરૂષના મન ઉપર ઠસાવશે.

નવા યુગની સ્ત્રી,

સંયમ, સદ્‌ગુણ અને સ્વાતંત્ર્યની મહત્તા કદિ નહોતી તેવી સ્થાપિત કરશે; વાસનાઓ, દુર્ગુણ અને દાસત્વની બેડીઓ હમેશને માટે તોડશે; પુરૂષ અને પ્રકૃતિના પરસ્પર સંબંધની અનિવાર્યતા સિદ્ધ કરશે; પુરૂષ જો યુદ્ધનોજ ઉપદેશ કરશે, તો પોતે શાંતિના પાઠ ભણાવશે; પુરૂષ જો જડતાનાજ ગુણગાન કરશે, તો પોતે ચેતનની દીપાજલિ પ્રકટાવશે; પુરૂષ જો બુદ્ધિનો દાવો કરશે, તો પોતે ડહાપણનો અનુભવ કરાવશે; પુરૂષ જો સૂર્ય થશે તો પોતે પ્રકાશ બનશે; પુરૂષ જો સમુદ્ર બનશે તો પોતે સમુદ્રતટ; પુરૂષ જો પવન તો પોતે ગતિ; પુરૂષ જો સૂત્રધાર તો પોતે નટી; પુરૂષ સિતાર તો પોતે સંગીત; પુરૂષ શાસ્ત્ર તો પોતે કલા; પુરૂષ ન્યાય તો પોતે કરૂણા; પુરૂષ ઓજસ તો પોતે સૌંદર્ય; પુરૂષ શબ્દ તો પોતે અર્થ; પુરૂષ બળ તો પોતે

ધૈર્ય; પુરૂષ વાસના તો પોતે સંયમ; પુરૂષ સત્તા તો પોતે લક્ષ્મી; પુરૂષ ઈચ્છા તો પોતે સિદ્ધિ; પુરૂષ અગ્નિ તો પોતે અમૃત; પુરૂષ બીજ તો પોતે ધરણી; પુરૂષ પુષ્પ તો પોતે પરાગ; પુરૂષ છાયા તો પોતે શાંતિ; પુરૂષ રથ તો પોતે ચક્ર; પુરૂષ મહારથિ તો પોતે સારથિ; પુરૂષ કાર્ય તો પોતે વાચા; પુરૂષ વાચા તો પોતે વિચાર; પુરૂષ વિચાર તો પોતે જીગર; પુરૂષ જીગર તો પોતે આત્મા.

નવા યુગની સ્ત્રી

હુશિયારીનું પ્રદર્શન કરવાને બદલે સત્યશોધક થશે; જીંદગીના પૃથક્કરણમાં સમય ગાળવાને બદલે સાર્થક જીવન જીવવામાં કૃતકૃત્યતા માનશે; એક હજાર વાંકાચૂંકા માર્ગોમાં ભ્રમણ કરવાની સ્વતંત્રતાને બદલે એકજ સીધા માર્ગ ઉપર પ્રગતિ કરવાની વિંટંબણા સ્વીકારશે; દુર્ગંધમય ખાબોચિયાની શાંતિને બદલે ખુશનુમા નિર્મળ ઝરણામાં અથડાવું કબૂલ રાખશે; પ્રમાદ કરતાં કાર્યમાં વધારે તન્મય બનશે; કાર્ય કરતાં જીવનને વધારે કિમતી ગણશે; પોતાના કરતાં પારકાના સુખનો વિશેષ વિચાર કરશે; પારકાની ભૌતિક વાસનાઓ કરતાં પોતાના આત્માના હક પ્રથમ સંતોષશે; વિશ્વકલ્યાણની પ્રવૃત્તિમાં પોતાનું અને પારકાનું એવા સંકુચિત ભેદો ભૂલી જશે.

નવા યુગની સ્ત્રી

જીવન સાદું અને મનન ઉંચું રાખશે; શરીર સુદૃઢ અને હૃદય કોમળ રાખશે; અંતર શાંત અને બુદ્ધિ ચપલ રાખશે; વાસનાઓમાં વૃદ્ધ અને ક્ષમામાં બાલક બનશે; ઉદારતામાં પુરૂષથી ચઢિયાતી, સ્વાર્થમાં પુરૂષથી ઉતરતી અને સંસ્કૃતિમાં પુરૂષની સમોવડી બનશે; સહનશીલતામાં સીતા જેવી, સ્નેહમાં સાવિત્રી જેવી, બુદ્ધિમાં ગાર્ગી જેવી અને બહાદુરીમાં જોન ઑફ આર્ક જેવી પ્રકાશશે; ગૃહમાં મંત્રી અને સમાજમાં સહાયકનું કાર્ય કરશે; કેળવણીમાં મોખરે ઉભશે અને રાજશાસનમાં સલાહકાર તરીકે આદર પામશે; નિરક્ષરતા અને

અજ્ઞાનને દેશવટો આપશે; સર્વત્ર જ્ઞાન, જ્ઞાન, જ્ઞાનનો દીપક પ્રગટાવશે; ગૃહરાજ્યમાં અપૂર્વ રસ લેશે, પણ દેશના રાજ્યથી છૂટી પડીને નહિ; વસતીપત્રકમાં માત્ર બાળકોને જન્મ આપનારી અભણ માતા તરીકેજ ગણાશે નહિ, પણ સમસ્ત સમાજના અતિ ઉપયોગી અંગ તરીકે; પોતાના નહાના સંસારના લ્હાવાઓ ભોગવશે, પણ સમાજરૂપી મોટા સંસારના લ્હાવાઓને તિલાંજલિ આપીને નહિ.

નવા યુગની સ્ત્રી

પોતાની કે પોતાના કુટુંબની ઉન્નતિથીજ સંતોષ નહિ માને, પરંતુ ઘેરઘેર અને શહેરેશહેર પોતાની માતૃભૂમિની ઉન્નતિનો ધૂનિ જગાવશે; સ્ત્રીપુરૂષના પરસ્પર કલહ અને કલેશમાં પોતાનું કિમતી આયુષ્ય નહિ વીતાવે, પરંતુ ઉભયના કલ્યાણ માટે પોતાની સર્વ વાસનાઓનું અને મમતાઓનું બલિદાન આપશે અને પુરૂષને આપતાં શિખવશે; પોતે દેશનું હિત કરવા અસમર્થ હશે તો પુરૂષને તેની કલ્યાણપ્રવૃત્તિમાંથી અટકાવશે નહિ; પુરૂષમાં કાંઇ પણ જવાહીર નહિ હોય તેથી પોતે તેની છાયાની પેઠે નિશ્ચેતન પડી નહિ રહે; ભવિષ્યની પ્રજાનું રક્ષણ પુરૂષથી નહિ થાય તેથી પોતે પણ પુરૂષની સામે હાથ જોડીને બેસી નહિ રહે; પુરૂષ જાતિનો ફાલ દિનપ્રતિદિન રસકસ વિનાનો નીકળશે, તેથી પોતાની જાતિનો ફાલ પણ પુરૂષજાતિનું અનુકરણ કરી બગાડવા તત્પર નહિ થાય; નિરાશાભરેલા, સંકુચિત, મલીન, અને જડ વિચારોનો કચરો ગમે તેવાં પ્રિય સ્નેહીજનની માલિકીનો હશે તો પણ તેને આશાભર્યા, વિશાળ, નિર્મળ, ઉછળતા વિચારોના ધોધથી ધોઇ નાંખતાં અચકાશે નહિ, અને આખા દેશ ઉપર સાત્ત્વિક આનંદ અને ચેતનનો સાગર છલકાવવાને પોતાની વહાલામાંની વહાલી વસ્તુનો ભોગ આનંદભેર આપશે.

નવા યુગની સ્ત્રી

જૂના જમાનાના ધર્મ કરતાં નવા યુગના ધર્મમાં વધારે તલ્લીન રહેશે; આત્મિક ઉન્નતિની વાતો કરવા પહેલાં શરીરના અને મનના મળ ધોવાનું કાર્ય પ્રથમ પાર ઉતારશે; મંદિરો શણગારવા પહેલાં મંદિરો તરફ દોરી જતા રસ્તાને પ્રથમ ઝાડી ઝુડી સાફ કરશે; વેદોના માત્ર મુખપાઠ કરવા પહેલાં શરીરને તંદુરસ્ત, મનને સ્વસ્થ, હૃદયને ઉદાર, અને આસપાસના વાતાવરણને ચેતનમય બનાવવાને પ્રથમ પગલાં ભરશે; ભાષણો આપવા પહેલાં તીવ્ર બુદ્ધિ, ઉદાર, પ્રમાણિક ઉદ્યમ, સંગીન અભ્યાસ, વિશાળ અનુભવ, નિર્દોષ વર્તન, અને ભીના જીગરની સામગ્રી પ્રથમ તૈયાર કરી રાખશે; ઉપદેશ આપવા પહેલાં ઉપદેશ આપવાનો અધિકાર પ્રથમ પ્રાપ્ત કરશે; હક્કો માગવા પહેલાં હક્કોનો ઉપયોગ કરવાની કળા પ્રથમ હાથ કરશે; મોટા મનોરથો બાંધવા પહેલાં નહાના ધર્મો પ્રથમ બજાવશે; મોક્ષનું શાસ્ત્ર શરૂ કરવા પહેલાં સંસારશાસ્ત્રમાં પારંગતતા મેળવશે; સીતાના આદર્શનાં ગુણગાન ગાવા પહેલાં મિસ ફ્લૉરેન્સ નાઇટિંગેલના આદર્શ સુધી પહોંચવા પ્રથમ પ્રયત્ન કરશે; સંસ્કૃત પાઠશાળામાં કે અંગ્રેજી વિશ્વવિદ્યાલયમાં પંડિતાની પદ્દી મેળવ્યા પહેલાં દાઇઓની નિશાળમાં સારી દાઇ તરીકેનું સર્ટિફિકેટ પ્રથમ મેળવી લાવશે; ધર્મગ્રંથોના જ્ઞાનનો ફેલાવો લોકોમાં કરવાને બહાર પડવા પહેલાં સ્વચ્છતા અને આરોગ્યશાસ્ત્રનો એકડો તેમની પાસે પ્રથમ ઘૂંટાવશે; ઋષિ મુનિઓના દૃષ્ટાંતોનું અનુકરણ કરવાની સભાઓમાં અપીલ કરવા પહેલાં સાદા શહેરીના આદર્શ-જીવનનો મર્મ પ્રથમ નહાનાં ઝુંપડાઓમાં સમજાવશે; સમસ્ત વિશ્વના આધ્યાત્મિક કલ્યાણ કરવાની પ્રતીજ્ઞા લેવા પહેલાં પોતાના દેશની આર્થિક અને સાંસારિક ઉન્નતિ કરવાનું કાર્ય પ્રથમ સિદ્ધ કરશે.

નવા યુગની સ્ત્રી

પુરુષને શરમાવશે વિશેષ, પણ પુરુષથી શરમાશે ઓછી; પુરુષો

દીપાવશે વિશેષ, પણ પુરૂષથી દીપશે ઓછી; પુરૂષથી પૂજાશે વિશેષ, પણ પુરૂષને પૂજશે ઓછી; પુરૂષને હંફાવશે વિશેષ, પણ પુરૂષથી હાંફશે ઓછી.

નવા યુગની સ્ત્રી

બોલશે વિશેષ પણ બકશે ઓછું; ચાલશે વિશેષ, પણ ફરશે ઓછું; વાંચશે વિશેષ, પણ નિંદશે ઓછું; વિચારશે વિશેષ, પણ શણગારશે ઓછું; હસશે વિશેષ, પણ રડશે ઓછું; માગશે વિશેષ, પણ પજવશે ઓછું; પડદા કરતાં પ્લેટફૉર્મ વિશેષ શોધશે; મંદિરો કરતાં મેદાનોમાં વિશેષ મ્હાલશે; કપડાં કરતાં પુસ્તકો વિશેષ સંભાળશે; ફર્નિચર કરતાં સ્વચ્છતા વિશેષ વસાવશે; ભોજનશાળા કરતાં વ્યાયામશાળા વિશેષ ચહાશે; જીભ કરતાં મગજ વિશેષ વાપરશે; વાર્તાઓ કરતાં વિજ્ઞાન વિશેષ વાંચશે; ઇર્ષ્યા કરતાં સ્પર્ધા વિશેષ બતાવશે.

નવા યુગની સ્ત્રી

કોઇ બોલાવશે તો મેંઢાંઓનું મૌન ધારણ નહિ કરે, છતાં સ્વભાવજન્ય ગૌરવ ધારણ કરશે; ગ્રૅમોફોનની વાચાળતા નહિ બતાવે, છતાં કુદરતી મધુરતા બતાવશે; કોઇ છછેડશે તો પથરા નહિ દે કે, છતાં ક્ષમા મંગાવશે.

નવા યુગની સ્ત્રી ક્ષમા આપશે, પણ,

શક્તિને લીધે, અશક્તિને લીધે નહિ; ઉદારતાને લીધે, પરાધીનતાને લીધે નહિ; સ્નેહને લીધે, ભયને લીધે નહિ.

નવા યુગની સ્ત્રી જીતશે, પણ

આંસુઓથી નહિ, આંખના તેજથી; “ નિરાધાર ”ના મશહુરપણાથી નહિ, પોતાના અધિકારથી; પોલીસકોર્ટદ્વારા નહિ, ગૃહરાજ્યદ્વારા; ખુશામતથી નહિ, પ્રેમથી; રડાવીને નહિ, હસાવીને.

નવા યુગની સ્ત્રી

જૂના જમાનાના ધર્મ કરતાં નવા યુગના ધર્મમાં વધારે તલ્લીન રહેશે; આત્મિક ઉન્નતિની વાતો કરવા પહેલાં શરીરના અને મનના મળ ધોવાનું કાર્ય પ્રથમ પાર ઉતારશે; મંદિરો શણગારવા પહેલાં મંદિરો તરફ દોરી જતા રસ્તાને પ્રથમ ઝાડી ઝુડી સાફ કરશે; વેદોના માત્ર મુખપાઠ કરવા પહેલાં શરીરને તંદુરસ્ત, મનને સ્વસ્થ, હૃદયને ઉદાર, અને આસપાસના વાતાવરણને ચેતનમય બનાવવાને પ્રથમ પગલાં ભરશે; ભાષણો આપવા પહેલાં તીવ્ર બુદ્ધિ, ઉદાર, પ્રમાણિક ઉદ્યમ, સંગીન અભ્યાસ, વિશાળ અનુભવ, નિર્દોષ વર્તન, અને ભીના જીગરની સામગ્રી પ્રથમ તૈયાર કરી રાખશે; ઉપદેશ આપવા પહેલાં ઉપદેશ આપવાનો અધિકાર પ્રથમ પ્રાપ્ત કરશે; હક્કો માગવા પહેલાં હક્કોનો ઉપયોગ કરવાની કળા પ્રથમ હાથ કરશે; મોટા મનોરથો બાંધવા પહેલાં નહાના ધર્મો પ્રથમ બજાવશે; મોક્ષનું શાસ્ત્ર શરૂ કરવા પહેલાં સંસારશાસ્ત્રમાં પારંગતતા મેળવશે; સીતાના આદર્શનાં ગુણગાન ગાવા પહેલાં મિસ ફ્લૉરેન્સ નાઇટિંગેલના આદર્શ સૂધી પહોંચવા પ્રથમ પ્રયત્ન કરશે; સંસ્કૃત પાઠશાળામાં કે અંગ્રેજી વિશ્વવિદ્યાલયમાં પંડિતાની પદ્વી મેળવ્યા પહેલાં દાઇઓની નિશાળમાં સારી દાઇ તરીકેનું સર્ટિફિકેટ પ્રથમ મેળવી લાવશે; ધર્મગ્રંથોના જ્ઞાનનો ફેલાવો લોકોમાં કરવાને બહાર પડવા પહેલાં સ્વચ્છતા અને આરોગ્યશાસ્ત્રનો એકડો તેમની પાસે પ્રથમ ઘૂંટાવશે; ઋષિ મુનિઓના દૃષ્ટાંતોનું અનુકરણ કરવાની સભાઓમાં અપીલ કરવા પહેલાં સાદા શહેરીના આદર્શ-જીવનનો મર્મ પ્રથમ નહાનાં ઝુંપડાંઓમાં સમજાવશે; સમસ્ત વિશ્વના આધ્યાત્મિક કલ્યાણ કરવાની પ્રતીજ્ઞા લેવા પહેલાં પોતાના દેશની આર્થિક અને સાંસારિક ઉન્નતિ કરવાનું કાર્ય પ્રથમ સિદ્ધ કરશે.

નવા યુગની સ્ત્રી

પુરૂષને શરમાવશે વિશેષ, પણ પુરૂષથી શરમાશે ઓછી; પુરૂષે

દીપાવશે વિશેષ, પણ પુરૂષથી દીપશે ઓછી; પુરૂષથી પૂજાશે વિશેષ, પણ પુરૂષને પૂજશે ઓછી; પુરૂષને હંફાવશે વિશેષ, પણ પુરૂષથી હાંફશે ઓછી.

નવાયુગની સ્ત્રી

બોલશે વિશેષ પણ બકશે ઓછું; ચાલશે વિશેષ, પણ ફરશે ઓછું; વાંચશે વિશેષ, પણ નિંદશે ઓછું; વિચારશે વિશેષ, પણ શણગારશે ઓછું; હસશે વિશેષ, પણ રડશે ઓછું; માગશે વિશેષ, પણ પજવશે ઓછું; પડદા કરતાં પ્લેટફૉર્મ વિશેષ શોધશે; મંદિરો કરતાં મેદાનોમાં વિશેષ મ્હાલશે; કપડાં કરતાં પુસ્તકો વિશેષ સંભાળશે; ફર્નિચર કરતાં સ્વચ્છતા વિશેષ વસાવશે; ભોજનશાળા કરતાં વ્યાયામશાળા વિશેષ ચહાશે; જીભ કરતાં મગજ વિશેષ વાપરશે; વાર્તાઓ કરતાં વિજ્ઞાન વિશેષ વાંચશે; ઇર્ષ્યા કરતાં સ્પર્ધા વિશેષ બતાવશે.

નવા યુગની સ્ત્રી

કોઇ બોલાવશે તો મેંઢાંઓનું મૌન ધારણ નહિ કરે, છતાં સ્વભાવજન્ય ગૌરવ ધારણ કરશે; ગ્રૅમોફોનની વાચાળતા નહિ બતાવે, છતાં કુદરતી મધુરતા બતાવશે; કોઇ છંછેડશે તો પથરા નહિ ફેંકે, છતાં ક્ષમા મંગાવશે.

નવા યુગની સ્ત્રી ક્ષમા આપશે, પણ,

શક્તિને લીધે, અશક્તિને લીધે નહિ; ઉદારતાને લીધે, પરાધીનતાને લીધે નહિ; સ્નેહને લીધે, ભયને લીધે નહિ.

નવા યુગની સ્ત્રી જીતશે, પણ

આંસુઓથી નહિ, આંખના તેજથી; "નિરાધાર"ના મશહુરપણાથી નહિ, પોતાના અધિકારથી; પોલીસકોર્ટદ્વારા નહિ, ગૃહરાજ્યદ્વારા; ખુશામતથી નહિ, પ્રેમથી; રડાવીને નહિ, હસાવીને.

નવા યુગની સ્ત્રી પૂજશે, પણ

રૂઢિને નહિ, સ્વાતંત્ર્યને; અમાવસ્યાને નહિ, પૂર્ણિમાને; ગ્રહણને નહિ, સૂર્યને; દેવતાઓને નહિ, દેવને; પુરાણોને નહિ, સનાતનને; મૂર્તિને નહિ, આત્માને; પુરૂષને નહિ, પુરૂષના હૃદયને.

નવા યુગની સ્ત્રી રમશે, પણ

રસોડામાં નહિ, બગીચામાં; ધુમાડામાં નહિ, પવનમાં; અંધકારમાં નહિ, પ્રકાશમાં; ખુરશીપર નહિ, ટેકરીપર; સોફાપર નહિ, રેતીપર; ગાડીમાં નહિ, ઝાડીમાં; ભોંયરામાં નહિ, ગગનમાં; પાલખીમાં નહિ, સમુદ્રમાં; જનાવર સાથ નહિ, કુદરત સાથ; જડ સાથ નહિ, ચેતન સાથ; ફરજ માટે નહિ, આનંદ માટે; હક્ક માટે નહિ, જરૂરિયત માટે; રિવાજ માટે નહિ, સ્વભાવ માટે; બીજાઓને રીઝવવા નહિ, આત્માને સંતોષવા.

નવા યુગની સ્ત્રી વિચારશે, પણ

પડોશીના ઝઘડાઓ નહિ, પોતાના જીવનધર્મ; ખાવાની વાનીઓ નહિ, સંસારની ખુબી ખામીઓ; દરજીની દુકાનો નહિ, ગરીબનાં મકાનો; ઝવેરાતના નમુનાઓ નહિ, જીંદગીના આદર્શો.

નવા યુગની સ્ત્રી ઓળખાશે, પણ

ફિક્કા ચહેરાથી નહિ, તંદુરસ્ત લાલીથી; શરીરની નબળાઇથી નહિ, હૃદયની સત્તાથી; સાડીના આકર્ષણથી નહિ, નેત્રના જાદુથી; ભોળપણના તેજથી નહિ, બુદ્ધિના ગૌરવથી; બાહ્ય ઝગઝગાટથી નહિ, આંતર વિશુદ્ધિથી; "અબળા" ના નામથી નહિ, અનેરાં પરાક્રમથી; ક્લેશમય ગુલામગીરીથી નહિ, સ્નેહમય લાગણીથી; મૂર્ખાઇની કાળી ટીલીથી નહિ, ત્રિવિધ સંપત્તિના કુમકુમથી; પુરૂષના રમકડા તરીકે નહિ, પુરૂષને રમાડનાર તરીકે; દેશના ભાર તરીકે નહિ, જગત-

ના ઉદ્ધારક તરીકે; ઉત્પાદક યંત્ર તરીકે નહિ, ચેતનમય શક્તિ તરીકે; કલાની દાસી તરીકે નહિ, કલાની રાણી તરીકે; ગૃહની પુતળી તરીકે નહિ,' સંસારના મહારથિ તરીકે.

નવા યુગની સ્ત્રી

આળસથી શરમાશે તેમજ આળસુઓને શરમાવશે; વહેમોથી ન્હાસશે તેમજ વહેમીઓને ન્હસાડશે; દુઃખોથી દબાશે નહિ તેમજ દુઃખીઓને દબાવશે નહિ; પદવીથી મલકાશે નહિ તેમજ પદવી-ધારીઓને મલકાવશે નહિ; જ્યાં લાગણીની જરૂર હશે ત્યાં સ્નેહ વરસાવશે; જ્યાં દિલાસાની જરૂર હશે ત્યાં દુઃખમાત્ર અળપાવશે; જ્યાં સ્ત્રીની જરૂર હશે. ત્યાં આત્માના ન્યોછાવર કરશે.

નવા યુગની સ્ત્રી

જગતે જોયું નથી તે બતાવશે; કોમળતાને 'દૃઢતા સાથે દીપાવશે; સૌંદર્યને સામર્થ્ય સાથે મિલાવશે; કળાને ઉપયોગિતા સાથે જોડશે; હૃદયને બુદ્ધિથી અજવાળશે; બુદ્ધિને હૃદયથી મ્હાત કરશે.

નવા યુગની સ્ત્રી

પુરૂષ જેમ કરશે તેમ નહિ કરે, પણ પુરૂષ જે નહિ કરી શકે તે કરશે; પુરૂષને કમાઇને નહિ આપે, પણ પુરૂષની કમાણીમાં ભાગ પડાવશે; પુરૂષના જેટલું ધન નહિ કમાય પણ પુરૂષ બચાવશે તેથી વિશેષ બચાવી આપશે; પુરૂષની જવાબદારીનો હિસ્સો નહિ માગે પણ પુરૂષની અક્કલનો ઇજારો તોડશે; પુરૂષની ફરજો છીનવી નહિ લે, પણ પોતાના હક્કો છીનવવા દેશે નહિ; પોતાનોજ કક્કો ખરો નહિ કરે, પણ પુરૂષનોજ કક્કો ખરો થવા દેશે નહિ; પોતાની ભાવના ઉંચી બાંધશે, પણ પુરૂષની ભાવના નીચી બાંધવા દેશે નહિ; પોતે સ્વાર્થત્યાગ કરશે, પણ પુરૂષને મોજ-શોખમાં આળોટવા દેશે નહિ; પોતે ઉદાર થશે, પણ પુરૂષને ઉદારતા શીખવશે; પોતે જાગૃત થશે, પણ પુરૂષને ઉંઘવા દેશે નહિ; પોતે

દોડશે, પણ પુરૂષને બેસવા દેશે નહિ; પોતે બહાદુર થશે, પણ પુરૂષને બાયલો થવા દેશે નહિ; પોતે લડશે, પણ પુરૂષને રડવા દેશે નહિ; પોતે બંડ ઉઠાવશે, પણ પુરૂષને જુલમી રહેવા દેશે નહિ; પોતે સહન કરશે, પણ પુરૂષને સહનશીલ થતાં શિખવશે; પોતે સંકટો વેઠશે, પણ પુરૂષને પીગળાવશે; પોતે બંધનો તોડશે, પણ પુરૂષનાં બંધનો તોડાવશે; પોતે નાચશે પણ પુરૂષને હસાવશે; પોતે સ્વર્ગમાં ઉડશે, પણ પુરૂષને નર્કમાં સડવા દેશે નહિ; પોતે યોગ સાધશે, પણ પુરૂષને યોગભ્રષ્ટ થવા દેશે નહિ; પોતે પ્રાણ પાથરશે, પણ પુરૂષના પ્રાણ બચાવશે; પોતે મોક્ષ મેળવશે, પણ પુરૂષને મોક્ષ અપાવશે.

["વિચાર-પુષ્પ-માળા" પુષ્પ ૨, ઇ. સ. ૧૯૧૫]

[૭૨]

"જ્ઞાતિસંસ્થાને દેશોપયોગી કેમ બનાવાય?"

"જ્ઞાતિ સંસ્થાને દેશોપયોગી કેમ બનાવાય ?" એ શીર્ષક નીચેની ચર્ચામાં મારા નમ્ર અભિપ્રાય માટે આપની માગણીને જો કે હું પૂરતો ન્યાય આપી શકું તેમ નથી, તથાપ એ સંબંધી એક બે દષ્ટિબંદુઓ સૂચવી મ્હારા ઋણમાંથી હું મુક્ત થવા ઇચ્છુંછું.

"જ્ઞાતિસંસ્થાને દેશોપયોગી કેમ બનાવાય ?" એ મથાળું જ્ઞાતિને લગતા મૂલગામી પ્રશ્નોની ચર્ચાને અનુકૂળ નથી. પરંતુ તે છતાં જ્ઞાતિને લગતી વ્યાપક ચર્ચા તેમાંથી ઉદ્ભવી છે તો હું પણ ઉપરના મથાળાને વળગી ન રહું તો ક્ષંતવ્ય ગણશો.

આપણા દેશોદયમાં અને આપણી રાષ્ટ્રીયતામાં હાલની જ્ઞાતિપદ્ધતિ ઘણી વિઘ્નકર છે એ વાત ઉપર ઘણા લોકો ભાર મૂકે છે. આ વાતનું હજુ પૂરતું સંશોધન થયું હોય એમ લાગતું નથી. પરંતુ દેશોદય કરતાં પણ વ્યક્તિ વિકાસમાં જ્ઞાતિ બહુ વિઘ્ન નાંખે છે એટલું તો ચોક્કસ છે. જ્ઞાતિની ઉપાધિઓ અનેક શ્રીમત તેમજ બુદ્ધિશાલી નરોને સાંકડા ચીલામાં દાબી રાખે છે અને દુનિઆના ખુલ્લા, વાતાવરણનો લાભ લેવા દેતી નથી તે સુવિદિત છે. જે લોકો પોતાની સાધનસંપત્તિ, પોતાનો સમય અને પોતાની તર્કી પોતાના આત્મવિકાસમાં વાપરી શકે તેઓમાંનો ઘણો મોટો ભાગ તે સર્વનો ઉપયોગ જ્ઞાતિના ઝઘડાઓમાં, જ્ઞાતિભોજનોમાં અને જ્ઞાતિને લગતી બીજી કેટલીક નિર્માલ્ય પ્રવૃત્તિઓમાં કરતો જોવામાં આવે છે.

આવીજ સ્થિતિ જેઓ જ્ઞાતિને સુધારવા માગે છે તેઓની

થવાનો સંભવ છે. આપણે ત્યાં એટલું બધું અજ્ઞાન અને જડીપણું વ્યાપી રહ્યું છે કે દલીલો, ભાષણો અને દેશાભિમાનનો દુંદુભિનાદ આપણી જ્ઞાતિઓ ઉપર અસર કરી શકે તેમ નથી. જ્ઞાતિઓ કેળવાયેલા વર્ગની મદદ વગર સુધરી શકે તેમ નથી તે જ્ઞાતિ રક્ષકો પણ સ્વીકારે છે. પરંતુ એ સુધારણા કરવામાં કેળવાયેલ વર્ગની બે ચાર પેઢીના સતત પ્રયત્નો પણ સફલ થાય એમ હાલનો મામલો જોતાં જણાતું નથી. અને જેટલા કેળવાયલાઓનાં જ્ઞાતિદેવીને બલિદાન આપીશું તેટલા માતૃભૂમિ–દેવીની સેવામાંથી ઓછા થવાના, કારણ કે મનુષ્યની શક્તિઓ મર્યાદિત છે. એક દિશામાં તેનો વ્યય કરવો હોય તો બીજી દિશામાં તેની કરકસર કરવીજ જોઇએ. એટલુંજ નહિ, પરંતુ જડતાની મૂર્તિ જ્ઞાતિને ચેતનવતી બનાવવાનો અભિલાષ રાખનાર વ્યકિતને એ પ્રયત્નમાં પોતાનો આત્મવિકાસ આ જન્મ માટે તો મોકુફ રાખવો પડશે,

જ્ઞાતિનું સુકાન કેળવાયેલાઓના હાથમાં રહેવું જોઇએ એ બહુ સુંદર સિદ્ધાંત છે. પરંતુ એ સિદ્ધાંતને આચારમાં મૂકવા પહેલાં પ્રલય કાલ આવી ન પહોંચે એટલી સંભાળ રાખવાની છે. જ્ઞાતિના પુરાણા, નિરક્ષર નેતાઓ તો સાફ ઉતર આપે છે કે, “ સુકાન તમારા હાથમાં આપીયે તો પછી જ્ઞાતિનું નાવ તળિયેજ જવા દઇએ તો શું ખોટું ? કુધારો અને સુધારો, ગુલામગીરી અને સ્વતંત્રતા, નર્ક અને સ્વર્ગ, અધઃપતન અને મોક્ષ, એ સર્વ દ્વંદ્વોની હયાતી એ ‘ સુકાન ’ ને લીધેજ છે. રાજદ્વારી, ધાર્મિક કે સામાજિક ઉથલપાથલો એ સુકાનને માટેજ થાય છે. દેવદાનવના વિગ્રહો એ સુકાનનેજ આભારી છે. અને એ સુકાનની ખાતરજ જ્ઞાતિઓના આશકો જ્ઞાતિની ગુંચો ઉકેલવા કરતાં તમારી કહેવાતી રાષ્ટ્રોન્નતિની હોળી કરવી વધારે શ્રેષ્ટ ગણશે. ”

જ્ઞાતિનું વાતાવરણ જો કેળવાયેલ વર્ગને પણ ઉન્મત્તાવસ્થામાં મૂકી દે તો પછી જ્ઞાતિના અજ્ઞાન સામિતોનું પૂછવુંજ શું ? હમણાંજ

આપણી સાહિત્યપરિષદ્ કે જેને જ્ઞાતિભેદ સાથે કાંઇ લેવાદેવા નથી, તેના ઉપર પણ જ્ઞાતિના દષ્ટિબિંદુથી આક્ષેપો થાય છે તો પછી અન્યત્ર આપણી શી ગતિ ? પરિષદ્ ઉપર થયેલો આક્ષેપ સત્ય છે કે નહિ તેની ચર્ચામાં હું ઉતરવા માગતો નથી, પરંતુ મ્હારો મુદ્દો એટલોજ છે કે સાહિત્યના પવિત્ર ક્ષેત્રમાં પણ જો જ્ઞાતિ ભેદનું સ્મરણ થાય છે તો કેટલો બધો અનર્થ થવાનો ભય આવી પડે છે ! "ગુણકર્મથી જાતિ છે" એ સૂત્રનો ઉપયોગ કેટલા થોડા કરે છે ! આ અનિષ્ટ સ્થિતિ જ્યાંસુધી આપણે ત્યાં અસંખ્ય જ્ઞાતિભેદો થોરની માફક ઠેકઠેકાણે ફાલી રહ્યા છે ત્યાંસુધી સર્વથા દૂર થઇ શકશે ખરી ?

હું "સ્પૃહણીય" અને "શક્ય" ની રસમય છતાં સરવાળે નિરર્થક મીમાંસામાં ઉતરવા માગતો નથી. પરંતુ જેમ રા. ચંદ્રશંકરે એક સૂત્ર બહાર પાડયું છે કે, "જેટલું સ્પૃહણીય હોય તેટલું બધું કાંઇ શક્ય હોતું નથી" તેમ હું એક બીજું સૂત્ર રજુ કરવાની હિમ્મત ધરૂં છું કે **જેટલું સ્પૃહણીય હોય તેટલું શક્ય હોવુંજ જોઇએ.** મનુષ્યની સ્પૃહાઓ, આશાઓ અને ભાવનાઓ શકયતા વિના ઉદ્ભવેજ નહિ. તમારાં ઘેલામાં ઘેલાં સ્વપ્નાંઓ પણ શક્યતાની આદ્યભૂમિ વિના ઉત્પન્ન થઇ શકેજ નહિ. તેથી જેમ રા. ચંદ્રશંકરનું જ્ઞાતિસુધારાનું સ્વપ્ન અશક્ય નથી, તેમ રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીની ઉચ્છેદની ભાવના પણ અશક્ય નથી. માત્ર જે વસ્તુ સ્પૃહણીય હોય તે કેમ હાથ કરવી એજ પ્રશ્ન છે.

એ માર્ગ તો દેખીતાજ છે. બંડ અને શાન્ત અવરોધ. જેને જે માર્ગ અનુકૂળ લાગે તેણે તે ગ્રહણ કરવાનો છે. પરંતુ જ્ઞાતિની બેડીઓ તોડયા વિના તેઓનો મોક્ષ નથી.

કેળવણી ફંડો, આદિના દષ્ટાંતોથી જ્ઞાતિનો બચાવ થઇ શકે તેમ નથી. જ્ઞાતિઓ ન હત તો શું કેળવણી ફંડો ઉભાં નજ થાત ! જ્ઞાતિભેદ ન હત તો સખાવતો કરનારા શું કરત એ માનસશાસ્ત્રનો ગુંચવણ ભરેલો પ્રશ્ન હોય એમ હું માનતો નથી. સખાવતોની

જરૂર તો રહેતજ, અને તેથી સખી ગૃહસ્થોને ધન વાપરવાનું ક્ષેત્ર પણ મળતજ. આપણે ત્યાં જે કાંઇ ઇષ્ટ છે તે જ્ઞાતિપદ્ધતિનેજ આભારી છે અને તે બીજી કોઇ ઉદાર પદ્ધતિમાં અસંભવિત છે એમ સૂચાવવું એ જ્ઞાતિની વધારે પડતી પૂજા છે.

જ્ઞાતિ સુધારણા ધર્મના બળથી થઇ શકશે એવી એક વિચિત્ર સૂચના કરવામાં આવી છે. મિ. મુનશીની ધર્મમાં આ શ્રદ્ધા જોઇ હું તાજુબ થાઉંછું. તે ભૂલી જાય છે કે આપણા ધર્મમાં નવી ભાવના કે નવા ચેતનની સંક્રાંતિ કરવી તે જ્ઞાતિને બીજા કોઇ સ્વતંત્ર પ્રયત્નથી સુધારવી તેના કરતાં હજારગણું કઠિન કાર્ય છે. દરેક સાંસારિક સુધારામાં આપણા ધર્મને આગળ કરવાની પદ્ધતિ મને તો હસનીય લાગે છે. ધર્મ જીવનનો આત્મા છે તે ખરૂં છે; પરંતુ આત્માની અને ખોળિયાની જરૂરિયાતો ભિન્ન ભિન્ન છે તે ભૂલી જવાનું નથી. દરેક દર્દ માટે એકજ જડીબુટ્ટિ હોઇ શકે નહિ. વિધવાઓની સ્થિતિ સુધારવી હોય તો ધર્મશાસ્ત્ર આગળ ધરવાં, બાળ લગ્ન અટકાવવાં હોય તો ધર્મ ઉપર ભાષણ આપવાં, આર્થિક મુશ્કેલી હોય તો ધર્મને શરણે જવું, અને શહેરની ગંદકી સાફ કરવી હોય તોયે ધર્મસૂત્રો લલકારવાં,—આનો અર્થ શો? અર્થ એટલોજ કે આપણે કાર્ય કારણનો સંબંધ બરાબર વિચારવાની તસ્દી લેતા નથી.

અલબત્ત, આપણો હિંદુ ધર્મ તથા તેની વ્યાખ્યા બહુ વ્યાપક છે. છતાં એ વ્યાપકતા એવી નથી કે માત્ર તેના આધારેજ આપણા જીવનની હમેશની નહાનીમોટી અસંખ્ય ગુંચો સહેલાઇથી ઉકેલી શકાય. તેટલા માટે જ્ઞાતિપદ્ધતિથી ઉભી થયેલી સાંસારિક મુશ્કેલીઓ દૂર કરવી હોય તો કોઇ નવા પ્રકારની ધર્મઝનુન કે ધર્મઘેલછા ઉત્પન્ન કરવાથી બની શકે તેમ નથી. પરંતુ સાંસારિક ઉપાયો અને શસ્ત્રો વડેજ એ સાંસારિક મુશ્કેલીઓનો ખરો પ્રતિકાર થઇ શકશે.

જાતિઓ કે જ્ઞાતિઓ મનુએ ઉત્પન્ન કરી, કે વેદથી તે ચાલી આવી, કે બુદ્ધ પછી તેનો રાફડો ફાટયો એ ઇતિહાસમાં પુરાણશા-

સ્ત્રીઓને ગમે તેટલો રસ હોય, પણ આપણી સાદી સમજ તો આપણને એટલુંજ કહેછે કે અત્યારે ચાર હજાર કે ચાર ભાગલા પણ ઇષ્ટ નથી. આપણા પ્રગતિ માર્ગમાં જે સંસારથી વિઘ્ન આવતું હોય તેને તિલાંજલિ આપવી જોઇએ, પછી એ સંસ્થા પુરાણી હોય કે 'અપ-ટુ-ડેટ, હોય. માત્ર જ્ઞાતિઓથીજ આપણી પાયમાલી થઇ છે એમ કહેવું તે માફ ન કરી શકાય તેવી અત્યુકિત છે. પરંતુ એટલું તો નિઃસંશય છે કે જ્ઞાતિઓથી આપણી ઉન્નતિ થઈ નથી અને થવાની નથી.

જ્ઞાતિ તોડવી એટલે કોઇ મૂર્તિમન્ત બાવલાના ચુરેચુરા કરવા એવો અર્થ નથી. જ્ઞાતિ એ એક પ્રકારની ભાવનાજ છે, તેને બદલીને બીજી ઉદાર અને હિતકારક ભાવનાનું આરોપણ કરવું એટલુંજ આવશ્યક છે. પછી આ ફેરફારને 'ઉચ્છેદ' કહો કે 'સ્વયંભૂ સુધારો' કહો. 'સ્વયંભૂ સુધારા' થી જ્ઞાતિભાવનાનું સ્વરૂપ બદલી શકાતું હોય તો પછી ઝઘડાનું કારણ નથી. કદાચ આ શકય હશે, પણ તેને સંભવિત, આશાજનક, અને સિદ્ધ કરી બનાવવું એ 'સ્વયંભૂ સુધારકો' ની જવાબદારી છે. તેમજ ઉચ્છેદથી પરિણામ ત્વરિત અને ચોકસ આવશે, તેની ખાત્રી કરી આપવી તે 'ઉચ્છેદક સુધારકો' નું કર્તવ્ય છે. દરેક વ્યકિતના આત્મવિકાસ માટે તથા આપણા દેશના અભ્યુદય માટે આપણે ત્યાં જેટલી સ્થિતિસ્થાપકતા, વ્યવસ્થા અને પ્રગતિ જોઇએ તેટલી આપણી જ્ઞાતિઓમાં કોઇ પણ જાદુથી આવી શકતી હોય તો પછી "જ્ઞાતિ" શબ્દથી કોઇ અભડાતું નથી. અને જો એ સ્થિતિ જ્ઞાતિના ઉન્મૂલનથી વધારે ત્વરિત સિધ્ધ થઇ શકતી હોય તો "ઉન્મૂલન" શબ્દથી કોઇએ મૂર્છાગત થવાનું કારણ નથી. આ બે માર્ગોની યોગ્યાયોગ્યતા સંબંધી પ્રમાણિક અભિપ્રાય-ભિન્નતા રહેવાનીજ, તેથી જેને જે માર્ગ અનુકૂળ હોય તે માર્ગે જ્ઞાતિનાં હાનિકારક બંધનો ત્વરાથી તોડવાં એજ સર્વ દલીલનો સરવાળો છે.

["કપોળ" જાન. જુલાઇ, ૧૯૨૫]

[૭૩]

જ્ઞાતિઓનું ભવિષ્ય.

હિંદુ જ્ઞાતિઓનાં ચાર ભવિષ્ય કલ્પી શકાયઃ-

૧ સર્વ જ્ઞાતિઓ સદંતર નિર્મૂળ થઇ એક હિંદુ કોમ બને.
૨ વર્ણાશ્રમને અવલંબીને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રની ચાર જાતિઓ બની રહે. ૩ સગવડ પ્રમાણે અને લગ્ન આદિના અનિવાર્ય મુશ્કેલીઓના દબાણથી ન્હાની ન્હાની પેટા જ્ઞાતિઓ એકત્ર થઇ જાય. ૪ હાલ છે તેના કરતાં પણ વધારે તડ, તફાઓ, વધારે ખાબોચિયાંઓ અને ચોતરાઓ ઉત્પન્ન થાય.

આવું ભવિષ્ય એક બે જમાનાઓ પછીનું એટલે કે સાવ પાસેનુંજ કલ્પી શકાય. સૈકા બે સૈકાઓની કલ્પના કરવી હાલ નકામી છે-જો કે હિંદુ કોમની સ્થિરતા અને સ્થિતિસ્થાપકતા એટલી અથાગ છે કે કદાચ મન્વંતરો પછીનું ભાખેલું ભવિષ્ય પણ સાચું ઠરી જાય તો તેમાં કાંઇ આશ્ચર્ય જેવું નથી. હવે ઉપર કલ્પેલી ચારે સ્થિતિઓ એક પછી એક વિચારી જઇએ અને તેમાંથી સૌથી વધારે સંભવિત શું છે તેનું તારણ કહાડવા પ્રયત્ન કરીએ.

પ્રથમ દર્શાવેલી સ્થિતિ તો ત્યારેજ શક્ય થઇ પડે કે જ્યારે કોઈ અણધાર્યો ઝંઝાવાત હિંદુ કોમને પટકી પાડે-બાકી સંસારસુધારકોનાં વાર્ષિક રોદણાંઓથી કે દૈનિક બકવાદથી આ આલીશાન ઇમારત તૂટી પડે એ સ્વપ્ને પણ બનવાનું નથી. આપણને શું ગમે અને શું ન ગમે, એ અનિવાર્ય હકીકતોની દુનિયામાં નિરર્થક પ્રશ્ન છે. મ્હને તો ગમે છે કે સમગ્ર હિન્દુ કોમનું ચક્રવર્તી સામ્રાજ્ય સારી આલમમાં પણ મ્હારી કે તમારી પસંદગી પ્રમાણે કુદરતનું ચક્ર અનુસરતું નથી એ કડવી કથા અંતરે ઉતારવાની છે. સુધારકો અર્ધી

સદી થયા જ્ઞાતિ-સંપ્રદાય સામે દારૂગોળો લઇને મંડ્યા છે, છતા શું તેઓ એક કાંકરી પણ ખેરવી શક્યા છે? સુધારકોએ જ્યારથી આ ગોળાબાજી શરૂ કરી, ત્યાર સૂધીમા કેટલીક જ્ઞાતિઓ ભાંયભેળી થઇ? જ્ઞાતિ સંસ્થાઓનુ સેન્સસ લો એટલે સાચી બીના આંખની મીટમા બહાર આવશે. સોશ્યલ કૉન્ફરન્સોના રૂપાળા રિપોર્ટોમા સત્ય હકીકત મળવાની નથી. એ મણ-એક કચરામા અર્ધો તોલો નગદી પણ હાથ કરવી મુસ્કેલ છે. પણ જરા વધારે આગળ વિચારીએ. સુધારકોએ પોતે આ દશામા શા પરાક્રમ કર્યા? ગઈ કાલ સૂધી આપણે તાજુબીથી જોઇ રહ્યા છિએ કે પોતાના બાળબચ્ચાઓ પરણાવવાના હોય છે ત્યારે પોતાનીજ સાકડી જ્ઞાતિ સિવાય બહારની દુનિયામા તેઓ પોતાની દૃષ્ટિ દોડાવી શકતા નથી. તેઓની લાચાર હાલત તરફ અલબત આપણી દિલસોજી છે. પરિસ્થિતિ અતિ વિકટ છે એ પણ આપણને કબૂલ છે. છતા સરવાળો આ છે એમા કોઇથી મીનમેખ થઇ શકે એમ છે? તથાપિ જ્યારે દંભભરેલી દલીલો અને સફાઈ સાથે બચાવ કરવામા આવે ત્યારે સુધારકોના દિલસોજ મિત્રોને પણ ક્રોધ ચ્હડે તો તે સ્વાભાવિક છે. દૃષ્ટાંત તરીકે કેટલાકો એમ સમજાવવા મથે છે કે અમારો પુત્ર ઉમરલાયક થયો એટલે લગ્નની બાબતમા તે સ્વતંત્ર છે અને અમારી જ્ઞાતિમાજ તે લગ્ન કરવા ચાહે છે તેથી અમારાથી માથું કેમ મરાય? અમારી પુત્રી ભણેલી ગણેલી હોઇને પોતાનો ભવિષ્યનો સાથી તે શોધી શકે તેમ છે, અને તેવો સાથી અમારી જ્ઞાતિમાજ તેને મળી ગયો. પછી વ્યક્તિ-સ્વતંત્ર્ય ઉપર અમારાથી અંકુશ કેમ મુકાય? ઘણુ જીવો સુધારકો! પણ તેની સાથે આકાશવાણી સરી પડે છે કે "ઘણું જીવો જ્ઞાતિ-સંસ્થાઓ!" એ આકાશવાણી મંગલમયી છે કે અપશુકન સૂચવનારી તે તો વિધાતા જાણે!

હવે બીજી શક્યતા વિચારીએ. વર્ણાશ્રમનુ ઉપરચોટિયુ જ્ઞાન ધરાવનારા અને સુધારકોથી બીલકુલ છૂટા પડવા જેટલી હિમ્મત,

વગરના ત્રિશંકુઓની આ મધ્યસ્થ સ્થિતિ છે. મનુ મહારાજના વર્ણાશ્રમ પાછા સ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન એ આકાશ સાથે બાથોડીયાં લેવા જેવો પ્રયત્ન છે. અત્યારે વર્ણાશ્રમોના આગ્રહ શી રીતે ચાલવાના હતા? વસ્તુતઃ સંકરતા એ તો આ યુગની અપૂર્વતા અને ખુબી છે. સંકરતાને આફતજ માની લેવી એમ શા માટે ? પણ આપણે પ્રસ્તુત પ્રશ્નથી વેગળા નીકળી જઇએ છિએ. મૂળ વર્ણાશ્રમોનો જમાનો પાછો લાવવાનું સ્વપ્ન પાયા વગરનું દેખાય છે. હા, જે ભિન્નભિન્ન અને અસ્તવ્યસ્ત હાલતમા હિન્દુ માનવતા અત્યારે વિખરાયેલી છે એ હાલતના દરેક રૂપાંતરને અમુક વર્ણ કે આશ્રમની સ્ટૅમ્પ ઠોકી દેવી હોય તો કોઇ અટકાયત કરી શક્તું નથી. એમ તો યુરોપ, આફ્રિકા અને અમેરિકાના માનવ મેળામાંથી પણ ખાસા ચાર વર્ણાશ્રમો ઉપજાવી શકાય, પરંતુ મનુ મહારાજે વર્ણાશ્રમ ધર્મનો જે ઉચ્ચગ્રાહિ જગતને શિખવ્યો છે અને જે શાસ્ત્રીય સરણી ઉપર હિન્દુ જાતિની પગથી ગોઠવી છે તે તો હમેંશને માટે આપણી દૃષ્ટિમાંથી અદૃશ્ય થયેલ છે એ આપણે ભારે અફસોસની સાથે કબૂલ કરી લેવું જોઇએ તો પછી બિચારા જુના જમાનાના બુઢ્ઢા બ્રાહ્મણોની પીઠ ઠોકી તેઓને ખોટો દિલાસો દેવો કે અમે તમારી જ્ઞાતઓનુ નિકંદન કહાડી છેવટે વર્ણાશ્રમનુ પુનર્જીવન કરીશું એ સાફ છેતરપીંડી છે, અને અધીરા સુધારકોના કાનમા મુત્સદ્દી રીતે ફૂંક મારવી કે અમે તમારી સાથેજ છિએ—માત્ર ડગલે ડગલે આગળ વધવાનુ અમે રાખ્યુ છે—પ્રથમ ચાર વર્ણાશ્રમ સૂધી પહોચવા દો પછી સૌ સારાં વાના થઈ રહેશે—આ કારીગીરીમા ભીરૂતા અને અપ્રામાણિક્તા છે. અલબત્ત આ બધી અતડી દશાનું મુળ કારણ તો આ પ્રશ્ન પર સ્વચ્છ વિચાર કરવાની અશક્તિ સિવાય બીજું કશુ નથી એમ મ્હારો નમ્ર મત છે.

ત્રીજો માર્ગ કદાચ જાતે દહાડે વધારે અખત્યાર થશે એમ દીસે છે. ન્હાની ન્હાની પેટા જ્ઞાતિઓને એકત્ર થવું પડે તો આશ્ચર્ય જેવું નથી. કા તો ખોબા જેવડી જ્ઞાતિઓ ઘસાઇને નિર્મૂલ થશે અગર

તો વર કન્યાના અસહ્ય દુકાળના કારણે સગવડ પ્રમાણે પરસ્પર મળી જશે. પણ એમા હિંદુ કોમનો શુક્રવાર વળે એ આશા વ્યર્થ છે. થીગડાં અને મલમપટ્ટાથી સમાજઘટનાઓની સુધારણા સંભવતી નથી. છતાં આ રૂપાંતર સૌથી કુદરતી અને સંજોગોને માન આપનારૂં થશે એમાં શક નથી. એ રૂપાંતર પહેલા ચોથી દશાનો એક વાર અનુભવ થઈ ગયો હશે તે બનવાજોગ છે. ગામોગામ સાકડા ચીલાઓ, ઠેર ઠેર ખોબા જેવડાં ખાબોચિયા, તથા ઘેરઘેર તસુ જેવડા ચોક અને ચોતરાઓ—હિંદુ જનતા હજુ અતિ તીક્ષ્ણ સ્વરૂપમા નિરખશે એવા ઘણાએ સંભવો છે. તેની સાથે સાથે પરસ્પર મીલનનો પ્રયોગ પણ રચાશે ખરી જ પણ એ સર્વનો સરવાળો, હાલના કરતાં વધારે આશાજનક કે વધારે પ્રાણદાયી નિવડે એવા ગ્રહ અત્યારે તો હિંદુ કોમને દેખાતા નથી.

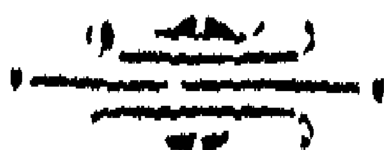
વાચનારને હું હદબાર નિરાશાવાદી લાગીશ એ સ્વાભાવિક છે. જેઓ મને પિછાણે છે તેઓ માને છે કે હુ આશાવાદીઓમા અગ્રગણ્ય છું–છતા હિન્દુ સમાજ માટે મ્હારા આ નિરાશાવાદની ભીતરમા મ્હારી અથાગ આશા છૂપાયેલી છે. ભૂમિતિશાસ્ત્રથી સમાજઘટના રચાઇ નહિ શકે એ સિદ્ધ કરવી હું મથી રહ્યો છું. ગણિતવિદ્યાથી કે તર્કવાદથી હિન્દુ કોમની વિટંબનાઓ નહિ ફેડાય એ મહાન વાત હું રજુ કરી રહ્યો છું. ન્યાયશાસ્ત્રના ચોકડાઓથી કે શાસ્ત્રોના કોરડાઓથી ચોવીસ કરોડ માનવ જાતને ફાસીએ લટકાવી નહિ શકાય એ સાચી બાબત હું પુકારી રહ્યો છું. હુ તો કોઇ એવા મનુ ભગવાનની આશા ઉપર લટકી રહ્યો છુ કે જેના દર્શનમાત્રથી હિન્દુ કોમનું પરિવર્તન થઈ જાય, અને મહાન્ ધર્મધુરંધરો, પંડિતો, સમાજવાદીઓ અને સત્યાગ્રહીઓ જે અતિ વિકટ પર્વતની એક ન્હાની સરખી ખીણ પણ ઓળંગી શક્યા નથી એ સમગ્ર પહાડ એવા કોઇ મનુ ભગવાનના એકજ પાદપંકજના સ્પર્શમાત્રથી ઓળંગાઇ જાય. હું એવી કોઇ પુણ્યવંતી મનુસ્મૃતિની રાહ જોઈ રહ્યો છું કે.

જેમા થીગડા અને મલમપટ્ટાઓની વાત ન હોય, જેમાં સમાજ-શાસ્ત્રની બારાક્ષરી ઘૂંટવાની વાત ન હોય, જેમા ભાષાશાસ્ત્રની શબ્દ-જાળ ન હોય, જેમા પંડિતોના વિતંડાવાદ ન હોય. જેમા હિન્દુ જનતા વિષે કોઈ પ્રકારની જૂઠી વ્યાપ્તિઓ અવ્યાપ્તિઓ કે અતિ-વ્યાપ્તિઓ ન હોય. છતા જેમા હિન્દુ કોમ તો શું પણ સકળ માનવ જાતિ માટે સુઘટ ઘટનાઓનુ અપૂર્વ સમાજશાસ્ત્ર નીતરી રહ્યું હોય, જેમા સુગ્રથિત સમાજવ્યવસ્થાના સર્વમાન્ય સૂત્રો પારિજાતકના પુષ્પો-ની માફક દૂરથી મનુષ્ય માત્રને આકર્ષી રહ્યા હોય; અને જેમા વર્ણાશ્રમ જેવી કોઇ અનેરી અજબ સૃષ્ટિના દર્શન હો કે જે વડે સારી હિન્દુ જાતિ સેંકડો જમાનાઓ માટે પ્રાણપ્રતિષ્ઠા અને ચેતન પામે.

આવી કામધેનુ સમી મનુસ્મૃતિ અને આવા સર્વ શાસ્ત્રોના શિ-રોમણિ સમા મનુ ભગવાન્ જ્યા સુધી આપણે ત્યા પાછા ન અવતરે ત્યા સુધી હિન્દુ કોમની ઉત્ક્રાન્તિ માટે તલભાર પણ આશા નથી, અને એવા સર્વદર્શી ભગવાન્ અને એવી જ્યોતિર્મય સ્મૃતિ આ પુણ્ય-ભૂમિ ઉપર સમય આવ્યે દેખા દેશે જ એમ મ્હારું આશાવાદી હૈયુ સાક્ષી પૂરે છે બાકી હિન્દુ કોમની સુધારણાના વિષયમા આ જમાનાનો સુધારાવાદ, શાસ્ત્રવાદ અને સત્યાગ્રહવાદ મ્હારી નમ્ર બુદ્ધિને વ્યર્થ બકવાદ ભયાનક ઉટવૈદું અને ઉંડા અંધકારમા ગોથા ખવરાવનારૂ માયામય નાટક જ ભાસે છે, જેની સામે બ્રહ્માના વંશજો પાતાળમા પડયા પડયા પણ અટ્ટહાસ્ય કરી રહ્યા છે!

["સૌરાષ્ટ્ર—ઉદય" અશાડ. ૧૯૭૭]

—તૃતીય ખંડ—

રાજ્યપ્રકરણ

[૭૪]

જર્મનીમાં પ્રકૃતિ દેવીની પૂજા.

છેલ્લાં પચાસ વર્ષનો જર્મનીનો ઇતિહાસ આપણે તપાસીશું તો સાફ જણાઈ આવશે કે લડાઇનો જે જ્વાળામુખી હાલ ફાટી નીકળ્યો છે તે પ્રથમ જર્મનીની ભૂમિમાજ ધુંધવાતો હતો. એ જ્વાળામુખી જર્મનીમા વર્ષોના વર્ષ સુધી તૈયાર કરવામા આવ્યો છે. પોતાની ભયંકર ઇચ્છાઓ પાર પાડવાને જર્મની ઘણા વખત થયા રાહ જોઇને બેઠું હતું, અને પહેલીજ તકે તેના અંતરમા ધુંધવાતો અગ્નિ લાવાની માફક ભભુકી ઉઠયો છે.

જર્મનીની મહત્તા સામે આપણે આંખમીચામણા કરવા માગતા નથી. જગતના સાહિત્યમાં, તત્વજ્ઞાનમાં, કળાકૌશલ્યમા જર્મનીએ જે મોટો ફાળો આપ્યો છે તે અમે ભુલી જતા નથી. પરંતુ કેટલીકવાર દુષ્ટ વાસનાઓ અતિ મહાન્ બુદ્ધિને પણ બદલી નાખે છે, અને ગમે તેવા ઉચ્ચગામી આત્માને પણ કુંઠિત બનાવી દે છે. અને જર્મનીના સંબંધમા આ સ્થિતિ ઉભી થઇ છે એમ અમે ભાર દઇને કહીએ છીએ. સને ૧૮૭૧ ની ફત્તેહ પછી જર્મનીએ સ્થૂળ શક્તિની, ઐહિક સામર્થ્યની, પ્રકૃતિદેવીની પૂજા શરૂ કરી છે, અને ન્યાય, સત્યનિષ્ઠા, ધર્મપરાયણતા, આદિ દૈવી સદ્દગુણોને તિલાજલિ આપી છે તેમાં જરાપણ શંકા નથી.

જર્મન ઇતિહાસમા એક સૈકો પાછળ દૃષ્ટિ કરીએ તો ચાર મહાન્ વ્યક્તિઓ આપણી નજર આગળ ખડી થાય છે. એક બાજુ પ્રખર તત્ત્વજ્ઞો કેન્ટ અને ફિખ્ટે, અને બીજી બાજુ મહાન્ સાક્ષરો ગટે અને શિલર. જર્મનીના પ્રજાજીવન ઉપર આ ચાર મહાન્ નરોએ જે અમોઘ અસર કરી છે તેટલી આ જમાનામા કોઈપણ દેશના મહાન

નેતાઓએ પોતાના સ્વદેશ-જીવન ઉપર કરી હોય તે અમારા જાણવામાં નથી. અને થોડો સમય એમ પણ મનાતું હતું કે આ ચાર વ્યક્તિઓ ૧૯ મા સૈકાના આત્મારૂપ અને આદર્શરૂપ મનાશે તેમજ કાયમ રહેશે. ગટે અને શિલર જીવનકળામાં અને કૅન્ટ અને ફિખ્ટે રાજકીય અને સામાજિક ધર્મમા જર્મનીના તેમજ આખા જગતના ગુરૂ તરીકે પૂજાશે એટલી બધી એમના સમયમાં એમની પૂજા થતી જોવામા આવતી હતી. કિ શિલર સૌંદર્ય, તાલમયતા, એકતા અને પ્રેમ, જીવનના ઉદ્દેશ તરીકે જગત સમક્ષ ધરી રહ્યો હતો. ગટે સંપૂર્ણતા, વ્યાપકતા અને તન્મયતાના પાઠ શિખવી રહ્યો હતો. ત્યારે કૅન્ટ અને ફિખ્ટે રાજકીય અને સામાજિક બાબતોમા ધર્મ, ન્યાય અને જાહેર જવાબદારીના પવિત્ર સિદ્ધાતો જર્મનીમા ફેલાવી રહ્યા હતા. અને એ સિદ્ધાતો ઉપર નવીન પ્રુશીઆ અને નવીન જર્મનીની રમણીય ઇમારત બાધવા આશા રાખી રહ્યા હતા.

થોડા સમય સુધી આ ચાર વીર નરોની આશાઓ સફળ થશે એવું પણ દેખાયું. પરંતુ ખરી રીતે જર્મનીનો જીવનપ્રવાહ એ દિશામા વહેવાને બદલે જુદીજ દિશામા વહેતો હતો. 'આ મહાત્માઓનાં મહાભારત પ્રયત્નથી તુરતમા તો જર્મનીને માટે એકજ ફાયદો થયો; અને તે એ કે નેપોલિયનની રાજ્યનીતિથી અને બહાદૂરીથી જર્મન પ્રજાને જે સંકટો અને જે પરાજયો સહન કરવા પડયા હતા તે સર્વ ભુલી જઇને પોતાનામા વધારે આત્મમાન રાખતા જર્મન લોકો શિખ્યા, એટલુજ નહિ પણ જર્મનીના લોકોમા તેથી પોતાના દેશને માટે આત્મભોગ આપવાનો જુસ્સો પેદા થયો, કે જે જુસ્સાને લીધે તેઓ આગળ ઉપર રણસગ્રામમા ફત્તેહો મેળવી શકયા. તેવીજ રીતે કેળવણી' માટે આખા દેશના ખુણેખુણામા અપૂર્વ ચળવળ શરૂ થઈ, અને તેને પરિણામે જર્મની દેશ શાળાઓ અને વિશ્વવિદ્યાલયોથી છવાઇ રહ્યો.

પરંતુ આ જુસ્સો, આ ચળવળ, આ મહાત્ત્વાકાંક્ષા, આ માનસિક પ્રગતિ, બહુ થોડા સમય માટેજ હતા. જેમ ૧૯ મા સૈકાના

પહેલા પચાસ વર્ષ જર્મનીમાં વિચારોનુ સામ્રાજ્ય હતું, તેમ એ સૈકાના પાછલાં વર્ષમા ત્યા સ્થૂળ વાસનાઓનુ, પ્રકૃતિનું, જડ પદાર્થોનું, અને સામાજિક લોભ અને તૃષ્ણાનું સામ્રાજ્ય થયુ. એક સૈકા પહેલા જર્મની જડ પદાર્થોમા ગરીબ હતું, તો ચૈતન્યયુક્ત ભાવનાઓમાં જગતની ટોચે હતું. આજે જર્મની સ્થૂળ પદાર્થોમાં ઉન્નત છે, તો આત્મિક ઉન્નતિ અને ઉચ્ચ ભાવનાઓમા અધોગતિએ પહોચેલુ છે. આગળના મહાન્ વિચારોની જર્મનીએ હોળી કરી નાખી છે. તેની ઉચ્ચ ભાવનાઓ પવનમા ઉડી ગઈ છે તેના ઉન્નત અભિલાષોને ઠોકરે મારવામાં આવ્યા છે

જે ફિચ્ટે પહેલા જર્મનીના મહાત્મા તરીકે પૂજાતો હતો તેની અત્યારે હાસિ કરવામા આવે છે જે ફિચ્ટેના વિચારો બ્રહ્માના શબ્દની પેઠે પૂજાતા હતા તે વિચારો હાલ કોડીની કિમ્મતે પણ જર્મની સ્વીકારવા ના પાડે છે. દાખલા તરીકે જ્યારે ઓગણીસમા સૈકાની શરૂઆતમા જર્મની પોતાની છેલ્લી લડત માટે મહાભારત પ્રયત્નો કરી રહ્યું હતું ત્યારે બર્લિન યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર તરીકે ફિચ્ટેએ પોતાના સ્વદેશ બંધુઓને જે યાદગાર શબ્દો કહ્યા છે તે શબ્દો અત્યારે જર્મનીએ દારૂગોળાથી ગગનમાં ફુંકી દીધા છે! તે સમયે ફિચ્ટેએ કહ્યું હતું કે,

" આ દિવસોમા સમુદ્રની જે સ્વતંત્રતા સંબંધી વારંવાર કહેવામા આવે છે તે જર્મન લોકોના જીવન પ્રબંધથી ઉલટું જ છે. સૈકાઓ સુધી જર્મનીએ આ સ્વતંત્રતા મેળવવાને કોઇપણ જાતની ઇચ્છા બતાવી નથી, અને ભવિષ્યમાં પણ બતાવશે નહિ. અને એવી ઇચ્છા બતાવવાની જરૂર પણ નથી..... "

" અહા ! દુનિઆના બીજા ગોળાર્ધમાથી લુંટનો માલ પરબારો સીધી રીતે પચાવી પાડવાને ભાગ્યદેવીએ આપણને અત્યારસુધી અટકાવ્યા છે તે પરોક્ષ રીતે પચાવી પાડતાં પણ આપણને અટકાવી શકે તો કેટલું સારૂં ?...... "

એક તરફ ફિખ્ટેના આ વિચારો જુઓ, અને બીજી તરફ હાલના જર્મન લોકોની ભાવનાઓ તપાસો તો કેટલો બધો ભયંકર તફાવત માલૂમ પડે છે. રાજા કયસર કે તેના અનુયાયીઓનો સિદ્ધાંત આ સાથે સરખાવતાં કેટલો બધો સ્થૂળ, નીતિધર્મ અને સ્વાર્થથી ભરેલો લાગે છે !

જર્મનીના મનોરથો કેટલા બદલાઇ ગયા છે તેનો ખ્યાલ જર્મન પ્રજાના નેતાઓના શબ્દોમાંથીજ પૂરતો મળી શકે તેમ છે, અને આ શબ્દો હાલની ખુનખાર લડાઈ ઉભી થયા પછી બોલાયા નથી, પરંતુ તે પહેલા ઘણા વર્ષ થયાં એ વિચારો જાહેરમા મુકાયા છે. પાચ છ વર્ષ પહેલાજ જીના યુનિવર્સિટીના જર્મન પ્રોફેસર ડૉકટર રીને કહ્યું હતું કે,—

" માત્ર સ્થૂળ વસ્તુઓનીજ કિમ્મત આકવી અને પ્રકૃતિ ઉપરજ કાબુ મેળવવો, એ જાતની એકદેશીયતાની અસર વિનાશક છે, અને એ જાતનું એકતરફી વળણ જર્મનીમા છેલ્લા પચાસ વર્ષ થયા શરૂ થઇ ચુક્યું છે. આપણે જર્મનો હવે વિચારકો, કવિઓ અને આશાવાદી પ્રજા મટીને માત્ર પ્રકૃતિ હાથ કરવા તરફ દોરાયલા છીએ. શું આપણે જર્મનો હવે આર્થિક અને નૈતિક વિકાસનું સમતોલન રાખી શક્યા છીએ, કે જે જાતનું સમતોલન ગ્રીક લોકોમા હતું ? નહીજ. અઢળક દોલતની સાથે આપણા પ્રજાકીય જીવન ઉપર કાળી છાયાઓ પથરાયલી છે. જેમ વ્યક્તિમાં તેમ પ્રજામા દોલતના વધારાની સાથે નૈતિક લાગણી અને નૈતિક શક્તિનો ઘટાડો થાય છે તે આપણે જોઇએ છીએ. "

પ્રોફેસર ડૉકટર રીનના આ યાદગાર શબ્દો અત્યારે શું આપણને અક્ષરે અક્ષર ખરા લાગતા નથી ? અર્ધા સૈકા સુધી જર્મનીએ આત્માની પૂજા છોડીને પ્રકૃતિની પૂજા જારી રાખી છે તે બીજા દેશના લોકોજ નહી પરંતુ જર્મનીના મહાન્ વિચારકો પણ એક અવાજે

જાહેર કરે છે. સને ૧૮૬૦ થી જે લડત માટે મહાન્ તૈયારીઓ અને પ્રયત્નો જર્મનીએ કરેલ છે, તે લડત જગતની સંસ્કૃતિ માટે નથી, તે લડત નૈતિક અને રાજકીય ભાવનાઓને માટે નથી, તે લડત કોઇપણ જાતના પવિત્ર સિદ્ધાંતોને માટે નથી; તે લડત માત્ર પ્રકૃતિનું સામ્રાજ્ય મેળવવા માટે, જર્મનીની સ્થૂળ વાસનાઓ સંતોષવા માટે, બીજાઓનું પચાવી પાડવા માટે, અને બીજી પ્રજાઓમા સર્વોપરિ સત્તા હાથ કરવા માટેજ હતી અને છે.

["અખબારે સોદાગર." અગ્રલેખ, તા. ૩૦-૧૨-૧૪]

[૭૫]

જર્મનીનો આત્મઘાત

જર્મનીમા થોડા વર્ષ પહેલા આત્મિક ઉન્નતિનાં અને સાત્ત્વિક ભાવનાઓના જે ભવ્ય કાવ્યો લખાતા તે હવે ફરીથી જર્મની કોઇ પણ દિવસે લખી શકશે કે નહી તે ઘણુંજ શકાભરેલું છે. છેલ્લા અર્ધા સૈકા થયા જર્મની એમજ માનતું આવ્યું છે કે જીવનની સાત્ત્વિક ભાવનાઓની હોળી કર્યા વિના રાજકીય સત્તા અને સ્થૂળ પદાર્થો મળી શકતાજ નથી ! અને ગમે તે બલિદાન આપીને પણ પોતાથી બને તેટલી રાજસત્તા પચાવી પાડવી એ જર્મનીનો મોટો મનોરથ છે, એટલે લાગણી, હૃદય, અંતઃકરણ, ન્યાય, અને સત્ય સાથે જર્મનીના ગ્રહ હવે કોઇ રીતે મળે તેમ નથી. ઉન્નત વિચારો, સાત્ત્વિક ભાવના કાવ્યો અથવા તો એવા વિચારો કે લાગણીઓ દર્શાવનારા જર્મન સાધુઓ હમેશને માટે જર્મનીમાંથી વિદાયગીરી લે તો જર્મની તેને માટે આસુનું એક પણ બિંદુ પાડે તેમ નથી. એટલુજ નહિ પરંતુ ભૂતકાળના પોતાના મહાન સુરીઓને પણ હવે જર્મની અંતઃકરણથી ચહાતુ હોય એમ માની શકાતું નથી. થોડાજ વખત ઉપર શિલર જેવા મહાત્માની શતવર્ષી જ્યારે જર્મનીમાં ઉજવવામા આવી હતી ત્યારે ક્યાય પણ તેને માટે રજમાત્ર ઉત્સાહ જોવામા આવ્યો નહોતો, અને બર્લિનની સરકારી નાટકશાળાઓ અને રંગભૂમિઓએ તે મહાન દિવસે તે મહાન પુરૂષ માટે એક પણ શબ્દ આનંદનો, ઉત્સાહનો કે ગર્વનો કહેવા જેટલી 'નિર્બળતા' બતાવી નહોતી'

આ જમાનામા હવે જર્મનીના નેતાઓ શિલર કે ફિખ્ટે નથી, પરંતુ બિઝમાર્ક અને કેસર છે. હવે ત્યા આત્માની પૂજા નથી, પરંતુ

પ્રકૃતિની ઉપાસના છે. હવે ત્યા માનસિક બળ માટે ચળવળ નથી પરંતુ સ્થૂલ પદાર્થો અને ઐહિક સત્તા માટે વલખા છે. છેલ્લાં પચાસ વર્ષ સુધી જર્મનીની રાજનીતિ આ સ્થૂલ વાસનાથીજ દોરાયલી છે. અને એ રાજનીતિનો ગુરૂ પ્રિન્સ બિઝમાર્ક હતો. બિઝમાર્કની રાજનીતિનો મુદ્રાલેખ એજ હતો કે "રાજનીતિના પ્રશ્નો એ સત્તાના પ્રશ્નો છે" અને એ મુદ્રાલેખ પ્રમાણે તેના અનુયાયીઓ અત્યાર સુધી ચાલતા આવ્યા છે.

રાજનીતિની બાબતોમા સત્ય, ન્યાય કે પ્રમાણિકતાને કાંઈ લેવા દેવા છે એમ બિઝમાર્કના ચેલાઓ માનતાજ નથી ! આ જાતનુ વલણ જર્મનીમા આકસ્મિક સમજવાનુ નથી, અથવા તો આ વલણ હમણાજ સળગી ઉઠ્યુ અથવા તો આ ભયંકર લડાઇમા છેલ્લી વખતે ગ્રહણ કરાયું એવી માન્યતા ભૂલભરેલી છે આ વલણ તો જર્મનીના ઊંડા સિદ્ધાંતોનુ પરિણામ છે. આ સિદ્ધાંતો તૈયાર કરવામાં જર્મનોએ એક દીલથી અને ખંતથી અરધા સૈકા સુધી મહેનત કરી છે. શયતાનયત માટે પણ મહેનત કરવી પડે છે, શ્રમ ઉઠાવવો પડે છે, અનેક પ્રયત્નો વડે મંડ્યા રહેવું પડે છે. અને જર્મનીની જે શયતાનયતના આપણને હાલ દર્શન થાય છે તે શયતાનયત બિઝમાર્કના ચેલાઓના ખાસ માનસિક કારખાનાઓમા તૈયાર કરવામા આવી છે. અને તેથીજ તેનું જોસ અને તેની ભયંકરતા અને તેની અધમતા આટલી હદ સુધી જોવામા આવે છે.

બિઝમાર્કને હમેશા સત્તા સિવાય બીજા સિદ્ધાંતો માટે ઘણોજ કંટાળો હતો. વિચાર અને મનન કરનારા માણસો માટે તેને તિરસ્કાર હતો. રાજકીય કે આર્થિક બાબતોમાં પુરાણી ભાવનાઓને પગલે ચાલનારાઓનો તે કટ્ટો શત્રુ હતો. કોઈ પણ રસ્તે સત્તા મેળવવી, કોઇ પણ રસ્તે છાપો મારવો, કોઇ પણ રસ્તે જર્મનીની શક્તિનુ પ્રદર્શન કરવું તે બિઝમાર્કનો જીવનમંત્ર હતો. બિઝમાર્ક અને તેના અનુયા-

યીઓ વચ્ચે તફાવત એટલોજ કે બિઝમાર્ક પાસે પોતાની ઇચ્છા પાર પાડવા માટે આત્મબળ હતું અને તે બળ અજમાવવાની તકો પણ હતી. ત્યારે તેનું અનુકરણ કરનારાઓ પાસે ઇચ્છા છે, હેવાનયત છે, પણ આત્મબળ નથી, તેમ અત્યાર સુધી તેઓને તક પણ મળતી નહોતી. અને તેથીજ તેઓ બિઝમાર્કની મૂર્તિ પાસે તેના પડછાયા જેવા લાગે છે. આટલાં વર્ષ સુધી કાંઇક તક માટે તેઓ તરફડીયા મારતા હતા, અને હવે પહેલીજ તકે તેઓએ પોતાના અંતરનું વિષ બહાર કાઢવાને આનાકાની કરી નથી!

જર્મનીએ દુનીઆના ભલા માટે કે નહાના રાજ્યોના સંરક્ષણ માટે કાળજી હમેશને માટે છોડી દીધી છે. તેણે ઉઠાવેલી આ લડાઇ સ્વાર્થમય છે તેમાં જરા પણ શંકા નથી. પરંતુ કદાચ રાજસત્તા માટે મારામારી કરનારી પ્રજા સ્વાર્થથી આંધળી હોય તે બનવાજોગ છે; પણ છેવટે દુનીઆનું ચક્રવર્તી રાજ્ય મેળવીને પણ તેથી પરોક્ષ રીતે દુનીઆનું ભલુ કરવાને તે સમર્થ હોય તો તો તેની આપખુદી માટે પણ ક્ષમા આપી શકાય. પણ જર્મનીની રગ જેઓ જાણે છે તેઓ સમજી શકે છે કે કદાચ દૈવી અકસ્માતથી જર્મની જીતે તો પણ તેથી દુનીઆને તો સુધારામા, સંસ્કૃતિમા અને ઉચ્ચ ભાવનાઓમા ખોવાનુંજ છે. એટલુંજ નહી પરંતુ મોટું સામ્રાજ્ય પચાવી પાડે તો-પણ તે વખતે જર્મની સો વરસની પહેલાના જેવું જર્મની દીસશે નહીજ. માહોમાહેના કજીયાઓથી છુટું પડેલુ, વિભક્ત અને નિર્બળ જર્મની ગટે, શિલર, કૅન્ટ અને ફિખ્ટે ઉત્પન્ન કરી શક્યું હતું, પરંતુ સત્તાથી અંધ થયેલુ જર્મની એવી મહાન વ્યક્તિઓ ફરીથી ઉત્પન્ન કરવાને માટે અશક્તજ રહેવાનું.

આધુનિક જર્મનીમા કેટલેક દરજ્જે રોમન લોકોની પદ્ધતિ દાખલ થયેલી છે. રાજતંત્રનુ યંત્ર, ભવ્યતા અને મોટા દબદબાભરેલા દેખાવો માટે પ્રેમ, દુનીઆ ઉપર પોતાની મોટાઇ અને પોતાની બડાઇની

છાપ પાડવાને અધીરાપણું, આ સર્વમા જર્મનીએ રોમન પ્રજાનું અનુકરણ કર્યું છે. અને આ સર્વની પાછળ જર્મનીની 'પ્રકૃતિપૂજા' અથવા 'મૂર્તિપૂજા' વ્યાપી રહી છે તે ચોક્કસ છે. એ પ્રકૃતિપૂજાને જર્મનીમા સામ્રાજ્યનો ઝુંડો, આર્થિક ઉથલપાથલ, વિનાશક શસ્ત્રોની શોધ. અને લશ્કરી ઝંઝાવાતમાં યાહોમ, એ સર્વ સ્થિતિ આભારી છે.

રસ્કિન કહે છે તેમ જો એક પ્રજાની શિલ્પકળા તેની ભાવનાઓ અને તેના આત્માનું પ્રતિબિંબ હોય તો જર્મનીની શિલ્પકળા ખરેખર એ પ્રમાણેજ છે. છેલ્લા ૩૫ વર્ષ થયા જર્મનીનાં શહેરોની બાધણી તદન બદલાઇ ગઇ છે. અને આ નવી બાધણી બતાવી આપે છે કે જર્મનીની ભાવનાઓમા અજબ રીતે ફેરફાર થયેલો હોવો જોઇએ. જર્મનીની નવી બાધણીમા દરેક ઠેકાણે સ્થૂલતાનુજ પ્રદર્શન કરવામા આવે છે, જ્યારે તેના પહેલાની બાધણીમા કળા અને સૌંદર્ય તરફજ ખાસ ધ્યાન આપવામા આવતું હતું. હવે તો કળા પછી અને કદ પહેલું એજ જર્મન શિલ્પકળાનો મુદ્રાલેખ હોય એમ જણાય છે તેથી જર્મન મકાનો આત્મા વિનાના શરીર જેવા દેખાય છે. એ જાણવા જેવું છે કે હેમ્બર્ગમા બિઝમાર્કનુ પુતળું પણ રાક્ષસી કદનુજ કરવામા આવ્યું છે, અને તે એક સ્મારકને બદલે શયતાન જેવું વધારે દેખાય છે ! પ્રાચીન જર્મનીના મકાનો સૌંદર્ય ચાહનારા લોકો માટે બાધવામા આવ્યા હશે એમ દેખાય છે, ત્યારે હાલના જર્મન લોકોને રહેવાના મકાનો લશ્કરના પડાવ માટેજ ઉભા કરવામા આવ્યા હોય એવો દેખાવ આપે છે.

એટલું ખરૂં છે કે પહેલાનું વિભક્ત જર્મની કેટલેક અંશે સંપીલું અને સંયુક્ત થયુ છે, પહેલાનું ગરીબ જર્મની પૈસાદાર થયું છે, અને પહેલાનુ નિર્બળ જર્મની જોરવાળુ થયુ છે છતા પહેલાનું જર્મની દુનીઆના શિક્ષક અને સલાહકાર તરીકે લેખાતું તે હવે દુનીઆને ચેતવણી તરીકે અને સમુદ્રમાં ખરાબા તરીકેજ ઉપયોગમા આવી શકે

૭૬

બ્રીટને લડાઇ શા માટે સ્વીકારી ?

તા. ૧૨ મી ડીસેમ્બરને દિવસે મિ० બાલ્ફરે ગ્લાસ્ગો ખાતે લડાઇના કારણો સંબંધી, જે યાદગાર શબ્દો કહ્યા છે તે ખરેખર મનનીય છે. આ ભયાનક લડાઇ માત્ર એક ક્ષણવારના અકસ્માતને લીધે ઉભી થઇ છે એમ સમજવાનુ નથી. આ લડાઇના કારણો ઘણા ઉંડા અને અને લાંબા સમયના છે. અમુક રાજ્યે બીજા રાજ્યના અમુક ડિસ્પૅચનો જવાબ બરાબર દીધો નહિ, અથવા તો ઑસ્ટ્રિયા પહેલા રશિયાએ લશ્કરની હીલચાલ શરૂ કરી, અથવા તો રશિયા પહેલા જર્મનીએ લશ્કર તૈયાર કર્યું—આ બધી હકીકતને લડાઇના મૂળગામી કારણ સાથે કાંઇપણ લેવા દેવા નથી.

તેથી ગયા જુલાઇ માસમા બનેલા બનાવો તરફજ આપણે નજર કરીએ અને ભૂતકાળનો ઇતિહાસ ન તપાસીએ તો દુન્યાની જોરાવર પ્રજાઓનો પ્રવાહ કઇ બાજુ વહે છે. રણસંગ્રામો શા માટે રચાય છે, અને આખા જગત ઉપર સુલેહનું વાતાવરણ શી રીતે ફેલાવી શકાય, તે આપણી સમજમા આવવું મુશ્કેલ થઇ પડશે.

આ લડાઇના કારણો વર્ષો થયા ચોક્કસ સ્વરૂપ ધારણ કરતા હતા. જ્યારે લડાઇની ભયંકર સ્થિતિ ઉભી કરવાને વર્ષો સુધી જાણતાં અજાણતા જુદા જુદા દેશના વિગ્રહી મગજો કામે લાગ્યાં હતા ત્યારે ઑસ્ટ્રિયા કરતા રશિયાએ અમુક કલાક વહેલુ લશ્કર તૈયાર કરવા માંડ્યુ, કે રશિયા કરતા ઑસ્ટ્રિયાની હીલચાલ અમુક કલાક વહેલી શરૂ થઇ. એ પ્રકારનાં ચુથણા કરવાથી શો ફાયદો ? આ પ્રમાણે મી० એચ. એન. બ્રેલ્સફર્ડ જર્મનીની સાથે રશીયાને પણ આ લડાઇનું જવાબદાર ગણે છે અને તે એટલા માટેજ કે તે જુદા જુદા સંદેશા-

તેમ છે. અત્યારે જર્મનીનુ સ્થૂળ સામર્થ્ય પહેલા કરતા ભયંકર રીતે વધારે છે છતા પહેલાં કરતાં અત્યારે દુનીઆ ઉપર તેની કેટલી બધી ઓછી અસર છે ? દુનીઆની સુધરેલી પ્રજાઓનો ઇતિહાસ સાફ રીતે બતાવે છે કે સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ શક્તિ એક સરખી રહી શકતીજ નથી. આત્માનુ જોસ શરીરની ઉન્મત્તતાથી નાશ પામે છે. માત્ર સ્થૂલ શક્તિ છેવટે શૂન્યમાજ વિરામે છે. ખરી શક્તિ છેવટે માનસિક અને આત્મિકજ હોઇ શકે. અને સ્થૂલ સત્તાનું અંતિમ પરિણામ શું હોઈ શકે ? જે બળને આધારે એ સત્તા રહેલી હોય તે બલ ગયું એટલે એ સત્તા પણ ગઈ સમજવાના. રોમે સ્થૂલ બલથી જગતનું સામ્રાજય મેળવ્યું પરંતુ એ બળને પોષનારૂ લસ્કર જ્યારે ગયુ ત્યારે રોમની સત્તા પણ પલાયમાન થઈ. બીજી બાજુએ ગ્રીસમાં રોમનુ સ્થૂલ બલ નહોતુ, પરંતુ ગ્રીસનું બુદ્ધિબલ અને ભાવનાઓનું બલ અમોઘ હતું, તેથીજ જ્યા રોમની તલવારની અસરનુ નામનિશાન નથી ત્યા ગ્રીસની બુદ્ધિની અસર અમરતાને પામી. એટલુ જ નહી પણ રોમના પંઝામા ગ્રીસનું શરીર પકડાયું છતા ગ્રીસનો આત્મા રોમના આત્મા ઉપર સામ્રાજ્ય કરવાને શક્તિમાન થયો.

એથી પણ ભયંકર સ્થિતિએ જર્મનીને પહોચાડવાને બિઝમાર્કના ચેલાઓ અને કૈસર તૈયાર થયેલ છે જમીનના ટુકડા માટે જર્મની આત્મા વેંચવાને આગળ પડયું છે. પરિણામ એ આવશે કે જમીનનો ટુકડો જર્મનીને મળવાનો નથી અને મળશે તો તે લાબો સમય નભવાનો નથી, પરંતુ આત્મા ખોઇ બેઠા પછી જર્મની દેશની જાહોજલાલી, જગતમા જર્મનીની નામના, સુધરેલી પ્રજાઓમા જર્મનીની ગણુતી, અને ભૂતકાળમા જર્મન મહાત્માઓએ એકઠો કરેલો જ્ઞાનનો મહાન સંચય, જર્મની હમેશને માટે ગુમાવી બેસશે.

[" અખબારે સોદાગર, " અગ્રલેખ, તા. ૧-૧-૧૫]

૭૬
બ્રીટને લડાઈ શા માટે સ્વીકારી ?

તા. ૧૨ મી ડિસેંબરને દિવસે મિ૦ બાલ્ફરે ખ્યન્ટલ ખાતે લડાઈના કારણો સબંધી જે યાદગાર શબ્દો કહ્યા છે તે ખરેખર મનનીય છે. આ ભયાનક લડાઈ માત્ર એક ક્ષણવારના અકસ્માતને લીધે ઉભી થઈ છે એમ સમજવાનું નથી. આ લડાઈના કારણો ઘણા ઉંડા અને અને લાંબા સમયના છે. અમુક રાજ્યે બીજા રાજ્યના અમુક ડિસ્પૅચનો જવાબ બરાબર દીધો નહિ, અથવા તો ઑસ્ટ્રિયા પહેલાં રશિયાએ લશ્કરની હીલચાલ શરૂ કરી, અથવા તો રશિયા પહેલા જર્મનીએ લશ્કર તૈયાર કર્યું—આ બધી હકીકતને લડાઈના મૂળગામી કારણ સાથે કાંઈપણ લેવા દેવા નથી.

તેથી ગયા જુલાઈ માસમા બનેલા બનાવો તરફજ આપણે નજર કરીએ અને ભૂતકાળનો ઇતિહાસ ન તપાસીએ તો દુન્યાની જોરાવર પ્રજાઓનો પ્રવાહ કઇ બાજુ વહે છે. રણસંગ્રામો શા માટે ઝ્યાય છે, અને આખા જગત ઉપર સુલેહનું વાતાવરણ શી રીતે ફેલાવી શકાય, તે આપણી સમજમા આવવું મુશ્કેલ થઈ પડશે.

આ લડાઇના કારણો વર્ષો થયા ચોક્કસ સ્વરૂપ ધારણ કરતા હતા. જ્યારે લડાઇની ભયંકર સ્થિતિ ઉભી કરવાને વર્ષો સુધી જાણતા અજાણતા જુદા જુદા દેશના વિગ્રહી મગજો કામે લાગ્યા હતા ત્યારે ઑસ્ટ્રિયા કરતા રશિયાએ અમુક કલાક વહેલુ લશ્કર તૈયાર કરવા માડ્યું, કે રશિયા કરતા ઑસ્ટ્રિયાની હીલચાલ અમુક કલાક વહેલી શરૂ થઈ. એ પ્રકારનાં ચુંથણા કરવાથી શો ફાયદો ? આ પ્રમાણે મી૦ એચ. એન. બ્રેલ્સફર્ડ જર્મનીની સાથે રશીયાને પણ આ લડાઇનું જવાબદાર ગણે છે અને તે એટલા માટેજ કે તે જુદા જુદા સંદેશા-

ઓમાંથી એવું અનુમાન કરે છે કે ઑસ્ટ્રિયા પહેલાં થોડા કલાક આગળ રશીયાએ લશ્કરની હીલચાલ શરૂ કરી !

પરંતુ મી. બ્રેલસફર્ડ અને તેની પેઠે માનનારાઓ ભુલી જાય છે કે રશીયાએ હીલચાલ પ્રથમ શરૂ કરી હોય કે ન હોય પરંતુ જર્મનીએ તો નિશ્ચયજ કરી નાખ્યો હતો કે કોઈ પણ પહેલી તકે છાપો મારવો. ગ્રેટબ્રિટને રણસંગ્રામના કામમાં મોઢું ફેરવ્યું હત તો પણ શું જર્મની પોતાનો અંતિમ હેતુ છોડી દેત ? ઑસ્ટ્રિયાના પ્રિન્સનું ખુન થયું ન હત તો પણ શું જર્મની બીજું બહાનું શોધી ન કાઢત ? ફ્રાન્સ તદન ચુપ રહેત તો પણ શું જર્મની પોતે વર્ષો સુધી કરેલી તૈયારીનો ઉપયોગ ન કરત ?

અમુક રાજ્યના તટસ્થપણા ઉપર જોરજુલમથી પગ મુકવામાં આવતો હતો. અને જુદા જુદાં રાજ્યોએ કરેલા કોલકરારો ઉપર પાણી ફરી જતું હતું. તેથી ન્યાયની ખાતર ગ્રેટબ્રિટને મોખરે આવીને લડાઈની જવાબદારી માથે ઉઠાવી છે તે વાત ખરી છે. પરંતુ ગ્રેટ-બ્રિટને આ ગંભીર પગલું ભર્યું છે તે માત્ર આટલા માટેજ હોવું ન જોઈએ અને નથીજ. આખી દુનિઆ ઉપર લડાઈની જે ડાગ કાયમ ઉગામેલી રહી હતી. અને વિગ્રહી લોકોના મનોરથો પુરા પાડનારી જે ક્રૂર તલવાર સર્વ પ્રજાઓ ઉપર ઝઝુમી રહી હતી. તે ડાંગ અને તે તલવારનો હમેશને માટે નાશ કરવાનેજ બ્રિટનનું આ પગલું હોવું જોઈએ અને છે. લડાઈનાં ઉપલાં કારણો દૂર કરવાનેજ બ્રિટન બહાર આવ્યું નથી, પરંતુ તેના ઉંડા મૂલગામી કારણો દૂર કરવાને તેણે આ જોખમ ખેડયું છે.

ખરી આફત કોલકરારો સાચવવાની મુશ્કેલીમાં નથી, પરંતુ કોલકરારો તોડવાને ઉશ્કેરનાર સેતાનને તેની ઈચ્છા પ્રમાણે આગળ ધસવા દેવામાં છે. સર્વિયા અને બેલજીયમ ઉપર જર્મનીએ કરેલો ઘા ક્રૂર અને અન્યાયી છે તે ખરૂ છે. ફ્લૅન્ડર્સ અને ફ્રાન્સની ઉત્તરમા

જર્મનીનો અત્યાચાર યુરોપની સભ્યતાને નીચું જોવરાવનાર છે તે પણ સત્ય છે. પરંતુ સર્વિયા, બેલજીયમ, ફ્લૅન્ડર્સ વિગેરે જર્મનીના સેતાની જીવનમા માત્ર નહાના બનાવો સમજવાના છે. આ સર્વ પાપ અને આ સર્વ આફતો ભુલાવી દે તેવું મહાપાપ દુન્યાને પોતાની ગુલામ બનાવવાનો જર્મનીનો મનોરથ છે. આખા યુરોપની સભ્યતાને ઝાખપ લગાડનારી કોઈ અતિ ભયંકર વસ્તુ હોય તો તે જાહોજલાલી ભોગવવાની ઇચ્છા કે સત્તાવાન થવાની ઇચ્છા, અથવા તો રાજ્ય વધારવાની ઇચ્છા નથી, પરંતુ બીજી પ્રજાઓનું ગમે તે થાઓ, બીજા રાજ્યોનું નત્યાનાશ વળી જાઓ, બીજા દેશોની સભ્યતા અને જાહોજલાલીની હોળી થઇ જાઓ. પણ સર્વ અમારા ગુલામ થાઓ અને અમારી સત્તા પાસે નમો, એવી આપખુદીનો ઝુંડો ફરકાવનાર જર્મન રાજ્યનીતિ અને એ રાજ્યનીતિને ઉત્તેજિત કરનાર લોકોની ઘેલછાજ આખા યુરોપને શાપરૂપ થઈ પડી છે.

તેટલા માટે બ્રિટન માત્ર બેલજિયમને છોડાવવા અથવા સર્વિયાનું રક્ષણ કરવાનેજ બહાર પડયું નથી. પરંતુ દુન્યાની બીજી પ્રજાઓની સભ્યતા જાળવવાની ખાતર, અનેક રાજ્યો ઉપર હમેશને માટે ઝઝુમી રહેલી તલવારને પછી કાયમને માટે મ્યાનમા મુકાવવાની ખાતર, તેમજ જગતમા શાન્તિનુ અખંડ વાતાવરણ ફેલાવવાની ખાતર આખું બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય લઢી રહ્યું છે.

માત્ર જર્મનીમાજ નહિ પરંતુ બીજા અનેક દેશોમા લડાઇની તરફેણ કરનારાઓ અને જુદા જુદા રાજ્યો વચ્ચે પરસ્પર દુશ્મનાઇનો અગ્નિ સળગાવનાર સેતાનોના મ્હોડા હમેશને માટે બંધ કરવા બ્રિટન આગળ પડયું છે. લૉર્ડ નૉર્થક્લિફ જેવા લડાઇના ખેરખાંઓ કદાચ આ આફતમા મઝા પણ માને અને વર્ષો થયાં સુલેહની વકીલાત કરનારા વીરનરોની હાસિ કરવાને બહાર પણ આવે તેથી બ્રીટનના બુદ્ધિશાળી, અને શાણા નેતાઓએ જે સુલેહની રાજ્યનીતિ અખત્યાર

કરવાની અત્યારસુધી લડત ચલાવી હતી તેને માટે તેઓને કોઈપણ રીતે વગોવી શકાય તેમ નથી.

અલબત્ત, સુલેહની રાજ્યનીતિની સલાહ આપનારા આ વખતે ખોટા પડ્યા છે, અને લડાઈના ખેરખાઓ સાચા પડ્યા છે; પરંતુ તેથી લડાઈના ઉપાસકોએ મલકાવાનું નથી. છેલ્લા વર્ષ સુધી સુલેહની રાજ્યનીતિ માટે લડત ચલાવનારાઓની દલીલ તેમજ એમનું અનુમાન સત્ય હતા. જર્મન શહેનશાહની રાજ્યનીતિ છેલ્લા વર્ષ સુધી સુલેહ ભરી હતી. માત્ર એક વર્ષ થયાજ તેનું વલણ બદલાયુ તે બેલજીયમના રાજા પણ કહે છે અને એ વલણ બદલાવાનું મૂળ કારણ શું? અલબત્ત બ્રિટનના જર્મન દુશ્મનો અને લડાઈમાં મોક્ષ, સમજનારા જર્મન પ્રોફેસરો. પરંતુ તેની સાથે જેઓએ જર્મન શહેનશાહને આ સેતાનોના હાથમા જવાનું પરોક્ષ રીતે ઉત્તેજન આપ્યું તેઓ આ લડાઈ માટે ઓછા જવાબદાર નથી

જર્મનીનું વાતાવરણ લડાઈના વિચારોથી ભરચક થઈ ગયુ છે તે ખરૂં છે. પરંતુ એ વાતાવરણને છેલ્લા દશ વર્ષ સુધી બ્રિટનના કેટલાક છાપાવાળાઓએ ઝઝુમી રહેલી આફતના ડંકાઓ વગાડી વગાડીને ઓછું ખળભળાવ્યુ નથી. લડાઈ આજે થશે, કાલે થશે, એવાં બ્યુગલો ફુંકી ફુંકીને કેટલાક છાપાવાળાઓએ જર્મનીના દારૂણ વિચારોને વધારે ઉશ્કેરી મુક્યા હતા તેમા જરાપણ શક નથી. અને તેથી આજે લડાઈનુ બ્યુગલ ફુંકનારાઓએ ભાખેલુ ભવિષ્ય ખરૂં પડ્યુ છે તેથી તેઓની રાજ્યનીતિ ખરી હતી એમ સમજવાનુ નથી.

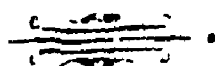
ભલે સુલેહના સાથીઓ આજે ખોટા પડ્યા હોય. પરંતુ તેથી તેઓએ શરમાવાનુ કારણ નથી. જ્યારે આ ખુનખાર યુદ્ધ પાછું શમી જશે ત્યારે તેઓ પાછા દુનિઆની પ્રજાને એકત્ર કરવાને અને આખા જગતની સભ્યતાનો પાયો સુલેહ શાન્તિ અને મૈત્રી ઉપર રચવાને તનતોડ જહેમત ઉઠાવશે કે જે લડાઈનાજ વાતાવરણમાં ઉછરનારા

ગાફલો પાછો કોઈ બીજો રાજુ શોધી કાઢશે, અને બીજી આફતનો ડંકો વગાડશે. તથાપિ શું તેઓના હાથ બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય આ છેલ્લી લડાઈથી હમેશને માટે નબળા કરી નહિ નાખે? શું હવે ભવિષ્યની દુનિયા લડાઈનો અગ્નિ સળગાવનારાઓ માટે વધારે પ્રતિકૂળ અને મુશ્કેલ થઈ નહિ પડે?

આ લડાઈ અનેક જુના દર્દો અને દુઃખોનો અંત લાવશે અને એ દુઃખોની સાથે તેને ઉત્પન્ન કરનારા અને દુશ્મનાઈ જગાવનારા સેતાનોની સત્તાનો પણ અંત શા માટે નહિ લાવે? એ અંત લઈ આવવા માટેજ આખું બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય બહાર પડ્યું છે: જગતની સભ્યતાને ઉથલી નાંખનારા શત્રુઓનો અંત લાવવાનેજ બ્રિટન અને હિંદુસ્થાન પોતાનું લોહી આપી રહ્યા છે: દુન્યાનું સાત્વિક જીવન તામસિક અને રાજસિક વિકારોથી વિષમય બનાવનારાં ઝેરી તત્વોને નિર્મૂલ કરવાનેજ આ મહાન ઉથલપાથલ થઈ રહી છે

["હિન્દુસ્તાન"

અગ્રલેખ. તા. ૬-૧-૧૫]

૭૭

લડાઈથી હિંદુસ્થાનની સ્થિતિમાં શો ફેરફાર થશે ?

આ મહાભારત જંગની જુદા જુદા દેશો ઉપર પરિણામે શી અસર થશે તે જો કે હજુ કલ્પી શકાય તેમ નથી. તોપણ હિંદુસ્થાન સંબંધી કેટલુંક ચોકસ અનુમાન બાંધવાને આપણી પાસે કારણો છે બીજા દેશો અને ખાસ કરીને યુરોપીય દેશોમાં રાજકીય ફેરફારો શા થશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે: પરંતુ હિંદને માટે એ વાત બહુ ગુંચવાડાભરેલી જણાતી નથી. બ્રિટન અને હિંદની એકતા અતિ ગાઢ થશે તેમા અત્યારે તો જરાપણ શંકા નથી. હિંદની વફાદારી માટે હવે ઇંગ્લાંડને જરાપણ અંદેશો રહ્યો નથી અને રહેવો ન જોઇએ એ દેખીતું છે.

બ્રિટીશ છત્ર તળે હીંદ સ્વરાજ્ય મેળવવા માટે અત્યારસુધી જે માગણી કરી રહ્યું હતું તે માગણી હવે ધાર્યા કરતા વહેલી સંતોષવામા આવશે તે અમારી ખાત્રી છે. કેટલાક દ્વેષી ઍંગ્લો–ઇંડિયનો હિંદ સામે પહેલા જે કડવી લાગણી ઇંગ્લાંડમા ઉષ્કેરવાને મહેનત કરતા હતા તેઓના હાથ હંમેશને માટે બાંધે પડ્યા છે તે નિર્વિવાદ છે. કેટલાક હિંદના શત્રુઓ હિંદની પ્રગતિમા આવરણો નાખવાને જૂઠાણાં ફેલાવવાને તનતોડ પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા, તે જૂઠાણાંઓ હવે કદાપિ પણ ચાલી શકે તેમ નથી. કેટલીક નિખાલસ વાતો હિંદ બ્રિટનને મિત્ર તરીકે કહેતા અચકાતું હતું તે કહેતા હવે સંકોચ પામશે નહિ. હિંદની સભ્યતા માટે આખા યુરોપમા પ્રથમ જે માન નહોતું તે હવે આપોઆપ ઉત્પન્ન થયા વિના રહેશે નહિ

હવે એમ પણ આશા રાખી શકાશે કે પંડ્યા હિંદના પ્રજા

બ્રિટિશ પાર્લામેંટમાં ચર્ચાતા ત્યારે તે તરફ જે શોચનીય બેદરકારી પાર્લામેંટના મેંબરો બતાવતા તે બેદરકારી અદૃશ્ય થશે. હિંદ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું એક અંગ છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ સર્વ કરતાં વધારે ઉપયોગી અંગ છે તે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનીચેની દરેક પ્રજા હવે માનતી થશે. બ્રિટિશ સંસ્થાનો હિંદ તરફ આજથી વધારે માનની દૃષ્ટિથી જોશે એમ માનવામાં અમે વધારે પડતા આશાવાદી છીએ એમ ભાગ્યેજ કહી શકાશે. બ્રિટિશ સંસ્થાનોમાં હિંદીઓના હક્કો અને હિંદીઓના શહેરીપણાના રક્ષણ માટે અત્યારસુધી બ્રિટને જે કાળજી બતાવી છે તેના કરતા અનેકગણી વધારે કાળજી બતાવવામા આવશે તે નિઃસંશય છે.

પશ્ચિમના લોકો સુધરેલાપણાના ચિન્હોમા શારીરિક બલ, અને હિમ્મત, તેમજ લડાયક શક્તિ અને બહાદુરીને પ્રથમ પદ આપે છે, તેથી હવે હિંદુસ્થાને આ લડાઈમાં વીરતાભરેલો ભાગ લીધેલો હોવાથી તેની કદર પણ સુધરેલી પ્રજા તરીકે કરવાને તેઓ નહિ અચકાય એમ આશા રાખીશું. હિંદુસ્થાન ધર્મમા, તત્ત્વજ્ઞાનમા અધ્યાત્મ વિદ્યામા, બુદ્ધિબળમા, સાહિત્યમા અને સાત્વિક ભાવનાઓમા સર્વ દેશોથી સર્વોપરિ હતું અને છે, પરંતુ તેની ગણના પશ્ચિમના મુલકો પાસે આજદિન સુધી બહુ ઓછી થતી હતી તે સર્વ કોઈ જાણે છે. સ્થૂલ પ્રકૃતિનું પૂજક પશ્ચિમ હિંદની સૂક્ષ્મ મહત્તાની કદર કરી શક્યુ નહોતું. અને તેથીજ યુરોપ કે અમેરીકામા લખાયેલા કોઈ પણ પુસ્તકો કે ન્યુસપેપરો લીઓ, પરંતુ તેમા હિંદને એક અંધારામા પડેલા નિર્જીવ દેશ તરીકેજ જોવામા આવતો હતો. કોઈપણ ઇતિહાસ જુઓ તો તેમા યુરોપના જુદા જુદા અતિ નહાના રાજ્યોનું લંબાણથી પિંજણ કરવામા આવે છે, પરંતુ યુરોપ જેવડા મોટા અને જગતની વસ્તીના છઠ્ઠા ભાગની વસ્તીવાળા દેશને માત્ર બે લીટીમાં અને તે પણ સમજ વીનાની બે લીટીમા પતાવી દેવામા આવે છે

લગભગ આખું યુરોપ અજ્ઞાનના અંધકારમાં અને જંગલીપણામાં સડતું હતું તે વખતે જે હિંદુસ્થાન સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યું હતું તે હિંદુસ્થાનનું નામનિશાન આપવાની તસ્દી પણ યુરોપીય ભાષામાં લખનારા અનેક ઇતિહાસકારોએ લીધી નથી ! એટલુંજ નહિ પરંતુ સમાજવ્યવસ્થા અને રાજકીય બંધારણોમાં જે દેશે આખા જગતને ઉપયોગી ભંડાર આપ્યો છે તે દેશ સંબંધી એક પણ શબ્દ આજના સમાજશાસ્ત્રોમાં જોવામાં આવતો નથી. માત્ર કોઇ કોઇ પુસ્તકમાં જંગલી પ્રજાઓનો ઇતિહાસ ચીતરતી વખતેજ હિંદુસ્થાનને યાદ કરવાની આ મહેરબાનો મહેરબાની કરે છે; અથવા તો પ્રાચીન ખંડેરોના શોધકો હીંદુસ્થાનને એ ખંડેરોની નામાવલિમાં કોઈ કોઈ વાર સ્થાન આપે છે. વધારે આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે અધ્યાત્મ વિદ્યા અને તત્વજ્ઞાન જે દેશની રગેરગમાં છે. અને જે દેશના દરેક બાળકને ધાવણમાંજ તેનું અધ્યયન કરાવવામાં આવતું હતું, અને હજુ પણ જે દેશ એ વિષયોમાં સૌથી આગળ છે. તે દેશને યુરોપીય તત્વજ્ઞો તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં પણ યાદ કરવાને યોગ્ય ધારતા નથી !

આ બધી સ્થિતિ હાલની લડાઈ ફેરવી નાખશે તેમાં જરા પણ શંકા નથી. સ્થૂલ શક્તિનું પૂજક પશ્ચિમ રણસંગ્રામ ઉપર તમે લોહીની નીકો ન વહેવડાવો ત્યાં સુધી તમારી કદર ન કરે એ અતિ શોચનીય છે. પરંતુ એ તક છેવટે હિંદને મળી છે તે સદ્‌ભાગ્ય છે. અને વધારે સંતોષ અને આનંદની વાત તો એ છે કે બ્રીટનને સહાય આપવામાં હિંદના પુત્રો પ્રાણત્યાગ કરી રહ્યા છે. અને તેથી હિંદ સાથે સાથે બીજું પરિણામ પણ સાધે છે. એક એ કે જે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય નીચે હિંદુસ્થાને શાંતિ અને સુલેહ ભોગવી છે તે તરફ વફાદારી બતાવી હિંદના દેશીઓનો અવિશ્વાસ કાયમને માટે નિર્મૂલ કર્યો છે. અને બીજું એ કે જે પશ્ચિમને હિંદનું સ્મરણ પણ નહોતું તે પશ્ચિમ હવે હિંદુસ્થાનને એક સુધરેલી, લડાયક અને બહાદુર પ્રજા તરીકે

ઓળખવા મંડયું છે. એટલુંજ નહી પરંતુ હિંદુસ્થાનની સરખામણીમા જર્મની, ઑસ્ટ્રિયા આદિ દેશો યુરોપમા છતા કેટલા બધા જંગલી ક્રૂર, અને તામસિક વૃત્તિના છે એ વાત પણ હવે પશ્ચિમના સર્વે લોકો કબુલ કરવા લાગ્યા છે.

પહેલા દુનિઆનો દોર એવો હતો કે યુરોપીય પ્રજાઓ સાથે હિંદી પ્રજાનું નામ લેવું એ પણ એક મહા ઘોર પાપ લેખાતું હતું. અને જર્મની તો શું પરંતુ હંગરી જેવા દેશો પાસે પણ હિંદુસ્થાન એક જંગલી દેશજ ગણાતો હતો. પરંતુ પરમ સંતોષની વાત છે કે હવે હિંદુસ્થાનની ખરી સભ્યતા અને સંસ્કૃતિ આખું યુરોપ અને અમેરિકા કબુલ કરે છે. અને તેની સરખામણીમા જર્મની જેવા દેશો પણ જંગલી ગણાવાની સ્થિતિએ પહોચ્યા છે આપણે આશા રાખીશું કે હિંદુસ્થાનની આ છેવટની કસોટી પછી હમેશને માટે આ સત્ય તુલના કાયમ રહેશે, અને પશ્ચિમની પ્રજાઓ આ પ્રાચીન ભૂમિ તરફ માન અને આદરની દૃષ્ટિથી જોતા શીખશે. કારણ કે એટલું તો ચોક્કસ છે કે સાત્વિક ભાવનાઓનો વિકાસ આ દેશમા થયો છે તેટલો કયાય પણ થયો નથી. તેમજ ખરી બહાદુરી અને વીરતા આ દેશના લોકોએ બતાવી છે તેવી હજુ બહુ થોડા દેશોમા જોવામા આવી છે. એટલુજ નહિ. પરંતુ ન્યાય અને સત્ય આ દેશમા જેટલા પૂજાય છે તેટલા કોઈ પણ દેશમા પૂજાતા નથી. અને તેથીજ જે વખતે હિંદની વફાદારી માટે આખી દુનિઆ ચિંતાની નજરથી જોઇ રહી હતી. અને જર્મની જેવા બાહોશ દેશે તેને માટે પૂરતી શંકા બતાવી હતી. તે વખતે આખી દુનિયાને આશ્ચર્યમા ગરકાવ કરીને હિંદ પોતાના પરમ મિત્ર અને સહાયક બ્રિટનની બાજુ સંપૂર્ણ વફાદારીથી ઉભું રહ્યું છે.

અમારી ખાત્રી છે કે કટોકટીના સમયે હિંદુસ્થાને બ્રિટન તરફ બતાવેલી પોતાની સંગીન મિત્રતા, લડાઇમાં ખરી પુરવાર

કરેલી હિમ્મત અને બહાદુરી તથા રણસંગ્રામ ઉપર દાખવેલા આત્માના બલ સાથે શારીરિક અને માનસિક શક્તિ, ભવિષ્યમાં હિંદને પશ્ચિમની ગણનામાં ઘણીજ ઉચ્ચ કોટિએ મુકશે. અને તેથી બ્રિટન અને હિંદનો સંબંધ અતિ ગાઢ અને મજબૂત થશે.

"હિંદુસ્તાન"

અગ્રલેખ તા-૧૭-૧-૧૫

૭૮

કૅાંગ્રેસનું એકીકરણ શી રીતે થઇ શકે ?

છેલ્લી ઇંડિયન નૅશનલ કૅાંગ્રેસ મળી ત્યારે ઉદ્દામ પક્ષનુ મધ્યમ પક્ષ સાથે શી રીતે જોડાણ થાય તે સંબંધી ચર્ચા ઉભી થઈ હતી. પરંતુ એ જોડાણ છેવટે કેમ ન થયું તે કેટલાકોને આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે. પરંતુ સર્વ હકીકત જરા વધારે બારીકીથી તપાસતાં અમને તેમાં કશું નવાઈ જેવું લાગતું નથી.

અલબત, મિસીસ બેસંટે કૅાંગ્રેસનુ એકીકરણ કરવા માટે બહુ મજબુત પ્રયત્ન કર્યો હતો.

હાલની શોચનીય સ્થિતિ માટે અમે માત્ર એકજ પક્ષને દોષ દેવા માગતા નથી. પ્રથમ તો આપણા દેશની સેવા કરવાને ઉત્સુક લોકોએ તેમજ જાહેર છાપાઓએ એટલુ સમજવાનુ છે કે જેટલા ઉદ્દામ પક્ષના છે તેટલા રાજદ્રોહી છે એવી માન્યતાથીજ ચર્ચા શરૂ કરવી તે ઘણું ભુલભરેલુ છે તેમજ જેઓ એમ માને છે કે સરકારની સાથે સાથે શાંતિથી ચાલીને અને મગજનો ઉકળાટ બતાવ્યા વિના હિંદુસ્તાનની પ્રગતિ થઈ નજ શકે તેઓ સમાજશાસ્ત્ર અને મનુષ્ય સ્વભાવથી તદન અજ્ઞાન છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેઓની બુદ્ધિમાં કંઈક ગંભીર ખામી છે એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી.

હવે, આપણી રાષ્ટ્રિય કૅાંગ્રેસમાં જુદા જુદા અભિપ્રાય અને વિચારના કેળવાયેલા અને શાણા માણસો સાથે મળીને કામ કરે એ બહુજ ઇચ્છવાજોગ છે. આપણા દેશના કોઈપણ બુધ્ધિશાળી માણસો હિંદુસ્થાનની સેવામાં ભાગ ન લે એમ કોઈ પણ સમજુ હિંદી ઇચ્છશે નહિ. અને ઉદ્દામ તેમજ મધ્યમ પક્ષમાં અનેક શાણા

બુધ્ધિશાળી અને સંસ્કારી માણસો છે એટલું તો દરેક જણ કબુલ કરશે. તેટલા માટે જો આ સર્વ કેળવાયેલા લોકો એકસ પીથી દેશની સેવા કરવામા તન્મય બને. અને નાહાક ભાહોમાહેના ખોટા ઝગડાઓ દૂર કરી ઉદાર દીલથી સેવા એજ પોતાનો ધર્મ સમજે. એવી ઇચ્છાથી અનેક તટસ્થો આ બે પક્ષને સંયુક્ત થયેલા જોવાને આતુર છે. અને અમને બીજા કારણો નથી મળ્યા ત્યાસુધી અમે માનીએ છીએ કે મિસીસ બેસંટે આવી ઉદાર ભાવનાથીજ આ સૂચના કરી હતી. મુમ્બઈનું એક અઠવાડિક પત્ર મિસીસ બેસંટના પ્રયત્નને ઉતારી પાડે છે તે અમારા મનથી ઘણી સંકોચન અને વિકારી દ્દષ્ટિનું પરિણામ છે.

પરંતુ જો કે અમે આવા પ્રયત્નોને વધાવી લઇએ છીએ અને એવા પ્રયત્નો કરનારને અભિનંદીએ છીએ. તોપણ અમારે કહેવું જોઇએ કે જ્યાસુધી આ બન્ને પક્ષ થોડું થોડું જતું નહિ કરે ત્યાંસુધી ખરી એકતા થવાની નથી. જો ઉદ્દામ પક્ષ પોતાનોજ કક્કો ખરો માનશે, અને મધ્યમ વર્ગ જરાપણ નમતું નહિ મુકે, તો સંયુક્ત કૉંગ્રેસની આશા નિષ્ફળ સમજવાની છે.

હકીકત એવી છે કે ઉદ્દામ પક્ષના કેટલાક લોકો કહે છે કે તેઓનો માર્ગ મધ્યમ પક્ષથી તદન જુદો છે. હવે. કૉંગ્રેસના હાલના બંધારણની પહેલીજ કલમ પ્રમાણે જાહેર મત કેળવવો, રાજકીય સુધારા માટે કાયદેસર ચળવળ હિંદુસ્થાનમા તેમજ ઇંગ્લાંડમા ચલાવવી, સ્થાનિક સ્વરાજ્યના વિકાસ માટે પ્રયત્નો કરવા, વિગેરે પધ્ધતિઓ કૉંગ્રેસે અખત્યાર કરવાની છે. જો ઉદ્દામ પક્ષ આ પહેલીજ કલમ સ્વીકારતા ન હોય અને આ પધ્ધતિથી તેઓની પધ્ધતિ જુદી હોય તો પછી મિ૰ કાળે પુછે છે તેમ મધ્યમ પક્ષને પુછવાનો અધિકાર છે કે ઉદ્દામ પક્ષની ખરી પધ્ધતિ શી છે. કારણ કે ઉદ્દામોના મનથી કંઇ જુદી પધ્ધતિ હોય અને મધ્યમોની પધ્ધતિ જુદી હોય.

અને એ પધ્ધતિમા બેમાથી એકે પક્ષ ફેરફાર કરી શકે તેમ નજ હોય, તો પછી થીગડા મારીને તૈયાર કરેલી એકતા ક્યાસુધી ચાલવાની? એટલા માટે દરેક પક્ષે પોતપોતાની પધ્ધતિઓ શી છે તે ઘણીજ સ્પષ્ટતાથી જાહેરમા મુકવાની જરૂર છે કે જેથી પાછળથી ગેરસમજુતી ઉભી ન થાય. અને જો પરિણામે આ બધી બાબતોનુ નિરાકરણ કરી, કૉંગ્રેસને આગળ લઇ જવા જેટલી એકતા સાધી શકે તોજ બન્ને પક્ષોએ જોડાણ કરવું. નહિતર હાલ જે કાંઇ કાર્ય થાય છે તેટલું પણ એ વિષમ પક્ષોના ખીચડાથી નહિ થઇ શકે.

અમારો અભિપ્રાય એવો છે કે કાર્ય કરવાની પધ્ધતિની બાબતમા બન્ને પક્ષો થોડુ જતું નજ કરી શકે તેવું નથી. દાખલા તરીકે, મિસીસ બેસંટ વિગેરે જેઓ બન્ને પક્ષોનુ જોડાણ સૂચવે છે તેઓ મધ્યમ માર્ગ ઉપર આવવાને ખુશી હશે અને એવો માર્ગ સંભવિત હશે ત્યારેજ આવી સૂચના કરી શકતા હશે. વળી, "કૉન્સ્ટિટ્યુશનલ" અથવા તો "કાયદેસર" શબ્દ ઉપર ઘણી મારામારી થવા સંભવ છે. તેથી એવા ગોળગોળ અને વ્યાપક શબ્દોનો પ્રયોગ કરવાને બદલે જે જે બાબતોમા મતભેદ થવા સંભવ હોય તે બાબતો સ્પષ્ટ રીતેજ મુકાય, અને પછી તેમા દરેક પક્ષને કેટલુ જતુ કરવું પડશે તે ચોકસ કરવામા આવે તોજ કાયમનુ અને લાભદાયક ઐક્ય થઇ શકશે.

એટલુ યાદ રાખવાનુ છે કે બીજો પક્ષ અમુક ઇરાદાથી જોડાય, અને મધ્યમ પક્ષને તે ઇરાદાની માહિતી ન હોય, અને પછી બહુમતથી કૉંગ્રેસનુ નાવ હંકારવામા આવે, તો એવી સ્થિતિમા મધ્યમ કે ઉદ્દામ પક્ષ એ બહુમતને અનુસરી શકશે કે નહિ તે પ્રથમથીજ વિચારી જવાનું છે. જોડાણ કર્યા પછી ફાટફુટ થાય, અને નાહક વાદવિવાદમા અને મારામારીમા સમય અને શક્તિનો વ્યય થાય તે કોઈ પણ રીતે ઇચ્છવાજોગ નથી

છેવટના અમે એટલુજ કહીશું કે જેઓ આપણા દેશની ઉન્નતિ ઇચ્છે છે અને જેઓ યથાશક્તિ દેશની સેવા કરવા માગે છે તેઓ

"ઇંડિયન નૅશનલ કૉંગ્રેસ" જેવી મહાન સંસ્થાને તોડી પાડવાનો હલકો ઇરાદો નહિજ રાખે. એટલુંજ નહિ પરંતુ તેઓએ પોતાના અંગત વિચારો અને અંગત આશયોને ઘડીભર અલગ રાખી આ મહાન્ સંસ્થાદ્વારા હિંદભૂમિના ઉત્તમ પુત્રોને સેવા કરવાની તક મળે તેવું વાતાવરણ ફેલાવવાને પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. આ મહાભારત કાર્યમા પોતાની ઇચ્છાઓ વાસનાઓ અને મનોરથો સંતોષવાને બદલે આખા સમાજનો વિચાર કરવાનો છે, અને પોતાનોજ ડંકો ખરો કરવાને બદલે દેશના ભલાની ખાતર પોતાના અભિલાષો અને વિચારો ઉપર અંકુશ મુકી ખરો આત્મત્યાગ બતાવવાનો છે. ઉદ્દામોએ મધ્યમોને ગાળો દેવાને બદલે તેઓની સાથે જોડાઇને કામ કરવાને આગળ પડવાનુ છે જેલમા જવાથીજ દેશની સેવા થઈ શકે તેવા છીછરા ખ્યાલો છોડી દેવાના છે. મધ્યસ્થોએ પોતાપણું થોડો સમય ભુલી જઇ પોતાની માતૃભૂમિની ખાતર નમતું આપવું પડે તો શરમાવાનું નથી: અને જેલમાં જનારા સર્વ લોકો ભયંકરજ હોવા 'જોઇએ' એવા વિચિત્ર વિચારોને મગજમા પેસવા દેવા ન જોઇએ.

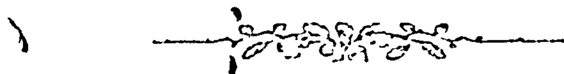
આવતા વર્ષની કૉંગ્રેસ મુંબઇમાં ભરાવાની છે. સુધરેલું મુંબઇ, આગળ વધેલું મુંબઇ, દેશનું હિત સમજનારૂં મુંબઇ. આવતે વર્ષે બંને પક્ષોનું જોડાણ કરી આપવાનું માન નહિ લે? આશા છે કે આપણા અગ્રેસરો, જાહેર પ્રજા અને જાહેર છાપાંઓ દેશમાં સંપ, સુલેહ અને એકતાને અનુકૂળ વાતાવરણ ફેલાવવાનાજ પ્રયત્ન કરશે. નાહાક પરસ્પર વિરોધ, આક્ષેપો અને કડવાશને ઉત્તેજિત કરવામા કોઇ પક્ષનું, કૉંગ્રેસનું અથવા તો આપણા દેશનું હિત નથી એ દરેક જણે સ્મરણમાં રાખવાનું છે. હુશિયારી અને બુધ્ધિનો ઉપયોગ મારામારીમાં, તીખાં તમતમા લખાણો કરવામાં કરવા કરતાં શાંતિનું વાતાવરણ ફેલાવવામાં કરવામાં આવશે તો હિંદની ઉન્નતિનો સૂર્ય વહેલો ઉગશે.

"હિન્દુસ્થાન"

[અગ્રલેખ, તા. ૨૧-૧-૧૫ ગુરૂવાર]

૭૯

આ લડાઈ છેવટની શી રીતે કરી શકાય?

આ ખુનખાર લડાઈ આપણા ઇતિહાસમાં છેવટની લડાઈ નીવડે એમ સર્વ દરેક દેશો અને સમજુ લોકોની ઇચ્છા છે તે નિઃશંક છે. પરંતુ ઇચ્છા વસ્તુ એક છે અને તેને પાર પાડવાના માર્ગો બીજીજ વસ્તુ છે. કેટલાક લોકો એમ માને છે કે આ લડાઈમાં મિત્ર રાજ્યો એવી ફતેહ મેળવે કે જેથી દુશ્મનની સત્તાનો હંમેશને માટે નાશ થાય તો ભવિષ્યમાં આ પ્રકારના મહાભારત યુદ્ધના ફરીથી દર્શન નહિ થાય. અલબત્ત. ભવિષ્યની સુલેહ માટે અને નહાના રાજ્યોની શાંતિ માટે જર્મની જેવા બલવાન અને સત્તાંધ દેશને પોતાની દુષ્ટ શક્તિના શિખર ઉપરથી હમેશને માટે એકદમ નીચે ફેંકવાની જરૂર છેજ. પરંતુ આટલીજ વસ્તુ સુલેહ અને શાંતિનું વાતાવરણ જગત ઉપર અવિચલ કરવાને બસ છે એમ કદિ પણ સમજવાનું નથી.

ઉન્મત્ત દેશને નમ્ર બનાવવાની સાથે આપણે ન્યાય, સત્ય, સંપ અને શાંતિનું વાતાવરણ ફેલાવવાને જો બનતા પ્રયત્નો નહિ કરીએ તો દુશ્મનાઇ અને દ્વેષનો અગ્નિ કાયમ ધુંધવાતો રહેશે, અને વળી જ્યારે કોઈ તણખો નાખશે ત્યારે જ્વાળામુખીની પેઠે ફાટી નીકળશે. તેટલા માટે આપણે બહાદુરીથી, કમર કસીને અને સચોટ રીતે અત્યારે લડવાની જરૂર છે તે ખરૂં છે. પરંતુ તેથી દુશ્મનાઈ અને દ્વેષની લાગણીઓ ઉત્તેજિત કરવાની જરૂર છે એમ અમે માનતા નથી. દુશ્મન કદાચ અતિશયોક્તિ, અર્ધ સત્યો અને જૂઠાણાથી આપણી સામે દ્વેષની લાગણી ફેલાવવાને હીચકારા અને શરમભરેલા પ્રયત્નો કરતો હોય તેથી આપણે પણ એ અધમ પધ્ધતિને અધીન થવું લાજમ નથી.

દુશ્મને આ ત્રાસદાયક લડાઈની પહેલ કરી છે તે આખું જગત જાણે છે. તેમજ લડાઈમાં દુશ્મનના હાથે ઘણો અત્યાચાર થયા છે તે પણ કોઈથી અજાણ્યું નથી પરંતુ તેથી કરીને આપણે દુશ્મનની અધમતા છે તેથી વધારે કાળી ચીતરવી અથવા તો દ્વેષની લાગણીના અગ્નિને જોસબંધ ધમ્મણથી ફુંકે જવો તે એક ભયંકર ભૂલ છે. અમારી ખાત્રી છે કે આપણા જે દેશાભિમાની અને બહાદુર સીપાઈઓ મિત્ર રાજ્યો માટે પોતાના રક્ત રેડી રહ્યા છે, તેઓ આપણા કેટલાક છાપાઓમા અતિશયોક્તિભરેલા હેવાલો માટે આપણને જરાપણ ધન્યવાદ દેતા નહિજ હોય; એટલુંજ નહિ. પરંતુ અર્ધ સત્યો અને જુઠાણા ન ફેલાય તેવું અંતઃકરણપૂર્વક ઇચ્છના હશે.

અમારૂં આ અનુમાન સત્ય છે એ એટલા ઉપરથી જણાશે કે રણસંગ્રામ ઉપરથી આપણા બહાદુર લડવૈયાઓ જે જે હેવાલો મોકલે છે તે મોટે ભાગે નમ્ર, ન્યાયપૂર્ણ, યથાર્થ, અને સત્ય રીતે વર્ણવામા આવે છે. ત્યારે લડાઈથી દૂર બેઠેલા, આરામ ખુરશીમા આળોટતા, પોતાના ધંધા રોજગાર ધમધોકાર ચલાવતા સજ્જનોના હાથથી જે કંઇ લખાય છે તે ઘણે અંશે દ્વેષબુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરનારા, દુશ્મનાઇ વધારનારા અત્યુક્તિભરેલા. અર્ધા સાચા અથવા જુઠા લખાણો જોવામા આવે છે. શાણી બ્રિટીશ સરકાર આ હકીકત સમજે છે તેથી જ એમના રિપોર્ટો પણ નમ્ર રીતે અને જેમ બને તેમ દ્વેષની લાગણી ન દેખાય તેમ બહાર પાડવામા આવે છે

બહુ દ્વેષની લાગણી ઉત્તેજિત કરવાથીજ આપણે વધારે બહાદુરીથી અને જીવ ઉપર આવીને લડશુ એમ માનનારાઓના મગજ ભ્રમિત થયેલા હોવા જોઈએ એમ અમને કહ્યા વિના ચાલતું નથી. મિત્ર રાજ્યોની સર્વ પ્રજાઓ દીવા જેવું સ્પષ્ટ સમજે છે કે આપણે ન્યાય, સત્ય અને ભવિષ્યની શાંતિ માટે લડવાનું છે. અને શું આ મહાન ભાવના કરતા દ્વેષ અને દુશ્મનાઈની લાગણી માણસને વધારે

મજબુત અને બહાદુર બનાવી શકે ખરી? આપણા હજારો બહાદુર લોકો દ્વેષની લાગણીથી ઉશ્કેરાઈને પોતાના પ્રાણ આપવા બહાર પડે છે એમ કહેનારાઓની બુદ્ધિનો શોચનીય પક્ષાઘાત થયો હોવો જોઈએ.

યાદ રાખવાનુ છે કે આ જંગી જંગ પછી પાછા બીજા જંગો લડવાનો અવસર ન આવે તે આપણા સર્વની અતિ ઉત્કટ ઈચ્છા છે. અને જ્યારે લડાઈ પૂરી થશે ત્યારે આપણે અત્યારે લખાણ-થી કે વાણીથી કે વર્તનથી ઉશ્કેરેલો દ્વેષ શમી જશે એમ માનવાનું નથી. અત્યારે જેઓ રણસંગ્રામ ઉપર જઈ શકતા નથી તેઓની ફરજ એ છે કે ભવિષ્યમા જગતની શાંતિનો ભંગ ન થાય એવી સાવચેતી રાખવી જોઈએ. લડાઈ સળગી છે તે ખરૂ છે. તેથી લડો, અને બ-હાદુરીથી લડો દુશ્મનના દોષો જરૂર બહાર પાડો. કે જેથી સુધરેલી પ્રજા કોને કહેવી તેની ખરી ભાવના જગત સમજે. પરંતુ જ્યા અ-ધમતા નથી ત્યા તે છે એમ ન કહો, જ્યા થોડી નીચતા છે ત્યા ભરચક નીચતા છે એમ અસત્ય ન લખો, જ્યાં દ્વેષનુ કારણ નથી ત્યા નવા કારણો ઉભા ન કરો, જ્યા અમુક માણસો ભયંકર છે ત્યા આખી પ્રજાનો વિનિપાત થયો છે એમ ઠોકી ન બેસાડો; જ્યા થોડા દુર્ગુણો છે ત્યા કોઈ પણ સદ્‌ગુણની ગંધ સરખી નથી એવી ન માનવા જેવી વાતો લખી હાસ્યપાત્ર ન બનો. જ્યા ભૂતકાળ અને વર્તમાનકાળ કલુષિત છે ત્યા ભવિષ્યનો અગાઉથી અધઃપાત ન કરો.

આપણે જગતની સર્વ પ્રજાઓની એકતા કરવી છે. મનુષ્ય જાતિ માટે મહાત્માઓએ કલ્પેલા સોનેરી સ્વપ્નાઓ ખરા કરવા છે. અને તેમા કોઈપણ પ્રજાની વિમુખતા કે જુદાઈ ચાલે તેમ નથી. ભવિષ્યમા, અને સર્વની આશા છે કે નજીકના ભવિષ્યમા આપણે સર્વેએ સંપ અને સદ્‌ગુણોની સુવર્ણ સાંકળથી જોડાવું છે. તેથી અત્યારે જગતના સમસ્ત કુટુંબમાથી કોઈ ઉદ્ધત માણસે ભયંકર સ્વરૂપ પકડ્યું છે તેને સીધો કરવો તે અવશ્ય આપણી ફરજ છે અને તેથી તેને

યોગ્ય નસિયત આપવાને આપણને તત્ત્વજ્ઞાન પોસાય તેમ નથી; પરંતુ આપણી બહાદુરીથી તેને પરહેજ કરવાની સાથે આપણા કુંટુંબની ભવિષ્યની એકતા અશક્ય બને એવું કશું ન થવા પામે તે માટે ઘણી ઘણી સાવચેતી રાખવાની છે. અને એમ થશે ત્યારેજ આ ખુનખાર લડાઇ દુનિઆના ઇતિહાસમાં છેલ્લીજ કરવાને આપણે સમર્થ થઇશું.

" હિન્દુસ્થાન "

અગ્રલેખ તા. ૫-૨-૧૫ શુક્રવાર

૯૦

કૉંગ્રેસ એકત્ર કરનારાઓને એક અપીલ.

કૉંગ્રેસ એકત્ર કરવાનો મિસીસ બેસંટનો પ્રયત્ન નિષ્ફલ ગયો તેનો ખુલાસો મિસીસ બેસંટે, મિ૦ ગોખલેએ, મિ૦ તિલકે, તેમજ મિ૦ સુબારાવે બહાર પાડયો છે. તેમજ જુદા જુદા પક્ષના જુદાં જુદાં છાપાઓએ એ સંબંધી ભિન્નભિન્ન અભિપ્રાયો જાહેરમાં મૂકયા છે. હવે, આ અભિપ્રાયો, આ ટીકાઓ અને આ આક્ષેપોથીજ આપણે અટકવું છે કે કાંઈ આગળ કર્તવ્ય કરવું છે? અમારો નમ્ર મત એવો છે કે ખાસ વ્યક્તિઓ ઉપર ટીકાઓ અને સામા પક્ષની ખામીઓ ઉપર સમય અને શક્તિ વાપરી નાખવાને બદલે ભૂતકાળની ભૂલો સુધારીને આ મુશ્કેલ સ્થિતિમાંથી કંઈક માર્ગ કાઢવાની ખાસ આવશ્યકતા છે.

અમુકે અમુક શબ્દ વાપર્યા હતા, અને અમુક હકીકત પાછળથી બનવાને બદલે આગળથી જન્મ પામી હતી, અને અમુકના અભિપ્રાયો ભૂતકાળમાં અમુક પ્રકારના હતા, વિગેરે બાબતોની ચર્ચાથી સરવાળે બહુ લાભ હોય એમ અમે માનતા નથી. તમે આ પક્ષના છો તેથી તમારા અભિપ્રાય આવાજ હોવા જોઇએ, અને તમે મુબઇના છો તેથી તમારી કાર્યપદ્ધતિ અમુક પ્રકારનીજ હોવી જોઇએ, એ જાતની દલીલો કાળક્ષેપ કરનારી છે. મિ૦ તિલકે પ્રથમ ગમે તેવા વિચારો ધરાવ્યા હોય, પણ હાલ તે એમ સ્પષ્ટ રીતે કહેતા હોય કે ગવર્નમેન્ટનો બૉયકૉટ એ તેની કાર્યપદ્ધતિ બિલકૂલ છેજ નહિ, તો પછી તેના હાલના આ પ્રમાણિક શબ્દો તરફજ ધ્યાન આપવું જોઇએ. તેવીજ રીતે મિ૦ ગોખલે અને મિસીસ બેસંટને એમ માનવાને ખાસ કારણ હોય કે મિ૦ તિલકની કાર્યપદ્ધતિથી કૉંગ્રેસને નુકસાન પહોચશે, તો પછી

મિ૦ તિલકે ગોળગોળ જવાબ દેવાનો નથી કે નુકસાન નહિ પહોચે, પરંતુ કૅાંગ્રેસમાં આવીને પોતે શું કરવા માગે છે અને કયા અને કેવા માર્ગો અખત્યાર કરવા ધારે છે તે સ્પષ્ટતાથી જણાવવું જોઇએ.

અમને કૅાંગ્રેસના નિયમોને અધીન થઇને કૅાંગ્રેસમા દાખીલ થવા દો, ત્યાર પછી અમારા મતને અનુસરનારા કૅાંગ્રેસમા વધારે સંખ્યામા થશે તો પછી કૅાંગ્રેસે અમારો માર્ગ ગ્રહણ કરવોજ પડશે, તેટલા માટે અમારો કાર્યક્રમ તમારી પાસે જાહેરમાં મૂકવાને શું અમે બંધા-યલા છીએ?—આ જાતની દલીલ કદાચ મિ૦ તિલકનો પક્ષ કરે તો દલીલની દૃષ્ટિથી કદાચ તે વ્યાજબી પણ હોય. પરંતુ એટલુ સ્મરણ-મા રાખવાનું છે કે દલીલોથી અને સવાલ-જવાબથી કૅાંગ્રેસની એકતા થવી અશક્ય છે. બન્ને બાજુને પૂરતો સંતોષ ન થાય અને ઉભય પક્ષ એકબીજામા વિશ્વાસ રાખી ન શકે, ત્યા સુધી કૅાંગ્રેસનું જોડાણ થવું કોઈ રીતે સંભવિત હોય, તે અમે જોઈ શકતા નથી. તેથી એકબીજાના હક અને દલીલો ઉપર બહુ આધાર રાખવાને બદલે ઉદાર દિલથી સાફ સાફ ખુલાસા કરવામા આવશે, અને પર-સ્પર સંતોષ આપીને તથા બાધછોડ કરીને કામ લેવામાં આવશે તોજ આ શોચનીય સ્થિતિનો અંત આવશે.

અમે હજુ મજબૂત રીતે માનીએ છીએ કે કૅાંગ્રેસની એકતા કરવાની તક હંમેશને માટે હાથમાંથી ગઇ નથી. હજુ પણ જો જુદા જુદા પક્ષના નેતાઓ ભૂતકાળ ભૂલી જઇ થોડીક મમતાનો ત્યાગ કરી, પરસ્પર આપ-લે કરશે. તથા એકબીજાની ખામીઓ અને દોષો જાહેરમા લાવવાને બદલે નિષ્પક્ષપાતથી પોતપોતાનાં દૃષ્ટિબિંદુઓ જાહેરમા મૂકશે, તો આવતા વર્ષમાં એકત્ર કૅાંગ્રેસના દર્શન તદ્દન અલભ્ય નથી. સામી બાજુનું દૃષ્ટિબિંદુ સમજવાને અને ન્યાયપૂર્વક તથા કાંઇપણ અત્યુક્તિ વિના સર્વ સમક્ષ તે મૂકવાને જે પ્રયત્નો થયા છે તેથી અતિ વધારે પ્રયત્નો ઉભય પક્ષ તરફથી થવા જોઇએ એમ અમારૂં ધારવું છે.

મનુષ્ય સુધરી શકેજ નહિ, અથવા મનુષ્યના વિચારોમાં સમય જતા પરિવર્તન થઇ શકેજ નહિ, એમ કહેવાને અમે તૈયાર નથી. તેવીજ રીતે અમુક પક્ષ ભૂલ કરી શકેજ નહિ, અને અમુક પક્ષના વિચારોમાં સત્યની ગંધ પણ હોઈ શકેજ નહિ, એમ માનવું એ એક માફ ન કરી શકાય તેવી ધૃષ્ટતા છે. તેથી અમે સર્વ પક્ષના નેતાઓ અને અનુયાયીઓને નમ્ર રીતે અપીલ કરીએ છીએ કે મહેરબાની કરીને ગઈ ગુજરી ભૂલી જાઓ, સામા પક્ષની ખામીઓને બદલે ખૂબીઓ જોવાને પ્રયત્ન કરો, વ્યક્તિઓને વળગી રહેવાને બદલે આખી સમષ્ટિનો વિચાર કરો, શબ્દજાળમા રમવાને બદલે મોકળા મનથી અને ઉદાર હૃદયથી બધી બાજુનાં દૃષ્ટિબિંદુ સમજો, અને પોતાનું કે પોતાના પક્ષનું મમત્વ આગળ ધરવાને બદલે આખા દેશનું હિત ઉરમાં ધરો.

આપણા બધા જાહેર સવાલોમા કેટલીકવાર આપણે " હા " અને " ના " એવા બે પક્ષ પાડી દઇએ છીએ: અથવા કુધરેલા અને સુધરેલા, પાછળ રહેલા અને આગળ પડેલા, મવાલ અને ઉદ્દામ, વિગેરે વિરોધી વર્ગો ઉભા કરીએ છીએ. પરંતુ મનુષ્યસ્વભાવનું જેઓએ થોડું પણ અવલોકન કર્યું છે તેઓ સમજી શકશે કે ખરી રીતે જન-મંડળમાં આવા એક એકથી તદ્દન વિરૂદ્ધ પક્ષો હયાતી ધરાવતાજ નથી. પુરાણા લોકોમા કેટલીક વાર સુધારાના સંસ્કાર હોય છે, અને સુધરેલાઓ પણ ઘણીવાર વહેમોના દાસ હોય છે. મવાલોમાં પણ સ્વદેશભક્તિ આરૂઢ હોય છે, અને ઉદ્દામો પણ સ્થિતિ અને શક્તિની મર્યાદા સમજતા હોય છે. જો આ દૃષ્ટિથી આપણે સર્વ કૉંગ્રેસના ઉભય પક્ષોનું જોડાણ કરવાને આગળ પડીશું તો જેટલી નિષ્ફળતા આપણને ભૂતકાળમાં મળી છે તેવી ભવિષ્યમાં નહિ મળે એમ આશા રાખી શકાય છે.

" હિંદુસ્થાન "

અગ્રલેખ, તા. ૧૯ ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૫, શુક્રવાર.

૮૧

મહાન્ દેશભક્ત શ્રીયુત્ ગોખલેનું અકાળ મૃત્યુ.

There is an honour, which may be ranked among the greatest......that is, of such as sacrifice themselves to death or danger for the good of their country. BACON.

આજે આખા હિંદમાં અતિશય ગમગીનીનું વાતાવરણ છવાયું છે. કદિ ન રૂઝાય તેવો કારી ઘા હિંદ ઉપર પડયો છે. હિંદુસ્થાનનો મહાન નાયક, સેવક અને ભક્ત હિંદી પ્રજાએ ગુમાવ્યો છે. લોકમાન્ય ઑનરબલ ગ્રેજ્યુએટ ગોખલે માત્ર ૪૯ વર્ષની વયે ગઇ રાત્રિના ૧૦-૨૫ વાગતે પુના ખાતે સ્વર્ગવાસ થયાના અતિ દિલગીરીભરેલા અને ચોંકાવનારા સમાચાર આખા દેશ ઉપર ફરી વળ્યા છે. હિંદુસ્થાન ઉપર આ સમયે કોઈ મોટામાં મોટી આફત આવી હોય તો આ મહાન દેશભક્તને આજે આપણે ગુમાવી બેઠા છીએ તેજ છે. ગયા બુધવારે તો શ્રીયુત ગોખલે પુનાથી ઉપડી મુંબઇ આવી દિલ્હી ખાતે રવાના થવાના હતા એવું પ્રોગ્રામ બહાર પડયું હતું; પરંતુ હાંફણનો અચાનક હૂમલો થવાથી તેઓને એ પ્રોગ્રામ ડાક્તરી સલાહને લીધે આઠ દિવસ મુલતવી રાખવું પડયું હતું. છેવટે એ હકીકતનું આવું શોકજનક પરિણામ આવ્યું છે!

શ્રીયુત ગોખલેએ હિંદની જે અમૂલ્ય સેવા બજાવી છે, હિંદને માટે તેઓ રાત્રિદિવસ જે અથાગ શ્રમ ઉઠાવી રહ્યા હતા, અને હિંદના ભવિષ્યના સૂકાની તરીકે આખી પ્રજાની એમના તરફ જે દષ્ટિ ઠરી

રહી હતી, તે સર્વનો વિચાર કરતાં એમનું અકાળ મૃત્યુ સર્વથા અસહ્ય થઇ પડે છે. સ્વદેશ સેવાનો જે ભીષ્મ યોગ આ નરરત્ને અંગીકાર કર્યો હતો તેવો યોગ આખી દુનિયાના ઇતિહાસમાં બહુ થોડા નરવીરોએ સાધ્યો છે તે નિઃસંશય છે.

પોતાના જીવનની શરૂઆતથીજ આ મહાન નરે લોકસેવાને પોતાના જીવનમંત્ર તરીકે સ્વીકાર્યો હતો. ૧૮ વર્ષની વયે બી. એ.ની ડિગ્રી મેળવીને તુરતજ મિ૦ ગોખલે "દક્ષિણ એજ્યુકેશન સોસાઇટી" કે જેના સ્થાપકો આપ્તે, અગરકર, તિલક વિગેરે હતા, તે સંસ્થામા દાખલ થયા, અને જુજ પગારે પ્રોફેસર તરીકે આ પ્રજાકીય સંસ્થાની સેવા કરવાને બહાર પડયા. ૨૦ વર્ષ સુધી પ્રતીજ્ઞા-પૂર્વક માત્ર ૭૫ રૂપિયાનાં નહાના પગારમાં મિ૦ ગોખલેએ આ સંસ્થાની મહાન સેવા બજાવી. આ સંસ્થા તરફથી ચલાવવામાં આવતી ફરગ્યુસન કૉલેજના માત્ર પ્રોફેસર તરીકેજ મિ૦ ગોખલેની સેવા પૂરી થતી નહોતી. પરંતુ એ કૉલેજના સ્તંભરૂપ મિ૦ ગોખલે હતા. કૉલેજમા પડતી રજાના દિવસોમાં પણ આરામ લેવાને બદલે અખંડ શ્રમ અને અસહ્ય સુશીબતો વેઠી કૉલેજને માટે નાણાં ઉઘરા-વવાનું કાર્ય કરતા. એ રીતે એમણે આ કૉલેજને માટે બે લાખ રૂપિયા જેવડી મોટી રકમ મેળવી આપી હતી. આ પ્રમાણે પોતાની ભર જુવાનીનાં અતિ કિમતા ૨૦ વર્ષ આ પ્રજાકીય સંસ્થાને એમણે અર્પણ કર્યાં હતાં. અને શ્રીયુત ગોખલેએ એમના જીવનમા માત્ર આ એકજ જાહેર સેવા કરી હોત તોપણ એમનું નામ એક મહાન દેશભક્ત તરીકે અમર રહેત એમા યત્કિંચિંત્ સંશય નથી. પરંતુ એ ઉપરાંત મિ૦ ગોખલેએ પોતાના ટુંકા જીવનમાં એટલાં બધાં મહાન કાર્યો કર્યાં છે કે એમનું નામ હિંદના આખા ઇતિહાસમાં હંમેશને માટે સોનેરી અક્ષરથી કોતરાઇ રહેશે, એટલુંજ નહિ પરંતુ એમનું અતિ ઉજ્જ્વલ અને અમીરા જીવન આખી બ્રિટિશ શહેનશાહતના ઇતિહાસમાં આદર્શરૂપ થઇ પડશે.

અમારી ખાત્રી છે કે લોકમાન્ય શ્રીયુત ગોખલે જો ઈંગ્લંડમાં તેમજ ગોરી ચામડી સહિત જન્મ્યા હત તો તેઓ બ્રિટિશ પાર્લામેંટના પ્રાઇમ મિનિસ્ટરની પદવી શોભાવી શક્યા હત. તેવીજ રીતે તેઓ એક અમેરીકન અથવા ફ્રેંચમૅન જન્મ્યા હત તો તો અમેરીકન કે ફ્રેંચ પ્રજાસત્તાક રાજ્યના પ્રેસિડેંટ તરીકે એમની ગણના થઈ શકી હત. તેથી જો કે હિંદમાં જન્મ લીધાથી તેઓ આ માન મેળવી શક્યા નથી, તો પણ અમારા મનથી તેથી પણ મોટું માન તેઓ મેળવી શક્યા છે: અને તે એ કે હિંદુસ્થાન જેવા દેશમાં મહાભારત શ્રમ ઉઠાવી, અતિ તીવ્ર બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી, સ્વદેશ સેવાની ભાવનામાં અભિનિવેશ કરી, રાજકર્તાઓ તરફ સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાથી અને સ્વદેશબંધુઓ તરફ પૂર્ણ પ્રેમથી વર્તન કરી, તેમણે આટલી ન્હાની વયમા હિંદની પ્રગતિમાં અમૂલ્ય ફાળો આપ્યો છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ રાજકર્તાઓ તેમજ પ્રજાજનમાં અપૂર્વ આદર, પ્રેમ અને માનને પાત્ર બન્યા છે.

જ્યારે મિ૦ ગોખલે ફરગ્યુસન કૉલેજના પ્રોફેસર હતા ત્યારથીજ એમણે હિંદની રાજદ્વારી લડતમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. મર્હૂમ ન્યાયમૂર્તિ રાનડે તરફથી મિ૦ ગોખલેના જીવનને તે વખતથીજ અપૂર્વ પ્રેરણા મળવા મંડી હતી. રાનડે સરકારી નોકર હોઇને પ્રજાકીય ચળવળમાં ભાગ લઈ ન શક્યા, પરંતુ એમણે પોતાના મહાન ઉદ્દેશો શ્રીયુત ગોખલે મારફત સિદ્ધ કરવાનું ઘણુંજ ડહાપણભરેલું પગલુ ભર્યું. અને કોણ કહી શકે કે મિ૦ ગોખલેએ રાનડેની સર્વ આશાઓ સવાઈ રીતે સફલ કરી નથી ? જેમ સૉક્રેટસનો શિષ્ય પ્લેટો થયો તેમ રાનડેના શિષ્ય ગોખલેએ ગુરૂના ધાર્યા કરતાં અધિક કાર્ય કરી બતાવ્યું છે. રાનડેની સાથે ગોખલેએ તેર ચૌદ વર્ષ સુધી અર્થશાસ્ત્રનો બારીક અભ્યાસ કર્યો હતો. આજે હિંદના આર્થિક અને રાજ્યદ્વારી પ્રશ્નોમા મિ૦ ગોખલેએ જે અજવાળું પાડ્યું છે તથા જે બાહોશી બતાવી છે તેની બરાબરી કોઇથી થઇ શકે તેમ નથી. અને

તેનું ખરૂં કારણ એજ છે કે મિ૦ ગોખલેએ ન્હાનપણથીજ હિંદની સેવામાં પોતાનું જીવન અપર્ણ કર્યું હતું. અને માત્ર લાગણીથી અને વાતોથી સેવા થઇ શકે નહિ એમ તેઓ સમજતા હતા. તેથી હિંદના પ્રશ્નોના બારીક અભ્યાસમાં એમણે જીવન પર્યંત અથાગ મહેનત ઉઠાવી હતી. વર્તમાનપત્રના થોકે થોક વાંચવામાં, સરકારી રિપોર્ટોના ડુંગરો તપાસવામા. અર્થશાસ્ત્રના અસંખ્ય પુસ્તકો સમજવામા અને આંકડાઓ, હિસાબો અને ગણત્રીઓના ગીચ જંગલોમાંથી પસાર થવામા, શ્રીયુત ગોખલેએ પોતાના શરીરની, આરામની, પૈસાની કે સગવડની યત્કિંચિત્ દરકાર કરી નથી. તેથીજ જાહેર પ્લૅટફૉર્મ ઉપર કે સરકારની ધારાસભામાં. ઇંગ્લાડમા, હિંદુસ્થાનમા કે આફ્રિકામા, ખાનગી વાતચીતમાં કે જાહેર છાપાઓમા. પ્રજા કે સરકાર, સર્વ ઉપર મિ૦ ગોખલેના શબ્દોની ઉંડી અસર થઇ અને મિ૦ ગોખલેના અભિપ્રાયો સર્વમાન્ય ગણાયા.

શ્રીયુત ગોખલેની ન્હાની વયમાંજ એમની શક્તિ અને એમની દેશદાઝ ઉપર લોકોને એટલો બધો વિશ્વાસ હતો કે મોટી મોટી સંસ્થાઓના સુકાન એમના હાથમાં મૂકવામા કોઇને સંકોચ થતો નહિ. પુનાની "સાર્વજનિક સભા" જે સમયે ઘણીજ ઉપયોગી સંસ્થા ગણાતી હતી, તે સમયે મિ૦ ગોખલેનું વય માત્ર ૨૧ વર્ષનું હતું તોપણ એમને તેના મંત્રી નીમવામાં આવ્યા હતા. તે ઉપરાંત મુબઈ ઇલાકાની રાજદ્વારી પરિષદના મંત્રી તરીકે ચાર વર્ષ સુધી મિ૦ ગોખલેએ સેવા બજાવી, અને સને ૧૮૯૫માં નૅશનલ કૉંગ્રેસ પુનામા મળી ત્યારે પણ તેના સેક્રેટરી તરીકે મિ૦ ગોખલેએ જવાબદારી લઇ લીધી હતી.

સને ૧૮૯૭ માં ઇંગ્લંડમાં હિંદી સરકારની ઉપજ ખર્ચના આંકડા તપાસવા માટે અને તેમાં યોગ્ય ફેરફાર સૂચવવા માટે વેલ્બી કમીશન નિમાયું હતું; તેમાં પણ જુબાની દેવા માટે માત્ર ૩૧ વર્ષની

ઉમરે મુંબાઈ તરફથી મિ૦ ગોખલેને મોકલવામાં આવ્યા હતા. બાહોશ, અનુભવી અને વિદ્વાન કમીશનરો સામે સાક્ષી આપવી તે જેવું તેવું કાર્ય નહોતું. મિ૦ ગોખલેની ઉલટપાલટ તપાસમા એમણે જે બારીકી, જે અભ્યાસ, અને જે વિદ્વત્તા બતાવી હતી તેથી આખું હિંદ ખુશખુશ થઇ ગયું હતું. મિ૦ ગોખલેની જુબાનીનાં ૭૦ છાપેલાં પાનાં ભરાયાં છે, અને તેની ઉલટપાલટ તપાસમાં લગભગ તેથી બમણાં પાનાં ભરાયાં છે. આ કમીશનમાં મિ૦ ગોખલેએ હિંદી સરકારને તેમજ પ્રજાને બતાવી આપ્યું હતું કે હિંદના રાજદ્વારી પ્રશ્નોનો એમણે કેટલો બધો ઉંડો અભ્યાસ કર્યો હતો.

કૉંગ્રેસની એક બેઠક વખતે મિ૦ રોમેશચંદ્ર દત્તે જાહેરમાં કહ્યું હતું કે મિ૦ ગોખલે આપણા ભવિષ્યના મહાન આગેવાન થશે અને આજે મિ૦ દત્તની ભવિષ્યવાણી ખરી પડેલી આપણે જોઇએ છીએ. હિંદુસ્થાનની પ્રજાને લગતો એવો એક પણ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન નથી કે જેમાં મિ૦ ગોખલેએ આગળ પડતો ભાગ લીધો ન હોય, અને જેમાં પોતાની વિદ્વત્તા અને પોતાના અનુભવનો અપૂર્વ પ્રકાશ પાડ્યો ન હોય. મીઠાના કરનો સવાલ હો કે સનંદી નોકરીનો સવાલ હો, લશ્કરી ખર્ચનો સવાલ હો કે લોકપ્રતિનિધિત્વનો સવાલ હો, દુકાળનો સવાલ હો કે જમીન મહેસુલનો સવાલ હો, કેળવણીનો સવાલ હો કે આફ્રિકાનો સવાલ હો, દેશના હિતના ગમે તે પ્રશ્ન હો પરંતુ તેમા મિ૦ ગોખલે આરપાર ઉતરતા, અને તેમાં દ્રઢતાથી, સ્વતંત્રતાથી, એકનિષ્ઠાથી, અને અનન્ય સ્વદેશ-પ્રેમથી લડત ચલાવતા. ધારાસભામાં મિ૦ ગોખલેની દલીલોની સરકારને પણ ગણના કરવી પડતી અને લૉર્ડ કર્ઝનથી માંડીને જે જે વાઇસરોય મિ૦ ગોખલેના સંબંધમાં આવેલ છે તેણે એમની શક્તિના એમની સ્વદેશપ્રીતિનાં તથા એમની બુદ્ધિનાં ખુલ્લા દિલથી અત્યંત વખાણ કર્યા છે. એટલુંજ નહિ પણ સરકારની નજરમા પણ મિ૦ ગોખલેના અભિપ્રાયો સર્વથી વિશેષ

મનનીય ગણાયા છે. નામદાર શહેનશાહ અને ના૦ શહેનશાહબાનુએ મિ૦ ગોખલેની સાથે વિલાયતમાં ખાસ ખાણું લઇ મિ૦ ગોખલે માટે પોતાનું માન બતાવ્યું છે. છતાં મિ૦ ગોખલેના નમ્રતા એટલી બધી હતી કે એમણે નાઇટહુડનો ખિતાબ સરકારના આગ્રહ છતાં સ્વીકાર્યો નથી.

કૉંગ્રેસનું નાવ આટલી સહીસલામતીથી અને બાહોશીથી ચલાવવામાં મિ૦ ગોખલેનો ખાસ હાથ હતો અને કૉંગ્રેસે જે લડતોમાં ફતેહ મેળવી છે તેમાંની ઘણી મિ૦ ગોખલેના પ્રયત્નોને ખાસ આભારી છે. ધારાસભામાં પ્રજાકીય તત્વ વધારવામાં આપણને જે ફતેહ મળી છે તેમા મિ૦ ગોખલેનો કેટલો બધો હાથ હતો તે લૉર્ડ મોર્લીએ પોતેજ જાહેરમા કહ્યું છે.

પરંતુ આટલેથીજ શ્રીયુત ગોખલે અટક્યા નથી. સર્વન્ટ્સ ઑફ ઇંડિયા સોસાઇટી જેવી મહાન સંસ્થા કે જેમાં દેશના બાહોશ અને કેળવાયલા વિદ્વાનો દેશને માટે પોતાનું જીવન અર્પણ કરવાની પ્રતિજ્ઞાથી દાખલ થયા છે તેનો પાયો નાખી મિ૦ ગોખલેએ પોતાના જીવનને અને પોતાની ઉચ્ચ ભાવનાઓને અમર કરેલ છે. એ સંસ્થાએ મિ૦ ગાંધી જેવા નરરત્નનું પણ ધ્યાન ખેંચ્યું છે તે આપણે હમણાંજ જાણ્યું છે. અને મિ૦ ગાંધી જેવા કર્મયોગી મિ૦ ગોખલેને પોતાના ગુરૂ કહે તે મર્હુમને ઓછું માન નથી. આફ્રિકામાં જ્યારે શ્રીયુત ગોખલે હિંદ તરફથી સિધાવ્યા ત્યારેજ એમણે પોતાની મહત્તાથી મિ૦ ગાંધીનું મન હરી લીધું હતું, અને આફ્રિકાના પ્રશ્નનો નિકાલ કરવામાં મિ૦ ગોખલે કેટલા સહાયભૂત થયા છે તે જગજાહેર છે. અતિ અફસોસની વાત એ છે કે આ બે મહાન પુરૂષોનો સહકાર થવાનો જ્યારે યોગ આવ્યો ત્યારે તેમાથી એક અચાનક ગુમ થઇ ગયેલ છે. મિ૦ ગોખલેનું છેવટનું મોટું કાર્ય ઇંડિયન સિવિલ સર્વિસ કમિશનમાં હતું. આ કમિશનમાં નિમાયા બાદ હિંદની વસ્તુસ્થિતિ કમીશનરોના

ખ્યાલમાં આવે તે માટે એમણે અતુલ શ્રમ લીધો છે. અમારી છેલ્લી આશા એટલીજ છે કે શ્રીયુત ગોખલે આ કમિશનમાં એમનો અતિ કિમતી અને વજનદાર અભિપ્રાય પાછળ મૂકી ગયા હોય.

શ્રીયુત ગોખલેની મહાન જીવનકલાની રૂપરેખા દોરવા જઇએ તોપણ પુસ્તકોનાં પુસ્તકો ભરાય તેમ છે, તેથી એ અશક્ય વસ્તુ માટે પ્રયત્ન નહિ કરતાં અમે એટલુંજ ઇચ્છીશું કે હિંદના પુત્રો આ નરવીરના આદર્શ જીવનને પોતાના હૃદયમા કોતરી રાખશે, અને તેનું થોડું પણ અનુકરણ કરવા પ્રયત્ન કરશે. શ્રીયુત ગોખલેનું સ્થાન તો હમેશને માટે ખાલીજ રહેશે. પરંતુ જો તેઓના મહાન જીવનથી ઉત્તેજિત થઇ તેઓએ હાથમાં લીધેલું "મહાન કાર્ય પાર પાડવામા આપણે થોડા પણ ફત્તેહમંદ થઇશું તો એમના આત્માને અવશ્ય શાંતિ મળશે. શ્રીયુત ગોખલેના કુટુંબજન તરફ અમે અંતઃકરણપૂર્વક દિલસોજી બતાવીએ છીએ, અને સ્વર્ગસ્થના અતિ પવિત્ર અને મહાન આત્માને ચિરકાલ શાંતિ મળો એવી વિશ્વનિયામકને પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

"હિંદુસ્થાન"

અગ્રલેખ. તા. ૨૦ ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૫, શનિવાર.

૮૨

રાજ્યદ્વારી પ્રગતિ અને સંસાર સુધારો

ગયા મંગળવારે વિલ્સન કૉલેજમાં વેપારી કૉલેજના લેક્ચરર મિ૦ મઝુમદારે 'પ્રજાકીય રાજ્યતંત્રની મર્યાદા," ઉપર એક ભાષણ આપ્યું હતું, જે વખતે ઑ૦ મિ૦ ક્લૉડ હિલે પ્રમુખસ્થાન લીધું હતું. ભાષણકર્તાએ તેમજ પ્રમુખે રાજ્યદ્વારી પ્રગતિ અને સંસાર સુધારાના પરસ્પર સંબંધ વિષે કેટલાક વિચારણીય વિચારો દર્શાવ્યા હતા, કે જે વિચારો આપણે અનેકવાર બીજી અનેક દિશામાંથી અનુભવીએ છીએ. આ વિચારો વિચારો તરીકે ઘણા ઉમદા છે. અને એ પ્રમાણે સર્વ દેશના રાજ્યતંત્રો તેમજ સામાજિક સંસ્થાઓ ચલાવવામાં આવે તો હાલ જે ગેરવ્યવસ્થા આખી દુનિઆ ઉપર ચાલે છે તે ગેરવ્યવસ્થા બહુ અંશે દૂર થઈ જાય. કેળવણી અને સંસ્કાર વિના હક્કોનો દાવો કોઇપણ પ્રજાએ કે કોઇપણ પ્રજાજને ન કરવો જોઇએ એ સિદ્ધાંત ઘણો સુંદર અને સુઘટ છે પરંતુ એ સિદ્ધાંત આચારમાં કેટલો મૂકી શકાય એ ગંભીર ચર્ચાનો વિષય છે.

રાજ્યદ્વારી પ્રગતિ કરવા પહેલા સાંસારિક પ્રગતિ કરવી જોઇએ, તેમજ રાજ્યદ્વારી સમાનતાનો દાવો કરવા પહેલા સાંસારિક સમાનતા મેળવવી જોઈએ આ પ્રકારનું ડહાપણ ઘણું પ્રશંસનીય છે. પરંતુ જેટલુ આ ડહાપણ શબ્દોમા સહેલ છે તેવું સમાજજીવનમા નથી એ અતિ ઉપયોગી હકીકત ભૂલી જવાની નથી. હિંદુસ્તાનમા જ્ઞાતિઓનું જંગલ સાફ થઇ જાય તો આ દેશને પરમ લાભ થાય એમા બહુ શંકા નથી, પરંતુ આ જંગલ સાફ થયા પહેલા હિંદુસ્તાન રાજકીય સમાનતા મેળવી નજ શકે, અને એ સમાનતાનું અધિકારી થઇ નજ શકે એમ કહેવું તે એક પ્રકારની ધૃષ્ટતા છે. 'ડિમૉક્રસી,' 'પ્રજા-

કીય રાજ્યતંત્ર" આદિની વાતો કરતી વખતે આપણે પશ્ચિમના દૃષ્ટાંતો બહુ આપીએ છીએ, અને પશ્ચિમે પ્રથમ સાંસારિક સમાનતા હાથ કર્યાં પછીજ રાજકીય સમાનતા મેળવી છે, એમ હિંદી પ્રજા ઉપર ઠસાવવાને ઘણા પ્રયત્નો થાય છે. પરંતુ જે પશ્ચિમ સાંસારિક સમાનતાએ પહોંચેલું કહેવાય છે તે સમાનતાનું યથાર્થ પૃથક્કરણ કરવાને બહુ થોડાં માણસો પ્રયત્ન કરે છે.

જો સાંસારિક સમાનતા રાજકીય સમાનતા ભોગવવાને માટે અનિવાર્ય રીતે આવશ્યકજ હોય, તો આર્થિક સમાનતા સાંસારિક સમાનતા માટે ઓછી આવશ્યક નથી. છતાં આર્થિક સમાનતાની ગંધનો પણ અનુભવ હજુ પશ્ચિમમા થયો હોય એમ અમે માનતા નથી. અને તેને પરિણામે પશ્ચિમમાં સાંસારિક ભિન્નતા, અસમાનતા અને વિરોધ હિંદુસ્તાનમાં છે તેથી વિશેષ નહિ તો તેટલા પ્રમાણમાં તો છેજ. કદાચ હિંદુસ્તાનના ભેદો એક પ્રકારના હશે, તો પશ્ચિમના ભેદો જૂદા પ્રકારના હશે. જો એ ભેદો સુધરેલા પશ્ચિમમાં ન હતા તો "સોસ્યાલિસ્ટ પાર્ટી," "સોશ્યલ ડીમોક્રેટિક પાર્ટી," "ટ્રેડ યુનિયનો," "લેબર પાર્ટી," આદિ બાબતો ત્યાં દૃષ્ટિગોચર નજ થાત. અને છતા સ્મરણમા રાખવાનું છે કે ગરીબ અને શ્રીમંત, કામદાર વર્ગ અને સાહુકાર વર્ગ, ભાડુતો અને જમીનદારો, આદિ ભેદોથી જે ભેદ ઉત્પન્ન થાય તે કદિ પણ રાજકીય સમાનતામાં આવરણરૂપ કે બાધરૂપ લેખવામાં આવ્યો હોય એમ પશ્ચિમના આખા રાજકીય ઇતિહાસમાં ક્યાય જોવામા આવતું નથી.

એટલુંજ નહિ, પરંતુ કેટલીક સાંસારિક સમાનતાનો આધાર રાજકીય સમાનતા ઉપર રહેલો છે એ વાત મિ૦ મઝમુદાર તેમજ મિ૦ ટિલક ભૂલી ગયા હોય એમ જણાય છે. એકજ બાબત આપણે તપાસીએ. ધારો કે હિંદુ જાતિઓના સર્વ ભેદો નાશ કરવા એમાંજ ખરી ઉન્નતિ છે. હવે એ ભેદોને નાશ કરવા માટે એ પદ્ધતિ પ્રમાણે

ચાલનારાઓમાં કેળવણી, સંસ્કાર અને સુધારાના વિચારો ફેલાવવાજ જોઇએ. અને તેને માટે આખા દેશમા કેળવણી ફેલાવવી જોઇએ. પરંતુ રાજ્યના યત્ર વિના એ કાર્ય અશક્ય છે, અને તેથી જેઓને આ કાર્ય સિદ્ધ કરવાનું છે તેઓને રાજ્યતંત્રમાં સમાન હક્ક ન હોય તો રાજ્યના યંત્રને ગતિમાં કોણ મૂકશે? તેવીજ રીતે ધારો કે ઇંગ્લંડમા મજૂર વર્ગ પોતાની સાસારિક અધોગતિ દૂર કરી ઉચ્ચ વર્ગની ભૂમિકાએ પહોચવા માગે છે. હવે પાર્લામેંટના યંત્ર સિવાય તેઓ પોતાની આર્થિક સ્થિતિ જોઇએ તેવી સુધારી નજ શકે. પોતાની મુશ્કેલીઓ અને પોતાનાં દુ:ખો દૂર કરવાને રાજ્યના યંત્રની જરૂરજ છે, પરંતુ જ્યા સૂધી સમાન રાજકીય હક્કો ન હોય, અને જ્યા સૂધી એ યંત્ર બીજાઓનાજ હાથમા હોય ત્યા સૂધી આ રાજકીય યંત્રને મજૂર વર્ગની વતી ચલાવશે કોણ? હવે આવી સ્થિતિમાં મિ૦ હિલ કે મિ૦ મઝુમદાર જેવા રાજ્યતત્ત્વજ્ઞો આવીને કહે કે પ્રથમ તમે સાસારિક સમાનતા મેળવો અને પછી રાજકીય સમાનતાનો દાવો કરજો તો તે એક અર્થરહિત, નિષ્ફળ દલીલચક્રજ ગણાશે.

અમે મિ૦ મઝુમદાર તેમજ મિ૦ હિલ સાથે સંપૂર્ણ રીતે એકમત છીએ કે સ્વરાજ્ય અને સંસ્કૃતિની ભાવનાઓને હિંદમાં ફત્તેહમંદ કરવાને નહાની બાબતોમા આપણી આ ભાવના ઉતારવાની જરૂર છે. પરંતુ તેથી એમ ફલિત થતું નથી કે રાજ્યદ્વારી પ્રગતિ સાંસારિક પ્રગતિ થયા પછીજ થઇ શકે. અલબત્ત, રાજદ્વારી સ્વતંત્રતાને લાયક થવા માટે આખી પ્રજામા એવા થોડા માણસો તો જોઇએ કે જેઓ એ જવાબદારી યથાર્થ રીતે સમજી શકે તેમજ પાર ઉતારી શકે. અને હિંદમાં એવા અને એટલા માણસો નથી તે હિંદના સખ્તમાં સખ્ત ટીકાકારથી પણ કહી શકાશે નહિ.

તેવીજ રીતે પ્રજાકીય રાજતંત્ર માટે આખી પ્રજામાં અમુક પ્રમાણમાં કેળવણી અને સંસ્કાર જોઇએ એ વાતની કોઇથી ના પાડી

શકાશે નહિ. અને એ કેળવણી કે સંસ્કાર એટલે માત્ર લખવા વાંચવાની શક્તિજ સમજવાની નથી. જે પ્રજામા એકંદરે ચારિત્ર્યના ઉચ્ચ આદર્શો, નીતિની ઉચ્ચ ભાવના, તીવ્ર બુદ્ધિ અને કાર્યકુશળતાનું ઠીક પ્રમાણ હોય તેને સંસ્કારી સુધરેલી પ્રજા કહીએ તો ખોટું નહિ કહેવાય. અને એવી પ્રજાઓમાં હિંદની પ્રજાની ગણના શું થઈ શકે તેમ નથીજ ? અલબત કદાચ યુરોપીય પ્રજામાં વાંચવા લખવાની કળા વધારે ફેલાયલી હશે, તેમજ રાજ્ય ખટપટમા તેઓ વધારે કેળવાયેલ હશે, પરંતુ બુદ્ધિમા, ચારિત્ર્યમા. ભાવનાઓમા, ભૂતકાળની ઉજ્જ્વળ કીર્તિમા, કે યોગ્ય તકો મળે તો કાર્યકુશળતામા હિંદુસ્થાનના લોકો કરતાં દુનિઆંની કોઈપણ પ્રજા વધારે દાવો કરી શકે તેમ નથી. હાલ જે યુરોપીય તથા અમેરિકન રાજ્યોમા પ્રજાકીય રાજતંત્રો છે ત્યા શું આખી પ્રજા પાર્લામેંટના મેંબરો જેવી શાણી કે બુદ્ધિશાળી છે ? પશ્ચિમની કહેવાતી સુધરેલી પ્રજાઓમાં લાખો અને કરોડો મત આપનારાઓની બુદ્ધિ, તેઓનું ચારિત્ર્ય, અને 'રાજ્યની જવાબદારી સમજવાની તેઓની શક્તિ, કેટલામા છે તે ત્યાના અનુભવીઓ સમજે છે. છતા તે કરોડો માણસોને રાજકીય હક્ક આપવામા પશ્ચિમે કાઇ પણ ખોટું કર્યું હોય એમ અમે માનતા નથી. તો પછી હિંદુસ્તાનમા નવા સિદ્ધાતો અને નવા રાજ્યસૂત્રો શા માટે લાગુ પાડવાં જોઇએ તે સમજી શકાતું નથી હિંદુસ્તાને સાસારિક બાબતોમા ઘણો સુધારો કરવાનો છે તેની કોઈ ના પાડતું નથી. પરંતુ એ સુધારો સંપૂર્ણ થઇ જાય ત્યાસુધી રાજ્યદ્વારી પ્રગતિ મૂલતવી રાખવાની જરૂર છે ખરી ?

"હિંદુસ્તાન"

અગ્રલેખ તા—૬—૩—૧૫.

૮૩

હાઈ કોર્ટના એક અમલદારનો ગવર્નર કરતાં વધારે પગાર!

ગયા મંગળવારે ગવર્નરની કૌંસિલમા ઑા૦ મિ૦ વી. જે. પટેલે એક અગત્યનો ઠરાવ રજુ કર્યો હતો. તે ઠરાવ પ્રમાણે મુંબઈ હાઇ-કોર્ટના ઑફિશ્યલ એસાઇની કે જેને હાલ નિયમિત પગારને બદલે દરેક કામ ઉપર અમુક ટકા ફી મળે છે તેનો ચોક્કસ પગાર સરકાર તરફથી કરી આપવાની સૂચના થઇ હતી. તેવીજ રીતે ઑફિશ્યલ રીસીવરની જગા જૂદી ઉભી કરી તેનો પણ ચોક્કસ પગાર ઠરાવવાની દરખાસ્ત કરવામાં આવી હતી. આ બંને ઑફિસરોની ફરજ અત્યાર સુધી એકજ ઑફિસરના હાથમાં હતી, અને નિયમિત પગારને બદલે આ એકજ ઑફિસરને ઑફિશ્યલ એસાઇની તરીકે, તથા ઑફિશ્યલ રીસીવર તરીકે ફીના રૂપમાં લાખો રૂપિયાનો લાભ મળતો હતો. આ પ્રમાણે છેલ્લાં પાચ વર્ષમાં ઑફિશ્યલ એસાઇની તરીકે છેલ્લા ઑફિસરને રૂ. ૭,૦૭૦૫૮ નો લાભ મળ્યો હતો, અને તેથી સરાસરી દર મહિને તેનો પગાર રૂ. ૧૦૧૧૭ નો પડયો હતો! આ હિસાબે ઑફિશ્યલ એસાઇનીનો પગાર હાઇકોર્ટના ચીફ જજના પગારથી બેવડો છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ નામદાર ગવર્નરના પગારની લગોલગ છે! કારણકે નામદાર ગૅવર્નરનો પગાર રૂ. ૧૦૬૬૬ છે.

પરંતુ આથી પણ વધારે રકમ ઑફિશ્યલ એસાઇનીને કોઇવાર મળેલી છે. એમ કહેવાય છે કે એક વરસમા ઑફિશ્યલ એસાઇનીને રૂ. ૨, ૭૦, ૦૦૦ મળ્યા હતા, અને તે હિસાબે નામદાર વાઇસરૉયના પગાર કરતા પણ તેનો દરમાયો વધી ગયો હતો! આ અતિ અન્યાય

ભરેલી પદ્ધતિ બંધ કરવાને ઓ૦ મિ૦ પટેલનો ઠરાવ સ્વીકારી લેવામા ડહાપણ્ભર્યુ બતાવ્યું છે. માત્ર આશ્ચર્યની વાત તો એટલીજ છે કે જાહેર પૈસાનો આ ભયંકર વ્યય અટકાવવાને સરકારે આટલા વખત સુધી કાંઈ પણ પગલું ભર્યું નહોતું. આજથી ત્રીસેક વર્ષ પહેલાં હાઇકોર્ટના ત્રણ ઑફિસરો, જેઓએ તેના કરતાં મોટા પગારો ખાતા હતા, અને સને ૧૮૯૩ મા ઑનરબલ મિ૦ સેતલવડે તે બાબત તરફ સરકારનું ધ્યાન ખેંચ્યુ હતું. તે સમયે નાદારી કોર્ટના કલાર્કનો માસિક પગાર રૂ. ૫૦૦૦ હતો, કે જે પગાર હાઇ કોર્ટના ચીફ જજના પણ હતો! તેમજ ઍડમિનિસ્ટ્રેટર જનરલનો પગાર પણ એટલો બધો મોટો હતો કે તે સંબંધી અનેક વાર ચર્ચા ઊભી થઇ હતી. સદ્ભાગ્યે આ ઑફિસરોના પગાર તો ઓછા કરવામાં આવ્યા હતા. હાલ નાદારી કોર્ટના કલાર્કને ૮૦૦ રૂ. નો માસિક પગાર આપવામાં આવે છે અને તે જે ફરજો બજાવે છે તેના પ્રમાણમા આ પગાર તદ્દન પૂરતો છે. તેવીજ રીતે ઍડમિનિસ્ટ્રેટર જનરલને પણ તેના કાર્યના પ્રમાણમા પૂરતો ચોકસ પગાર આપવામા આવેછે. પરંતુ ઑફિસ્યલ એસાઈની માટેની ફરિયાદ તે વખતે ધ્યાનમાં લેવામાં આવી ન હતી. અને આજ દિન સુધીમા જાહેર પ્રજાનો પુષ્કળ પૈસો ઑફિશીયલ એસાઇનીના ખીસાં ભરવામા ગયો છે. બંગાલ અને મદ્રાસ ઇલાકામાં ઑફિશીયલ એસાઇનીનો ચોકસ દરમાયો ઘણા વખત થયાં થઈ ગયો છે. પરંતુ મુંબઈ ઇલાકામાંજ ઑફિશીયલ એસાઈનીનું કલ્પતરૂ ખૂંચવી લેવાની સરકારે હજુ સુધી હિમ્મત કરી નહોતી.

ઑફિશીયલ એસાઈનીના નસીબનો સિતારો મુંબઈ હાઇ કોર્ટમાં કેટલો તેજ હતો તે ઉપર જણાવેલા આંકડા ઉપરથી જણાશે. પ્રથમ તો ઑફિશીયલ એસાઈની તરીકે ૧૯૧૩ સુધીનાં છેલ્લાં પાંચ વરસની સરાસરીમાં તેને રૂ. ૩૬૨૨ નો દરમાયો પડયો હતો. પરંતુ એટલેથીજ બસ થતું નથી. કારણકે ઑફિસ્યલ એસાઈનીને ઑફિસ્યલ રીસીવર તેમજ લિકવીડેટર તરીકે નિમવાનો હાઇ કોર્ટમાં રવૈયો પડી ગયો છે.

ઑફિશીયલ એસાઈનીની નિમતી વખતે તેની પાસેથી પચાસ કે સાઠ હજાર રૂપિયાની જામીનગીરી લેવામાં આવે છે. અને તેથી ઑફિશીયલ રીસીવર નીમતી વખતે પણ જામીનગીરીની જરૂર હોવાથી ઑફિશીયલ ઍસાઈનીનો રીસીવર તરીકે ઉપયોગ કરી લેવામા આવે છે. અને તેવીજ રીતે જૉઇંટ સ્ટૉક કંપનીઓના લિક્વીડેટર તરીકે તેનેજ નિમવામા આવે છે. અને પરિણામે આ ત્રણે ઑફિસોમાથી ફી અને કમીશન તરીકે આ ઑફિસરની ૧૯૧૩ સુધીનાં પાચ વર્ષોમાં નીચે પ્રમાણે કમાણી હતી.

સને ૧૯૦૯–રૂ. ૧૦૮૨૨૪.
સને ૧૯૧૦–રૂ. ૧૦૪૧૭૫.
સને ૧૯૧૧–રૂ. ૧૪૭,૧૭૫.
સને ૧૯૧૨=રૂ. ૧૫૬,૩૮૮.
સને ૧૯૧૩–રૂ. ૯૦,૪૯૩.

જે ઑફિસ ઉપર પૈસાની આટલી વૃષ્ટિ થાય તે ઑફિસ તરફ ઑનરેબલ મિ૦ ચેતલવડે કહ્યું તેમ મોટા સિનિયર બૅરિસ્ટરો પણ લલચાય તો તેમા નવાઇ નથી.

હિંદુસ્તાનમા આ જાતનો પૈસાનો જાહેર વ્યય અનેક દિશામા થાય છે, અને સરકાર તેને ઉત્તેજન આપે છે તે અતિ શોચનીય છે. જ્યારે ધારાસભાઓમા લોકપ્રતિનિધિઓ આ પ્રકારની ભૂલભરેલી પદ્ધતિ તરફ સરકારનું ધ્યાન ખેંચે છે ત્યારે સરકાર કેટલીકવાર તે તરફ બિલકૂલ બેદરકારી બતાવે છે, અને સરકારના કેટલાક વકીલો છીછરી દલીલોથી લોકપ્રતિનિધિઓનાં મ્હોડા બંધ કરવાને પ્રયત્ન કરે છે. શું એ આશ્ચર્યની વાત નથી કે જે નિંદ્ય પદ્ધતિ હવે સુધારવાને સરકારે કબૂલ કર્યું છે તે પદ્ધતિ મિ૦ સેતલવડની સને ૧૮૯૩ ની લડત છતા તે દિવસથી આજસુધી ચાલુ રાખવામાં આવી? અમે આશા રાખીએ છીએ કે ભવિષ્યમાં સરકાર આવી સૂચનાઓનો જલદીથી

અમલ કરશે, એટલુંજ નહિ પરંતુ આ જાતની દીલગીરીભરેલી સ્થિતિ જ્યાં જ્યા જોવામા આવે ત્યાં ત્યાંથી પોતેજ શોધી કહાડી તેનો અંત લાવશે.

જો કે સરકારે મિ૦ પટેલનો ઠરાવ મંજુર રાખ્યો છે તો પણ કઇ જાતનો ફેરફાર કરવામાં આવશે તે ચોક્કસ થયું નથી. તેથી અમે આ તકે એટલું કહેવાની અમારી ફરજ સમજીએ છીએ કે ઑફિશીયલ એસાઇની તેમજ ઑફિશીયલ રિસીવરને હવે કમીશન કે ફી નહિ આપતા ચોક્કસ પગાર કરી આપવો જોઇએ, અને એ પગાર તેઓની ફરજોને યોગ્યજ આપવામા આવશે અને નકામો અથવા વધારે પડતો ખર્ચ કરવામા નહિ આવે એમ અમે આશા રાખીએ છીએ.

[અગ્રલેખ, તા. ૧૮-૩-૧૫.]

"હિંદુસ્તાન"

૮૪

લૉર્ડ હાર્ડિંજે બજાવેલી હિંદની અમૂલ્ય સેવા.

આ વર્ષેજ હિંદના લોકપ્રિય વાઇસરૉય લૉર્ડ હાર્ડિંજની પાંચ વર્ષની મુદત પૂરી થાય છે, અને જો હિંદી પ્રજાની વિનતિ ધ્યાનમા લઇ એમની મુદત લંબાવવામા નહિ આવે તો તે નામદાર થોડો સમયમાં હિંદનો કિનારો છોડી જશે. અમે ઇચ્છીએ છીએ અને આશા રાખીએ છીએ કે લૉર્ડ હાર્ડિંજ જેવા લોકપ્રિય, દૂરંદેશી અને શાણા વાઇસરૉયનો લાભ ખાસ કરીને આ અણિને વખતે હિંદુસ્તાનને વધારે વખત આપવાને નામદાર શહેનશાહનું પ્રધાનમંડળ યોગ્ય ધારશે. અને કદાચ બીજાં પાંચ વર્ષ સૂધી લૉર્ડ હાર્ડિંજની મુદત લંબાવી ન શકાય તો લડાઈ પૂરી થતાં સૂધી એ મુદત લંબાવવામાં આવશે તો પણ હિંદી પ્રજાને ઘણો સંતોષ થશે. કારણ કે લડાઇના ગંભીર સમયમા લૉર્ડ હાર્ડિંજ જેવા શાણા, ઠરેલ પ્રકૃતિના અને દિલસોજ રાજ્યકર્તાની ખાસ જરૂર છે.

લૉર્ડ હાર્ડિંજે છેલ્લા ચાર પાંચ વર્ષમા હિંદુસ્તાનની એટલી બધી કિમતી સેવા બજાવી છે કે તેની વિગતવાર નોંધ અત્રે આપી શકાય તેમ નથી. તથાપિ આ તકે એમના કેટલાંક મહાન્ કાર્યોની ઉડતી નોંધ લેવાય તો અનુચિત ગણાશે નહિ. પ્રથમ તો એ નામદારે હિંદુસ્તાનમાં પગ મૂકયો ત્યારે બંગાળ આદિ પ્રાંતોમાં ઘણો અસંતોષ ફેલાઇ રહ્યો હતો. પરંતુ દિલ્હી દરબાર વખતે બંગાળને એકત્ર કરી લૉર્ડ હાર્ડિંજે બંગાળની તેમજ આખી હિંદની પ્રજાનો સંપૂર્ણ પ્રેમ મેળવ્યો છે. એ નામદાર ઉપર કોઈ હીચકારા હાથથી જે જોખમ

આવી પડયું હતું તે જોખમમાંથી તે નામદાર સહીસલામત પસાર થયા તે વખતે હિંદુસ્તાનના સર્વ લોકોની લાગણી એમના તરફ ઉભરાઇ રહી હતી, અને તે વખતેજ આ દિલસોજ વાઇસરાય માટે લોકોમાં કેટલો બધો ઉંડો પ્રેમ હતો તે પ્રતીત થયું હતું. આ શોચનીય બનાવ પછી પણ લૉર્ડ હાર્ડિંજે હિંદની પ્રગતિમાં જરા પણ વિઘ્ન આવવા દીધું નથી. એટલુંજ નહિ પરંતુ સંપૂર્ણ દિલોજાનીથી અને હિમ્મતથી હિંદને સ્વતંત્રતા અને પ્રગતિના માર્ગ ઉપર લઈ ગયેલ છે, તેથી એમણે પોતાની મહાન ઉદારતા અને અત્યંત ડહાપણભરેલી રાજ્યનીતિનો અચૂક પૂરાવો આપ્યો હતો.

તેવીજ રીતે દિલ્હી દરબાર વખતે આખા સામ્રાજ્યના રાજાઓને દિલ્હી ખાતે એકત્ર કરી માંહેમાંહે જે લાગણી અને દિલસોજી ઉત્પન્ન કરી છે તે માટે આખી બ્રિટિશ સલ્તનત લૉર્ડ હાર્ડિંજની આભારી રહેશે. તેમજ એમણે નામદાર શૃહેનશાહની હિંદમાં પધરામણી કરાવી લોકોની ઉંડી વફાદારીનો ખરો ખ્યાલ આખી દુનિઆને આપીને હિંદની તેમજ સામ્રાજ્યની પરમ સેવા બજાવી છે. તે ઉપરાંત, દક્ષિણ આફ્રિકાના વિકટ પ્રશ્નમાં પોતે હિંદુસ્તાન તરફથી બહુજ હિમ્મતથી અને સ્પષ્ટતાથી જે વિચારો દર્શાવ્યા છે તે અમે આશા રાખીએ છીએ કે ભવિષ્યમાં બ્રિટિશ સંસ્થાનો ભૂલી નહિ જાય. હિંદી સંસ્થાનવાસીઓની તુરતની કેટલીક હાડમારીઓ દૂર કરાવવામાં જેમ શ્રીયુત ગાંધી તથા ગોખલેએ હિંદી પ્રજા તરફથી અમૂલ્ય મહેનત ઉઠાવી છે, તેમ બ્રિટન તરફથી લૉર્ડ હાર્ડિંજે પણ પણ શ્રીયુત ગાંધી અને મિ૦ ગોખલેના પ્રયત્નોને અંતિમ સફળતા અપાવવામાં જેવી તેવી મદદ કરી નથી. અને અમારી ખાત્રી છે કે જો લૉર્ડ હાર્ડિંજ વધારે સમય હિંદુસ્તાનમાં રહેશે તો હજુ પણ દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓને વિશેષ સ્વતંત્રતા અપાવવાને ચુકશે નહિ, એટલુંજ નહિ પરંતુ બીજાં બ્રિટિશ સંસ્થાનોમાં જે સંકુચિત રાજ્યનીતિ અખત્યાર કરવામાં આવી છે અને જેથી હિંદીઓને માટે એ સંસ્થાનોનાં દ્વાર લગભગ બંધ થઇ ગયાં

છે, તે રાજ્યનીતિ વધારે ઉદાર કરવાને લોર્ડ હાર્ડિંજ મજબૂત પગલાં ભરશે અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમા હિંદને યોગ્ય અને માનભરી પદવી અપાવશે.

આ લડાઇના સમયેમાં પણ આપણા લોકપ્રિય વાઇસરૉય હિંદ ઉપર ઉપકાર કર્યા વિના રહ્યા નથી. લગભગ એક સૈકા પહેલા અર્લ ઑફ ચૅથૅમ જેવાએ હિંદી લશ્કરને યુરોપીય રણભૂમિ ઉપર ઉતારવા સામે મજબૂત વાધો બતાવ્યો હતો, અને આજદિન સુધી વીલ્યિમ પિટના મતની સામે કોઇ પગલું ભરી શકયું નહોતું છતા લૉર્ડ હાર્ડિંજે હિંદી લશ્કરને યુરોપીય રણસંગ્રામ ઉપર મોકલાવી જે હિમ્મત, જે વિચારસ્વતંત્રતા, અને જે ઉદાર રાજ્યનીતિ બતાવી છે તે ખરેખર અભિનંદનીય છે. આ મહાન યુદ્ધમાં બે લાખ હિંદી લશ્કરને ઉતારી હિંદને પોતાની વફાદારી બતાવવાને તથા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું પોતે એક ઉપયોગી અંગ છે એવું ભાન કરાવવાને લૉર્ડ હાર્ડિંજે અમૂલ્ય તક આપી છે. એટલુંજ નહિં પરંતુ આજથી હિંદને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમા અતિ અગ્રસ્થાન મેળવી આપ્યું છે.

જેમ રાજ્યદ્વારી બાબતોમાં હિંદની સેવા એ નામદારે બજાવી છે તેમ આર્થિક બાબતોમાં પણ હિંદનું જેવું તેવું હિત કર્યું નથી. છેલ્લું બજેટ બહાર પાડી એમણે આખી પ્રજાને ચકિત કરેલ છે એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી. કારણ કે આટલા મોટા પાયા ઉપર લડાઇ ચાલે છે, અને સરકારને તેમા મોટો ખર્ચ ઉઠાવવાનો છે, છતાં હિંદી પ્રજા ઉપર જરા પણ કરનો બોજો વધારવામા આવ્યો નથી એથી આખી પ્રજા સાનંદાશ્ચર્ય પામી છે. તે ઉપરાંત, ઘઉની નિકાસ સરકારે હાથ કરીને લડાઇની મુસ્કેલીઓ ઉભી ન થાય અને પ્રજાને ઘઉની તંગી ભોગવવી ન પડે, છતા અણિને સમયે ગ્રેટ બ્રિટનને અમૂલ્ય મદદ આપી શકાય, એ સર્વ ઉદ્દેશો સિદ્ધ કર્યા છે, તે ખાતે પણ લૉર્ડ હાર્ડિંજને મુબારકબાદી અને ધન્યવાદ ઘટે છે. છેવટે સંયુક્ત પ્રાંતને કારોબારી કાઉન્સિલ આપવાનું જાહેરનામું તૈયાર કરી બ્રિટિશ

પાર્લામેંટમાં મંજૂર થવા મોકલાવી એ નામદારે હિંદની મહેચ્છાઓ પ્રતિ પોતાની દિલસોજી સાબીત કરી આપી છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ મુઠ્ઠીભર ઉમરાવોના સંકુચિત વિચારોને લીધે આ જાહેરનામું મંજૂર થયું નહિ તેથી ગયા ગુરૂવારેજ નામદાર વાઇસરૉયે આ ઉમરાવોની સખ્ત ઝાટકણી કાઢી છે. આ પ્રમાણે લૉર્ડ હાર્ડિંજે હિંદની જે અમૂલ્ય સેવાઓ બજાવી છે, અને હિંદની ઉચ્ચ ભાવનાઓ જે ઉદાર બુદ્ધિથી તે નામદાર જુએ છે. તથા હિંદની રાજ્યદ્વારી અને આર્થિક પ્રગતિ માટે જે કાળજી કરે છે, તે બહુ થોડા વાઇસરૉયોની કારકીર્દિમાં માલુમ પડે છે. અમારી આશા છે કે આ દિલસોજ અને પ્રજાપ્રિય વાઇસરૉયને હિંદમાં વધારે સમય રોકવામાં આવશે. અને એ નામદાર ગમે ત્યારે હિંદ છોડી જશે, પરંતુ હિંદ ઉપર કરેલા અગણિત ઉપકારો હિંદના ઇતિહાસમા ચિરકાળ સોનેરી અક્ષરે કોતરાઇ રહેશે.

“ હિંદુસ્તાન ”

[અગ્રલેખ, તા. ૨૯-૩-૧૫]

૮૫

મહાન ભ્રાંતિ !

જગતમાં યુદ્ધ આવશ્યક છે કે નહિ અને તેના ફાયદા ગેરફાયદા શા છે તેના ઉપર મિ૦ નૉર્મન એન્જેલે " મહાન ભ્રાંતિ " નામનું એક અપૂર્વ પુસ્તક ઘણા વર્ષો પહેલાં બહાર પાડયું છે. અને લડાઇ સંબંધી આ એક પુસ્તકે પશ્ચિમની સમસ્ત પ્રજાઓમાં જે ચળવળ અને ચર્ચા ઉભી કરી છે તેવી ચર્ચા ભાગ્યેજ બીજા કોઇ કારણથી કદિ પણ ઉભી થઇ હશે. મિ૦ નૉર્મન એન્જેલ, અલબત્ત, સુલેહ–શાંતિનો પક્ષપાત કરનારા છે, પરંતુ તે માત્ર લાગણીના ઉપલક ઉમળકાને લીધે નહિ પણ ઉંડાં આર્થિક અને રાજ્યદ્વારી કારણોને લીધે. એમના "મહાન ભ્રાંતિ" નામના પુસ્તકમા તે એમ કહેવા માંગતા નથી કે લડાઇ એ એક મહાન ભ્રાંતિ છે એટલે કે તે તદ્દન અસંભવિત અથવા અશક્ય છે. લડાઇ અને ઝઘડાઓ તો થવાનાજ એની એ ના પાડતા નથી. પરંતુ લડાઈ કરવાથી રાજ્યદ્વારી અથવા આર્થિક લાભ મેળવવાને જે રાજ્યો અભિલાષ રાખે છે તેઓ એક મોટા ભ્રમમાં છે એવો એમનો મજબૂત અભિપ્રાય છે.

હવે તત્ત્વજ્ઞો અને મહાન વિચારકો ગમે તેવી મોટી ભાવનાઓ બાંધે અને ગમે તેવા આદર્શો રજુ કરે, પરંતુ એક વાત તો ચોકસ છે કે જ્યાંસુધી અનેક બળવાન પ્રજાઓ પોતાનો સ્વભાવ બદલે નહિ, જ્યાસૂધી રાજ્ય રાજ્ય વચ્ચે ઇર્ષ્યા અને દુશ્મનાઇ નિર્મૂળ થાય નહિ, અને જ્યા સુધી સ્પર્ધા, સરસાસરસી અને એક બીજા ઉપર લાભ મેળવી જવાની મારામારીનો જમાનો પૂરો થાય નહિ, ત્યાંસૂધી જંગો મચુવાનાં, અને પછી એ જંગોનાં પરિણામ સારાં આવે કે ખરાબ પરંતુ લોકોનો મોટા ભાગ એ જંગોના પ્રવાહમાં

ઉત્સાહપૂર્વક અને ઘણીવાર ઉન્માદપૂર્વક તણાવાનો. અલબત્ત, આ વસ્તુસ્થિતિ બદલાવવામાં મિ૦ નૉર્મન એન્જેલ જેવા ઉદાર અને બુદ્ધિશાળી મનવાદી અતિશય સહાયભૂત થયા વિના રહેશે નહિ. પરંતુ એ બુદ્ધિપૂર્વક બાંધેલા અને પ્રતિપાદન કરેલા સિદ્ધાંતો લોકોની લાગણી ઉપર અસર કરી ન શકે ત્યાંસુધી તેની સાર્થકતા સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ. અને તેથી કેટલીકવાર મહાન ખૂનખાર યુદ્ધોથી થતી ભયંકર પાયમાલી, શિખામણ અને દલીલથી ભરેલાં અનેક ભાષણો કરતાં વિશેષ સચોટ રીતે ભવિષ્યમાં લડાઈ અટકાવવામાં મદદરૂપ થઇ પડે એ સંભવિત છે.

જર્મન પ્રજાએ જે સાહસ ખેડ્યું છે અને દુનિઆમાં લોહીની નીકો વહેડાવવાની જે જોગવાઇ કરી આપી છે તેનું મૂળ કારણ મિ૦ નૉર્મન એન્જેલ જણાવે છે તેમ લડાઇથી પોતાના દેશની વિશેષ પ્રગતિ અને આબાદી થશે એવી તેઓની ઉંડી માન્યતા છે! જર્મનીએમ સમજતું આવ્યું છે કે સુખ એટલે પૈસો અને જાહોજલાલી; પૈસો અને જાહોજલાલી એટલે રાષ્ટ્રિય સત્તા; રાષ્ટ્રિય સત્તા એટલે જમીન—પોતાની કે પારકાની; પારકાંની જમીન મેળવવી એટલે કે મારામારી; અને તેથી મારામારી એટલે સમસ્ત પ્રજાની સર્વ પ્રકારની આબાદી! આ જાતનો વિચિત્ર સિદ્ધાત બિઝમાર્કના વખતથી જર્મનીમાં સ્થાપિત થયો છે. અને એ સિદ્ધાંતને જર્મનીએ એટલી ગંભીર રીતે અમલમાં મૂક્યો છે, અને તેની પાછળ એટલો તો લખલૂટ ખર્ચ કર્યો છે કે કેટલીકવાર બીજાં રાજ્યોને પણ ભ્રાંતિ થઈ છે કે કદાચ એ સિદ્ધાંતજ સત્ય સિદ્ધાંત હશે!

તે ઉપરથી કેટલાક અંગ્રેજ રાજ્યનીતિજ્ઞો પણ એમ સમજવા મંડ્યા કે અંગ્રેજ પ્રજાની જાહોજલાલી તેઓની રાજ્યદ્વારી સત્તાને આભારી છે, અને તેઓની રાજ્યદ્વારી સત્તા તેઓના દરીઆઇ સર્વોપરિપણાને આભારી છે. તે ઉપરાંત, ઇંગ્લાંડમાં એ પણ વિચાર સ્ફુર્યો

કે જર્મનીની વધતી જતી વસ્તી પોતાનો સમાસ કરવાને પારકો પ્રદેશ પચાવવાને પ્રયત્ન કરશે, અને એ પ્રયત્નમાં જરૂર પડશે તો તે બીજાં રાજ્યો સાથે રમખાણમા ઉતરશે. તેથી તે રમખાણ વખતે ઇંગ્લંડને પોતાની નબળાઇને લીધે સહન કરવું ન પડે તેથી ઇંગ્લંડને નૌકાબળ ઉપર અઢળક પૈસો વાપરવો પડયો છે. છતાં સ્વાર્થથી ઉન્મત્ત બનેલ જર્મનીએ ઇંગ્લંડની બચાવની તૈયારીઓ ધ્યાનમા રાખી દિન પ્રતિદિન લશ્કર અને નૌકા પાછળ કરોડો પૌંડ ખર્ચી નાંખ્યા છે. જેમ જર્મનીનો ભય વધતો ગયો તેમ ઇંગ્લંડને વધારે મજબૂત સાવચેતી રાખવી પડી, અને જેમ ઇંગ્લંડની સાવચેતી વધતી ગઇ તેમ જર્મની ઇંગ્લંડની સાવચેતી ઉપર, પણ લાભ મેળવી જવાને વધારે લડાઇની તૈયારી કરતું ગયું. આ પ્રમાણે એક બાજુથી બચાવની ખાતર તો બીજી બાજુથી પારકું પચાવી પાડવાની શક્તિ તૈયાર રાખવાની ખાતર લડાઇની સામગ્રીઓ અજબ રીતે એકઠી થતી ગઈ, અને તેની અસર યૂરોપનાં બીજાં રાજ્યો ઉપર પણ થઈ.

આ પ્રમાણે યૂરોપનું વાતાવરણ જુદા જુદા સંજોગોને લીધે એકઠાં થયેલાં વાદળાઓથી છવાયું હતું. ચકમક અને વીજળી માટે માત્ર ઘર્ષણની જરૂર હતી. તે ઘર્ષણ થયું અને લડાઇની વિદ્યુત્ પ્રકટ થઇ. જ્યારે કોઇપણ બળવાન રાજ્યના મનોરથો સ્વાર્થમય હોય છે અને તે મનોરથો પૂરા પાડવાને તે પોતાનું રાક્ષસી બળ એકઠું કરે છે, ત્યારે બીજી પ્રજાઓએ પોતાના અને પોતાનાં મિત્ર રાજ્યોના બચાવની ખાતર તેની સાથે તૈયારીઓ રાખવી પડે છે, અને પ્રસંગ આવે ત્યારે સંગ્રામમાં ઉતરવું પડે છે. ઇંગ્લંડ આ કારણથીજ આ યુદ્ધમાં તણાયું છે, અને તેથી આ યુદ્ધની જવાબદારી તેના ઉપર નથી એમ માન્યા વિના ચાલશે નહિ. અલબત્ત, જર્મનીની ભયાનક હીલચાલોની સામે ઇંગ્લંડને પણ શેત્રંજની રમતમાં પોતાનો બચાવ ગોઠવી રાખવો પડયો હતો, પરંતુ એ સ્થિતિનું મૂળ જવાબદાર જર્મની હતું તે નિઃસંશય છે.

આ લડાઇનાં પરિણામની જર્મનીએ જે આશા રાખી હતી તે એક મહાન ભ્રાંતિ હતી તે લડાઇનું છેવટ પૂરવાર કરી આપશે. કારણ કે આ લડાઇમાં જર્મની જે બલિદાનો આપી રહી છે તેથી શું તેનો પૈસો, આબાદી કે સુખ વધશે એમ કોઇ કહી શકશે ખરૂં? નહિજ. બેલ્જિયમ, ફ્રાન્સ અને હોલાંડમાં વર્તાવેલા ત્રાસો પછી જર્મના નૈતિક બળમાં આગળ વધશે ખરૂં? નહિજ. કદાચ જર્મની કોઇ પ્રદેશના થોડી જમીન પચાવી પાડવા ધારે કે સમર્થ થાય તો પણ તેથી શું એક પણ જર્મન વધારે સારી સ્થિતિમાં મૂકાશે ખરો? નહિંજ. છુટી છવાયેલી નહાની જીતોથી પણ શું જર્મની ઇંગ્લંડનો વેપાર કે ઇંગ્લંડનાં સંસ્થાનો લઇ શકશે ખરૂં? નહિજ. આ જમાનામાં હવે બ્રિટનને કે બ્રિટનના સંસ્થાનોને જર્મન બનાવવાની શક્યતા પણ છે ખરી? નહિજ. છતાં ભ્રાંતમય જર્મના આંધળુ થઇને ઝંપલાયું છે, લડાઇ તેની ભ્રાતિ દૂર કરશે તે નિઃસંશય છે. તેથી જે મહાન ભ્રાતિ એક બળવાન સ્વાર્થી રાજ્ય વિવેકપૂર્વક વિચાર કરીને દૂર કરી શક્યું નથી તે દૂર કરવામાં આ રણસંગ્રામ ઉપયોગી થશે એવી આશા રહે છે. અને આ મહાન યુદ્ધથી આ પરિણામ આવે તો મિ૦ નૉર્મન એન્જેલ પણ આ લડાઇ માટે શોક નહિ કરે એવી અમારી ખાત્રી છે.

“ હિંદુસ્તાન ” અગ્રલેખ,

મંગળવાર તા. ૬-૪-૧૫

૮૬

પૂર્વ અને પશ્ચિમ ક્યારે જોડાશે?

હાલના અતિ ગંભીર મામલામાં ઉપરનો અતિ ગંભીર પ્રશ્ન ઘણા વિચારશીલ લોકોના મનમાં ઉદ્‌ભવ્યો હશે. કારણ કે આ અપૂર્વ યુદ્ધમા માત્ર એક બે રાજ્યોની મર્યાદાઓજ ચોકસ થવાની નથી, પરંતુ આખા યરોપનો અને સંભવ છે કે આખી પૃથ્વીનો નકશો બદલાઇ જવાનો છે, રાજ્યો રાજ્યો વચ્ચે નવીન સંબંધ શરૂ થવાનો છે, રાજ્યદ્વારી સિદ્ધાતો તેમજ ઘટનાઓનું પરિવર્તન થવાનું છે, અને અનેક પ્રજાઓના ભવિષ્ય નવેસરથી બંધાવાનાં છે. આવી સ્થિતિમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમનો પરસ્પર સંબંધ પણ ગંભીર પરિવર્તન અનુભવે તો આશ્ચર્ય નથી. રૂસો-જેપાનિઝ લડાઇ પછી પૂર્વ વધારે બહાર આવ્યુ છે, અને જગતની રાજ્યનીતિમાં પૂર્વને કંઇક સ્થાન અપાવા મંડયું છે પરંતુ આ જંગ પછી પૂર્વ જગતની રાજ્યદ્વારી હીલચાલોમા અગ્રસ્થાન લેશે એમ માનવાને ઘણાં કારણો છે.

સબળ અને નિર્બળ પ્રજાઓ વચ્ચેનો સંબંધ હવેથી વિશેષ ચોકસ થશે તે નિર્વિવાદ છે, અને એમા નિર્બળ રાજ્યોની સહીસલામતી તેમજ આબાદી તરફ ખાસ ધ્યાન અપાશે. બેલ્જિયમ, પોલાંડ, સર્વિયા, ગ્રીસ અને બીજાં બાલ્કન રાજ્યો તેમજ તુર્કીની ભવિષ્યની રૂપરેખા દોરાયાવિના આ લડાઇના અંતે કોલકરારો મંજુર થઇ જાય એમ અમે માનતા નથી. ખાસ કરીને બેલ્જિયમ, હોલાંડ, પોલાંડ, જેવા દેશોને ભવિષ્યમાં ભયંકર બલિદાનો આપવાં ન પડે તેની સાવચેતી રાખવી જોઇશે. તેની સાથે કદાચ પૂર્વનો નકશો ન બદલાય તો તે સંભવિત છે, પરંતુ યૂરોપ અમેરિકાનો એશિયા અને આફ્રીકા સાથેનો સંબંધ તો બદલાશે. હિંદુસ્તાનને આ પ્રસંગે લડાઇમાં ઝૂકાવીને બ્રિટિશ

સામ્રાજ્યમા જે સ્થાન મેળવ્યું છે તે સ્થાન કાયમ રહેશે એટલુંજ નહિ પરંતુ વિશેષ દૃઢીભૂત થશે. પૂર્વની સર્વ પ્રજાઓ જંગલી અને પશ્ચિમની સર્વ પ્રજાઓ સુધરેલી એ ભુલભરેલો ખ્યાલ કેટલેક અંશે દૂર થયો છે, અને લડાઈનો અંત આવ્યા પછી નિર્મૂળ થશે. પશ્ચિમની પ્રજાઓમાં પણ જંગલી તત્ત્વો રહેલા છે, અને પૂર્વની પ્રજાઓ પણ સંસ્કૃતિના આદર્શો વિનાની નથી, એ હકીકત ભવિષ્યમાં પાછી ભૂલાય તેમ નથી.

તેથી પૂર્વ અને પશ્ચિમને સાથે જોડાવાની આના કરતાં વધારે સારી તક હોય એમ દેખાતું નથી. આ સમયેજ લોકોના દિલમાં પૂર્વની મહત્તા, પૂર્વની ઉપયોગિતા, પૂર્વની શક્તિ અને પૂર્વની સંસ્કૃતિ ખાસ ધ્યાનમા આવી છે. આ સમયેજ પશ્ચિમની અપૂર્ણતા, પશ્ચિમની વિષમતા, પશ્ચિમની મુશ્કેલીઓ, પશ્ચિમની અસ્વસ્થતા અને પશ્ચિમની અશાંતિ આખી દુનિઆની સમજમાં આવી છે. તેટલા માટે મગરૂર પશ્ચિમ નમ્ર થયું છે, અને નિરાશાવાદી પૂર્વમા આત્મમાન ઉત્પન્ન થયું છે. અને તેથી આ પ્રસંગ પૂર્વ અને પશ્ચિમનો સંયોગ કરી આપવાને માટે ઉત્તમ છે.

જો આ પ્રસંગે પૂર્વ અને પશ્ચિમ ભેળાં ન મળે, જો આ તકનો ઉપયોગ ઉભયની એકતા કરવામાં ન થાય, તો પછી ભવિષ્યમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમ સાથે મળશે કે નહિ તે કલ્પી શકાતું નથી. "પૂર્વ તે પૂર્વ છે અને પશ્ચિમ તે પશ્ચિમ છે, બંને કદી પણ ભેળાં થઇ શકેજ નહિ"—આ નિરાશાવાદ દુનિઆમાં ફેલાવનાર કિપલિંગને જૂઠો પાડવાની આ એક અને એકજ તક છે એમ અમે માનીએ છીએ. આ તક જવા દેવામાં આવે તો ભવિષ્યમાં પૂર્વનો તેમજ પશ્ચિમનો સંતોષકારક વિકાસ થઇ શકે કે નહિ તે શંકાસ્પદ છે. પૂર્વ જાગૃત થયું છે. તે તેના લલાટમાંજ લખ્યું છે. પશ્ચિમમાં દુશ્મનાઇનો દાવાનળ સળગ્યો છે તે હજારો માઇલથી દેખાય છે, આ બે કારણોથી

પૂર્વની પહેલાની નિર્બળતા ઓછી થશે, અને પશ્ચિમનું પહેલાનું જોસ કમી થશે. એવી સ્થિતિમાં પશ્ચિમને પૂર્વ માટે માન ઉત્પન્ન થશે અને પૂર્વ માટે માન ઉત્પન્ન થાય તો પૂર્વની ગરજ તો કરવી પડશેજ. પૂર્વને પણ પોતાનો હક્ક લાંબે સમયે મળેલો જોઇ પશ્ચિમને ભેટવાનું દિલ થશે. પરંતુ લાંબા સમય સુધી બન્ને ભેટવાનું મુલતવી રાખશે તો પછી પૂર્વની મગરૂરી વધી જશે અને પશ્ચિમની ઇર્ષ્યા વધી જશે, જેને પરિણામે સામસામી અથડાઅથડી થાય તો આશ્ચર્ય નહિ અને તેથી પશ્ચિમનાં વિગ્રહી રાજ્યોમા પૂર્વના વિગ્રહી તત્ત્વો આમેજ થવાથી લડાઇનો, મારામારીનો અને દુશ્મનાઇનો, અગ્નિ વધારે જોરથી ભભુકી નીકળવાનો.

આજથી પૂર્વ અને પશ્ચિમ સંયુક્ત થાય તો પૂર્વની સંસ્કૃતિથી પશ્ચિમમા સાત્ત્વિક તત્ત્વ દાખલ થઇ શકશે અને પૂર્વને નવીન ચેતન મળશે, પૂર્વ અને પશ્ચિમના સંયોગની પશ્ચિમના માહોમાહેના કેટલાક ઝઘડાઓ અદશ્ય થશે, અને દુનિઆ સ્વાર્થી અને સંકુચિત પ્રવૃત્તિ-ઓથાથી બહાર નીકળી વિશાળ અને ઉદાર ભાવનાઓ સિદ્ધ કરવાને તત્પર થશે. પૂર્વ પશ્ચિમ તરફ ઘણા વખત થયા આકર્ષાયુ છે તે સ્પષ્ટ છે. પશ્ચિમની સંસ્કૃતિને પોતાની કરી લેવાને પૂર્વ ક્યારનુ બહાર પડી ચૂક્યું છે. પશ્ચિમ અત્યારસુધી પૂર્વ તરફ બેદરકાર રહ્યું હતું. માત્ર પૂર્વને પોતાના ખોરાક તરીકે અથવા પોતાના ખજાના તરીકે પશ્ચિમ માનતું હતું. હવે પશ્ચિમ પૂર્વને સમોવાડિયા તરીકે, મિત્ર તરીકે, સલાહકાર તરીકે, અને શિક્ષાગુરૂ તરીકે માનતા શીખશે. પૂર્વમાં માત્ર તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મનાં પ્રદર્શનોજ નથી, પરંતુ જીવન છે, શક્તિ છે, અને બહાદૂરી છે, અને સમયને અનુકૂળ થવાની સ્થિતિસ્થાપકતા છે, એવું તારતમ્ય હવે આ લડાઇમાથી નીકળશે. આ ગુણો પશ્ચિમના મનથી બહુ કિંમતી છે તેથી તે પૂર્વને આદર આપશે.

તેથી પૂર્વ અને પશ્ચિમ આજેજ મળશે એમ માનવાને મજ-બુત સંજોગો ઉભા થયા છે. અત્યારસુધી વિનાશક પ્રવૃત્તિ, કોઇનું

પચાવી પાડવાની શક્તિ, રાજ્યદ્વારી ખટપટ અને અપ્રમાણિકતા, આદિ ગુણો સુધરેલી પ્રજાનાં લક્ષણો ગણાતાં હતાં. અને તે લક્ષણો પૂર્વમાં બહુ બહાર નહોતાં આવ્યાં તેથી તેની સુધરેલી પ્રજામાં ગણત્રી થતી નહોતી. હવે એ ગુણો જંગલી અવસ્થાના લેખાવા લાગ્યા છે એટલે પૂર્વની ગણત્રી સુધરેલા દેશોમા થઈ શકશે. અને જો એમ થાય તો પછી પશ્ચિમને પૂર્વ સાથે જોડાવામાં સંકોચ નહિ થાય તે સ્વાભાવિક છે. આ વખતેજ ઉભયના ગ્રહ મળતા આવે છે એમ અમે માનીએ છીએ. અને અનુમાનથી આ કરતાં વધારે સારી તક કલ્પી શકાતી નથી. તેથી હાલને માટે કહી શકાય કે પૂર્વ અને પશ્ચિમ જો જોડાશે તો આજેજ, નહિતર કદિ નહિ.

'હિંદુસ્થાન-અગ્રલેખ,'

૮૭

"પ્રથમ તમારૂં ઘર સુધારો!"

ગયા અઠવાડિઆમાં કૃષ્ણનગર ખાતે મળેલી બંગાળી પ્રાંતિક કૉન્ફરન્સના પ્રમુખ બાબુ મોતીલાલ ઘોષે પોતાના યાદગાર ભાષણમાં જે વિચારો દર્શાવ્યા છે તેમા "પ્રથમ તમારૂં ઘર સુધારો" એ વિચાર અતિ મહત્ત્વનો હતો. બાબુ મોતીલાલના પ્રમુખ તરીકેના ભાષણમાં એટલી બધી ઉપયોગી બાબતોનો સમાવેશ કરવામા આવ્યો છે કે આ ભાષણ હિંદની પ્રગતિ ઉપર બાકાર પાડવામા આવેલા અનેક વિચારોમા બહુ અગત્યનુ સ્થાન રોકે છે એમ અમારૂં માનવુ છે. પ્રથમ તો બાબુ મોતીલાલ ઘોષે એક વાત બહુ સ્પષ્ટતાથી કહી હતી, અને તે એ કે હિંદની સ્થિતિ સુધારવાના બે મુખ્ય માર્ગ છે. એક માર્ગ રાજ્યદ્વારી હક્કો મેળવવા માટે ચળવળ કરવી તે, અને બીજો માર્ગ આત્માવલંબન. દેશની હાલની સ્થિતિ જોતાં આપણી પ્રગતિ માટે સરકારી મદદની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. પરંતુ આપણા મુખ્ય પ્રયત્નો આપણું પોતાનુ ઘર સુધારવા પાછળ કરવા જોઇએ, અને રાજ્યદ્વારી ઉહાપોહ કરતા પણ આ પ્રયત્નો તરફ વિશેષ ધ્યાન અપાવું જોઇએ.

કેટલીક જરૂરિયતો અને મુશ્કેલીઓ આપણી મેળેજ આપણે ઉભી કરી છે. અને આ ખામીઓ સરકારી મદદ વિના આપણે દૂર કરી શકીએ તેમ છીએ. દાખલા તરીકે, કેટલીકવાર એવી ફરિયાદ થાય છે કે સરકારની રાજ્યનીતિ પરોક્ષ રીતે દારૂના વ્યસનને ઉત્તેજન આપે છે. પરંતુ જો આપણા લોકો દારૂ ન પીએ તો સરકાર તેઓને પરાણે પાતી નથી. બીજી ફરિયાદ એ છે કે પરદેશી માલ આપણા સ્વદેશી ઉદ્યોગને ફોલી ખાય છે પરંતુ તેનો રસ્તો આપણા હાથમાંજ છે કે પરદેશી માલ જેમ બને તેમ ન વાપરવો. તેમજ કોર્ટે ચ્હડવાથી

આપણા લાખો રૂપિયા બરબાદ જાય છે. પરંતુ કોર્ટે ચ્હડવું ન ચ્હડવું આપણા હાથમા છે. માંહોમાહે કજિયા પતાવી દેવામાં આવે તો આ અનિષ્ટિ સ્થિતિ આપોઆપ દૂર થશે. કેટલીકવાર પોલિસની ખરાબ વર્તણુક અથવા મૅજિસ્ટ્રેટોના અન્યાયની ફરિયાદ કરવામાં આવે છે. પરંતુ આપણે મારામારી કરવી છોડી દઈએ, અને કજિયા ઉભા થાય તો પતાવટ કરી નાખીએ તો આ અન્યાયની ફરિયાદ ઘણી ઓછી થઇ જાય.

જેમ કેટલીક બાબતમાં સરકારની બેદરકારી જોવામા આવે છે તેમ ઘણી બાબતમાં આપણા લોકોની અજ્ઞાનતા અને બેદરકારી ઓછી નથી. હિંદની વસતીમા ઘણો મોટો ભાગ ખેડુત વર્ગ છે. પરંતુ ખેતી કેમ સુધારવી તેનું તેઓને જ્ઞાન નથી. તેવીજ રીતે આપણા કારીગરો પણ ઝપાટાબંધ અદૃશ્ય થતા જાય છે. તેનું કારણ શું? એજ કે જૂની કારીગરી કેમ જાળવી રાખવી અને નવી કારીગરી અને કળા કેમ હાથ કરવી તેનો તેઓને જરાયે ખ્યાલ નથી. વળી, આપણે ત્યા હજારો મનુષ્યો પોતાને માથે અનેક દર્દો વહોરી લે છે, અને આરોગ્યના સામાન્ય જ્ઞાનના અભાવે મરણશરણ થાય છે. માત્ર કુદરતના અને આરોગ્યના સામાન્ય નિયમો તેઓના મગજ ઉપર યુક્તિસર ઠસાવવામાં આવે તો કેટલી બધી જીંદગીઓ બચી જાય! પરંતુ આ સાદી બાબતો સામાન્ય અને અજ્ઞાન જનસમૂહને સમજાવનારા સ્વદેશ-ભક્તો અને લોકસેવકો ક્યાં છે? ખ્રિસ્તી દેશોમાં એટલું તો સારૂં છે કે તેઓના પાદરીઓ આવી કેટલીક ફરજો બજાવે છે, પરંતુ આપણે ત્યાં તો ન મળે પંડિતો, ન મળે આચાર્યો, કે જેઓ આ ધર્મ પોતાને માથે ઉઠાવી લે.

આપણા દેશમાં પૂરતી વ્યવસ્થાથી કાર્ય થતું નથી તેથી આપણી અમોઘ શક્તિનો નિરર્થક વ્યય થાય છે. કૉન્ફરન્સો, કૉંગ્રેસો, કે પરિષદો વરસમાં કે બે વરસ કે ત્રણ વરસે એકવાર મળવાથી દેશનું દારિદ્રય

રીટે એ આશા મૃગજલવત છે. બાબુ મોતીલાલ ઘોષનો મજબૂત અભિપ્રાય છે કે દરેક પ્રાંતે પોતાની સુધારણાની સર્વ જવાબદારી પોતાને માથે લઇ લેવી જોઈએ, અને તેને માટે ખાસ મધ્ય કમિટી નીમાવી જોઇએ. ૨૫ થી ૩૦ અગ્રેસરોએ આખા પ્રાંતનું કાર્ય ઉપાડી લેવું જોઇએ. તેઓએ દરેક ડિસ્ટ્રિક્ટમા એક બે પગારદાર અને સમર્થ એજંટો નીમવા જોઇએ, કે જે એજંટોનું કાર્ય તેઓના ડિસ્ટ્રિક્ટમાં કમિટીના વિચારોને અમલમા મૂકવાનું હોવું જોઇએ. એજંટો કુશળ, પ્રમાણિક, દેશદાઝવાળા, રાજ્ય અને પ્રજા તરફ વફાદાર, બુદ્ધિશાળી અને ધર્મપરાયણ હોવા જોઇએ. આ પ્રમાણે કાર્યની વહેંચણી કર્યા વિના, અને પગારદાર દેશસેવકો ઉપર જવાબદારી મૂકયા વિના, કૉંગ્રેસોમાં કે કૉન્ફરન્સોમા કે પરિષદોમ પ્રકટ કરવામા આવતી મોટી મોટી ભાવનાઓનો સાક્ષાત્કાર કદિ પણ થવાનો નથી.

આ ડિસ્ટ્રિક્ટ એજંટોએ ઠેરઠેર લોકોને દેશની રાજ્યદ્વારી, આર્થિક અને સાંસારિક સ્થિતિથી વાકેફ કરવા જોઇએ, અને દરેક નાગરિક, રંક કે શ્રીમંત, નહાનો કે મોટો, શું કરી શકે, શી રીતે કરી શકે, શા માટે કરી શકે. તે સ્પષ્ટ રીતે સર્વત્ર સમજાવવું જોઇએ. ત્યારેજ લોકો ખરી કેળવણી મેળવી શકશે, ત્યારેજ ખરૂં સ્વદેશાભિમાન પ્રકટ થશે. અને ત્યારેજ સરકાર લોકમતને વધારે માન અને આદર આપવામાં પોતાનું માન માનશે. દરેક ડિસ્ટ્રિક્ટના કાર્યકર્તાઓ નીચલું પ્રોગ્રામ પોતાના કાર્યક્રમમા ગોઠવી શકે:—

(૧) સ્વદેશી ઉદ્યોગોની ખીલવણી.

(૨) દેશની ખેતીનો વિકાસ.

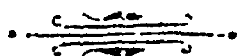
(૩) છાપાંઓ, ભાષણો, પુસ્તકો અને સભાઓથી લોકોની કેળવણી.

(૪) અંદર અંદરના ઝઘડાઓની લવાદોથી પતાવટ, અને કોર્ટોમાં બરબાદ થતા પૈસાનો સદુપયોગ.

(૫) પ્રજાકીય રીતિ મુજબ સામાન્ય તેમજ કળાકૌશલ્યને લગતી કેળવણી.

૮૮

લોકપ્રતિનિધિત્વ એટલે શું ?

સંયુક્ત પ્રાંતને કારોબારી કાઉન્સિલ આપવા સામે હાઉસ ઑફ લૉર્ડઝમાં જે ચર્ચા થઈ હતી તેનો વિગતવાર રિપોર્ટ જાહેરમાં આવ્યો છે. તે ચર્ચામા લૉર્ડ મૅકડૉનલ, લૉર્ડ સિડનહૅમ અને લૉર્ડ કર્ઝન તરફથી જે વિચિત્ર દલીલો કરવામા આવી છે તેથી ઉપરનો પ્રશ્ન અતિ ગંભીર સ્વરૂપમ ઉપસ્થિત થાય છે કે લોક પ્રતિનિધિત્વ એટલે શું? જ્યારે સંયુકત પ્રાંતની ધારાસભાના સર્વ લોકપ્રતિનિધિઓ સંયુકત પ્રાંતના લેફ્ટેનંટ ગવર્નર સર જેમ્સ મેસ્ટન, નામદાર વાઇસરોય લૉર્ડ હાર્ડિંજ હિંદી પ્રધાન લૉર્ડ કૃ,આખો હિંદ પ્રેસ,અને જેટલા હિંદી પ્રતિનિધિઓએ આ વિષય ઉપર અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે તે સર્વ સંયુકત પ્રાંતને કારોબારી કાઉન્સિલ આપવી જોઈએ એવો મજબૂત અભિપ્રાય દર્શાવે છે, ત્યારે લૉર્ડ મૅકડૉનલ કહે છે કે માત્ર હિંદની બે ટકા પ્રજા આ ફેરફારની તરફેણમા છે, અને ૯૮ ટકા વિરૂદ્ધ છે! આ અડસટ્ટો લૉર્ડ મૅકડૉનલે શી રીતે કહાડયો તે અમે સમજી શકતા નથી. લૉર્ડ સિડનહૅમ સફાઇથી જણાવે છે કે બહુ તો સંયુકત પ્રાંતના ૧૦૦૦૦ માણસો આ માગણી કરે છે, પરંતુ બાકીના ૪ કરોડ અને ૮૦ લાખ લોકો કાં તો વિરૂદ્ધ છે અથવા તો આ બાબત બેદરકાર છે! લૉર્ડ સિડનહૅમને ઉમરાવપણું આપવામાં આવ્યું ત્યારે એ ફેરફારની તરફેણમાં કેટલા અંગ્રેજો હતા તેનો અડસટ્ટો લૉર્ડ સિડનહૅમે કાઢ્યો છે ખરો? અથવા તો જે ૪૭ ઉમરાવોએ આ સંયુકત પ્રાંતને કારોબારી કાઉન્સિલ નહિ આપવા દેવાનો ઠરાવ કર્યો તે કેટલા બ્રિટીશોના પ્રતિનિધિઓ હતા તેનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે ખરો?

વળી એમ કહેવામાં આવે છે કે વાઇસિરૉયની કાઉન્સિલના સૌથી અનુભવી મેમ્બરો—એટલે કે સર રૉબર્ટ કાર્લાઇલ, સર હારકોર્ટ બટલર, અને સર રેજિનૅાલ્ડ ક્રૅડૉક આ ફેરફારની વિરૂદ્ધ છે. હવે આ ત્રણ ગૃહસ્થો હિંદના પ્રતિનિધિ તરીકે ક્યારે સાબીત થયા? પરંતુ તે વખતે "અનુભવ"ની, વિદ્વત્તાની અને કેળવણીની લાયકાત દલીલ તરીકે વપરાય છે, અને જ્યારે હિંદી અગ્રેસરોના અભિપ્રાયોની વાત આવે છે ત્યારે તેઓ હિંદના પ્રતિનિધિજ નથી એવી દલીલ રજુ થાય છે! લૉર્ડ સિડનહૅમ આગળ જઇને કહે છે કે અયોધ્યા પ્રાંતનો આખો રાજા વર્ગ આ પગલાની સામે છે. હવે આ રાજા વર્ગનો મોટો ભાગ એટલે કે ગણ્યાગાંઠ્યા માત્ર ત્રણ રાજાઓજ કે જેઓને આ પ્રશ્ન સાથે કશું લાગતું વળગતું નથી. છતાં તેઓને તો આખા દેશના પ્રતિનિધિ ગણવાજ જોઇએ!

બીજી દલીલ એવી કરવામાં આવે છે કે આ જાતની પ્રગતિની માગણી માત્ર રાજ્યદ્વારી હીલચાલના નેતાઓ તરફથીજ કરવામાં આવે છે, પરંતુ કરોડો હિંદીઓને તેની દરકાર પણ નથી! અમે પૂછીએ છીએ કે બ્રિટિશ પાર્લામેંટ સુકીભર રાજ્યદ્વારી નેતાઓ સિવાય બીજું કોણ ચલાવે છે? અને ૪॥ કરોડ માણસોનો મત દરેક બાબતમા ૬૭૦ પ્રતિનિધિઓ પૂછે છે ખરા કે? બ્રિટિશ રાજ્યતંત્ર, કે ફ્રેંચ રાજ્યતંત્ર કે અમેરિકન રાજ્યતંત્ર કે જર્મન રાજ્યતંત્ર સુકીભર અગ્રેસરોના હાથમાજ છે. યુરોપનાં જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં જે મહાન પ્રશ્નો દિનપ્રતિદિન ઉભા થાય છે અને તેના જે નિર્ણયો થાય છે તેમાં યુરોપીય પ્રજામાંનો કેટલો ભાગ સમજપૂર્વક ભાગ લે છે અથવા તો પોતાનો અભિપ્રાય જાહેરમાં મૂકે છે? જો દરેક વિષયમાં આખી પ્રજાનો અવાજ સંભળાવવોજ જોઇએ તો આખી સુધરેલી દુનિઆનું રાજ્યતંત્ર આ પળેજ અટકી જાય. તો આ મહાન લડાઇમાં એક સીપાઇથી એક પણ ઇંચ કોઇપણ દિશામાં ચાલી ન શકાય. તો લૉર્ડ સિડનહૅમ, લૉર્ડ મૅકડૉનલ અને લૉર્ડ કર્ઝનથી કદાચ હાઉસ ઑફ

લૉર્ડઝમાં "કાયદેસર" એક મિનિટ ઉભા પણ ન રહેવાય. તેટલા માટેજ પ્રતિનિધિત્વનો અતિ અર્થસૂચક, કાર્યસાધક અને લોકહિતવર્ધક સિદ્ધાંત સર્વત્ર સ્વીકારાયો છે, છતાં આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે જે દેશમાં આ મહાન સિદ્ધાંતની ખાસ ખીલવણી થઈ છે અને જે દેશનું આખું રાજ્યતંત્ર એ સિદ્ધાત ઉપર અવલંબે છે તે દેશનાજ ઉમરાવો આ સિદ્ધાતને દરિયામાં ફેંકી દેવાને ઉભા થાય છે!

હિંદના ૩૧ કરોડ માણસો લૉર્ડ મૅકડૉનલ અને લૉર્ડ સિડનહૅમ કે સર જૉહ્ન હ્યુએટ જેવા ડાહ્યાં, શાણા અને સમજુ છે એમ કોઇ દાવો કરતુંજ નથી. હિંદમા જે ચેતન અને ક્ષોભ દેખાય છે તે દરેકે દરેક હિદની રગમા વ્યાપી રહેલ છે એમ કહેવાની ધૃષ્ટતા તો માત્ર આ ઉમરાવોજ બતાવી શકે. કારણકે તેઓ ત્યાં સુધી કહે છે કે સંયુકત પ્રાતના ૫ કરોડ માણસો કારોબારી કાઉન્સિલની વિરૂદ્ધ છે! આ વિરૂદ્ધતા બતાવવા જેટલી શક્તિ અને સમજ આ ૫ કરોડમાં હત તો આ મહેરબાન ઉમરાવોને હાઉસ ઑફ લૉર્ડઝમા આ વિષય ઉપર બોલવાની તસ્દી લેવી પડતજ નહિ. તાજુબીની વાત છે કે આ હિંદહિતૈષીઓના અભિપ્રાય સાથે મળતા થવાની બુધ્ધિ અને સ્વતંત્રતા ૩૧ કરોડ હિંદીઓમા છે. પરંતુ હિંદના પ્રતિનિધિઓના વિચારોને જ્યારે તેઓ મળતા થાય છે ત્યારે. તો તેઓ મૂર્ખ ઘેટાઓ જેવા થઈ જાય છે! છતાં અમે કબૂલ કરીએ છીએ કે હિંદની આખી પ્રજા, જેમ આખી દુનિઆમા છે તેમ, સંપૂર્ણ રીતે કેળવાયલી અને દેશના સર્વ પ્રશ્નો સમજનારી નથી. તેથી તો કાઉન્સિલો અને પાર્લામેંટોની જરૂર છે. જો દરેક માણસ ડાહ્યો, સમજુ અને સર્વજ્ઞ હોય તો પ્રતિનિધિત્વની ઉપાધિ શા માટે જોઇએ?

એટલા માટેજ હિંદના કેળવાયેલા વર્ગે આખા દેશની જવાબદારી સમજીને દેશની જરૂરિયાતો જાહેરમા લાવવી જોઇએ. અને એટલા માટે કેળ-વાયલા વર્ગનો અભિપ્રાય એજ દેશનો ખરો અભિપ્રાય માનવો જોઇએ. અને આ સ્થિતિ માત્ર હિંદનીજ નથી, પરંતુ દરેક યુરોપીય અને અમેરિકન

પ્રજાની છે. કારણકે જો હિંદની ધારાસભામાં બેસતા હિંદી પ્રતિનિધિઓને હિંદની આખી પ્રજાના તરફથી ગણવામાં ન આવે તો પછી આ આખું રાજ્યતંત્ર એક મોટું ફાર્સ બના જાય છે. તો પછી હિંદી પ્રજાના અભિપ્રાયો શી રીતે મેળવવા ? શું હિંદી પ્રતિનિધિઓ કરતાં હાઉસ ઑફ લૉર્ડઝમાં વિરાજતા ઉમરાવો હિંદુસ્તાનની રગના વધારે જાણકાર સમજવા ?

અમે દિલગીર છીયે કે આ પ્રકારની અતિ ગંભીર અને ભયંકર દલીલનો ઉત્તર લૉર્ડ ક્રુ તરફથી જોઇએ તેવો વાળવામાં નથી આવ્યો. લૉર્ડ મોરલે હાજર હતા અને એમણે લૉર્ડ કર્ઝનના ભૂલભરેલા વિચારોની ઝાટકણી કેમ ન કહાડી તે આશ્ચર્યની વાત છે. તેવીજ રીતે લૉર્ડ ઇસ્લિંગટનનું મૌન પણ સમજાતું નથી. બ્રિટિશ પ્રધાનોએ પોતાનો કેસ બરાબર રજુ કરવાને પૂરતી તૈયારી રાખી નહોતી એમ જણાય છે. અને તેઓ ઉમરાવોના ખેતાબો દેવામા બહુ લાબો વિચાર કરતા જણાતા નથી. કારણ કે લિબરલ સરકારના હાથે ઉમરાવો થયેલા ગૃહસ્થોજ સરકારના કાર્યની વિરૂદ્ધ થાય છે. લૉર્ડ મૅકડૉનેલ અને લૉર્ડ સિડનહૅમના દાખલા મોજુદ છે. તેવી રીતે નાઇટહુડ આપવામાં પણ જોઇએ તેના કરતાં વધારે ઉદારતા બતાવવામાં આવે છે. સર વૅલેન્ટાઇન ચિરોલ અને સર જે. ડી. રીઝનાં નાઇટહુડ હવે લિબરલ સરકાર કેવી દૃષ્ટિથી જુએ છે ? લોકપ્રતિનિધિત્વ એ લિબરલ સરકારની વહાલામાં વહાલી વસ્તુ છે. એ વસ્તુને ઠોકરે માનનારા ગૃહસ્થો ઉપર નવાજેશો બક્ષવા પહેલાં લિબરલ સરકાર હવે બેવાર વિચાર કરશે એમ અમે આશા રાખીએ છીએ.

હિંદુસ્થાન,

અગ્રલેખ, તા. ૧૨-૪-૧૫

૮૯

હિંદી નેતાઓ અને પ્રજા વચ્ચે સંબંધ.

થોડા સમય પહેલા શ્રીયુત મોહનલાલ કરમચંદ ગાંધી મુંબઇમાં અનાથાશ્રમોના એક મેળાવડામા પ્રમુખસ્થાને વિરાજ્યા હતા ત્યારે તેમણે જણાવ્યું હતું કે હિંદુસ્તાનનો થોડો અનુભવ મેળવતા એમને ઘણી નિરાશા ઉપજી હતી. તેઓ જ્યાં જ્યાં ફર્યા ત્યાં ત્યાં દંભ, બાહ્ય આડંબર અને ડાકડમાક વિશેષ દૃષ્ટિગોચર થયો. પરંતુ સત્યને માટે ખરો પ્રેમ, દેશમા સેવા કરવાને ઉંડી લાગણી, અને પ્રમાણિક પ્રયત્ન, ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે. તેવીજ રીતે "કૉસ્મોપૉલિટન ક્લબ"મા પણ શ્રીયુત ગાંધીએ એવો ઉદ્ગાર બહાર કહાડયો હતો કે આખા હિંદુસ્તાનના નેતાઓ સાથે એમના ગ્રહ મળતા નથી. આ પ્રકારના ઉદ્ગારોનો મર્મ એટલોજ જણાય છે કે શ્રીયુત ગાંધી દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદી પ્રજાના અગ્રણી હતા, અને પ્રજાકીય લડતોજ તેઓ અત્યાર સુધી લડતા આવ્યા છે. લોકોના સુખદુખો સમજના અને તેમા ભાગ લેવો, એટલુંજ નહિ પરંતુ લોકોમાંના એક કહેવરાવવું એ શ્રીયુત ગાંધીનો જીવનમંત્ર છે. ત્યારે હિંદુસ્તાનના બીજા અગ્રેસરો જો કે દેશને માટે ઉદાર લાગણીઓ ધરાવતા હશે અને જો કે તેઓ દેશહિતની હીલચાલોમાં પોતાથી બનતો ભાગ લે છે, તો પણ લોકોના થઇને લોકોને મદદરૂપ થવાનો માર્ગ હજુ ઘણા થોડાઓએ સ્વીકાર્યો છે એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી.

આવી પરિસ્થિતિમાં હિંદી નેતાઓ અને સમસ્ત હિંદી પ્રજા વચ્ચે કેવા પ્રકારનો સંબંધ હોવો જોઇએ એ મહાન અને ગંભીર પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે: એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે આપણા દેશના કેળવાયેલા અગ્રણી ગણાંતા થોડા પુરૂષો આખી હિંદી સમાજની રગ સમજીને

અને તેઓના જીવનમાં સંપૂર્ણ રસ લઇને જે કાર્ય સિદ્ધ કરી શકશે તે અન્યથા કરી શકશે નહિ. શ્રીયુત ગાંધીની દક્ષિણ આફ્રિકામાં આટલી બધી ફતેહ થઇ, અને ત્યાંના નિરાશાજનક અને ત્રાસદાયક વાતાવરણમાં અભણ અને નિરાધાર હિંદીઓ પોતાનું પાણી બતાવી શક્યા તેનું મૂળ કારણ એજ કે શ્રીયુત ગાંધી જેવા નાયકે હિંદી ફેરીઆ, હિંદી દુકાનદારો અને હિંદી મજુરોમાં ભળી જઇને, તેઓનો વિશ્વાસ મેળવીને, તેઓનાં હૃદય પોતાને હાથ કરીને, પોતાની લડત આગળ ચલાવી હતી. જો હિંદના લોકનાયકો હિંદી પ્રજાની લાગણીઓ ઉપર પૂરતો કાબુ મેળવે તો અત્યારે દેશહિતના જે કાર્યો થાય છે તેથી દશગણાં વધારે અને દશગણી વિશેષ સફળતાથી તે કાર્યો સિદ્ધ થઈ શકે. દૃષ્ટાંત તરીકે, મુંબઇમાં કૂવા પૂરાવવાની સામે મુંબઇની આખી વસ્તીની લાગણી ઉશ્કેરાણી હતી, તે તરફ મુંબઇના જે અગ્રેસરોએ દિલસોજી બતાવી હતી તેથી તેઓ ઉપર લોકોનો વિશ્વાસ કેટલો બધો મજબૂત થયો છે તે જાણીતી વાત છે. અને જેઓએ લોકોની જરૂરિયાતો તરફ બિલકુલ બેદરકારી બતાવી હતી તેઓ લોકોની દિલસોજી કેટલી ખોઇ બેઠા છે એટલુંજ નહિ પરંતુ આવતી મ્યુનીસીપાલ ચુંટણીમાં તેઓ કેટલા બધા લોકોની મદદ ખોઇ બેસવાના છે તે કોઇથી અજાણ્યું નથી.

પરંતુ, અફસોસની વાત છે કે હજુસુધી લોકનાયકોએ લોકોની હાજતો સમજવાને અને લોકોની લાગણી જીતી લેવાને જોઇએ તેવા પ્રયત્નો કર્યા નથી. અને તેથીજ શ્રીયુત ગાંધી કહે છે કે હિંદના બીજા અગ્રેસરોને મારી સાથે બને તેમ નથી. કારણ કે શ્રીયુત ગાંધી લોકોમાં વસનારા, લોકોની રીતિએ રહેનારા, લોકોની જરૂરિયાતો પ્રથમ જોનારા અને લોકોની સેવા કરનારાજ છે. ત્યારે બીજા કેટલાક નાયકો અદ્ધર આકાશમાં ઉડે છે. તેઓ દેશના પ્રશ્નોમા રસ નથી લેતા એમ નથી. પરંતુ તે રસ રસ લેવાની ખાતરજ હોય એમ કેટલીકવાર દેખાય છે. અંતરની ઉંડી લાગણીને લીધે તેઓ પ્રવૃત્તિ કરતા નથી. પરંતુ

કેટલાક રાજ્યદ્વારી સિદ્ધાંતો હિંદુસ્થાનમાં અમલમાં મૂકાવા જોઇએ એમ માને છે અને તેટલા માટે તેટલા પુરતા પ્રયત્નો કરે છે. શ્રીયુત ગાંધી એ સિદ્ધાંતો પુસ્તકોમાંથી કે બીજી પ્રજાઓની દેખાદેખીમાંથી ઉપજાવી કાઢવાને બદલે આપણા લોકોની ભીતરમાં પેસીને તેઓનાં દુઃખો અને મુશ્કેલીઓ અનુભવીને આ સિદ્ધાંતો સ્થાપિત કરે છે, અને પછી તે અનુસાર પોતાનું જીવન પોતાના બંધુઓના ચરણમાં અર્પે છે.

તેથી જ્યારે શ્રીયુત ગાંધીની દેશસેવા ખાસ હૃદયના ઉમળકાને લીધે છે ત્યારે બીજાઓની સેવા બુદ્ધિપૂર્વક માનેલી માન્યતાને લીધે છે. આ ઉભય માર્ગો આપણા દેશને તો ઉપયોગી છેજ. કોઇ પણ રસ્તે દેશનું હિત થાય તે ઇષ્ટ છે. પરંતુ આ માર્ગોનાં પરિણામમાં તફાવત પડવા સંભવ છે. જે નાયક લોકોનો થઇને લોકોની સેવા બજાવે છે તે હમેશને માટે લોકોના દિલનો માલેક બને છે, અને તેથી ભવિષ્યમાં પોતાનું ધાર્યું કરી શકે છે. પરંતુ જે અગ્રેસરો લોકોના મુરબ્બીઓ અને મહેરબાનો થઇને તેઓને મદદ કરે છે તેઓ દેશની ઉન્નતિના સર્વ પ્રશ્નોમાં લોકો સાથે જોઇએ તેવો સહકાર કરી શકતા નથી. અને આખી પ્રજા સાથે સહકાર ન થવો એટલું શું? એટલે એક પ્રકારનો અસહ્ય પક્ષાઘાત; એટલે રાષ્ટ્રિય પ્રગતિમાં અતિ દુઃખકર વિઘ્ન; એટલે પ્રજાકીય ભાવનાઓનું સદંતર ચીમળાઈ જવું.

આજકાલ લોકોની મુશ્કેલીઓ અને લોકોની સગવડો તરફ બિલકૂલ ધ્યાન અપાતું નથી તેનું ખરૂં કારણ શું છે? એજ કે દેશના ઘણા અગ્રેસરો જાહેર જીવનને એક પ્રકારની મોજશોખ માની બેઠા છે. રેલવેમા ત્રીજા વર્ગના ઉતારૂઓની હાડમારીઓ કેમ દિવસે દિવસે વધતીજ જાય છે? ગરીબ લોકોના રહેઠાણો શા માટે ગંદા, સડેલાં અંધકારમય અને દુર્ગંધમય જોવામાં આવે છે? મજૂરો અને ગરીબો માટે આરામનાં અને આનંદનાં સાધનો કેમ ક્યાંય જોવામાં નથી

આવતાં ? સર્વત્ર ભૂખમરો અને દર્દો આટલા બધા મોટા પ્રમાણમાં શા માટે જોવામાં આવે છે ? આ સર્વનો ઉત્તર એજ છે કે લોકોની જરૂરીયાતો તરફ અગ્રેસરો બેદરકાર છે. જાહેર જીવન લોકોની સેવા કરતાં મોજશોખ તરીકે, કીર્તિ અર્થે અને માનપાન મેળવવા ખાતર વિશેષ જીવાય છે. લોકોનાં દુઃખો જોઇને જેઓનાં હૃદય કંપી ઉઠે તેવા વીર નરો—શ્રીયુત ગાંધી અને સ્વર્ગસ્થ ગોખલેનાં ભીનાં જીગર-વાળા લોકનાયકો હિંદમા કયાં છે ? લોકો અને લોકનાયકો વચ્ચે આ જાતનો અતિ ગાઢ સંબંધ સ્થાપિત નહિ થાય ત્યાંસુધી હિંદની પ્રજાકીય ઉન્નતિનો સમય દૂર છે. ભપકાબંધ કપડાં અને ભપકાબંધ ભાષણોથી લોકોનું દારિદ્રય ફીટવાનું નથી. પરંતુ મહાબળેશ્વરની ટેકરી ઉપરથી નીચે ઉતરી, મોટરકારમાથી પગ જમીન ઉપર મૂકી, લોકોનો હાથ ઉંચકવાથીજ લોકાની ખરી સેવા થઇ શકશે.

"હિંદુસ્થાન"—અગ્રલેખ,

તા. ૩–૫–૧૫

૯૦

સુલેહની એકજ શરત.

લડાઇની હમેશની ઝપાઝપીમાં આપણે સર્વ એટલા તલ્લીન થઇ ગયા છિએ કે તેના પરિણામ સબંધી વિચાર કરવા જેટલો આવકાશ પણ આપણને રહ્યો નથી. છતાં આ રણસંગ્રામ કંઇક અંતિમ હેતુથી અને કંઇક ચોકસ પરિણામોની ખાતર રચવામા આવેલ છે તે ભૂલી જવાતું નથી. લડાઇ પૂરી થયે આપણે દુશ્મનની સાથે શી શરતો કરવા માગીએ છિએ તે સ્પષ્ટ રીતે બહાર પાડવામા આવ્યું હોય તો દુશ્મન કેટલીક જૂઠી અફવાઓ ફેલાવી રહેલ છે તે પાયા વિનાની થઇ જાય; એટલુંજ નહિ પરંતુ તેથી મિત્ર રાજ્યોના શુભ હેતુઓ વિશેષ પ્રકાશમાં આવે. એ ઉપરાત, મિત્ર રાજ્યોનો અંતિમ હેતુ યથાર્થ રીતે જાહેર કરવામાં આવ્યો હોય તો લડાઇ ક્યાં સુધી લડવાની છે અને તેમાં વિજય મેળવવા માટે મિત્ર રાજ્યોએ કેવા પ્રયત્નો કરવાના છે તે જનસમૂહ વધારે સ્પષ્ટતાથી સમજી શકે. અત્યારે મિત્ર રાજ્યોની શરતો જાહેરમાં મુકવામા નથી આવી તેથી દુશ્મન એવાં જૂઠાણાં ફેલાવી શકે છે કે આ લડાઇનો ઉદ્દેશ જર્મનીને ઉજડ વેરાન કરવાનો છે! કોસક સિપાઈઓ, તુર્કો, ગુર્ખા, અને સીખોના હાથથી જર્મનીનાં શહેરોને જમીનદોસ્ત કરવાનાં છે! જર્મનીને રૂશિયાના હાથમાં મૂકવાનું છે! અને આગાખાનના લશ્કરના કબજામા બૅવેરિયા સોંપી દેવાનું છે! આવા જૂઠાણાં તટસ્થ રાજ્યો તેમજ જર્મનીમાં લડાઇ વિરૂદ્ધના પક્ષ ઉપર અસર કરવાને દુશ્મન ફેલાવે તેમાં આશ્ચર્ય નથી. અને તેથીજ જો મિત્ર રાજ્યો સુલેહ કરતી વખતે શી શરતો ચોકસ કરવા માગે છે તેની રૂપરેખા જાહેરમાં મુકવામા આવી હોય તો એકંદરે તેથી મિત્ર રાજ્યોને ઘણો લાભ છે.

અલબત્ત લડાઇના આરંભમાંજ બ્રિટિશ રાજ્ય તરફથી બહાર પાડવામાં આવ્યું છે કે આ યુદ્ધ પ્રુશિયાનું લશ્કરી બળ નબળું કરી આખી દુનિઆ ઉપર દારૂગોળાનું અને લશ્કરોનું સામ્રાજ્ય દૂર કરવાને માટે લડવામાં આવે છે, પરંતુ, માત્ર પ્રુશિઆમાંથી લશ્કરી રાજ્ય દૂર કરવાનું નથી પણ આખી દુનિઆ ઉપરથી, એ અતિ ઉપયોગી હકીકત સ્મરણમા રાખવાની છે. કારણ કે જર્મનીને છિન્નભિન્ન કરી તેના ભાગલા કરી નાખી તેને પચાવી પાડવાનો મિત્રરાજ્યોનો જરા પણ ઇરાદો નથીજ. જેવી સ્થિતિ બેલ્જિયમની જર્મનીએ કરી છે તેવી સ્થિતિ જ જર્મનીની કરવી શક્ય હોય તો પણ મિત્રરાજ્યો તેમ કરવા જરાયે આતુર નથી, અને જો જર્મનીને આ પ્રમાણે તોડી પાડવાનું નથી તો પછી તેનું લશ્કરી બળ શા રીતે ઓછું કરી શકાય તેમ હતું ? શું એક વખત વાપરી નાંખેલ સિપાઇઓ તેમજ હથિયારો અને દારૂગોળો તે ભવિષ્યમાં ફરીથી તૈયાર કરી શકશે નહિ ? એટલુંજ નહિ પરંતુ આ વખત પરાજય સહન કર્યા પછી જર્મની ભવિષ્યમાં વધારે મોટી તૈયારીઓ કરવા શા માટે નહિ લલચાય ? અને જમીનના થોડા ટુકડા કદાચ આ લડાઇમા આપણે જર્મની પાસેથી ખુંચવી લઇશુ તેથી શું તેની દુષ્ટ પ્રવૃત્તિઓમાં તે કોઇ રીતે નબળું પડશે ? ટૂંકામાં જર્મનીનો આ લડાઇમાં પરાજય કરી તેનું બળ થોડો સમય ઓછું કરી નાખવું તેમાં ખરી કાર્યસિદ્ધિ થવાની નથી. તેથી તો ફરીથી યૂરોપીય રાજ્યો લશ્કરી તૈયારીઓની સરસાસરસીમા ઝૂકાવશે.

તેટલા માટે સુલેહની શરતમાં માત્ર જર્મનીનું લશ્કરી બળ કમતી થાય એટલું બસ નથી. મિત્રરાજ્યોએ આ વખતે તો એવો સિદ્ધાંત સ્થાપિત કરવો જોઇએ કે હવેથી આ લશ્કરી સરસાઇ હમેશને માટે અદૃશ્ય થાય. રાજ્યોનાં પરસ્પર સહાયક મંડળો, ગુપ્ત કોલકરારો, એકદેશીય શરતો, સામસામી સાવચેતીઓ, આ સર્વ વસ્તુઓ વિગ્રહને ઉત્પન્ન કરનાર છે. કારણ કે જેમ આપણે આજે બેલ્જિયમ અને પોલાંડની સ્થિતિથી કંપી ઉઠીએ છિએ, તેમ આવતી કાલે જુદાં

મંડળો રચાયાં હોય અને જર્મનીને બદલે ધારો કે રશીયા અતિ બળવાન થઇ પડે તો તેના હાથથી આસ્ટ્રિયા, ટર્કી કે બીજાં બાલ્કન રાજ્યોની એવી સ્થિતિ ન થાય એમ માનવાને કારણ નથી. તેથી મિ૦ ઍસ્કિવથે એકવાર કહ્યું હતું તેમ એવી કોઇ વ્યવસ્થા થવી જોઇએ કે જેમા જર્મની પણ ભાગ લઈ શકે, અને જેમા જર્મનીને ખાત્રી આપવામા આવે કે ભવિષ્યમા આપણે ફ્રાન્સ કે રૂશિયા કોઇપણ જર્મની વિરૂદ્ધ હીલચાલ કદિ પણ કરવા માંગતા નથી અને તેથી જર્મનીએ પણ પોતાની લશ્કરી સાવચેતીઓ હમેશને માટે બધ રાખવી.

"બૅલન્સ ઑફ પાવર"-સત્તાનું સમતોલપણું સાચવવામાજ યુરોપીય રાજ્યો અનેક ખૂનખાર લડાઇઓ લડયાં છે. એ કહેવાતું સમતોલપણું કદિ રહેવાનું નથી, અને એ કહેવાતા સમતોલપણાના બહાના નીચેજ જંગો મચે છે. માટે આ સમતોલપણાના ભૂતને વિદાયગીરી આપી આખી દુનિઆમા સર્વત્ર હંમેશને માટે શાતિ રહે, અને પ્રજા પોતાની પ્રગતિ કરવાને સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્રતા ભોગવે એ હેતુથીજ રાજ્યો વચ્ચે કોલકરારો થવા જોઇએ. અને એ સુલેહની પ્રથમ અને મુખ્ય શરત હોવી જોઈએ. દરેક પ્રજા પછી તે નહાની હોય કે મોટી, નિર્બળ હોય કે સબળ, ગમે તેવી હોય, તેના હક્કોની સર્વની સાથે સરખી ગણના કરવી, તેના પ્રગતિના માર્ગમા બહારના રાજ્યોએ કોઇપણ પ્રકારનું વિઘ્ન ન નાંખવું, અને તેના ઉપર કોઇપણ જાતની દબામણી ન કરવી, એ રાજ્યસૂત્ર સર્વ રાજ્યોએ સ્વીકારવું જોઇએ. એક રાજયના બીજા રાજ્યે મિત્ર કહેવરાવવું, અને ત્રીજાના પ્રતિસ્પર્ધિ તરીકે ઓળખાવવું, એ જાતની રાજ્યદ્વારી ખટપટોથી યૂરોપની કે આખા જગતની શાતિ કદિ પણ જળવાવાની નથી, એ જાતના મિત્રાચારીઓ એ મિત્રતાના બહારના રાજ્યોને બહુ હાનિકારક થઇ પડે છે. તેથી પરિણામે બે બે ત્રણ ત્રણ રાજ્યોની ટોળીઓ બંધાઇ જાય છે.

અને આખરે માંહોમાંહે ચકમક થયા વિના રહેતી નથી. આખા એશિયા ખંડની પ્રગતિ આટલી બધી અટકી પડી છે, અને એશિયાને રાજ્યદ્વારી બાબતમાં અત્યાર સુધી આટલું બધું સહન કરવું પડ્યું છે તેનું મૂળ કારણ આ પ્રકારના યૂરોપીય રાજ્યદ્વારી મિત્રાચારીઓ છે. તેથી આવી મિત્રાચારીઓ જે ખરી રીતે પરસ્પર દુસ્મનોની ટોળીઓનો પાઠ છેવટે ભજવે છે તેનો અંત લઇ આવવો જોઇએ; અને એક મહાન્ રાજ્યમંડળ સ્થાપવું જોઇએ કે જેની અંદર આખી દુનિઆનાં સર્વ ન્હાના મોટા રાજ્યો અને દેશો, કાળા લોકો અને ગોરા લોકો, યૂરોપીય, એશિયન, અમેરિકન અને આફ્રિકન, સર્વનો સમાવેશ થવો જોઇએ. આ મહામંડળના ચોકસ સિદ્ધાંતો અને નિયમો પ્રમાણે દુનિઆની રાજ્યદ્વારી વ્યવસ્થા રચાવી જોઇએ.'

આ દિશામાં જો આ લડાઇનું પરિણામ નહિ આવે, તો ભવિષ્ય ઓછું જોખમકારક નથી. કારણ કે ધારો કે જર્મનીનો પરાજય થયો, રશિયાને બાલ્કન રાજ્યો ઉપર સત્તા મળી, ડાર્ડેનેલ્સ રશિયાના હાથમાં ગયું, કેટલાક જર્મન પ્રાંતો પણ રશિયાને મળ્યા, અને એ ઉપરાંત જર્મનીને મ્હાત કરવાનો ગર્વ પણ રશિયાએ મેળવ્યો, આ સ્થિતિની અસર ૨૦ કે ૩૦ કે ૪૦ વર્ષ પછી રશિઆ ઉપર શી થશે? જો છેલ્લા ૪૦ વર્ષમા એક ફત્તેહથી જર્મની આટલું ઉન્માદી થઇ ગયું છે તો શું રશિયા એટલું બધું સાત્ત્વિક અને તત્ત્વદર્શી છે કે તેના ઉપર કાંઇ પણ અસર નહિ થાય? જર્મનીને જમીનદોસ્ત કરવાથી દુનિઆની પીડા મટતી નથી એક પીડા દૂર થાય છે તો બીજી ઉભી જ છે. અને પછી શું ફરીથી સત્તાનું સમતોલપણું જાળવવા દુનિઆ ઉપર લડાઇની આફત ઉતારવી? લશ્કરી સત્તાનો હમેશને માટે નાશ કરવો હોય તો જર્મનીનો નાશ બસ નથી. પરંતુ જર્મનીને મ્હાત કરીને જર્મનીને એવી માનસિક સ્થિતિમા મૂકી દેવું કે તે હમેશને માટે તેના લશ્કરી પ્રવૃત્તિઓ બંધ કરે. અને તેના સાથે દુનિઆની બીજી મોટી પ્રજાઓ પણ લશ્કરી સરસાઇની પૂર્ણાહુતિ અને જરૂર લાગે તો હોળી

કરે, કે જેથી દુનિઆ ઉપરં સર્વત્ર શાંતિ વ્યાપી રહે,——આ પરમ ઉદ્દેશથી આ જંગ લડાય છે. અને સુલેહ વખતે આ ઉદ્દેશ સિદ્ધ થાય એવી શરતોજ ચોક્કસ થાય તે માટે આજથી આખી દુનિઆની પ્રજાઓએ સાવચેત રહેવાનું છે.

હિંદુસ્તાન

અગ્રલેખ, તા. ૫-૫-૧૪ ગુજરાતી

૯૧

લડાઈ અને સમાજશાસ્ત્ર.

આ લડાઇએ ઘણી માન્યતાઓને ફેરવી નાખી છે, ઘણા સિદ્ધાંતોને ફેરવી નાંખ્યા છે, અને કદાચ કોઈ શાસ્ત્રને ફેરવી નાખે તો આશ્ચર્ય નથી. આ લડાઇથી માત્ર રાજ્યદ્વારી વિચારોનુંજ પરિવર્તન થશે એમ સમજવાનું નથી. પરંતુ આખા સમાજશાસ્ત્રના કેટલાક સિદ્ધાંતો હવે ફરીથી વિચારવા પડશે. પ્રથમ તો Survival of the fittest (સૌથી લાયક માણસની હયાતી)નો સિદ્ધાંત પુનઃ તપાસવો પડશે. કારણ કે આ રણસંગ્રામમાંથી સૌથી લાયક માણસોજ મોખરે છે, અને પાછળ નબળા કો, વૃદ્ધો, સ્ત્રીઓ અને માંદાં માણસોજ રહે છે. સૌથી બહાદુર, સૌથી કર્તવ્યનિષ્ઠ, સૌથી તન્દુરસ્ત, સૌથી મજબૂત, સૌથી લડાયક અને સૌથી જુવાન પુરૂષો રણભૂમિ ઉપર પોતાના જીવને જોખમે ઉતરે છે, અને તેમનો ઉત્તમ ભાગ પોતાના પ્રાણનું બલિદાન આપે છે. સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી આપણાં લશ્કરો તૈયાર કરવાની પદ્ધતિ જેમ બને તેમ ભવિષ્યની પ્રજા નિર્બલ અને સત્ત્વહીન રહે એવી રીતે યોજાયેલી છે કારણ કે લશ્કરમા સૌથી ઉત્તમ બાંધાવાળા અને ૧૮ થી ૪૫ વર્ષના વયવાળાને જ દાખલ કરવામાં આવે છે અને જેઓમા સ્વદેશાભિમાનની લાગણી સારી રીતે જાગૃત હોય છે તેઓજ આગળ આવે છે. આથી કરીને લશ્કરમાં દાખલ થનારા પુરૂષો સામાન્ય રીતે આખી પ્રજાની સર્વોત્તમ વ્યક્તિઓ હોય છે. બ્રિટન પોતાના ઉત્તમ પુત્રો રણસંગ્રામ તરફ મોકલે છે એ અભિમાન લેવા લાયક હકીકત સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી આપણને નિરાશ બનાવે છે. કારણ કે દેશનાં આ મહાન રત્નો પોતાના અકાળ અદૃશ્ય થવાથી બ્રિટનને સ્વતંત્રતા અને માન આપી જશે તે ખરૂં

છે, પરંતુ તે સાથે તેઓ બ્રિટનની ભવિષ્યની પ્રજાને ચારિત્ર્યમા, તેમજ શારીરિક અને માનસિક શક્તિમા વધારે ગરીબ અને નિર્બળ મૂકતા જશે.

જ્યારે હજારો કુંવારા જુવાન સિપાઈઓ યુદ્ધમા પોતાના પ્રાણનો ભોગ આપે છે ત્યારે એનો અર્થ એજ થાય છે કે આ ઉત્તમ માણસોના મરણથી ભવિષ્યની પ્રજાનો શારીરિક અને માનસિક વારસો તેટલે દરજ્જે ઓછી કિમ્મતનો થતો જાય છે. અલબત્ત, જ્યા સૂધી નહાની લડાઈઓ લડાતી હતી ત્યાંસુધી આ પ્રશ્ન એટલી બધી તીવ્ર રીતે લોકોની નજર આગળ આવતો નહોતો. કારણ કે ઘેર રહેનારા અને લડનારા પુરૂષોની સંખ્યા વચ્ચે ઘણો મોટો તફાવત હોય, અને યુદ્ધભૂમિ જનારાઓ પ્રમાણમા બહુ થોડા હોય તો ભવિષ્યની પ્રજા ઉપર એકદમ ગંભીર અસર થવા પામતી નથી. પરંતુ આ મોટા જંગમા તો રણભૂમિ ઉપર ઉતરનારાઓની સંખ્યા લગભગ ઘેર બેસનારાઓ જેટલી જ થવા જાય છે, અને તેથી આ પ્રશ્ન અતિ ગંભીર સ્વરૂપ પકડે છે. દાખલા તરીકે, એવો અડસટ્ટો થયો છે, કે બ્રિટનમાં ૧૮ થી ૪૫ વર્ષની વયના પુરૂષો ૬૨,૫૦,૦૦૦ એટલે કે આખી વસ્તીના ૧૩.૮ ટકા છે. હવે એમ કહેવાય છે કે જરૂર જણાશે તો લગભગ ૩૦ લાખ માણસોનુ લશ્કર બ્રિટન તૈયાર કરશે: એટલે કે ૧૮ થી ૪૫ વર્ષની વયનો દરેક બીજો માણસ યુદ્ધમા ઉતરશે. આ સંખ્યામાથી દરેક બીજો માણસ આંખ મીંચીને ચુંટવામા આવે તો પણ અતિ ભયંકર સંખ્યામાં ઉત્તમ માણસોની ખોટ સહન કરવી પડે. તો પછી ખાસ ચુંટીને આટલાઓમાથી પણ ઉત્તમ માણસોને લશ્કરમાં દાખલ કરવામાં આવે તો પછી પ્રજાના સર્વોત્તમ તત્ત્વનો નાશ થાય તેમા નવાઈ શી?

અને જેમ આ નિયમ બ્રિટનને લાગુ પડે છે તેમ આ જંગમાં ભાગ લેનારી સર્વ પ્રજાને તે લાગુ પડે છે. રશિયન, ફ્રેંચ, જર્મન, આદિ પ્રજાઓને પણ આ યુદ્ધમા પોતાના ઉત્તમ માણસોની અતિ

મહાન સંખ્યાનો ભોગ દેવો પડે છે અને પડશે. આથી કરીને લડાઈ એ મનુષ્ય જાતિના વિકાસક્રમને અટકાવનારી અને ઉત્તમ પુરૂષોને ચુંટી લઇને તેઓના નાશ કરનારી થઈ પડે છે. જીવનસંગ્રામમાં પોતાની શારીરિક, માનસિક અને આત્મિક શક્તિને લીધે જેઓ સૌથી લાયક છે તેઓના રણસંગ્રામમા પ્રથમ બલિદાન અપાય છે, અને જેઓ અનેક અશક્તિઓને લીધે જીવનસંગ્રામમાં સૌથી ઓછાં લાયક છે તેઓનું પ્રમાણ વધારી આપવામાં આ યુદ્ધ અનુકૂળતા કરી આપે છે. આ અતિ અનિષ્ટ અને ગંભીર પરિણામ તરફ હાલ તો લડાઈમાં ઉતરેલી કોઇપણ પ્રજાનું ધ્યાન ખેંચાય તેમ નથી. પરંતુ ભવિષ્યમા આ મહા પ્રશ્નનો સર્વ પ્રજાઓ વિચાર કરવા દોરાય અને તેથી આવી જાદવાસ્થળીઓનો હમેશને માટે અંત લાવવા લલચાય તો પણ આ લડાઈનું એક અતિ શુભ પરિણામ આવ્યું ગણાશે. તે ઉપરાત મનુષ્ય જાતિની કિમ્મતમા કંઈક ફેરફાર થઇને હાલની શોચનીય સમાજવ્યવસ્થા બદલવામા આવે તો લડાઇમાથી આખા જનસમૂહે મોટો લાભ મેળવ્યો લેખાશે.

કુંવારાપણાને આખા યૂરોપમા જે ઉત્તેજન આપવામાં આવે છે તેથી યૂરોપની પ્રજામા જન્મપ્રમાણ ઘણું ઓછું થતું જાય છે. ત્યાંનાં ઉત્તમ માણસો કુંવારા રહી ભવિષ્યની પ્રજાનો વારસો ઘણો નિર્માલ્ય કરી નાખે છે. દેશને માટે રણભૂમિ ઉપર મરવું તે અલબત્ત સ્વદેશાભિમાન છે, પરંતુ દેશને માટે ઉત્તમ બાળકોનો વારસો મૂકવો તે ઓછું સ્વદેશાભિમાન નથી. લડાઈમા જે ભયંકર સંહાર થાય છે તે ઉપર હજુ જોઇએ તેવો ગંભીર વિચાર કરવામા આવતો નથી. પરંતુ જ્યારે લડાઈ પૂરી થશે ત્યારે ઉત્તમ માણસોની ખોટની ગણત્રી થશે, અને તે વખતે બીજો સામાજિક વ્યય શી રીતે અટકાવવો તે અતિ ગંભીર પ્રશ્ન થઇ પડશે. સમસ્ત પ્રજાને નિઃસત્ત્વ અને નિર્બળ બનાવનારા અનેક કારણોને કેમ નિર્મૂલ કરવા તે એક વિચારણીય બાબત થશે. ક્ષય, દારૂ, ભૂખમરો, આદિ અનેક અટકાવી શકાય તેવા

સંજોગોથી પ્રજાના કેટલાક ઉત્તમ માણસો લાખોની સંખ્યામા મરણ-શરણ થાય છે એ હકીકતની નોંધ તે સમયે ખાસ લેવાશે. હાલ લડાઇમાં જે અઢળક પૈસાની હોળી થાય છે તે પૈસાનો નહાનો ભાગ સુલેહના સમયમાં લોકોની સ્થિતિ સુધારવામા વપરાયો હોય તો અત્યારે દુનિઆમાંથી ગરીબી, દુઃખ, દર્દ અને મરણ કેટલાં બધા ઓછા થઇ ગયા હોય! શાતિના સમયમા કોઈ પણ પાર્લામેંટમા ૧ કરોડ કે ૫૦ લાખ પૌંડ પ્રજાના હિત માટે વાપરવાની દરખાસ્ત આવી હોય તો આખી પાર્લામેંટ ખળભળી ઉઠે. આજે અબજો પૌંડ લડાઇ અર્થે વાપરવાના ઠરાવો એક અવાજે સ્વીકારવામાં આવે છે. જર્મન નૌકા-બળને પહોંચી વળવાને જ્યારે બ્રિટિશ નૌકાબળને વધારવાની દરખાસ્તો મૂકાવી ત્યારે શાતિના ચાહકો કહેતા કે ૨૦ લાખ પૌંડ એક ડ્રેડ-નૉટમા તમે ખર્ચો છો, પરંતુ ૨૩ લાખ પૌંડમાં તો ૧૦ હજાર સુંદર મકાનો ગરીબોને માટે પૂરા પાડી શકાય. પરંતુ હવે થોડા સમ-યમા આ લડાઇમા બ્રિટનને હંમેશાં ૧૦ લાખ પૌંડનો ખર્ચ થશે એ સંભવિત છે, અને તેથી લડાઇમા જે ખર્ચ હમેશા થશે તે ખર્ચથી દરરોજ ૧૦ હજાર સુંદર ઝુપડાઓ બ્રિટનમા ઉભા થઇ શકે.

પરંતુ આકસ્મિક આફતો તરફ લોકોનું ધ્યાન જેટલું ખેંચાય છે તેટલુ હમેશની આફતો તરફ ખેંચાતું નથી. લડાઇના પ્રથમ છ મ-હિનામા બ્રિટને બહુ તો ૧૦ હજાર માણસો ખોયાં હશે, પરંતુ તેટ-લાજ અરસામા સમાજની ગેરવ્યવસ્થાને લીધે ગરીબીથી ઉદ્ભવતાં અને અટકાવી શકાય તેવાં કારણોને લીધે બ્રિટનમા લગભગ ૧ લાખ માણસો મરણશરણ થયાં તેની નોંધ કોણ લે છે? આપણી કલ્પના-શક્તિ કાંઈ પણ શોરબકોર વિના જાગૃત થતી નથી તે ઓછું શોચ-નીય છે? લડાઈની આફતો આકસ્મિક છે, પરંતુ સુલેહના સમયની આફતો નિરંતર છે, છતા આકસ્મિક આફતો દૂર કરવા આપણે મહા ભારત મહેનત ઉઠાવીએ છીએ, અને હમેશની આફતો હાથ જોડીને સહન કરીએ છિએ. લડાઇમાં આપણી તૈયારીઓની ખામી માટે ગમે

તે કહેવામાં આવે પરંતુ સુલેહના જીવન માટે જે તૈયારી આપણે રાખીએ છિએ તેથી હજાર ગણી વધારે સારી તૈયારી આપણે લડાઈ માટે રાખી છે અને રાખીએ છિએ.

અત્યારે આટલો વ્યય કર્યા પછી પણ સામાજિક જીવન ઉપર લડાઇની શી અસર થશે? લડાઈમા અઢળક ધન વાપરવા કરતાં લોકોની ઉન્નતિ અર્થે તે વાપરવાને શું રાજ્યનેતાઓ દોરાશે? નહિજ. તે સમયે એવી દલીલ કરવામા આવશે કે રાજ્યને ખર્ચ ઘણો થઈ ગયો છે તેથી હાલ થોડાં વર્ષ સામાજિક સુધારાઓ મુલતવી રાખવા પડશે! આગળ સામાજિક પ્રગતિ માટે જેટલો ખર્ચ થતો હતો તેટલો પણ કદાચ હવે કરવામાં ન આવે તો આશ્ચર્ય નથી. અને આ સ્થિતિ માત્ર બ્રિટનમાંજ ઉપસ્થિત થશે એમ માનવાને કારણ નથી. આ મહાન લડાઇમા ભાગ લેનાર દરેક રાજ્યની સામાજિક પ્રગતિમા આ પ્રમાણે મોટાં વિઘ્નો નડશે એ વિશેષ સંભવિત છે. રાજ્યદ્વારી દૃષ્ટિથી કદાચ કોઈ કોઈ રાજ્યને ફાયદો થશે, અને આપણે ઇચ્છીએ છિએ કે ભવિષ્યમાં સર્વ મોટાં રાજ્યોની રાજ્યનીતિ નીતિના તત્ત્વ ઉપર અવલંબિત રહે. પરંતુ સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી બે મોટા અનર્થો ઉભા થશે તે નિઃશંક છે. એક તો એ કે લાખો ઉત્તમ પુરૂષોનો નાશ થયો હશે અને તેથી ભવિષ્યની પ્રજાનો માનુષિક વારસો અતિ નબળો રહેશે. અને બીજો અનર્થ એ કે સામાજિક પ્રગતિનાં મહાન કાર્યો વધારે ત્વરિત રીતે પૂર્ણ કરવાની આવશ્યકતા વધવા છતાં તે કાર્યો હાથ ધરવામા દરેક રાજ્ય અચકાશે અને તેથી સામાજિક સુધારો વર્ષો સુધી બારંબે પડશે.

નવા ઉદ્યોગો ખીલવવા માટે, ગરીબોને સારાં મકાનો અને પૂરતું પોષણ આપવા માટે, સડેલાં અને ગંદા રહેઠાણોનો અંત લાવવા માટે, દરેક ઘરમાં સુધરેલા જમાનાની સર્વ સગવડો પૂરી પાડવા માટે, અને દરેક શહેરી કે ગામડિયાને સુધરેલી જીંદગી ગાળવાનાં સાધનો આપવા અર્થે આર્થિક અને સામાજિક વ્યવસ્થામાં યોગ્ય ફેરફારો

કરવાને માટે, જે ધન, જે શક્તિ અને જે સાધનો જોઇએ તે સર્વ આ ખૂનખાર લડાઇમાં વપરાઇ ગયેલાં હોવાથી એ સર્વ ઉપયોગી કાર્યો લાંબા સમય સૂધી સિદ્ધ થઇ શકશે નહિ. તેથી લડાઇને લીધે જે સાક્ષાત્ મહાન હાનિ થશે તે ઉપરાંત આ પરોક્ષ હાન ઓછી ભયંકર નથી.

હિન્દુસ્થાન,

તા. ૧૫-૫-૧૫ શનવાર.

૯૨

રાષ્ટ્રીય ભાવના અને લડાઈ.

રાષ્ટ્રીય ભાવનાનાં બે પ્રકારનાં પરિણામ આવતાં આપણે જોઈએ છિએ. એક બાજુ નહાનાં અથવા નિર્બળ રાજ્યો પોતાની સ્વતંત્રતા સાચવવાને આ ભાવનાથી તૈયાર થાય છે, ત્યાં બીજી બાજુથી મોટાં જોરાવર રાજ્યો બીજાં રાજ્યોને ગુલામગીરીની ધુંસરીમાં નાંખવાને પ્રયત્ન કરે છે. જે દેશમાં રાષ્ટ્રીય ભાવનાની શરૂઆત થાય છે ત્યાં પ્રથમ તો સ્વતંત્રતા માટે જાગૃતિ થાય છે. અને ન્યાય તથા સત્ય માટે મંથન કરવામાં આવે છે. ત્યાં કોઈપણ રાજ્યને ઉપરી કરતા સમોવડું વિશેષ પસંદ કરવામાં આવે છે, પરંતુ જેમ જેમ બીજાં જોરાવર રાજ્યોનું એક રાજ્ય સમોવડું થવા શક્તિમાન થાય છે તેમ તેમ તેઓનું સમોવડું કાયમ રહેવાને બદલે તેઓનું અથવા બીજાઓનું ઉપરી થવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા તેનામાં શરૂ થાય છે અને તેને લીધેજ લડાઈ, મારામારી, અને ગુલામીનો યુગ શરૂ થાય છે. અલબત, રાજ્યદ્વારી સ્વતંત્રતા માટે શરૂઆતમાં રાષ્ટ્રીય ભાવના બહુજ જરૂરની છે. પરંતુ એ ભાવના વધારે પડતી આગળ લઈ જવામાં આવે અને પોતાના દેશ માટે પ્રેમની સાથે બીજાઓના દેશ માટે દ્વેષ અને તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય તો તેનું પરિણામ જાદવાસ્થળીમાંજ આવે તે નિઃશંક છે.

યુરોપમાં આ પ્રકારની રાષ્ટ્રીય ભાવના ઉત્પન્ન થવાથીજ ત્યાંનાં રાજ્યોની સ્વતંત્રતાનો આટલો વિકાસ થયો છે, પરંતુ તેની સાથે એ રાષ્ટ્રીયતાની હદ બહાર પૂજા કરવાથીજ સને ૧૮૧૫ થી માંડીને અત્યાર સુધી યુરોપ લડાઈ અને મારામારીની ખુવારીમાંથી મુક્ત થયું નથી. સને ૧૭૯૩માં ફ્રેંચ પ્રજાએ રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો ઝુંડો ફરકાવ્યો ત્યારથી યુરોપની જૂદી જૂદી પ્રજા એક પછી એક પોતાના રાષ્ટ્રીય

હક્કો અને પોતાની રાષ્ટ્રીય મહેચ્છાઓ માટે યુદ્ધમાં ઉતરવા માંડી. ૧૯ મા સૈકામા આ રાષ્ટ્રીય ભાવનાના પરિણામે બે મોટાં રાજ્યોની સ્વતંત્રતા બહાર આવી, અને તે રાજ્યો જર્મની અને ઇટલી. એજ સૈકામાં મગ્યાર પ્રજાએ સ્વતંત્ર પ્રજાઓની સમોવડી તરીકે પોતાનો દાવો ફતેહમંદીથી કબૂલ કરાવ્યો. ગ્રીસની સ્વતંત્રતા, પોલાંડની નિષ્ફળતા અને આયરલૅન્ડની અર્ધી ફત્તેહ પણ આ સૈકામાંજ થઇ. ૧૯ મા સૈકાના છેલ્લાં વર્ષોમા તેમજ આ સૈકાની શરૂઆતમા સ્લાવ પ્રજાઓ જાહેરમાં આવી, અને આ સ્લાવ પ્રજાઓની રાષ્ટ્રીય ભાવના વધારે તીવ્ર થવાથીજ યૂરોપમા હાલ થોડા સમય થયાં ઝગડાઓ પાગ શરૂ છે. તેમજ આ ભયંકર યુદ્ધ પણ એ પ્રજાઓની રાષ્ટ્રીય ભાવનાનેજ આભારી છે એમ કહીએ, તો ખોટું નથી. અલબત, તેની સાથે જર્મની અને ઑસ્ટ્રીયાની રાષ્ટ્રીયતા હદ ઓળંગી ગઇ છે એ વાત આ લડાઇનું મુખ્ય કારણ છે એ તો દીવાજેવું સ્પષ્ટ છે.

હાલની રાષ્ટ્રીયતા માત્ર દેશસ્થ નથી પરંતુ રાજકીય છે. ગ્રેટબ્રિટનમા જો કે અનેક પ્રજાઓ આવેલી છે છતાં સ્કૉટ, વેલ્સ અને ઇંગ્લીશ લોકોમાં એકજ પ્રકારની રાષ્ટ્રીય ભાવના છે, અને તે રાજ્યને અવલંબીને છે તેમાં શક નથી. આયરલૅંડને સ્વરાજ્ય અપાયા પછી આઇરીશ લોકોની રાષ્ટ્રીયતા પણ બ્રિટનની બીજી પ્રજાઓની ભાવના સાથે મળી જશે એમ આશા રાખવાને કારણો છે. ફ્રાન્સ પણ ઘણા વખત થયા એકજ રાષ્ટ્રીય ભાવનાથી રંગાયેલું છે. જો કે જર્મનીના ક્રૂર હાથથી ફ્રાન્સનું એક અંગ બલાત્કારે છુટું પાડવામાં આવ્યુ છે તે ભૂલી જવાનુ નથી. જર્મનીમાં પોલ લોકો, ડેન લોકો અને આલ્સેસ લૉરેનના ફ્રેન્ચ લોકોનો સમાવેશ થાય છે. પરંતુ મોટે ભાગે ત્યાં જર્મન રાષ્ટ્રીયતા બહુ મજબૂત અને ઘણીવાર હદ બહાર જોવામા આવે છે. ઇટલીમાં સર્વ ઇટાલીયનોજ છે, જોકે કેટલાક ઇટાલીયનોને ઑસ્ટ્રિયા પચાવી પડયું છે. ઑસ્ટ્રિયા હંગરીમાં અનેક પ્રજાઓનો શંભુમેળો છે તેથી ત્યા રાષ્ટ્રીય ભાવના એક બનતી જાય છે.

આ સ્વદેશાભિમાન અને આ રાષ્ટ્રીયતાથી જગતમાં સ્વતંત્રતા અને પ્રજાકીય ભાવનાનું સંચારણ ચોમેર થયું છે તે સંતોષની વાત છે. પરંતુ તેની સાથે દુનિઆમા અશાંતિ વધવા માંડી છે તે પણ ચોક્કસ છે. માંચેસ્ટરના મહાન અર્થશાસ્ત્રીઓ કૉબ્ડેન અને બ્રાઇટ તથા આ જમાનાના શાન્તિપ્રિય મિ૦ નૉર્મન એન્જેલનો સિદ્ધાંત એવો છે કે સુલેહ અને સંપથીજ સર્વ પ્રજાઓની આર્થિક અને રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિ છે, તથાપિ યુરોપની ઉન્મત્ત રાષ્ટ્રીય ભાવનાએ આ સિદ્ધાંતને દારઆમાં ફેંકી દીધો છે. હવે તો પોતાના રાજ્યને કેમ વિસ્તારવું, પોતાની જાહોજલાલી બીજાના ભોગે કેમ વધારવી, અને બીજાં રાજ્યોને પોતાના ઉપયોગમાં શી રીતે લેવાં, એ જાતની સ્વાર્થી વાસનાનું રૂપ યૂરોપીય રાષ્ટ્રીયતાએ લીધું છે. એ વાસનાને એકદમ તૃપ્ત કરવાને અત્યારે જર્મની બહાર આવ્યું છે. મિત્ર રાજ્યો જર્મનીની ઇચ્છાઓ બર આવવા નહિ દે તે ચોક્કસ છે. પરંતુ આ મારામારીથી દુનિયાએ આશ્ચર્ય પામવાનું કારણ નથી. કારણ કે રાષ્ટ્રીયતાના ઉન્માદે આખા યુરોપને ઘણા વર્ષ થયા ઘેલું બનાવી દીધું હતું. બળવાન રાજ્યો સિવાય બીજાં રાજ્યોને, રે! સમસ્ત આફ્રિકા અને એશિઆને સર્વોપરિ યૂરોપના ખોરાક તરીકેજ લેખવામાં આવતાં હતાં! કોણે કોનો કેટલો ટુકડો ખાઇ જવો એ તકરારમાં યુરોપ ઘણા સમય થયાં મશગૂલ હતું. તેથી છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષ થયા ભયંકર યુદ્ધની સામગ્રી યૂરોપમાં આપોઆપ તૈયાર થતી હતી, અને એ દારૂ ભડકો થવાને માટે તણખાનીજ રાહ જોતો હતો, જે તણખો સને ૧૯૧૪મા મળી આવ્યો. પરતુ હવે આખી દુનીયાની આશા છે કે મિત્ર રાજ્યો ઉન્માદી રાષ્ટ્રીયતાની દેવી જર્મનીનો સંહાર કરશે, અને ભવિષ્યમાં હંમેશને માટે દરેક પ્રજાને માત્ર પોતાનો વિકાસ કરવા અર્થે રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો ઉપયોગ કરવાની ફરજ પાડશે.

હિન્દુસ્તાન,

અગ્રલેખ, તા. ૪-૬-૧૫ શુક્રવાર.

૯૩

હિંદની વર્તમાન રાજકીય સ્થિતિ.

સુરતમાં ભાષણ

મુંબાઈની હોમરૂલ લીગ તરફથી ગુજરાતના જુદા જુદા ભાગમાં હાલની રાજદ્વારી સ્થિતિ વિષે, ભાષણમાળાઓ ગોઠવવામાં આવી છે તે સંબંધમાં ગયા રવિવારે મુંબઈથી મિ૦ બી. જી. હોરનીમેન, રા. જમનાદાસ દ્વારકાદાસ, વિભાકર બૅરિસ્ટર, રા. બેંકર વિગેરે સુરત ગયા હતા. રા. રતનશી ધરમસિંહ, મિ. ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા, રા કનૈયાલાલ એમ. મુનશી, રા. મનસુખલાલ એમ. માસ્તર વિગેરે ભરૂચ ગયા હતા. સુરત ખાતે આર્યસમાજ હૉલમાં હાલની વર્તમાન રાજકીય સ્થિતિ વિષે મિ. હૉરનીમૅનના પ્રમુખપણા હેઠળ ભાષણો કરવામાં આવ્યાં હતાં. સભામાં સાતસો ઉપર માણસો હાજર હતા ભારે ઉત્સાહથી કામ ચાલ્યું હતું.

રા. વિભાકરે નીચલું ભાષણ કર્યું હતું:—

જ્યારથી ફ્રાન્સની રણભૂમિ તરફ હિંદી લશ્કર રવાના થવા માંડયું ત્યારથી હિંદનું રાજકીય વાતાવરણ દિન પ્રતિદિન આશાજનક થતું જતું હતું. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના એક સરખા ભાગીદાર તરીકે હવે હિંદની ગણત્રી બહુ ત્વરાથી થશે એમ સર્વત્ર વાતો ચાલી રહી હતી. બ્રિટિશ પ્રધાનો, સંસ્થાનોના અગ્રગણ્ય અમલદારો, ઇંગ્લંડના લોકનાયકો, અને જાહેર છાપાંઓ એક અવાજે હિંદની વફાદારી, સ્વાર્થત્યાગ અને સામ્રાજ્યના ભાગીદાર તરીકે હિંદની લાયકાત માટે પરોક્ષ તેમજ અપરોક્ષ રીતે ગુણગાન ગાઈ રહ્યા હતા. જે હિંદ પા સૈકાની લડત અને અથાગ પરિશ્રમથી પોતાની મહેચ્છાઓ અને સામ્રાજ્યની સેવા કરવાના અભિલાષો સિદ્ધ કરી શક્યું નહોતું તે આંખના ચમકારામાં સિદ્ધ થવાની અણિ ઉપર આવ્યું. આ અપૂર્વ પગલું ભરવાની

હિમ્મત, દીર્ઘદૃષ્ટિ અને ઉદારતા માટે સર્વ માન લૉર્ડ હાર્ડિંજનેજ ઘટે છે. તેણે હિંદ પર અથાગ વિશ્વાસ મૂક્યો. હિંદે તે વિશ્વાસ દિલોજાનીથી પરિપૂર્ણ કર્યો. વિશ્વાસ પરિપૂર્ણ થયો તેનું એક કારણ લૉર્ડ હાર્ડિંજનું ઉદાર અને ન્યાયશીલ રાજતંત્ર, અને બીજું કારણ હિંદની વફાદારી, અમીરી તથા એકનિષ્ઠા. હવે હિંદ તરફ બ્રિટનનો "દૃષ્ટિકોણ" બદલાયો છે એમ ઠેર ઠેર વાતો થવા માંડી. કર્તવ્યનિષ્ઠ હિંદ પોતાની નિસ્વાર્થતાની અને સામ્રાજ્યસેવાની કદર થતી જોઈ મલકાયું--વધારે ઉત્તેજિત બન્યું—અને તેથી સામ્રાજ્યની ખાતર માણસો તેમજ દોલતનો અપરિમિત ભોગ આપવાને તૈયાર બન્યું.

સામ્રાજ્યના હિતની ખાતર બ્રિટન ચાહે તે હિંદ પાસેથી માગી લે એવી સામ્રાજ્યને કોરે પાને સહી કરી આપનાર પરતંત્ર પ્રજા તરીકે જગતના ઇતિહાસમાં હિંદ સિવાય કોઇ બહાર પડ્યું હોય એમ આપણા જાણવામા નથી. છતાં, હજુ તો રણસંગ્રામ ઉપર તોપોની ગર્જનાઓ શમી નથી, એરોપ્લેનોના સુસવાટા બંધ થયા નથી, અગ્નિની જ્વાળાઓ સમી નથી, બહાદૂર વફાદાર હિંદી સિપાઇઓના ખૂન સૂકાયાં નથી, અને હિંદે આપેલા કરોડો રૂપીઆના સરવાળા પણ મૂકાયા નથી, ત્યાંજ હિંદને કેવો બદલો મળે છે? બદલો? બદલાનું નામ ઉચ્ચારતાં કેટલાક અતિ શાણા, ઠરેલ, ડંડાગાર, લોકોની ભ્રુકુટિ ઉંચી ચઢી જાય છે; તેઓ કહે છે કે. "સામ્રાજ્ય માટે પ્રાણ પાથરો, પણ બદલાની વાત ન કરો!"

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाच न સેવાનાં ફૂલની વળી ઇચ્છા રખાય કે? કેવી સંકુચિત, ક્ષુદ્ર, સ્વાર્થમય સંસારી પાપી દૃષ્ટિ!! આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે આ ડહાપણભરેલું તત્ત્વજ્ઞાન સામ્રાજ્યના ચાલકો, કે બ્રિટિશ પાર્લામેંટના મેમ્બરો કે બ્રિટિશ પ્રજા તરફથી આપણને શિખવવામા નથી આવતું, પરંતુ જેઓ હિંદના નોકરો છે અને હિંદનું લુણ ખાય છે, છતાં જેઓ નથી સામ્રાજ્યના

પ્રતિનિધિઓ કે નથી હિંદના પ્રતિનિધિઓ તેઓ આ સોઘા બ્રહ્મજ્ઞાનની દુકાનદારી કરી રહ્યા છે.

બદલો કહો, ન્યાય કહો, વિવેક કહો, ફરજ કહો, કે ધર્મ કહો—ગમે તે કહો, પરંતુ દરેક બુદ્ધિશાળી માણસ સમજી શકેછે કે માત્ર આકાશના બાચકા ભરવાની ખાતર અથવા તો પોતે મરણ-શરણ થયા બાદ પોતાની કબર ઉપર કીર્તિસ્તંભ રોપવાની ખાતર કોઇ પણ પ્રજા બીજી પ્રજા માટે પોતાનાં લોહી રેડી શકતી નથી આખી પ્રજાનાં સાહસો અને બલિદાનો બિલકુલ નિરર્થક હોઇ શકેજ નહિ. અલબત્ત, હુંકા સ્વાર્થની દષ્ટિ ધિક્કારવા યોગ્ય છે. પરંતુ અંતિમ મોક્ષની અભિલાષા રાખવી એ કાંઇ ક્ષુદ્ર બદલાની આશા રાખ્યા બરાબર નથી. મોક્ષને માટે દરેક વ્યક્તિ અને દરેક પ્રજા તરફડિયાં મારી રહેલ છે. અમે પણ અમારૂં સર્વસ્વ યાહોમ કર્યું તે એટલા માટે કે સામ્રાજ્યના સ્વતંત્ર વાવટા નીચે અમે પણ અમારા મોક્ષનો ન્હાનો સ્વતંત્ર વાવટો આજકાલ ઉડાડી શકીશું. જો અમને આટલો પણ બદલો માગવાનો હક્ક ન હોય, તો સામ્રાજ્યે અમારી પાસેથી આ આત્મભોગની આશા શી મિશાલે રાખી હતી વારૂ? ભારતવર્ષની પ્રજાનાં જાન-માલની આટલા વર્ષ રક્ષા કરવા માટે? કબૂલ. એ રક્ષણના ફૂલની આશા રાખવાનો સામ્રાજ્યને સંપૂર્ણ હક્ક હતો. પરંતુ એવી આશા રાખવી એનું નામજ બદલો અને દુકાનદારી! અને એ સામાજિક દુકાનદારી કોઇ રીતે અધર્મ્ય નથી, પરતુ ધર્મ્ય તેમજ અનિવાર્ય છે એમ બ્રિટનના તેમજ હિંદના અગ્રગણ્ય લોકનાયકો કબૂલ રાખે છે આ કારણસર સામ્રાજ્યની છાયા નીચે પોતાનો મોક્ષ જલદીથી મેળવવાનો હિંદનો હક્ક અપૂર્વ રીતે મજબૂત બન્યો છે.

છતાં આજ અરસામા એક કમનસીબ દિવસે શાન્ત આશાવાદી વરકદાર મદ્રાસને લૉર્ડ પેન્ટલૅન્ડે પોતાના દુંદુભિનાદથી ખળભળાવી મૂક્યું અને ફાડી તોડીને કહ્યું કે "તમારી આશાઓ નિષ્ફળ છે, સ્વરાજ્યનાં તમારાં સ્વપ્નાઓ લાંબા સમય સુધી સ્વપ્નાઓજ રહેવાનાં

છે, તમે હજુ સ્વરાજને લાયક ક્યાં છો ? અણિને વખતે તમે અમને મદદ કરી તેથી તમારી લાયકાતમાં શી રીતે વધારો થયો ?"—આ એક દૃષ્ટિકોણ!

પંજાબમાંથી સર માઈકલ ઓ'ડવાયર પણ એ દિશામાંજ વિચર્યા અને એ નામદારે હિન્દની આશાઓ અને મહેચ્છાઓ ઉપર મીઠું માર્યું ને જણાવ્યું કે "સ્વરાજ માટેની તમારી ચળવળ અમને નાપસંદ છે એટલુંજ નહિ પણ જાહેર સલામતીને નુકસાનકારક છે!" આ બીજો દૃષ્ટિકોણ!

મુંબઈ હિંદનું નાક છે તેથી આ દિશામાં શુભ મંગળાચરણ કરવાનો હક્ક તો લૉર્ડ વિલિંગ્ડનનો હતો, અને તે હક્કનો ઉપયોગ એમણે અચ્છી રીતે કર્યો. મિસીસ બેસંટને પવિત્ર મુંબઈ ઇલાકામાં પ્રવેશ નહિ કરવાનો હુકમ કાઢવાનું અપૂર્વ માન લૉર્ડ વિલિંગ્ડનને જ ઘટે છે. ત્યાર બાદ તો અનેક પ્રાંતોના "નવાબો" તરફથી અનેક પરાક્રમો બજાવવામાં આવ્યાં. છેવટે આ નવાબોને જણાવ્યું કે અધરૂં કામ કરવામાં મઝા નથી. મારવો તો મીર મારવો; ન્હાના અટકાવથી હિંદના ઉછાળા મારતો આશાપ્રવાહ અટકવાનો નથી.—છેવટે ઘણો વિચાર કરીને બહુ સંભાળપૂર્વક—જબરદસ્ત તૈયારી કરીને—લૉર્ડ પેન્ટલૅન્ડે ઉટીથી મદ્રાસ સુધીની મુસાફરી કરવાની તકલીફ ઉઠાવીને બૉમ્બ છોડ્યા, અને હોમરૂલના આત્માને સદ્ગતિ આપી. મિસીસ બેસંટ ગયાં એટલે હોમરૂલ ગયું એમ લૉર્ડ પેન્ટલૅન્ડની ખાત્રી હતી. છતાં એમનું મ્હોડું બંધ રાખવા ઉપરાંત એમના હાથપગ પણ બાંધી દેવાની ભાવચેતી રાખવાનું ગવર્નર સાહેબ ચૂક્યા નહિ, તેથી મિ. ઍરન્ડેઇલ તથા મિ. વાડીઆને પણ નજરકેદ કર્યા.

હિંદના આશાપ્રવાહને અટકાવવાનો આ પ્રયત્ન કેટલો સફળ થયો છે તે હવે સમસ્ત દુનિયા જાણી શકી છે; મિસીસ બેસંટનો દેહ બંદિવાન છે, છતાં તેનો આત્મા મુક્ત છે એ આર્ય તત્ત્વજ્ઞાન

લૉર્ડ પેન્ટલૅન્ડ ક્યાથી સમજી શકે ? જ્યાં છ મહીનાની જહેમતથી હોમ રૂલ લીગના ૩૫૦ મેમ્બર માડમાડ થઇ શકયા હતા, ત્યા આજે દશ દિવસમા એક હજાર મેમ્બરો મળ્યા છે. જ્યા ૫૦ નો આંકડો હતો ત્યાં ૫૦૦ નો થયો છે, જ્યા ૫૦૦ નો હતો ત્યા ૫૦૦૦ નો થયો છે, ને જ્યાં ૫૦૦૦ નો હતો ત્યાં ખુદાની મહેરબાનીથી તા. ૧૬ મી જુન સને ૧૯૧૮ મા પચાસ હજારના થશે. જ્યા હોમરૂલ ૫ ટની અમુક સોમા ગણત્રી થતી હતી, ત્યા લાખોની વૃષ્ટિઓ થવા માંડી છે. જ્યા વિનીત અને ઉદ્દામના ભેદ હતા ત્યા રાષ્ટ્રીયતા અને એકતાના જયઘોષ સભળાઇ રહ્યા છે. જ્યા નિદ્રા હતી. ત્યા જાગૃતિ થઇ છે. જ્યાં દુશ્મનાઇ હતી ત્યા મિત્રતા ઉદ્‌ભવી છે. જ્યા " મ્હારૂં " અને " ત્હારૂં " બોલાતું હતું ત્યા " આપણું " બોલાય છે. ટુંકામા કાશ્મીરથી કન્યા કુમારી પર્યન્ત, અને પેશાવરથી બ્રહ્મદેશ પર્યન્ત, " હોમરૂલ " ' હોમરૂલ " ની ગર્જનાઓ થઇ રહી છે.

દીર્ઘાયુ થાઓ લૉર્ડ, પેન્ટલૅન્ડ અને લૉર્ડ વિલિંગ્ડન ' દીર્ઘાયુ થાઓ, સર માઇકલ ઓડ્વાયર અને મી. હેઇલી ! અને દીર્ઘાયુ થાઓ લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ કે જેઓએ અમારા સોનેરી સ્વપ્નાંઓની ઉષા આડે આવનારા વાદળાઓ આટલી ઝડપથી ખસેડી મૂક્યાં છે !

બસ આ હિંદની વર્તમાન રાજકીય સ્થિતિ. પરંતુ એ સ્થિતિ માત્ર જાણવાથીજ ફલ નથી, એ સ્થિતિનો ઉત્તમ ઉપયોગ કરી લેવો એમાજ આપણી કુશળતા, આપણી સ્વદેશપ્રીતિ, આપણી વફાદારી અને આપણા ચારિત્ર્યની ખરી કસોટી છે. કેટલાક અંગ્રેજ અમલદારો, તેમજ ઍંગ્લોઇંડિયન દોસ્તો આપણી મહત્ત્વાકાંક્ષા સામે આક્ષેપો મૂકે છે તે વિચારવા જેવા છે. તેઓ કહે છે કે સ્વરાજ્ય માટે ચળવળ કરનારા માત્ર મુઠ્ઠીભર કેળવાએલાઓજ છે. અને જો કે એ કેળવાએલાઓ સમસ્ત હિંદની આશાઓના પ્રતિનિધિ છે એ ભૂલી જવાનું નથી, છતા આપણા ટીકાકાર મિત્રોની ટીકાનો ખરો ઉત્તર તો

એ જ છે કે હિંદના ખૂણેખૂણામા જાગૃતિ કરી સ્વરાજ્ય માટે દરેક હિંદીની આંતર ઇચ્છા પ્રકાશમા લાવવી કે જેથી આપણા એંગ્લો-ઇંડિયન મુરબ્બીઓને સંતોષ થાય. એટલુંજ યાદ રાખવાનું છે કે છેવટે હિંદના ભવિષ્યની કુંચી બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ અને બ્રિટિશ પ્રજાના હાથમા છે, અને નહિ કે બ્રિટિશ સલ્તનતના મુસાફર એજંટોના હાથમાં. અને તે સાથે એ પણ સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે બ્રિટિશ પ્રજા સ્વતંત્રતા અને મોક્ષની ઉપાસક છે. બ્રિટન હિંદને સામ્રાજ્યનો મજબૂત, સક્રિય, ચેતનમય અંશ જોવાને ખુશી છે, અને નહિ કે પક્ષાઘાતથી નકામું થઈ ગયેલું હાડ-પિંજર. તેવીજ રીતે આપણે પણ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના માનનીય ભાગીદાર બની હજુ પણ સામ્રાજ્યની અપૂર્વ સેવા કરી સામ્રાજ્યને શોભાવવા માગીએ છીએ. તેટલા માટે કોઈની મગદૂર નથી કે આપણી વફાદારી માટે રજ પણ શંકા બતાવી શકે. આપણે આપણા લોહીથી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના દસ્તાવેજ ઉપર સહી કરી આપી બ્રિટન સાથે લગ્ન કર્યું છે. યૂરોપ અને અમેરિકામા ભલે છૂટાછેડા છૂટથી થતા હોય, પરંતુ હિંદની પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિ તો જીવનમા એકજ લગ્ન સ્વીકારે છે, એટલુંજ નહિ પણ મૃત્યુ બાદ પણ એ લગ્નબંધન પવિત્ર તેમજ અમર માને છે. તેટલા માટે સામ્રાજ્યની સોડમા રહીને આપણે મોક્ષની આશા નહિ કરીએ તો કયારે કરીશું? લગ્ન મોક્ષ માટે છે નહિ કે પરાધીનતા માટે.

તેથી એ મોક્ષ મેળવવાના પ્રયત્નમા કોઈ પણ પ્રકારની ભીતિ રાખવાની નથી. અદેખા પ્યાર કરનારાઓથી નથી છેતરાવાનું કે નથી ડરવાનું. પવિત્ર મોક્ષ એ આપણું જીવનલક્ષ્ય છે, એ આપણું સાધ્ય છે. એ મોક્ષ એનુ નામ જ હોમરૂલ. તેટલા માટે "હોમરૂલ" ના નામ માત્રથી ભડકવાનું નથી. હોમરૂલ માગવું અને હોમરૂલ માટે જીવન અર્પવું એ પાપ નથી, એ ગુન્હો નથી. હોમરૂલ એ પ્રજામાત્રનું પોષણ છે—ચેતન છે—જીવન છે. હોમરૂલ મેળવવા પ્રયત્ન ન કરવો તે દેશદ્રોહ છે તેમજ રાજદ્રોહ છે. જેઓ બ્રિટીશ સામ્રાજ્યના ખરા

દોસ્તો અને શુભેચ્છકો હશે તેઓજ એક દિલથી હિંદને માટે હોમરૂલ મેળવવાની હિમ્મત બતાવી શકશે. કારણ કે ભૂલી જવાનું નથી કે હોમરૂલ વિનાનું હિંદ બ્રિટનનું એક અપંગ અંગ છે; ત્યારે હોમરૂલ સહિત હિંદ માત્ર બ્રિટનના માથાનો મુકુટ છે એટલુંજ નહિ પણ તેની જમણી બાહ્ય છે. માત્ર બ્રિટીશ સામ્રાજ્યના શત્રુઓજ હિંદના હોમરૂલના માર્ગમાં જરા પણ વિઘ્ન નાખવાને તત્પર થશે.

હોમરૂલ માટે હિંદની લાયકાતની મૂર્ખાઇ ભરેલી દલીલોના જવાબો દેવામા આપણે આપણો સમય ગુમાવવાનો નથી. હિંદ અનેક બાબતો માટે નાલાયક ગણાતું આવ્યું છે, છતા તક મળ્યે હિંદ જ્યારે જ્યારે પોતાનું પાણી બતાવે છે ત્યારે લાયકાતના બીજા પ્રદેશો આપણા હિતૈષીઓએ શોધી કહાડવા પડે છે. હજુ ૧૯૧૪ ની સાલ સુધી હિંદી સિપાઈઓ યુરોપીય સિપાઇઓના સાથમાં કે વિરૂદ્ધમા લડવાને બિલકુલ નાલાયક હતા! ૧૯૧૫ મા એ લાયકાત આસમાનમાથી ઉતરી! થોડાજ વર્ષ પહેલા ઇંડયા કૌંસિલમા બેસવાને કોઇ પણ હિંદી લાયક ન હતો. એ નાલાયકીની છેલ્લી ઘડી પછીની ઘડીએ એક લાયક હિંદી જન્મ્યો! ત્યાર બાદ ઘણો વખત સુધી ઇંડિયા કૌંસિલ માટે હિંદમાં બે લાયક માણસ જન્મ્યાજ નહિ. પરંતુ એક રળીયામણી સવારે આખરે આપણા પરીક્ષકોને માલુમ પડ્યું કે હિંદમા બે લાયક માણસ છે. આખરે સને ૧૯૧૭ના જુલાઇ માસના મંગલાચરણમા ઇંડિયા કાઉન્સીલ માટે ત્રણ લાયક હિંદી હોવાની આપણને ખાત્રી મળી છે. એજ રીતે પ્રાંતિક કૌંસીલ તથા વાઇસરૉયની કૌંસિલમા પણ ધીમે ધીમે લાયક હિંદીઓ વધારે સંખ્યામાં જન્મતા જાય છે, અને એટલું ચોક્કસ સમજવું કે જે દિવસે હિંદ માટે હોમ રૂલનો ડકરૉય વિલાયતથી રવાના થશે તે જ દિવસે હિંદમા પરમાત્માની કૃપાથી અનેક લાયક હિંદીઓનો જન્મ ૨૪ કલાકમાં થઇ જવાનોજ!! આપણા ઍન્ગ્લો-ઇંડિયન ભાઇઓને ભલે શ્રદ્ધા ન

હોય, પરંતુ આપણે અશ્રદ્ધા રાખવી પોસાય તેમ નથી. **बहुरत्ना वसुन्धरा** Nothing succeeds like success. બસ, હોમરૂલ સામેની દલીલોનો ઉત્તર આ જુની પુરાણી કહેવતો સચોટ રીતે પૂરો પાડે છે.

—"હિંદુસ્તાન" તા. ૧૯-૭-૧૭, તથા

"**નવજીવન અને સત્ય**", ઑગસ્ટ ૧૯૧૭ પૃષ્ઠ ૧૦૨.

૯૫

વર્તમાન ફ્રાન્સનો તનખો.

'ઍરિસ્ટાઇડ બ્રાયન્ડ.'

જેમ આ દારૂણ યુદ્ધમાં ફ્રાન્સના અપૂર્વ પરાક્રમોનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ દુનિયા પાસે હજુ રજુ થયો નથી, તેમ ફ્રાન્સના મુખ્ય પ્રધાન 'એરિસ્ટાઇડ બ્રાયન્ડ' જે આ ક્ષણે ફ્રાન્સનો ખરો પ્રાણ છે તેના જીવનની મહત્તા હજુ જગતથી છૂપાયેલીજ રહી છે. જ્યારે ઑસ્ટ્રિયા, જર્મની અને બલ્ગેરિયાના લશ્કરો સર્વિયા ચીરીને પસાર થવા માંડયા ત્યારે અચાનક 'અમેરિકા, ગ્રીસ, હોલૅંડ, સ્પેઇન, નોર્વે. સ્વીડન, અને સ્વિટ્ઝર્લાંડમા સુલેહના ભણકારા સંભળાવા શરૂ થયા, અને તટસ્થ રાજ્યો માની બેઠા કે હવે લડાઇનો અંત આવ્યો, કેટલાકોએ તો સુલેહના કોલકરાર પણ છાપીને તૈયાર કર્યા, અને માત્ર તેના ઉપર મિત્ર રાજ્યોની સહીનીજ વાર હતી'

પરંતુ તેજ ક્ષણે ફ્રાન્સમાં કંઇક જુદોજ, જબરદસ્ત, વીજળીના ચમકારા જેવો ધ્યાન ખેંચનારો, જાણે કે ધૂમકેતુ ખર્યો હોય તેવો અણધાર્યો બનાવ બન્યો ! તે વખતે એક નહાનો માણસ, સ્ટાર્ચ્ડ કૉલર અને કાળી નેકટાઇમા સજ્જ થયેલો, બ્રિટનના જગવિખ્યાત લોઇડ જ્યોર્જ જેવો આબેહુબ દેખાતો, ફ્રાન્સની રાજસભામા બાહુજ શાંત રીતે દાખલ થયો, તે પ્રવેશતાજ મિત્રરાજ્યોને શરમાવે તેવી સુલેહની અફવાઓના ચૂરેચૂરા થયા ! ફ્રાન્સની પાર્લામેંટમા આ માણસ જે બોલ્યો અને જેવી રીતે બોલ્યો તેથી સર્વની ખાત્રી થઇ કે જ્યા સુધી મિત્રરાજ્યોની સંપૂર્ણ ફતેહ થાય નહિ ત્યા સુધી, પછી ભલે

જમાનાઓ વીતી જાય તો પણ, આ લડાઈ ચાલુજ રહેવાની. તેના શબ્દોમાં 'મશીન ગન' નો વેગ હતો, ભયંકર સુરંગની ઉષ્ણતા હતી, ફ્રાન્સની બાઇઓની સુદઢતા' હતી. તેણે એટલુંજ કહ્યું: " સુલેહ ? અલબત્ત, સુલેહ આપણે ઇચ્છીએજ છિએ. સુલેહની આપણને એટલી બધી જરૂર છે કે તે મેળવવાને કદાચ બીજાં ૪૦ વર્ષ આપણે લડવું પડશે તોયે આપણે લડવાને તૈયાર છિએ "!

આ તનખો ક્યાંથી ઝર્યો ? ફ્રાન્સના પાંચ વાર મુખ્ય પ્રધાન થયેલ 'બ્રાયન્ડ' ના મુખમાંથી. અને એ તનખાની અસર ફ્રાન્સ ઉપર શી થઈ? એજ કે તેની આ ભીષ્મ પ્રતીજ્ઞા ઉપર મત લેવામા આવ્યા. પરંતુ મતનું પરિણામ ? પરિણામ તનખાની તરફેણમાં ૫૧૫ અને વિરૂદ્ધ એક ! આટલો જબરદસ્ત બહુમત 'સીન' નદીના તટ ઉપરના 'બુર્બોન રાજમહેલ' માં કદિ પણ કોઇ પણ મુખ્ય પ્રધાને છત્યો હોય એમ અમારા જાણવામાં નથી.

બ્રાયન્ડનું વય ૫૬ વર્ષનું છે. તેને જગતમાં જાણીતો કરવામાં શ્રી દેવીનો તેના ઉપર જરાયે ઉપકાર નથી. જે મુફલીસીમાંથી દુનિયાના અનેક નેતાઓ ઉત્પન્ન થયા છે, જે ગરીબીના ગર્ભમાંથી પ્રતિભાશાલી તારાઓ જગતના ક્ષિતિજ ઉપર ચમક્યા છે, જે દરિદ્રતાના ગુંગળાવી નાંખનાર વાતાવરણમાંથી વીરતા, સાધુતા, ઉદારતા, સ્વતંત્રતા અને કર્તવ્યપરાયણતાની દિવ્ય વિભૂતિઓ પ્રકટ થઇ છે, તેજ સ્થિતિનાં માબાપોને ખોળે ફ્રાન્સના મુખ્ય પ્રધાને જન્મ લીધો હતો. તો પછી બ્રાયન્ડ મજૂરોનો મિત્ર અને 'સોસ્યલિસ્ટ' પંથનો પ્રાણ મનાય તેમાં શું આશ્ચર્ય ? અલબત્ત, જન્મના કારણથી તે સોસ્યલિસ્ટ થયો, પરંતુ સોસિયલિસ્ટ પાર્ટીનો જનરલ સેક્રેટરી તો તેની મધુર ભાષા, તેની તીવ્ર બુદ્ધિ, અને તેના નૈસર્ગિક વક્તૃત્વના પ્રતાપથીજ તે થયો.

તે છતાં બ્રાયન્ડ સંકુચિત ક્ષેત્ર માટે સર્જાયેલ નથી. એકજ ચાલામાં પડી રહેવાની સામે તેણે મહાન્ પ્રતીજ્ઞા લીધી છે. પ્રગતિ,

ઉન્નતિ, વિસ્તૃતિ, એજ એના આત્મકમલને નવ નવીન અને જીવન્ત રાખે છે. તેટલા માટેજ બ્રાયન્ડે જાહેર છાપાંઓમાં લખવાની પ્રવૃત્તિ સ્વીકારી. તેટલા માટેજ અનેક છાપાઓમાં તેના વિચારો પ્રકટ થવા માંડયા. ખાસ કરીને "લા લાન્તર્ન" નામનું સુપ્રસિદ્ધ છાપું કે જે કારખાનાંઓના શ્રીમંત માલેકોના કટ્ટા દુશ્મન તરીકે મશહૂર હતું તેનેજ બ્રાયન્ડના જાહેર અભિપ્રાયો છાપવાનું પ્રથમ માન મળ્યું.

એ જાણવા જેવી હકીકત છે કે પ્રથમનો બ્રાયન્ડ સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં વિહરનારો અને કાવ્યમય તરંગોમાંજ મસ્ત રહેનારો હતો. પરંતુ વર્તમાન બ્રાયન્ડ જુદોજ છે. તે કવિ છે તેમજ વ્યવહારકુશલ વેપારી પણ છે ભાવના અને વ્યવહારકુશલતાનો અજબ સંગમ તેના જીવનમાં થઇ ચૂકયો છે. સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ, સ્વપ્ન અને જાગૃતિ, ભાવના અને સત્ય, આ સર્વનો યોગ કરવો એ બ્રાયન્ડનો મહાન્ મનોરથ હતો, અને તેનો ફલિતાર્થ તેણે પોતાનાજ જીવનમાં કરી બતાવ્યો છે. જેમ તેની યુવાવસ્થામાં તેનો ઉછળતો ઉત્સાહ અને તેની ચેતનવતી ભાવનાઓ તેના તરફ ફ્રેન્ચ પ્રજાનું આકર્ષણ કરી રહ્યાં હતાં, તેમ અત્યારે તેનું માનસિક સમતોલપણું, તેનું અપૂર્વ શાણપણ, અને તેનું ઝળકતું બુદ્ધિકૌશલ્ય, યૂરોપના એક અગ્રગણ્ય રાજદ્વારી પુરૂષ તરીકે તેની કીર્તિ ફેલાવી રહેલ છે.

ફ્રાન્સના 'ચેંબર ઑફ ડેપ્યુટીઝ'ના સભાસદ તરીકે બ્રાયન્ડની પ્રથમ ચુંટણી સને ૧૯૦૨ માં થઈ હતી. સને ૧૯૦૫ માં રાજ્યસત્તા અને ધર્મસત્તાને જૂદા પાડવાનો જે અતિ ચર્ચાસ્પદ અને મહત્વનો કાયદો ફ્રેંચ રાજસભામાં પસાર થવાનો હતો તેના ઉપર વિચાર ચલાવવાને નિમાયેલી કમીટીના પ્રમુખ તરીકે બ્રાયન્ડની ચૂંટણી થઇ હતી, તે ઉપરથી સમજી શકાશે કે તે કેટલી ઝડપથી પોતાનો અધિકાર જમાવતો જતો હતો. તેણે આ વિષય ઉપર જે રિપોર્ટ કર્યો છે તે ફ્રાન્સના રાજદ્વારી ઇતિહાસમા અગ્રસ્થાન રોકે છે. આ સચોટ, સરલ,

અર્થપૂર્ણ રિપોર્ટને આધારેજ છેવટે ઉક્ત કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. ત્યારબાદ ૧૯૦૬ ની નવી 'કેબિનેટ' માં કેળવણીના તથા ધર્મના ખાતાના પ્રધાન તરીકે બ્રાયન્ડને સ્વીકારવામાં આવ્યો.

આ વખતથી તેની વ્યવહારકુશલતાનો વધારે ને વધારે વિકાસ થવા માંડયો. સને ૧૯૦૯ માં તેનામાં વ્યવહારકુશલતા અને ભાવના-શક્તિ રમ્ય રીતે એકત્ર થઈને એકસરખા પ્રકાશથી પ્રકાશવા લાગી. બીજા કોઇ મનુષ્યના જીવનમાં આ પરસ્પર વિરોધી ગુણોનું દ્વંદ્વ યુદ્ધ જામ્યુંજ હત, અથવા એમાથી એક ગુણનું સંપૂર્ણ સામ્રાજ્ય સ્થપાયું જ હત, પરંતુ બ્રાયન્ડે આ દ્વિપુટિને એક બનાવી, અને સંભવિત છે કે તેના પ્રતાપેજ તે તુરતજ ફ્રાન્સનો મુખ્ય પ્રધાન જાહેર થયો.

બ્રાયન્ડ મુખ્ય પ્રધાન જાહેર થતાંજ 'સોસ્યાલિસ્ટ પાર્ટી'મા ચકચાર થઇ રહી. એક જંગી સભામા બ્રાયન્ડનું નામ મજૂરોના સાથી તરીકે બાતલ કરવામા આવ્યું. રાજ્યસત્તાધારી મજૂરોનો સાથી હોઈ શકેજ કેમ? છતા બ્રાયન્ડને ન્યાય આપવાની ખાતર કહેવું પડશે કે 'રીપબ્લિકન' થયા છતાં બ્રાયન્ડ સોસ્યલિસ્ટ 'જેવો ને તેવોજ છે. તે કાર્યકુશળ થયો છે, છતાં તેના આદર્શો તેની સાથેજ રહ્યા છે. હજુ પણ તેનું મધુર સ્વપ્ન એજ છે કે 'લક્ષ્મીદેવી'નાં 'મજૂરદેવ' સાથે લગ્ન થાય, અને તેમાથી ઉત્પન્ન થનાર સંસાર ઉન્નત અને સુખ-મય બને. બ્રાયન્ડ વિચારો તથા ભાવનાઓમાં ઉદ્દામ અને વ્યવહાર તથા કાર્યમાં વિનીત છે. 'આવતી કાલની' તેની રૂપરેખા તરૂણોનાં સ્વપ્નાંઓ કરતાં પણ વધારે ઉત્સાહપ્રેરક છે, તથાપિ 'આજ'ની પ્રવૃત્તિ માટે તેની કાર્યદક્ષતા એટલી મહાન છે કે કૈસર પણ તેને મ્હાત કરી શકે તેમ નથી. અતિ રમણીય સ્વપ્ન ઘડી તેને જીવન્ત સત્યમાં ઉતારવાં—તેને માટેજ ફ્રાન્સનો મુખ્ય પ્રધાન જીવે છે.

બ્રાયન્ડની ઉદ્યમશીલતા ઉપર ઘડિયાળના ટકોરા કશી પણ અસર કરી શકતા નથી. સવારના આઠથી રાત્રિના આઠ સુધી સતત

કાર્ય કરવું એ તેના મનથી રમત છે. ફ્રાન્સના મુખ્ય પ્રધાનની ઑફિસ યાંત્રિક ચક્કીની માફક સતત દબ્યાજ કરે છે. ત્યાં આખો દિવસ કૅબિનેટના સભાસદો, પ્રધાનો, એલચીઓ, સેનેટરો, ડેપ્યુટીઓ, ડેલીગેટો, આદિ અનેક લોકોની આવજા ચાલુજ રહે છે. સવારથી રાત્રિ પર્યંત તેના મગજમાં નવીન વિચારોનો પ્રવાહ વહ્યાજ કરે છે, અને છતાં તે આશ્ચર્યજનક રીતે સર્વને સહેલાઇથી પચાવી શકે છે. તેની દૃષ્ટિ વિશાળ અને વ્યાપક છે. અને તેથીજ બીજાઓના વિચાર જાણવાની તેનામાં જિજ્ઞાસા અને ઉદારતા છે. તે સમજે છે કે દુનિઆમાં ઘણું જાણવાનું છે, અને તે એકલે હાથે બની શકે તેમ નથી.

ફ્રેંચ 'રીપબ્લિક'નો પ્રેસિડંટ અમેરિકન 'રીપબ્લિક'ના પ્રેસિડેન્ટની માફક સુલેહનેજ ચાહનારો છે. છતાં પ્રેસિડેન્ટ વિલ્સન કરતાં પ્રેસિડેન્ટ બ્રાયન્ડ વધારે નિશ્ચયપૂર્વક માને છે કે લશ્કરી તૈયારી તે આ જમાનાની અનિવાર્ય જરૂરીયાત છે, અને ઠગ પ્રજાઓને કાબુમાં રાખવાનું તે એકજ કાર્યસાધન છે. તેની આ દીર્ઘદૃષ્ટિને લીધેજ 'બ્રાયન્ડ કોણ છે?' તેના જવાબમાં એક જાણીતા અંગ્રેજ રાજદ્વારી લેખકે કહ્યું હતું કે "તે આખા યૂરોપમા મોટામાં મોટો માણસ છે."

હાલ બેલ્જિયમની જે સ્થિતિ થઇ છે તેના કરતા પણ વધારે અનિષ્ટ સ્થિતિમાથી ફ્રાન્સને થોડા સમય ઉપર બચાવનાર બ્રાયન્ડજ હતો. જ્યાં સુધી જર્મની અને ફ્રાન્સ વચ્ચે યુદ્ધ જાહેર નહોતું થયું ત્યાં સુધી આ અતિ મહત્વની હકીકત જાહેરમાં આવી શકી નહોતી. પરંતુ હવે યૂરોપના રાજ્યદ્વારી નાટકોમાંનું આ ઘણુંજ દિલ ઉશ્કેરનારૂં ખરૂં નાટક બહાર આવ્યું છે.

જ્યારે બ્રાયન્ડ મુખ્ય પ્રધાન તરીકે બીજી વખત અધિકાર ભોગવતો હતો તેજ અરસામાં સને ૧૯૧૦ ના ઑક્ટોબરની ૫ મી તારીખે ફ્રાન્સની ઉત્તર રેલ્વેના વડાઓ તથા તેના કામદારો વચ્ચે સખ્ત

ઝઘડો ઉભો થયો. હમેશની માફક કામદારોની માગણી વધારે પગાર. મજૂરીના ઓછા કલાકો, અને પગારના ઓછામાં ઓછા દરની હદ ચોક્કસ કરવા સંબંધી હતી. સંભવિત છે કે તેઓની માગણી સત્ય હતી. તે વખતે ફ્રેંચ ચેંબરની સભા ભરાયલી નહોતી, તેથી રેલ્વે મજૂરોના કેટલાક પ્રતિનિધિઓએ મુખ્ય પ્રધાનને સીધી અરજ કરી, કારણ કે રેલ્વે ઑફિસરો તેઓની ફરિયાદ તરફ ધ્યાન આપે તેમ નહોતા. બ્રાયન્ડે સંપૂર્ણ દિલસોજી બતાવી. જો રેલ્વે મજૂરો પોતાનો કેસ સાબીત કરે તો પોતે મધ્યસ્થ તરીકે રેલ્વે ઑફિસરોને ઠેકાણે લઈ આવવાનું વચન આપ્યું. બ્રાયન્ડનો ઉત્તર સ્પષ્ટ હતો. " રેલ્વે વ્યવહાર બંધ પડે એ ગવર્નમેંટ કદિ પણ સ્વીકારી શકે તેમ નથી. આ ક્ષણે રેલ્વે વ્યવહાર દેશની મોટામા મોટી જરૂરિયાત છે. જો ઑફિસરો નહિ માને તો ગવર્નમેન્ટને અનિવાર્ય ફરજ બજાવવીજ પડશે."

રેલ્વે વ્યવહાર ફ્રાન્સને અનિવાર્ય રીતે ઉપયોગી હોવાનાં કારણો તે વખતે બ્રાયન્ડે કહ્યા નહોતાં, પરંતુ ત્યાર પછીના ઇતિહાસે સર્વની આંખ ઉઘાડી. જર્મનીએ ફ્રાન્સને અચાનક હૂમલાથી દાબી દેવાની મજબૂત તૈયારીઓ કરી રાખી હતી તે વાત ફ્રેંચ પ્રેસિડેન્ટની જાણ બહાર નહોતી. જર્મની માત્ર અનુકૂળ સંજોગોનીજ રાહ જોતું હતું તે બ્રાયન્ડની તીવ્ર બુદ્ધિ સમજતી હતી.

હવે જો આવે સમયે રેલ્વેની હડતાળ પડે તો જર્મનીના હૂમલા સામે લશ્કર એકઠું કરવાનું અને આખા દેશના બચાવનું ખરૂં સાધન ફ્રાન્સ ખોઈ બેસે તે સ્પષ્ટ હતું. જો રેલ્વે વ્યવહાર બંધ થાય તો ફ્રાન્સને લાચાર, નિરાધાર બાળકની માફક જર્મન રાક્ષસોના હાથમાં જવું પડે તે બ્રાયન્ડની બુદ્ધિએ વીજળિક ત્વરાથી જાણી લીધું. લશ્કર એકઠું કરી શકવાની ફ્રાન્સની અશક્તિને પરિણામે કૈસરના હાથમાં ફ્રાન્સની સ્થિતિ લક્સેમ્બર્ગ જેવીજ થાત; કૈસરનું લશ્કર પારીસ તેમજ સમસ્ત ફ્રાન્સ, મુઠ્ઠીભર પણ દારૂગોળો વાપર્યા વિના, પચાવી પાડત.

આ વાતોનોજ વિચાર કરતો અને રેલ્વે અમલદારો તથા કામદારો વચ્ચે સુલેહ શી રીતે કરવી તેની ગણત્રી કરતો બ્રાયન્ડ તેની ઑફિસમાં બેઠો હતો, ત્યાં ઘનઘોર વાદળાંઓમાંથી ત્રાસદાયક ગર્જનાની સાથે વીજળીના ચમકારાની માફક રેલ્વે કામદારોની હડતાળ જાહેર થઈ. વાત આટલે સુધી વધી જશે તે બ્રાયન્ડે સ્વપ્ને પણ ધાર્યું નહોતું. પરંતુ એ સમય ચમત્કારોનોજ હતો. તુરતજ મજૂરોના મુખ્ય સ્થળેથી હુકમ બહાર પડ્યો કે, "ફ્રાન્સની સર્વ રેલ્વે ઉપર કામ બંધ કરો!" આંખના પલકારામાં નૉર્ધર્ન રેલ્વે, ઇસ્ટર્ન રેલ્વે, ફ્રેન્ચ અને જર્મન સરહદની રેલ્વે, પારીસ, લ્યૌં અને ભૂમધ્ય સમુદ્રને જોડનારી રેલ્વે, વિગેરે અનેક લાઇનના પાટાઓ ઉપરની ટ્રેઇનોનાં પૈડાંઓ જાણે પક્ષાઘાત થયો હોય તેમ ધીમાં પડી ગયાં. બીજી પળે અનેક રેલ્વેનો વ્યવહાર તદ્દન અટકી પડ્યો. ઇંગ્લંડ બેલ્જિયમ અને લક્ઝેમ્બર્ગ સાથેનો સંબંધ આપોઆપ તૂટી ગયો.

પરંતુ આફત અહિંથીજ પૂરી થતી નહોતી. રેલ્વે કામદારો ઉપરાંત ગોદીઓમાં કામ કરનારાઓ, ટ્રામોનાં માણસો, મિસ્ત્રીઓ, દુકાનના ક્લાર્કો, ખારવાઓ, અને બીજા અનેક હડતાળ પાડવાની તૈયારીમાં હતા. આ તોફાન આલ્જિરિયામાં પણ સળગ્યું. દરિઆઇ માર્ગ બંધ થવાનો ભય ઉભો થયો. કેટલેક ઠેકાણે તારનાં અને ટેલીફોનનાં દોરડાંઓ તોડી નાખવામાં આવ્યાં. અનેક રેલ્વે એન્જિનો ઉંધાં વાળી દેવામાં આવ્યાં. ભાંગેલાં એન્જિનોનાં આવરણોથી રેલ્વે લાઇનો નકામી થઇ પડી. અફવા ઉડી કે પૂલોને સુરંગથી ઉડાડી નાખવામાં આવશે. ઠેકઠેકાણે લશ્કરનો જાપ્તો રાખવામાં આવ્યો. વાતાવરણ કાળાં વાદળાંઓથી છવાયું.

આ પ્રસંગો રંગભૂમિ ઉપરજ જોવામાં આવી શકે. છતાં બ્રાયન્ડને એ પ્રસંગનો તેના જીવનમાંજ સાક્ષાત્કાર થયો, એટલુંજ નહિ પણ આ પ્રસંગમાંથી ફ્રાન્સને બચાવવાનું મહા ભયંકર જોખમ તેને શિરે

આવ્યું. બ્રાયન્ડે જોયું કે દેશ ઉપર મહાન આફત ઝઝુમી રહી છે, છતાં તેનાં કારણો જાહેરમાં મુકી શકાય તેમ ન હોતાં. જે મજૂર વર્ગ અમેરિકાની માફક ફ્રાન્સમાં અતિ મહાન્ રાજદ્વારી શક્તિ ધરાવતો હતો તેના હાથથીજ ફ્રાન્સને તોફાનના દરિઆમા ફેંકવામાં આવ્યું હતું, અને છતા ફ્રાન્સને આ દારૂણ સ્થિતિમાથી બચાવવાનો માર્ગ એકજ હતો-એજ મજૂર વર્ગ ઉપર રાજસત્તાનો અતિ મજબૂત ફટકો! બીજી બાજુથી મજૂર વર્ગ ઉપર સખ્ત પગલું ભરવાથી આખી પ્રજામાં ક્ષોભ, સંતાપ, ઉશ્કેરણી, એટલાં બધાં ઉભરાઇ જાય કે એવું પગલું ભરનાર વ્યક્તિના ટૂકડે ટૂકડા થઇ જતા એક મીનીટની પણ વાર ન લાગે.

આ સર્વ છતાં ખરૂં કારણ જાહેર કરવાથી જર્મની સાથે તુરતજ લડાઇમાં ઉતરવાનું કારણ આપોઆપ ઉભું થતું હતું. આવી સ્થિતિમા બ્રાયન્ડને માત્ર બેજ માર્ગ ખુલ્લા હતા. એક તો એ કે પોતે મજૂરોનો ગણાઇને હડતાળ ચાલૂ રહેવા દેવી અને તેથી દેશ ઉપર જે આફત આવે તે સહન કરવી. બીજો એ કે પોતે પોતાના ભવિષ્યનું અને અને પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષાનું બલિદાન આપીને માતૃભૂમિને આફતમાંથી બચાવવી. છેવટે બ્રાયન્ડે આત્મબલિદાનનોજ અને તેથી અમર કીર્તિનોજ માર્ગ સ્વીકાર્યો. પોતાના રાજદ્વારી ભવિષ્યને તિલાંજલિ આપીને તેણે લશ્કરી હૂકમ બહાર પાડયો અને હડતાળીઆઓને ૨૧ દિવસ માટે લશ્કરી નોકરીમાં જોડાવાની ફરજ પાડી.

આખની મીટમાં હડતાળીઆઓ સિપાઇઓ બન્યા, અને હવે હૂકમનો અનાદર એટલે લશ્કરી હૂકમને તાબે થઇને મજૂરો સિપાઇઓ તરીકે હાજર થયા.અને લશ્કરી હૂકમથીજ તેઓને રેલ્વે ઉપર કામ કરવાની ફરજ પડી! સિપાઇઓના હાથથી ટ્રેઇનોનાં પૈડાંઓ ચાલતાં થયાં! એકજ દિવસમાં આ મહાભારત કાર્ય સિદ્ધ થયું, એકજ વીર નરની બુદ્ધિના એકજ ચમકારાથી જર્મનીની દુષ્ટ આશાઓ ધૂળમાં મળી અને ફ્રાન્સ જીવ્યું.

ફ્રાન્સ જીવ્યું, પણ બ્રાયન્ડ જીવશે કે નહિ તે હજુ જોવાનું હતું. ફ્રેન્ચ રાજસભામાં તેના આ કાર્ય માટે જવાબ આપવાનો બાકી હતો. છેવટે ફ્રેન્ચ રાજસભા મળી. પરંતુ બ્રાયન્ડે સભામા પગ મૂક્યો કે તે જ ક્ષણે આભ ફાટી પડે તેમ સોશ્યલિસ્ટ મેમ્બરો (જેઓની સંખ્યા તે વખતે ૭૫ની હતી), 'લેબરાઇટસ,' તથા સામા પક્ષના સભાસદોએ તિરસ્કારની ગર્જનાઓથી આખી રાજસભા ધ્રુજાવી મૂકી. "વિશ્વાસઘાતી," "જૂલ્મી," આદિ અનેક વિશેષણો મુખ્ય પ્રધાન ઉપર ફેંકાયાં. બ્રાયન્ડ ખુલાસો કરવાને ઉભો થયો, પરંતુ સભાસદો વધારે ઉશ્કેરાયા. મિનીટોની મિનીટો સૂધી તુચ્છકારના શબ્દો, ધિક્કારની સીસકારીઓ, તોફાનના પડઘાઓ, ચાલુજ રહ્યા. કોઇએ તેને નરપિશાચના નામથી વધાવ્યો, કોઇએ તેને રાક્ષસના નામની પુષ્પાજંલિ આપી, કોઇએ તેને નીચ, હરામી, દુષ્ટ, બદમાશનાં વિશેષણોથી સત્કાર્યો. સભાના પ્રમુખ મિ. બ્રિસેન તરફથી આ અપમાનોનો ધોધ અટકાવવાને મહાભારત પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા. પણ નિષ્ફલ. ઉત્તર એટ્લાંટિક મહાસાગરમાં મધ્ય શિયાળાનું દારૂણ તોફાન માનવ શક્તિથી શમી શકે તોજ આજનો રાજસભાનું તોફાન મિ. બ્રિસેનથી શમી શકે તેમ હતું.

છતા આ તોફાનની મધ્યમા ઉભેલો બ્રાયન્ડ કેવો દેખાતો હતો? સરોવર જેવો શાન્ત, પર્વત જેવો ગંભીર, અને જ્વાળામુખીમાથી ફાટી નીકળતા તનખાના જેવો ઓજસ્વી! આ દીલ ઉશ્કેરનારા પ્રસંગે તેનું મુખકમલ હમેશ કરતા વધારે સ્વસ્થ દેખાતું હતું! સંભવિત છે કે તે આ ઉકળાટ જોઈને મનમાં મલકાતો હતો. છેવટે બ્રિસેન તરફ ફરીને તેણે સંકેતમાં સમજાવ્યું. "મને એકલો છોડો. હુ જરાયે ગભરાતો નથી."

હરેક હૃદયભેદક તોફાનની મધ્યમા એક ક્ષણ એવી આવી જાય છે કે, જ્યારે અપૂર્વ શાન્તિ સર્વત્ર ફેલાઇ રહે છે. એવી એક ક્ષણ આ રાજસભામાં પણ આવી. ફ્રાન્સના એક ઘણાજ સુવિખ્યાત

ઍક્ટરના હાથ નીચે તાલીમ લેનાર બ્રાયંન્ડ આવી તક ચૂકે ખરો? સહસા તેણે તેની મધુર, સંગીતમય, હૃદયહારક વાણીનાં લોહચુંબકથી આખી રાજસભાનું ધ્યાન આકર્ષ્યું:

"ગૃહસ્થો, મ્હારા ઉપર અંગત આક્ષેપો અને અપમાનોના જે ડુંગરો ખડકાયા છે તેનો પ્રત્યુત્તર આપવાનો મ્હારો હક્ક જતો કરવાની મને રજા આપશો? મ્હારી પહેલી ફરજ દેશપ્રતિ છે—અને દેશ મ્હારી રાહ જુએ છે." આસમાનમાંથી દેવવાણી થઇ હોય તેમ સર્વ સાંભળી રહ્યા. બ્રાયન્ડે વશીકરણ કર્યું. રાજસભાનું કાર્ય આગળ ચાલ્યું.

આ રીતે એ ઐતિહાસિક ચર્ચા શરૂ થઇ. ચાર દિવસ સુધી આ ચર્ચા ચાલી, હમેશાં મોડી રાત્રિ સુધી રાજસભા બેઠી. પરંતુ દિન પ્રતિદિન રાજદ્વારી ઝંઝાવાતે વધારે દારૂણ સ્વરૂપ પકડયું. રાજસભાનો અગ્નિ આખા દેશમાં ધુધવાઈ રહ્યો. જ્વાળામુખી ક્યાં ક્યારે ફાટશે તે કોઇથી કળી શકાય તેમ ન હોતું; છતાં પરિણામે જ્વાળામુખી ફાટશેજ એ ભય સર્વવ્યાપક હતો.

બ્રાયન્ડ છેવટ સુધી દૃઢ રહ્યો. પોતે ભરેલાં પગલાંનું ખરૂં કારણ તેણે અંત સુધી જાહેર ન કર્યું. તેનો ખુલાસો એટલોજ હતો કે, "મ્હારે જે કરવાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા હતી તે મ્હેં કર્યું છે, મ્હારૂં કાર્ય ફત્તેહમંદ નિવડયું છે, અને દેશને મેં શાન્તિ આપી છે." પરંતુ જ્યારે તેણે જોયું કે પરિસ્થિતિ અસહ્ય અને વિનાશકારક થવાની અણિ ઉપર આવવા લાગી ત્યારે તેણે ખરી હકીકત જાહેરમાં મૂકવાની ગંભીર જવાબદારી જોઈ, અને નીચેના ઐતિહાસિક શબ્દો તેના મુખમાંથી નિકળતાંજ આખી રાજસભા ઉછળી પડી.

"હવે હું તમને એક એવી હકીકત કહેવાનો છું કે તમે સર્વ તમારી જગ્યાએથી ઉછળીજ પડશો. જે કાયદેસર પગલાંથી ગર્વર્નમેંટ દેશની સરહદ અને રેલ્વેની માલેક રહી શકી છે તે પગલું જો આ કાર્યસિદ્ધિ માટે પૂરતું ન થાત, તો દેશના રક્ષણનું આ સૌથી ઉપયોગી

સાધન પોતાના હાથમાં રાખવાની ખાતર કદાચ ગમે તેટલું ગેરકાયદેસર પગલું ભરવું પડત તો તે પણ ગવર્નમેંટ ખુશીથી ભરત."

'જોહુકમી,' 'જુલ્મ,' 'આપખુદી,' 'કાયદાનો ભંગ,' વિગેરે ત્રાડો સંભળાઇ રહી. એક દિશામાથી ગાજવીજ થઇ,– "રાજીનામું આપ." બીજી દિશામાંથી સુસવાટ આવ્યો,–"નહિં, નહિં; તે ખરો છે." ત્રીજી દિશામાંથી ધરતીકંપ થયો,–"આપખુદી સત્તાધારીને તોડી પાડો." ચોથી દિશામાંથી ગંભીર ધ્વનિ નીકળ્યો,—"ડૅન્ટન તથા ગૅમ્બેટાએ પણ એજ કહેલું હતું."

તુચ્છકારો, ગાળો, ફિટકારો, સીસકારીઓ, તિરસ્કારો, ધમકીઓ, સોગનો, સુસવાટીઓ, નિઃશ્વાસો, તાળીઓ, ખોંખારાઓ, ગર્જનાઓથી ફ્રેન્ચ રાજસભા શયતાનની રાજસભા કરતાં પણ વધારે વિકાળ દેખાવા લાગી. અતિ વૃદ્ધ સભાસદોએ પાછળથી કબૂલ કર્યું છે કે આવું રમખાણ તેઓની જીંદગીમા તેઓએ કદિપણ અનુભવ્યું નહોતું.

પરંતુ બ્રાયન્ડ તો અદબ વાળીને પોતાને સ્થળે નિશ્ચળ, શાન્ત, બહાદૂર, ધીર, ગંભીર, ઉભો હતો. એક ફ્રેન્ચમૅન છતાં તે આટલો શાન્ત રહી શકયો તે અતિ આશ્ચર્યની વાત છે. કહેવાય છે કે લગભગ એક કલાક તે આ સ્થિતિમાં ઉભો રહ્યો. રમખાણ શમી જવાની તે રાહ જોતો હતો, પરંતુ તેની એ આશા વ્યર્થ હતી. તેથી છેવટે સરકારી રીપોર્ટરો તરફ ફરીને તેણે પોતાનું ભાષણ પૂરૂં કર્યું. ભાષણ પૂરૂં કરીને બહુજ સ્વસ્થતાથી તેણે પોતાના જગા લીધી. અર્ધી રાજસભા તેના ટૂકડે ટૂકડા કરવાને તૈયાર હતી છતાં તેના અંગે એક રોમાંચ પણ ન અનુભવ્યું.

તે દિવસે મત તો લઇ શકાયજ ક્યાંથી ? પરંતુ દીવાનાઓની સભામાં એકજ શાણો હતો અને તે બ્રાયન્ડ હતો એ વાત તો સિદ્ધ થઇ. તેનું જે ભાષણ કોઇએ સાભળ્યું નહોતું તે બીજે દિવસે ઘેરઘેર રોજીંદા પત્રોમાં વંચાયું. લોકો ચકિત થયા. બ્રાયન્ડની મહત્તા એકદમ

૯૬

લૉઇડ જ્યૉર્જ

બ્રિટનનું તેજ, ચેતન અને ગૌરવ.

"લૉઇડ જ્યૉર્જ કોણ છે?" આ પ્રશ્ન હજુ વીશ વર્ષ પહેલાંજ ઇંગ્લંડના રસ્તા ઉપર પૂછાતો હતો. આજે આખું ઇંગ્લંડ લૉઇડ જ્યૉર્જ માટે મગરૂર છે, સમસ્ત યૂરોપ લૉઇડ જ્યૉર્જને અદ્વિતીય માનની નજરથી જુએ છે, સમગ્ર બ્રિટીશ સલ્તનતની આશા લૉઇડ જ્યૉર્જ છે, પૃથ્વીના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી લૉઇડ જ્યૉર્જનું નામ મશહૂર છે. ડેવિડ લૉઇડ જ્યૉર્જ પારણામાં ઝુલતો હતો ત્યાં તેના પિતાનું અવસાન થયું; તેના ભવિષ્યના પ્રતિસ્પર્ધિઓ જ્યારે અઢળક દોલતની રેલમછેલમાં, અને ઇંગ્લંડની મગરૂર યુનિવર્સિટીઓનાં ભવ્ય મહાલયોમાં, બેફિકર અને સુખમય જીંદગી ગાળતા હતા ત્યારે ન્હાનો ડેવિડ તેની વિધવા માતા સાથે તેના ગરીબ મામા રિચર્ડ લૉઇડને ત્યાં વેઇલ્સના એક ન્હાના ગામડામાં પોતાનું નમ્ર શિક્ષણ લેતો હતો. જે કરકસર, જે જહેમત, જે ગરીબી, જે મુશ્કેલી લૉઇડ જ્યૉર્જે પોતાના બાળજીવનમાં અનુભવી છે તે પાછી કદિ પણ તેના મગજમાંથી ભૂંસાઇ નથી, એટલુંજ નહિ પણ તેના ભૂતકાળના આ અનુભવને લીધેજ અત્યારે તે ગરીબોના ઉદ્ધારક અને મજૂરોના મિત્ર બની શક્યા છે.

એ જાણવા જેવું છે કે લૉઇડ જ્યૉર્જ અત્યારે જે શિખર ઉપર પહોંચેલ છે તે શિખરનો પાયો તેના અનેક વ્હાલાઓના આત્મભોગ અને સ્વાર્થત્યાગ ઉપર રચાયો છે. જે પ્રમાણમાં લૉઇડ જ્યૉર્જને

કુટુમ્બીઓની દિલસોજી અને વફાદાર મિત્રોની સાહાય્ય મળી છે તેટલી ભાગ્યેજ કોઇ મહાન્ નરને મળી હશે. તેના મામાએ બાળ ડેવિડને પિતાના અવસાનની ખોટ કાદ પણ જણાવા દીધી નહોતી; વિધવા માતાએ ન્હાના ડેવિડનાં સુખ અને આનંદને માટે પોતાના પ્રાણ પાથર્યા હતા; જાહેર જીવનમાં ડેવિડ આગળ આવે અને લોકોમાં વાહવાહ મેળવે તેટલા માટે ડેવિડના ભાઇએ સોલિસિટરના ધંધાની બધી જવાબદારી પોતાને માથે વ્હોરી લીધી; બહેને ભાઇની અનેક વાર માતા તરીકે સેવાઓ કરી; પત્નીએ આજ પર્યંત લૉઇડ જ્યૉર્જના જીવનની ભરતીઓટમાં ઉત્તેજન અને આશ્વાસન આપેલ છે; પુત્ર-પુત્રીઓ પિતાના ઉદ્યમશીલ જીવનમા આરામકુંજો બનીને રહેલ છે; મિત્રોએ લૉઇડ જ્યૉર્જ ઉપરના ઘા પોતે સહન કરી, તેને કરવાના પ્રાયશ્ચિત્તો પોતે કરી લઇ, લૉઇડ જ્યૉર્જના જીવનપ્રવાહને સતત જોસ આપ્યું છે.

જાહેર પ્રજામતની એ બલિહારી છે કે જે પુરૂષ સને ૧૯૦૧ મા લોકોના ખૂની હૂમલાથી મહા મુશીબતે બચી ગયો હતો તે આજે આખી પ્રજાનો માનીતો થયો છે, એટલુંજ નહિ પણ ઇંગ્લંડના અગ્રગણ્ય લોકનાયક અને મુખ્ય પ્રધાન તરીકે સ્વીકારાયો છે. પણ જેમ પ્રજામતની બલિહારી છે તેમ લૉઇડ જ્યૉર્જના જીવનની બલિહારી ઓછી નથી. તેના જીવનમાં જે પરિવર્તનો થયા છે અને જે ત્વરાથી થયાં છે તે ભાગ્યેજ બીજા કોઇના જીવનમાં થયેલ હશે. ૧૯૦૧ માં લૉઇડ જ્યૉર્જ બોર લોકોની સામેના યુદ્ધનો કટ્ટામાં કટ્ટો દુશ્મન હતો, અને તેટલા માટેજ બર્મિંગહામમાં ઇંગ્લંડે યુદ્ધમાં ઝુકાવ્યું તેની સામે મજબૂત હીલચાલ ઉપાડવાને તે ગયો હતો. પરંતુ આખી પ્રજા યુદ્ધની તરફેણમાં હતી, તેથી લૉઇડ જ્યૉર્જને બર્મિંગહામમાંથી જીવતો જવા દે તેમ નહોતી. છેવટે એક પોલિસના સિપાઇના રૂપા પેટમા તેને હૉલમાંથી ન્હાસવું પડયું હતું. તેજ લૉઇડ જ્યૉર્જ સને ૧૯૧૪ માં આ મહાભારત યુદ્ધની તરફેણમાં હતો, એટલુંજ

નહિ પણ આ યુદ્ધ જેટલા જોસથી ચલાવવું જોઇએ તેટલા જોસથી તે ચલાવવામા આવતું નથી એવા તેના દૃઢ અભિપ્રાયને લીધે તો ઍસક્વિથને પોતાનુ પ્રધાનપદ છોડવુ પડયું છે.

છતા લૉર્ડ જ્યૉર્જના વિચારપ્રવાહમા જે પરિવર્તનો થયા છે તે તેના ઉચ્ચ આદર્શો અને સિદ્ધાતોને અનુસરીને થયા છે તે ભૂલી જવાનું નથી. દક્ષિણ આફ્રિકાની લડાઇ સામે તેની દલીલો ઘણી મજબૂત હતી. તેના અસરકારક શબ્દો હજુ પણ ભૂલાય તેમ નથી કે, "આફ્રિકાની ટેકરીઓ ઉપર ફેંકવામા આવતી દરેક ગોળી દીઠ એક વૃદ્ધ માણસના પેન્શનના પગારનો ધૂમાડો થાય છે." અને તે સમયે આ અભિપ્રાય જાહેર કરવામા તેણે જેવી તેવી બહાદૂરી બતાવી નહોતી. કારણ, કે તે ક્ષણે આખા બ્રિટનમા લડાઇની ઉશ્કેરણીનો જ્વર લાગુ પડયો હતો. લિબરલ પાર્ટીના લગભગ સર્વ અગ્રગણ્ય નાયકો દક્ષિણ આફ્રિકાની લડાઇની સહાનુભૂતિમા હતા. લૉર્ડ રોઝબરી, મિ ઍસક્વિથ, સર એડવર્ડ ગ્રે, સર હેનરી ફાઉલર તેમજ લૉર્ડ સૉલ્સબરી અને મિ. બાલ્ફર લડાઇની મધ્યમા સલાહની સૂચના કરનારને દેશનો ક્રૂર દુશ્મન માનનારા હતા. ત્યારે સર હેનરી કૅમ્બેલ–બૅનરમૅન, કે જે તે વખતે લિબરલ પાર્ટીના અગ્રેસર હતા, તેનું પોતાનું મન આફ્રિકાની લડાઇ સંબધી શંકાશીલ હતું. આવા વાતાવરણમા આખા ઇંગ્લાડમા લડાઇ સામે હુંકારો ચલાવવો, લોકોને લડાઇના અનિષ્ટ પરિણામો સમજાવવા, સલાહશાતિ માટે સલાહ આપવી, અને આખા દેશની ખફા સહન કરવી, તે માત્ર લૉર્ડ જ્યૉર્જની વજ્ર છાતીજ કરી શકે. "આપણે આ લડાઇમાં આપણા હકોને માટે નથી લડતા, સિદ્ધાંતોને માટે નથી લડતા, આપણા ઉપર આવી પડેલી કોઇ આફત દૂર કરવાને નથી લડતા, તેમ આપણા બચાવ માટે નથી લડતા, તો પછી આ લડાઇ લડવાનો આપણને શો હક છે?" આ જાતની દલીલોથી તેણે આખા ઇંગ્લંડને ગજાવી મૂકયું હતું.

આની સાથે સને ૧૯૧૪ના સપ્ટેમ્બરમાં લંડનના ક્વીન્સ

હૉલમા બોલાયેલા લૉઈડ જર્યૉર્જના યાદગાર શબ્દો સરખાવો: "દુનિઆ ન્હાની પ્રજાઓની ઘણી આભારી છે. જગતની મહાન્ કળાઓ ન્હાની પ્રજાઓની કૃતિઓ છે. જગતનું મહાન્ ચિરંજીવ સાહિત્ય ન્હાની પ્રજાઓ પાસેથી મળેલું છે. અનેક યુગો થયા જે પરાક્રમો અને વીરત્વભરેલા કાર્યોની કથાઓ શૌર્યથી મનુષ્યના રૂવાં ઉભા કરે છે તે સર્વ ન્હાની પ્રજાઓની સ્વતંત્રતા અર્થે લડવામા આવેલા યુધ્ધો સંબંધી છે. અને છતાં જો બેલ્જિયમ અને સર્વિયાની ન્હાની પ્રજાઓ ક્રૂર જર્મનીના રાક્ષસી હાથ નીચે કચડાઇ જતી અને દબાઈ જતી આપણે જોઈ રહ્યા હત, તો આપણે અનતકાળ પર્યંત શરમ ભરેલી રીતે જગતના ઇતિહાસમા દેખાવું પડત." એ મહાન્ ભાષણનું ગૌરવ અને મહત્ત્વ બતાવવાને આ એકજ ફકરો બસ છે. આ ભાષણનું ભાષાન્તર વેલ્શ, બલ્ગેરિયન, ડૅનિશ, ડચ, ફ્રેન્ચ, જર્મન, ગ્રીક, ઇટૅલિયન, પોર્ટુગિઝ, રૂમૅનિયન, રશિયન, સર્વિયન, સ્પૅનિશ અને સ્વીડીશ ભાષામા છપાઈને ઠેર ઠેર પ્રકટ કરવામા આવ્યું છે.

આ રાજકીય ભાવના લૉઈડ જર્યૉર્જનો જીવનમંત્ર છે-તેની સર્વ પ્રવૃત્તિઓનું પ્રેરક બળ છે-તેના સર્વ સિદ્ધાંતોનો મૂલગામી પાયો છે. અને તેટલા માટેજ આફ્રિકાની લડાઇ સામે તેનું બંડ અને આ લડાઈમા તેનો અભિનિવેશ હવે સમજી શકાશે. જે વીર નરે પોતાની માતૃભૂમિ વેઇલ્સના રક્ષણ માટે, વેઇલ્સની પ્રગતિ માટે, વેઇલ્સની ઉન્નતિ માટે, પોતાનું પૂર્ણ જીવન અર્પણ કર્યું હતુ તે નરનું હૃદય દક્ષિણ આફ્રિકાને છિન્નભિન્ન થયેલું શી રીતે જોઇ શકે? અને તેજ હૃદય બેલ્જિયમ અને સર્વિયાનો વિનાશ શી રીતે સહન કરી શકે? લૉઇડ જર્યૉર્જ લડાઈની ખાતર લડાઈનો ચાહક નથી. તે સાફ રીતે કહે છે કે "હું લડાઇનો ચાહનારો નથી. છતાં મને આ લડાઇમા એક વસ્તુ ગમે છે, તે એ કે આપણે આ યુદ્ધમાં પવિત્ર અંતઃકરણથી સામેલ થયા છિએ. આપણે આમાં કશું પણ મેળવવાનું નથી, તેથી હું ઉલટો ખુશ છું. કારણ કે કોઈ પણ સ્થૂલ લાભના લોભની ખાતર

એક અચ્છા પ્રમાણિક, કર્તવ્યપરાયણ જુવાનને પોતાની જીંદગીનું બલિદાન આપવાનું કહેવું પડે તો હુ ખરેખર દિલગીરજ થાઉ. એ સ્થિતિમા હુ કદિ પણ એમ કરી ન શકું. મ્હારા પોતાના બે સુંદર છોકરાઓ નવા લશ્કરમા છે, અને હું મ્હારા છોકરાઓને દિલોજાનીથી ચાહું છુ. શું તમે એમ ધારો છો કે ક્ષુદ્ર લોભની ખાતર હુ તેઓની જીંદગી જોખમમા નાખવાને મોકલુ ખરો? નહિ. જો એમ હોય તો મ્હારે ખરેખર શરમાવું જોઇએ પરતુ સ્વતત્રતા, આત્મમાન, અને સર્વ પ્રજાઓના સુખશાન્તિની ખાતર, તેમજ પ્રુશિયાના અસહ્ય જૂલ્મનો અત લાવવાની ખાતર, મ્હારા પુત્રો ખુશખુશાલ ગયા છે, અને તેઓને મ્હારો આશીર્વાદ છે.'

આવા ઉદાર આદર્શ અને મહાન્ સિદ્ધાતને માટેજ લૉઇડ જ્યૉર્જ સર્વત્ર પૂજ્ય છે. ન્હાનપણથીજ તેના જીવનની આ ચમકનો અનુભવ અનેક લોકોને થતો આવ્યો છે. જ્યારે તેણે પોતાના સોલિસિટરના ધધામા હજુ શરૂઆત કરી હતી અને બ્રિટિશ પાર્લામેટના દર્શન પણ કર્યા નહોતા, ત્યારે પણ તેની ન્યાયવૃત્તિ ઓછા જોસવાળી નહોતી. રાજ્યસ્થાપિત દેવળમા નહિ માનનારો એક પાદરી જ્યારે લૉઇડ જ્યૉર્જના ગામમા મરણ પામ્યો ત્યારે તેની છેલ્લી ઇચ્છા મૃત્યુ પછી તેના બાળકની કબરમા દફનાવાની હતી. પરંતુ રાજ્યનું માનીતું પાદરી મડળ પોતાના દેવળમા એક "નાસ્તિક" ગણાતા પુરૂષને કેમ દાટવા દે? દેવળના દરવાજા બધ કરવામા આવ્યા સોલિસિટર લૉઇડ જ્યૉર્જનો અભિપ્રાય પૂછવામા આવ્યો. ન્યાય અને સત્યના ચાહકે એકજ મજબૂત ઉત્તર આપ્યો "જ્યા એ માણસને દફનાવાની ઇચ્છા હતી ત્યા એને દફનાવાનો હક્ક છે" પ્રશ્ન થયો,–"પરંતુ દરવાજાઓને તાળું મારવામા આવ્યું છે." લૉઇડ જ્યૉર્જે સચોટ રસ્તો બનાવ્યો. "દરવાજા તોડી પાડો." છેવટે દરવાજાઓ તોડી પાડવામાં આવ્યા, મૃત્યુ પામેલ પાદરી તેના બાળકની મૃત્યુશય્યામાં છેવટે સૂતો, લૉઇડ જયૉર્જને કોર્ટે ચ્હડવું પડ્યું, અપીલ થઇ, અને

અંતમા વેઇલ્સનો ઉછરતો સોલિસિટર અને ઇંગ્લંડનો ભાવષ્યનો પ્રાઇમ મિનિસ્ટર સત્ય, ન્યાય અને હક્કની લડતમાં વિજયવંત થયો.

"દરવાજાઓ તોડી પાડો" એ લૉઇડ જ્યૉર્જના મગજની કુચી છે. તે રવૈયામા કે પ્રાચીનતામા કે પ્રમાણપત્રોમા કે અનુકરણમા માનતો નથી. એ રીતે તે જબરદસ્ત મૂર્તિખંડન કરનારો છે. તે અપૂર્વ કલ્પનાઓમાજ મસ્ત રહે છે. ઉચ્છિષ્ટને તે અડકતો પણ નથી. અપૂર્વતા, નવીનતા, અદ્વિતીયતા, વિચિત્રતા, લૉઇડ જ્યૉર્જની રગેરગમા, ઓતપ્રોત થઇ રહેલ છે. સર્વ જૂનુ અને નકામુ તોડી પાડવામા તેને અજબ આનંદ પડે છે. મ્હોટા વિઘ્નો સાગે બાથ ભીડવામાં તે પોતાની જાતને કૃતકૃત્ય માને છે. જેમ કાર્ય મહાન્, તેમ લૉઇડ જ્યૉર્જનું જોસ મહાન્, જેમ દુશ્મન પ્રતિભાશાલી, તેમ લૉઇડ જ્યૉર્જની કમ્મર મજબૂત; જેમ જોખમ ભયંકર તેમ લૉઇડ જ્યૉર્જનું ઝંપલાવું વેગભરેલું; જેમ વિઘ્નો અનિવાર્ય તેમ લૉઇડ જ્યૉર્જનો આશાવાદ હેરત પમાડનારો. મ્હોટા શિકારનોજ તેને શોખ છે. લૉર્ડ રોઝબરી, ચેમ્બરલેન, સર હેનરી કૅમ્પબેલ-બૅનરમૅન, સર વિલિયમ હારકોર્ટ, સ્પીકર ઑફ ધી હાઉસ ઑફ કૉમન્સ મિ૦ ગલી, મિ૦ ઍસક્વિથ—આ જાતના પુરૂષો સામે તેને અથડાવું પડયું છે, અને છતા કોઈ વાર લાઇડ જ્યૉર્જ જીતાયેલ હોય એમ કોઇના સાંભળવામા નથી. રાજ્યદ્વારી મલ્લકુસ્તીમા તેનુ મગજ એટલું તો ચપળ, ચકોર, અને તીક્ષ્ણ છે કે ગમે તેવા મજબૂત વિઘ્નોની આરપાર તે રસ્તો કરી શકે છે. તેને વિચારવાને થોભવું પડતું નથી. વિચારવું અને વિચાર ક્રિયામાં ઉતારવો એ બંને કાર્ય સાથેજ થાય છે. ભય જેવી વસ્તુ તેની જાણમા નથી. તેથીજ તેની વાણી અતિ તીક્ષ્ણ, ચસચોટ, અસરકારક, અને જ્વાળામુખી સરીખી છે. એક વખતે જ્યારે તેણે એક સભામાં રણકાર કર્યો કે "વેઇલ્સ માટે હોમ રૂલ, સ્કૉટલાંડ માટે હોમ રૂલ, આયરલૅંડ માટે હોમ રૂલ, ઇંગ્લંડ માટે હોમ રૂલ," ત્યારે એક તોફાનીએ ટાપસી પૂરી: "અને નર્ક માટે પણ હોમ રૂલ!"

લૉર્ડ જ્યૉર્જે ખુશ મિજાજથી ઉત્તર આપ્યો: ' કબૂલ. દરેક માણસ પોતાના સ્વદેશ માટે ઉભો થાય એ જોવાને હું ખુશી છું" '

લૉર્ડ જ્યૉર્જની અખંડ ચેતનશક્તિનું એક મુખ્ય કારણ એ છે કે તે ધારે ત્યારે, ગમે તેવા વાતાવરણમા આરામ લઇ શકે છે. તે ચાલતી મોટરના ધસધસાટ ઉંઘી શકે છે. સામાન્ય લોકોને જે અગવડો લાગે છે તેમા તે આનંદ માની લે છે ગમે તેટલી મુસ્કેલીઓ અને શ્રમથી તે થાકતો નથી. નહાના અકસ્માતો અને અગવડોથી બીજાઓ કંટાળી જાય છે ત્યારે લૉર્ડ જ્યૉર્જ વિઘ્નોની વચમા અટ્ટહાસ્ય કરે છે. એક વાર તેના બે મિત્રોને અતિશય કંટાળો આવ્યો હતો. કારણ કે અખંડ વરસાદ અને ટ્રેનની અગવડોને લીધે તેઓ થાકીને લોથ પોથ થઇ ગયા. મહા મુશીબતે આરામ લેવાની તક એક જંક્શને સર્વને મળી. જ્યારે સ્ટેશનના વેઇટિંગ રૂમમા લૉર્ડ જ્યૉર્જના મિત્રો ગરમ કૉફી લેવાને નિરાંતે બેઠા, ત્યારે લૉર્ડ જ્યૉર્જ હજુ ઉભો ઉભો નવું છાપુ વાચતો હતો ' તુરતજ તેના મિત્રો તરફ ફરીને તે બોલ્યો; "તમને રસ પડે તેવા નવીન સમાચાર આપુ. ' વાલ્ટન હીથ'મા મ્હારા મકાન ઉપર બૉમ્બ પડયાનો તાર છે ' " તેના કુટુમ્બ માટે લૉર્ડ જ્યૉર્જ પ્રાણ આપે તેમ છે છતા આવા ભયંકર સમાચાર વાચ્યા પછી પણ ન મળે તેને ચિંતા કે ભય તેની છાતી ભયની બાબતમા વજ્ર જેવી છે, છતા પોતાના કુટુમ્બ માટે તેમજ સ્વદેશ માટે અતિશય કોમળ છે. લૉર્ડ જ્યૉર્જ જેવું બહાદુર જીગર બહુ થોડાઓનું હશે ' છતા તેના દિલની એક નિર્બળતા છે ખરી, અને તે તેનાં બાળકો છે.

એક વાર લૉર્ડ જ્યૉર્જની વ્હાલી પુત્રી મેગનને ફોસલાવીને ઉઠાવી જવાના કાવત્રા સંબંધી તેને બહારગામ ખબર મળ્યા. તુરતજ તે તાર ઑફિસે દોડયો, તેની પત્નીને તાર મોકલ્યો, અને પોતાના "ન્હાના પૅકેટ"ની સંભાળ રાખવાની સૂચના મોકલાવી. આ હકીકત

જ્યારે તેના મિત્રોને તે કહેતો હતો ત્યારે તેની આંખમાં તેની વ્હાલી પુત્રી માટેનો પ્રેમ અને તેના ક્રોધનો તનખો આપોઆપ દેખાઇ આવતો હતો. તેજ વખતે તેને પોતાના સમસ્ત દેશના બાળકો માટે લાગણી થઇ આવી, અને આ ક્રૂર લડાઇ માટે જવાબદાર દુશ્મનો સામે વેરનું વિષ તેની નસેનસમાં ફરી વળ્યું. આ બનાવ અને વાતચીત તેની પારીસની મુસાફરી દરમઆનજ બનેલ. જ્યારે તે પારીસના સ્ટેશને ઉતર્યો ત્યારે તેની મ્હોટી પુત્રી ઓલ્વેનને તે મળ્યો, અને પિતા પુત્રી કરતા ભાઇ બહેનની માફક બંને એક બીજાને ભેટયા. આ પુત્રી તે એજ વીરાંગના કે જેણે એક વાર પોતાના પિતાની ઉપર ફેંકવામા આવેલો ઘા ઝીલી લીધો હતો પુત્રીએ આ બહાદુરી પોતાના પિતા પાસેથી વારસામાં મેળવી છે. આ પુત્રી સાથેનો પિતાનો મેળાપ નજરે જોનાર તેના મિત્રો કહે છે કે કોઇ કદિ પણ કલ્પી ન શકે કે આટલો પ્રેમાળ પુત્રીવત્સલ પિતા અન્યાય સામે ભયંકર વાઘની માફક ઉછળે છે. છતા એ વાઘની માફક ઉછળવું અને હર્ષના આંસુથી પોતાના પ્યારાઓને ભેટવું એ બંને વસ્તુઓનું પ્રેરક તત્ત્વ એકજ છે.– નિ સ્વાર્થ પ્રેમ અને વિશુદ્ધ ચારિત્ર્ય. જૂનું અને સડેલું નાશ કરવાનીજ શક્તિ લૉઇડ જ્યૉર્જ ધરાવે છે એમ નથી, પરંતુ બગડેલું શી રીતે સુધારવું, ખંડેરનું સમીકરણ શી રીતે કરવું, જરાવસ્થાનું નવીકરણ શી રીતે બનાવવું,–એ અતિ ઉપયોગી કલા અપ્રતિમ રીતે આપણા મુખ્ય પ્રધાને હાથ કરી છે. સમાજસુધારણાના મહાન્ ક્ષેત્રમા તેની કલ્પનાઓ ગગનચુંબ શિખરો પર્યંત પહોચેલી છે. સામાજિક અન્યાય, રાજ્યદ્વારી પક્ષપાત. આર્થિક દુ:ખો, દૂર કરવાને તેણે તેની આખી જીંદગી તનતોડ મહેનત કરેલી છે. તેની કલ્પનાઓ, તેની સ્વપ્નસૃષ્ટિ ખરેખર ભવ્ય છે. " આયર્લાંડને માટે હોમ રૂલ, ઇંગ્લંડને માટે હોમ રૂલ, સ્કૉટલાંડને માટે હોમ રૂલ, વેઇલ્સને માટે હોમ રૂલ આપણે મેળવીશું " આ આશા લાંબા સમય પહેલા તે બહાર પાડી ચૂકેલ છે. છતાં એટલું કહેવું જોઇએ કે તેની સર્વ

આશાઓનો ફલિતાર્થ કરી બતાવવાને તે સર્વથા સમર્થ નીવડેલ નથી. હજુ પણ તેની જન્મભૂમિ વેલ્સને હોમ રૂલ મળેલ નથી, અને રાજ્યસ્થાપિત ધર્મમાથી સ્વતંત્રતા પણ વેલ્સને હજુ બહુ થોડા વખત થયાજ મળેલી છે. અલબત્ત, વેલ્સ માટે જ્યારે લૉઇડ જ્યૉર્જની મજબૂત લડતો પાર્લામેટમા ચાલતી ત્યારે કૅબિનેટના સભાસદ તરીકેની તેની જવાબદારી નહોતી. સને ૧૮૯૦ મા જ્યારે તેણે પાર્લામેંટમા પ્રથમ પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તેનો મુદ્રાલેખ—"સ્વતત્ર ધર્મ, સ્વતત્ર પ્રજા, સ્વતંત્ર જમીન"—મા પૂરો થતો હતો પરતુ કૅબિનેટમાં દાખલ થતાં તેની જવાબદારી વધી, તેનું કલ્પનાક્ષેત્ર પણ વિશાળ થયુ, અને તેટલે દરજ્જે તેની જૂની ભાવનાઓ ઉપર અંકુશ મૂકાયો. છતા હજુ પણ લૉઇડ જ્યૉર્જ તેની જન્મભૂમિ માટે મગરૂર છે, તેની માતૃભાષા ઉપર આફરીન છે, તેના પ્રિય પ્રાન્તને સપૂર્ણ સ્વતંત્ર બનાવવા માટે ઉત્સુક છે. તેના હૃદયમા સ્વદેશાભિમાનનો તનખો માત્ર તપતો નથી, પણ પ્રજ્વળે છે.

સામાજિક સુધારણા માટેના તેના પ્રયત્નો આજકાલના નથી, પરંતુ આજથી પચીસ વર્ષ પહેલા "વેલ્સ માટે હોમ-રૂલ" નો ઝુંડો તેણે ઉડાવ્યો ત્યારથી છે. સને ૧૯૦૯નું તેનું સુવિખ્યાત બજેટ જોઇને આખું બ્રિટન આશ્ચર્યચકિત થઇ ગયું હતું, અને ઉમરાવોની સભા ખળભળી ઉઠી હતી. શ્રીમતો અને ઉમરાવોનો ઇજારો તોડવો અને ગરીબોની બાહ્ય પકડવી, એ લૉઇડ જ્યૉર્જની સામાજિક સુધારણાનું કેન્દ્રસ્થાન છે. સામાજિક દુખોનું 'મ્હોટું' કારણ શ્રીમતોનો જમીન ઉપરનો ઇજારો છે એ તેનો મજબૂત અભિપ્રાય છે. જમીનદારોજ દેશની દરિદ્રતા માટે જવાબદાર છે એમ તે દઢતાપૂર્વક માને છે. અને તેટલા માટેજ ઉમરાવોની સભાને જમીનદોસ્ત કરવાના તેણે મહાભારત પ્રયત્ન કરેલા છે. સને ૧૯૦૫મા પ્રધાનમંડળમા તેણે પ્રવેશ કર્યો. સને ૧૯૦૮ મા ખજાનચીની પદવી મેળવી. સને ૧૯૦૮મા તેનું ઐતિહાસિક બજેટ કે જે અતિશય લોકપ્રિય બજેટ

હતું તે પાર્લામેંટ પાસે રજુ થયું; પરંતુ ઉમરાવોની સભાએ એ બજેટ પસાર થવા ન દીધું, છતા લૉઇડ જ્યૉર્જને છંછેડવામાં ઉમરાવોએ અતિ ગંભીર ભૂલ ખાધી. સને ૧૯૦૭ માં ઉમરાવો ઉપર જબરજસ્ત હૂમલો લઇ આવવાની તક તે શોધતો હતો. છેવટે એ તક ૧૯૦૯ માં મળી. ઉમરાવો આ લોકપ્રિય બજેટથી ચમક્યા. જમીનદારો અને દારૂના ઇજારદારો ઉપર કર વધારવામાં આવ્યો હતો. ઈનકમ ટૅક્સમા પણ શ્રીમંતો ઉપર વધારે ભાર મૂકવામા આવ્યો હતો. પરંતુ ઉમરાવો અને શ્રીમંતો આ બજેટની સામે થયા, તેણે આખુ પ્રજાકીય બળ બજેટની તરફેણમા હતું. "તમારી ડ્રેડનૉટો બાંધવાને માટે શુ અમે ગરીબ મજૂરનો રોટલો ગિરવી મૂકીશું ?" આ પ્રશ્ન લૉઇડ જ્યૉર્જે ઉમરાવોને પૂછ્યો, અને તેનો યાદગાર ઉત્તર પણ પોતેજ આપ્યો "કદી નહિ, એમ કરવા કરતા, મ્હારા નામદારો, તમને રવાના કરીશું".

લૉઇડ જ્યૉર્જે પોતાનું વચન પાળ્યુ, આખા દેશમા જબરદસ્ત ચળવળ ચલાવી. ઉમરાવોની સત્તા ઉપર અંકુશ મૂકવાને માટે દારૂગોળો તૈયાર રાખ્યો, અને છેવટે ઉમરાવોએ પોતેજ સને ૧૯૧૧ના ઑગસ્ટ-મા "પાર્લામેન્ટ બિલ" પસાર કરી પોતાની મૃત્યુશૈયા બિછાવી. છેવટે ૧૯૦૯ નુ બજેટ પસાર થયુ. આ બજેટના ત્રણ ખાસ સિદ્ધાંતો હતા (૧) કર સ્થિતિસ્થાપક હોવો જોઇએ કે જેથી જેમ જરૂરિયત વધતી જાય તેમ વધારે કર ઉઘરાવી શકાય. (૨) જે ધંધાઓ અને વ્યાપાર ઉપર આમદાનીનો આધાર છે તેના ઉપર બહુ સખ્તાઇથી કર પડવો જોઇએ નહિ (૩) આખી પ્રજાના સર્વે વર્ગોએ કરમા યથાશક્તિ પોતાનો હિસ્સો આપવો જોઇએ લોકોની જરૂરિયાતો અને મજૂર વર્ગની કમાણી ઉપર બજેટમા કર નાખવામા આવ્યો ન હતો. મોજશોખો અને વધારાની કમાણી ઉપરજ કરનો મ્હોટો બોજો મૂકવામા આવ્યો હતો. આ જાતના બજેટની આવશ્યકતા બતાવતાં આ ગરીબોના દોસ્તે ઉચ્ચારેલાં માર્મિક વચનો ઇંગ્લાંડના ઈતિહાસમાં

કદી પણ ભૂલાશે નહિ 'ગરીબી શું છે? તમે પોતે તેનો કદિ પણ અનુભવ કર્યો છે? ન કર્યો હોય, તો પ્રભુનો આભાર માનો કે તમે ગરીબોના દુખો અને લાલચોથી દૂર રહ્યા છો બીજાઓને ગરીબી સહન કરતા તમે જોયા છે? તો પ્રભુને પ્રાર્થના કરો કે તમને ક્ષમા કરે, કારણ કે તમે તે દૂર કરવાને તમારાથી બનતો પ્રયત્ન કર્યો નથી. એક સમય એવો આવશે કે જ્યારે દોલતમા આળોટતો આ દેશ આ પ્રકારની સ્થિતિ અત્યાર સુધી સહન કરી શકયો એ વિચારથીજ કપી ઉઠશે અમાનુષિકતા અને ખાસ અન્યાયની વાત તો એક બાજુ રહી, પણ આ ખરેખર લૂટનોજ ધધો છે, કારણ કે આ દેશની દોલતનો જે ભાગ મજૂર વર્ગનો છે તે આપણે જપ્ત કરી રહ્યા છિએ."

આ અતિ ઉદાર ભાવવાળુ મહાન્ બજેટ માત્ર લૉઇડ જ્યૉર્જની કારકીર્દિમા હત તો પણ તે કારકીર્દિ અતિ પ્રતિભાશાલી ગણાત. પરંતુ આ ઉપરાત ઇંગ્લડની જમીનને ઇજારદારોના પંઝામાંથી મુક્ત કરવાના તેના પ્રયત્નો, વૃદ્ધાવસ્થા માટે પેન્શનનો કાયદો, આખી પ્રજાને માટે દર્દ તથા નિરૂદ્યમ સામે રાજ્ય તરફથી વિમો ઉતારવાની વ્યવસ્થા કરનારૂ બંધારણ, અને એ ઉપરાત મજૂર વર્ગ અને પ્રજા માટે અનેક ઉપયોગી અને હિતકારક પ્રવૃત્તિઓ અને વ્યવસ્થાઓ, આ સર્વ આ નરરત્નના જીવનવ્યાપારમા ઉમેરવાના છે. શાન્તિના સમયમાં લૉઇડ જ્યૉર્જની પ્રજાકીય સેવાઓ ખરેખર અપ્રતિમ છે. છતા આ મહાભારત યુદ્ધમા તેની સેવા શાન્તિના સમયની સેવા કરતા પણ હેરત પમાડનારી છે. લૉઇડ જ્યૉર્જ દારૂગોળો તૈયાર કરવાની અતિ ગભીર જવાબદારી પોતાને માથે લીધી ન હત તો મિત્ર રાજ્યોએ અત્યાર સુધી જે બહાદૂરી ભરેલી અને ખતેહમદ લડત ચલાવી છે તે ચલાવી શકત કે નહિ તે શકાસ્પદ છે.

સોળ વર્ષ પહેલા જે માણસ આફ્રિકાની લડાઇ સામેની વિરૂદ્ધતા માટે લગભગ ફાંસીને લાકડે ચ્હડી જવાની તૈયારીમા હતો તેની આજે લૉર્ડ કીચનર ગયા પછી આ મહા યુદ્ધમા પ્રથમપંક્તિએ લોકો

તરફથી પૂજા થાય છે. જે વખતે કૈસરે ઇંગ્લંડની છેલ્લી મુલાકાત લીધી તે વખતે લૉઇડ જ્યૉર્જે ઇચ્છા રાખી હત તો કૈસરના હાથથી મ્હોટામાં મ્હોટો ખિતાબ અને માન મેળવી શકત. પરંતુ વેઇલ્સના ઝુંપડાંમા જન્મેલો "ડેવિડ" કૈસર જેવાનું પણ મુરબ્બીવટ સ્વીકારે તેવો નહોતો. છતાં જાણવા જેવી વાત છે કે જે નૈર કૈસર પાસેથી કાંઇ પણ માનપાન લેવાને નાખુશ હતો તેણે જર્મની પાસેથી ઘણું મેળવ્યું છે, અને એ અનુભવને લીધે ઇંગ્લંડની સામાજિક સુધારણા તેમજ અત્યારની લશ્કરી તૈયારીઓમાં તે અપૂર્વ ચેતન મૂકી શકયો છે. જ્યારે લૉઇડ જ્યૉર્જે જર્મનીની મુલાકાત લીધી ત્યારે તેણે જર્મનીની જાહેર પ્રવૃત્તિઓનો આત્મા હાથ કર્યો હતો, અને તેઓની પદ્ધતિના ઉપયોગી તત્ત્વો તેણે ઇંગ્લંડમાં અનેક દિશામા દાખલ કરી દીધા છે. જર્મનીની પ્રગતિથી અને જર્મનીની કાર્યકુશળતાથી તે એટલો તો ખુશ થઈ ગયો હતો કે જ્યારે ઇંગ્લંડમા તેણે પાછો પગ મૂકયો ત્યારે તેનાં કાર્ટુનો બહાર પડયા, કે જેમા જર્મન ડ્રેસમા જર્મન પાઇપ ફૂકતો, અને જર્મન વસ્તુઓના નામના લેબલોવાળા જર્મન પાર્સલો સહિત તેને ચિતરવામા આવ્યો હતો. "જર્મન ભાપણો," "નૌકા કાફલો ઘટાડો," "જર્મનીમા કઇ પદ્ધતિએ કામ થાય છે," "વૃદ્ધાવસ્થા માટે પેન્શન સંબંધી સૂચનાઓ," "જર્મન પ્રેસ," "જર્મન ખાણું" વિગેરે જૂદા જૂદા લેબલોથી તેના પાર્સલો કલ્પવામા આવ્યા હતાં।

જર્મનીના વિચારો યુદ્ધ કરવાના છેજ નહિ એવો મજબૂત અભિપ્રાય લઇને લૉઇડ જ્યૉર્જ જર્મનીથી પાછો ફર્યો. એ અભિપ્રાય ખોટો પડયો છે તે જગતે જોયુ છે. છતા જર્મનીની લશ્કરી તૈયારીઓ જોવાની તક લૉઇડ જ્યૉર્જને જર્મનીમા મળી શકી નહોતી, અને તેણે તેનો અભિપ્રાય બને તેટલા અવલોકન પછી બાંધ્યો હતો, એટલું તેને ન્યાય આપવાની ખાતર કહેવું જોઇએ. જર્મનીની મુલાકાતમા લશ્કરી હીલચાલ સંબંધી કદાચ તે છેતરાયો હશે, પરંતુ ત્યાંના સમગ્ર અવલોકનથી તેણે ઇંગ્લંડને અતુલ લાભ કરી આપ્યો છે તે

નિર્વિવાદ છે. દારૂગોળા ખાતાના અમાત્ય તરીકે તેણે આ મહાયુદ્ધમા જે પાઠ ભજવ્યો છે તે દુનિઆના ઇતિહાસમા ચિરજીવ રહેશે. જ્યારે લૉઇડ જ્યૉર્જે ખજાનચી તરીકેની પોતાની પદવી છોડીને દારૂગોળા-ખાતું પોતાના હાથમા લીધું ત્યારે આ ખાતાનો તેને નહોતો કાંઇ અનુભવ, નહોતા કાંઇ સાધનો, નહોતી કાંઈ ચોક્કસ થયેલી કાર્યપદ્ધતિ, અને નહોતો જરા પણ સમય કે જે દરમિઆન પ્રયોગોમા એક ક્ષણ, પણ ગુમાવી શકાય. દરેકે દરેક સાધન તેને નવું ઉભું કરવાનું હતું. પરંતુ તેની બુદ્ધિ વીજળિની ચમકવાળી, સ્વતંત્ર હતી, રૂઢિગ્રસ્ત નહોતી. અને તેથીજ તે આ મહાભારત કાર્ય પાર ઉતારી શક્યો. આખા દેશમા ઠેરઠેર તે જાતે હાજર થયો દિલ ઉશ્કેરનારા ભાષણો આપ્યા; મજૂરોને શૌર્ય ચ્હડાવ્યુ, શ્રીમંતોને ફરજના પાઠ શિખવ્યા; અનેક પ્રકારના કારખાનાઓ દારૂગોળાના કારખાનામા આખની મીટમા બદલાવ્યા, દેશના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓને પોતાની બુદ્ધિ વાપરવાની ફરજ પાડી; જ્યાં શૂન્ય, હતું ત્યાં દારૂગોળાના કારખાનાઓની મહાન્ જાળ પુથરાઇ; જ્યા સમજાવટની જરૂર હતી ત્યા સમજાવટ કરી, જ્યા વીર-ઘોષણાની જરૂર હતી ત્યાં ચમક ભરેલા શબ્દોની ધારા ચલાવી. જ્યા વ્યવસ્થા-ની જરૂર હતી ત્યા પવનવેગથી વ્યૂહરચના ગોઠવાઈ ગઇ, જ્યા સત્તા વાપરવાની જરૂર લાગી ત્યા લડાઇના કાયદાનું માર્મિક સૂચન વજ્રપાતની માફક ફેંકવામા આવ્યું, જ્યા પરસ્પર દ્વેષ, સ્વાર્થ અને કુસપ હતાં ત્યા સ્વદેશાભિમાન, ઇંગ્લાડનુ ભવિષ્ય, સુધરેલી પ્રજાઓના ગગનચુમ્બિ આદર્શો, ન્હાની પ્રજાઓ માટે દિલસોજી આદિ અનેક હૃદયસ્પર્શિ ભાવોથી દરેકે દરેક શહેરીને મ્હાત કર્યો. "ઇંગ્લડ દરેકે દરેક માણસ પાસેથી પોતાની ફરજ બજાવવાની આશા રાખે છે–" આ નેલ્સનના જગપ્રસિદ્ધ વાકય ઉપર લૉઇડ જ્યૉર્જે છેકો માર્યો, અને લખ્યું કે "ઇંગ્લાંડ દરેકે દરેક મનુષ્યને પોતાની ફરજ બજાવવાની ફરજ પાડેછે."

જેમ બ્રિટિશ ખજાનચી તરીકે લૉઇડ જ્યૉર્જના પરાક્રમો અદ્દભુત હતાં તેથી વિશેષ અદ્દભુત દારૂગોળા ખાતાના અમાત્ય તરીકે તેનાં

કાર્યો દેખાયા છે. આ ઘોર યુદ્ધ જયારે મિત્રરાજયો જીતીને પરવારશે ત્યારે એ વિજયમા દરેકે દરેક બ્રિટિશ પ્રજાજનનો હિસ્સો ગણાશેજ, છતા તેમાં લૉઇડ જ્યૉર્જનો હિસ્સો અતુલ, અમાપ, અપૂર્વ ગણાશે એમા રજ પણ સંદેહ નથી. જે લૉઇડ જ્યૉર્જનો જીવનપ્રવાહ અત્યાર સુધી આટલા વેગથી વહ્યો છે તે ભવિષ્યમાં હજુ રાજ્યદ્વારી રંગભૂમિ ઉપર શા શા પાઠો ભજવશે તેની કલ્પના કરવી ઘણી મુસ્કેલ છે છતા એવો એક પણ પુરૂષ હોય કે જેના હાથમા ભવિષ્યની કુંચી રહેલી હોય તો તે એક અવાજે લૉઇડ જ્યૉર્જ છે. કારણ કે તેની કલ્પનાઓ, તેની પ્રજાપ્રીત ભાવનાઓ, તેની સ્વપ્નસૃષ્ટિઓ, તેના આદર્શો, સિદ્ધ કરવાને તેના જેવો બીજો કોઇ સમર્થ માણસ રાજ્યદ્વારી ક્ષિતિજ ઉપર અત્યારે તો દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. કિચનર ગયો, ત્યારે તેનું સ્થાન લૉઇડ જ્યૉર્જજ લઈ શકે. ઍસક્વિથ મુખ્ય પ્રધાનપદ છોડે ત્યારે લૉઇડ જ્યૉર્જજ ત્યા વિરાજી શકે તે હમણાનાજ બનાવોએ સિદ્ધ કર્યુ છે. અને આટલી આટલી વિવિધ ગંભીર જવાબદારીઓ તેના મગજ ઉપર મૂકાયા છતા તે સર્વને પહોચી વળે છે તે તેની શક્તિનું કંઇક ભાન કરાવી શકે છે. તેની બુદ્ધિની ચપળતા મનુષ્યને દિગ બનાવી દે છે. તે કાર્યમા દોડતો હોય તે દરમિઆન નવી માહિતી મેળવી લે છે. અને નવું જ્ઞાન મેળવતી વખતેજ તે જ્ઞાનને ને પચાવી લે છે. નવી રાજ્યનીતિ ક્ષણે ક્ષણે તે ઉભી કરે છે. ઉચ્છિષ્ટ રાજ્યનીતિનુ અનુકરણ તે સમજતો નથી. જૂના સૂત્રો, જૂની પદ્ધતિઓ, જૂની રૂઢિઓ, તેની બુદ્ધિના વેગને રોકી શકે તેમ નથી. તેનુ મગજ પ્રતિક્ષણે નવી સૃષ્ટિઓ ઉભી કરે છે. ક્ષણે ક્ષણ તે નવનવીન છે. તેને માટે ભૂતકાળ છેજ નહિ--માત્ર જીવતું જાગતું વર્તમાનજ: તેનો કોઈ ગુરૂઓ નથી,—માત્ર ચાલુ સ્થિતિ અને હકીકતજ તેના ગુરૂ છે.

લડાઇ પૂરી થયા બાદ આખી બ્રિટિશ સલ્તનત ઉપર અતિ મહાન જવાબદારીઓ આવશેજ. લડાઇ પહેલાના દૃષ્ટિબિંદુઓ હવે

નભી શકશે નહિ ઇંગ્લાંડનું જૂનું રાજ્યદ્વારી વાતાવરણ લડાઇ પછી હતું ન હતું થઈ જશે. નવી આશાઓ, નવી વ્યવસ્થાઓ, નવા સંબંધો, નવા પ્રશ્નો, નવી જવાબદારીઓ, નવા દૃષ્ટિબિંદુઓ, બ્રિટનમા-મિત્ર રાજ્યોમાં, દુશ્મન રાજ્યોમા, બ્રિટિશ સંસ્થાનોમા, તેમજ હિંદમા દેખાવ દેશે એ સર્વને એક વ્યાપક વિશાળ દૃષ્ટિથી અવલોકી આ સર્વ નવીન ચેતનનું મંથન કરી ભવિષ્યની નવીન પ્રજા માટે નવીન નવનીત તારવી આપવાની બુદ્ધિ અને શક્તિ જેટલા પ્રમાણમા લૉઇડ જ્યોર્જ ધરાવે છે તેટલા પ્રમાણમાં બીજો કોઇ પણ રાજ્યદ્વારી પુરુષ ભાગ્યે જ ધરાવતો હશે બ્રિટિશ સલ્તનતના અંગોનો પરસ્પર સંબંધ ચોક્કસ કરવામાં લૉઇડ જ્યૉર્જની સાહાય્ય લેવી પડશે. અત્યાર સુધી જે પ્રશ્નો અનિવાર્ય અને મહાન્ ગણાતા હતા તે કદાચ લડાઇ પછી આપોઆપ કાયદાપોથી ઉપર ચ્હડી જશે. "આયર્લાંડ માટે હોમ રૂલ, વેઇલ્સ માટે હોમ-રૂલ, સ્કૉટલાંડ માટે હોમ-રૂલ, ઇંગ્લંડ માટે હોમ-રૂલ"ના સ્વપ્નાઓ લાંબા સમય પહેલાં જે વીર નરે ઘડયા હતાં તે આ લડાઇ પછી તેની પ્રજાકીય ભાવનાને વફાદાર રહી, તેમજ જે ન્હાની પ્રજાઓની સ્વતંત્રતા માટે આ રણસંગ્રામ રચાયો છે તેઓના દર્દનું નિદાન રાજ્યદ્વારી ધન્વંતરી માફક સમજી લઈ, હિંદને પણ 'હોમ-રૂલ' અપાવવાનું અપૂર્વ પરાક્રમ બતાવે, અને તેની ન્યાયવૃત્તિ, તેની ઉદારતા, તેની સત્યપ્રિયતા, તેની માતૃભૂમિ માટેની જ્વલંત પ્રીતનાં જીવંત ઉદાહરણોમા એક અતિ ઉજ્જ્વલ ઉદાહરણ ઉમેરે તો આપણે આશ્ચર્ય પામીશું નહિ.

["વીસમી સદી" જાન્યુઆરી ૧૯૧૭.]

૯૭

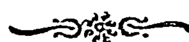
રાજદ્વારી ચળવળ અને વિદ્યાર્થીઓ.

" રાજદ્વારી ચળવળમા વિદ્યાર્થીઓ સક્રિય ભાગ લીધા વિના રાજ્યશાસ્ત્ર તથા આપણા રાજદ્વારી પ્રશ્નોમા રસ લઈ તેનો અભ્યાસ કરી શકે અને રાજદ્વારી નેતાઓની નજર નીચે સ્વયંસેવકો તરીકે તથા એ પ્રકારનો અન્ય સેવાધર્મ બજાવી શકે તેટલા માટે તેઓને રાજદ્વારી તેમજ બીજી કોઈપણ જાહેર સભામા હાજરી આપવા છૂટ મળવી અતિ આવશ્યક છે એમ આ પરિષદ્ મજબૂત રીતે માને છે અને તેથી મુબઈ ઇલાકાની શાળાઓ તથા કૉલેજોના વિદ્યાર્થીઓને ખાસ કરીને હોમરૂલ લીગની સભાઓમા તેમજ જ્યા હોમરૂલની હિમાયત થતી હોય તેવી સભાઓમા એટલું જ નહિં પણ સર્વ જાહેર સભાઓમા હાજરી આપવાની મના કરનારા મુંબઈ સરકારના તા. ૭ મી જુન ૧૯૧૭ ના હુકમ સામે આ પરિષદ્ પોતાનો સખ્ત વાધો જાહેર કરે છે, અને એમ માને છે કે આ હુકમ વિદ્યાર્થીઓના જીવન-વિકાસમા પ્રતિબધ કરનારો, વિદ્યાર્થીઓ તથા શિક્ષકોના સંબંધમા કડવાશ ઉત્પન્ન કરનારો અને માબાપોના હક્ક ઉપર હુમલો કરનારો છે. તેટલા માટે આ હુકમ તુરતજ પાછો ખેચી લેવાને આ પરિષદ્ નામદાર સરકારને મજબૂત ભલામણ કરે છે."

આ ઠરાવને રા. નૃસિંહદાસ ભગવાનદાસ વિભાકરે ટેકો આપતા જણાવ્યું કે મુબઈ સરકારનો વાધાભરેલો ઠરાવ ૭ જૂન ૧૯૧૭ નો છે. તેમા કહ્યું છે કે લૉર્ડ સિડનહામે ૧૯૦૮ મા કાઢેલો ઠરાવ શિક્ષકોએ ખાસ અમલમાં મૂકવો. અને વળી તેમાં ઉમેર્યું કે હોમ રૂલની કોઇ પણ સભામાં તો ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીઓએ જવું નહિ. આ હુકમ સખ્તાઇ ભર્યો છે. માનો કે હોમરૂલમાં વિદ્યાર્થીઓ ભાગ લે તે અનષ્ટ છે. ધારો કે

આપણા નેતાઓને તેઓ સભાઓમાં સાંભળે તે ઝેર સમાન છે. તો પણ આ ઠરાવ અમલમા શી રીતે મૂકાઈ શકે તે સમજાઈ શકાતું નથી. જો તે અમલમા મૂકવો હોય તો દરેક શિક્ષકે વિદ્યાર્થી ઉપર છુપી પોલીસનું કામ કરવું પડશે. એમ થાય તો તેમની વચ્ચેના એખલાસની લાગણી, માન અને સદ્ભાવ સચવાય નહિ અને શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી વચ્ચેનું અંતર વધતું જાય. સરકાર પોતાના સરક્યુલરની પ્રસ્તાવનામા કહે છે કે વિદ્યાર્થી જીવનમા શાન્તિ રહે, કુટુમ્બો છિન્નભિન્ન ન થાય, ઑર્ડર અને ડિસપ્લીન સચવાય અને દેશની ઉન્નતિ વધારે થાય તે માટે આ ઠરાવ ઘડાયો છે. હું પૂછું છુ કે આપણા વિદ્યાર્થીઓ વૉલન્ટીયર થવાથી, તથા કૉન્ગ્રેસના ભાષણો સાંભળ્યાથી કેટલાના કુટુમ્બ છિન્નભિન્ન થયા છે? બીજો પ્રશ્ન એ છે કે, જો વિદ્યાર્થીઓને શહેરી બનાવવા છે, સામ્રાજ્યના સાહાયક બનાવવા છે તેમને તે કામ માટે સરકાર શું કેળવણી આપે છે.? હાલનો ક્રમ જુઓ તો જણાશે કે તે માટે કાંઈ પણ ગોઠવણ નથીજ. શું માર્સ્ડનના ઇતિહાસથી આવું ભાન થશે? એલફિન્સ્ટન કૉલેજના એક પ્રોફેસરે હિંદી રાજ્યબંધારણ વિષે એક પુસ્તક લખ્યુ છે તે મ્હારા જોવામા આવ્યું છે તેમા બધી હકીકત સમતોલ રીતે મૂકી નથી. તેમા સરકારનો પક્ષ લીધો છે, વકીલાત કરી છે અને આપણને અન્યાય કર્યો છે. તે પુસ્તક ઍંગ્લો ઇંડિયન દૃષ્ટિબિંદુથી લખાયું છે. તો સરકારને શો અધિકાર છે કે આપણી કૉંગ્રેસમા આવતા વિદ્યાર્થીઓને અટકાવે છે. વૉલન્ટીયર થઇને ડિસિપ્લીન અને ઑર્ડરનો ભંગ તે નથી કરતો પણ ઉલટો જાળવે છે. વૉલન્ટીયરો વિના આપણું કૉંગ્રેસમા શું થાય? આપણા પ્રજાજીવનની ખીલવણીને માટે સરકારે પોતાનો ઠરાવ પાછો ખેંચી લેવો જોઇએ.

[બીજી ગુજરાત કેળવણી પરિષદ્, તા. ૨૦મી અને તા. ૨૧મી ઑક્ટોબર ૧૯૧૭ ને રોજ મળેલી બેઠકનો અહેવાલ.]

૯૮

૧૯૦૭ ના તિલક
અને
૧૯૨૦ ના 'લોકમાન્ય'

અત્યારે સમગ્ર હિન્દ સ્વર્ગસ્થ "લોકમાન્ય"ના ગુણગાન ગાવામા મગરૂરી માની રહ્યું છે. કોઇની તાકાત નથી કે એ સંકીર્તનના સંગીતમા કોઇ પોતાનો બેસૂરો અવાજ કહાડી શકે. એવું કોઇ કમનસીબ નથી કે જે "તિલક મહારાજની જય" બોલવામા પાછળ પાની ભરે. સૌના એ 'લોકમાન્ય" હતા અને છે. અત્યારે સૌ સ્વર્ગસ્થના સ્નેહિઓ. અનુયાયીઓ અને સહકારીઓ હોવાનો દાવો કરે છે. સૌ એમના સિદ્ધાતોને આદર આપી રહેલ છે. સૌ એમના સ્વદેશપ્રેમના પુષ્પોથી વધાવી રહ્યા છે. સૌ એ રાષ્ટ્રીયતાના "મહાદેવ" ના પૂજન–અર્ચન કરી રહ્યા છે. અત્યારે એ પૂજન–અર્ચનમા ભાગ ન લેવો એ લગભગ અસ્પૃશ્ય ગણાવા બરાબર છે. લોક લાગણીના આ ધોધમા જેઓ અત્યારે એકરસ થઇ ન શકે તેઓ ઘણા કાળ સૂધી ભારતીય રાષ્ટ્ર–ગંગામાથી બહાર ફેંકાઇ જાય એવી ચમત્કૃતિ સ્વર્ગસ્થ પોતાની પાછળ મૂકી ગયા છે. રાષ્ટ્ર–મંદિરમા પ્રવેશ કરવાનો પરવાનો અત્યારે તેઓનેજ છે કે જેઓ "લોકમાન્ય" માટે ફૂલોની છાબ લઇને આવ્યા હોય. આ સને ૧૯૨૦નો ઇતિહાસ!

અને સને ૧૯૦૭ નો ઇતિહાસ? ૧૯૦૭ મા "તિલક" ના અનુયાયી ગણાવું તે મહા પાપ લેખાતું હતું! એ જમાનામાં તિલકની પ્રશંસા ખાસ ખાનગી મંડળોમાંજ ગુપ્ત રીતે ધીમા સ્વરથીજ થઇ શકતી! જેમ અત્યારે "લોકમાન્ય" ના વિરોધી તરીકે ઓળખાવામાં મહા જોખમ ખોવા જેવું છે, તેમ ૧૯૦૭ માં "તિલક" નો જમણી

બાજુએ મુઠ્ઠીભર મરણિયાજ ઉભા રહી શકતા। તે સમયે "તિલકાઇટ' કહેવરાવવુ એ જાહેર હિમ્મત અને મરદાનગીરીની પરિસિમા હતી। એ વખતમા તિલકની છાયામા આવવું એટલે કે સી. આઇ. ડી. ની જાળમા સપડાવુ। એ થરથરાટીના જમાનામા મ્હેં "તિલકાઇટ" તરીકે પહેલી જાહેર દીક્ષા લીધી એ પ્રસંગ હજુ પણ હું મ્હારા નમ્ર જીવનનો મગરૂરમા મગરૂર પ્રસગ માની રહ્યો છું। ૧૯૦૭ના ડિસેમ્બરમા સુરતનો "બાલાજીનો ચકલો" હિંદના રાજયદ્વારી ઇતિહાસમા ચિરંજીવ બન્યો. બાબુ અરવિંદ ઘોશ, સરદાર અજીતસિંહ, શ્રીયુત ખાપર્ડે અને આ લેખક "બાલાજીના ચકલા" મા તા. ૨૬ મી ડીસેમ્બર પહેલા "તિલક મહારાજ" ની તરફેણમાં લોકલાગણી કેળવવામાં જે મરણિયાપણું બતાવી રહ્યા હતા તે હજુ પણ હું ભૂલ્યો નથી. અરવિંદ બાબુ, અજીતસિહ અને ખાપર્ડે તો જૂના જોગી હતા, પણ એ સાહેબોની સંનિધિમા ઉભીને "શ્રીયુત તિલક"ના સાથી તરીકે, 'મોડરેટો", ઉપર પ્રહારો કરવાનું માન મને તો જીંદગીમા પહેલીજ વાર પ્રાપ્ત થયું। અને હુ માનું છું કે તેજ દિવસે સી આઇ. ડી. ની નોધપોથીમા હું પહેલીજવાર વિરાજમાન થયો।

સુરતના વાવાઝોડમા હુ કેમ સપડાયો તે હજુ પણ હુ સમજી શકતો નથી. પરંતુ એટલું તો મને યાદ છે કે સ્વર્ગસ્થના આદર્શોએ મ્હારા તરૂણ જીવન ઉપર તે સમયે કંઇ અજાબ અસર કરી હતી. સ્વર્ગસ્થના સ્વદેશપ્રેમનું લોહચુંબક ભારતની ઉછરતી પ્રજાને કેવી અનિવાર્ય રીતે ખેંચી રહ્યું હતું તેના જીવંત દષ્ટાંતોમાનો હું એક છું. ૧૯૦૭ મા જો કે ૧૮ વર્ષની મ્હારી વય કાચી ગણાય છતા મગરૂરી વિના હું કહી શકું કે મ્હારી વયના પ્રમાણમા હું બહુ ડાહ્યો અને શાણો હતો। એકદમ શબ્દજાળમા તણાઇ જાઉ એવા કોમળ હૃદયનો હું ન ્હતો. છતાં હું "તિલક મહારાજ"ના સંઘમાં ભળ્યો એ એમના સ્વદેશાભિમાનની ઝળકના પ્રતાપ હતા એમ કહેવામાં ધૃષ્ટ નહિ ગણાઉં.

એક "ગુજરાતી"ને " તિલક મહારાજ "ની° બાહ્યવરી કરતો જોઇને એઓ પોતે તે વખતે આશ્ચર્ય પામ્યા હતા. હું અરધો બંગાળી લેબાસમાં હતો તેથી મને " ગુજરાતી " મા બોલવાની લોકોએ ફરજ પાડી ત્યાં સુધી સ્વર્ગસ્થ સર્ન અરવિંદ સાથે આવેલો કોઇ બંગાળી જુવાનજ માની બેઠા હતા ! મ્હને આ માન્યતામા " ગુજરાત "નું અપમાન દેખાયું. એ વાત મ્હેં તિલક મહારાજને તેજ વખતે કહેવાની હિમ્મત પણ બતાવી. તે વખતે મ્હને એટલોજ જવાબ મળ્યો " હું ઇચ્છુ છુ કે ગુજરાતીઓ વિષે મ્હારૂં એસ્ટિમેઇટ ખોટું ઠરે. "

સુરતમાં મ્હે યાહોમ તો કર્યું, પરંતુ એમ. એ. નો અભ્યાસ ચાલુ રાખવા વડીલોએ ફરમાવ્યુ. તેથી સેંટ ઝેવિયર્સ કૅાલેજના દર્શન ફરીથી કરવા પડયા ! પરિણામ એ આવ્યુ કે તે વખતના પ્રિન્સીપાલ ફાધર ડેકમૅને સુરતમા મ્હારા ભાષણો માટે મ્હારી સખ્ત ઝાટકણી કહાડી અને જો " તિલક "ના સંઘમાં હુ ફરીથી દેખાઉં તો મ્હને કૅાલેજમાથી ડિસ્મીસ કરવાની " સાફ ચેતવણી " આપી !

ફાધર ડેકમેનની ધમકી પછી હું તિલક તરફ વધારે ખેંચાયો. કૅાલેજમા પાછો જોડાયો, પરંતુ ત્યાંની પ્રયોગશાળામા મ્હારા સાથીઓ સાથે "તિલક"ની વાતો કરવામાં હું કલાકોના કલાકો ગાળતો ! લેબોરેટરીનાં બારણા બધ કરીને સ્વદેશાભિમાનની ઝનુનના ગીતો હું મ્હારા સહાધ્યાયીઓને સંભળાતો ! રસાયણશાસ્ત્રના પ્રોફેસર સિરપ પ્રગોગશાળાનું બારણું છાનુંમાનું ખોલતા, અને કહેતા કે મ્હારી ખાત્રી છે કે " વિભાકર " તિલકનીજ વાતો કરતો હશે ! તે વખતે " તિલક ખટલો " હાઇકોર્ટમા ચાલતો હતો, અને અમને લૅબોરેટરીમા તિલક સિવાય કાંઇ સુઝતું નહોતું ! તિલક વિષે જાણવાને એક વાર ફાધર સિરપે આતુરતા બતાવી ! મ્હે એ તકનો લાભ લઇ ફાધર સિરપને " તિલક પૅાલિટિક્સ " ઉપર ન્હાનું સરખું ભાષણ આપી દીધું ! સંસ્કૃતના પ્રોફેસર ફાધર હેગલિનને તિલક માટે માન હતું, અને તેથીજ હું એમનો માનીતો થયો હતો એમ માનવાને મને કારણ છે !

પણ આ ઉપરથી માની નથી લેવાનું કે ૧૯૧૭ મા "લોકમાન્યે" દેશ ઉપર જે જાદુ ચલાવ્યુ તે જાદુ ૧૯૦૭ મા તેઓ ચલાવી શકયા હતા. હા, જેઓ એમના નિકટ સંબધમા આવતા તેઓ એમની દેશદાઝથી ઘાયલ થતા, પરતુ મ્હોટો જનસમૂહ તો એમની કાર્યપદ્ધતિથી કંપતો. એઓનું સ્પષ્ટ વક્તૃત્વ એટલે કે રાજદ્રોહ ! ડાહ્યા લેખાતા "ઠરેલ" રાજ્યદ્વારી પુરૂષો અને "અનુભવી" વૃદ્ધો તિલકની છાયામાં પણ નહિ આવવા માટે જુવાનોને શિખામણ દેતા એ વૃદ્ધો, એ અનુભવીઓ, એ શાણાઓ, અત્યારે હજારોની સખ્યામા હૈયાત છે! તેઓ હજારોની સંખ્યામા હવે "લોકમાન્ય" ના ગુણગાન ગાઈ રહ્યા છે ! રાજ્યદ્વારી શાણપણ અને સમતોલપણાનો દાવો કરનારા ૧૯૦૭મા અમને તરૂણોને "મૂર્ખ," 'ઉતાવળીયા," વિચાર "વિનાના," "તિલકથી અંજાઇ ગયેલા આંધળા" દેશભક્તો ગણતા ! અત્યારે એજ ડાહપણના કટકાઓ તિલકના જીવનની મહત્તા બતાવવાને બહાર નીકળી આવ્યા છે! સુરતની કૉંગ્રેસ પછી જે છાપાઓ તિલકને હડધૂત કરી રહ્યાં હતા તે છાપાઓ અત્યારે કૉલમોનાં કૉલમો તિલકની પ્રશસામાં ચિતરી રહ્યા છે ! છતાં જે સિદ્ધાતો માટે તિલક સુરતમા લડયા એજ સિદ્ધાંતો અને એજ આદર્શો વડે તેઓ ખરા 'લોકમાન્ય" થઇ શક્યા છે

૧૯૦૭ મા ગુજરાતનું એવું કોઇ શહેર કે ગામડું નહોતું કે જે તિલકનું સ્વાગત કરવાની હિમ્મત બતાવી શકે ! અને એકજ દશકા પછીનું ગુજરાત ? ૧૯૧૭ માં હોમરૂલ લીગ તરફથી મ્હને "લોકમાન્ય" સાથે ભરૂચ મોકલવામા આવ્યો હતો, અને એ મુસાફરીમા સદ્દગતની સાથેજ બધો સમય ગાળવાનું મ્હને સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. એટલે એ સમયનો દેખાવ મ્હે જાતે અનુભવ્યો હતો ભરૂચ શહેરની જે વસ્તી છે તેના કરતા લગભગ સવા દોઢ ગણી સંખ્યામા ભરૂચની ગલીગલીમાં માણસોની મેદની "તિલક મહારાજ" ના દર્શન કરવાને ઉભરાઈ જતી હતી. લગભગ ચારેક કલાકે અમે સ્ટેશનથી ઉતારે પહોચ્યા!

ફૂલોના તો વરસાદ વરસતા હતા ! અસંખ્ય પુષ્પહારોથી "લોકમાન્ય"ને એટલા તો લાદવામા આવ્યા હતા કે એમના ગળામાથી ઉતરેલા હારોથી બીજી ઘોડાગાડીઓ ભરચક થઇ ગઈ! મ્હારૂં ન્હાનું શરીર પણ પુષ્પોના હારોથી લગભગ દટાઈ ગયું ! અને સાંજે ભાષણ વખતે ભરૂચની બહારના દેખાવનું શું વર્ણન કરૂં ? સાગર છલકાય તેમ માનવ જાતિ ત્યા છલકાતી હતી. "લોક-પ્રભુ"ના દર્શન કરવાને હજારો માણસોનો મેળો ભરૂચને પાદરે એકઠો મળ્યો હતો. મોટો માચડો પ્લૅટફૉર્મ તરીકે ઉભો કર્યો હતો. પણ દરેક ક્ષણે માણસોના ભારથી તે માચડો તૂટું તૂટું થઈ રહ્યો હતો. આ માનવ-સાગરને સંબોધવો કેમ એ "લોકમાન્ય"ને સવાલ થઇ પડ્યો ! મ્હેં મ્હોટામાં મ્હોટો અવાજ લગભગ પોણો કલાક સુધી ખેંચ્યો ત્યારે "લોકમાન્ય"ને સાભળવા જેટલી શાંતિ ફેલાણી. છતાં "વિભાકર, લોકમાન્યના સૌને દર્શન કરાવો દર્શન કરાવો, નહિતર સભા હાથ નહિં રહે"—એવી ગર્જનાઓથી કાનના પડદા ફાટી જતા હતા. પ્લૅટફૉર્મની ચારે બાજુ મહા મહેનતે "લોકમાન્ય" ને ફેરવ્યા ત્યારે કંઇક શાન્તિ થઇ !

આ દેખાવ જોઇને ઉતારે ગયા. અને મ્હેં તિલક મહારાજને શું કહ્યું હશે તે વાચકે કલ્પી લીધુંજ હશે. બહુ નમ્રતાથી મ્હેં લોકમાન્યને કહ્યુ: "મહારાજ, ૧૯૦૭ના ડીસેમ્બરની યાદી આપું છું. ગુજરાતીઓ માટે આપે કરેલી કટાક્ષનું સ્મરણ કરાવવા ચાહું છું. કેમ, ગુજરાતને હવે તો શરમાવા જેવું નથી ને ?"—લોકમાન્ય આ વખતે ગુજરાત ઉપર ફિદા થઈ ગયા હતા, અને તેથી આ જૂનું સ્મરણ આપવા માટે મ્હારા ઉપર પણ ફીદા થયા ! ગુજરાતે મહારાષ્ટ્ર કરતા પણ વધારે જાગૃતિ દાખવી છે એમ મ્હને ખાત્રી આપી ! તેને માટે મિસીસ બેસંટ અને અમો જુવાનિયાઓની ન્હાની ટૂકડીને અંતઃકરણપૂર્વક ભારે ધન્યવાદ આપ્યો. મ્હને શેર એક લોહી ચ્હડયું. ગુજરાત તરફ કદી નહોતી તેવી મમતા થઈ.

૧૯૧૭ મા ગુજરાતમા ઠેર ઠેર "લોકમાન્ય"ને આમંત્રવામા આવ્યા. જે ગુજરાત તિલકના નામથી થરથરતું હતું તે ગુજરાત લોકમાન્યના પુનિત પગલાથી પાવન થવાને ઘેલું બન્યું. ગોધરા, સુરત આદિ સ્થળોમા ભરૂચની માફક લોકમાન્યના દેવની માફક પૂજન થયા. ૧૯૧૭ થી આજ પર્યંત એ પૂજા વધતીજ ચાલી.

ત્યારે શું ૧૯૧૭ ના "તિલક" અને ૧૯૨૦ ના "લોકમાન્ય" તે એકજ વ્યક્તિ નહિ? ના, એજ વ્યક્તિ, એજ ચારિત્ર્ય, એ જ સ્વદેશપ્રીતિ, એજ ભાવનાઓ, એજ તપ અને એજ આત્મત્યાગ. લોકમાન્ય તો સદાયે એના એજ હતા. પણ આપણે બદલાયા. ૧૯૧૭ મા એમનું આત્મ ગૌરવ અને એમના આદર્શો ઓળખવા જેટલી આપણામાં શક્તિ નહોતી. એમના તેજમા ઉભા રહેવા જેટલી આપણામા પવિત્રતા નહોતી. એમના તપની આપણને હિમ્મત નહોતી. એક દશકામાં દુઃખના સમુદ્રની છોળોથી આપણી કેટલીક મલિનતા ધોવાઈ ગઇ. આપણો આત્મા અંશે અંશે શુદ્ધ થયો. ઝંઝાવાતના પહેલા સપાટાથી જે ક્ષોભ ભારતીય દેહને થતો હતો તે ક્ષોભ ધીમે ધીમે અદૃશ્ય થયો. અંતરાત્મા ઉપર જે અંધી છાઈ હતી તે દૂર થવા લાગી. અને તેથીજ સૂર્યના તેજ ઝીલવાને આપણે સમર્થ થયા!

લોકમાન્યના પરલોકવાસ માટે આંસુઓ પાડવા કે દેશના શિરોમણિને પારખતા આપણને દશકાઓ લાગે છે એ આપણી હતભાગ્યતા ઉપર આસુઓ પાડવાં?

["વીસમી સદી." જુલાઇ, ૧૯૨૦]

હિન્દ સ્વરાજ્યને "લાયક" થાય

દરમ્યિઆન "સરકાર માબાપ" માટે કામકાજની ન્હાની ટીપ.

નામદાર મૉન્ટેગ્યુ તથા લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ હિંદવાસીઓને એકદમ સ્વરાજ્યના શિખર ઉપર મ્હોટો ફૂદકો મારવાની ના પાડે છે—અલબત, હિંદના હિતની ખાતરજ. તેમજ બીજા ઍન્ગ્લો-ઇંડિયન હિતૈષીઓ પણ પ્રમાણિકપણે માને છે કે સ્પેસ્યલ કૉન્ગ્રેસ તથા મૉસ્લેમ લીગની માગણીઓ સ્વીકારવામા આવે તો હિંદના રાજકીય બંધારણમા પૃથ્વી પ્રલય કરતા પણ વધારે ગંભીર અને જોખમકારક પરિણામો આવે! વળી બિચારા કરોડો અબોલ, અભણ, ગરીબ હિંદીઓની જવાબદારી "સરકાર માબાપ" ઉપર છે એટલે એમ એકદમ આ નિરાધાર મેંઢા જેવા માણસોને ભૂખ્યા વાઘ જેવા સ્વાર્થી કેળવાયેલા વર્ગના મ્હોડામાં ફેંકવામા આવે તો જરૂર એ કેળવાયેલા વાઘો ગરીબ બિચારાં બકરાંઓનું ચાવણુંજ કરી જાય, અને અત્યાર સુધી મહા મહેનતે ઍન્ગ્લો-ઇંડિયન રખેવાળોએ જે મેંઢાઓને પાળી પોષીને ઉછેર્યાં છે તેઓનું નામનિશાન ન રહે! અને છેવટે કરોડો હિંદીઓના જાનમાલનું રક્ષણ તો નિ:સ્વાર્થ ઍંન્ગ્લો-ઇંડિયન વેપારીઓ તથા કેટલાક ઉદાર અમલદારો ઉપરજ ટીંગાઇ રહેલુ છે એમા કાંઇ શંકા છે ખરી?

હિંદીઓમા દેશદાઝ ગમે તેટલી હશે; પરંતુ ઍન્ગ્લો-ઇંડિયન ભાઇઓ જેટલું કાર્યકૌશલ્ય તેઓમા કદિ પણ આવે તેમ છે ખરૂં? અને એ કાર્યકૌશલ્ય ઉપર તો હિંદના રાજતંત્રનો આખો મદારથ છે. એ કાર્યકૌશલ્યનો વિચાર કરીનેજ લોર્ડ કર્ઝને પોતાના શ્રીમુખે હિંદના યૂરોપીય વ્યાપારીઓને એક વખત અભિનંદને આપ્યું હતું કે "આપણા સિવિલિયન ભાઇઓ પોતાના કાર્યકૌશલ્યથી હિંદના

રાજતંત્રની લગામ સંભાળે છે, અને તમે યુરોપીય વેપારી ગૃહસ્થો તમારા કાર્યકૌશલ્યથી હિંદનો આર્થિક કસ કહાડી રહ્યા છો, એટલે તમે ઉભય એકસરખી સેવા બજાવી રહ્યા છો !"

હકીકત આમ હોઇને હિંદનું ભવિષ્ય હજુ એકાદ બે સૈકા લૉર્ડ સિડેનહામ જેવા "દાના મિત્ર" ના હાથમા રાખવામા આવે તો કાંઈ ખોટું નથી. મિસ્ટર વેબ જેવા શાણા અર્થશાસ્ત્રીઓ અને મિસ્ટર હેઇલી જેવા શાણા સૂબેદારો જ્યાસૂધી આપણે ત્યાં મોજુદ છે ત્યાસૂધી હિંદને બિલકૂલ આંચ આવવાની નથી. બિચારા નિઃસ્વાર્થ ઍન્ગ્લો-ઇંડિયનો હિંદમા બ્રિટિશ તત્ત્વ જાળવવાને અને સામ્રાજ્યની સેવા બજાવવાને દોઢ સૈકા સૂધી તનતોડ મહેનત કરી રહ્યા છે. તેઓ તમારૂં હિત સાચવવાને, રૈયતના માબાપ તરીકે આંસુઓ લૂછવાને, અને ગરમ હિંદમા સુલેહ અને શાન્તિનું ઠંડું વાતાવરણ ફેલાવવાને યથાશક્તિ યથામતિ પોતાના તન મન ધનના ન્યોછાવર કરી રહ્યા છે. તમે જો નકામી ચળવળ અને બેહુદી માગણીઓ નહિ કરતા સભ્યતાથી, નમ્રતાથી, વિનિત ભાવથી, તેઓની પાસે દિન પ્રતિદિન અરજ ગુજારતા રહેશો તો જાતે દહાડે સૌ સારાં વાનાં થઈ રહેશે. તમારે રોટલાનું કામ છે કે ટપટપનું ? સ્વરાજ્ય એ ખોટી "ટપટપ" છે. સુરાજ્ય એટલે ઠાવકું રાજ્ય, એટલે કે જાનમાલની સલામતી સાચવનારૂં રાજ્ય, એ ખરો "રોટલો" છે. સ્વતંત્રતા અને સ્વનિર્માણ એ પ્રેસિડન્ટ વિલ્સનની ખોટી "ટપટપ" છે. "મહેતાજી મારે નહિ ને ભણાવે નહિ" છતાં પોતે ઉંઘે અને નિશાળીઆઓને નિરાંતે ઉંઘવા દે એ મોજ આપણો અને "સરકાર માબાપ" નો "રોટલો" છે એમ લૉર્ડ સિડનહામ જેવા મહાન રાજ્યદ્વારી પંડિતાનો અભિપ્રાય છે.

માટે મ્હારો તો મત છે કે મૉડરેટ કૉન્ફરન્સે "ટપટપ" ની વાતો છોડી દઇને બટકું "રોટલો" મળે એવો કાંઇ રસ્તો કરવો

જોઇએ. અને એટલું તો આપણે કબૂલ કરવુંજ પડશે કે જો કે આ-પણા ટ્રસ્ટીઓ આપણે બાળક હોઇને આપણને "ટપટપ" કરવા નથી દેતા તથાપિ આપણે માગીએ તો આપણને "રોટલો" આપ-વાની તેઓની ના નથી. માત્ર રીતસર, વિવેકસર, માગવું જોઇએ. માગો એટલે મળ્યુંજ સમજો. મૉડરેટ ભાઇઓનો એ દિશામાં બહુ મીઠો અનુભવ છે. તેઓને પૂછો એટલે તેઓ ખાત્રી આપશે. તેટલા માટે મ્હારી તો મૉડરેટ ભાઇઓને ખાસ અર્જ છે કે તેઓએ દિલ્હી મુકામે અગર સીમલાની શીતળ ટેકરી ઉપર, ડિસેમ્બરની શીતળ ઋતુમા એક ખાસ મૉડરેટ શીતળ કોન્ફરન્સ ભરવું અને તેમા મૉ-ન્ટેગ્યુ–ચેમ્સફર્ડ યોજના ઉપર ઉહાપોહ નહિ કરતાં 'સરકાર મા બાપ" ને એટલુંજ નમ્રતાપૂર્વક જણાવવું કે:

"ગરીબપરવર! તમે અમને આ દોઢસો વર્ષમા જે કાંઇ આપ્યું છે તે ઘણું છે. તમે હવે જે આપવા ચાહો છો તે અમારી લાયકાતથી વધારે પડતું છે. માટે મહેરબાની કરીને અમારો સુખનો રોટલો ટાળીને અમને રાજતંત્રની દુખની ધુસરીમા શા માટે નાંખો છો? વળી નામદાર મૉન્ટેગ્યુ તથા ચેમ્સફર્ડ સાહેબની યોજના જવાબદાર રાજતંત્રની દિશામાં ચોકસ પ્રગતિ કરનારૂ પગલું છે એટલુંજ નહિ પણ સપૂર્ણ જવાબદાર રાજતંત્ર કરતા પણ બે છોગાં આગળ છે. માટે ખુદાની ખાતર સબૂર કરો! આટલા બધા વેગથી આગળ ન ધપો! અમારે નથી જોઇતું સ્વાતંત્ર્ય કે નથી જોઇતું સ્વનિર્માણ! સુભાન અલ્લા! અમારે વળી સ્વરાજ્યનું શું અથાણું કરવું છે! તમે અમારૂં ઘર સંભાળતા હો તો અમે નિરાતે સાત મણની તળાઇમા સૂઇ રહેવાને તૈયાર છીએ. માટે એકૈ વાર ફરીથી એક ન્હાનું સરખુ વચન આપો કે તમે અમારા માબાપ છો અને અમે તમારાં આજ્ઞાંકિત છોરૂ છીએ."

આ જાતનું મેમોરિયલ મૉડરેટો ડ્રાફ્ટ કરીને સરકારનૅ મોકલી દે તો કામ સત્તર આના થઇ જાય. અલબત્ત, હું એમ નથી કહેતો

કે મ્હે જે ભાષામા અરજુનામુ ટૂંકામા સૂચવ્યું છે તેવી કડક અને જાડી ભાષા વાપરવી. મ્હારી ખાત્રી છે કે મૉડરેટ કૅમ્પમા ઘણા સારા ડ્રાફ્ટ કરનારાઓ છે, જેવા કે રા૦ સમર્થ, રા૦ સુરેન્દ્રનાથ, રા૦ સેતલવડ, રા૦ ભૂલાભાઈ, વિગેરે. એટલે તેઓ સાહેબો મ્હારા કરતા વધારે વિવેકવાળી અને મીઠાશભરેલી સુંવાળી ભાષામા આ વિનતિપત્ર લખી શકશે.

જો આ પ્રમાણે "હોમ રૂલ" ની નવી ઉપાધિમાથી આપણે મુક્ત થઇ જઇએ તો પછી બહુ કામ બાકી રહેતુ નથી બાકી માત્ર ન્હાનો સરખો કાર્યક્રમ "સરકાર માબાપ" માટે રહે છે. એ કાર્યક્રમની ઉડતી નોંધ નીચે આપી છે તે ઉપરથી જણાશે કે ખરી રીતે હિંદુસ્તાનમા બહુ સમારકામ બાકી રહેતુ જ નથી. ત્યારે ખુદાવંદ સિવિલિયન સરકાર માટે કામકાજની એ ન્હાની ટીપ આપણે વિચારી જઇએ.

(૧) પ્રથમ તો આ દેશની કેળવણીમા સહેજ વધારો કરવાનો છે. હિંદમા વસ્તીના પ્રમાણમા ૨૮ ટકા છોકરા નિશાળે જાય છે તે જરા વધારીને જે બેલ્જિયમ માટે બ્રિટને આ મહાન્ યુદ્ધમા આટલી બધી લાગણી બતાવી છે તે બેલ્જિયમમા લડાઈ પહેલા જે ૧૯ ટકાનું પ્રમાણ હતું તેટલું માત્ર હિંદમા થઈ જાય તો ઘણું. આપણે તેથી વધારે જોઇતું નથી. અથવા હાલ હિંદના છોકરાઓ નિશાળે જવાને જર્મન છોકરાઓ જેવા "નાલાયક" હોય તો પછી પ્રશિયામા જે ૧૮ ટકા છોકરાઓ નિશાળે જાય છે તેવું ન્હાનું પ્રમાણ અહિં રાખવામા આવશે તોપણ ચાલશે.

પ્રાથમિક કેળવણી પાછળ હિંદમા માણસ દીઠ વાર્ષિક એક આનાનો જબરદસ્ત ખર્ચ "સરકાર માબાપ" ઉઠાવે છે, તે જરા વધારીને અમેરિકા કે જેની રાજ્યપધ્ધિત ઉપર આખું બ્રિટન અત્યારે ફિદા છે તેનું સહેજ અનુકરણ કરીને અમેરિકામા દર માણસ દીઠ

જેમ પ્રાથમિક કેળવણી પાછળ વાર્ષિક બાર રૂપિયા ખર્ચાય છે તેમ અહિં ખર્ચવાની થોડી તકલીફ "સરકાર માબાપ" લે એમ અમારી ન્હાની સરખી નમ્ર માગણી છે. અને અમેરિકા જેવા સંસ્કારી દેશનું અનુકરણ કરવાને જંગલું હિંદ નાલાયક હોય તો પછી અધમ જર્મનીમા પ્રાથમિક કેળવણી પાછળ માણસ દીઠ ૫ રૂપિયા ૬ આનાની નજીવી રકમ ખર્ચાય છે તે નજીવી રકમ જર્મની કરતા આ ઓછા અધમ દેશમા ખર્ચવાની "સરકાર માબાપ" મહેરબાની કરી શકે છે. મફત અને ફરજિયાત કેળવણી ઑસ્ટ્રિયા-હંગરી તથા બલ્ગેરિયામાં પણ છે, તો પછી હિંદને ઑસ્ટ્રિયા-હંગરી તથા બલ્ગેરિયાથી પણ નાલાયક અને નીચુ માનવામા નહિ આવે એમ આશા છે તેથી લગરીક એ દિશામા સરકારનું ધ્યાન ખેંચવાની આપણે રજા લઇશું.

કેળવણીની બાબતમાં એક છેલ્લું ન્હાનું સરખું કામ સરકારને સૂચવીને આ પ્રકરણ ખત્તમ કરીશું. અમેરિકાના સીદીઓમા દસ વર્ષની ઉપરના ૩૫ ટકા શખ્સો વાચી લખી શકતા નથી, હિંદુસ્તાનમાં માત્ર ૯૨.૫ ટકા જ વાચી લખી શકતા નથી. અમેરિકાના સીદીઓ જેટલા હિંદીઓ વાચી લખી શકે એવી વ્યવસ્થા જરા થઇ જાય તો હાલ એકાદ જમાનો સુખે દુઃખે ચલાવી લેવાય. વળી આગળ ઉપર હિંદની "લાયકાત"ની પરીક્ષા લીધા પછી રૅાયલ કમિશન આગળ વધવાનું કે પાછળ હટવાનુ સૂચવે તે રીતે થઇ રહેશે.

(૨) કેટલાક મૂર્ખ હિંદી અર્થશાસ્ત્રીઓ હિંદને ગરીબ માને છે, પરંતુ જેઓને હિંદનો કસ કહાડતાં આવડે છે તેઓ તો હિંદને કાચું સોનું માને છે. આ બાબતમા યૂરોપીય વેપારીઓનોજ અભિપ્રાય સાચો જણાય છે. છતા ઠગારૂં હિંદ દર વર્ષ દર માણસ દીઠ માત્ર પોણાચાર રૂપિયાનોજ કર આપે છે. ફ્રાન્સ દર વર્ષે માણસ દીઠ ૭૫ રૂપિયાનો કર આપે છે. બિચારૂં ગરીબ બેલ્જિયમ પણ ૬૦ રૂપિયાનો વાર્ષિક કર આપતું હતું. અને જેના ઉપર બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો બધો

બાર છે તે યુનાઇટેડ કિંગડમ પણ લગભગ ૬૨ રૂપિયાનો કર આપે છે. તો પછી યુનાઇટેડ કિંગડમ જેટલી મહેસૂલ તો હિંદે આપવીજ જોઇએ કે નહિ? સામ્રાજ્યના લાભ બધા ભોગવવા અને મહેસૂલ બરાબર ન આપવી તે ચાલે કે? છતા હિંદ પોણાચાર રૂપિયાજ કેમ આપતું હશે? શકિત નહિ હોય? ખોટી વાત! શક્તિ છે પણ પોતાની શક્તિ તે છૂપાવે છે! તેથી સિવિલિયન સરકારને જરા એટલીજ વિનતિ કરવાની કે હિંદ પાસેથી પણ મહેસૂલના માણસ દીઠ દર વર્ષે ૬૦ રૂપિયા ઓછામા ઓછા લેવા લોકો શક્તિ છૂપાવતા હોય તો તેઓને દંડીને મહેસૂલ ઉઘરાવવી. કદાચ દૈવયોગે ન કરે નારાયણ ને એટલી મહેસૂલ આપવાની શક્તિ ન હોય તો પછી સહેજ મહેનત લઇને "સરકાર માબાપે" તેઓની શક્તિ ખીલવવી. એમાં કાંઇ બહુ મ્હોટી વાત નથી. માત્ર ખેડુતો વિગેરેના ખીસામા પોણાચાર રૂપિયાને બદલે દસ દસ રૂપિયાની નોટના છ ન્હાના ટૂકડા દરવર્ષે પડી જાય એવી થોડી સગવડ થઇ જાય તો મૂર્ખ રૈયત સરકારની કંઇક જીવ જેવી સેવા કરવાને "લાયક" થાય

આ બાબતમા આપણો બહુ આગ્રહ નથી. આ તો હિંદી સરકારની મહેસૂલ બધા સુધરેલા તેમજ જંગલી દેશોથી પ્રમાણમાં ઓછી જોઇને જરા જીવ બળે છે.

(૩) ઉપરનાં બે ન્હાનાં કામોથી "સરકાર માબાપ" પરવારે તો એક બે "પરચુરણ બાબતો" તરફ ધ્યાન ખેંચી શકાય. દાખલા તરીકે, બ્રિટીશ સામ્રાજ્યના બધાં બાળકો એકસરખા સુખ-શાન્તિ ભોગવે એમ દરેકે દરેક વફાદાર સામ્રાજ્યવાદી ચાહે છે. તેથી ઇંગ્લંડ તથા ઑસ્ટ્રેલિયાના દરેક શહેરી દીઠ વાર્ષિક આમદાની જેટલી હિંદની આમદાની થઈ જાય તો સામ્રાજ્યની બહારની પ્રજાઓ આપણી ખોટી ટીકા ન કરી શકે. હિંદને ખાસ પૈસાનો લોભ કે મોહ નથી. અમે તો ચુસ્ત માયાવાદિઓ છીએ, છતાં દુનિઆદારીમા રહેવું

એટલે ઇંગ્લંડ અને ઑસ્ટ્રેલિયાની માણસ દીઠ વાર્ષિક આવક ૬૦૦ રૂપિયા હોય અને હિંદની ૩૦ રૂપયા હોય તેથી કોઇ દિવસે કોઇ ટકોર તો કરે ને?

હિંદની ગરીબી માટે જવાબદાર તો હિંદ પોતે જ છે. તેમા નથી દોષ રાજતંત્રનો કે નથી ગલતી યુરોપીય વેપારી બંધુઓની. છતા આળસુ હિંદ જરા કામે લાગે અને ઉડાઉ હિંદી પ્રજા જરા પૈસો ભેળો કરી શકે એવી કંઇક તજવીજ પાંચ પચાસ વરસમા થઇ નહિ શકે? કામ બહુ મ્હોટું નથી. ઑસ્ટ્રેલિયા અને હિંદ વચ્ચે થોડીજ મઝલ કાપવાની છે "કુચ્છ પરવા નહીં" પદ્ધતિએ ચાલીશું તો પણ વહેલી મોડી ખેપ પુરી થયા વિના રહેવાની નથી. તેથી એચાર ઇંડસ્ટ્રિયલ કમીશનો ભરીને જરા આગળ "ચાલવા" ના નિર્ણય ઉપર સરકાર આવે તો મહેરબાની.

અલબત્ત, ઇંગ્લંડમા માણસ દીઠ જે ૪૫૦૦ રૂપિયાની મુડી ગણાય છે અને ઑસ્ટ્રેલિયામા ૫૫૫૦ રૂપિયાની મુડી ગણાય છે તેટલી મુડી માણસ દીઠ હિંદમા થઇ જાય તો પછી "કુચ્છ પરવા નહીં." તેથી હિંદની માણસ દીઠ ૧૪૨. ૧૨ રૂપિયાની મુડીને માત્ર ત્રીસેક ગણી કરી શકાય એવા પગલા જ્યારે લેવાં ઘટે ત્યારે લઇ લેવાની ગરીબપરવરને અમારી બે હાથ જોડીને અર્જ છે.

(૪) જીવવું મરવું એ પ્રભુના હાથની વાત છે, એમાં માણસનું કાંઈ ચાલતું નથી. ડાક્ટરો કહે છે કે કેળવણી, સ્વચ્છતા, પોષણ, સાધન સંપત્તિ, વિગેરે ઉપર માણસની તનદુરસ્તીનો ઘણો આધાર છે. પણ એ ડાક્ટરોની ખોટી ડંફાસ છે. તત્ત્વજ્ઞાનીઓ કંઈ પણ એવી નાસ્તિક માન્યતા ધરાવી નહિ શકે આનંદની વાત છે કે એ બાબતમા હિંદી સરકાર ચુસ્ત તત્વજ્ઞાની છે. હિંદુસ્તાનમા દર હજારે મરણ પ્રમાણ ૩૦ નું, ઇંગ્લંડમા ૧૪ નું, અને ન્યુઝીલૅન્ડમાં ૨૦ નું, એ બધા કુદરતના ખેલ છે. તેવીજ રીતે હિંદમા સ્ત્રી પુરુ-

પોના આયુષની સરેરાસ ૨૨.૪૯ અને ૨૨.૩૧ છે અને ઇંગ્લંડમાં ૪૬.૪ અને ૫૦.૨ છે, તે પણ કુદરતનીજ માયા છે. છતાં સંસાર એવો નઠારો છે કે જ્યા કુંચી કુદરતના હાથમા હોય છે ત્યા પણ કેટલાક ચુગલીખોરો ભલા માણસોના દોષ કહાડે છે.

અલબત્ત, મુંબઈની ગંધાતી અંધારી ખોલીઓમા લોકો ખદબદે કે સીમલાના સરકારી મહેલના આરામબાગમા ઝુલે તોપણ મરવાના હશે તે મરશે અને જીવવાના હશે તે જીવશે. શુ કોઇ ખેડુત દુષ્કાળમાં મરણ પામે છે તે ખોરાકની ખામીએ મરે છે? શું ઠંડીમાં કંપતા ભિખારીઓ વસ્ત્રને અભાવે મરણ શરણ થાય છે? શું ગરીબ મજૂરો ગંદી ચાલીઓની હવાથી લાંબુ આયુષ્ય ભોગવી નથી શકતા?—જો આમ કોઇ માનતું હોય તો તે ખાડ ખાય છે, જીવન મરણ એ તો ઇશ્વરની લીલા છે—માયાના ખેલ છે—જૂઠી મોહજાળ છે. એમા માણસનું ગજું શું? છતાં નાસ્તિકો ધર્મપરાયણ સિવિલિયન ભાઇઓ ઉપર દોષનો ખોટો ટોપલો ન મૂકે તેટલા માટે નીચે પ્રમાણે સહેજ વ્યવસ્થા થઇ જાય તો સરકારની એટલી જવાબદારી ઓછી. પ્રથમ તો એવી એક ન્હાની સગવડ કરી દેવી કે કોઇપણ હિંદી પ્રમાણિક ઉદ્યમને અભાવે ભિખ ન માગે. ઉપરાંત, પેટપૂરતું ખાવાનું, ટાઢ તડકામાંથી બચી શકે તેટલું પહેરવા ઓઢવાનું અને પ્રાણ ટકી શકે તેટલી ખુલ્લી હવામાં રહેવાનું, દરેક દરેક શહેરીને મળે એવી લગરીક વ્યવસ્થા થવી જોઈએ.

પછી દરેકને ડાકટરી મદદ નહિ મળે તો ચાલશે. દરેકને ફરવા હરવાનું નહિ મળે તો પણ વાંધો નથી. દરેકને થોડો આરામનો વખત નહિ હોય તોયે "કુચ્છ પરવા નહીં". અને કદાચ દરેક જણ વાંચી લખી નહિ શકે તો પણ પછી જીવન-મરણ તથા તનદુરસ્તીની બાબતમાં "સરકાર માબાપ" નો દોષ કોઇપણ કહાડી નહિ શકે.

આપણી ખાત્રી છે કે આટલી મોટી જવાબદારી માત્ર ઉપર

દર્શાવેલી એ ત્રણ ન્હાની સગવડો કરવાથીજ પતી જતી હોવાથી શાણી સરકાર એ તરફ જરૂર પોતાનું લક્ષ દોડાવશે.

(૫) હવે આ કામો સાથે એક બે ન્હાનાં પેટાકામો છે તે તો જરૂર આપણી કાર્યકુશલ સરકાર ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં પૂતાવી દેશે. નામદાર મૉન્ટેગ્યુ અને લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ વ્યાજબી રીતે જણાવે છે કે હિંદમાં પ્રજાકીય પ્રતિનિધિઓ ચૂંટવા માટે મત આપનારા પૂરતા પ્રજાકીય મંડળો નથી, અને લૉર્ડ સિડનહામ, મદ્રાસ મેલ, "પાયોનિયર" મૉર્નિંગ પોસ્ટ, વિગેરે રાજ્યદ્વારી ઉસ્તાદોનો મજબૂત અભિપ્રાય છે કે એવો મત આપવા માટે હિંદની પ્રજા લાયકજ નથી.

કેટલાક મૉડરેટ હિંદીઓનો પણ એવોજ અભિપ્રાય છે કે એવી પ્રજાકીય ચુંટણી કરવા માટે અભણ જંગલી હિંદી પ્રજા નાલાયક છે. આ મ્હોટા રાજ્યનીતિજ્ઞો આમ કહે છે એટલે હકીકત એમ હોવીજ જોઇએ તેથી એ "લાયકાત" હિંદી પ્રજામા આવે એવી જરા વ્યવસ્થા કરવાને "સરકાર માબાપ" મહેરબાની કરશે ? અલબત્ત, એ લાયકાત તો હાલમા જે રાજ્યતંત્રની પદ્ધતિ છે તે માર્ગેજ આવી શકશે. હિંદી પ્રજાની રાજદ્વારી કેળવણી તો "સરકાર માબાપ" નાં સર્વ કાર્યો માટે જાહેર પસંદગી બતાવવામાં અને "ચાદ ચાદ" કહેવામાંજ પ્રાપ્ત કરી શકાશે. ખાસ કરીને મૉડરેટ કૉન્ફરન્સો, અબ્રાહ્મણ પરિષદો, માનપત્રના મેળાવડાઓ, વફાદારીનાં સરઘસો, વિગેરે મંડળોમાં રાજદ્વારી જ્ઞાનનો બહોળો વિકાસ થઈ શકે છે, તેથી આ પદ્ધતિનો હજુ પણ વધારે બહોળો ફેલાવો કરવામાં આવે તો લોકો ઝડપથી રાજનીતિમાં પારગત થઇ જાય.

હોમરૂલ લીગની સભાઓ, કૉન્ગ્રેસ, મૉસ્લેમ લીગ, પ્રાન્તિક કૉન્ફરન્સો, વગેરે ખોટા તમાશા છે. તેમાં ખરૂં રાજ્યદ્વારી જ્ઞાન મળી શકતું નથી. તેમાં લોકોની રાજ્યદ્વારી બુધ્ધિની ખીલવણી થઇ શકતી નથી. તેમાં પ્રજાકીય ભાવનાઓ પોષાતી નથી. તેમા જવાબદાર

રાજ્યતંત્ર માટેની લાયકાત મેળવી શકાતી નથી. તેમા બુધ્ધિપૂર્વક મત આપવાની જવાબદારી ઉઠાવી શકાતી નથી

તેથી કૉન્ગ્રેસ હોમરૂલ લીગ આદિ સંસ્થાઓ સંકેલી લેવાનો ઠરાવ ઇમ્પીરિયલ કૌંસિલમાં પસાર થવો જોઇએ, અને લોકોના રાજ્યદ્વારી કેળવણીનો નવો સફો શરૂ કરવા માટે ઍંગ્લો-ઇંડિયન મંડળો મૉડરેટ કૉન્ફરન્સો, અને નવા આવતા તથા જૂના સિધાવતા ન્હાના મ્હોટા અમલદારોને માનપત્ર આપવાના મેળાવડાઓનુ કાર્ય ધમધોકાર આગળ વધારવુ જોઇએ એ સર્વ કાર્ય કેમ ફત્તેહમંદ ઉતારવુ તે "સરકાર માબાપ" ને કહેવું પડે તેમ નથી. મુદ્દો માત્ર એટલોજ કે હિંદી પ્રજા મત આપવાને લાયક થાય અને રાજ્યદ્વારી કેળવણી ગ્રહણ કરી શકે એવી ન્હાની સરખી ગોઠવણ ઍન્ગ્લો-ઇંડિયન અમલદારો, વેપારીઓ, અખબારો અને મૉડરેટ મહાશયોની મદદથી થઈ જાય તો પછી રાજ્યદ્વારી હકો અને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર હિંદી પ્રજાના હાથમા મૂકતા હિંદના હિતૈષીઓને સંકોચ ન થાય. અલબત્ત, ૧૫૦ વર્ષના પ્રયત્ન પછી પણ આ હિતૈષીઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે હિંદે હજુ જવાબદાર રાજ્યતંત્ર ચલાવવાની લાયકાતનો કકો પણ નથી ઘૂટ્યો. પણ આ દોઢસો વર્ષમા જે ઝડપે આ રાજ્યદ્વારી કેળવણીનું કામ આગળ વધે જાય છે તે ઝડપ જો બરાબર કાયમ રહેશે તો બીજા દોઢસો વર્ષમા બહુ સંતોષકારક પ્રગતિ થઈ શકશે.

(૬) હિંદ પ્રજાકીય રાજતંત્રને ખાસ નાલાયક એટલા માટે છે કે હિંદમા સેંકડો જ્ઞાતિઓ, પંથો, ધર્મો, તડાઓ, વિગેરે ઘર કરી રહેલ છે, એમ કેટલાક મહાન્ ઍંગ્લો-ઇંડિયન સમાજશાસ્ત્રીઓ કહી રહ્યા છે અને કેટલાક સમાજશાસ્ત્રના ખેરખાઓ તો ત્યા સુધી માને છે કે જે દેશમા આટલા વિભાગો અને આટલા પરસ્પર વિરોધો છે તે દેશ કદિ પણ સ્વરાજ્યને લાયક થઈ શકશેજ નહિ, અને તેવા દેશે તો એકાદ મન્વંતર સુધી યૂરોપીય મુરબ્બીવટ નીચેજ પોતાનો

ગુજારો કરવો પડશે. કારણ સાફ છે. યુરોપમાં નથી જાતીય ભેદ કે નથી વર્ગીય ભેદ. પશ્ચિમમાં તો સૌ એકજ પ્રભુના બાળક છે. ત્યા નથી ટંટાઓ કે નથી લડાઇઓ, ત્યા નથી 'સામાજિક વિરોધો કે સાસારિક કલહો. ત્યા તો વાઘ અને બકરી એકજ આરે પાણી પીએ છે. અલબત્ત, લંડનના "ઇસ્ટ એન્ડ" માં રહેનારાઓ ગંધાતી બખોલોમાં સડે છે અને "વેસ્ટ એન્ડ" ના રહીશો મહાલયોમાં મ્હાલે છે, પરંતુ તેમા કાંઈ જ્ઞાતિભેદ નથી. અલબત્ત, એક હિંદુ જ્ઞાતિમાં તવંગરમાં તવંગર પુરૂષ ગરીબમા ગરીબ કુટુમ્બની છોકરી સાથે પરણી શકે છે, પરંતુ છેવટે તેનું નામ તો જ્ઞાતિજ ને? અલબત્ત, પશ્ચિમમા કારખાનાંવાળાઓ અને કામદાર વર્ગ વચ્ચે કાયમની જાદવાસ્થળી સળગેલી રહે છે, પણ તેને કાંઇ જ્ઞાતિકલહ કહી શકાશે ખરો? ભલે સર્વ હિંદીઓની રાષ્ટ્રીય ભાવના એક હોય છતાં છેવટે મુસલમાનો તે મુસલમાનો અને હિંદુઓ તે હિંદુઓ, ડાક્ટર નાયર તે નાયર અને વેલ્બી સાહેબ તે વેલ્બી સાહેબ! ભલે આખા યુરોપમાં લાખો માનવીઓના ખૂનની નદીઓ વહેતી હોય, છતાં એ ખૂનની નદીઓ જ્ઞાતિકંકાસને લીધે છે એમ કોઇ સાબીત કરી શકશે?

અને દુનિઆમાં મ્હોટામાં મ્હોટી નાલાયકી તે કોઇપણ જ્ઞાતિમાં હોવું તેજ છે. શંકા હોય તો વિચારી જુઓ કે કદિ પણ રાજ્યકારભાર હિંદીઓએ ચલાવ્યા છે ખરા! હિંદીઓએ કદિ પણ પ્રજાકીય રાજતંત્રનાં દર્શન કર્યાં છે ખરાં? હિંદીઓએ આખા ભવમાં સ્વતંત્રતા અને સ્વનિર્માણના સ્વપ્ન પણ બાંધ્યાં છે ખરાં? અને શા માટે નહિ? કારણ કે હિંદમાં ભિન્ન ભિન્ન જ્ઞાતિઓ, પંથો, તથા ધર્મોની હયાતી છે. તેટલા માટે ખુદાવંદ સરકારે આ ન્હાનું સરખું કામ હાથમાં ધરવાનું છે. સમાજસમીકરણ એ કાંઇ મ્હોટી વાત નથી. તેમા કાંઇ પ્રજાકીય રાજ્યતંત્રની જરૂર નથી. હિંદના જ્ઞાતીય ભેદો દૂર થાય, હિંદના સાંસારિક કલહોનો અંત આવે, બ્રાહ્મણો અને અબ્રાહ્મણો લડતા બંધ રહે, અને છેવટે ડાક્ટર નાયર તથા શ્રીયુત શાસ્ત્રીની

એકતાનતા થઈ જાય, એવા રસ્તા શોધી કહાડવા એ સરકાર માટે બહુ મ્હોટી વાત નથી. તેમાં પ્રજાની મદદની જરાયે જરૂર નથી. મી. પટેલે લગનના ખરડાઓ સૂચવવાની પણ જરૂર નથી. સરકારના હાથ મ્હોટા છે. તેઓ ધારે તે કરવાને સમર્થ છે. સમાજસમીકરણ કે પ્રજાનુ નવીકરણ ગઇ ચળવળથી નથી થતું, કેળવણીથી નથી થતું, જવાબદાર રાજ્યબંધારણથી નથી થતું, પરતુ કાયદાથી થઇ શકે છે, સરકારના હુકમથી થઈ શકે છે, "સરકાર માબાપ" ની મીઠી નજરથી થઇ શકે છે. એટલે સરકાર ધારે તો આ ન્હાનું કામ કાઇ વિસાતમા નથી.

(૭) એક ન્હાની વાત જરા ભૂલમા રહી ગઈ. હિંદમા લગભગ ૧૭૧૦ લાખ એકર જમીન ખેડી શકાય તેવી છે છતા હાલ ખેડયા વિનાની પડી રહી છે. એ તો આટલી જમીન ભૂલમા ખેડયા વિનાની રહી ગઇ હશે અથવા તો એવકૂફ ખેડુતોના આળસને લીધે હશે; પરંતુ કદાચ કોઇ મૂર્ખ ટીકાકાર પાણીની નહેરોની ખામીનું કારણ ન બતાવે એટલા માટે જેમ આ દોઢસો વર્ષના અરસામા હાલ ૪૭૦ લાખ એકર જમીન માટે પાણીની નહેરોની સગવડ જોવામા આવે છે તેમ આ ૧૭૧૦ લાખ એકર જમીન માટે પણ સગવડ થઇ જાય તો પછી કોઇ દુષ્ટો સરકારની સામે દૂધમાથી પૂરા કહાડી ન શકે.

એક બીજી ન્હાનકડી વાત. હિંદમા એકર દીઠ ઘઉંની સરેરાસ ઉપજ ૯ થી ૧૨ બુશલ છે. આ ઉપજને સહેજ વધારીને પ્રશિઆમા જેમ એકર દીઠ ૪૦ બુશલ ઉપજ છે તેટલી ઉપજ સૂધી લઇ જાય, તો ખેડુતોને બિચારાઓને જરા રાહત મળે અને સરકાર માબાપની મહેસૂલમા પણ થોડો વધારો થાય. પ્રશિઆ આપણું દુશ્મન હોઇને તેનું અનુકરણ કરવા ઇચ્છા ન હોય તો પછી સ્કૅાટલાંડની એકર દિઠ ૩૯ બુશલની સરેરાશ પણ ચાલશે.

આ ઉપરાંત ખેડુતોના છોકરાંઓ તથા ઢોરોનો બચાવ થાય, ગામડાંઓમા સરસ્વતી દેવીના ન્હાનકડા મંદિરો બંધાય, ગામડાઓમાંથી

ધૂળના ઢગલાઓ ઓછા થઇ નહેરોના નીર વહેતાં થાય, જંગલી ખેડુતોને જરા સુધરેલા સાહેબોની સંસ્કૃતિનો અનુભવ મળે—એવી એવી ન્હાની સગવડો તો સરકાર જરૂર કરી આપશે જ.

(૮) છેવટમા ખેડુતનાં દુઃખો, રેલ્વે અને સ્ટીમરોમાં મુસાફરી કરનારાઓનાં દુઃખો, મજૂરોના દુઃખો, નોકરિયાતોના દુઃખો, અત્યંજ વર્ગના દુઃખો, ભૂખમરાથી પીડાતી પ્રજાનાં દુઃખો, દર્દોમા રીબાતાં શહેરીઓનાં દુઃખો, જ્ઞાતિઓનાં દુઃખો, ધર્મપંથોનાં દુઃખો, એ સર્વ દુઃખપરંપરાની ટીપ બહુ મ્હોટી નથી. એમાના કેટલાંક દુઃખો ખરી રીતે દુઃખ નથી, પણ સરકારની આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી સુખ છે. જે સાચાં દુઃખ છે તે તો તમે સર્વ સ્વરાજ્યને લાયક થશો તે પહેલાં જરૂર નિર્મૂલ થઇ જશે; અને દુઃખ નિર્મૂલ થયા તો પછી તમારે સ્વરાજ્ય જોઇએ શા સાટે ?

["હિન્દુસ્થાન" દીવોત્સવી અંક. સં. ૧૯૭૪, નવેમ્બર ૧૯૧૮]

૧૦૦

સ્વરાજ્ય સમારંભ.

આજે કૉન્ગ્રેસને દફતરે એક કરોડ સ્વરાજ્યવાદીઓ નોંધાઇ ચૂક્યા છે. દારૂના તમામ પીઠાઓ બંધ થયા છે. એક કરોડથીયે અદકી રકમ તિલક સ્વરાજ્ય ફંડમાં જમા થઈ ચૂકી છે ૨૦ લાખથીયે વધારે ચરખા દિવસ રાત ફરી રહ્યા છે અસંખ્ય પરદેશી કપડાઓની હુતાશની પ્રકટી રહી છે સરકારી લશ્કર કરતા ઘણી ગંજાવર સંખ્યામાં અસહકારીઓ ખાદીના યુનિફૉર્મમાં અહિં તહિં ફરી રહ્યા છે. વેપારીઓએ પરદેશી માલનો બહિષ્કાર કરવાના પ્રતિજ્ઞાપત્રો ઉપર સહીઓ કરી દીધી છે. સ્પર્શ્યાસ્પર્શ્યના ભેદભાવનો વિલય થયો છે. દેશના ચુનંદા, બુદ્ધિમાન, નવજુવાનોથી સરકારી, જેલખાનાઓ ભરાઈ ગયાં છે. સરકારી શાળાઓ હચમચી ગઇ છે. સરકારી શિક્ષણપદ્ધતિની અસંખ્ય ખામીઓ પ્રજાને હૈયે કોતરાઈ ચૂકી છે પાશ્ચાત્ય સુધારાનું પાખંડ પ્રકાશમાં મૂકાઇ ગયું છે. વકીલો અને બૅરિસ્ટરોની પ્રતિષ્ઠા હિન્દના રાજ્યદ્વારી પ્રકરણમાં હતી ન હતી થઈ છે. ટુંકામાં સ્વરાજ્ય-યજ્ઞ અર્થે કરવાના સર્વ ત્યાગ અને તપશ્ચર્યા કરાઇ ચૂક્યા છે. સ્વરાજ્ય-સાધના હવે સમ્પૂર્ણ થઇ છે. આજે તો સ્વરાજ્ય-પ્રતિમાની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા છે. **આજે તો સ્વરાજ્ય સમારંભ છે.**

એ પ્રતિષ્ઠાપનને શુભ અવસરે—એ સમારંભના મંગલ ચોઘડિયે કોઇ પૂછશો નહિ કે પંજાબનો સીતમ ગુજારનારાઓને યોગ્ય નસિયત મળી ચૂકી યા નહિ ! ખીલાફતના અન્યાયનો સવાલ આ પ્રસંગે કોઇ યાદ કરશો નહિ ! હિંદના કારાગૃહોમાં કરમાઈ જતા હિંદના આશા-પુષ્પોને હિંદની સ્વાધીનતાની આબ હવા લેવાનો ક્યારે અધિકાર પ્રાપ્ત થશે એ સંશય ઉરે ધરશો નહિ ! સીતમગાર કાયદાઓ, એ

જંગલી કાયદાઓને રચનારૂં એકહથ્થુ રાજતંત્ર, એ પોકલ રાજતંત્રને નિભાવનારૂં સ્વાર્થી સામ્રાજ્ય, અને એ દાંભિક સામ્રાજ્યની રહેમાં તણાતું મુડદાલ વિશ્વપ્રજામંડળ—આ સર્વને ઉથલાવીને માનવ જાતિને જીવવા લાયક કોઇ નવીન સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવા જેટલી સ્વાધીનતા હિંદને હસ્તગત થઇ કે નહિ તેવો પ્રશ્ન ઉઠાવવાની કોઇ અશ્રદ્ધા દાખવશો નહિં! આર્ય સંસ્કૃતિનો પ્રકાશ દુનિઆના ખંડે ખંડે પહોંચાડવાની તાકાત આપણામાં આવી કે નહિ એવી આશંકા આ પળે કોઇ કરશો નહિ! કારણ કે **આજે તો સ્વરાજ્ય સમારંભ છે!**

વિઠ્ઠલભાઇ સાહેબ, તમે પણ તમારી મર્મસ્પર્શી કસોટીઓને અત્યારે તો અંતરમાજ શમાવજો! આપણા નાણાની વ્યવસ્થા આપણા હાથમાં રાખવાનો અત્યારે લોભ બતાવશો નહિ! કાયદાઓ ઘડવા અને રદ કરવાનો અધિકાર મેળવવાની મહેચ્છામાં હાલ તણાશો નહિ! લશ્કરી ખર્ચની ચાવી તમારા સ્વાધીનમાં લેવાની લોલુપતા દાખવશો નહિ! બ્રિટિશ સંસ્થાનોમા હિંદનો મોભો સ્થાપિત કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા પર મરી ફીટશો નહિ! હિન્દનાં કામદારોની કારીગરી, હિન્દના ઉદ્યોગોની રિદ્ધિસિદ્ધિ, અને હિન્દના વ્યાપારની સ્વતંત્રતા રક્ષવાની રાજસત્તાથી રાચશો નહિ! કારણ કે **આજે તો સ્વરાજ સમારંભ છે.**

અલ્લી બિરાદરો! ખામોશ! ઇસ્લામી દુનિયામાં ઇસ્લામની આણ વર્તાવવાની વાત હાલ મોકુફ કરો! આરબ સ્વતંત્રતા, તુર્કી ધર્મસત્તા, અને એશિયાઇ આઝાદીના તમારા સ્વપ્નાંઓ પર હાલ પડદો નાંખો! ખ્રિસ્તી રાજસત્તા નીચે દબેલી ઇસ્લામી કમજોરીમાં તાકાત ફુંકવાની તકલીફ ન ઉઠાવો! ગ્રીક ધસારાથી, યહુદી આક્રમણથી, કે આર્મિનિનિયન સરસાઇથી ન ચોંકો! હિંદ સિવાય સારી દુનિઆની પ્રજાઓનું પ્રતિનિધિ મંડળ ઇસ્લામ, હિન્દ અને એશિયાની આઝાદીને જીંદગી બક્ષવી કે નહિ, તેનો ફેંસલો કરવાને ઇસ્તંબુલના રાજમહેલમાં એકઠું થયું છે. તેમાં તમારી હાજરી, તમારો અવાજ, તમારો અધિકાર,

તમારી સત્તા, અજમાવ્યાની અધીરાઇ કે અશાન્તિ ન બતાવો! ખામોશ! બિરાદરો! **આજે સ્વરાજ સમારંભ છે.**

સ્થૂલ સ્વરાજ્યના સ્થૂલ સ્વરૂપની આજે કોઇ વાતો કરશો નહિ! આધ્યાત્મિક સ્વરાજ્યની સૂક્ષ્મતાને જડ સંસારના મોહથી કે રાજસત્તાની માયાથી માપશો નહિ! કૉન્ગ્રેસના વ્યાખ્યાન પીઠ ઉપર પસાર થયેલા પ્રોગ્રામોના શબ્દાર્થ અસહકારીઓની આંખોમાં કોઇ કે કશો નહિ! શયતાનયત ઉપર ચાલી રહેલી સલ્તનતની જડ ઉખેડી નાખવાના સંકલ્પોને કોઈ યાદ કરશો નહિ! સ્વરાજ્યની વ્યાખ્યા, સ્વરાજ્યસિદ્ધિની સાધના અને સામગ્રી, સ્વરાજ્ય-ધ્યેય, અને સ્વરાજ્યમાં સામ્રાજ્યના સ્થાનનો નિર્માલ્ય ચર્ચામાં કોઇ ઉતરશો નહિ! કારણ **આજે સ્વરાજ સમારંભ છે.**

ચાહો ત્યારે સ્વરાજ્ય તમારી હથેળીમાં છે એ આધ્યાત્મિક મંત્ર જાણ્યા પછી 'સ્વરાજ્ય' સાધનાના સંશયાત્મક માર્ગે કોઇ ગભડશો નહિ! આધ્યાત્મિક તૈયારી થઈ રહ્યા પછી રાજ્યકારી બાનતૈયારીના રોદણા કોઇ રડશો નહિ! ઓછામાં ઓછા એક. કરોડ આદમીઓ સ્વદેશ ખાતર પોતાનું સર્વસ્વ આપવા તત્પર ન હોય તોયે એટલા માનવીઓ સ્વરાજ્યના સાચા સિપાહીઓ છે એ વિષે દિલમાં યત્કિંચિત્ સંદેહ ધરશો નહિ! આમાં કદિ કદિ રાગદ્વેષ, ઇર્ષ્યા, અસૂયા, નિર્માલ્ય સરસાઈઓ, સેવા કરતાં સરદારી મેળવવાની પેરવીઓ, અને લોકસેવાને બહાને સૂક્ષ્મ પાખંડો, દૃષ્ટિગોચર થાય તેથી યુદ્ધની આધ્યાત્મિક જીતમાં ઉણપ આવેલી ગણશો નહિ! પ્રજાકીય રાજતંત્રની પ્રાપ્તિને દિવસે ગરીબ અને તવંગર, ઉંચા અને નીચા, અમીર અને મુફલીસ, માલેક મોટરવાલા અને મોટર હાંકનારા, વિગેરે વચ્ચેનો ભેદ ન ભૂલાય તો તેથી સ્વરાજ્યની સ્વાધીનતાને ઉતારી પાડશો નહિ! ૩૩ કરોડ દેવતાઓ બનાવવાની પ્રતિજ્ઞા શું પૂરી થઇ?—એવો નિરાશાજનક પ્રશ્ન કરશો નહિ! કારણ **આજ સ્વરાજ્ય સમારંભ છે!**

સહકારીઓને તરછોડશો નહિ કારણ એઓ પણ પ્રજાનાયકો હતા અને સ્વદેશસેવકો છે! પરદેશીઓને તિરસ્કારશો નહિ કારણ કે આપણે મનુષ્યો સામે યુદ્ધ નથી, મનુષ્યની કૃતિઓ સામે ઝુંબેસ છે! અંત્યજોના અસ્પૃશ્યત્વને એકજ આધ્યાત્મિક અંજલિથી ધોઇ નાખજો, નહિતર સ્વરાજ્યની ઇમારત ગબડી પડશે. પરંતુ ખાદી ધારણ કરી નથી તેની સાથે સહભોજન કરશો નહિં! જેણે વકીલાત છોડી નથી તેને વ્યાખ્યાન પીઠ ઉપર આવવાનો પરવાનો આપશો નહિ! જેણે શયતાની શિક્ષણને તિલાંજલિ આપી નથી તેની સલાહ કે સાહાય્ય કદિ સ્વીકારશો નહિ! જેણે અસહકારની પરીક્ષામા પૂરા ૧૦૦ દોકડા મેળવ્યા નથી તેને સ્વરાજ્ય-મંદિરને દ્વારે આમંત્રશો નહિ! કારણ આજે **સ્વરાજ્ય સમારંભ** છે!

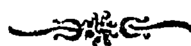
વાચનાર માની ન લે કે આ ક્ષણે જે અનન્ય આત્મત્યાગ, પવિત્ર પ્રાણશુદ્ધિ, અને મગરર મરદાની સ્વરાજ્યની શોધમા દૃષ્ટિગોચર થઇ રહેલ છે તેના ઉપર આ લેખક ફિદા નથી. કોઈ પણ પ્રજાસમૂહે અપાર અશક્તિ છતા, આટલા અસંખ્ય બળોની સામે, આટલા વેગથી, આટલા અભિનિવેશથી, આટલી શાન્તિથી, આટલા સંયમથી છતાં આટલી અડગતાથી આવું ધર્મયુદ્ધ લડવાનો દાખલો જગતના સારા ઇતિહાસને દફતરે નોધાયો હોય એવું માનવસ્મૃતિમાં નથી. છતા ધર્મયુદ્ધ પણ પરિણામની અપેક્ષા રાખે છે. આધ્યાત્મિક પ્રયત્નોનું પણ કંઇક આધ્યાત્મિક નિશાન હોય છે. આત્માના ન્યોછાવર પણ કોઇ આત્મદેવ ઉપર હોય છે. યોગ સાધનામા પણ સૂક્ષ્મ લક્ષ્ય નિર્દિષ્ટ હોય છે. યોગની ક્રિયામા તો યત્કિંચિત્ શક્તિનો દુર્વ્યય ઘટે નહિ. સાચા યોગ સાધકે તો પળે પળનો હિસાબ રાખવાનો છે: પ્રત્યેક ક્રિયા સહેતુક કરવાની છે: પ્રત્યેક સાધનાના પ્રમાણમાં પરિણામ પાર ઉતારવાનું છે. તેથીજ જ્યારે આ જમાનાના એક અદ્વિતીય આત્મનિષ્ઠ તપસ્વી એક અદ્વિતીય મહાભારત લડી રહ્યા છે અને સકલ માનવ સમાજની દૃષ્ટિ ખેંચી રહ્યા છે ત્યારે તેઓ

એમનું નિશાન ચૂકી ન જાય, અગર તો તેઓનું નિશાન વીંધવામા વધારે પડતો દારૂગોળો ન વાપરી નાખે, એવી ફિકર જેઓ અસહકાર કે સહકારમા પ્રવાહપતિત થયા નથી તેવા તટસ્થોને કદાચ થાય તો તે ક્ષમ્ય છે.

આ માર્ગ નહિ તો બીજો કયો માર્ગ-એ પ્રશ્ન, મહાત્મન્ ! અમને પૂછશો નહિ. અસહકારના માર્ગમા કાંટા ભોંકાયાથી સહકારી-ઓની દુનિઆ સ્વર્ગની ફુલવાડી નથી બની જતી, કે તટસ્થો વિમાનમા ઉડવાનો પરવાનો મેળવતા નથી. છતા અસહકારની અંદર પણ ન્યારા પંથ હોઈ શકે. પરંતુ એ ચર્ચામા ઉતરવાનો હવે કોઈને અધિકાર હોઈ શકે ખરો ? અસહકારવાદીઓને એ ચર્ચા સાભળવાનો અવકાશ પણ હોય ખરો ? જેને પુરાણા રાજ્યદ્વારીઓ અને મુગ્ધ સંસારીઓ સ્વરાજ્યના નામથી ઓળખે છે તેની પુરાણ કથા અત્યારે હવે ઘણી મોડી છે. અત્યારે તો **સ્વરાજ્ય સમારંભ** છે ! તેટલા માટે પ્રિય અસહકારવાદી ! એ ત્હારા સ્વરાજ્ય સમારંભમા

शिवास्ते पन्थानः सन्तु ।

—[" ગરવી ગુજરાત, " જુલાઈ ૧૯૨૧, " સ્વરાજ્ય અંક. "]

૧૦૬

આર્થર ગ્રિફિથ.

"સીન ફીન" નો પ્રાણદાતા—આયરલૅંડનો મોક્ષવિધાયક.

આયરલૅન્ડ સૈકાઓ થયા દુર્દૈવથી દાઝ થઇ રહ્યું છે, છતાં ૧૨ મી ઑગસ્ટ ૧૯૨૨ ને દિને તેના પ્રાણસમા આર્થર ગ્રિફિથના અવસાન જેવું દુર્દૈવ એ દુર્ભાગી દેશે કદિ પણ અનુભવ્યું નથી. અજબ તો એ છે કે ગ્રિફિથના અવસાનથી બરાબર સો વરસ પહેલાં વાઇકાઉન્ટ કૅસલરે કે જે આયરલૅંડની ગુલામીનો એક જબરદસ્ત સ્તંભ હતો તે પણ આજ તિથિએ બરાબર ૧૨ મી ઑગસ્ટ ૧૮૨૨ ને દિને મૃત્યુ-શય્યામાં પોઢયો હતો! કૅસલરેએ જે જંજીરો આયરલૅંડને પહેરાવ્યાં તે જંજીરોને વિદીર્ણ કરવામાં ગ્રિફિથે પોતાનું જીવન સમસ્ત અર્પણ કર્યું. તેથીજ જ્યારે કૅસલરેનું શબ વેસ્ટમિન્સ્ટર ઍબીમાં દાખલ થયેલ ત્યારે આખો જનસમૂહ આનંદના ઉદ્‌ગારો પોકારી રહ્યો હતો, ત્યારે બીજી બાજુ આજે ગ્રિફિથના સ્વર્ગવાસના સમાચાર જાહેર થતાજ આખા ગ્રેટ બ્રિટનની જનતા શોકસમુદ્રમાં ગિરફતાર છે. જે બ્રિટનના જોરદોર તોડવાને ગ્રિફિથે "સીન ફીન" ની અપૂર્વ, અભેદ્ય, અજેય સેના ઉભી કરી અને જે બ્રિટનની રાજ્યદ્વારી કુનેહને આ આઝાદીના આશકે તોબા પોકરાવી તેજ બ્રિટનની પાર્લામેન્ટ, તેજ બ્રિટનની કૅબિનેટ, તેજ બ્રિટનનો મુખ્ય પ્રધાન, તેજ બ્રિટનનો સમગ્ર જાહેર પ્રેસ અને તેજ બ્રિટનનો આખો લોકસમૂહ આજે એક અવાજે મુક્તકંઠે ગ્રિફિથના સંકીર્તન ગાઇ રહેલ છે!

"સિન ફીન" એટલે કે "અમે પોતેજ" એ મર્મગ્રાહી શબ્દદ્વયનો રચનાર ગ્રિફિથ હતો. એ ચમત્કારિક આકરિશ શબ્દો ઉપર તો આયરલૅંડની રાજ્યદ્વારી ચળવળનું ચણતર ચણાયું. "સીન ફીન"

તો પંથ થઇ પડયો—આયર્લૅન્ડના મહાન્ પક્ષ તરીકે તેની સ્થાપના થઇ. પવિત્ર પ્રજાકીય ધર્મ તરીકે તેની પૂજા થઈ! પરન્તુ જ્યારે ગ્રિફિથે "સીન ફીન"ની જયઘોષણા કરી ત્યારે તે પણ સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકયો નહિ હોય કે "અમે પોતે" એટલે કોણ ? તે વખતે તો તેનો એકજ અર્થ હતો કે "અમે પોતે" એટલે અલ્સ્ટર અને ગ્રેટબ્રીટનની સામે ઉભેલું આયર્લૅન્ડ; નહિ ઓછું, નહિ વધારે! કોણે કલ્પ્યું હતું કે ગ્રિફિથનો પ્રથમ સાથી ડી વૅલેરા એક દિવસે પ્રતિસ્પર્ધિ થઈને ઉભો રહેશે અને "સીન ફીન" ને ડી વૅલેરાજ પચાવી પાડશે ?

"આજનો ઉદ્દામ આવતી કાલનો વિનીત છે"—એ માનસશાસ્ત્રના અર્થગંભીર સૂત્રનો અનુભવ હિંદનો વર્તમાન રાજદ્વારી ઇતિહાસ આપણને દિનપ્રતિદિન આપી રહેલ છે. એજ અનુભવ આયરલૅન્ડને પણ થયો, સને ૧૯૦૪મા ગ્રિફિથ જેવો "માથાનો ફરેલ" આયરલૅન્ડની ભૂમિ ઉપર બીજો કોઇ ન હોતો, તે સમયે એના જેવો તીખો આગ ઉદ્દામ જનની જન્મભૂમિની કૂખે બીજો કોઇ અવતર્યો નહોતો. આજે ઉદ્દામોના ઉદ્દામ ડી વૅલેરાની અગ્નિજ્વાળ પાસે ગ્રિફિથ ચંદ્ર જેવો શીતળ અને શાન્તિપ્રેરક દેખાઇ રહ્યો છે!

છતા આયરલૅન્ડના પનોતા પુત્રોમા ગ્રિફિથનું નામ અગ્રસ્થાનેજ વિરાજશે ઓકોનેલ કે પાર્નેલથી ગ્રિફિથની દેશસેવા તલભાર પણ ઉતરે તેમ નથી. ઓકોનેલે આયરલૅન્ડને ધાર્મિક આઝાદી અપાવી; પાર્નેલે આર્થિક સ્વાતન્ત્ર્ય અપાવ્યું; આર્થર ગ્રિફિથે પ્રજાકીય મુક્તિ-મંદિરના દરવાજા ખોલી આપ્યા.

જ્યા સૂધી આઇરિશ ઇતિહાસ મોજુદ છે ત્યાસૂધી ગ્રિફિથની સને ૧૯૦૪ ની વિચારસૃષ્ટિનાં સ્મરણો ભૂંસાવાના નથી. એ સાલમા તેણે "સીન ફીન" ની યોજના આઇરીશ પ્રજા પાસે જાહેર કરી; પ્રજાએ એ યોજના અશકય ગણી હસી કહાડી! ગ્રિફિથ એમ હસી કહાડયે હસી કઢાય તેવો નહોતો. તેણે તો આયર્લૅન્ડની તરૂણ પ્રજાનાં

ભેજાંઓ ઉપર પોતાનો અખૂટ મારો શરૂ રાખ્યો. આખરે સમય આવતાજ એજ "સીન ફીન" આયર્લૅન્ડની યુદ્ધ સામગ્રીમા સૌથી કિમતી હથિયાર થઇ પડયુ! અલબત, એ હાથયારની વપરાસ સૌના ધાર્યા કરતા ભારે જોખમકારક થઇ પડી; છતાં જ્યાસૂધી ગ્રિફિથના પ્રાણમાં પ્રાણ હતા ત્યાસૂધી એ બહાદર તમામ જોખમો અને આફતોના દાવાનળને ખાળી રહ્યો હતો. અને આટલું નિસંદેહ છે કે આજે તેની માતૃભૂમિના સર્વ ભયો અને સંશયો છતાં ગ્રિફિથની દૂર દેશીએ શોધી કહાડેલી વ્યૂહરચના જ સલામત રહી છે, અને એ રચના ઉપરજ આઇરીશ સ્વાધીનતાની ભવ્ય ઇમારત આજકાલ પરિપૂર્ણ થવાની અણિ ઉપર છે.

એ ખરૂં છે કે "ડબલ શહેનશાહી" એની યોજનાનો પાયો હતો; પરંતુ તે સમયે વ્યવસ્થા હતી તે કરતા એ ઘણી આગળ પડતી હતી. એ પણ ખરૂં છે કે છેલ્લા મહાયુદ્ધના દાવાનળથી સીન ફીનની કુન્નેહબાજીમાં અનેક અનિવાર્ય ફેરફારો થવા પ્રામ્યા હતા. છતાં ૧૯૦૪ માં ગ્રિફિથે "**હંગરીનો પુનરૂદ્ધાર**" એ નામના છાપામાં જે રાજમાર્ગ આઇરીશ પ્રજાને સૂચવ્યો છે તેજ શાહમાર્ગના ચીલે ચીલે તરૂણ આયર્લૅન્ડ આજ દિન પર્યંત ચાલ્યું આવ્યું છે. ગ્રિફિથની યોજનાનો સૌથી ધ્યાન ખેચનારો મુદ્દો ઇંગ્લીશ પાર્લામેન્ટ સાથે છૂટાછેડા કરવા વિષેનો હતો: અને એ મુદ્દો આઇરીશ ચળવળમાંથી પાછો કદી ખસ્યો નથી. ગ્રિફિથનો સિદ્ધાંત હતો કે ઇંગ્લિશ પાર્લામેન્ટમાં આયર્લૅન્ડના પ્રતિનિધિઓ બેસે એનો અર્થ એજ કે પરદેશી રાજમંડળની ધુંસરી યાવચ્ચંદ્રદિવાકરૌ કાયમ રાખવી. તે સમયે હંગરીમા જે પ્રજાકીય પરિવર્તન થઇ રહ્યુ હતું તેનો દાખલો લઇને ગ્રિફિથે આઇરીશ પ્રજાને જૂતાં રાજ્યદ્વારી બંધનો ફેંકી દેવાને જબરજસ્ત અપીલ કરી. સને ૧૭૮૨ ના મૂળ કરાર ઉપર તેમજ ૧૭૮૩ ના "રીનનસિએશન ઍક્ટ" ઉપર મુસ્તાક રહેવાને ગ્રિફિથે આઇરીશ પ્રજા સમૂહને મજબૂત ભલામણ કરી. ઇંગ્લિશ પાર્લામેન્ટનું

છત્ર ફેંકી દેવાનો સંકલ્પ થતાંજ આઇરીશ પ્રજામંડળ (Dail) ની જરૂર અનિવાર્ય દેખાણી; અને આયરલૅન્ડની સ્થાનિક કૌંસિલોનો આ પ્રજામંડળના પાયા તરીકે તુરતજ ઉપયોગ થયો. **મહાત્મા ગાંધી** પણ હિન્દી પાર્લામેન્ટના પાયાઓ કૉન્ગ્રેસ કમીટીઓ ઉપર રચાવા ચાહતા હતાં તે સ્ફુરણ કદાચ આઇરિશ ઇતિહાસમાંથી તો મળ્યું નહીં હોય ?

પણ આગળ ચાલીએ:–**ગ્રિફિથનું ત્રીજું પ્રયાસ** એ હતું કે આયરલૅન્ડમા બ્રિટશ સિવિલ કોર્ટોની સત્તા સદતર નાબુદ કરવી અને તેને બદલે સર્વત્ર લવાદીના ન્યાયમંદિરો ઉભાં કરવા ! જાણે કે ગ્રિફિથ અને મહાત્મા ગાંધીએ સાથે બેસીને પ્રત્યેકની માતૃભૂમિ માટે એક-સરખી વ્યૂહરચના ગોઠવી ન હોય ! પણ જ્યારે હિંદમાં લવાદ કોર્ટોની યોજના લગભગ કાગળ ઉપરજ રહી ત્યારે આયરલૅન્ડમા આજે ઠેર ઠેર લવાદ કોર્ટો (Arbitration Courts) આઇરીશ પ્રજાના કજીયાઓની પતાવટ કરી રહી છે અને બ્રિટિશ સિવિલ કોર્ટોની શાખ હતી ન હતી થઈ ગઈ છે. ગ્રિફિથનો ચોથો કાર્યક્રમ આયરલૅન્ડના રાજ્યદ્વારી પ્રતિનિધિઓ અને વેપારી એજન્ટોને દેશદિશાવરમા મોકલી આયરલૅન્ડની સ્વતંત્રતા જગમશહૂર કરવા સંબંધી હતો. હિન્દી કૉન્ગ્રેસમા પણ આ ખ્યાલની ચર્ચાઓ થઈ ચૂકી છે–માત્ર તેનો અમલ કોઇ કરી શક્યું નથી !

આ પ્રમાણે રાષ્ટ્રીય અસહકારનો પ્રથમ ઉત્પાદક આર્થર ગ્રિફિથ હતો. મહાત્મા ગાંધીજીનો અસહકાર પણ ગ્રિફિથના અસહકાર પાસે પાણી ભરે છે એમ કાર્યસાધકતાની દૃષ્ટિથી કહેવાઈ જાય છે ! અલબત, ૧૯૦૪ ના આયરલૅન્ડ માટે ગ્રિફિથનો અસહકાર અતિ જલદ હતો; તે સમયે આયરલૅન્ડ અસહકારની ભસ્મ પચાવી શકે તેમ નહોતું. અસહકાર પચાવવાને આયરલૅન્ડના આખા દેહનું પરિવર્તન આવશ્યક હતું. પણ એ પરિવર્તન છેવટે થયુ અને આયરલૅન્ડ અસહકાર કરતાં

પણ વધારે ભારે ઔષધિઓ પચાવવા માંડ્યું. આઇરીશ વૉલન્ટિયર સેનાની દોડધામ અને શીન ફીનની ધસારાબંધ કુચથી આઇરીશ પ્રજાના અણુઅણુમાં બળ અને ચેતન ઉભરાવા લાગ્યાં. એક ડઝન વર્ષો સુધી ગ્રિફિથે જે પ્રજાસંઘ માટે તનતોડ મહેનત ઉઠાવી હતી તે પ્રજાસંઘ ડી વૅલેરાના હાથમા જઇને પડ્યો; અને ડી વૅલેરાએ 'અસહકારની અવધિ કરી' ક્યા હિન્દનો ભયયુકત, સંશયયુક્ત, નિરાશાયુકત, અધકચરો અસહકાર અને ક્યા આયરલૅન્ડનો ચેતનમય, જાગતોજોધ, જ્વાળામુખી સરીખો અસહકાર'-પણ હિન્દને એક દિલાસો છે. આયરલૅન્ડના અસહકારમા લોહીના સાગરો છલકાય છે; મહાત્મા ગાંધીના અસહકારમા અહિંસાની કમાલ થઈ છે.

આર્થર ગ્રિફિથ જેવા વિચારકો આયર્લૅન્ડને ખોળે બહુ થોડા જન્મ્યા છે. તેના જેવું શુદ્ધ, પ્રમાણિક, દેશાનુરાગી જાહેર જીવન જગતના જુજ પ્રજાનાયકો જીવી શક્યા છે, છતા ગ્રિફિથની નસેનસમા અજબ ચેતનાનો આસ્રવ ભર્યો હતો—વિચારમા ધીર અને શાન્ત છતા કલ્પનાઓ કરવામા, સ્વપ્નાઓ રચવામા, સ્વદેશ માટે મહત્ત્વાકાક્ષાઓ ઘડવામા પાણીદાર અરબી ઘોડા જેવો તેનો વેગ હતો. ઇંગ્લિશ રાજ્યદ્વારી પુરુષો કરતા બીજા યૂરોપીય દેશોના પ્રજાકીય નેતાઓને એ વધારે મળતો આવતો હતો. એના જેવા નમુનાઓ ઇંગ્લૅંડમા તો ક્યાયે નજરે પડતા નથી—તેને માટે તો ઇટલી કે રશિયામા નજર નાખવી પડે. ઇંગ્લિશ રાજ્યદ્વારી નેતાઓને પોતાની કાર્યપદ્ધતિમા મોટા ઢંઢેરા વિના એક ડગલું પણ ચાલતું નથી, મોટા ડામડિમાક વગર તેઓ પ્રજાના નેતા બની શકતા નથી; ભપકો અને ઝળહળાટ ન હોય તો લોકસેવામા તેઓને રસ રહેતો નથી. લૉર્ડ કર્ઝન, લૉઇડ જ્યોર્જ, ચર્ચિલ, એફ. ઇ. સ્મિથ, બાલ્ફર, એ બધા આકાશમા ઉછળતા બંબ-ગોળાઓ છે; દીવાળીમાં ઝળઝળ બળતા દેદીપ્યમાન મેહતાબો છે. ત્યારે ગ્રિફિથ જેવા તો શાન્ત ચન્દ્રિકા સાથે એકમેક થઇ જઈ ઝાંખાં છતાં અચલ તેજ વરસાવનારા તારલિયાઓ છે; નમ્ર છતા નિશ્ચલ,

દૂરથી ઝાંખા છતા પાસે જુઓ તો તેજોમય, ઓછા વ્યક્ત છતા પ્રજાના પ્રાણરૂપ, એ પ્રકાશમૂર્તિઓ છે.

ગ્રિફિથે પ્રેસના કૉમ્પોઝીટર તરીકે જીવન શરૂ કર્યું, અને એક અગ્રગણ્ય તંત્રી તરીકે થોડાજ સમયમા આયરલૅન્ડના ખૂણેખૂણામાં પંકાયો. છ જબરદસ્ત છાપાઓ તેના હાથમાથી પસાર થઈ ગયા, છતા તેની સિંહગર્જના માટે છાપાઓની ખામી નજર આવી. “ ધી-યુનાઇટેડ આઇરીશમૅન ” નામના છાપા વડે તેણે આઇરીશ સાહિત્યને સજીવન કર્યું. પાચ વરસમા તો એ છાપાએ આઇરીશ સાહિત્યનો ડંકો વગાડી દીધો. તે સમયે આયરલૅન્ડમા એવો એક પણ મશહૂર સાહિત્યકાર નહોતો કે જે ગ્રિફિથના વાજીંત્ર મારફત પોતાના સાહિત્યસરોદ દેશ સમસ્તને સંભળાવી રહ્યો ન હોય. પણ આ બધી પ્રવૃત્તિઓથી વિંટળાયેલો ગ્રિફિથ ગરીબીમા ડૂબેલો હતો. તેને પૈસાની પરવા નહતી. પોતાના સુખસાધન તરફ તે સર્વથા ઉદાસીન હતો, જો કે બીજાંઓની સુખસગવડો માટે તે મરી ફીટતો. પોતાના તરફ અતિ સખ્ત–બીજાઓ તરફ અતિ ભલો–જાણે કે મહાત્મા ગાધીની બીજી પ્રતિમા ! દિનરાત નિરંતર ઉદ્યમ, ઉદ્યમ ને ઉદ્યમ–દોડધામ વગરનો છતા આરામ વગરનો ઉદ્યમ–એ તેનો જીવનપ્રવાહ ! લોઢા જેવી એની નક્કર કાયા પણ એ અસહ્ય અવિરત પરિશ્રમ નીચે પચાસ વરસની મધ્યાવસ્થામાંજ ચૂર્ણ થઇ ગઇ.

ગ્રિફિથનું દરેક લખાણ કટાક્ષમય હતું, અને તેની દરેક કટાક્ષ બંદુકની ગોળીસમાન હતી. જેમ રાજ્યપ્રકરણમાં ડેવિસ તેનો ગુરૂ હતો તેમ તેની લેખનપદ્ધતિમાં સ્વિફ્ટ અને મિચેલ તેના આદર્શ હતા. તેનું ગદ્ય ટૂંકું, સચોટ, કટાક્ષમય અને છાતીમાં પેસી જાય તેવું હતું. આંકડાઓ અને હકીકતોનો પોતાની દલીલમાં ઉપયોગ કરી લેવાની તેનામાં અજબ શક્તિ હતી. શરૂઆતમાં તો તેનાં લખાણો તલવારની ધાર જેવાં તીક્ષ્ણ, લાગણીવિહીન, કોઇ કોઇવાર ક્રૂર અને દયારહિત હતાં. તેનાં તીરો એટલી છૂટથી, એટલી ત્વરાથી, એટલી હૃદયહીનતાથી

છૂટતાં કે કોણ ક્યારે તેનો શિકાર થશે તે કલ્પી શકાતું નહિ. ત્હેના રાજ્યદ્વારી, આર્થિક અને ઐતિહાસિક લેખો ઉપરાંત કાવ્યો, કવિતો, કવિતાઓ, સંવાદો, નાટકના દશ્યો અને સાહિત્યની બીજી અનેક બાનીઓ તે પોતાના છાપાઓમા દિનરાત લખતો. પણ આ બધી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિઓનુ નિશાન એક અને એકજ હતું—અને તે આયરલૅન્ડનો મોક્ષ ! આયરલૅન્ડમાંથી ઇંગ્લિશનો બહિષ્કાર ! આઇરીશ પ્રજાની અખંડ અચલ સ્વાધીનતા !

જેમ ગ્રિફિથનુ સ્વદેશાભિમાન તેજોમય હતું તેમ તેની રાજ્યદક્ષતા પણ અતિ ઉચા પ્રકારની હતી. આયરલૅન્ડને છેલ્લી ઘડીએ તેણે જે દિશાગા દોર્યું તે દિશા એટલી ચોકસાઇ ભરેલી, એટલી સલામત અને છતા એટલી આત્મમાનવાળી હતી કે એ સિવાય આયરલૅન્ડ માટે બીજો વધારે શ્રેયસ્કર માર્ગ હજુસૂધી કોઇ કલ્પી શક્યુ નથી. આ કાર્ય તેણે કેટલી દક્ષતાથી ત્રણ જુદીજુદી પરિસ્થિતિમા પાર ઉતાર્યું તે જાણીતો ઇતિહાસ છે. પ્રથમ તો લંડનમાં થયેલી રાજ્યદ્વારી ચર્ચામા તેણે સંશયાત્મક આઇરીશ કૅબિનેટ પાસે ઇંગ્લંડ સાથેની સુલેહની શરતો કબૂલ કરાવી. ત્યારબાદ આઇરીશ પાર્લામેન્ટ [Dail] કરેલા કરારને ફેંકી દેવાની અણિપર હતી ત્યારે એ વિનાશકારક પગલું તેણે અટકાવ્યું. અને છેવટમા તેણે આઇરીશ પ્રધાનમંડળ પાસે પ્રતિજ્ઞા લેવરાવી કે જો સુલેહના કરારો ડી વૅલેરાની પાર્ટી લશ્કરીબળથી તોડવા ચાહે તો તે બળવાને લશ્કરીબળથી તારાજ કરવો અને એ પણ દૈવની બલિહારી કે જે દિને બંડખોર પાર્ટીનું લશ્કરીબળ કાયમને માટે ચૂર્ણ થયું તેજ દિવસે ગ્રિફિથ સ્વર્ગવાસ પામ્યો !

આ તેની લડતમા માઇકલ કૉલિન્સ તેનો જમણો બાહુ હતો. આયરલૅન્ડનું વૉલન્ટિયર લશ્કર તૈયાર કરનાર કૉલિન્સ હતો. સીનફીનની છૂપી પોલીસનો સરદાર પણ કૉલિન્સ હતો. બ્રિટિશ સત્તાધારીઓને ભયંકર શિકસ્ત આપનાર અને બ્રિટિશ લશ્કરને તોબા પોકરાવનાર પણ

કૉલિન્સ હતો. બ્રિટન કૉલિન્સથી એટલું તો થરથરી રહ્યું હતું કે કૉલિન્સના માથા માટે દસ દસ હજાર પૌંડના ઇનામો જાહેર થયા હતા ! એ પ્રમાણે સ્વભાવ અને કુદરતી બક્ષિસોમાં કૉલિન્સ અને ગ્રિફિથ ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવ જેવા એક બીજાથી બિલકુલ ભિન્ન હતા. ગ્રિફિથ સખ્ત, અચલ, ગંભીર હતો. કૉલિન્સ બાળક જેવો, ચંચલ, અસ્થિર. બેપરવા હતો. ગ્રિફિથમાં "જૉહ્નબુલ"ની જાડધારી છાયા હતી, કૉલિન્સમાં આઇરીશ કલ્ટિક ભભક હતી. ગ્રિફિથની સમગ્ર જીવન-પ્રવૃત્તિ છાપાઓમાં અને તેના અભ્યાસના ઓરડામાં સંક્રાન્ત થઇ હતી; કૉલિન્સનો જીવનપ્રવાહ તોફાનોમાં, લડતોમાં, દિલ ફફડાવનારા સાહસોમાં વહી રહ્યો હતો, કે જે સાહસોના બયાન આજે આયરલૅન્ડમાં ઘેર ઘેર ગાથાઓ અને કથાઓરૂપે રસપૂર્વક સંભળાઇ રહ્યા છે ! પરંતુ એક મહાન્ સિદ્ધાંતમાં ગ્રિફિથ તથા કૉલિન્સ સંમત હતા અને તેથીજ બન્ને જણ એકસાથે આયરલૅન્ડના પ્રગતિરથનાં ચક્ર બની શકયા: તે સિદ્ધાંત એ હતો કે આયરલૅન્ડ એક જીવતો જાગતો દેશ છે, તેની પ્રજા એક જીવતી જાગતી પ્રજા છે, આયરલૅન્ડે હંમેશના બળી ર્‌હેલા સવાલોના ઉકેલ કહાડવાના છે, અને એ ઉકેલ કહાડવામાં જે જાતની કાર્યપદ્ધતિઓ અને સાહસો ખેડવા પડે તે ખેડવા. બીજી બાજુથી ડી વૅલેરાનો ઉદ્દામ પક્ષ આયરલૅન્ડ માટે પ્રથમ અશક્ય સ્વપ્નસૃષ્ટિઓ રચીને એ કલ્પના-પ્રદેશને અનુકૂળ થવા આખી પ્રજાને હથોડાવતી ઘડવાનો પ્રયોગ કરી રહ્યો હતો. એ પ્રયોગના ઝળઝળાટથી કૉલિન્સ જેવો સહૃદય શૂરવીર બચી શકયો એ કૉલિન્સની મહત્તા અને સંગીનતા. ડી વૅલેરા રોબેસપીયરની માફક પોતાની ભાવનાસૃષ્ટિની ખાતર આખી પ્રજાને ગમે તેટલાં ઊંડાં પાણીમાં ઉતારવામાં પાછું ફરીને જોનારો નથી. પરંતુ કૉલિન્સ જીંદગીના અનુભવથી-સમજી શકયો હતો અને ગ્રિફિથ ઇતિહાસના અભ્યાસથી પામી ગયો હતો કે જો તમે એક પ્રજાને સ્વાતંત્ર્યનાં બહાના નીચે બંડખોર લશ્કરી અંધાધુંધીમાં બળતી મૂકી દો તો નિ:સંદેહ છે કે એ પ્રજા પરિણામે તમારી સ્વપ્નસૃષ્ટિનાં દર્શન કરી શકવાની

નથી, પણ ભસ્મીભૂત થયેલી ભાવનાઓની ખાખ સાથે આખરે ભળી જવાની છે.

આયરલૅન્ડના કમનસીબની શી વાત કરવી? અણિને વખતે ઓકોનેલ ગયો! અણિને વખતે પાર્નેલ ગયો! અણિને વખતે ડેવિસ ગયો! અણિને વખતે રેડમંડ ગયો! અને ખરા કટોકટીને વખતે ગ્રિફિથ અને કૉલિન્સ ગયા! ગ્રિફિથે માતૃભૂમિ માટે દેહને દળી નાખ્યો, કૉલિન્સ સ્વદેશયજ્ઞમાં ૩૨ વર્ષની ભર જુવાનીમાં પોતાનાજ દેશબંધુના ગોળીબહારનો ભોગ બન્યો! આઇરીશ રીપબ્લિકન દળ નિરાસ્ત થતાંજ અને આઇરીશ ફ્રી સ્ટેઇટની ચણતરના મંગલમુહૂર્ત થતાજ ફ્રી સ્ટેઇટનો પ્રેસીડન્ટ અને તેના લશ્કરનો કમાન્ડર-ઇન-ચીફ આયરલૅન્ડને છેલ્લા પ્રણામ કરી ગયા! **बहुरत्ना वसुंधरा** હો કે ન હો પણ આયરલૅંડની કુખે તો પાછા ગ્રિફિથ અને કૉલિન્સ જન્મે ત્યારે સાચા!

["હિન્દુસ્તાન,"

દીપોત્સવી અંક, સં. ૧૯૭૮]

૧૦૨
લૉર્ડ નૉર્થક્લિફ્
" પત્રકારોનો નેપોલિયન "

વાઈકાઉન્ટ નૉર્થક્લિફ્ની જીવનરેખા દોરવી એટલે કે યૂરોપ સમસ્તની રાજ્યક્રાન્તિનો છેલ્લા બે દશકાનો ઇતિહાસ ચિતરવો ! એટલે કે પત્રકારોની દુનિયાની એક અદ્વિતીય વ્યક્તિનું પા સદી સૂધી ખીચોખીચ મહા બનાવોથી છલોછલ ભરેલું જીવન આલેખવું !

ગ્રેટ બ્રિટનના રાજ્યદ્વારી ઇતિહાસ ઉપર કોઈ એક અવનવી વ્યક્તિએ બ્રિટીશ પાર્લામેન્ટ અને કૅબિનેટની સેંકડો બેઠકો કરતા પણ ભારે મહાભારત અસર કરી હોય તો તે વ્યક્તિ જાહેર છાપખાનાઓના સામ્રાજ્યના " શહેનશાહ " સમો આ ચમત્કાર તંત્રી અને અધિપતિ હતો, કે જેને " પૅલ મૅલ ગૅઝેટ " (Pall Mall Gazette) "**પત્રકારોના નેપોલિયન**"ના બહુ સાર્થક અલંકારથી નિવાજે છે. લંડનની " ફ્લીટ સ્ટ્રીટ ' કે જે બ્રિટીશ જાહેર પ્રેસનું કેન્દ્રસ્થાન છે તેમાં ત્રીસ વર્ષનો અખંડ અધિકાર **આલ્ફ્રેડ હાર્મ્સવર્થ** એકજ હતો, કે જેને ફ્લીટ સ્ટ્રીટની બહારનું જગત " લૉર્ડ નૉર્થક્લિફ્ "ના આડંબરભર્યા નામથી ઓળખે છે. નૉર્થક્લિફ કરતા બ્રિટનની રાજ્યદ્વારી રંગભૂમિનો વધારે મશહૂર સૂત્રધાર હજુ આમની સભાને દફતરે નોંધાયો નથી. નૉર્થક્લિફ્ની કલમ ઉપર દુનિયાના મહા રાજ્યોનો દોર હતો. તે ચાહે તો ચોવીસ કલાકમાં કુરુક્ષેત્રો ઉભા કરે, ચાહે તો મુખ્ય પ્રધાનોના ફૂરચા ઉડાડે, ચાહે તો પાર્લામેન્ટોનાં જોરદોરના ચૂરા કરે, ચાહે તો ખૂનખાર રણસંગ્રામો પર સુલેહના તહનામાઓ લખાવે, ચાહે તો મદોન્મત્ત રાજપુરુષોને ભોંયભેળા કરે, અને તેનું દિલ ચાહે તો તે પોતાના પ્રીતિપાત્રને રાજ્યના તાજ પહેરાવે !" કહે છે કે જર્મની સાથેનું કુરુક્ષેત્ર રચનાર એનો

વેગભર્યો જમણો હાથ અને એનીજ તીક્ષ્ણ વાગ્ધારા હતા! **ઍસ્કિવથને** પ્રધાનપદ પરથી ખસેડીને **લૉઇડ જ્યૉર્જનું** પ્રતિષ્ઠાપન કરનાર પણ એ જ! પાછાં મદમસ્ત લૉઇડ જ્યોર્જનાં પાણી ઉતારનાર પણ એજ! અમેરિકાને મહાયુદ્ધમાં ઘસડી આણનાર પણ એજ! અને **વિલ્સનનાં** ૧૪ પોઇંટોના ચૂરા કરનાર પણ એજ! આ તેનાં રાજ્યદ્વારી પરાક્રમો છતાં તે જીવનપર્યંત પત્રકારોની આલમનોજ શાહ બન્યો, અને પત્રકારની તીક્ષ્ણ કટારીથી જ તેણે ભલભલા યોદ્ધાઓને શિકસ્તો આપી અને ભલભલા દુર્ભેદ્ય કિલ્લાઓને સર કર્યા.

આલ્ફ્રેડ હાર્મ્સવર્થ બચપણમાંથી પત્રકારની જીંદગી માટે નિર્માયો હતો. સને ૧૮૬૫ જુલાઇની ૧૫ મી તારીખે ડબ્લીન પાસેના "**ચૅપલ ઝૉઇડ**" (Chapel Zoid) ગામમા તેનો જન્મ થયો, અને સને ૧૮૮૧ માં તેણે લંડનની જાહેર છાપાંની ઑફિસોમા આંટાફેરા શરૂ કર્યા; "**રેફરી**" (Referee) પત્રવાળા **આલ્ફ્રેડ મોર્ટનને** એક છોકરાઓનું છાપું કહાડવામાં તે મદદગાર થયો; અને "**ધી બૉયઝ ઇલસ્ટ્રેઇટેડ**" (The Boys, Illustrated) ના ચર્ચા વિભાગનો તંત્રી નિમાયો. તે સાથે "**ટિટ-બિટ્સ**" (Tit-Bits) મા પણ એના લેખો આવવા લાગ્યા, અને બીજે વર્ષે '**ધી બાઇસાઇકલીંગ ન્યુસ**" (The Bicycling News) તથા **ધી સાઇકલિસ્ટ** (The Cyclist) જેવા ખાસ વિષયનાં છાપાઓના કૉલમો પણ તેના હાથથી ભરાવા માંડ્યાં. અહીંથી તેનું ચંચળ ભેજું છાપાંની સૃષ્ટિમાં આગળ ચાલ્યું. "**ચર્ચાકારોને જવાબ**" (Answers to Correspondents) નામના પત્રની યોજના તેના હાથથી ઘડવામાં આવી. સને ૧૮૮૨ જુનની ૧૯ મીએ એ પત્ર Answers ના નામથી પ્રકટ થયું. આ પ્રવૃત્તિઓમાં આલ્ફ્રેડની મહેનત અથાગ હતી; કારણ કે તેના પર મ્હોટા કુટુમ્બનું પોષણ કરવાનો ભાર હતો. ૨૪ વર્ષની વયે આલ્ફ્રેડ પિતા વગરનો થયો ત્યારે નવ ભાંડુઓના ભરણપોષણની જવાબદારી તેને

આવીને પડી. આવી તંગ હાલતમાં તે માર્ગ કરી શક્યો તેનું પહેલું અને છેલ્લું કારણ તેનો જોરાવર જમણો હાથજ હતો—તેની કલમની કટારજ હતી—સતત અવિચ્છિન્ન ઉદ્યોગ કરવાની તેની શક્તિજ હતી.

સને ૧૮૮૮ માં આલ્ફ્રેડ હાર્મ્સવર્થના **મિસ મેરી મિલ્નર** સાથે લગ્ન થયા ત્યારથી તેની જીંદગીનો સફો બદલ્યો. આલ્ફ્રેડને તેના પ્રગતિક્રમમા તેની તરફથી ભારે જોસ મળ્યું. સને ૧૮૮૯ માં તો "પેઈટિર નૉસ્ટર સ્કવેર"ની ઓફિસમા આલ્ફ્રેડ, તેની પત્ની, અને તેઓનો ઉદ્યમશીલ સેક્રેટરી **જ્યૉર્જ સટન** પોતાનાં છાપાને કેમ આગળ ધપાવવું તેની મહાન્ યોજનાઓ ઘડવામાં મશગૂલ દેખાયા. એ અરસામાં આલ્ફ્રેડનો ભાઈ હૅરોલ્ડ આ ત્રિપુટિ સાથે જોડાયો. હૅરોલ્ડના જોડાવાની સાથેજ આલ્ફ્રેડના વિજયડંકા વાગ્યા. મૅનેજમેંટ—વ્યવસ્થા—નાણા સંબધી ગણત્રી—એમાં હૅરોલ્ડ એક્કો હતો. કોઈ જાતનો એવો કાગળ નહોતો કે જેનું વજન હૅરોલ્ડ જાણતો ન હોય; કોઇ એવી શાહી નહોતી કે હૅરોલ્ડ તેની કિમ્મત જાણતો ન હોય; છાપખાનાની એવી કોઈ જરૂરીયાત નહોતી કે જેના બજાર-ભાવ હૅરોલ્ડની આગળીને ટેરવે ન હોય. **સર આર્થર પીયર્સન** જેવા સમર્થ પત્રકારને લૉર્ડ નૉર્થક્લિફની અજબ ફત્તેહની અદેખાઇ કરતા એક વાર કહેવું પડયું હતું કે "નૉર્થક્લિફના ભાઇ જેવો મ્હને એક ભાઇ હત તો હું કદી નિષ્ફળ થાતજ નહિ." હજુ બંને હાર્મ્સવર્થ ભાઈઓ ન્હાના પોરીયા હતા ત્યાં તો તેઓની કમાણી વાર્ષિક ૩૦ હજાર પૌંડ સૂધી જઇ પહોચી! તેઓને જંપ તો હતોજ નહીં. "આન્સર્સ" (Answers) પછી "કૉમિક કટ્સ" (Comic Cuts) પ્રકટ કર્યું, અને તેની પાછળ તુરતજ "ફરગેટ મી નૉટ" (Forget me not) બહાર પડયું.

પરંતુ આ બધી ફત્તેહો છતાં આલ્ફ્રેડની મહત્ત્વાકાક્ષા સંતોષાઇ નહોતી—અંદર અસંતોષની ધુનિ ધુંધવાઈ રહ્યો હતો. સને ૧૮૯૪માં

ટી. પી. ઓકોનોરના "ધી ઇવનીંગ સન" (The Evening Sun) મા કામ કરતા **જોન્સ** અને **ટૂરી** નામના બે જુવાનીયાઓ આલ્ફ્રેડ પાસે ખબર લાવ્યા કે " **ધી ઇવનીંગ ન્યુસ**" વેચી નાખવામાં આવનાર છે. થોડાજ કલાકની અંદર આ છાપાની ખરીદી થઇ ! આલ્ફ્રેડના નિશ્ચયોનો વેગ કેટલીક વાર નેપોલિયનના નિશ્ચયોના વેગનું ભાન કરાવે છે ! ૧૮૯૬ ના મેની ૪ થી તારીખે **લૉર્ડ નૉર્થક્લિફ, લૉર્ડ રોથરમીયર,** અને કૅનેડી **જોન્સ** ની ત્રિપુટિએ 'ધી ડેઇલી મેઇલ' (The Daily Mail) ની સ્થાપના કરી. ડેઇલી મેઇલના અદ્‌ભુત વિજયની કથા તો તેની વિગતોમાં ઉતર્યા વિના મગજમા પેસે તેવી નથી. ડેઇલી મેઇલ પછીનો બીજો જબરદસ્ત ચમકારો " **ધી ટાઇમ્સ** " (The Times) ની માલેકી. સર આર્થર પીયરસનનો મ્હોટે ભાગે ટાઇમ્સ ઉપરનો કાબુ હતો. એક " ડીનર પાર્ટી " મા લૉર્ડ નૉર્થક્લિફને ખબર મળ્યા કે કદાચ " ટાઇમ્સ " ખરીદી શકાય. તત્કાલ વેગભર્યાં પગલાં ભરાયા અને નૉર્થક્લિફે જીવન પર્યંતની " ટાઇમ્સ " ઉપર પોતાની માલેકી સ્થાપી ! ટાઇમ્સે તેના માલેકને થોડીશ જાહેર જીવનમા અપૂર્વ ઉછાળો આપ્યો. આજે જગત્ સમસ્તની નજર " ટાઇમ્સ " ના કૉલમો ઉપર ઠરી રહી છે ! સારા માટે કે નરમા માટે **આજે જાહેર છાપાંઓના સેનાદળનું સેનાપતિ ટાઇમ્સ છે.**

" ટાઇમ્સ " અને 'ડેઇલી મેઇલ " જેવાં અતિ જોરાવર છાપાઓનો નૉર્થક્લિફે જે પ્રકારનો ઉપયોગ કર્યો તે વિષે નિષ્પક્ષપાત વિચાર કરનારને કહ્યા વિના ચાલશે નહિ કે એ ઉપયોગ એકંદરે પ્રજા પ્રજાઓ વચ્ચે અથડામણો કરાવવામા, મ્હોટા રાજ્યો વચ્ચે રણસંગ્રામો જગાવવામાં અને આખા યૂરોપમા ખુનામરકી તથા યુદ્ધનું વાતાવરણ ફેલાવવામા થયો હતો. અલબત્ત, તેનું પોતાનું તો એમજ માનવું હતું કે તેણે પોતાના છાપાઓ વડે ઇંગ્લંડને જર્મનીને હાથે પરાજિત થતા બચાવ્યું,—મિત્ર રાજ્યોને આ મહાયુદ્ધ જીતાવનાર

"નૉર્થક્લિફ પ્રેસ" જ હતો, એમ એનો દૃઢ અભિપ્રાય હતો—આ માન્યતા કેટલેક અંશે સત્ય હતી. લડાઈને આગળ ધપાવવામાં, કમજોર અને નિરુત્સાહ થઇ જતા મિત્ર–રાજ્યોના સેનાદળને પાણી ચ્હડાવવામા, વિમાનો વિષે અનેક અવનવા ખ્યાલો બ્રિટનના લશ્કરી સરદારોને સમજાવવામા, તેમજ દેશપરદેશ મિત્ર–રાજ્યોના ગુણગાં ફૂંકી સર્વત્ર તેઓ તરફ દિલસોઝી અને મમતા ઉત્પન્ન કરાવવામા લૉર્ડ નૉર્થક્લિફની કામગીરી અને કારીગીરી ખરેખર અદ્વિતીય હતી. પોતાની તટસ્થતા જાળવવાની ખાતર, પોતાના છાપાઓની કટારો તીક્ષ્ણ અસિધાર જેવી સાચવી રાખવાની ખાતર અને કૅબિનેટને પોતાની સખ્ત ટીકાઓના ભયથી કપાયમાન રાખવાની ખાતર, લૉર્ડ નૉર્થક્લિફે કૅબિનેટમા દાખલ થવાના આમંત્રણને અનેકવાર પાછું વાળ્યું હતું; વિમાનોના પ્રધાન તરીકે તેની નિમણૂક પણ તેણે સ્વીકારી નહોતી. **સમર્થ પત્રકારની સત્તા અને સ્વાધીનતા તે આનું નામ!** લૉર્ડ નૉર્થક્લિફની આખી કારકિર્દિમા લાચારી કે પરવશતા તેણે કદી અનુભવી નથી સ્વાવલંબન તેનો જીવનમંત્ર હતો. સત્તા, માનચાંદ અને ઇલ્કાબો વગેરે માગ્યા તેના પગમા અથડાતા હતા. તેનો પિતા જે આયરલૅન્ડનો એક બૅરીસ્ટર હતો તે પોતાની પાછળ ફૂટી બદામ મૂકી નહીં ગયેલ, તેની પૂંજીમા માત્ર ૧૪ છોકરાઓ જ હતા! આલ્ફ્રેડ હાર્મ્સવર્થ સૌથી મ્હોટો પુત્ર હોઇને અનેક ભાડુઓ તથા વિધવા માતાના ભરણપોષણ કરવાના ભાર નીચે ન્હાનપણમાજ મૂકાયો હતો. કેવળ પોતાના પુરુષાર્થથી જ ત્રીસ વર્ષ પૂરા કર્યા પહેલા આલ્ફ્રેડે પુષ્કળ પુંજી મેળવી લીધી, પોતાની માતાને શ્રીમતાઇના દર્શન કરાવ્યા, પોતાના ન્હાના ભાઈઓને ઉચ્ચ કેળવણીના સાધનો પૂરા પાડયા, અને સૌ ભાઇ બહેનોને માટે સંપત્તિના દ્વાર ખોલી દીધા. તેને પોતાને માટે માનચાંદની ખોટ જ ન હતી: **બૅરોનેટ**, **બૅરન** અને **વાઇકાઉન્ટ**ના ઇલ્કાબો એક પછી એક પગમા પડતા આવ્યા. ૧૯૧૭ મા અમેરિકાની રૅાચેસ્ટર યુનિવર્સીટીની એલ. એલ. ડી. ની

ડીગ્રી તેને ઇનાયત કરવામાં આવી; ૧૯૧૭-૧૮ મા અમેરિકા ખાતે નીમાયેલ "બ્રિટિશ વૉર મિશન" [British War Mission] નો તે પ્રમુખ નિમાયો; ૧૯૧૭ માં "સિવિલ એરીયલ ટ્રાન્સપોર્ટ કમિટી" [Civil Aerial Trnsport Committee] નો ડિરેક્ટર નિમાયો; અને ૧૯૧૮ માં દુશ્મન રાજ્યોમાં ચળવળ ચલાવવાને તેને "ડિરેક્ટર ઑફ પ્રૉપેગૅન્ડા" [Director of Propaganda] તરીકે ગંભીર જવાબદારીનું કામ સોપાયું.

નૉર્થક્લિફ પ્રેસની આ અદ્વિતીય ફતેહનાં અનેક કારણો હતાં:— **ખુમારી ભરેલી તટસ્થતા, કોઈની સ્હેમાં નહીં તણાવાની અજબ શકિત, વીજળિક ઝડપ, બેસુમાર ખર્ચ કરવાની તાકાત, દિલ ઉશ્કેરનારી ખબરો, ભલભલા રાજ્યદ્વારી મહારથિઓના ભુક્કા કહાડી નાંખવાનો દારૂગોળો અને જગતની મશહૂર વ્યક્તિઓનાં પોપાબાં ખુલ્લા પાડવાની જબરદસ્ત હીમ્મત**—આ નૉર્થક્લિફ **પ્રેસની અદ્દભુત યુદ્ધ સામગ્રી** હતી. લૉર્ડ નૉર્થક્લિફના હાથથી મ્હોટે ભાગે તારનોજ ઉપયોગ થતો; પત્રવ્યવહારની મંદતા તેને પરવડતી નહીં. છેલ્લા ૨૦ વર્ષમાં તેણે અમેરિકાની ૩૩ સફરો કરી, તે ઉપરથી તેની કામ કરવાની રીતભાત, ત્વરા અને સાહસિકતાનો કંઇક ખ્યાલ આવશે. તેના અવસાન સમયે તે ૬૦ પત્રોનો માલેક હતો, જે પત્રોની હમેશની કૂલ ખપત અત્યારે ૩ કરોડ નકલની ગણાય છે!* **ડેઇલી મેઇલ** ઉપરાંત, **ટાઇમ્સ**, **ઇવનીંગ ન્યુસ**, **વિકલી ડિસ્પૅચ, મૅંચેસ્ટર ડેઈલી મેઇલ**, અને **પૅરીસમાં પ્રકટ થતું ડેઈલી મેઈલ**,—આ અગ્રગણ્ય જગવિખ્યાત છાપાંઓનો નૉર્થક્લિફ

* તેમાં **ડેઇલી મેઇલ** એકનુંજ હમેશનું ઍવરેજ વેચાણ ૧૩,૭૨,૨૯૪ નકલોનું ૧૯૨૨ ના એપ્રલમાં હતું; હાલ લગભગ ૧૫ લાખનું હોવું જોઇએ. ડેઇલી મેઇલ ૧૫૦૦૦ પૌંડની મુડીથી શરૂ થયું, આજે તેની મુડી ૨૧ લાખ પૌંડ છે!

ફીલ્ડ માર્શલ હતો. આ ગંજાવર છાપાઓનું જૂથ ત્હેની આંગળીના ટેરવા પર નાચતું, તેની ઇચ્છાઓ હર પળે પ્રકટ કરતું, ત્હેના શત્રુઓને થરથરાવતું, તેના મિત્રોને આસમાને ચ્હડાવતું, અને તેની ખ્યાતીને દુનિઆના એક છેડાથી બીજા છેડા સૂધી ગજાવતું. લડાઇ દરમીઆન ત્હેના પ્રેસે બ્રિટિશ પ્રધાનોને અને લશ્કરી ભડવીરોને કેવા કંપાવી મૂક્યા હતા તે કહાણી હવે કોઇથી અજાણી નથી. લડાઇના કામકાજની જાહીરાત માટે તેણે જે જબરદસ્ત લડત ચલાવી તેવી લડત ચલાવવાનું બીજા કોઇનું મગદૂર ન હોતું, એસ્કિવથ અને કીચનરને ત્હેણે જે થપ્પડો મારી તે ત્હેની એકલાનીજ તાકાત હતી. લૉઇડ જ્યૉર્જ જેવો રાજ્યકુશલ અને ખેલાડી પટ્ટાબાજ જો કોઇથી ડર્યો હોય, કોઇથી ત્રાસ્યો હોય, કોઇથી કંપ્યો હોય, તો તે લૉર્ડ નૉર્થક્લિફથીજ.

લૉર્ડ નૉર્થક્લિફની આખી જીવનકલાને રંગ આપનારૂં તત્ત્વ એક અને એકજ હતું, તે એ કે **તે ઉગતા સૂર્યનેજ પૂજનારો હતો, ફત્તેહનોજ આશક હતો, વિજયરથમાંજ મુસાફરી કરનારો હતો.** “ફત્તેહ ક્યાં છે? ક્યારે છે? કોની છે? શામાં છે? શા માટે છે?”—આ પ્રશ્નોનાજ ઉત્તર ઉપર એની સર્વ પ્રવૃત્તિઓનો દોર હતો. જે બાજુ ફત્તેહના ડંકા વાગતા હોય તે બાજુજ તેનું લશ્કર કૂચ કરતું. વિજય મળતો હોય તો પછી સિદ્ધાંતોની તેને પરવા નહોતી, આદર્શોનો તેને મોહ નહોતો, નીતિવાદના તેને બંધન નહોતાં, દુનિઆ શું કહેશે તેની તેને તલભાર પણ ચિંતા નહોતી. પત્રકારોમાં ત્હેના જેવો સટ્ટાબાજ હજુ બીજો જન્મ્યો નથી. લોકલાગણીની જેવી ભરતીઓટ થતી તેવી આ સટ્ટાબાજની તેજી મંદી લાગતી. એકજ પળમાં તે જીંદગીનાં સૂત્રો ઉથલાવી મારતો, મ્હોટા લોકનાયકોની બાંધેલી મર્યાદાઓના ચૂરા કરતો, અને ગઈ કાલે પોતે દુંદુભિનાદથી જાહેર કરેલી રાજ્યનીતિને વળતીજ સવારે દરિઆમાં દફનાવી નવી

રાજ્યનીતિની દુનિઆ ઉભી કરતો! એને કોઇ પ્રકારનાં રાગદ્વેષ હતાં જ નહીં! ફત્તેહ, ફત્તેહ, ફત્તેહ, એજ એનું મુક્તિધામ હતું —બીજી બધી ચીજો એ નિશાનના સાધન હતાં. સમયોચિત રંગ બદલવા એજ એનું સાધ્ય હતું.

દક્ષિણ આફ્રિકાનો બળવો જગાડવામાં ત્હેને બોઅર લોકો સામે કાંઇ ખાસ દ્વેષભાવ હતો નહીં, કે ઇંગ્લંડ માટે એ કાંઈ મરી ફીટતો નહોતો, પણ એ યુદ્ધ વડે તેનું મહત્ત્વ હજારગણું વધારી મૂકવાનાજ અભિલાષથી અને લોકલાગણીના પ્રવાહમાં જ સ્હેલ કરવાની મુરાદથી આ અગ્નિ તેણે પ્રકટાવ્યો હતો. લોકોને જોઇતો ખોરાક પૂરો પાડવો એજ એનું લક્ષ્યબિંદુ. લોકોને લડાઈ જોઇતી હોય લો તે આપવી, તેઓને દિલ ઉશ્કેરનારી આફત જોઇતી હોય તો તે પૂરી પાડવી: પ્રજા ફ્રાન્સ સામે છછેડાયેલી હોય તો ફ્રાન્સ સામે દુશ્મનવટ જાહેર કરવું; જર્મની સામે બાથ ભીડવાનો લોકોને ચડસ ચ્હડયો હોય તો તે પૂરો કરવાને તેનાં આખા છાપાદળને છોડી મૂકવું;—આ ત્હેની નીતિરીતિ, આ ત્હેના આદર્શ, અને આ ત્હેના જીવનના પ્રેરક તત્ત્વો! આ રીતે છાપખાનાંને ગણત્રીબાજ વેપારી યત્ર બનાવી મૂકવાનું બધું માન લૉર્ડ નૉર્થક્લિફનેજ છે! પત્રકારનો ધધો ઉમદા જાહેર પ્રવૃત્તિ મટીને સ્વાર્થમય, દંભમય અને પ્રપંચમય વેપાર બનવા લાગ્યો તે પ્રતાપ આ પત્રકારોના નેપોલિયનનો. નૉર્થક્લિફ પોતે સ્વાર્થી, દંભી કે પ્રપંચી હતો એમ કહેવાનો ભાવાર્થ નથી. તેના મનથી દુર્ગુણો સદ્દગુણોનો ભેદ હતોજ નહીં. એ દુન્યવી દ્વન્દ્વોથી પર હતો! એને તો વિજયવંત જીંદગીનું નિશાન સર કરવાનું હતું; અને તેમાં જે કાંઈ શસ્ત્રો ત્હેને હાથ લાગ્યા તેનો તેણે છચોક ઉપયોગ કર્યો.

૧૯૧૪ ના ડીસેમ્બરમાં "**ડેલી ન્યુસ**" **ના તંત્રી** એ.જી. **ગાર્ડીનરે** લૉર્ડનૉર્થ ક્લિફને જે ખુલ્લો પત્ર લખેલો તે બ્રિટિશ રાજ્યદ્વારી ઇતિહાસમાં કદી ન ભૂલાય તેવો છે. એ પત્રમાં ગાર્ડીનરે જે ભયંકર

સુરંગોથી નૉર્થક્લિફના ફૂરચા ઉડાડયા છે તે દારૂણ હૂમલાનો તે વખતે તો પ્રતિકાર નૉર્થક્લિફ કરી નજ શક્યો. જર્મની સામે યુદ્ધના દાવાનળમાં બ્રીટનને હોમવા માટે ગાર્ડીનરે નૉર્થક્લિફ ઉપર ધિક્કાર અને તિરસ્કારની મશીનગનો છોડી મૂકવામા બાકી રાખી નથી. નૉર્થક્લિફની આખી જીંદગીમાં કોઇએ તેને ખરી શિકસ્ત આપી હોય તો તે ગાર્ડીનરે જ આપી હતી. છતાં નૉર્થક્લિફને શરમ જેવી ચીજ નહોતી—પરાજય જેવી વસ્તુ નહોતી. તેણે તો તેનો જીવનપથ મુકરર કરી રાખ્યો હતો—પછી ભલેને તેની આસપાસ ધિક્કાર અને તિરસ્કારના જ્વાળામુખીઓ ફાટી પડે તોયે તે ચળે તેમ નહોતો. જર્મની સાથેના યુદ્ધમાં કરોડો માનવીઓને હોમાવ્યા પછી પણ પોતે જ સુલેહનો સલાહકાર કહેવાયો—પોતેજ સુલેહના તહનામાંઓનો નિર્માતા કહેવાયો. લોકલાગણીના પ્રવાહની દિશા તે ચૂક્યો નહીં. પ્રજાની નાડીના ધબકારા પરથી તેણે તેણે હાથ ઉઠાવ્યો નહીં. "યુનિયન જૅક કરતા" વિજયધ્વજ ઉપર હેની દૃષ્ટિ વધારે એકાગ્રતાથી ઠરી હતી: સામ્રાજ્ય કરતાં પણ ફત્તેહના રાજ્ય પર તેની વધારે ચોટ હતી.

આવી અદ્વિતિય વ્યક્તિના જીવનની તુલના શી રીતે કરવી? વિજયદેવીનો એટલો તે એ આશક હતો કે તેની આ અદ્ભુત પ્રજા જોઇને સામાન્ય જનતા તો તેના ઉપર ઉલટાની ફીદા થઇ જાય, અને બહુ ચુસ્ત નીતિજ્ઞો પણ હેની પારાવાર ગલતીઓની માફી આપવા લલચાઇ જાય. આ મૂર્હૂમશહૂર પત્રકારનું અવસાન તા. ૧૪ મી ઑગસ્ટ ૧૯૨૨ ને દિને થતાજ "ડેઇલીન્યુસ" અને "ડેઇલી હેરલ્ડ' સિવાય લગભગ તમામ બ્રિટિશ પત્રકારોએ તેના સંકીર્તનો એટલા તો ગાયા છે કે જાણે નૉર્થક્લિફ બ્રિટનમા ઉતરી પડેલો કોઈ ફિરસ્તો ન હોય! સૌ તેની ફત્તેહો તરફજ જુએ છે! એ ફત્તેહો શી કીમ્મતે ખરીદ્યામાં આવી હતી તે તપાસવાની કોઇનામાં હાલ તાકાત કે હીમ્મત નથી' જેના દોરદમામ પાસે લૉર્ડ કર્ઝન અને લૉઇડ જ્યૉર્જના અભિમાન પણ ઘડીભર પાણી ભરે—તેના નૈતિક જીવનનું પૃથક્કરણ કરવાની ગમે

તેવા સખ્ત ટીકાકારની પણ છાતી ન ચાલે તે સ્વાભાવિક છે. દુન્યવી ફત્તેહની ચાવીઓ કોઇ જાણવા ઇચ્છતું હોય તો નૉર્થક્લિફના જીવન કરતાં વધારે **માર્મિક** અને અર્થસૂચક જીવન ક્યાંય નહીં મળે. પરંતુ એ ફત્તેહની ખાતર તેણે જે જે ઉત્પાતો મચાવ્યા તેની ગણત્રી કરીએ તો કમકમાટી ઉપજ્યા વિના રહેતી નથી. સામ્રાજ્યના નામે તેણે હિન્દુસ્તાનને અન્યાય આપવામા બાકી રાખી નથી: ઇંગ્લંડમાં ચાલતા રાજકીય પ્રવાહમા ચ્હડી બેસવાની ખાતર આયરલૅંડ કે ઇજીપ્ત, ટર્કી કે હિન્દુસ્તાન સૌને જાહનમમાં મોકલાવવાને તે તૈયાર હતો. પૂર્વની કોઇ પ્રજાનો તે પક્ષ કરતો ત્યારે માત્ર બ્રિટિશ પ્રધાન મંડળને બ્રિટિશ પ્રજાની આંખે કરવાની ખાતરજ, અને તેઓને સ્હેજ આપીને પોતાની રાજ્યદ્વારી વ્યૂહરચના ફત્તેહમંદીથી પાર ઉતારવાની ખાતરજ અદ્ભુત શક્તિઓ—અદ્ભુત મહત્ત્વાકાંક્ષા, અદ્ભુત વિજયવાંછના, અદ્ભુત દુન્યવી ફત્તેહ અને અદ્ભુત નૈતિક અધોગતિ આ સર્વ અદ્ભુતતાઓનો **એકસામટો જૂથ તે પત્રકારોનો શાહેનશાહ લૉર્ડ નૉર્થ ક્લિફ!**

—["**નવ ચેતન**" દીપોત્સવી અંક, સં. ૧૯૭૮]

૧૦૩

ધારાસભાની ચુંટણી

નૃસિંહદાસ ભગવાનદાસ વિભાકર,
બી. એ. એલએલ. બી. બૅરિસ્ટર-ઍટ-લૉ, તરફથી.

મહાશય,

ત્રણ વર્ષ સુધી આપણે ધારાસભાઓની લગામ નોકરશાહી તથા લિબરલ વિનીત પક્ષના હાથમા છોડી હતી. ત્રણ વર્ષ સુધી એ ધારાસભાઓમા નહોતા "અધીરા આશાદીઓ", કે નહોતા ધારાસભાઓને તોડી પાડવાની પ્રતિજ્ઞા લઈ બેઠેલા "માથાના ફરેલ વિઘ્નકર્તાઓ" ત્રણ વર્ષ સુધી "બંધારણ" અનુસાર ચળવળ કરનારાઓને આપણે ધારાસભાઓનું ક્ષેત્ર સાવ સુવાંગ સોંપી દીધુ હતું. અને છતાં, કાર્યસિદ્ધિ શી થઈ ? હિન્દ ઉપર ગુજરેલા સીતમો શું દૂર થયા ? જલિયનવાલા બાગના શું પ્રાયશ્ચિત્ત થયા ? ઓ'ડ્વાયર અને તેની સાથેના જુલ્મગાર અમલદારોના પેન્શન શું બંધ થયાં ? હિન્દનું દુભાયેલું આત્મમાન શું પાછું સંતોષાયું ? અગર તો સ્વરાજ્યને પથે શું આપણે જરા પણ આગળ પ્રયાણ કર્યું ?

નહિ; ઉલટાની નોકરશાહી ઉન્મત્ત અને અભિમાની બની. ત્રણ વર્ષ સુધી ધારાસભાઓમાં પ્રજાના સાચા પ્રતિનિધિઓની ગેરહાજરીથી અમલશાહી ઉલટાની નિર્ભય અને નિડર બની. તેથીજ આજે તેનો ગર્વ અને અહંકાર કદિ ન હતો તેટલો છે; તેથીજ જુલ્મગાર રાજ્યસત્તાની શક્તિમાં તેને વિશ્વાસ હતો તેના કરતા આજે સોગણો વધારે છે. અને તેથીજ તેણે ત્રણ વર્ષ થયા નથી કર્યો પસ્તાવો કે નથી કર્યું પ્રાયશ્ચિત. એટલુંજ નહિ, પરંતુ જ્યારથી "રાજ્યદ્વારી સુધારા"નાં રણશિંગડા ફુંકાયા ત્યારથી લોકનાયકોની મહેચ્છાઓને અને આઝાદી

દીક્ષા લઇ દેશસેવાનું મંગલાચરણ કર્યું હતું. એ દિવસથી આજ પર્યંત હું યથાશક્તિ માતૃભૂમિની સેવા કરી રહ્યો છું. અને આ અરસામાં આપણી રાજ્યદ્વારી ચળવળના અનેક વિકટ પ્રસંગોમા મ્હેં એક રાષ્ટ્રસેવક સેવક તરીકે અગ્ર ભાગ લીધો છે.

જે સમયે મહમદ અલ્લી ઝીણા અને હૉર્નિમૅનની બહાદુર ઉત્સાહ-પ્રેરક સરદારી નીચે હોમરૂલની અતિ તીવ્ર, વ્યાપક અને વેગભરી પ્રજાકીય ઝુંબેસથી આખો પ્રાન્ત ખળભળી રહ્યો હતો, ત્યારે એ ઝુંબેસમાં ઝૂકાવનાર જે મુઠ્ઠીભર સાહસિક લડવૈયાઓ હતા તેઓમાંના એક હોવાનું મ્હને અનન્ય સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. જ્યારે સમગ્ર ગુજરાતને એક છેડાથી બીજા છેડા સૂધી સ્વરાજ્યની હાકલથી જાગૃત કરવામા આવ્યુ, અને દેશમા કદિ નહિ અનુભવેલી વ્યવસ્થા અને એકાગ્રતાથી ત્રણ વર્ષ સુધી એકધારી રાજ્યદ્વારી લડત વડે ગુજરાતના રાજકીય જીવનના પાયાં રચવામાં આવ્યા, ત્યારે એ શરૂઆતની સેવા અને મજૂરીમા મ્હારો નમ્ર ભાગ હતો. રાષ્ટ્રિય પક્ષના એક સિપાહી તરીકે મ્હેં આપણી સ્વતંત્રતાના યુદ્ધમાં "સમય અને તનદુરસ્તીનો બને તેટલો ભોગ આપીને એકનિષ્ઠાથી વર્ષો થયાં" મ્હારો ફાળો આપ્યો છે.

અને હજુ પણ હું આપને ખાત્રી આપું છું કે એજ એકનિષ્ઠાથી અને એજ અભિનિવેશથી કૅાંગ્રેસના એક ચુસ્ત સભાસદ તરીકે સ્વરાજ્ય-ના ધ્યેયની ખાતર અને આપણા રાષ્ટ્રના આત્મમાનની ખાતર ધારા-સભાની અંદર નિડરપણે સખ્તમા સખ્ત લડત ચલાવવાને હું તૈયાર છું. આપને જો વિશ્વાસ હોય કે હું આપના એક પ્રતિનિધિ તરીકે ધારાસભામાં અમલશાહી સામે ઝૂંબેસ ચલાવવાને શક્તિમાન થઇશ તો હું આશા રાખું છું કે તા. ૧ લી નવેમ્બર ૧૯૨૩ ની આવતી ચુંટણીમાં આપ મ્હને આપની બનતી સહાનુભૂતિ અને આપના મત આપીને આભારી કરશો.

હું છું,
આપનો સેવક,
નૃસિંહદાસ ભ. વિભાકર.

—[મુબઇની ધારાસભાની ચુંટણી પ્રસંગે પ્રકટ કરેલ "મૅનિફેસ્ટો."]

—ચતુર્થ ખંડ—

પ્રકીર્ણ.

૧૦૪

શિખર પરથી દૃષ્ટિપાત.

વસંતનાં વધામણાં

આજે વસંતનું આગમન ? રસપ્રિય વાચકવૃન્દ ! તમારા જીવન પણ વસંત સરીખાં નવીનવીન રસામૃતોથી છલકાય, સુમધુરા રંગોથી રંગાય અને સુકોમલ સુગંધિઓથી સોહાય એવી અમારી હૃદયવાંછના છે. અમારી પ્રાર્થના છે કે ઋતુરાજના સૌરભભર્યા તેજવાયુ તમારા દેહના અણુઅણુમા ઉલ્લાસમયી ચેતના અને મ્હેક મ્હેક થતી ખુશબો બહલાવી દો; તમારા કલહ અને ક્લેશ, તમારા સ્વાર્થ અને રાગદ્વેષ, તમારા મોહ અને મદ, તમારાં દુઃખ અને અશ્રુઓ—આ સર્વ ગ્લાનિ-ભર્યા અંધકારને વસંતની લહરીઓ કોઈ આનંદસાગરની ભરતીમા ધકેલી દો, અને વસંતોત્સવમાં લીન થયેલા કોકિલોના કૂજન, બુલબુલોના આકાશસંગીત, ગોપગોપીઓના વેણુવિહાર, ને પ્રકૃતિ દેવીના રસગાન તમારી આત્મવીણામા કોઇ અજબ એકતાનતા, કોઇ વિરલ મનોહરતા, કોઇ સુરમ્ય સાધુતા, કોઇ અમૃતમયી મધુરતા, કોઇ સ્વર્ગીય પ્રભુતા ભરી ભરીને ઢલવી દો !

× × × ×

આભારદર્શન

વસંતનાં વધામણાની સાથે " રંગભૂમિ " ને વધામણા આપનાર અનેક કદરદાન સજ્જનો અને સન્નારીઓ પ્રતિ અમારી સહૃદય ઉપકારની લાગણી પ્રકટ કરવાની આ અમૂલ્ય તક અમે કેમ જવા દઇ શકીએ ? છાપાંઓની રંગભૂમિ ઉપર " રંગભૂમિ " નો પ્રથમ પ્રવેશ થતાંજ જે અનેક સુજ્ઞ વ્યક્તિઓએ અને જાહેર છાપાંઓએ અમને અતિ હેતભર્યો

તેટલા માટે અમારી લેખનીથી ગુર્જર સાહિત્યના કોઇ પણ ન્હાના કે મ્હોટા ઉપાસકને અન્યાય કે હાનિ ન થાય એ અમારી ખાસ ચિંતા છે બાકી, અમારા ટીકાકારોને અમારી એટલીજ વિનતિ છે કે વર્તમાન ગુર્જર સાહિત્યસેવકોનો સેવાના અત્યારથી સરવૈયા કહાડવાં એ વધારે, પડતું વ્હેલું છે.

× × × ×

સાહિત્ય ફૂલવાડી શી રીતે ખીલે ?

રસ અને કલાની ફૂલવાડી એવી અજબ ચીજ છે કે એ ફૂલવાડી કોઈ બીજાઓની કબર ઉપર ખીલાવી શકાતી નથી. જેને એ ફૂલવાડી ખીલવવાની જરા પણ અભિલાષા હોય તેણે સાહિત્યબાગને મેદાનમેદાન કરવાની વાસના છોડી દઈને એક રસમાલી તરીકે પ્રમાણિક મજૂરી કરવા મંડી પડવું જોઇએ. સાહિત્યોદ્યાનની ખીલવણી માટે ધૈર્ય અને જહેમત જોઈએ છીએ; ઉદારતા અને સહૃદયતા જોઇએ છિએ; સ્વાર્થમયી અસ્મિતા, ઇર્ષ્યા કે રાગદ્વેષ નહિ. ગુર્જર સાહિત્યના રસોદ્યાનમાં સાચાં સૌન્દર્ય અને સૌરભ ત્યારેજ ઉભરાશે કે જ્યારે તેના સર્વ પૂજારીઓ અંતરના મમત્વ દૂર કરી, પરસ્પર મિત્રતાનો હાથ આપી, ખરી દિલોજાનીથી સાહિત્યની આરાધનામા તન્મય બનશે. પરમાત્મન્! ગુજરાતને આવા દિલબર રસમાલીઓ આપો અને અમારી સાહિત્ય–ફૂલવાડીમાથી કૃપણતા તથા મલિનતા દૂર કરી ખુશનુમા વસંતને પધરાવો.

× × × ×

દુનિયાને વસંતની જરૂર.

વસંતનો ઉચ્ચાર કરતાંજ વસંતવિહીન દુનિઆનો વિચાર આવે છે! ખાસ કરીને આ સમયે આખી દુનિઆને જાણે વસંતની અનિવાર્ય જરૂર હોય એમ નથી દીસતું ? સર્વ પ્રજાઓ અત્યારે કરમાયેલી અને ચીમળાયેલી નથી જણાતી ? ઋતુઓ વીતી છતાં યુરોપની હજુ પાનખર ઋતુજ ચાલતી હોય એવો ભાસ નથી

થતો? કેટલાંક ન્હાના રાષ્ટ્રો ખરેલાં પુષ્પોની માફક છુંદાયેલા દ્રષ્ટિગોચર થાય છે, તો કેટલાક મહાન્યો પોતાનાજ વૈરાગ્નિની મહાજ્વાલાઓથી બળીને ખાખ થતાં જણાય છે. એક બાજુ શરીરબલ ઉપર નાચી રહેલી રાક્ષસી મહત્ત્વાકાંક્ષા અને બીજી બાજુ આત્મબલ ઉપર જીવતી તરફડિયાં મારતી નિરાધારતા! આ ભય, ત્રાસ અને વ્યામોહના વાતાવરણમા વસંતના આગમન કયાંથી હોઇ શકે? ખુશનુમા વસંતનાં દર્શન તો ત્યારેજ થઇ શકે કે જ્યારે તેના સ્વાગતની યથાર્થ તૈયારીઓ થઇ હોય. આત્માની ઓજસ્વિતા, હૃદયના ઉલ્લાસ, બુદ્ધિની નિર્મલતા અને દેહની શુદ્ધિ વગર વસંતનાં અમોલાં આગમન થતાં નથી. ભલે નક્ષત્રો બદલાય, ગ્રહો બદલાય, મહિનાઓનાં નામ બદલાય, રે ઋતુઓની ઋતુઓ વહી જાય, પરંતુ વસંતની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા તો ત્યારેજ થાય કે જ્યારે તેનાં ભક્તોના હૃદયની ભીતરમાં વસંત અને વસંતનાજ ગુંજન થઇ રહ્યા હોય. પરંતુ જ્યાં ઇર્ષ્યા અને અસૂયા, રાગ અને દ્વેષ, સ્વાર્થ અને મોહ, વૈર અને ધિક્કાર, આદિ અનેક ઘેરા ઝેરી રંગોથી સમગ્ર દેહ અને પ્રાણ કલુષિત અને વિષમય થઇ રહેલ હોય ત્યાં વસંત કદિ ઉગવાની નથી, ત્યાં ઋતુરાજની મીઠી નજર કદિ થવાની નથી, ત્યા પાનખર કદિ વીતવાની નથી.

× × × ×

આ બધા અંધ, સ્વાર્થમય રાષ્ટ્રપૂજનના ભયાનક પરિણામો છે.

કવિવર રવિબાબુની ચેતવણી.

વસંત એવી મોંઘી મોહનમૂર્તિ છે કે જ્યાં આત્મના યજ્ઞ નથી, જ્યાં હૃદયનાં અર્ધ્ય નથી, જ્યાં દેહનાં તપ નથી, જ્યાં અંતરના આરાધન નથી, ત્યાં તેનાં સૌભાગ્યવંતાં પગલાં થતાં નથી. અને તેટલા માટેજ આખા વિશ્વને વસંતનાં દર્શન કરાવવાને ઉત્સુક કવિવર રવીન્દ્ર બાબુ જગતને અને ભારતને સ્વાર્થમયી સંકુચિત રાષ્ટ્રપૂજાથી ચેતાવે છે.

રાષ્ટ્રપૂજા એવી ન હોવી જોઇએ કે બીજાં રાષ્ટ્રોની ખાખ ઉપર તમે તમારા રાષ્ટ્રનું મદભર મહાલય રચો. આ વિશાળ અને ઉદાર ભાવના સબંધી અમારા બંધુ 'ગુજરાત'ના તંત્રીસ્થાનની કંઇક ગેરસમજ થઇ હોય એમ અમને લાગે છે. અમારે તેમને યાદ આપવું જોઇએ કે કવિવરની વિશ્વભાવનાના સિદ્ધાંત બાબત તો મહાત્મા ગાંધીજીનો પણ મતભેદ નથી 'ગુજરાત' કહે છે કે–"રવિબાબુ રાષ્ટ્રીય ધર્મની સામુ બંડ ઉઠાવવાનો પ્રયત્ન કરેછે," તેમજ "રાષ્ટ્રીયતાનો સાંકડો ધર્મ વિસારી મૂકવો એમ રવિબાબુ શિખવવા નીકળ્યા છે!" –આમ કહેવું તે કવિવરને અન્યાય કરવા જેવું નથી લાગતું? 'ગુજરાત'ના આ વિચાર સાથે મહાત્મા ગાંધીજીના પોતાના વચનો સરખાવીએ:–"હું જેટલા દેશપ્રેમનો દાવો કરૂં છુ તેટલાજ કવિ ભારતભૂમિના ચાહનાર છે અને એ પ્રેમજ એકલો અમારી વચ્ચેની પ્રેમની સાંકળને હરહાલતમા ટકાવી રાખવાને બસ છે," એટલુંજ નહિ પણ ગાંધીજીએ કવિવરને ઉદ્દેશીને ત્યાં સુધી લખ્યુ છે કે, "જે સ્વર્ગીય સ્વરાજ્ય પોતાના દેશને પ્રાપ્ત થયેલુ જોવાનો કવિનો મનોરથ છે તે મેળવવાનુ જો કદી હિન્દુસ્તાનના ભાગ્યમા હશે જ તો તે અહિંસાત્મક અસહકારના–નિર્મળ શસ્ત્ર વડે જ મળવાનું એવો મ્હારો વિશ્વાસ છે કવિને મ્હારી અરજ છે કે ત્હમે દુનિયાને ત્હમારો શાંતિનો સંદેશો બેધડક સંભળાવ્યે જજો અને અંતરમાં વિશ્વાસ રાખજો કે અસહકારની લડતથી હિંદુસ્તાન, જો તે પોતે કરેલી પ્રતિજ્ઞાને વફાદાર રહેશે તો, તેમના ઉચ્ચ તેમજ ઉદાત્ત સંદેશાના જીવતા અને જળહળતા દાખલા રૂપેજ પોતાની જાતને સિદ્ધ કરશે. સ્વદેશાભિમાન શબ્દને તેના અધમ અર્થમાથી ઉગારી લઇ તેને જે વિશાળ અને વ્યાપક વિશ્વબંધુત્વનો સૂચક બનાવવાનો પોતાનો આટલા કાળથી પ્રયત્ન છે તેજ અર્થ આપવાનો અસહકારની પ્રવૃત્તિનો હેતુ છે." આ ઉપરથી જોઇ શકાશે કે વિશ્વબંધુત્વ અને ઉદાર સ્વદેશાભિમાનનો મહાન્ વ્યાપક સિદ્ધાંત વિષે કવિવર તેમજ મહાત્માજી સંપૂર્ણ રીતે સંમત છે.

કવિવર અને દેશબંધુનો એકમત

ઉપરાંત, બંગાલની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ અને ભવ્ય ભાવનાઓના અગ્રગણ્ય નેતા દેશબન્ધુ ચિત્તરંજન દાસ પણ પોતાની રાષ્ટ્રભક્તિનો ' આદર્શ રવિબાબુના આદર્શ જેટલો જ ઉચ્ચ રાખે છે. છેલ્લી મહાસભાના પ્રમુખ સ્થાનેથીજ દેશબન્ધુએ કહ્યું છે કે—"રાષ્ટ્રભક્તિ એક એવી પ્રગતિ છે કે જે દ્વારા એક પ્રજા પોતાને વ્યક્ત કરી પોતાના આત્માને ઓળખે છે; અને તે બીજી પ્રજાઓથી છૂટા પડીને નહિ, બીજી પ્રજાઓના વિરોધી થઇને નહિ, પરંતુ એક મહાન્ ઘટનાના ભાગીદાર તરીકે..........હું આજે જે રાષ્ટ્રભક્તિની વાત કરૂં છું તે યૂરોપમાં આજે હયાતી ભોગવતી રાષ્ટ્રભાવના સાથે ભેળવી દેવાની નથી. યુરોપની રાષ્ટ્રીયતા એ હૂમલો કરનારી રાષ્ટ્રીયતા છે, સ્વાર્થમય રાષ્ટ્રીયતા છે, નફા તોટાની ગણત્રી પર નિર્ભર રહેનારી દુકાનદારીની રાષ્ટ્રીયતા છે........હું ભાર દઇને જણાવવા ચાહું છું કે રાષ્ટ્રભાવના અને જગતની સુલેહ વચ્ચે કોઈ પ્રકારનો વિરોધ નથી." આ પ્રમાણે હિંદની ત્રણ મહાન્ વ્યક્તિઓ સિદ્ધાંતમાં સર્વાંશે એકમત છે. અને જો બંધુ 'ગુજરાત' પણ આ રાષ્ટ્રધર્મ અને વિશ્વધર્મની મીમાંસા વધારે સૂક્ષ્મતાથી વિચારી જશે અને એ વિષે આપણા મહાન્ વિચારકોની વિચારશ્રેણિ સરખાવી જશે તો અમને ખાત્રી છે કે 'ગુજરાત' પોતે પણ રવિબાબુ સાથે સંમત થશે.

[" રંગભૂમિ, " માઘ, ૧૯૭૯,
વસંત અંક, વર્ષ ૧, અંક ૨.]

૧૦૫

શિખર પરથી દૃષ્ટિપાત.

"દુનિઆનાં છાપખાનાંઓ એક જમાના સૂધી બંધ રાખવાં" !

દર પળે આખી દુનિઆનાં અસંખ્ય છાપખાનાઓમાંથી બહાર પડતા અઢળક સાહિત્યડુંગરોને ઉદ્દેશીને એક વાર એક મહાન્ વિચારકે એક અજબ ઉદ્‌ગાર કહાડેલ કેઃ—"જગત્‌ની દારૂણ અધોગતિ અટકાવવાનો ફક્ત એક અને એક જ રામબાણ ઉપાય છે; અને તે એ કે આખી દુનિઆનાં તમામ છાપખાનાઓ એક જમાના સૂધી સદંતર બંધ રાખવાં"!

સુજ્ઞ વાચક સહજ સમજી શકશે કે આ અતિ વિચિત્ર અભિપ્રાયની પાછળ બહુજ ગંભીર વિચારશ્રેણિ છુપાયેલી છે. જેટલા વચનો છપાયાં તેટલાં બધાં વેદવાક્ય—એ ભ્રમણાને જડમૂળથી ઉખેડી નાખનાર આ વિચાર છે. એટલું જ નહિ પણ વર્તમાન જગત એકંદરે આત્મઘાતક અને ઉચ્છેદક વિચારોનો જ વિનિમય કરી રહેલ છે અને તે વિનમય કરવામા છાપખાનાઓ સર્વથી અગ્ર ભાગ ભજવે છે એ વાતનો આમા ગૂઢ નિર્દેશ છે. અને જો દિન પ્રતિદિન અસંખ્ય પ્રેસોમાથી પ્રકટ થતા સાહિત્યના ગંજાવર ઢગલાઓનું જરા પણ સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ કરશો તો તેમાથી લાખો રીમનું લખાણ નિર્માલ્ય અગર નિરૂપયોગી લાગશે, અને લાખો રીમનું ચિત્રામણ દુષ્ટ લાગણીઓને ઉશ્કેરનારૂં, નીચ હૂમલાઓ કરનારૂં, ક્રૂર આવેશોને પોષનારૂં અને હલકા રાગદ્વેષ ઉત્પન્ન કરનારૂં જણાયા વિના નહિ રહે.

અલબત્ત, એ થોકબંધ છપાયેલા સાહિત્યમાથી કહિં કહિં ઉન્નત આદર્શો, ગગનચુંબિ ભાવનાઓ અને શબવત્ પ્રજાજીવનમા પ્રાણ

રેડનાર વિચારો પણ નજરે પડશે; પરંતુ તે જેમ અમાવાસ્યાની રાત્રિએ કોઇ દૂર દૂરના થોડા તારલિયાઓ ચમકે તેવી રીતે; જેમ ધગધગતા અંગાર જેવા રેતીનાં રણમાં કોઇ વિરલ ક્ષણે મેઘરાજની થોડીશી વૃષ્ટિ થાય તેવી રીતે, જેમ ખારા સમુદ્રના જલધોધમાં ક્યાંક મીઠું ઝરણું સરી પડે તેવી રીતે.

પરંતુ મ્હોટે ભાગે વસ્તુસ્થિતિ સમજવી હોય તો કોઈ એકજ 'છાપું' બારીકીથી અવલોકો, અને તેમાંથી ઉપયોગી અને નિરૂપયોગી, સુંદર અને બદસુરત, પોષક અને શોષક, ઉચ્છેદક અને પ્રાણવાહક, એમ જૂદાં જૂદાં ખાનાઓમાં તેમાનું દરેક વાક્ય મૂકવી જાઓ એટલે ઉપરના કથનનો મર્મ સમજાશે. ઉધાર બાજુ એટલી બધી વધી ગયેલી લાગશે કે જમે બાજુ લગભગ શૂન્યજેવી જણાશે!

× × × ×

દારૂણ રણસંગ્રામો કોને આભારી છે?

ખરૂં પૂછો તો દુનિઆના ભયંકર વિગ્રહો અને દારૂણ રણસંગ્રામો કોને આભારી છે? દુશ્મનવટની લાગણી ઉશ્કેરનારા અને અનેક પ્રજાઓનાં દિલમાં દ્વેષભાવના હલાહલ ઝેર રેડનારા તમારા દુષ્ટ સદેશાઓની અસંખ્ય નકલો ન હોય, તમારા સ્વાર્થમય જૂઠા ઇતિહાસોની પુનરાવૃત્તિઓ ન હોય, તમારા કુટિલ પ્રપંચોનાં ઝેરભર્યા પુનસ્મરણો ન હોય, તો શુ જગતમાં આટલા આટલા રણસંગ્રામો કદિ રચાય? આટલી લોહીની નદીઓ કદાપ વહે? આટલાં રાક્ષસી જીવન કોઈ કાળે જીવાય?

જરા સખત કસોટીથી કસી જુઓ!

આપણા દૈનિકો, સાપ્તાહિકો અને માસિકોનાં પાનાઓમાંથી ક્ષુલ્લક હકીકતો, અર્થરહિત ચર્ચાઓ, નિર્મૂલ્ય ટીકાઓ, દ્વેષયુક્ત હુમલાઓ, ટાયલી કલ્પનાઓ અને જીર્ણશીર્ણ વિચાર પરંપરાના કચરાને બાતલ કરો, પછી તેમાં બીજું શુ રહે તેમ છે? અને છતા આ કિમતી ખજાનાને આપણે હૈયા સરસો ચાંપી

રહ્યા છિએ! કદિ આપણે વિચાર્યું છે કે આ કિમતી વિચાર-રત્નો વગર દુનિઆ સાવ નાદાર નથી બનવાની? કદિ આપણે કલ્પના સરખી પણ કરી છે કે જગત આ ખજાના વગર બહુ ખુશખુશાલ જીવી શકે? કદિ કોઈ સખ્ત કસોટીથી આ સુવર્ણના ગિલ્ટવાળા સાહિત્યભંડારને આપણે કસી જોયો છે? એક વાર એવી કોઈ સાચી કસોટીથી કસી જુઓ, અને પછી જેમ એકજ ટકોરાથી ગંજીફાનાં પાનાંઓના મહેલ તૂટી પડે છે તેમ આ છાપેલાં પાનાઓની ભવ્ય દેખાતી ઇમારત પણ એકજ નિમિષમાં બિલકુલ પાયા વગરની માલૂમ પડશે.

× × × ×

રંગભૂમિઓ પણ એક જમાનો બંધ કાં ન રાખવી?

એજ દૃષ્ટિએ આપણી નાટ્યકલાનો અમે વિચાર કરીએ છિએ ત્યારે અમને એમજ થાય છે કે તમામ રંગભૂમિઓના દરવાજા પણ એક જમાના સુધી ફરજિયાત બંધ કાં ન રાખવા? અને એમ ન થાય ત્યાં સુધી જે ચીલાઓમા આપણી રંગભૂમિઓના ગાડા ખૂંચ્યા છે તેમાથી શું કાળાંતરે પણ તે બહાર નીકળી શકશે? આપણી નાટકશાળાઓની કૃત્રિમતા, જડતા, કુરૂપતા અને વિચારહીનતા બીજી શી રીતે દૂર થઇ શકવાની હતી? આપણાં અસંખ્ય નાટકો એક ન્હાનકડી વાત સિદ્ધ કરવામા સેંકડો ગંભીર સત્યોને ઉંધા વાળી રહેલ છે તે દુ:ખદ કહાણી કઈ રીતે મીટાવી શકશો? તે વગર કલાના એક ટુકડાનું પ્રદર્શન કરવામા કલાની આખી મૂર્તિનાં છેદન ભેદન થતાં કેમ અટકાવીશું? સીનસીનરીના મિથ્યા અનુકરણ, પ્રાણવગરનાં સંગીત અને મુદ્દા વગરના બકવાદ બંધ કરવાની બીજી શી જડીબુટ્ટી છે? ખરાબે ચ્હડેલાં વહાણો પાછાં તરતાં કરવાનું બીજું શું સાધન છે? કાં તો આ જૂનું ખોળિયું છોડીને બિલકુલ નવેસરથી પુનર્જીવન, અગર તો કોઇ જાદુઈ શક્તિથી નવી દુનિઆ, નવા જલનિધિ, નવી જીવનનૌકાની એકસામટી ઉત્પત્તિ!

× × × ×

અસ્તવ્યસ્ત સમાજ.

માનવીના જીવનમાં એક એવો સમય આવે છે કે જ્યારે સદંતર પરિવર્તન વગર તેની પ્રગતિ કેવલ અશક્ય થઇ પડે છે, તેમજ સમગ્ર સમાજ પણ જ્યારે સંપૂર્ણ અસ્તવ્યસ્ત દશામાં આવી પડે ત્યારે તે સમાજે પણ નવું ખોળિયું ધારણ કર્યે જ છૂટકો છે. વર્તમાન માનવ સમાજ પણ કંઇક એવી દશામાં સરી પડેલ છે એમ નથી લાગતું ? જરા આસપાસ સૂક્ષ્મ નજર ફેંકશો તો અસ્તવ્યસ્તતાના ઓઘ વળેલા જોશો; ધર્મનીતિ, રાજ્યપ્રકરણ કે અર્થસાધનાના સર્વ પ્રદેશોમાં અસ્તવ્યસ્તતાની આંધી ચોમેર ફેલાયેલી જોશો; સાહિત્ય અને કલાની લગભગ પ્રત્યેક કૃતિ પર નિરંકુશ પાગલપણાની સ્પેશ્યલ સ્ટૅમ્પ જોશો. એટલું જ નહિ, પણ આ યુગની મ્હોટામાં મ્હોટી મગરૂરી જાણો છો કે ? તેની અમર્યાદિત અવ્યવસ્થા, તેની અપાર બેપરવાઇ, તેની અમોઘ સ્વચ્છંદાઇ ! અર્વાચીન એટલે અંધાધુંધી અને અસ્તવ્યસ્તતા ! આ જમાનાની ન્હાનામા ન્હાની વ્યક્તિથી માંડીને મહાન્ સામ્રાજ્યનો જીવનપ્રવાહ તપાસી જશો તો સર્વત્ર ડહોળાયેલાં પાણી, સર્વત્ર તૂટેલા પૂલો, સર્વત્ર ફૂટતા બંધો દૃષ્ટિગોચર થશે. પ્રાચીન સમયનો રત્નાગર તો ચોમાસાની ભરતીમાં પણ માઝા નથી મૂકતો, પરંતુ વીસમી સદીના માનવીને તો નથી સ્પર્શતી કોઇ માઝાઓ કે મર્યાદાઓ, નથી અવરોધતા કોઇ સંયમ કે નિયમ, નથી બાંધતાં કોઇ બંધનો કે બેડીઓ ! સર્વ ઋતુઓમાં, સર્વ પરિસ્થિતિઓમા અર્વાચીન મનુષ્ય કાલમર્યાદિત બંધારણો અને શાસ્ત્રવિહિત સમાજઘટનાઓથી પર છે.

× × × ×

અર્વાચીન નિરંકુશતા.

અર્વાચીન માનવી નિયમબદ્ધ દુનિઆના બંધેચ વાતાવરણમાં ગુંગળાઇ જાય છે. સ્વચ્છંદી સમાજના ઝંઝાવાતમા જ તે પોતાનો પ્રાણવાયુ મેળવી શકે છે. આશ્રમ કે અધિકારની વ્યવસ્થા તેના ભગજને બંધબેસતી નથી આવતી: સમાન હક્કો, સમાન અધિકાર, સમાન સ્વતંત્રતા, સમાન ગુલામી, એ તેની ફિલસુફી

છે. તેથી જ ગઇ કાલના જંગલી પ્રદેશો આજે સ્વર્ગધામ તરીકે આદર પામે છે; તેથી જ પ્રાચીન આર્યતા અર્વાચીન અનાર્યતા સાથે ધૂળમાં રગદોળાય છે; તેથી જ આજે ધુળમાં રગદોળાતા રાષ્ટ્રો કદાચ આવતી કાલે સંસ્કૃતિને શિખરે ચ્હડીને બેસશે. વર્ણાશ્રમ તૂટયા તેમજ જીવનના આશ્રમ તૂટયા તે આ ફિલ્સુફીને આધારે. નિરંકુશ સમાનતા જ્યા લઇ જાય ત્યા જવાને નવા યુગનો મનુષ્ય તૈયાર છે, પણ તેને તમારી વર્ણવ્યવસ્થા કે તમારા અધિકારભેદ છુરીની માફક ભોંકાય છે. તેની દૃષ્ટિમાં અધિકાર અને અનધિકાર એવી કોઇ ચીજ નથી. એ જૂની સભ્યતાઓ, એ જૂના માનપાન, એ જૂના પૂજન-અર્ચનનાં તો તેણે ક્યારના ખ઼ેદાન કરી નાંખ્યા છે. શ્રીકૃષ્ણચંદ્રને તે મિસ્ટર કૃષ્ણ નથી કહેતો તે તેની વિસ્મૃતિનું કારણ છે, નહિ કે તેની ભેદદૃષ્ટિનું. મહાત્મા ગાંધીજીનું નામ તેણે કદિ પણ અંતરથી સ્વીકાર્યું નથી; અને તેથી જ્યારે પણ તક આવશે, ત્યારે મિસ્ટર ગાંધીને તેને અસલ સ્થાને મૂકવાનું તે ચૂકશે નહિ. આ યુગનો સુધરેલો માનવી મૂર્તિપૂજાનો કટ્ટો દુશ્મન છે, તે આ સબબથીઃ મૂર્તિપૂજામા અધિકાર ભેદની ગંધ છે. અધિકારની વાત આવી એટલે ઉચ્ચનીચનો સવાલ આવ્યો, તેથી પરિણામે વ્યવસ્થા અને બંધારણની માથાકૂટ નડવાની. અરાજકતા અને નિરંકુશતા જ્યા આદર્શ હોય ત્યા કાયદા કાનુનો, નીતિબંધનો, શાસ્ત્રની મર્યાદાઓ અને ધર્મની પાળો ન ફાવે.

સમાનતાનું સામ્રાજ્ય.

તેટલા માટે જ આજે કોઇ પણ પ્લૅટફૉર્મ ઉપરથી કોઈ પણ માથાનો ફરેલ માનવી ખુદ ઇશ્વરનું પણ ટીખળ કરી શકે છે. તેથીજ આજે બારાક્ષરી ઘૂંટતો કોઇ પણ વિવેકશૂન્ય ઉદ્ધત નિશાળીઓ કોઈ પણ છાપાના તંત્રીસ્થાન પર ચ્હડી બેસીને દુનિઆનાં કોઇ પણ પ્રાતઃસ્મરણીય નામને ગાળો ભાંડી શકે છે. અને શા માટે નહિ? જ્યાં સમાનતાનુ સામ્રાજ્ય છે, જ્યા સમાન હકકોના દુંદુભિનાદ થઇ રહ્યા છે, ત્યાં આ સ્વચ્છંદાઈ સામે કોણ અટકાયત

કરી શકે? કોઈ પણ જમાનાના સમર્થમા સમર્થ રાજ્યદ્વારી નેતાઓએ ભલે એક મહાન્ રાજ્યબંધારણ રચવામાં પોતાનો જન્મારો વીતાવ્યો હોય, છતાં એ સમસ્ત વિચારસૃષ્ટિને એક ક્ષુદ્ર છાપખાનામાં કામ કરનાર પોરિયો કલમના એકજ લીસોટાથી એકજ કલાકમાં છિન્નિભિન્ન કરી શકે છે. તમારા બાબુ ભગવાનદાસ કે દેશબંધુ ચિત્તરંજન દાસ ભલે અપરિમિત શ્રમથી રાત્રિની રાત્રિઓ ગાળીને સ્વરાજ્યની ગમે તેવી મહાન્ યોજના તૈયાર કરે પણ એકજ પળમાં એક ભાગેલું તૂટેલું ટ્રેડલ મશીન એ મહાન્ યોજનાના ચૂરેચૂરા કરી શકે છે, અગર તો ભાષાજ્ઞાન ધરાવતો કોઇ પણ નિરક્ષર કે અર્ધદગ્ધ તમારા પૂજ્ય મહાત્માએ અસીમ મહેનતથી તૈયાર કરેલી વ્યવસ્થાને આંખના એકજ પલકારામા કોઈ પણ સ્ભાપીઠ ઉપરથી દરિયાને તળિયે મોકલી શકે છે. તેજ રીતે શેક્સપિયર કે કાલિદાસ, બર્નાર્ડ શૉ કે રવિબાબુ જેવાની ભવ્ય કલ્પનાસૃષ્ટિને કોઇ પણ દીવાનો માનવી પોતાના એકજ પાગલ હાસ્યથી હસનીય બનાવવાની ધૃષ્ટતા કરી શકે છે.

× × × ×

મુક્તિ કૈયા કેમ દેખાતાં નથી !

અને આ સ્થિતિને આપણે મુક્તિ કહીએ છિએ! આ સ્વતંત્રતા માટે આપણે અનિમિષ ઝંખીએ છિએ! આ અસ્તવ્યસ્તતામાથી આપણે સમાજના મોક્ષની આશા રાખી રહ્યા છિએ! છતા રાષ્ટ્રસંઘો હજુ કલ્પનાસૃષ્ટિમાં જ અદ્ધર કેમ ટીંગાઈ રહ્યા છે? રાષ્ટ્રીયતા હજુ મનોરથસૃષ્ટિમા જ કેમ રમી રહી છે? કૌટુમ્બિક જીવન જીર્ણશીર્ણ કેમ થઇ રહ્યાં છે? આર્ય કુટુમ્બભાવના કદાચ મૂર્ખાઇભરેલી હશે, કુટુમ્બોના શંભુમેળાઓ કદાચ જંગલી હાલતની નિશાની હશે, છતાં આજે માત્ર બે માનવીઓ પણ કુટુમ્બનું રથચક્ર કેમ નહિ ચલાવી શકતાં હોય? બબ્બે માણસોના જોડલાઓ પણ કેમ સંસારની સેલગાહમા એક બીજાથી કંટાળી જતાં હશે? અને પ્રજાકીય બળવાઓ, સામુદાયિક બંડો તથા રાષ્ટ્રીય પરિવર્તનોના જવાળામુખીઓ

ભભૂકતા છતાં મુક્તિમૈયાનાં દર્શન કેમ થતાં નહિ હોય? પ્રજાસંઘો અને રાષ્ટ્રમંડળોની કૉન્ફરન્સો ઉપર કૉનફરન્સો એકઠી મળે છતાં દુનિઆને ખૂણે ખૂણે તાલભંગ અને બેસુરીલાપણું કેમ વ્યાપી રહેલ હશે!

એક યુગનો યોગ શું મોંઘી કિમ્મત છે!

આ સર્વ પ્રશ્નોનો ઉત્તર એક જ હોઈ શકે, તે એ કે સમાજ-બંધારણના સપ્તક ચોકસ કર્યા વગર સમાજવાદનાં વાજાં હમેશા બેસુરાંજ વાગશે સમાજ-મન્દિરમા જ્યાસુધી પવિત્ર શાન્તિ અને ચેતનમયી વ્યવસ્થા વ્યાપી નથી ત્યાસૂધી સમાજના અધિષ્ઠાતા દેવ કોઈ કાળે ત્યાં પોતાની પધરામણી કરશે નહિ. પ્રભુને પધરાવવા જેવા તમારાં દેવગૃહ તો બનાવો, પછી દેવને અર્પવાની આહુતિઓ તૈયાર કરો. એ દેવમંદિરમા સત્ય, સ્નેહ અને પવિત્રતાનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવામા એક જમાના પર્યંત દુનિઆનાં તમામ ટ્રેડલ મશીનો બંધ રાખવા પડે તો શી હરકત છે? મુક્તિમૈયાનાં દર્શન કાજે એક યુગનો યોગ શું બહુ મોંઘી કિમ્મત છે? એક યુગ સુધી નવો કાદવ ઉત્પન્ન ન કરીએ તો જ જમાનાઓ થયાં ભેળા થયેલા કચરાના આ ડુંગરો ઠેકાણે પાડી શકીએ. અગર તો પરમાત્માની કૃપાથી સર્વ સાહિત્યસેવકોની લેખિનીમાં એવી કોઇ વીજ ઝબુકે કે જેથી અસત્ય અને અંધકારનાં જૂનાં જંગલો એકજ ક્ષણમાં ભસ્મીભૂત થાય!

["રંગભૂમિ," વૈશાખ, ૧૯૭૯,
વર્ષ ૧, અંક ૩.]

કરી શકે? કોઈ પણ જમાનાના સમર્થમા સમર્થ રાજ્યકારી નેતાઓએ ભલે એક મહાન્ રાજ્યબંધારણ રચવામાં પોતાનો જન્મારો વીતાવ્યો હોય, છતાં એ સમસ્ત વિચારસૃષ્ટિને એક ક્ષુદ્ર છાપખાનામાં કામ કરનાર પોરિયો કલમના એકજ લીસોટાથી એકજ કલાકમાં છિન્નભિન્ન કરી શકે છે. તમારા બાબુ ભગવાનદાસ કે દેશબન્ધુ ચિત્તરંજન દાસ ભલે અપરિમિત શ્રમથી રાત્રિની રાત્રિઓ ગાળીને સ્વરાજ્યની ગમે તેવી મહાન્ યોજના તૈયાર કરે પણ એકજ પળમાં એક ભાગેલું તૂટેલું ટ્રેડલ મશીન એ મહાન્ યોજનાના ચૂરેચૂરા કરી શકે છે, અગર તો ભાષાજ્ઞાન ધરાવતો કોઈ પણ નિરક્ષર કે અર્ધદગ્ધ તમારા પૂજ્ય મહાત્માએ અસીમ મહેનતથી તૈયાર કરેલી વ્યવસ્થાને આંખના એકજ પલકારામાં કોઈ પણ સભાપીઠ ઉપરથી દરિયાને તળિયે મોકલી શકે છે. તેજ રીતે શેક્સપિયર કે કાલિદાસ, બર્નાર્ડ શૉ કે રવિબાબુ જેવાની ભવ્ય કલ્પનાસૃષ્ટિને કોઈ પણ દીવાનો માનવી પોતાના એકજ પાગલ હાસ્યથી હસનીય બનાવવાની ધૃષ્ટતા કરી શકે છે.

× × × ×

મુક્તિ કૈયા કેમ દેખાતાં નથી!

અને આ સ્થિતિને આપણે મુક્તિ કહીએ છિએ! આ સ્વતંત્રતા માટે આપણે અનિમિષ ઝંખીએ છિએ! આ અસ્તવ્યસ્તતામાંથી આપણે સમાજના મોક્ષની આશા રાખી રહ્યા છિએ! છતા રાષ્ટ્રસંઘો હજુ કલ્પનાસૃષ્ટિમા જ અદ્ધર કેમ ટીંગાઈ રહ્યા છે? રાષ્ટ્રીયતા હજુ મનોરથસૃષ્ટિમા જ કેમ રમી રહી છે? કૌટુમ્બિક જીવન જીર્ણશીર્ણ કેમ થઇ રહ્યાં છે? આર્ય કુટુમ્બભાવના કદાચ મૂર્ખાઈભરેલી હશે, કુટુમ્બોના શંભુમેળાઓ કદાચ જંગલી હાલતની નિશાની હશે, છતાં આજે માત્ર બે માનવીઓ પણ કુટુમ્બનું રથચક્ર કેમ નહિ ચલાવી શકતા હોય? બબ્બે માણસોના જોડલાઓ પણ કેમ સંસારની સેલગાડીમા એક બીજાથી કંટાળી જતાં હશે? અને પ્રજાકીય ચળવળો, સામુદાયિક બંડો તથા રાષ્ટ્રીય પરિવર્તનોના જ્વાળામુખીઓ

તે વીજળીના ઝબકારની માફક પળપળમા નજર બહાર થયા છે—એ તેજ શાશ્વત રહ્યાં નથી–એના વડે કોઈના આત્મદીપક પ્રકટ્યા નથી.

ત્યારે શું એ મહારથિને વરેલી વિજયશ્રીનાજ આ પ્રતાપ ?–

ત્યારે શું વિજયશ્રીના પ્રતાપ ?

ના, એ પણ નહિ, નેપોલિયનને વિજયશ્રીએ ક્યા ઓછી વરમાળાઓ આરોપી વતી ? રે, તમામ દારૂણ યુદ્ધોના મગરૂર વિજેતાઓ ઉપર–રોમન સીઝર, ફ્રેન્ચ નેપોલિયન, આંગ્લ વેલિંગટન, અમેરિકન વૉશિંગટન, જર્મન કૈસર, સર્વ પર વિજયલક્ષ્મીના કળશો ક્યાં ઢોળાયા મ્હોતા ? છતાં વિજયશ્રીના પનોતાં પગલાં પધરાવીને કોઈ પણ વિજેતાએ એક પણ કમનસીબ આત્માના પાપ પ્રજાળ્યાં છે ? પૃથ્વી માતાના એક પણ અંશને શાન્તિના શીતળ જળ પાયાં છે ?

ત્યારે એ પ્રાતઃસ્મરણીય "પાપપુંજહારી" એ તો જ્યાં જ્યાં વિજયશ્રીને નિમંત્રણ કર્યાં છે ત્યાં ત્યા અધર્મનું ઉન્મૂલન અને ધર્મનું સંસ્થાપન કર્યું છે, જ્યાં જ્યા એની પવિત્ર વાણી સરી છે ત્યાં ત્યાં સર્વ ભય અને સંશયો દૂર થયા છે, જ્યાં જ્યાં એની સુરમોહિની બંસરી બજી છે ત્યાં ત્યાં રસસરિતાઓ વહી છે.

ઐશ્વર્યના એને મદજ્વર નહોતા.

શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર મહારાજા નહોતા, રાજપુત્ર નહોતા, રાજવંશી નહોતા; ઐશ્વર્યના એને મદજ્વર નહોતા; સત્તાના એને કેફ નહોતા. પરંતુ એના અણુઅણુમાં રઘુવીરની નીતિમત્તા, બૃહસ્પતિની બુદ્ધિમત્તા [illegible] રશ્મિની તેજસ્વિતા, વસિષ્ઠની યોગનિષ્ઠા, સનત્કુમારની સુંદરતા, [illegible] કોમલતા, ગંગામૈયાની પવિત્રતા હતી. તેટલા માટેજ એ વંદ્ય મનાયા–તેટલા માટેજ એમની અપ્રતિમ શક્તિઓમાં [illegible] વિભૂતિના અંશ દુનિઆને દેખાયા.

૧૦૬

શિખર પરથી દૃષ્ટિપાત.

પ્રતિદિન એનો એજ સૂર્ય ઉગે છે, છતાં એ પુરાતન પ્રકાશ જગતને હમેશાં નવું તેજ, નવું ચેતન, અર્પે છે. ઇશ્વરી વિભૂતિનો જ્યાં જ્યાં તનખો છે ત્યા ત્યા આવીજ ચમત્કૃતિ છે. નહતિર પાંચ હજાર વર્ષ થયાં પ્રત્યેક વર્ષે એ "ગોપીજન-પ્રિય"નું સ્મરણ શી રીતે કરોડો માનવીઓનાં અંતરમાં નવો પ્રાણ ભરતું હશે? શી રીતે યુગો વીત્યા છતાં એ મોહનમૂર્તિની રસજ્યોત અસંખ્ય ભારતવાસીઓની જીવનજ્યોતમાં પ્રતિદિન પ્રકાશ પૂરી રહી હશે? એવું શું એ માનવ દેહમાં હતું કે જે અન્ય મહાવ્યક્તિઓમાં નહોતું?

એવું શું હતું શ્રીકૃષ્ણના માનવ દેહમાં!

અદ્‌ભુત પરાક્રમ?—નહિંજ; અનેરા પરાક્રમની કહાણીઓ તો માનવ ઇતિહાસને પાને પાને લખાયેલી છે, છતાં એમાંની કઈ પ્રતાપશાલી વ્યક્તિએ સપ્ત-લોક અને સપ્ત પાતાળના અંધકાર દૂર કર્યા?

અદ્‌ભુત પરાક્રમ?

ત્યારે શું અપૂર્વ બુદ્ધિકૌશલ એજ એ જગદ્‌ગુરૂની પ્રભુતા હતી? —એ પણ નહિ; મનુષ્યનાં જ્ઞાનચક્ષુઓને આંજી નાંખે તેવું જાજરમાન બુદ્ધિકૌશલ તો અનેક જગમશહૂર સિતારાઓએ દાખવેલું છે, પરંતુ માત્ર બુદ્ધિનાં સુકાન વડે કોઇ મુસાફર ભવસાગર પાર ઉતર્યાનું માનવ ઇતિહાસને ચોપડે નોંધાયું નથી; અનેક બિઝ-માર્કોએ અસિધાર જેવી તીક્ષ્ણ બુદ્ધિના ચમત્કાર બતાવ્યા છે, પણ

અપૂર્વ બુદ્ધિકૌશલ?

તે વીજળીના ઝબકારની માફક પળપળમાં નજર બહાર થયા છે—એ તેજ શાશ્વત રહ્યા નથી—એના વડે કોઈના આત્મદીપક પ્રકટ્યા નથી.

ત્યારે શું એ મહારથિને વરેલી વિજયશ્રીનાજ આ પ્રતાપ ?—

ત્યારે શું વિજયશ્રીના પ્રતાપ ?

ના, એ પણ નહિ; નેપોલિયનને વિજયશ્રીએ ક્યા ઓછી વરમાળાઓ આરોપી વતી ? રે, તમામ દારૂણ યુદ્ધોના મગરૂર વિજેતાઓ ઉપર—રોમન સીઝર, ફ્રેન્ચ નેપોલિયન, આંગ્લ વેલિંગ્ટન, અમેરિકન વૉશિંગ્ટન, જર્મન કૈસર, સર્વ પર વિજયલક્ષ્મીના કળશો ક્યાં ઢોળાયા નહોતા ? જ્યાં વિજયશ્રીના પનોતાં પગલા પધરાવીને કોઈ પણ વિજેતાએ એક પણ કમનસીબ આત્માનાં પાપ પ્રજાળ્યાં છે ? પૃથ્વી માતાના એક પણ અંશને શાન્તિનાં શીતળ જળ પાયાં છે ?

ત્યારે એ પ્રાતઃસ્મરણીય "પાપપુંજહારી" એ તો જ્યાં જ્યાં

ઐશ્વર્યના એને મદજ્વર નહોતા.

વિજયશ્રીને નિમંત્રણ કર્યાં છે ત્યાં ત્યાં અધર્મનું ઉન્મૂલન અને ધર્મનું સંસ્થાપન કર્યું છે, જ્યાં જ્યાં એની પવિત્ર વાણી સરી છે ત્યાં ત્યાં સર્વ ભય અને સંશયો દૂર થયા છે, જ્યાં જ્યાં એની સુરમોહિની બંસરી બજી છે ત્યાં ત્યાં રસસરિતાઓ વહી છે. શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર મહારાજા નહોતા, રાજપુત્ર નહોતા, રાજવંશી નહોતા; ઐશ્વર્યના એને મદજ્વર નહોતા; સત્તાના એને કેફ નહોતા. પરંતુ એના અણુઅણુમાં રઘુવીરની નીતિમત્તા, બૃહસ્પતિની બુદ્ધિમત્તા ત્રિપુરારિની તેજસ્વિતા, વસિષ્ઠની યોગનિષ્ઠા, સનત્કુમારની સુંદરતા, કમલદલની કોમલતા, ગંગામૈયાની પવિત્રતા હતી. તેટલા માટેજ એ જગદ્વંદ્ય મનાયા—તેટલા માટેજ એમની અપ્રતિમ શક્તિઓમાં ઈશ્વરી વિભૂતિના અંશ દુનિઆને દેખાયા.

આવા દિવ્ય જીવનના આંક આંકવા તે લગભગ અશક્ય છે. છતાં એ પ્રતાપી ચરિત્રનો સંદર્ભ આપણે સમજી લઇએ તોયે કાંઇ ઓછી ફલસિદ્ધિ નથી. એ સંદર્ભ શો હતો? એ યોગેશ્વરનો જીવન-ઉદ્દેશ શો હતો? આટલાં અસંખ્ય સાહસો અને પરાક્રમોનો હેતુ શો હતો? કૃષ્ણચન્દ્રે પોતેજ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર એની અદ્વિતીય વાણીમાં આપી દીધો છેઃ—

એ યોગેશ્વરનો જીવન-ઉદ્દેશ.

"સાધુઓનું રક્ષણ, દુષ્ટોનો વિનાશ અને ધર્મનું સંસ્થાપન."

આ મહાન્ હેતુની સિદ્ધિ અર્થેજ એ ગોપાલે બ્રહ્માનો જ્ઞાનકેફ ઉતાર્યો, ઇન્દ્રનો ગર્વજ્વર શમાવ્યો, નારદનો મોહ હટાવ્યો. એ જીવન-ઉદ્દેશની ખાતર જ અનેક મદાંધ નૃપતિઓને ધૂળમાં રગદોળ્યા, અનેક પ્રજાજનને મુક્તિદેવીનાં ઉન્નત શિખર બતાવ્યા, અને છતાં પોતે ન સ્વીકારી સરદારી, ન ચલાવી સત્તા, કે ન તજી પોતાની સ્વભાવસિદ્ધ નમ્રતા અને નિસ્વાર્થતા. ધર્મના સંસ્થાપન અર્થેજ એ પુરૂષશ્રેષ્ઠે મદોન્મત્ત સત્તાધારીઓને અવમાનિત કર્યા અને સાધુચરિત દીન જનોને શ્રેષ્ઠ પદે સ્થાપ્યા. સાધુ જીવનની મહત્તા તો એ સંતોના સંતેજ આ કલિયુગમાં પહેલી વાર સિદ્ધ કરી. સુદામાના તાંદુલ, વિદુરની ભાજી, દ્રૌપદીનું સાદું આતિથ્ય અને ગોપગોપીઓનાં સરલ સ્વાગત, નેહથી સ્વીકારનાર એ ગોપીજનવલ્લભના હૃદયમર્મ કોણ સમજી નહિ શકે? સર્વ આભૂષણોમાં વનમાલાજ જેને પરમ પ્રિય હતી; સર્વ દ્રવ્યની જાહોજલાલીમાં ગોકુલ અને વૃંદાવન જ જેને લોહચુંબકની માફક ખેંચી રહ્યાં હતાં; સર્વ સ્નેહીઓ, જ્ઞાનીઓ અને તપસ્વિઓ કરતાં પણ જેને સાદાં સરલ, ગોપગોપીઓનાં ભક્ત હૃદયોજ પ્યારાં હતાં; તે બંસીધરનાં જાદુ કોણ કળી નહિ શકે?

પરંતુ જેમ સાધુ જીવનની એકતા સ્થાપવામાં શ્રીકૃષ્ણની સાત્ત્વિક સુગંધિ સર્વત્ર બહેક બહેક થઇ રહી હતી તેમ

"દીનન-દુઃખહરણ દેવ" દુષ્ટ રાક્ષસી દેહોને પૃથ્વી પરથી દૂર કરવામાં તેના અમોઘ બલ અને પરાક્રમથી જગત આશ્ચર્યચકિત થઇ રહ્યું હતું. જ્યાં જ્યાં ક્રૂરતા, પાપ અને જૂલ્મ દેખાયાં, જ્યાં જ્યાં ગરીબડી પ્રજાની વેદનાના આર્તનાદ સંભળાયા, ત્યાં ત્યાં એ ગરીબનિવાજ—એ "દીનદુઃખહરણ દેવ" હાજર થયા અને જૂલ્મગારોના ચૂરા કર્યા. આ એકજ મહાવ્યક્તિએ મથુરાના ક્રૂર કંસને મ્હાત કર્યો, મગધદેશના મગરૂર જરાસંધના અહંકારને ચૂર્ણ કર્યો. વિદર્ભદેશના શિશુપાલના સામ્રાજ્યપદને જડમૂળથી ઉખેડી નાખ્યું, જલાશયની સલામતીમાં નાચનાર વિષમય કાલિનાગને નાથ્યો, દ્વારિકા ઉપર આક્રમણ કરનાર કાલયવનને ભસ્મીભૂત કર્યો, પાપીઓના પાપી નર્કાસુરને અગ્નિને સ્વાધીન કર્યો, અને દિલ્હીના મદોન્મત્ત સમ્રાટ્ કૌરવેશ્વરનો મદ ઉતાર્યો.

અને આ સર્વ વિજયો મેળવ્યા છતાં એ યોગેશ્વરને દુનિયાદારી સાથે કાંઇ લેવા દેવા નહિ! જળ ઉપર પ્રફુલ્લ

સંસારથી અસ્પૃષ્ટ કમળ જેમ જળથી અસ્પૃષ્ટ તેમ સંસાર–સાગરના મોજાંઓ ઉપર નાચતો એ નટવર સંસારથી અસ્પૃષ્ટ! મલ્લકુસ્તીઓ લડનારો એ મલ્લરાજ જ્યારે તેની મધુર બંસરી સાથે એકતાન બને ત્યારે સમગ્ર સૃષ્ટિ તેના પાદપંકજને ચૂમે! કુરુક્ષેત્રના દારુણ રણક્ષેત્ર ઉપર પણ ગાંડીવધારી અર્જુનને એ મહાતત્ત્વદર્શી સારથિ આંખની મીટમાં સર્વ શાસ્ત્રોનું સંદોહન ખેંચી અદ્ભુત તત્ત્વદર્શન કરાવી દે!

ક્યાં એ શિખરે સ્થિતિ! ક્યાં ખીણોનો અંધકાર!

અહા! ક્યા એ નરશ્રેષ્ઠની શિખરે સ્થિતિ–અને ક્યાં ઉંડી ખીણોના અંધકારમા નીચે ગબડી પડેલા વર્તમાન મનુષ્ય-જંતુઓ! ક્યા એ અસામાન્ય સ્વાર્થત્યાગ અને અલૌકિક તત્ત્વદર્શન અને ક્યા આ જમાનાના સ્વાર્થ, દંભ અને પ્રપંચ! ક્યા એ અથાગ પ્રજાપ્રેમ અને સુમધુર સૌજન્યનાં અખૂટ વશીકરણ અને ક્યા આધુનિક સમયનાં ઉદ્ધત નેતૃત્વ અને ક્ષુદ્ર કીર્તિના મોહ! ક્યા એ અલૌકિક ધર્મશ્રદ્ધા અને ઉચ્ચ નીતિભાવના અને ક્યા આ યુગના છલકપટ અને અસત્ય! ક્યા એ અજેય પરાક્રમ અને અડગ નિશ્ચયબલ અને ક્યા આ જમાનાની નામર્દાઇભરેલી ધક્કામુક્કીઓ!

× × × ×

અનંત અંતર

આ અનત અંતર એ જગદ્ગુરૂ અને અત્યારનાં કહેવાતાં "નર—રત્નો" વચ્ચે, શા માટે? એટલા માટેજ કે સમગ્ર જગતના ખોળિયામા એ પ્રાણ ફૂંકનાર દિવ્ય વ્યક્તિએ પોતાનું સર્વસ્વ પરમાત્માને અર્પણ કર્યું હતું, ત્યારે અત્યારે તો ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર વ્યક્તિઓ પણ પોતાની અસ્મિતા દુંદુભિનાદથી જનસમૂહને જાહેર કરી રહેલ છે! સામાન્ય કોલસાના નમુનાઓને આપણે જવાહીરો તરીકે ઓળખાવી રહ્યા છિએ, કારણ કે આ જમાનાએ ખરી ઝવેરાત સદંતર ગુમાવી છે. જ્યાં પરમાત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન અલોપ થાયછે ત્યાં મનુષ્યની અધોગતિ અનિવાર્ય છે. જ્યા પ્રભુની વિભૂતિ કરતા વ્યક્તિની વિભૂતિ જાણ્યે અજાણ્યે શ્રેષ્ઠતર માનવાની કે મનાવવાની અહંતા જન્મ પામે છે ત્યાં ખરી મહત્તા કદિ પ્રકટ થઇ શકતી નથી, ત્યા જાહેરખબરો વડેજ મનુષ્યો જીવે છે અને મરે છે.

અને આ સ્થિતિ અત્યારે લગભગ દરેક [illegible]

પ્રવર્તે છે. તેથીજ આજે રાજ[illegible]

આજનું જીવન. અને સ્વાર્થમય થઇ પડ્યું છે. [illegible]

પોકળ સિદ્ધાંતો અને અસત્ય ઉપર [illegible]

છે. અને સાહિત્યશાસન દંભ અને કીર્તિલાલસા ઉપર [illegible]

પરિણામે પ્રજાજનના શુષ્ક જડ દેહમાં કોઇ નેતા, કોઇ [illegible]

કોઈ સાક્ષર ચેતનનો એક પણ તણખો મૂકી શકતા નથી. [illegible]

આખી જનતાની નસોમાંનું લોહી ફરતું બંધ પડ્યું છે [illegible]

કારણ. સામ્રાજ્યોની વિજયપતાકા ફરફરાવતા સત્તાધી[illegible]

લોકસંઘને મોક્ષગિરિના દર્શન કરાવવા માટે [illegible]

રાષ્ટ્રોના અંદર દટી પોતાનો વિજયસ્તંભ [illegible]

છે, તેનું આજ કારણ. તેવીજ રીતે સાક્ષરો માનવ[illegible]

મય પ્રદેશોમાં શાન્ત, નિર્મલ અને શીતળ પ્રકાશ [illegible]

ક્ષુદ્ર ઇર્ષ્યાઓ અને પામર કીર્તિના મોહ સંતોષવા [illegible]

વિલાસ કરી રહ્યા છે-તેનું પણ આજ કારણ.

જ્યાંસુધી શિષ્ટ અને સંસ્કારી મનુષ્યો લોકકલ્યાણના પ્રવાહ તરફ નહિ વળે ત્યાંસુધી તેઓના અક્ષરજ્ઞાન જનસમાજને રાહત આપવાને બદલે અસહ્ય ભારરૂપ થઈ પડશે. જ્યાં બુદ્ધિમાનોની બુદ્ધિ પરમાર્થચિંતનને માટે ન વપરાય જ્યાં સાક્ષરજીવન માનવીઓને કુસ્વગ્રહ આપવામાં ન ખર્ચાય, ત્યાં જ્ઞાનીઓ અને બુદ્ધિમાનો સમાજના સ્તંભો થવાને બદલે સમાજને લૂંટનાર ધાડપાડુઓનીજ ગરજ સારે.

× × × ×

લોકકલ્યાણ અને સાહિત્યપરિષદ.

ગુજરાત આ દશામાંથી બચે એવી પ્રાર્થના કયા સ્વદેશપ્રેમી નહિ કરે ? ગુર્જર ભૂમિનું સાક્ષર જીવન લોકકલ્યાણની ખાતર જીવાય એવો મનોરથ કયા સાચા સાહિત્યસેવકનો નહિ હોય ? વસ્તુતઃ આવાજ કંઈક મનોરથથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પાયાઓ નંખાયા હતા. એ મનોરથના સિદ્ધિ તો જ્યારે થાય ત્યારે સાચી. પરંતુ તે મૂળ હેતુ ન વિસરાય એટલી ચેતવણી પરિષદના ચાલકોને આપવી પડે છે. આગામી પરિષદ વિષે ચર્ચાઓ શરૂ થઈ ચૂકી છે. પરંતુ ગૌણ વાતોમાં કાલક્ષેપ ન થાય અને મુખ્ય હેતુ ભૂલી ન જવાય. આપણે ત્યાં લગભગ નિયમ થઈ ગયો છે કે આપણે જે વખતે જે વ્યક્તિઓના વાજાં વગાડીએ છિએ તે વખતે તેના સિવાય આપણે બીજી તમામ દુનિઆનું ભાન ભૂલી જઈએ છિએ. પરિષદના પ્રમુખ સંબંધી મત આપીએ છિએ ત્યારે તે વખતની આપણી પસંદગીની વ્યક્તિને આપણે કોઈ પણ હિસાબે અદ્વિતીય સાબીત કરી દેવાની મહા ધમાલમાં પડીએ છિએ. બીજે વર્ષે એ મહાવ્યક્તિને બાદ કરીને બીજી વ્યક્તિઓનાં નામ સૂચવવાના હોય છે ત્યારે એ મહાવ્યક્તિ જીવેછે કે કેમ તેનું સ્મરણ પણ આપણને રહેતું નથી. ગુજરાતી સમાજની પસંદગીઓ અને નાપસંદગીઓ એટલી તીક્ષ્ણ અને એટલા વેગથી બદલાતી દેખાય છે કે આજે દેવ તરીકે

પ્રજાતો મનુષ્ય આવતી કાલે શયતાનોની દુનિઆમા ગબડી પડે છે, અને ગઈ કાલનો કોલસો આજે નર-રત્ન તરીકે છાપામાં બિરાજે છે! અત્યુક્તિભરેલી પ્રશંસાઓ અને દ્વેષથી રંગાયેલી અતિશયતાભરેલી ટીકાઓ એ વર્તમાન ગુજરાતની ખાસિયત થઇ પડી છે. જો આ અતિશયતામાંથી ગુજરાત મુક્ત નહિ થાય તો સાહિત્યપરિષદો કે સાહિત્યસંસદોથી ગુજરાતી આલમના અજ્ઞાન ચૂર્ણ થાય અગર તો ગુર્જર સંસ્કૃતિનો વિજયધ્વજ ક્યાય પણ કાયમ સ્થપાય એ આશા આકાશપુષ્પવત્ છે.

સાહિત્ય યજ્ઞ.

તેથી પરિષદ્‌ના કાર્યક્રમમા વ્યક્તિઓ ગૌણ છે અને કાર્યસિદ્ધિ મુખ્ય છે એ હકીકત ધ્યાનમા રાખવાને અમે સર્વ સાહિત્યવિલાસીઓને વિનવીએ છિએ. આ દૃષ્ટિ રખાશે તોજ વ્યક્તિઓના ગુણદોષની વ્યર્થ ચર્ચામા શક્તિ અને સમયનો ભોગ આપતા આપણે બચીશું. સાહિત્યપરિષદ્ એક હાથે ચાલી શકવાની નથી. તેમાં અનેક સ્વદેશપ્રેમીઓનું સાહાય્ય આવશ્યક છે. પરંતુ માત્ર સાક્ષરોના સમાગમથી જ અને ભાઇચારો થવાથી જ આપણું દારિદ્ર્ય ફીટે એ કેવલ ભ્રાન્તિ છે. જ્યાસુધી સાહિત્યના ખરા મીમાંસકો, ગુજરાતના બુદ્ધિશાળી વિચારકો અને સમર્થ લેખકો અને વક્તાઓ કર્તવ્યનિષ્ઠાથી આપણા સાહિત્યયજ્ઞમાં નહિ જોડાય ત્યા સુધી માત્ર એક બીજાની ઓળખાણથી અને પરસ્પર પ્રશંસાથી સાહિત્યયજ્ઞની ખરી સિદ્ધિ થવાની નથી.

સાહિત્યયજ્ઞ મોજશોખ માટે નથી પરંતુ મુક્તિ માટે છે એ ન ભૂલાય. સાહિત્યની ખાતર સાહિત્ય-એ વિભ્રમ છે. જીવનની ખાતર સાહિત્ય છે, પ્રજાના પ્રાણવાહનની ખાતર સાહિત્યનું રૂધિર વહે તોજ તેનો ઉપયોગ છે, નહિતર તે વ્યર્થ છે. આગામી સાહિત્ય પરિષદ્ આ દૃષ્ટિબિંદુ નજરમા રાખશે તો પરિષદ્‌ની કાર્યવાહીમા કંઈક

પ્રાણ આવશે; નહિતર પરિષદ્ નિર્જીવ પ્રદર્શનોમાના એક નમુના કરતા વધારે ફલદાયી થઇ શકશે નહિ. ભાવનગરના ઉત્સાહી કાર્યવાહકોને અમે નિરુત્સાહ કરવા નથી ચાહતા; એટલું જ નહિ પણ સાહિત્ય પરિષદ્મા સમગ્ર ગુજરાતના પ્રજાજીવનના પાયાઓ રચી શકાય એટલે સૂધી અમારો આશાવાદ છે. પરંતુ તે આશા ત્યારે જ બર આવે કે જ્યારે સાહિત્ય અને જીવન વચ્ચેના સંબંધ બરાબર સમજાય અને નિરર્થક વાણીના વિલાસને બદલે શબ્દબ્રહ્મના યજ્ઞ રચાય.

["રંગભૂમિ"–શ્રાવણ, ૧૯૭૯.

૧૦૭

મૅકબેથ.

કવિવર શેકસપીયરની અદ્વિતીય કરૂણપ્રધાન કૃતિ.

કવિવર શેક્સપીયરના નામથી કોઇ દેશ કે કોઇ પ્રદેશ અજાણ્યુ નથી તેની ભવ્ય નાટ્યકૃતિઓના નામ સમગ્ર રસપ્રિય પ્રજાઓમા જાણીતા છે. છતા તેના નાટકોનું બારીક અવલોકન આપણે ત્યા બહુ થોડું થયું છે. શેકસપીયરની ઉપરછલી ઓળખ ઘણાઓને હશે; કૉલેજમા શેકસપીયરના એકાદ બે નાટકો અભ્યાસાર્થે અવલોકવાની તક ઘણા વિદ્યાર્થીઓને મળી હશે. પરંતુ તે સિવાય શેકસપીયરને વધારે નિકટ રીતે જાણવાના અને સમજવાના પ્રયત્નો આપણા સાહિત્યમા બહુ થયા હોય એમ દેખાતું નથી. શેકસપીયરના નાટકોના અનુવાદો થયા છે, ઉદ્દુ નાટક કંપનીઓએ તે નાટકો ભજવ્યા પણ છે, પરંતુ એ અનુવાદોમા એટલું બધુ બહારનું તત્ત્વ ભેળવવામા આવ્યુ છે કે તેમા મૂળ શેકસપીયરની કૃતિ ભાગ્યે જ સાબૂત રહી શકી છે. ખાસ કરીને ગુજરાતી ભાષામા તો હજુ શેકસપીયરનો પરિચય સરખો પણ થયો નથી. શેકસપીયરની વાત તો અલગ રહી, પણ આપણા જ મહાન્ કવિઓનું સ્મરણ રાખવાને આપણે શું કર્યુ છે? કાલિદાસ કે ભવભૂતિને આખું ગુજરાત ઓળખે છે કે? વાલ્મીકનુ રામાયણ પણ હવે કેટલે ઠેકાણે વંચાતું હશે? મહાભારતના ટૂકડાઓ સિનેમાની ફિલ્મોમા અતિ બેડોળ હાલતમા આપણે નિરખીએ છિએ, પણ મહાભારતની સાચી ઓળખ કેટલાઓને હશે? આપણે ત્યા આપણા ઉત્તમ સાહિત્ય તરફ જેટલી બીનવફાદારી છે તેટલી ભાગ્યે જ બીજા કોઇ દેશમા હશે.

પાશ્ચમમા બીજી ગમે તેટલી ઉણપો હશે, પરંતુ પોતાના મહાન સાહિત્યકારો, કવિયો, કલાવિધાયકો અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓની સ્મૃતિ જીવંત રાખવામા પશ્ચિમની રસજ્ઞ પ્રજા જે અનન્ય ભક્તિ અને આદર બતાવે છે તે હિન્દને માટે તો ખાસ અનુકરણીય છે. તેઓ શેકસપીયરનુ નામ માત્ર ઉચ્ચારીને પોતાની કૃતકૃત્યતા માનતા નથી, પણ શેકસપીયરના નાટકોનો આખી પ્રજાને ગાઢ પરિચય થઇ શકે તેવી રસસામગ્રી યોજીને ઇંગ્લંડની એ યશમૂર્તિ તરફ પોતાનું ઋણ અદા કરે છે ઇંગ્લંડના મશહૂરમાં મશહૂર નાટ્યવિધાયકોએ અને સાહિત્યકારોએ શેકસપીયરને અમરત્વ આપવાને કોઇ પણ પ્રયત્ન બાકી રાખ્યો નથી. ગૅરિક, જે. પી. કેમ્બલ અને મિસીસ સિડન્સથી માંડીને સર હેનરી અર્વિંગ, સર હર્બર્ટ ટ્રી, મિસ એલન ટેરી, મિસ્ટર આર્થર બુર્શિયર, મિસીસ બુર્શિયર, મિસ્ટર એફ. આર. બેન્સન, મિસ્ટર મૅથેસન લૅન્ગ, અને મિસ વાઇવા બર્ટ પર્યંત અનેક જાણીતાં રંગભૂમિના ઉપાસકોએ શેકસપીયરની કૃતિઓને નવનવીન અને જીવંત રાખવામા પોતાની ઉત્તમ કલાનો ઉપયોગ કર્યો છે તેમાયે 'વર્તમાન યુગમા લંડનની ચાર નાટક શાળાઓમા–" હીઝ મૅજેસ્ટિઝ " ["His Manjesty's], " લાઇસિયમ " [Lyceum], " ઍડેલ્ફિ " [Adelphi] અને " ગૅરિક થિયેટર " [Garric Theatre]મા શેકસપીયરને જે ખ્યાતી અને માન મળ્યા છે તે ભાગ્યેજ કોઇ અન્ય સ્થળે કે સમયે મળ્યા હશે. અને શેકસપીયરની જે કૃતિઓને લીધે તેનું નામ આટલું જગમશહૂર થયું છે તેમા " મૅકબેથ " નો હિસ્સો જેવો તેવો નથી. ઇંગ્લંડના સૌથી શ્રેષ્ઠ અભિનેતાઓને "મૅકબેથ" માં પોતાની ઉત્તમ અભિનય કલા બતાવવાના જે પ્રસંગો ભાગ્યેજ કોઇ બીજી કૃતિમા મળ્યા હશે. અને તેથી જ અનેક સુવિખ્યાત પાત્રોનું " મૅકબેથે " ધ્યાન ખેંચ્યું છે.

છેલ્લાં પચીસ વર્ષ દરમિઆન " મૅકબેથ " ના કરૂણાપ્રધાન પ્રયોગમા કુશલમા કુશલ પાત્રો રંગભૂમિ ઉપર ઉતરી ચૂક્યાં છે. ઠેઠ

સને ૧૮૯૮ થી નાટકની દુનિઆમા " મૅકબેથે " અગ્રસ્થાન રોક્યું છે. જર્મનીમા મિસીસ પૅટ્રિક કૅમ્પબેલે ઇ. સ. ૧૯૦૮ મા લેડી મૅકબેથનો પાઠ ભજવી ખુદ કૈસરનું અભિનંદન મેળવ્યું હતું. એજ સાલમાં લંડનના " લાઇસિયમ " થિયેટરમા રૉબર્ટ ટેબરે મૅકડફનો પાઠ એવો આબાદ ભજવ્યો હતો અને મૅકડફની ધીરતા, મરદાની અને સહૃદયતા એટલી સરસ રીતે તેણે પોતાના પાઠમા ઉતારી હતી કે તે સમયે સમસ્ત પ્રેક્ષક આલમની પ્રશસા તેણે મેળવી હતી. ત્યાર બાદ મિસ્ટર અને મિસીસ બુર્શિયર તરફથી સને ૧૯૦૬ મા શેક્સપીયરની જન્મભૂમિ સ્ટ્રૅટફર્ડ–ઑન–ઍવનમા જ " મૅકબેથ " ના પ્રયોગને પાછો જીવન્ત કરવામા આવ્યો હતો. ત્યાના મેમોરિયલ થિયેટરમા ભજવાયેલ મૅકબેથે એટલુ તો આકર્ષણ કર્યું હતું કે મિ. બુર્શિયરને તેની પુનરાવૃત્તિ ગૅરિક થિયેટરને અનેકવાર આપવી પડી હતી. મિસ એલન ટેરી જેવી કુશલ નટીએ પણ લેડી મૅકબેથનો પાઠ ભજવ્યા વગર પોતાની નાટ્યકલાની કૃતકૃત્યતા માની નથી.

પરંતુ ' મૅકબેથ " ની સર્વશ્રેષ્ઠ ફત્તેહ તો સને ૧૯૧૧ ના સપ્ટેમ્બરની ૫ મી તારીખે હીઝ મૅજેસ્ટીઝ થિયેટરમા સર હરબર્ટ ટ્રી તરફથી ભજવાયેલ પ્રયોગમા જ સિદ્ધ થઇ. રંગભૂમિના શોખીનો જેટલા આ સમયે શેક્સપીયર તરફ આકર્ષાયા હતા તેટલા ભાગ્યે જ કોઇ વાર આકર્ષાયા હશે સર હરબર્ટ ટ્રીએ મૅકબેથને અમરત્વ આપવાને કોઈ ખર્ચ બાકી રાખ્યો નહોતો, કોઇ સારું પાત્ર હાથથી જવા દીધુ નહોતું, કોઈ સૂક્ષ્મ અભિનય તરફ બેદરકારી થવા દીધી નહોતી, કોઇ પ્રસંગને જીવંત બનાવવામાં એક પણ ઉણપ રહેવા દીધી નહોતી આ પ્રયોગમા સર હરબર્ટ ટ્રી " મૅકબેથ " તરીકે, મિ. એડવર્ડ ઓ'નીલ રાજા ' ડન્કન " તરીકે, મિસ વાયોલેટ વાનબ્રુગ " લેડી મૅકબેથ " તરીકે મિ આથર બુર્શિયર " મૅકડફ " તરીકે, મિસ વાઈવા બર્ટ ' લેડી મૅકડફ " તરીકે, મિ. ચાર્લ્સ " બૅન્કો " તરીકે,

અને મિ. બૅસિલ ગિલ "માલ્કમ" તરીકે, જે કલા અને કુશળતા પોતાના ભિન્ન ભિન્ન પાઠોમા બતાવી શક્યા હતા તેવી કુશલતા અને કલા ભાગ્યે જ શેક્સપીયરની કોઇ પુનરાવૃત્તિમાં દૃષ્ટિગોચર થઇ હશે.

"મૅકબેથ" ના ઇતિહાસમા એવો કાંઇ અદ્વિતીય અને અપૂર્વ સંભાર નથી છતા શેક્સપીયરે તે સાદા ઇતિહાસને કેટલો ચૈતન્યયુક્ત અને દિલ ઉશ્કેરનારો બનાવ્યો છે એજ તેની કલાની બલિહારી છે. મૂળ મૅકબેથની કથા ટુંકી છે. સ્કૉટલાન્ડના લગભગ જંગલી યુગની એ કહાણી છે. લગભગ ૯૦૦ વર્ષ પહેલા મૅકબેથ સ્કૉટલાન્ડનો રાજા થવા પામ્યો હતો. તે વખતે ત્યા વહેમ, ક્રૂરતા અને પશુવૃત્તિનું સામ્રાજ્ય હતું. છતા એ જંગલી વાતાવરણમા પણ બહાદૂરી, સ્વદેશ-પ્રીતિ અને આત્મમાનના ઉચ્ચ ગુણોનું સન્માન હતું. મૅકબેથ પશુબળને આધારે રાજ્ય ચલાવી શક્યો હતો, છતા તે સમયના હિસાબે તે ન્યાયશીલ હતો. સ્કૉટલાન્ડના ઉત્તર અને પશ્ચિમ તરફના પ્રદેશો સાથે તેનુ કાયમ યુદ્ધ ચાલતું. આને પરિણામે લગભગ ઈ. સ. ૧૦૪૦માં સ્કૉટલાન્ડમા લોહીની નદીઓ ચાલી હતી પરંતુ મૅકબેથે કેવી રીતે સ્કૉટલાન્ડની ગાદી હાથ કરી એ પૂર્વ ઇતિહાસ જાણવાની જરૂર છે. સ્કૉટલાન્ડના રાજા માલ્કમના પછી તેની પુત્રીનો પુત્ર ડન્કન ગાદી ઉપર આવ્યો હતો. માલ્કમને બે પુત્રીઓ હતી– "બિઍટ્રિસ" અને "ડોઓડા." ડન્કન બિએટ્રિસનો પુત્ર હતો અને મૅકબેથ ડોઓડાનો પુત્ર હતો.

જ્યારે ડન્કન ગાદી ઉપર આવ્યો ત્યારે તેના રાજ્યમા સર્વત્ર શાન્તિ હતી. આ શાન્તિને કારણે ડન્કન બેદરકાર રહ્યો, અને તેની બેદરકારીનો લાભ લઇ રાજ્યના અમીર ઉમરાવોએ માથુ ઉચક્યું. આ અમીરોએ રાજ્યની રૈયતને ખૂબ રંજાડી અને લૂટી. આ પ્રમાણે વાતાવરણ ગરમ થતું જ ચાલ્યું. જ્યારે રાજા તરફથી "બૅન્કો" નામનો અમલદાર કર ઉઘરાવવા નીકળ્યો ત્યારે બંડખોરોએ તેનો જાન લેવા પ્રયત્ન કર્યો. ત્યારથી યુદ્ધના બીજ ફરીથી રોપાયા. જ્યારે બૅન્કોને

લાગેલા જખમો રૂઝાયા ત્યારે તેણે રાજા ડન્કન પાસે દુશ્મનો સામે વેર લેવાની માગણી કરી. રાજાએ તે માગણી કબૂલ રાખી કે તુરતજ બંડખોરોએ બળવો જાહેર કર્યો. તે વખતે બંડખોરોને સાહાય્ય આપવા આયરલાન્ડથી અનેક મદદગારો આવી મળ્યા અને એ ખૂનખાર લડાઇમા ડન્કનનું લશ્કર પરાજિત થયુ. ડન્કન આ પરાજયથી ભયભીત થયો અને તેના સલાહકારોની સાહાય્ય માગી. છેવટે મૅકબેથે અને બૅન્કોએ બીડું ઝડપ્યુ, એટલુંજ નહિ પરતુ થોડો સમય તે બંનેની બહાદૂરીના પ્રતાપથી બંડખોરોને દાબી દેવામા આવ્યા અને ડન્કનના રાજ્યમા પાછી શાન્તિ પથરાઇ.

પરંતુ આ શાન્તિ લાંબો સમય ટકી શકી નહિ. કારણ કે થોડા જ વખતમા નૉર્વેના રાજા સ્યુએનો જબ્બર લશ્કર સાથે ફાઇફના પ્રદેશ ઉપર ચ્હડી આવ્યો. ડન્કનને આ હૂમલા સામે જબરદસ્ત તૈયારીઓ કરવી પડી. તેણે રાજ્યના લશ્કરના ત્રણ વિભાગો કરી મૅકબેથ, બૅન્કો તથા પોતાની સરદારી નીચે આ હૂમલા સામે ઝૂકાવ્યુ. આ યુદ્ધમાં ડન્કનની સખ્ત હાર થઇ અને ડન્કનને બર્થાના કિલ્લામાં આશ્રય લેવો પડયો. પરંતુ સ્યુએનોના લશ્કરે કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. અને એ આફતમાંથી બચવાને ડન્કનને એક પ્રપચ રમવો પડયો. શત્રુને તાબે થવાનો ઢોંગ કરી તેણે શત્રુના લશ્કરને ખોરાક અને દારૂની ભેટ મોકલી. એ દારૂમા ઝેરી ઔષધ ભેળવવામા આવેલું હોવાથી સ્યુએનોનું આખું લશ્કર ગાઢ નિદ્રામા પડ્યુ. તુરત જ ડન્કને મૅકબેથને સદેશો પહોચાડયો. મૅકબેથે લશ્કર સાથે આવીને દુશ્મનના આખા લશ્કરને મરણશરણ કર્યું. પરંતુ સ્યુએનોના આ પરાજયનું વેર લેવા ડેઇન લોકોનો બીજો એક કાફલો ચ્હડી આવ્યો. આ લશ્કર ઇંગ્લંડના રાજા કૅન્યુટ તરફથી મોકલવામા આવ્યું હતું. આ વખત પણ મૅકબેથ અને બૅન્કોએ આફતનું વાદળ વિખેર્યું. છેવટે ડેઇન અને સ્કૉટિશ પ્રજા વચ્ચે સલાહના તહનામા થયા. આ તહનામા પછી મૅકબેથ અને બૅન્કો

રાજા ડન્કનને મુકામે મળવા ઉપડ્યા. આ મુસાફરી દરમિઆન આ બન્ને સરદારોને ત્રણ પિશાચણીઓ મળી, જેઓએ એ બન્નેનાં ભવિષ્ય ભાખ્યાં. એ ભવિષ્ય એ હતું કે મૅકબેથ સ્કોટલાન્ડનો રાજા થશે, અને બૅન્કો જો કે પોતે રાજ્ય નહિ કરે તો પણ અનેક રાજાઓના વંશનો પિતામહ થશે.

આ પ્રસંગથી શેક્સપીયરનો નાટ્યપ્રયોગ શરૂ થાય છે. પિશાચણીઓની ભવિષ્યવાણીથી મૅકબેથના હૃદયના ઊંડાણમાં મહાત્વાકાંક્ષાનો ધ્વનિ પ્રકટાય છે. જ્યારે મૅકબેથ બીજી વાર પિશાચણીઓને મળ્યો ત્યારે તેને કહેવામા આવ્યું હતું કે સ્ત્રીનો જાયો કોઇ પણ પુરૂષ તેનો પરાજય કરી નહિ શકે, માત્ર તેને એકજ જણ હરાવી શકશે અને તે જ્યારે "મહાન્ બર્નામ વુડ" ડન્સીનેઈનની ટેકરી ઉપર તેની સામે આવશે ત્યારે. અને આ ભવિષ્યવાણી સત્ય ઠરી, કારણ કે મૅકબેથનું મૃત્યુ મૅકડફના હાથથી થયું, અને મૅકડફ કોઇ સ્ત્રીજાયો નહોતો— તેની માતાની જીંદગી બચાવવાની ખાતર તેની માતાનું પેટ ચીરીને તેનો જન્મ કરાવવામાં આવ્યો હતો! "મહાન્ બર્નામ વુડ" મૅકબેથની સામે કેવી રીતે ચ્હાવ્યો તે નાટકમા દર્શાવવામા આવ્યુ છે.

મૅકબેથે સ્કૉટલાન્ડમા ૧૭ વર્ષ રાજ્ય કર્યું અને ઇ. સ. ૧૦૫૭ મા તેનો ઘાત થયો. આ રાજ્ય મેળવવામા અને તે ટકાવી રાખવામા જ તેનું જીવન ખર્ચાઇ ગયુ. જ્યારથી પિશાચણીઓની ભવિષ્યવાણી ઉચ્ચારાઇ ત્યારથી તેણે સ્કૉટલાન્ડનું રાજ્ય હસ્તગત કરવામાં પોતાની સર્વ શક્તિઓને એકત્રિત કરી. આ મહત્વાકાંક્ષાની સિદ્ધિ અર્થે તેને કેવા પ્રપંચો રમવા પડ્યા અને કેટલી ક્રૂરતાઓ બતાવવી પડી તે ચિતરવામાં શેક્સપીયરની પિછીએ કમાલ કરી છે.

મૅકબેથે જ્યારે આ ભવિષ્યવાણીની કહાણી પોતાની પત્ની લેડી મૅકબેથને કહી ત્યારે એ રાક્ષસણી સ્ત્રીએ પોતાના પતિના હૃદયમા કેવું વિષ રેડ્યુ અને તેના ડગમગતા સંશયાત્મક મગજમાં

કેવા ખૂની વિચારો ભર્યા એ ચિતાર શેક્સપીયરે અજબ કુશળતાથી ચિતર્યો છે. ડન્કનનું ખૂન કરીને જ રાજા થઇ શકાશે એ લેડી મૅકબેથનો ભયાનક ખ્યાલ! કંપતે હૃદયે, ધ્રુજતે શરીરે મૅકબેથને એ ખ્યાલ સ્વીકારવો પડે છે! એ ખ્યાલનો અમલ કરવાની તક પણ શેક્સપીયર કેટલી સુંદર કુશલતાથી મેળવી આપે છે! રાજા ડન્કન પોતાના અમીર ઉમરાવોનો હરવખત અતિથી બને છે, તે આ વખત મૅકબેથના નટા લયમાં અતિથી થઇને આવે છે સાથે તેના પુત્રો માલ્કમ અને ડોનાલબેઇન છે. ડન્કન લેડી મૅકબેથના અતિ મોહક સ્વાગતથી હર્ષઘેલો થઇ જાય છે—રાત્રિ અહિં જ પસાર કરે છે—બેફીકર નિદ્રામાં તે જગતના પ્રપંચોને વિસરી જાય છે. મધ્યરાત્રિએ જ્યારે સર્વત્ર શાન્તિ ફેલાઇ રહી છે ત્યારે લેડી મૅકબેથ પોતાના પતિને ડન્કનનું ખૂન કરવાને ઉશ્કેરી રહી છે. પ્રથમ તો ખુલ્લી કટાર સાથે આ રાક્ષસણી ડન્કનના શયનગૃહમાં દાખલ થઇ કેવા સંકલ્પવિકલ્પોમાં ગોથાં ખાય છે એ ક્રૂર મનુષ્યસ્વભાવનું પૃથક્કરણ કરવામાં શેક્સપીયરે માનસશાસ્ત્રનું એક મુશ્કેલમાં મુશ્કેલ પાનું ઉકેલી બતાવ્યું છે

છેવટે આ નિષ્ઠુર હૃદયની કાલિકા મૅકબેથ પાસે પાછી ફરે છે. અને તેને આ કાળું કામ કરવાને તીખી તલવારની ધાર જેવા શબ્દોથી કેવી રીતે પાનો ચડાવે છે એ ચિત્ર દોરવામાં શેક્સપીયરની કલાની અવધિ થાય છે. બિચારા મૅકબેથના સંશયો! એ સંશયો કેટલા સાચા અને મર્મદારક! "પ્રથમ તો આપણે માત્ર ડન્કનની રૈયત નથી, પણ ડન્કન આપણો કુટુંબી અને શિરતાજ છે." "એ આજે આપણા અતિથિ છે; આતિથ્યનો સનાતન ધર્મ શો છે? અતિથિનું ખૂન કે તેનું સર્વ ભયોમાંથી રક્ષણ?" "અને ડન્કન તો કેટલો ન્યાયી અને ભલો નૃપતિ છે! રૈયત તરફ કેટલો મમતાળુ છે! અમીરો તરફ કેટલી બધી તેની પ્રીતિ છે! અને ખાસ કરીને મ્હારા તરફ તેનો કેટલો બધો પક્ષપાત છે!" "આવા રાજાઓનું સ્વર્ગના દેવદ

-રક્ષણ કરે છે હો !" "અને તેનું ખૂન થાય તો રૈયત વેર લેવાનું કદિ ચૂકશે નહિ." "ઉપરાત હું સ્કૉટલાન્ડની પ્રજાનું પ્રીતિભાજન છું—તો જ્યારે મ્હારા હાથથી થયેલા આ ખૂનની જાણ લોકોને થઈ તો પછી મ્હારી કીર્તિ, મ્હારા ગાનપાન, અને મ્હારા તરફ પ્રજાની મમતા શી રીતે ટકી શકશે ?"- આવા અનેક તર્કવિતર્કોથી મૅકબેથના મગજમા અસહ્ય બળવો થઇ રહ્યો છે—તેની સામે લેડી મૅકબેથનો ભયાનક હૂમલો અને મૅકબેથના માનસિક કિલ્લાના ચૂરેચૂરા થવાનો દારૂણ પ્રસગ—જે જીવંત અને ચેતનવતી બાનીમા વર્ણવાયો છે તે શેકસપીયર જ વર્ણવી શકે, એનાથી ઉતરતી કોટિના કોઇ નાટ્યકાર કે સાહિત્યકારનું ગજુ નથી. જેવી મૅકબેથની હૃદયભેદક વિકટ શંકાઓ તેવા જ લેડી મૅકબેથના પ્રપંચપૂર્ણ પ્રચંડ નિવારણો! "આ કામ કેટલું સહેલુ છે!" "કેટલા થોડા સમયમાં તે સમાપ્ત થશે!" "અને એકજ રાત્રનું ન્હાનકડું કામ તેઓની બધી રાત્રિઓ કેટલી શાંત અને નિર્ભય કરી આપશે!"—એક બાજુથી આ પ્રકારની મીઠી સમજાવટ! બીજી બાજુથી મૅકબેથની નામર્દાઇ ઉપર ઉપાલંભોની કટારો! "મ્હારા સ્તનને ધાવતું કુમળું વ્હાલું બાળક હલાલ કરવાની મ્હેં જો પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય તો હું તેને મ્હારા સ્તન પરથી પીંખી કહાડું અને તેની ખોપરીના ચૂરેચૂરા કરવામાં એક ક્ષણ પણ થોભું નહિ. પ્રતિજ્ઞા તે પ્રતિજ્ઞા!"—આ તેની રાક્ષસી મર્દાનગીનો સંદેશ! અને છેવટે—"શું આ આ ખૂનનો આરોપ આપણા ઉપર મૂકાશે એનો તમને ભય છે? અરે, આ દારૂના નશામા ચકચૂર થયેલા ઘોડાવાળાઓ ઉપર એ આરોપ મૂકવો તે સહેલામાં સહેલી વાત છે!" આ છેલ્લા નિરાકરણથી મૅકબેથ મ્હાત થાય છે; સંશયાત્મા વિગતસંશય બને છે; માતુપિક કરૂણા અને દયાથી ભીનું હૃદય ખૂન, સ્વાર્થ અને મોહની જ્વાલાઓથી સડસડાટ સળગી ઉઠે છે. ધન્ય છે લેડી મૅકબેથની રાક્ષસી મહત્ત્વાકાક્ષાને! ધન્ય છે એ રાક્ષસી સ્વભાવનું સૂક્ષ્મ દિગ્દર્શન કરાવનાર કવિવરને!

આખરે થરથર કંપતો મૅકબેથ કટાર લઈને ડન્કનના શયનગૃહમાં પ્રવેશે છે, અને એક ક્ષણ જાણે એક યુગ જેટલી લાંબી ન હોય એવી તેની ભયાવહ અને વિહ્વલ સ્થિતિ શેક્સપીયરે માત્ર એક જ પછીના લીસોટાથી આબેહૂબ ખડી કરી છે છેવટે એક જ ઘા—અને ડન્કન મરણશરણ ! અહો ! એ દારૂણ દૃશ્ય ! આર્ય નાટ્યશાસ્ત્રમા આવા મર્મદારક દૃશ્યો રંગભૂમિ પર રજુ કરવાનો પ્રતિબંધ કર્યો છે તે યોગ્ય જ હશે !

સવાર પડી: ખૂનના સમાચાર સર્વત્ર ફરી વળ્યા. મૅકબેથ અને તેની પત્નીએ શોકગ્રસ્ત દેખાવાના બહુ યુક્તિભર્યા ઢોંગસોંગ કર્યા. પણ એવા ખૂન કદિ છૂપા રહ્યા છે ? મૅકબેથ ઉપર સમગ્ર પ્રજાજનની શંકા દૃઢીભૂત થઈ જ. સદ્‌ભાગ્યે ડન્કનના પુત્રો સહીસલામત નાઠા. માલ્કમે ઇંગ્લંડના રાજ્યદરબારનો આશ્રય લીધો ડોનાલ્બેઇન આયર્લાન્ડ પહોંચ્યો. આ પ્રમાણે ખાલી પડેલી ગાદી પર વારસાના હક્કની રૂએ મૅકબેથનો અભિષેક થયો. આ પ્રમાણે પેલી પિશાચણીઓની ભવિષ્ય-વાણી સાચી ઠરી. પરંતુ એ ભવિષ્યવાણીનો ઉત્તરાર્ધ ધણીધણિયાણીનાં હૃદયોને કંપાવી રહ્યો હતો. કારણ કે મૅકબેથ રાજા થશે—પણ તેના ફરજંદ નહિ. મૅકબેથ પછી તો બૅન્કોના બાળકો રાજ્ય કરશે—એની એ ભવિષ્યવાણી હતી. એક ખૂનના અનુભવમાંથી પસાર થયેલાંઓને બીજા ખૂનનો વિચાર સહજ જ હતો.

મૅકબેથને ત્યા મ્હોટો જલસો ગોઠવાયો ત્યા બૅન્કોને આમંત્રણ હતું—પરંતુ તેની સાથે તેના પ્રાણ હરવાને મારાઓ પણ ત્યા જ ગોઠવાયા હતા. બૅન્કો અને તેનો પુત્ર ફ્લીઍન્સનું ન્હાસી છૂટવું એ પરિણામ આવ્યું.

પરતુ આ ઘાતકી પ્રકરણ પછી મૅકબેથે કે તેની પત્નીએ કદિ શાન્તિ અનુભવી જ નહિ. ભૂત અને પિશાચના ભણકારાઓથી આ જોડું કદિ મુક્ત થયું નહિ. શેક્સપીયરે આ આખા નાટ્યપ્રયોગમાં

અમાનુષિક અને દૈવી શક્તિઓનો અતિ મ્હોટા પ્રમાણમા આશ્રય લીધો છે. સ્વર્ગીય અને નારકીય શક્તિઓનો આટલો બધો ઉપયોગ તો આર્ય નાટ્યકૃતિઓમા પણ ભાગ્યેજ થયો હશે. પરતુ આ ઉપરથી એટલું પ્રતીત થાય છે કે શેક્સપીયરના જમાનામા ભૂત, પ્રેત, પિશાચ, આદિ વ્હેમોથી પશ્ચિમ બહુ જ રંગાયેલુ હોવું જોઇએ. એ જમાનો, એ સમય અને એ પ્રદેશ કેટલી જગલી અવસ્થામા હશે તે જાણવાને "મૅકબેથ" ની નાટ્યકૃતિ અતિ ઉપયોગી છે.

નાટકના છેલ્લા પ્રસગો બહુ ઝડપથી આટોપી લેવામાં આવ્યા છે. બૅન્કોના ખૂન પછી ફાઇફનો ઉમરાવ મૅકડફ પોતાના મર્હૂમ રાજાના પાટવીને મદદ કરવા ઇંગ્લંડ ન્હાસી જાય છે. મૅકબેથ તેનું વેર લે છે. મૅકડફના છોકરાઓ અને પત્નીને મૃત્યુશરણ કરવામાં આવે છે. પરંતુ માલ્કમ બૅન્કોની સાહાય્યથી એક જબરદસ્ત સેનાદળ સાથે મૅકબેથ ઉપર ચ્હડી આવે છે. તે અરસામા પાપ અને દુષ્કૃત્યોની અગ્નિથી બળીને ખાખ થતી લેડી મૅકબેથ 'દીવાની' થઇ જાય છે અને આપઘાત કરે છે યુદ્ધમા મૅકબેથનો પરાજય થાય છે અને મૅકડફના હાથથી જ તે મૃત્યુશૈય્યાને અધીન થાય છે. પિશાચણીઓની સમગ્ર ભવિષ્યવાણી પરિપૂર્ણ થાય છે, અને માલ્કમનો છેવટે રાજ્યાભિષેક થાય છે.

આ સાદો ઇતિહાસ કોઇ પણ બીજા નાટ્યવિધાયકના હાથમા આટલો રસભર કદિ પણ થઇ નજ શકત. આ ભૂત, પ્રેત અને પિશાચની કહાણીઓથી છલોછલ ભરેલું વળી કોઇ પણ બીજા કલાકારને અતિ શુષ્ક અને અંધકારમય વાતાવરણમા ખેંચી જાત. પરંતુ કવિવર શેક્સપીયરે તો તે અદ્ભુતતામાંથી પણ રસની જમાવટ અને જીંદગીની ફિલ્સુફી ઉત્પન્ન કરી છે. અલબત્ત, એ જમાનાનાં પ્રેક્ષકોને પ્રપંચ અને ખૂનની કથાઓ ગમતી હશે, પરંતુ "મૅકબેથ" ની ભયાનક કથામાં જે કરુણા અને ક્રૂરતા તેના નગ્ન સ્વરૂપમાં રંગભૂમિ ઉપર પ્રથમ મૂકા-

યેલી હશે તે એટલી તો, ગમગીન, મર્મદારક અને ચિત્તવેધક છે કે શેક્સપીયરની હૃદયહારક વાણી વગર તે કોઈથી પણ ઝીરવી શકાત નહિ. ગ્લોબ થિયેટરના તખ્તા પર તે સમયે નહોતા ઝગઝગાટ, નહોતી સુદર સીનરી, કે નહોતા રંગબેરંગી પડદાઓ. માત્ર એ કવિવરની બાનીનું જાદુ જ આ કરુણ ક્રૂરતામાં અને આ ક્રૂર શુષ્કતામાં રસ ભરવાને સમર્થ હતું. માત્ર એ રસેશ્વરનું માનસશાસ્ત્ર વિષેનું અદ્ભુત જ્ઞાન જ આ દારુણ ભયાનકતા તરફ પ્રેક્ષકોનો મોહ ઉત્પન્ન કરાવવાને વિજયી નિવડી શક્યું હતું.

૧૦૮

ઈશુનો સત્યાગ્રહ.

બે હજાર વર્ષ પહેલાંનું એક મનોવેધક દશ્ય.

સ્થળ–જેરૂસલેમનું ન્યાયમંદિર

[ઇશુને તેનાજ મિત્ર **જુડાસે** દગલબાજીથી પકડાવી ધર્માચાર્ય **અન્નાસ** પાસે એક પાખંડી ગુન્હેગાર તરીકે રજુ કરાવેલ. અંતઃકરણના અવાજથી મુંઝાયેલ **અન્નાસે** પોતાના જમાઈ મહાયાજક **કૈઆફસ** પાસે **ઈશુને** મોકલાવ્યો છે. ૭૧ પાદરીનું પંચ ઈશુનો મુકરદમો ચલાવવાનું નાટક ભજવે છે. **કૈઆફસ** પૂર દમામમાં ઉંચા આસને વિરાજે છે.]

કૈઆફસ–[દાખલ થતાંજ]–ગુન્હેગારને હાજર કરો.

[તુરતજ " સુલેહ શાન્તિ " ના રક્ષકો દોરડાંથી મુસ્કેટાટ બાંધેલા ગુન્હેગાર **ઈશુને** રજુ કરે છે.]

કૈઆફસ–[પોતાના શિકાર તરફ તીક્ષ્ણ નજર ફેંકીને]–અલ્યા, તુંજ નૅઝેરેથનો જીસસ કે?

ઇશુ—[વિસ્મયકારક શાન્તિથી] હા. હું જ.

કૈઆફસ—અને તુંજ પેલા બાર ચેલાઓનો ગુરૂ?

ઇશુ—હું પોતેજ.

કૈઆફસ—અને તું જ કહેનારો કે તું પ્રભુનું દેવાલય જમીનદોસ્ત કરીને પાછું ત્રણ દિવસમાં નવું દેવાલય ઉભું કરીશકે?

ઇશુ—[નમ્રતાથી] જરૂર એ કાંઈ ગુપ્ત વાત નથી. આખું જગત્ જાણે છે કે એ વિષે હુ શો અભિપ્રાય ધરાવું છું. મ્હારા સિદ્ધાન્ત મ્હેં કોઇથી છૂપાવ્યા નથી. તમારા દેવાલયમાં જ, તમારા યહુદી બંધુઓની હાજરીમા જ, મ્હેં આ શબ્દો કહ્યા હતા. તેઓને જ પૂછો કે મ્હેં શો ઉપદેશ કર્યો છે.

કૈઆફસ—અહા ! ઇશ્વર તરફ કેટલો ઘોર તિરસ્કાર !

યાજકો અને અમલદારો—કેટલો ઘોર તિરસ્કાર !

કૈઆફસ—બસ થયું. બોલ, આ ભયાનક ગુન્હાનો ત્હારી પાસે કાંઇ પણ બચાવ છે ?

ઇશુ—[અતિ ધૈર્યથી] બચાવ ! કયા ગુન્હાનો બચાવ ? ઇંટ અને ચુનાની દીવાલો એ ખરૂં દેવાલય નથી, પણ તેની ભીતરમાં રહેલી શુદ્ધ પવિત્રતા એજ સાચું દેવસ્થાન છે—એમ કહેવું તેને તમે ગુન્હો કહોછો? હું હજુ પણ પોકારી પોકારીને સત્ય કહુંછું કે તમારૂં માટીનું મન્દિર કદિ તૂટી પડે તો તેની જગાએ હું એકજ નિમિષમાં મ્હારા હૃદયની પવિત્ર સામગ્રીથી બીજું દેવમન્દિર ઉભુ કરી શકું છું.

કૈઆફસ—ઇશ્વરનો આટલો ભયંકર દ્રોહ કર્યા પછી પણ આટલી બધી ત્હારી મગરૂરી ?

[તેજ ક્ષણે મહાયાજકના એક અમલદારે ઇશુના ગાલ ઉપર એક સખ્ત લપડાક ચ્હોડી દીધી.]

અમલદાર—બેઅદબ ! બેશરમ ! પરમ પૂજ્ય ધર્માચાર્યનું આવું અપમાન ? [જીસસ દૃઢ, નમ્ર ભાવથી અડગજ ઉભો છે.]

કૈઆફસ—ફીકર નહિ; હજુ એક બીજી તક આપું છું. કહે, તું ઇશ્વરનો દેવાંશી પુત્ર હોવાનો દાવો કરે છે તે ખરૂં કે નહિ ?

ઇશુ—કહીશ તો પણ મ્હને તમો માનશો નહિ; તો પછી કહેવાનું શું ફળ ?

કૈઆફસ—[ત્રાડ પાડીને]—હું તને ઇશ્વરના શપથ આપીને પૂછું છું કે તું ઇશ્વરનો અવતાર છે ?

ઇશુ—તમેજ કહો છે કે હું છું પછી પૂછવાનું ક્યાં રહ્યું ?

[તત્કાલ કૈઆફસે ઉભા થઈને ઇશુનું ગળું પકડ્યું અને પંચ તરફ ફરીને પોતાના ચૂકાદો સંભળાવ્યો.]

કૈઆફસ—બોલો, ન્યાયમૂર્તિઓ! આ ભયાનક નાસ્તિક સામે હવે બીજા કાંઇ પૂરાવાની જરૂર છે ખરી? દેહાતદંડ સિવાય આ હડહડતા ઇશ્વરદ્રોહીને બીજી કોઇ પણ સજા ફરમાવી શકાય છે?

[સમગ્ર પંચ ઉભું થઇ ગયું, સર્વત્ર કોલાહલ મચી રહ્યો; યાજકો અને અમલદારો ઇશુ ઉપર ધિક્કારોના વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા; ચોમેર ઇશુ ઉપર લોકો તૂટી પડ્યા; કોઇએ તમાચાઓ ચ્હોડી દીધા, કોઇએ તેને લાતોથી વધાવ્યો, કોઇએ તેના મસ્તક પર પ્રહારો કર્યા, કોઇ તેના ઉપર થૂંક્યા, કોઇએ તેને નિર્લજ ગાળો ભાંડી. કોઇએ તેના વાળ પિંખ્યા. છતા એ ધૈર્યમૂર્તિની, પ્રશાન્ત સહિષ્ણુતા રજમાત્ર ડગી નહિ.]

[કૈઆફસે એક પછી એક પંચના સભાસદોનો મત પૂછ્યો.]

કૈઆફસ—બોલો, દેહાત દંડની તરફેણમાં કે વિરૂદ્ધ?

[પંચ સમસ્તે મત દરશાવ્યો—"અલબત્ત, તરફેણમાજ તો"]

[માત્ર એકલા **યુસફેજ** "વિરૂદ્ધ" અભિપ્રાય જાહેર કર્યો!]

[પંચનું મતદર્શન જાહેર થતાજ સભામાં કીકીયારીઓ અને ગર્જનાઓ થઇ રહી.]

લોકોનું ટોળું—બસ, એને ઠાર મારો' એને જીવતો દાટી દો! 'અહિંઆજ એના પ્રાણ લઇ લો!

[કૈઆફસે પોતાની તર્જનિથી ઇશારો કર્યો; અમલદારો ઇશુને બાંધીને બહાર લઇ ચાલ્યા; સભા બરખાસ્ત થઇ.]

[આ બધો તમાસો ઇશુનો શિષ્ય **પીટર** થોડે દૂર એક સગડી પાસે તાપતો તાપતો મુંગે મ્હોડે જેઇ રહ્યો હતો. તેના ભીરૂ હૃદયને અધિકારીઓના ત્રાસથી એટલો બધો ભય લાગ્યો કે તેણે ઇશુની તરફેણમા એક શબ્દ પણ ન ઉચ્ચાર્યો, એટલુંજ નહિ પણ

મહાયાજકની દાસીઓ સાથે થયેલ જનાંતિક સંવાદમાં તેણે ઇશુને ઓળખવાનો સાફ ઇનકાર કર્યો.]

[જનાંતિક નીચે પ્રમાણે બન્યુ]

પહેલી દાસી—[પીટર પ્રતિ જનાંતિક]-અલ્યા, તું પણ એ ઇશ્વરદ્રોહી ઇશુનોજ સાથીદાર કે?

પીટર—[તાપતો તાપતો]-બિલકુલ જુઠું! હું એ ઇશુને ઓળખતો પણ નથી!

[લોકોનું ટોળું બહાર નિકળ્યું, તે સાથે પીટર પણ નિકળ્યો; અહિંઆં પણ એક બીજી દાસીએ એજ પ્રશ્ન કર્યો]

બીજી દાસી—અરે આ તો પેલા પાખંડીનો જ ચેલો?

પીટર—શો જુલમ છે? હું એ પાખંડીનો ચેલો? એ દુષ્ટનો દિદાર પણ હું આજે જીંદગીમા પહેલી જ વાર જોઉં છું.

ત્રીજો યહુદી—અલ્યા, હડહડતું જૂઠું બોલે છે? તું ગૅલીલીઆનોજ રહીશ છે, તારી ભાષાના ઉચ્ચારજ તને ઓળખાવી દે છે.

પીટર—સોગનપૂર્વક આ માણસને હું બિલકુલ ઓળખતો નથી. પ્રતિજ્ઞાથી વધારે ખાત્રી શી આપું?

[આ પ્રમાણે ઇશુના મિત્રો પણ ભીરૂ અને દ્રોહી થવા લાગ્યા. પીટરે ઇશુની તરફેણમા સાક્ષી આપવાની હિમ્મત તો નજ બતાવી, પરતુ તેનું ગુરૂપદ અને તેની મિત્રતા પણ ઘડીભર તેણે ફેંકી દેવાની ભીરૂતા બતાવી. ઇશુએ પીટરની આ મનોદશા વિષે પ્રથમથી જ ભવિષ્ય ભાખ્યુ હતું. ત્રણ વાર પોતાના ગુરૂનો અસ્વીકાર કર્યા પછી તેનું સૂતેલુ દ્રોહી હૃદય અચાનક જાગૃત થયુ; તે વખતે તેના પશ્ચાત્તાપનો પાર ન રહ્યો. શરમથી દબાયેલો અને પશ્ચાત્તાપથી ઘવાયેલો તે ત્યાંથી ચાલ્યોજ ગયો. એજ રીતે ગુરૂદ્રોહી જુડાસને પણ પાછળથીજ પશ્ચાત્તાપ થયો, અને તેણે તો જાનની કુરબાનીથી જ પોતાના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું. માત્ર જૉનનો પવિત્ર આત્માજ તેના ગુરૂ તરફ છેવટસૂધી વફાદાર અને ભક્તિપૂર્ણ રહ્યો.]

[ઇશુને દેહાંતદંડની શિક્ષા થવી જોઈએ એટલો અભિપ્રાય દર્શાવવા જેટલો જ યાજકોનો અધિકાર હતો, પરંતુ એ શિક્ષા ફરમાવવાનો અધિકાર તો રોમન શહેનશાહતનો હતો, તેથી ઇશુને રોમન ન્યાયમન્દિરમાં રોમના સૂબા **પાઇલેટ** પાસે છેવટે ઉભો કરવામાં આવ્યો.]

[પહેલી જુબાની મહાયાજકે આપી.]

પાયલેટ—મહાયજક, આવતી કાલે તો આપનું પવિત્ર પર્વ છે, અને આપના ધર્મ પ્રમાણે આપના મહા પર્વને આગલે દિવસે અદાલત બેસી નજ શકે.

કૈઆફસ—પરંતુ આ કેસ અપવાદરૂપ ગણવાનો છે. ખાસ તાકીદીનો કેસ છે.

પાઇલેટ—આરોપી સામે શો આરોપ છે?

કૈઆફસ—ધર્મ વિરૂદ્ધ ભાષણ કરવાનો.

પાઇલેટ—પરંતુ ધાર્મિક ગુન્હાઓ તો તમે પોતેજ પતાવી શકો-છો. તેમાં રોમન કાયદો શી રીતે વચમા પડી શકશે?

કૈઆફસ—[બાજી ફેરવીને] કેમ નહિ? એણે માત્ર ધાર્મિક ગુન્હો જ કર્યા છે. એમ નથી; તેના ઉપર રાજદ્રોહનો પણ આરોપ છે.

પાઈલેટ—ત્યારે એ વાત પ્રથમ જ કહેવી જોઇતી હતી. વારૂ. એણે શો રાજદ્રોહ કર્યો છે?

કૈઆફસ—ખુદ રોમન પાદશાહનું તેણે અપમાન કર્યું છે: "હું યહુદીઓનો રાજા છું" –એવા બંડખોર શબ્દો વડે તેણે રોમન સરકાર સામે માથું ઉચક્યું છે.

[પાઇલેટે ક્ષણ વાર ઇશુની કરૂણમૂર્તિ તરફ નજર ફેંકી. લોહીથી ખરડાયેલ તેના મુખારવિન્દ પર એટલી નમ્રતા છવાઇ રહી હતી કે ઘડીભર પાઈલેટ પણ માની ન શક્યો કે આ સૌમ્ય મૂર્તિ રાજદ્રોહી, બંડખોર હોઈ શકે.]

[અસ્તવ્યસ્ત પોશાક, વિખરાયેલા વાળ, લોહીથી ખરડાયેલું મ્હોડું, થાકેલું શરીર, પાઇલેટે ધારી ધારીને નિરખ્યાં, પરંતુ એ સર્વમ.થી તો માત્ર મૃદુતા, નમ્રતા અને કરૂણા જ નીતરી રહી હતી.]

પાઇલેટ—શું આ મૂર્તિ તમારો રાજા હોવાનો દાવો કરે છે?

કૈઆફસ–[ખાત્રી જમાવીને] હાજી તો; તેણે રૈયતને કર આપતી અટકાવી છે. અને તે સર્વત્ર છચોક જાહેર કરે છે કે હું યહુદીઓનો શહેનશાહ છું.

પાઇલેટ— [ઇશુ પ્રતિ]–કેમ, તું યહુદીઓનો રાજા છે?

[ઇશુ સમાધિમાંથી જાગૃત થયો; તેની દયાભીની આંખો પાઇલેટને એકી ટશે નિહાળી રહી; હૃદય-કથા તેના નેત્રોજ સમજાવી રહ્યાં; પાઇલેટ ક્ષણભર ,સ્તબ્ધ બન્યો; ઇશુનું મૌન જોઇને મુંઝાયો.]

પાઇલેટ—કેમ, ત્હારે કાંઇ જવાબ નથી આપવો? તું જાણે છે કે ત્હારૂં જીવન અગર મૃત્યુ અત્યારે મ્હારી ઇચ્છા ઉપરજ અવલંબે છે?

ઇશુ—[અતીવ નમ્રતાથી] ઇશ્વરની ઇચ્છા સિવાય કોઇની તલભાર પણ સત્તા નથી એટલુંજ હું જાણું છું.

પાઇલેટ—પણ તું યહુદીઓનો રાજા હોવાનો દાવો કરે છે. એ તો ખરૂં ને?

ઇશુ— [દૃઢતાથી]દુન્યવી રાજ્યની માલેકીનો મ્હેં કદાપી દાવો કર્યો નથી. દુન્યવી સત્તાનો મ્હને લોભ હત તો મ્હારા અનુયાયીઓએ મ્હારી ખાતર ક્યારના લોહીના સાગર છલકાવ્યા હત. પરંતુ મ્હેં તો સર્વત્ર અહિંસા અને શાન્તિનોજ ઉપદેશ કર્યો છે. મ્હેં તો બલિદાનથી જ મુક્તિ મેળવવાનો માર્ગ બતાવ્યો છે. આત્માનું રાજ્ય એજ સાચું સ્વરાજ્ય છે અને એ રાજ્ય સિવાય અન્ય રાજસત્તાની મ્હેં રજ પણ પરવા કરી નથી.

પાઇલેટ—ત્યારે તું રાજા તો ખરોજ?

ઇશુ—તું એમ કહેતો હોય તો તે સત્ય છે. પણ મ્હારૂં રાજ્ય આ પૃથ્વીનું રાજ્ય નથી. સંસારનાં જૂઠાણાંઓ ઉપર જીવનારાઓ મ્હારા

રાજ્યના નથી. મ્હારા રાજ્યનાં તો તેઓજ છે કે જેઓ સત્યના આશક હોય, જેઓ સત્યની ખાતર પોતાના પ્રાણના ન્યોછાવર કરી શકે. જેઓ સત્યની આગળ જગતની તમામ સલ્તનતોને તુચ્છ ગણે. આ સત્યને મ્હારા જીવનમા મૂર્તિમન્ત કરવાની ખાતરજ હું જન્મ્યો છું-જીવી રહ્યો છું.

[હૃદયને વલોવી નાખનારી આ ફિલ્સુફી સાભળીને પાઈલેટ તો આભોજ બની ગયો ! પોતાની અકળામણ તે છૂપાવી ન શકયો.]

પાઇલેટ--કયા ખૂબ ? અચ્છા, જનાબ! આ સત્યના હવાઇ રાજ્ય માટે તું જીવતો હો તો એ રાજ્ય તને મુબારક છે!

[પાઇલેટ અકળાયેલો હોવાથી ન્યાયાસન છોડી બહાર ગયો.]

[આતુરતાથી રાહ જોતું લોકોનું ટોળું પાઇલેટની આસપાસ ફરી વળ્યું]

પાઇલેટ--શું જોઈને તમે લોકો આ દીવાનાને મ્હારી પાસે લાવ્યા છો? એનું મગજ બિલકૂલ ચક્કર છે; તે શી રીતે હીતુદી થઇ શકવાનો હતો ? હું તો તેને એક પાગલ તરીકે છોડી દેવા માગું છું.

[કૈઆફસ ગભરાયો.]

કૈઆફસ—એને પાગલ માનશો નહિ. એણે તો ઘણાઓને પાગલ બનાવ્યા છે. તેને છૂટો મૂકયો તો રોમન રાજ્યને ઉંધું વાળશે: એ ગૅલિલીઆમા હતો ત્યારથીજ ભયાનક બળવાખોર તરીકે તેને સૌ જાણે છે.

પાઇલેટ--શું ગૅલીલીઆનો એ નિવાસી છે ?

કૈઆફસ--હાજ તો. ગૅલિલીઆના નેઝેરેથ ગામનું આ જવાહીર છે. એ બુટ્ટી જેવી તેવી નથી ?

પાયલેટ—પણ તો પછી **હેરડની** હકુમત નીચે આ કેસ આવે છે. વળી હેરડ હાલ જેરૂસલેમમાજ છે, તો આરોપીને તેની પાસે જ કા ન મોકલાવવો ?

કૈઆફસ—મહેરબાની કરીને કાપશો નહિ, હેરદનું ગજુ નથી કે તે આ જાદુગરને છેલ્લામા છેલ્લી સજા કરી શકે. રોમન બાદશાહની સંમતિ વગર એક રાજદ્રોહીને દેહાતદંડ આપી શકે એટલું એનામા પાણી નથી. રખેને—

[કૈઆફસ વાક્ય પૂરૂં કરે તે પહેલા તો પાયલેટે પોતાના હાથ નીચેના માણસને ભલામણ કરી ઇશુના હેરડ પાસે મોકલાવી પણ દીધો]

કૈઆફસ—પાયલેટ, તમે એક સારામા સારી તક હાથથી જવા દીધી છે એમ માની લેજો આ બળવાખોરને તમે ક્રુસ પર ચ્હડાવી દીધો હત તો આખી યહુદી પ્રજા તમારા ઉપર ફિદા થઈ જાત, અને સમસ્ત જ્યુડીઆ રાજદ્રોહના ભયંકર વાતાવરણથી મુક્ત થાત.

પાયલેટ—એક ન્હાનકડા યહુદીને દૂર કરવાથી શુ જ્યુડીઆ આખું રાજદ્રોહથી મુક્ત થઇ જવાનું હતું? ધર્માચાર્ય ! તમે પણ ઠીક ફેંકો છો !

[પાયલેટ હસતો હસતો સરકારી મહાલમા ગયો. કૈઆફસ ક્ષણભર પૂતળાની માફક ઉભો રહ્યો. છેવટે મસ્તક ધૂનાવતો એ પણ ચાલ્યો ગયો લોકો વિસર્જન થયા.]

× × × ×

[બીજી બાજુ સૈનિકોએ ઇશુને હેરડ પાસે ઉભો કર્યો. હેરડે ઇશુના જાદુ અને ચમત્કાર વિષે ઘણું સાંભળ્યું હતું તેથી આજે તેની જિજ્ઞાસા કંઇક તૃપ્ત થવાની તેને આશા હતી.]

હેરડ—[ઇશુની હાસિ કરીને કટાક્ષમા] ઓહો ! આ તો આપણા મહારાજાધિરાજ ! યહુદીઓના નૃપતિ ! ખુદાના બંદા ! જગતના જાદુગર ! હા પણ, આપ નામદાર આવા સાદા લેબાસમા કેમ ? અરે છે કોઇ હાજર ? આ નામદારનાં ચીથરા કહાડી નાખી એને શહેનશાહી કપડાંઓ વડે શણગારો !

[અનુચરો હસી પડયા, અને હેરડને ગમ્મત આપવાની ખાતર ઇશુને જૂનો બાદશાહી લેબાસ પહેરાવ્યો]

હેરડ—[ખડખડાટ હસીને]–કયા ખૂબ ! જનાબે આલી, હવે તમે બરાબર મહારાજા જેવા દીસો છો ! વારુ, તમારા ચમત્કારો તો કંઇક બતાવો.

[ઇશુ નિઃશબ્દ જ રહ્યો.]

હેરડ—કયોં ? કુછ ચમત્કાર નહિ ? કુછ જાદુગીરી નહિ ? ખુદ ઇશ્વરકા બેટા, ઔર કુછ પાની નહિ ? કુછને કુછ બતલાઇએ, યાર !

ઇશુ—શું બતાવું ? ચમત્કારથી ભરપૂર આ પ્રભુની સૃષ્ટિમાં તને કાંઇ જાદુગીરી ન દેખાતી હોય તો હું એથી મ્હોટી ચમત્કૃતિ બતાવી શકવાનો નથી.

હેરડ—બસ એટલુંજ ? ત્યારે તું જાદુગર શાનો ? ખુદાનો બંદો શાનો ?

ઇશુ—પ્રભુની અગાધ ચમત્કૃતિનું દુનિયાંને ભાન કરાવી શકું એ કાંઇ ઓછી જાદુગીરી છે ? પૃથ્વીનાં પરમાણુઓમાં, ઝાકળનાં બિન્દુઓમા, મહાસાગરનાં વમળોમા, આકાશનાં અણુઅણુઓમા જે કોઇ પ્રભુતા બતાવી શકે તે ખુદાનો બંદો નહિ તો કોણ ?

હેરડ—[કટાક્ષ] વાહ ! કયા ફિલ્સુફી ! ત્હારી ફિલ્સુફી તો સૂબા સાહેબ સિવાય કોઈ સમજી શકે એમ દીસતું નથી. સૈનિકો, આ મરહેબાનને પાછા સૂબા સાહેબ પાસે લઇ જાઓ ! જોજો હો, એનો શાહી પોશાક જેમ છે તેમ કાયમજ રાખજો ! સિધાવો, ખુદાના બંદા ! સિધાવો.

[સૈનિકો ઇશુને બાંધીને પાછો પાઇલેટ પાસે લઇ જાય છે. હેરડ પળવાર ઇશુની પાછળ સ્તબ્ધ ઉભો રહે છે, ઇશુ અદ્રશ્ય થતાં હેરડ ખૂબ હસી પડે છે અને પોતાના મહેલની અંદર ચાલ્યો જાય છે.]

[ઇશુને ફરીથી પાઇલેટ પાસે લઇ આવવામા આવ્યો. લોકોની ગીરદીનો પાર નહોતો. ઇશુનું હવે આવી બન્યું એમ સૌએ માની લીધુ હતું. છતાં પાઇલેટની મુઝવણ દૂર થઇ નહોતી. તે લોકોને સમજાવી રહ્યો હતો.]

પાઇલેટ—તમે પાછો આ પાગલને મ્હારી પાસે લાવ્યા છો, પરંતુ એનો ગુન્હો સાબીત કર્યા વગર તેને શિક્ષા શી રીતે ફરમાવી શકું? હેરડે પણ એના ઉપરનો આરોપ પૂરવાર થયેલો માન્યો નહિ એટલેજ તેને મ્હારી પાસે ધકેલ્યો છે. લોકોને રાજ્ય સામે ઉશ્કેર્યાનો કંઇક પૂરાવો, કંઇક સાબીતી તો જોઇએ. તમે કહો તે સજા કરવાને હું ખુશી છું-પણ પહેલાં સજા કરવા જેવો ગુન્હો તો આપણે કોઇ રીતે સાબીત બતાવવો જોઈએ. માટે હાલ તો તેને પાચ ફટકાની સજા આપી છોડી દઇએ. વળી આગળ ઉપર જોઇ લેવાશે.

[પરંતુ લોહીના તરસ્યા લોકો એમ માને તેમ નહોતા. પાઇલેટ એકજ ક્ષણમાં કળી ગયો કે એમ ઉશ્કેરાયેલા ટોળાને શાન્ત પાડી શકાય તેમ નહોતું. તેથી તે પણ ટોળાની લાગણીના પ્રવાહમાં ખેંચાયો, અને થાકથી લોથપોથ થયેલ ઇશુની કરૂણ મૂર્તિની હાંસિ કરવા લાગ્યો.]

પાઇલેટ—જોઇ લેજો, શહેરીઓ, આ તમારો મહારાજા !

પ્રજાજન—કોણ? આ પાગલ અમારો મહારાજા ! આ નીચ જાદુગર અમારો શહેનશાહ! અરે, એને જમદ્વાર પહોંચાડો! એના ટૂકડા કરો! એને શૂળિએ ન્હડાવો!

[ઇશુ ઉપર ધૂળ, પથરાઓ, ધોલ, તમાચા અને લત્તાપ્રહારોના વરસાદ વરસ્યા. પાઈલેટે જોયું કે હવે એક પળ પણ આ ટોળાને હાથ રાખી શકાય તેમ નહોતું. તેણે તેજ ક્ષણે જલ મૂક્યું.]

પાઈલેટ—[જલ મૂકતાં]-જુઓ, હું આ જળ વડે મ્હારા હાથ ધોઇ નાખીને અત્યારે તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે આ નિર્દોષ આદમીનું મૃત્યુ ફરમાવીશ. હવે એ પાપનો જવાબદાર હું નથી પણ તમે છો એટલું યાદ રાખજો.

ઉશ્કેરાયલું ટોળું—કબૂલ ! એની હત્યાનું પાપ અમારા ઉપર; અમારા ભવિષ્યના વંશ વારસો ઉપર.

પાઈલેટ—બસ તો જાઓ, આને દેહાંતદંડની શિક્ષા કરો; પણ સબૂર, એના ગળામાં એના ગુન્હાનું પાટિયું ટીંગાડો: લાવો, હું ગુન્હો લખી દઉં; "યહુદીઓનો રાજા–નૅઝરેથનો ઇશુ"—એ શબ્દો આ પાટીયામાં લખું છું.

[પાઇલેટ પોતે શબ્દો લખે છે.]

કૈઆફસ—[ક્રોધથી]—આ શબ્દોમાં ગુન્હાની ગંધ ક્યાં છે ? "યહુદીઓનો રાજા" એટલા શબ્દમાં કોઈ ગુન્હો ન મનાય. એમ લખો કે "યહુદીઓનો રાજા છું એમ એ નાપાક બોલ્યો."

પાઇલેટ—તમારા કહેવા પ્રમાણે લખવાને બંધાયો નથી. બસ, મ્હેં લખ્યું તેજ કાયમ રહેશે.

[તુરત જ ઇશુને સરકારી મારાઓ વધભૂમિ તરફ લઇ ચાલ્યા. રાક્ષસી લાગણીઓથી ઉશ્કેરાયેલું જાલીમ ટોળું તેની પાછળ થૂંકતું, તિરસ્કારતું, અપમાનો અને ગાળો વરસાવતું, ઠઠ્ઠા મશ્કરી કરતું, ક્રૂરતા, જૂલ્મ અને નીચતાની હદ ફેલાવતું, ધસારાબંધ ચાલ્યું, છતા એ ધીર, ગભીર, દિવ્યમૂર્તિની શાન્તિ કે પ્રભુનિષ્ઠા રજમાત્ર ડગી નહિ. ન માગી તેણે દયા, ન બતાવી કોઇ તરફ કટુતા, ન તજી પોતાની મધુર ઉદારતા, ન વિસારી ઘડીભર પણ તેની સ્વભાવસિદ્ધ શ્રદ્ધા અને ધર્મપરાયણતા. મૃત્યુને સમયે પણ લોકોના તિરસ્કારના જવાબમા તેણે આશિર્વાદોની શીતલ વૃષ્ટિ વરસાવી.]

[ઇશુના શરીર ઉપર ખીલા ભોંકાય તે પહેલા તેના વચનામૃતનું પાન કરવાનુ સદ્‌ભાગ્ય સૌને પ્રાપ્ત થયું]

ઈશુ [ક્રૂસ ઉપર ઉભીને]—આજે મ્હારો દિવસ ધન્ય છે. સ્વધર્મના પાલન માટે, ઇશ્વરી આદેશના અનુશીલન માટે, મ્હારા જીવનની કુરબાની એ મ્હારા મનથી મ્હારી જીંદગીનો મ્હોટામા મ્હોટો ઉત્સવ છે.

બંધુઓ અને માતાઓ, તમે મ્હારી પાછળ આસું ન સારશો. મ્હારા મનથી આ મૃત્યુ તે મ્હારી મુક્તિ છે. મ્હને કોઇનો દ્વેષ નથી. તમે પણ કોઇનો દ્રોહ કરશો નહિ. શત્રુ ઉપર પણ જે માનવી પ્રેમ રાખી શકશે તેને મોક્ષનો માર્ગ હાથ આવ્યો છે એમ માની લેજો. જેમ સૂર્ય સજ્જન અને દુર્જનને સરખી જ્યોતિ આપે છે, જેમ જલવૃષ્ટિ ન્યાયશીલ તેમજ અન્યાયી પર એકસરખીજ વરસે છે, તેમ જેઓમાં પ્રભુની વિભુતિ છે તેઓની પ્રીતિ પણ જગતમા તમામ પ્રાણીઓ પર એકસરખી જ વરસવી જોઇએ.

પરંતુ આ તમારી દૈવી પ્રકૃતિનો આડંબર કરશો નહિ. તમારાં સત્કર્મોના દુદુંભિનાદ ગજાવશો નહિ. તમારા જમણા હાથે કરેલા દાનની જાણ ડાબા હાથને થવા દેશો નહિ. પ્રભુની પ્રાર્થનામા પણ નકામી શબ્દજાળ ગુંથશો નહિ. સંસારના જૂઠા મોહ અને દંભ, નિરર્થક તમાસાઓ અને આડંબર, છોડી દેજો. સત્યનીજ શોધમા રહેજો. સત્યની ખાતર પ્રાણની કુરબાની એ કાંઇ હિસાબમાં નથી એ મહાસૂત્ર વિસરશો નહિ. તપ અને બલિદાન વગર પ્રભુના દર્શન નથી એ હૃદયપટ પર કોતરી રાખજો.

અને અહિંસા માટે તો શું કહું? વિચાર, વાણી તેમજ કર્મથી અહિંસાપાલન એજ ધર્મનું સાચું અને સંપૂર્ણ રહસ્ય છે એમ માની લેજો. એ ધર્મ વિકટ છે તે હુ જાણું છું. પરંતુ મોક્ષધામનો માર્ગ સાંકડી કેડી વાટેજ હોઇ શકે, મુક્તિ મૈયાને દ્વારે જવાના શાહ રસ્તાઓ નથી. ત્યા તો આવા ક્રૂસ ઉપર થઇને જ જઇ શકાય છે.

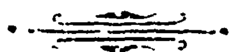
[મારાઓ તરફ જોઇને]—બંધુઓ, હવે તમારો ગુન્હેગાર તૈયાર છે! વિલંબ ન કરો.

[અંતિમ સમયે ઇશુએ જૉહ્નને પોતાની પૂજ્ય માતાની સંભાળ લેવાનું કહ્યું]

૧૦૯

ગુર્જર રંગભૂમિના પિતામહ

દીવાન બહાદૂર રણછોડભાઇ ઉદયરામનું અવસાન.

ભારે ખેદની સાથે અમારે સાક્ષરવર્ય રણછોડભાઇ ઉદયરામના અવસાનની નોંધ લેવી પડે છે. હજુ થોડાં જ અઠવાડિઆં પહેલા એ વડીલ અમારે ત્યાં ઘણી તકલીફ ઉઠાવીને આવેલ અને "રંગભૂમિ" માટે અનેક સ્વમાઓ રચી ગયેલ. "રંગભૂમિ" માટે સતત લેખો આપવાના એમના વચનથી અમને અજબ પ્રોત્સાહન મળી રહ્યું હતું. "નાટકનો પ્રારંભ" એ લેખનો બાકીનો ભાગ સુધારવા દીવાન બહાદૂર અમારી પાસેથી લઇ ગયા ત્યારે કોણે ધાર્યું હતું કે એ અધૂરો લેખ અમને પાછો મોકલાવવા તેઓ સમર્થ નહિ થાય? છતાં એમનામા ભવિષ્યનો વિચાર કરવાની દૂરદેશી જેવી તેવી નહોતી. અમને જયારે પણ એ સાહિત્યાચાર્યના દર્શનાર્થે "ગ્રીન બંગલે" જવાનું સદ્‌ભાગ્ય પ્રાપ્ત થતું ત્યારે તેઓ અમારા તરફ અપૂર્વ વાત્સલ્યથી કહેતા: "વિભાકર, તમે 'રંગભૂમિ' ની પ્રવૃત્તિ ઉપાડીને મ્હને ભારે નિશ્ચિંત કર્યો છે. મ્હને જે બાબત હાથ ધરવાની અગત્ય વર્ષો થયાં લાગતી હતી તે તમે જ ઉપાડી લીધી એથી મ્હને ઘણી નિરાંત થઇ. હવે રંગભૂમિ વિષે મારા વિચારો અને મ્હારી કૃતિઓ મરી નહિ જાય એની મને ખાત્રી છે. મારા કનૈયાલાલ (એમના ચિરંજીવી) ની જવાબદારી તમે જ હળવી કરી શકશો."

આટલી બધી મમતા અને કૃપાના પાત્ર અમે બની શકયા તે અમારૂં પરમ સદ્‌ભાગ્ય જ. અને તેથી એ મમતાળુ વડીલને ભલે ૮૬

પોતાના છપાતા લેખોનાં પ્રુફો પણ પોતાને હાથેજ સુધારતા. અમને હજુ પણ યાદ છે કે "રંગભૂમિ" માં આવતા પોતાના લેખનાં પ્રુફો તેમના હાથથી સુધરાવવા માટે અમને કેટલી ચિંતાભરી સૂચના કરતા. અમારી નમ્ર નાટ્યકૃતિઓ પણ અમને એમના સંગાથમાં લઇને જોવાની એમની ભારે આતુરતા હતી. કારણ કે તેઓ કહેતા કે "મ્હારે તો તમારી પાસેથી તમારા નાટકની ખુબીઓ અને ખામીઓ સમજવી છે. લેખકની અગવડો અને મર્યાદાઓ સમજ્યા વગર અભિપ્રાયો બાંધી બેસવા એ તો અન્યાય કહેવાય" આટલી ચોકસાઈ અને આટલી ઉદારતા કોઈ વિરલ સાહિત્ય સેવકો જ બતાવી શકે!

સાહિત્યનું એવું કોઇ અંગ ભાગ્યેજ હશે કે જે સ્વર્ગસ્થના હાથથી અણખેડયું રહી ગયું હોય. નાટ્યશાસ્ત્ર, નવલકથા, ઇતિહાસ, કાવ્ય, રસ, અલંકાર અને નિબંધો એ સર્વ દિશામાં એમની વ્યાપક બુદ્ધિ અને સર્જનશક્તિ કામ કરી રહી હતી. હિંદી, મરાઠી, સંસ્કૃત, કચ્છી, આંગ્લ અને ગુર્જર ગિરાના ભંડારો ઠેઠ જીવનની છેલ્લી ઘડી સૂધી તેઓ ઉકેલી રહ્યા હતા. આ બધાં સ્મરણોનું જૂથ જ્યારે આપણા મન આગળ ખડું થાય છે ત્યારે એમજ થઇ આવે છે કે સદ્‌ગત પૂજ્ય રણછોડભાઇનું સ્થાન ગુર્જર સાહિત્યસૃષ્ટિમાં કદિ પૂરાવાનું નથી. એ કર્મયોગી આત્માને પરમ શાન્તિ ત્યારે જ મળે કે જ્યારે ગુર્જર સાહિત્યના ઉપાસકો ગુર્જર ગિરાને એટલી બધી સમૃદ્ધ બનાવે કે જેથી દુનિઆની ગૌરવભરી બૃહદ્ ભાષાઓમાં ગુર્જર ગિરવાણ મગરૂર સ્થાન પ્રાપ્ત કરે. અર્ધા સૈકાના એમના સાહિત્યયજ્ઞનો અને એમની તપશ્ચર્યાનો એજ મનોરથ હતો, અને પરમાત્મન્ એમનો એ મહાન્ મનોરથ પૂર્ણ કરી સરસ્વતીમૈયાના એ માનીતા ઉપાસકને ચિરંજીવ શાન્તિ આપો એટલી જ અભ્યર્થના.

[રંગભૂમિ, વૈશાખ, ૧૯૭૯,
વર્ષ ૧, અંક ૩.]

૧૧૦

કવિ નથુરામ સુંદરજી શુકલનું

શોકજનક મૃત્યુ.

ગુર્જર રંગભૂમિના એક સાચા ઉપાસક કવિ નથુરામ સુંદરજી શુકલના ખેદજનક મૃત્યુ સમાચાર આપતાં અમને અત્યંત શોક થાય છે. આ એપ્રિલના ત્રીજા અઠવાડિઆમાજ તેઓ પોતાના વતન વાંકાનેરમાં નીસરણીએથી પડી જતા વિદેહ થયા. તેમના અકાળ મૃત્યુથી આખી ગુજરાતી આલમે ગુર્જર ગિરાનો એક અનન્ય ભક્ત ગુમાવ્યો છે. કવિ નથુરામનો જન્મ સંવત્ ૧૯૧૮ માં થયો હતો. અવસાન સમયે તેમનું વય ૬૧ વર્ષનું હતું.

નવા જમાનાની કેળવણીની પ્રસાદી લીધા વગર ગુજરાતની જે વિરલ વ્યક્તિઓએ પોતાની નૈસર્ગિક શક્તિથી પ્રતિભા પાડી છે તેઓમાના કવિ નથુરામ એક હતા. પોરબંદર, ભાવનગર અને વાંકાનેરના રાજકવિ તરીકે કાઠિયાવાડમાં તેમણે ઘણી સારી પ્રતિષ્ઠા સંપાદન કરી હતી. ગુર્જર સાહિત્ય માટે એમની સતત સાધનાથી તેઓ ઘણો સાહિત્ય-ભંડાર ગુર્જરી ગિરાને ચરણે ધરી ગયા છે. ખાસ કરીને ગુર્જર રંગભૂમિના પૂજનઅર્ચન તેમનાં જેટલાં ભાગ્યેજ કોઇ લેખકે કર્યા હશે. તેમણે લગભગ ૨૦ નાટકોની પરંપરા ગુજરાતી ભાષાને અર્પી છે. "કુમુદ ચંદ્ર," "રાજયોગી," "માધવ કામકુન્દલા," "બિલ્વ મંગલ," "યોગ કન્યા" આદિ પ્રયોગોથી કાઠિયાવાડનું કોઇ વતની ભાગ્યેજ અજાણ્યું હશે. પરંતુ મુબઇ નગરીને ઘેલી બનાવનાર "સૌભાગ્ય સુંદરી"ની કૃતિ પણ કવિ નથુરામની બાની હતી તે કદાચ મુંબઇ વિસરી ગયું હોય એમ દેખાય છે. પરંતુ "ગેઇટી" અને "ગેઇટી" ના

માલેકો તો હજુ તેમની યાદદાસ્ત જાળવી રહ્યાં છે એ જાણીને અમને પરમ સંતોષ થાય છે. પણ જેમ મુંબઈ "સૌભાગ્ય સુંદરી" પાછળ ઘેલું હતું તેમ વીસેક વર્ષ પહેલા સૌરાષ્ટ્ર તેના "કુમુદચંદ્ર" અને "માધવ કામકુન્દલા" પાછળ દીવાનું હતું. અમારી બાલ્યાવસ્થામાં રંગભૂમિ માટે કોઈએ અમને મોહ ઉપજાવ્યો હોય તો તે કવિ નથુરામના નાટકોએ જ.

નાટકો સિવાય પણ કવિ નથુરામે ઘણું લખ્યું છે. અનેક હિન્દી અને ગુજરાતી કાવ્યોની પ્રસાદી તેણે આપી છે. તેમનો એકજ ગુજરાતી કાવ્ય સંગ્રહ ૪૬૬ પાનાનો જૂથ છે. ઉપરાંત, રાજપ્રશસ્તિના કેટલાક ગ્રન્થો અને વિરહાલાપોના પણ કેટલાક પુસ્તકો તેમણે લખેલાં છે. પ્રતાપ પ્રતિજ્ઞા, કૃષ્ણબાલલીલા, શૃંગારસરોજ, વિગેરે એમનો સાહિત્યભંડાર પણ ધ્યાન ખેંચનારો છે. પરંતુ તેમનો સર્વોત્તમ ગ્રન્થ તો તેમનું નાટ્યશાસ્ત્ર છે. **भरतनाटयशास्त्र** નો ગુર્જર વાચકોને પ્રથમ પરિચય કરાવનાર કવિ નથુરામ જ હતા. એમની એ કૃતિ માટે શાસ્ત્રી હાથીભાઈ, સાક્ષર કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ, કવિ ન્હાનાલાલ, શાસ્ત્રી શંકરલાલ, આદિ અનેક વિદ્વાનોએ એમની ભારે તારીફ કરી છે. હજુ તો અમે પણ રંગભૂમિ માટે એમની પ્રસાદી મેળવવાની તજવીજમાં હતા, પરંતુ તે પહેલા તો તેમનો અચાનક દેહવિલય થયો. પરમાત્મન્, એ રસાત્માને અખંડ શાન્તિ આપો.

રંગભૂમિ, વૈશાખ ૧૯૭૯,
વર્ષ ૧, અંક ૩.

૧૧૧

"સ્વર્ગીય સરાહ બર્નહાર્ટ" સ્વર્ગસ્થ,

વર્તમાન જગતની અપ્રતિમ નટીનું અવસાન.

યૂરોપીય રંગભૂમિની અધિષ્ઠાત્રી, જગપ્રસિદ્ધ ફ્રેન્ચ નટી, **મૅડમ સરાહ બર્નહાર્ટ**, ૭૮ વર્ષની વયે પારીસમા સ્વર્ગસ્થ થઈ. ૬૦ વર્ષ સુધી યૂરોપીય રંગભૂમિને અને પ્રેક્ષક આલમને નચવનાર એ હતી. સને ૧૮૪૫ મા સરાહનો જન્મ ૧૮૬૨ ઑગસ્ટ ૧૧ મી તારીખે નાટકના તખ્તા ઉપર તેનુ પ્રથમ આગમન, અને ૧૯૨૩ ની ૨૬ મી માર્ચે તેનું અવસાન,—એ તિથિઓ પશ્ચિમની રંગભૂમિના ઇતિહાસમા કદિ નહિ વિસરાય. ૭૮ મે વર્ષે પણ બર્નહાર્ટની રંગભૂમિ માટેની ઉપાસના ચાલુ જ હતી. હજુ ગયે જ વર્ષે તે ઇટલીમાં પોતાની કલાના દર્શન કરાવી રહી હતી. આ વર્ષે જ તે સિનેમાની ફિલ્મમા ઉતરી હતી અને એક નવા નાટકમાં ઉતરવાની છેલ્લી વ્યવસ્થા તો અધૂરીજ રહી. આવી રસસાધના વર્તમાન ઇતિહાસમા ક્યાંય જાણી કે સાભળી નથી.

આ રસસાધનાની કદરમા જ તેને "સ્વર્ગીય સરાહ" ("Divine Sarah") નું ઉપનામ યૂરોપની રસીલી આલમે આપ્યું હતું. તે કદરમા જ તેની પાયદસ્તં વખતે પારીસમાં ૧૦ લાખ માણસોએ ભાગ લીધો હતો, કે જે બનાવ જગતના કોઇ ચક્રવર્તી નૃપતિને પણ ઇર્ષ્યા ઉપજાવે તેવો હતો. ફૂલડાઓ માટે સરાહનો શોખ અજબ હતો; મૃત્યુશય્યા ઉપર પણ તે પુષ્પો માટે ઝખી રહી હતી; અને તેથી, તેના મૃત દેહને પારીસ શહેરે ૧૨ ફીટ લાંબી પુષ્પમાળ પહેરાવીને તેના આત્માને તૃપ્ત કર્યો હતો. અને તેની પાયદસ્તનો

લખલૂટ ખર્ચ પારીસની મ્યુનિસિપાલિટીએ ઉઠાવ્યો હતો તે ન ભૂલાય. વળી, સને ૧૯૧૩માં "લિજ્યન ઑફ ઑનર" (Legion of Honour) નો ક્રૉસ પણ ફ્રેન્ચ ગવર્મેન્ટે જ તેને અર્પણ કરેલ. આ બધી ફિદાગીરી શા માટે હશે? એટલા માટેજ કે સરાહના દિલચસ્પ અભિનયોએ, તેના સુકુમાર સૌન્દર્યે અને તેની હૃદયદ્રાવક સુરમોહિનીએ સમગ્ર યૂરોપને ત્રણ જમાના સૂધી મુગ્ધ બનાવી દીધું હતું. અમને આજ, દસ વર્ષ પછી પણ બરાબર યાદ છે કે જ્યારે અમે સરાહને તેના ૬૮ મા જન્મોત્સવને દિને લંડનની રંગભૂમિ ઉપર જોઇ ત્યારે તેણે ૨૦ થી ૨૫ વર્ષની સુંદરીનો પાઠ એટલા સુકુમાર અને મોહક અભિનયથી ભજવી બતાવ્યો હતો કે તે વખતે તેણે લંડનને ઘેલું કરી મૂક્યું હતું. સરાહ દર મહિને લગભગ અધલાખ રૂપિયો કમાતી. પરંતુ તે કમાઇનો મ્હોટો ભાગ તો નિરાધાર અને અપંગ ગરીબોમાં જ ખર્ચાઈ જતો. દર્દીઓમાં તેના તરફથી ધનની અને પુષ્પોની વૃષ્ટિઓ થતી. આવી શ્રીમંતાઇ અને આવી ઉદારતા, આવી કલાનિપુણતા અને આવી સહૃદયતા, કદી કોઇ કલાકારના જીવનમા નોંધાઇ નથી.

સરાહ જન્મથી જ નિર્માણ થયેલી નટી હતી; ૧૯ મી સદીના યૂરોપની તે મૂર્તિમતી રંગભૂમિ હતી; પશ્ચિમની નાટ્યકલાના ત્રણ જમાનાના ઇતિહાસની એ નોંધપોથી હતી. નાટકના તખ્તા ઉપર વિજય મેળવવા માટે જે જે ચમત્કારિક શક્તિઓ જોઇએ તે કુદરતે તેણીને બહોળે હાથે અર્પી હતી. તેથી જ જગમશહૂર ફ્રેન્ચ કથાકાર **વિક્ટર હ્યુગો** અને **ડુમાસ** જેવાની અદ્વિતીય કૃતિઓને જીવંત કરનાર સરાહ એક જ હતી. સને ૧૮૯૯ માં તેણીએ "સરાહ બર્નહાર્ટ થિયેટર" સ્થાપ્યું ત્યારે તો યૂરોપના તખ્તા ઉપર સરાહની કોઇ જોડી નહોતી. ૧૮૯૬ ના ડિસેમ્બર સૂધીમા તો તે કૂલ ૧૧૨ પાઠ ભજવી ચૂકી હતી, જેમાંના ૩૮ પ્રસંગો તેણે પોતે જ ઉપજાવી કહાડયા હતા. એ વર્ષેજ આખી દુનિઆના-ખૂણેખૂણામાંથી સરાહ ઉપર અભિ-

નંદનોના વરસાદ વરસ્યા. ત્યાર પછી તો સરાહે એક આખો જમાનો અપૂર્વ વિજયપરંપરાથી છલોછલ ભરી દીધો. તે ઉપરાંત શિલ્પ અને ચિત્રકલામાં પણ સરાહે ઘણા વિજયો મેળવ્યા હતા. ખરે, આ જીવનમાં કંઈ ખુદાઈ નૂર હતું! આ રસ-સાધનામાં કંઈ દેવતાઇ હાથ હતો! આપણે પ્રાર્થીશું કે એ રંગભૂમિની ઉપાસક ઉપર સ્વર્ગનાં દેવ-દેવીઓના આશિર્વાદ ઉતરો અને "સ્વર્ગીય સરાહ"ના આત્માને ચિરંજીવ શાન્તિ મળો!

—["રંગભૂમિ," વૈશાખ, ૧૯૭૯,
વર્ષ ૧ અંક ૭]

૧૧૨

"કાન્ત" નું કરૂણાજનક અવસાન.

હજુ ગયાજ અંકમાં અમારે એક સાક્ષરરત્નના અવસાનની શોકજનક નોંધ લેવી પડી હતી, ત્યાં ગુજરાતે એક બીજા સાહિત્યસેવકને ગુમાવેલ છે. સ્વર્ગસ્થ મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટનું નામ આખા ગુજરાતમા મશહૂર છે. તેના મિત્રો અને તેનાં કાવ્યોને ચાહનારા અસંખ્ય છે. વર્ષો થયા કાન્ત ભાવનગરની શાન્તિની બહાર નીકળતા નહોતા, તેનું કારણ કદાચ એજ હશે કે દુનિઆની ધાધલ અને કીર્તિની મોહજાળમાં ખરો કવિ જીવી શકતો નથી.

"કાન્ત" કુદરતી સૌન્દર્યના આશક્ત હતા અને કાશ્મીર માટે એમને ખાસ પક્ષપાત હતો. એમનું અવસાન પણ કાશ્મીર જતાજ થયું. અને તે એક ખરતો તારો અદૃશ્ય થઇ જાય તેમ. કીર્તિનો એને મોહ નહોતો, અને તેથી તેનું મૃત્યુ પણ ન કળી શકાય તેવા સંજોગોમાં રેલવેની મુસાફરી દરમિઆન થયું. જુન માસમા એમનો દેહ પડ્યો અને છેક ઑગસ્ટમા એ સમાચાર તેના સ્નેહીઓને મળ્યા!

ઘણા સમયથી સ્વર્ગસ્થ જાહેર પ્રવૃત્તિઓમાં બહુ ભાગ લેતા ન હતા, તેમ તેમનું લેખનકાર્ય પણ છેલ્લા વર્ષોમા કંઇક મન્દ હતું. છતાં ૫૬ વર્ષની વયમાં એમણે જે કાંઈ લખ્યું છે તે સંગીન અને પ્રાણદાયક છે. તેની ભાષાની છટા, તેનું માધુર્ય, તેની સહૃદયતા અને તેનું કાવ્યત્વ ગુર્જર સાહિત્ય પ્રદેશમા ઘણું ઉંચું સ્થાન રોકે છે એ નિસંશય છે. એમનું વક્તૃત્વ પણ શ્રોતાઓને મોહિત બનાવે તેવું હતું. તેના જીવનની આર્દ્રતા અને મૃદુતાનું ખરૂં કારણ ઇશુ માટેની તેની અનન્ય ભક્તિ અને પ્રીતિ હતી. કાન્ત દુનિઆદારીથી કંઇક

તટસ્થ હતા અને બાળકના જેવું તેનું હૃદય હતું તેનું કારણ પણ ઇશુ સાથેનો તેનો સમાગમ.

કદાચ તેના સુન્દર કાવ્યો અને તેની રસભર ભાવનાઓને પ્રેરનાર પણ ઇશુના પવિત્ર જીવનનો તેનો ઉંડો અભ્યાસ હોય એમ પણ દેખાય છે—

સાભળજો, વ્હાલાંઓ વચનો દીનના;
દીનપણું છે પરમ દયાનું પાત્ર જો:

આ મર્મદાયિક પંક્તિઓમાં ઇશુનું પ્રેમાળ હૃદય ઠલવાય ગયું હોય એમ નથી લાગતું ? તેમજ,

"મહેમાનો ! ઓ વ્હાલાં ! પુન: પધારજો !
તમ ચરણે અમ સદન સુદૈવ સુહાય જો !
કરજો માફ હજારો પામર પાપ જે—
દિનચર્યામા પ્રભુ પાસે પણ થાય જો !"

આ મહેમાનગીરીમા ઇશુની સુકોમલ લાગણીઓ નથી દેખાતી ?

એના ધાર્મિક અભિનિવેશને લીધેજ કાન્તના કાવ્યોમાં ભાવ અને રસ, મધુરતા અને સહૃદયતા અપૂર્વ પ્રમાણમા દેખાય છે. ગુજરાતને કલાપીની પિછાન કરાવનાર તરીકે પણ કાન્તનો ગુજરાત ઉપર ઓછો ઉપકાર નથી. જગદીશ્વર એના રસપ્રિય આત્માને ચિરકાલ શાન્તિ આપો એટલીજ પ્રાર્થનાથી ગુજરાતે હવે સંતોષ માનવો રહ્યો.

—["**રંગભૂમિ,**" શ્રાવણ, ૧૯૭૯,
વર્ષ ૧, અંક ૪.]

૧૧૩

દેશી રાજ્યોનું ભવિષ્ય.

ભારતનાં દેશી રાજ્યોનું ભવિષ્ય કોણ કલ્પી શકે? કાલોદધિનાં અસંખ્ય વમળો અને તરંગો, ઝંઝાવાતો અને ઉત્પાતોનું ભવિષ્ય કોઇ કલ્પી શકે તો આપણાં દેશી રાષ્ટ્રો માટે ભવિષ્યવાણી કોઇ ઉચ્ચારી શકે. છતાં આખરે તો જગત્ આખું સ્વપ્નો ઉપરજ જીવે છે અને ભાવિના ઇતિહાસ ઉપર જ નિર્ભર છે. માનવ જાતિની પ્રવૃત્તિ હવે પછીની માની લીધેલી દુનિઆને અવલંબીનેજ છે. તેટલા માટે આપણે પણ હિન્દની દેશી રિયાસત વિષે કાંઇ પણ કર્તવ્ય બજાવવું હોય, તો એ રિયાસત માટે કઇંક ભાવનાસૃષ્ટિ તેમજ ભાવિસૃષ્ટિ વિચાર્યેજ છૂટકો છે.

આજથી એક બે દશકા ઉપર દેશી રાજ્યો કેવાં હશે તે કલ્પવું તો બહુ મુસ્કેલ નહિ જ પડે. એ વિષે તલભાર શંકા નથી કે નજદીકના ભવિષ્યમા દેશી રજવાડા વધારે જૂલ્મગાર, વધારે આપખુદી, વધારે અન્યાયી અને વધારે સ્વાર્થપરાયણ બનશે. કાઠિયાવાડ કે રાજપુતાના, અગર તો મધ્ય પ્રાન્ત કે સંયુક્ત પ્રાન્તનાં દેશી રાજ્યોની સુધારણા માટે પ્રજાસંઘો, હિતવર્ધક સભાઓ અને કૉન્ફરન્સો ગમે તેટલા તનતોડ પ્રયત્નો કરે, પરંતુ જેમ એ પ્રયત્નોના જોસનું પૂર વેગભર્યું તેમ એ પૂરને દૂર ફેંકવાને રજવાડારૂપી ખડકોની નક્કરતા અને વિપુલતા અપાર અને અથાગ થઇ પડશે. કોઈ રાજ્યે "પ્રજાસમિતિ" સ્થાપી કે કોઇએ અંત્યજોને માટે શાળાઓ ઉઘાડી, કોઇએ ઔદ્યોગિક કૉન્ફરન્સો ઉભી કરી કે કોઈએ પાંચ પચાસ શાળાનો અગર ૫૦૦૦ ચરખાઓનો સત્કાર કર્યો, કોઈ નરેશે વેઠની ગુલામી બંધ કરી કે કોઈએ વિધોટીનો પ્રબંધ દાખલ કર્યો,—આવા આવા

અનેક **મલમપટ્ટાઓ** જનતાને આંખે બાંધેલા પાટાઓની ગરજ સારશે, પણ ક્ષયના રોગમાં સપડાયેલાં તેનાં ફેફસાંઓને તેથી **પ્રાણવાયુની** એક લહર પણ મળવાની નથી.

દેશી રાજ્યોનો લોકસમૂહ પુકારે છે **સ્વાધીનતા** માટે; **સ્વાતંત્ર્ય** માટે; પેલા **વુડરો વિલ્સનના આત્મ-નિવેદન** માટે; પેલા **જાદુગર લૉઈડ જ્યૉર્જે** મહાયુદ્ધ દરમિયાન "**પ્રજાકીય પ્રાતઃકાળ**" ની કરેલી બડી બડી વાતોના **ફલિત થવા** માટે; પેલા શાણા ગણાતા **જનરલ સ્મટ્સે** લડાઈમાં ચાનક ચ્હાડાવવા "**સમાનતા અને સ્વતંત્રતા**" વિષે કરેલાં ડાહ્યાં **ભાષણોના અમલ** માટે ! તેને બદલે પ્રજાજનને મળે છે અને મળશે **પીનલકોડની કલમ** "૧૨૪ अ"ની વ્યાપકતા અને વિસ્તૃતતા ! સભાબંધી વિષે અવનવા ઑર્ડરો ! પ્રેસ અને છાપાઓ છાપનાર અને લખનાર, માલેક અને મજૂર, સર્વને **ગિરફ્તારી** અને **ગુલામી** ! અને અધૂરામાં પૂરૂં, પોલિટિકલ એજન્ટો, રેસિડન્ટો અને બ્રિટિશ પ્રતિનિધિઓએ રજવાડાની પીઠ ઠોકીને રૈયત સામે ખેંચેલી **સમશેરો** અને રાજેન્દ્રો તરફથી આ **પુણ્યશ્લોક ગૌરાંગ ગુરૂઓના** ચરણસ્પર્શ સાથે પ્રજાની થેલીમાંથી ધરવામાં આવતી અમૂલ્ય નવાજેશો !

આમ શામાટે થશે અને તે કેમ અટકાવી નહિ શકાય તે જેઓએ દેશી રાજ્યોની ભૂત અને વર્તમાન દશાનું કંઇક બારીક સંશોધન કર્યું હશે તેઓને સમજાવવું નહિ પડે. પરંતુ તેથી એક પરિણામ આવશે. કુંભકરણની નિદ્રામાં ઘોરતી દેશી પ્રજા આળસ મરડશે; માન અને મર્તબા ઉપર જીવનારૂં નરેન્દ્રમંડળ પોતાની **શાખ** ખોઇ બેસશે; અને તેથી દેશી સંસ્થાનોની આસપાસ ઝાંઝવાનાં જળ જેવા જે જાદુઇ કોટ ચણવામાં આવ્યા છે તેના પાયાઓ હલમલવા માંડશે. **શ્રીયુત મનઃસુખલાલ મહેતા** દેશી રાજ્યોની **શાખ** બચાવવા ભારે આતુર છે. હું એ **શાખને** છિન્નભિન્ન કરવા બળ શોધું-

શાખ કોની હોઈ શકે અને કોની સંભાળવી ઘટે? જેને **શાખની** કંઇ કિંમત હોય, **શાખની** કંઇ ગરજ હોય, કંઈ આંખની **શરમ** હોય, તેનીજ સાચી **શાખ** હોઇ શકે, તેનીજ શાખનું રક્ષણ ફલદાયી હોઇ શકે, અને તેનીજ શાખ દુનિઆની બજારમા ઉપયોગી થઇ શકે. **નાદારની શાખને ટેકા આપવા શા કામના?** વેપારી ભલે સ્થૂલ સમૃદ્ધિ વિષે નાદાર હોય છતાં તેનું અંતઃકરણ શુદ્ધ ટંકણખાર હોય, તો એ નાદારની શાખ સલામત છે; અને દૈવવશાત એની શાખને ફટકો પડતો હોય તો એ શાખની સલામતી જાળવવી એમાં સારી વેપારી આલમનો સાચો સ્વાર્થ છે. પણ અહિં તો દેશી નૃપતિઓની બાહ્ય સંપત્તિના ડિમાકમા નાદારી નથી, એમનાં અંતઃકરણ નાદાર બન્યા છે, એમણે માનસિક અને આત્મિક નાણાબજારમા દેવાળાં ફૂંક્યાં છે. હવે એ શાખને થીગડાં મારવાથી શો ફાયદો? એક વાર પ્રજાના ન્યાયાસન પાસે દેશી રાજ્યોની નાદારી નોંધાઇ જવા દો; રાજ્યદ્વારી આલમને એ વાતની જાણ થવા દો અને અને એકવાર "ડિસ્ચાર્જ" મળ્યા બાદ નવેસરથી દેશી રાષ્ટ્રીય પહેડીની સ્થાપનાનું મંગલ મુહૂર્ત થવા દો.

એ શાખ, એ પ્રતિષ્ઠા, એ Prestige ના જાદુ ઉપરજ દુનિઆની તમામ જોહૂકમીઓ, તમામ આપખુદીઓ અને તમામ અમલદારી દોર પોતાના પ્રાણ ટકાવી રહેલ છે. દેશી રાજ્યોના દિવાનો અને તેના મદદગાર અમલદારો એ શાખને સાબૂત રાખવાને જ્યારે "ઉદાર રાજ્યતંત્ર" **નાં નાટકો** ભજવે છે ત્યારે **એ બિચારી શાખને** જીવતી રાખવાની ખાતરજ દેશી રાજ્યોમા બ્રિટિશ પ્રતિનિધિઓની હૈયાતી એ શાખની હૈયાતી સાચવી રાખવાને માટે જ છે; એક બાજુ એ **ન્હાનકડા કેસરો અને ઝારોની** શાખનું રક્ષણ, અને બીજી બાજુ **બ્રિટિશ સલ્તનતની** પોતાની શાખનું રક્ષણ! તેથી નજદીકના ભવિષ્યમાં તો બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના એંગ્લો—ઇંડીયન ભારવાહકો અને એ સર્વજ્ઞ ગુરૂઓના હાથ

નીચે રાજકુમાર કૉલેજોમાં તથા ઇટન, હૅરો અને કેમ્બ્રિજમા તાલીમ-પામેલા રાજકુમારો પોતાની શાખની ખાતર માથા મૂકશે, પણ જે પાયા ઉપર જગતમા કમાય જાણી નથી તેવી ૭૦૦ આપખુદી રિયાસતોની ગગ્બર ઇમારતો રચાઇ છે તે પાયાની કાકરી પણ ખરવા નહિ જ દે. **છતાં દેશી પ્રજાએ કોઇ પણ કાળે સ્વાધીનતાનો કિલ્લો હસ્તગત કરવો હશે તો એ પાયાને ધૂળભેળો કર્યે જ છૂટકો છે!**

તેટલા માટે બ્રિટિશ શહેનશાહત તરફથી દેશી રાજ્યોની રૈયતનું દુ:ખનિવારણ થાય એ સ્વપ્ના, દેશી બિરાદરો! છોડી દેજો! તેથી જ બ્રિટન દેશી રાજ્યોના આતર વહીવટમા માથુ મારે કે ન મારે (Non-intervention or Intervention Policy) એનું પરિણામ એક જ આવશે માથુ મારશે તો નરેન્દ્રોના બચાવની ખાતર, માથું નહિ મારે તો તેઓની જોહુકમી તરફ આખમિચમણાં કરવાની ખાતર. પણ પ્રજાની સ્વતત્રતા કે ટેક નિભાવવા અર્થે બ્રિટિશ અધિકારીઓએ માથું માર્યું હોય એવો દાખલો દેશી રાજ્યોના દોઢ સૈકાના ઇતિહાસમા ક્યાંય નોધાયો નથી! મૉન્ટેગ્યુ સાહેબે **નરેન્દ્રમંડળ** સ્થાપી આપ્યું; તે પણ યાદ રાખજો કે એ **ન્હાની સરકારોની શાખના** નિભાવ માટે. રાજાઓના મંડળો કરોડો પ્રજાજનના ભાવિ ઘડવા એકઠા મળી શકે અને લોકહિત અર્થે જ તેઓનું સમગ્ર વિચાર-બળ અને આત્મગૌરવ વપરાય એવું પ્રકરણ તો નથી નોધાયું કોઇ પુરાણમા, કોઈ મોગલ તવારીખમાં, અગર તો યૂરોપ–અમેરિકાની રાજ્યદ્વારી પ્રયોગશાળાને કોઇ ચોપડે! નરેન્દ્રો ભેળા મળે, મીજબાનીઓ જમે, ગાનતાન ઉડાવે, અને એકબીજાની તનદુરસ્તી પીએ તેની સામે વાધો ઉઠાવી ન જ શકાય! એવા તમાશાઓ ૩૬૫ દિવસ ભજવાય તોયે તેઓને મુબારક છે! પરંતુ કરોડો માનવીઓના હક્કો, અધિકારો અને લાભ–ગેરલાભોનું નિર્માણ ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં આ તમાશાઓ દ્વારા ચોક્કસ થઈ જાય તો એ **નરેન્દ્રમંડળના ડિમાકને** આપણે નમન નથી કરી શકતા. મૉન્ટેગ્યુ સાહેબ અને બ્રિટિશ પ્રધાન-

મંડળ આપણને બડી મગરૂરીથી મલકાઇ મલકાઇને કહે છે કે સુધારાની યોજનામા અમે દેશી રાજ્યોને ભૂલ્યા નથી! નથી ભૂલ્યા તેની સાબીતી? આ **નરેન્દ્રમંડળ**? પેલી **પીનલકોડની મૂલકમશહૂર–કલમ!** અને બ્રિટીશ ઇંડિયામાં રાષ્ટ્રિય ચળવળના જે પડઘા દેશી રાજ્યોમાં પડે તે પડઘાઓને બ્રિટીશ એજન્સીમાથી તેમજ દેશી સંસ્થાનોની હદમાથી દેશનિકાલ કરવાને પુરાણા કાયદાઓનું પુનર્જીવન અને છેલ્લામાં છેલ્લી આવૃત્તિની યુરોપના પોલિટિકલ પહેલવાનોની પટ્ટાબાજી!

તેથી ન ભૂલાય કે નરેન્દ્રમંડળોથી નરેન્દ્રોની રૈયતનો શુક્રવાર વળવાનો નથી. અગર તો બ્રિટિશ ઇંડીયાના રાજ્યદ્વારી નેતાઓ ભવિષ્યમાં દેશી રાજ્યોનાં દારિદ્રય ફીટાડે એ આશા પણ વ્યર્થ છે. હિંદના જે કહેવાતા નેતાઓ અને અગ્રેસરો પોતાનાં અંતર્ગત સંકટોનું નિવારણ હજુ પણ કરી શકયા નથી, જેઓની આખી લડતમાં કદી પણ વિપુલ વિચારના પૂરની ભરછક ચાદર પડી નથી, જેઓએ હિંદની અરધી સદીના અતિ ગહન અને ગમગીન ઇતિહાસમાં કોઇ ઘડીએ કોઇ પ્રકારનાં અપૂર્વ જોમ કે સાહસ, અપૂર્વ ક્ષાત્રતેજ બુદ્ધિપ્રભાવ કે આત્મગૌરવ દાખવ્યાં નથી, તેઓ દેશી રાજ્યોના હજારગણા અટપટા સવાલોનો નિવેડો શી રીતે લાવી દેવાના હતા? કૉન્ગ્રેસ–માતા! માફ કરજે, પણ ૩૭ વર્ષ સૂધી ત્હારે ત્યાં થતા વાર્ષિક યજ્ઞમા દેશી રાજ્યોની પ્રજાનું ત્હારા ઋત્વિજોએ શું ઉકાળ્યું? **સુધારાની યોજનાના** દિવરોજ યાદ કરીએ. ભારતવર્ષના એક છેડાથી બીજા છેડા સૂધી એ યોજનાનો દુંદુભિનાદ સંભળાઇ રહ્યો હતો. તેની ખાતર મુંબઇના ધીર–ગંભીર વાતાવરણમાં સ્પેસ્યલ કૉન્ગ્રેસ મળી. સમગ્ર યોજના છણાઈ, છતાં દેશી રાજ્યો કોઇને યાદ પણ આવ્યાં? છેવટે દેશી રાજ્યના એક ચખતના વિદ્યાર્થી વતની તરીકે મ્હારૂં રવાડું ધગ્યું! પણ હું કોણ? કૉન્ગ્રેસનાં વયોવૃદ્ધ ઉસ્તાદો પાસે મ્હારી શી ગણના? છતાયે બડી હિમ્મતથી "સબજેક્ટસ કમિટી" માં દેશી રાજ્યોની રૈયતની કંઇક બાંહ્યધરી

કરવા હું બહાર આવ્યો. રજવાડાઓનાં નરેન્દ્રમંડળો થાય તો ભલે, પણ તેઓની પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ દ્વારા સર્વસામાન્ય રજવાડી પ્રશ્નોનો ઉકેલ નિકળે, અને જે નરેન્દ્રો પોતાની પ્રજાને સ્વાધીનતા ન સોંપે તેઓને બ્રિટિશ ઇંડિયાના રાજ્યપ્રકરણમાં માથું મારવાનો અધિકાર ન હોઇ શકે,–એવી કેટલીક શરતો સાથે મૉન્ટેગ્યુ સાહેબે દેશી રાજ્યો માટે કલ્પેલી યોજનામા મ્હેં ઉમેરો સૂચવ્યો. પૂજ્ય પંડિત મદનમોન માલવિયાએ તેની મીઠી, વિવેકભરી, સમજાવટભરી વાણીથી મ્હને આગ્રહ કર્યો કે આ પ્રશ્ન હાલ મૂલતવી રાખીએ. એમણે સબ્જેક્ટસ કમિટીને ખાત્રી આપી કે તેઓ પોતે અનેક નૃપતિઓના સમાગમમા આવ્યા છે, અને તેઓ ઘણા અચ્છા ગૃહસ્થો માલૂમ પડયા છે! શ્રીયુત લલ્લુભાઈ શામળદાસે એમની ઠાવકી રીતે ધીરજ પકડવા અને કોઇ બીજે પ્રસંગે આ સવાલ હાથ ધરવા સલાહ આપી! કારણ કે દેશી રાજ્યોની ગુચોનો ઉકેલ લગભગ અશકય છે! વળી કૉન્ગ્રેસ અત્યાર સૂધી એ ખટપટથી દૂર રહેલ છે! આપણે આપણું તો ફોડી લઇએ, પછી દેશી રાજ્યોની વાતો કરીએ! મદ્રાસી ભાઇઓ સિવાય કોઇએ મ્હને જોર ન આપ્યું. પ્રમુખ સાહેબ સૈયદ હસન ઇમામ સુદ્ધાએ મ્હારો ઠરાવ પાછો ખેંચી લેવા અતિ સભ્યતાપૂર્વક આગ્રહ કર્યો! પણ મ્હારૂં જુવાન લોહી એવી સભ્યતા, મીઠાશ કે વિવેકશીલતાના ઠંડા પાણીથી ઠંડુ પડે એ નહિ બનવાજોગ હતું. મ્હારે તો કૉન્ગ્રેસના ઇતિહાસને પાને એક ચિરંજીવ કલંક “રીકૉર્ડ” કરાવવું હતું. તેથી “વોટ” લેવાનો આગ્રહ મ્હેં ન છોડયો. છેવટે “વોટ” લેવાયા! બહુમતથી અમે હાર્યા! પણ એક વાત સિદ્ધ થઇ ગઇ કે દેશી રાજ્યોનાં મહાજનોએ પોતાનું ભવિષ્ય પોતાને હાથેજ ઘડવાનું છે–પોતેજ મરીને મુક્તિ મેળવવાની છે. તેઓને મોક્ષને આરે પહોંચાડવાની નથી બ્રિટિશ હિન્દમાં તાકાત કે નથી દીર્ઘસૂત્રતા; નથી ચાણાક્યની રાજનીતિ કે નિપુણતા કે નથી બિઝમાર્કનું રાજ્યકૌશલ; નથી ભીષ્મનું પ્રતિજ્ઞાપાલન કે નથી રૂસોનું રાજ્યકીય તત્ત્વદર્શન.

પણ કહેવામાં આવશે કે હવે કૉન્ગ્રેસે દેશી સંસ્થાઓની પ્રજાને પોતાને ત્યાં સ્થાન આપ્યું છે. એવી ખોટી ખુશામત મ્હારાથી નહિ થાય. કૉન્ગ્રેસે પોતાના પ્રોગ્રામના વિસ્તાર માટે દેશી રાજ્યોને પોતાના બંધારણમા સમાવ્યા છે; નહિ કે દેશી રાજ્યોની જોહૂકમી કે અધાધુંધી સામે પોતાની આંગળી સરખી પણ ઉંચી કરવાને અગર તો તેઓની આપખુદીના અડગ ખડકોની એક કાંકરી પણ ખસેડવાને માટે. કૉન્ગ્રેસનો ચોપડો તપાસો અને સરવૈયું કહાડો કે જ્યારથી આ ધોરણ બદલાયું ત્યારથી અત્યાર સૂધીમાં દેશી રાજ્યોની જનતા માટે સક્રિય કાર્યક્રમ શો ઘડાયો અને અમલમાં મૂકાયો, તથા તેમની પારાવાર રાજકીય વિટંબનાઓમાંની કઇ હાથ ધરવામા આવી? મ્હારા આ આક્ષેપો સક્રોધ નથી તેની હું વાચકને ખાત્રી આપું છું. સત્ય ખુલ્લું કરવામા કેટલીકવાર ક્રૂર અને ક્રોધયુક્ત દેખાઇ જવાય છે, પણ આ આખો કિસ્સો રજુ કરવામા મ્હને તો બ્રિટિશ હિન્દ તેમજ દેશી રજવાડાની નિર્બળતા, અકુશલતા અને આર્તતા માટે અફસોસ અને દયા, શરમ અને કરૂણાની જ લાગણી થઇ છે.

પરંતુ વર્તમાન કર્મયોગીઓના મુકુટમણિ પૂજ્ય ગાંધીજી પણ દેશી રિયાસતને ચેતના આપી શકયા નથી તો બીજાઓ માટે શાની ફરીયાદ? ભાઇ મનઃસુખલાલ મહેતા ભૂલી નહિ ગયા હોય કે "**કચ્છ કાઠિયાવાડ પ્રજાકીય મંડળ**" (The Cutch-Kathiawad People's Association) ની સ્થાપનાનાનું મંગલમૂહૂર્ત કરીને અમે બને ભાઇઓ ગાંધીજીને એ વર્ષનું પ્રમુખપદ સ્વીકારવાનો આગ્રહ કરવા ગયા હતા. તે વખતે **ચંપારણ્ય** પૂરૂં થયું નહોતું, **ખેડા**નું ભાવિ રચાઇ રહ્યું હતું, **અમદાવાદ**ની મ્યુનિસિપાલ સુધારણા ગાંધીજીની ડાયરી ઉપર હતી. આ બધું પતી જાય ત્યારબાદ ગાંધીજી કાઠિયાવાડ ખાતે ભેખ લઇને નીકળી પડવા તૈયાર હતા. તે આજનો દિન અને કાલની ઘડી!

આ નિરાશાના સૂર તો નથી ને? આપણી લાચારીનો અનંત તો નથી ને? આપણા આત્મમાન, આપણા આર્યગૌરવ, આપણા સ્વાતંત્ર્યના સ્વપ્ન સદાને માટે ૭૦૦ નરેશોને ત્યા રખેને ગીરો તો પડી નહિ રહે? કદાચ રજપૂતાનાના ક્ષાત્રતેજ, કાઠિયાવાડની ખડતલતા, પેશાઇ મગરૂરી, અને આપણા જૂના બહારવટાની ઉદારતા અને અમીરી, સાહસ અને ધૈર્ય, ખુદાઇ નૂર અને ખુમારી, આપણે કાયમને માટે ખોઇ તો નહિ બેસીએ ને? તલભાર પણ નહિ. મ્હને વિશ્વાસ છે કે નજદીકના ભવિષ્યમા આપણા ઉપરથી ગમે તેટલા કાળાં વાદળાંઓ એક પછી એક વરસી ગયા બાદ આફતાબના અજવાળાં આપણે ત્યા આખરે ઉતરશે જ. એ અજવાળાં વહેલા ઉતારવાં કે મોડા તે આપણા પુરૂષાર્થની વાત છે, પણ આપણે તેના ભોકતા તો થઇશું જ, એ વિધાતાએ આપણે માટે નિર્મેલું પ્રારબ્ધ છે.

એટલું નિઃશંક છે કે દેશી રાજ્યોની લોકસેના પુરૂષાર્થ કરવા ધારે તો સૈકાઓનું દૂર પ્રારબ્ધ એક દશકાની અંદર પોતાના પગ પાસે ખેંચી લાવી શકે. પણ એ પુરૂષાર્થ માટે નિસ્વાર્થતા અને નિર્ભયતા જોઇએ; વિચારની તીક્ષ્ણતા અને વ્યાપકતા જોઇએ, નવા માર્ગો શોધી કહાડવાની સંશોધનબુદ્ધિ જોઇએ; અથાગ સ્વાતંત્ર્યપ્રિયતા જોઇએ; પોતાના જ ઉપર સર્વથા નિર્ભર રહેવાની ટેક જોઇએ. આપણું કામ બ્રિટિશ હિંદના નેતાઓ કરી આપશે કે અંગ્રેજ સરકાર કરી આપશે કે નરેન્દ્ર મંડળના શોભાનાં પૂતળાઓ કરી આપશે એવી ખોટી આશા અને લાચારીને હંમેશને માટે તિલાંજલિ આપવી જોઇએ. જૂના પુરાણા ચીલા ઉપર સેંકડો વાર ચક્કર ફરવાથી કદિ પણ ફલસિદ્ધિ થવાની નથી. જ્યાંસુધી કૉન્ફરન્સો અને પરિષદો જૂની બેઠકોની પ્રણાલો લઇને ઠરાવો ઘડશે ત્યાસુધી નવીન માર્ગો સૂઝવાના નથી. બ્રિટિશ સલ્તનતનો દાબ કાયમ કરનારા

રાજ્યનિપુણોની ખરી રાજ્યકુનેહ એજ છે કે જૂનાં બંધારણ, જૂના દાખલાઓ, જૂના ઇતિહાસો, બની ગયેલા કિસ્સાઓ, ભૂતકાલને ચોપડે લખાઇ ચૂકેલા રાજ્યદ્વારી સિદ્ધાંતો આદિ અનેક વેગભર્યા તીરો તેઓની સામે યત્કિંચિત્ માથું ઉંચકનારાઓની છાવણીમાં ફેંકે છે, અને એ તીરોનો સુસવાટ એટલો જલદ અને જોરદાર હોય છે કે કોઇનું મગદૂર નથી કે તે સમયે તે દુનીઆની બીજી કોઇપૂણ ચીજનો વિચાર કરી શકે. તેથી જગતની વીતી ગયેલી ઘડીઓ તો સામ્રાજ્યવાદીઓ, સત્તાવાદીઓ અને આપખુદોના હક્કો તથા અધિકારો સાબીત કરવાને અને "દેશી" પ્રજાઓ, જંગલી રિયાસતો, ન્હાના રાજ્યો, બીનતાકાત સંસ્થાનો, નાલાયક પ્રજાસંઘો, એ સર્વ મ્હોટી શહેનશાહતો અને સલ્તનતોનાં રક્ષણ નીચે જ જીવી શકે એ સિદ્ધ કરવાને માટેજ વીતાઈ છે એ આપણા ઇતિહાસના અજાણ નિશાળીઆઓએ માની લેવાનું છે!

તેથીજ દેશી રાજ્યોની સુધારણાનો ઉચ્ચાર સરખો પણ કરીએ છિએ કે તુરતજ જૂના કરારનામાં, કોલકરારો, અધિકારખતો અને હક્કપત્રોની પરંપરા આપણી આંખોમા ભોકવામા આવેછે, જેનું પરિણામ એ આવ્યુ છે કે આપણે આપણી દરેક કૉન્ફરન્સમાં, સભામા, કમિટીમાં, છાપામા કે પુસ્તકમા એ **કરારનામાંઓની** તો આપણા ગણેશ તરીકે પહેલી સ્થાપના કરતા શિખ્યા છિએ. હું દેશી રાજ્યોની પ્રજાકીય લડત લડનાર સૈન્યને હાથ જોડીને વિનવું છું કે કૃપા કરી એ **કરારનામાં, કોલકરારો,** (Treaties) આદિને દરિયામાં ફેંકી દો. કોણ છે એ બ્રિટિશ સલ્તનત કે જે સાત આઠ કરોડ માનવીઓનું સમગ્ર ભવિષ્ય સ્વાર્થાંધ, લાચાર, પરતંત્ર રિયાસતો સાથે બે બદામના કરારોના જંજીરથી કેદ કરી શકે? એ કરારોની આટખીલીનો આપણે વિચાર સરખો પણ કરવો ઘટતો નથી. જગતની મહાન શહેનશાહતો આંખની મીટમા જમીનદોસ્ત થતી આપણે જોઈ છે. તો આ પુરાણા તહનામાં શી વિસાતમાં છે? બ્રિટનના મુખ્ય પ્રધાન હંમેશની અરધો ડઝન

રાજ્યદ્વારી ગુલાટો ખાઈ શકે, અને કરોડો રૈયતની સ્વાધીનતા સાબૂત રાખવાને તથા ૭૦૦ રિસાયતોના પ્રાણરક્ષણ માટે **"વિધાતાના લેખ"** રૂપી ત્રાંબાના પતરાઓને આગળી પણ અડકાડી ન શકાય એ ન્યાય ક્યાનો ? " Scrap of paper " ! "કાગળનો ટૂકડો " ! – એ ભ્રાંતિ ઉપજાવનારી, અને જેને તેને શરમંદા બનાવનારી, **મહાયુદ્ધની નવી શોધખોળ** આપણી વસ્તુસ્થિતિને કોઇ પણ લાગુ પડી શકતી નથી. અહિં પ્રમાણિકતા, નેક–ટેક, કે બાપના બોલ પાળવાની વાત નથી. અહિં તો જે વસ્તુસ્થિતિને આધારે જે સંબંધો, હકકો અને ફરજો નોંધાયેલ છે તે સર્વ ફરી ગયાં છે, તેથી એ નકામા થયેલાં, જડવત્ બનેલા, અને રાજા–પ્રજાની ખરી સમાનતા અને સ્વાધીનતાની વચ્ચે વિઘ્નરૂપ થઈ પડેલા કરારનામાંના ચીથરાઓને હવે કચરાની ટોપલીને હવાલે કરી, નવેસરથી દેશી પ્રજાકીય આલમનું ભવિષ્ય ઘડવાનું છે.

આ રીતે સદંતર નવા માર્ગો આપણે અખત્યાર કરીશું અને પુરાણાં પોથાઓથી ભડકશું નહિ તો દેશી રાજ્યોનું ઉજ્જવળ ભવિષ્ય બહુ દૂર નથી. એ ભવિષ્યની વિગતોમાં આપણે અત્યારે ઉતરી શકતા નથી. જેમ માર્ગ કાપતા જઇશું તેમ નવી દુનિઆ, નવા આકાશ, નવી હવા, અને નવા પ્રકાશ આપણી દૃષ્ટિમર્યાદા સામે પથરાશે. તે સમયે આપોઆપ આપણું આત્મબળ, આપણી સાધનસંપત્તિ અને આપણી યોજનાશકિત અણધાર્યો વિકાસ પામશે. આપણા તપોબળ પાસે રાજવંશી શ્રીપતિઓએ નમવું જ પડશે, અને એમના નમવામાજ એમની સાચી પ્રતિષ્ઠા અને ખરી સહીસલામતી છે. બ્રિટિશ અમલદારી દોરની દખલગીરી ન તો પ્રજા સહન કરશે કે ન તો રાજકુમારો કબૂલ કરશે. દરેક રાજ્યે પ્રજાકીય મંડળો દ્વારાજ રાજ્યતંત્ર ચલાવવું પડશે. **" પ્રજાનો અવાજ એ જ રાજ્યતંત્ર"** એ સિદ્ધાંતને જે નરેન્દ્ર વેદવાક્યની માફક નહિ-સ્વીકારે તેણે તેજ ક્ષણે વાનપ્રસ્થ થવું પડશે. જુદા જુદા રાજ્યાશ્રયોના યોગ્યતિન્નરિત્રો ... દેશી ...

સતના પરસ્પર સંબંધો, અધિકારો અને ફરજો ચોક્કસ કરવાને એકઠા મળશે, અને તેમા "મહાપ્રજાઓના મહાસંઘ" (League of Nations) કરતા વધારે હિતકારક કાર્યસિદ્ધિ અને વિચારોની વધારે પ્રમાણિક આપ લે થશે. રાજકુમારો નરેન્દ્રમંડળ જેવા રોતરાંઓથી નહિ રીઝે, અને જે કાર્ય પોતાની રૈયતના પ્રતિનિધિઓ કરી શકે તેની બાંધછોડ કરવા પોતે જાતે જઈ પોતાની પ્રતિષ્ઠા નહિ ગુમાવે. બ્રિટિશ હિંદને સ્વરાજ્ય વહેલું મળો કે મોડું, પણ આપણે તો આપણું ભાવિ હસ્તગત કરવાને ઉપડી ચૂકવાનું છે. જેણે નિશાન ચોક્કસ કર્યું છે, માર્ગ ચોક્કસ કર્યો છે, સાથે બાંધવાનું ભાથું તૈયાર કર્યું છે, તેણે તો કૂચ કરવીજ જોઇએ. આપણો અને બ્રિટિશ હિંદનો સંબંધ શો રહેશે એ પ્રશ્ન જ ગૌણ છે: આપણે બ્રિટિશ હિંદના ઓશિયાળા નથી રહેવું એ વાત ચોક્કસ છે. આપણે બ્રિટિશ એજન્સિઓ અને રેસિડેન્સીઓની દખલગીરી સહન નથી કરવી એ પણ દીવા જેવું છે. તેમજ આપણને બ્રિટિશ સંબંધ છોડવાની લોલુપતા પણ નથી—જો બ્રિટન આપણો ઉપયોગ માત્ર ભપકા અને પ્રતિષ્ઠા માટે તથા શોભાના ગાઢિયા અને શણગારેલાં પૂતળા તરીકે કરવા ન માગતા હોય તો. જો બહારની દુનિઆ પાસે આપણને રૂપાળા રમકડાં તરીકે અને આપણા બિચારા રાજકુમારોના જરિયન સાફાઓને બ્રિટિશ સલ્તનતની જાહોજલાલીના સંકેતચિહ્ન તરીકે જ વાપરવાનો ઇરાદો હોય તો એ સલ્તનતનું મુરબ્બીવટ કે રક્ષણ આપણને ન જોઇએ.

બ્રિટિશ હિન્દ સ્વતંત્ર થાય તે પહેલાં આપણે આપણો ઘણોખરો માર્ગ કાં ન કાપી લઇએ? આ રાજવંશીઓ બિલકુલ બુદ્ધિવિહીન છે અને તેઓ પોતાનો સાચો સ્વાર્થ સમજતા નથી એમ માનવા કારણ નથી. ખરી વસ્તુસ્થિતિ તેઓને સમજાવીએ, તેઓનો અને તેઓની પ્રજાનો ખરો સ્વાર્થ શામા છે તેની ફોડ પાડીએ, આપણા અંતિમ ઉદ્દેશો પ્રમાણિકતાથી અને એકદિલથી તેઓની પાસે ખુલ્લા કરીએ, અને તેઓએ કરવાનું કાર્ય કરવા આપણી તત્પરતા બતાવીએ

તો આપણી જાહેર ચળવળનો માર્ગ ઘણે અંશે સાફ અને સરળ થઈ જાય. અલબત્ત, જેઓ વસ્તુસ્થિતિ સમજ્યા છતાં, અને તેઓના રાજ્યના હિત માટે આપણા નિઃસ્વાર્થ પ્રયત્નો છતાં "સમાનતા, બંધુતા અને સ્વતંત્રતા"ની યાત્રામાં આડખીલી થઈને ઊભા રહેશે તેઓને સિપાહીઓ પોતાના માર્ગમાંથી દૂર ફેંકી દે તો આશ્ચર્ય જેવું નથી.

માટે, સ્વતંત્રતાદેવીના જેઓ સાચા ઉપાસકો હોય, હિંદ-મંદિરના જેઓને નજદીકથી દર્શન કરવાના અભિલાષ હોય, જેઓના આત્મગૌરવને સ્વાધીનતાના અમૃતપાનની અનિવાર્ય આવશ્યકતા હોય, એ સૌ મુસાફરો, દેશી રિયાસતનાં ભાથાં બાંધજો. પ્રગતિપંથના યોદ્ધાઓ, સેનાદળના ઉત્સાહી સિપાહીઓ! કૂચ કરો! કૂચ કરો!

["સૌરાષ્ટ્ર" તા. ૮, જુલાઈ, ૧૯૩૧]

સતના પરસ્પર સંબંધો, અધિકારો અને ફરજો ચોક્કસ કરવાને એકઠા મળશે, અને તેમાં "મહાપ્રજાઓના મહાસંઘ" (League of Nations) કરતા વધારે હિતકારક કાર્યસિદ્ધિ અને વિચારોની વધારે પ્રમાણિક આપ લે થશે. રાજકુમારો નરેન્દ્રમંડળ જેવાં ફોતરાઓથી નહિ રીઝે, અને જે કાર્ય પોતાની રૈયતના પ્રતિનિધિઓ કરી શકે તેની બાધછોડ કરવા પોતે જાતે જઈ પોતાની પ્રતિષ્ઠા નહિ ગુમાવે. બ્રિટિશ હિંદને સ્વરાજ્ય વહેલું મળો કે મોડું, પણ આપણે તો આપણું ભાવિ હસ્તગત કરવાને ઉપડી ચૂકવાનું છે. જેણે નિશાન ચોક્કસ કર્યું છે, માર્ગ ચોક્કસ કર્યો છે, સાથે બાંધવાનું ભાથું તૈયાર કર્યું છે, તેણે તો કૂચ કરવીજ જોઇએ. આપણો અને બ્રિટિશ હિંદનો સંબંધ શો રહેશે એ પ્રશ્ન જ ગૌણ છે. આપણે બ્રિટિશ હિંદના ઓશિયાળા નથી રહેવું એ વાત ચોક્કસ છે. આપણે બ્રિટિશ એજન્સિઓ અને રેસિડેન્સીઓની દખલગીરી સહન નથી કરવી એ પણ દીવા જેવું છે. તેમજ આપણને બ્રિટિશ સંબંધ છોડવાની લોલુપતા પણ નથી—જો બ્રિટન આપણો ઉપયોગ માત્ર ભપકા અને પ્રતિષ્ઠા માટે તથા શોભાના ગાડિયા અને શણગારેલાં પૂતળા તરીકે કરવા ન માગતા હોય તો. જો બહારની દુનિઆ પાસે આપણને રૂપાળા રમકડાં તરીકે અને આપણા બિચારા રાજકુમારોના જરિયન સાફાઓને બ્રિટિશ સલ્તનતની જાહોજલાલીના સંકેતચિહ્ન તરીકે જ વાપરવાનો ઇરાદો હોય તો એ સલ્તનતનુ મુરબ્બીવટ કે રક્ષણ આપણને ન જોઇએ.

બ્રિટિશ હિન્દ સ્વતંત્ર થાય તે પહેલાં આપણે આપણો ઘણોખરો માર્ગ કાં ન કાપી લઇએ ? આ રાજવંશીઓ બિલકૂલ બુદ્ધિવિહીન છે અને તેઓ પોતાનો સાચો સ્વાર્થ સમજતા નથી એમ માનવા કારણ નથી. ખરી વસ્તુસ્થિતિ તેઓને સમજાવીએ, તેઓનો અને તેઓની પ્રજાનો ખરો સ્વાર્થ શામાં છે તેની ફોડ પાડીએ, આપણા અંતિમ ઉદ્દેશો પ્રમાણિકતાથી અને એકદિલથી તેઓની પાસે ખુલ્લા કરીએ, અને તેઓએ કરવાનું કાર્ય કરવા આપણી તત્પરતા બતાવીએ

તો આપણી જાહેર ચળવળનો માર્ગ ઘણે અંશે સાફ અને સરલ થઈ જાય. અલબત્ત, જેઓ વસ્તુસ્થિતિ સમજ્યા છતાં, અને તેઓના રાજ્યના હિત માટે આપણા નિઃસ્વાર્થ પ્રયત્નો છતાં "**સમાનતા, બંધુતા અને સ્વતંત્રતા**" ની યાત્રામા આડખીલી થઈને ઉભા રહેશે તેઓને સિપાહીદળ પોતાના માર્ગમાંથી દૂર ફેંકી દે તો આશ્ચર્ય જેવું નથી.

માટે, સ્વતંત્રતાદેવીના જેઓ સાચા ઉપાસકો હોય, મુક્તિ-મંદિરનાં જેઓને જલદીથી દર્શન કરવાના અભિલાષ હોય, જેઓનાં આત્મગૌરવને સ્વાધીનતાના અમૃતપાનની અનિવાર્ય આવશ્યકતા હોય, તેઓ સૌ મુસાફરો, દેશી રિયાસતના ભાઈ બાંડુઓ, પ્રજાસંઘના મ્હોટા બિરાદરો, સેનાદલના ઉત્સાહી સિપાઈઓ ! કૂચ કરો ! કૂચ કરો !

["સૌરાષ્ટ્ર" તા. ૮ જાન્યુ...

૧૧૪

વસંતનો વિહાર.

[ગઝલની ધૂનમાં]

સુણાવી દે વસંત ત્હારા
જીવનના મર્મ શા ન્યારા ?
મીઠું શું ગાન બુલબુલનું ?
ગુલાબે વા હસન તું શું ?

રૂપેરી ચંદ્રબિંદુ પર
'થનથન નાચતી ઝાકળ ?
અગર છે શું સમીરનો સ્વર ?'
વરેલીનો શું આશાવર ?

મધુર સ્વપ્નું કુમારીનું ?
હૃદયના રંગ નિરખતું શું ?
ઉઘડતી પાંખડી દિલની ?
સુરેખા શું કમલદલની ?

વસંતે શા છુપ્યા ભેદો ?
કહે ઋતુરાજ, દુલારે ઓ ?
ઝર્યાં શાં હર્ષનાં જાદુ ?
પ્રભાતે ચેતના આ શું ?

સિંચ્યા સૌંદર્યમાં શા પ્રાણ ?
કર્યા શાં સ્વર્ગ બંદ્દિલાન ?

ખિલાવ્યાં પૃથ્વીના શા ઉર ?
વિજયશ્રીના ભર્યાં શા નૂર ?

[શ્રીમતી સરોજિની નાયડુના “ The Joy of Springtime ”
નામના અંગ્રેજી કાવ્યપરથી]

[“ રંગભૂમિ, ” માઘ, ૧૯૭૯,
વસંત અંક,
વર્ષ ૧, અંક ૨.]

૧૧૫

અમર પ્રેમ.

પૂજી હત ત્હને,
ત્હારી અજબ સુરખીની ખાતર,
ઝંખી હત દિલડામા ત્હારી ગુલાબીને,
ધારી હત હૃદયમાં,
ત્હારા જાજરમાન બાલની કુદરતી ખુમારીને;
તો ત્યાજ હતી અવધ મ્હારા પ્રણયની,
ઓ સૌન્દર્યમૂર્તિ !

વર્યો જો હત ત્હારા સુશીલ યૌવનને,
લુભાયો હત વશીકરણે મધુરી ત્હારી વાણીથી,
ખેંચાયો હત ત્હારા કંપાયમાન હૃદયતરંગથી,
ધવાયો હત ત્હારા સત્યના આગ્રહે થકી;
રે હૃદય—દુલારી !
તો સમયના વમળમાં સમાઇ જાત તું, હું અને સહુ.

હું તો ફિદા છું ને ફિદા હતો,
ત્હારી સનાતનતા પર,
બંદિવાન હતો ત્હારા અમૃત જીવનની જાળમાં,
અમરતાનો હતો પિપાસુ હું,
પીધાં 'તાં પાન ત્હારા અમર સૌન્દર્યનાં;
ન હો ત્હેની કોઇ ક્ષણભંગુર પ્રતિમા,
ન હો ત્હેને બંધન યુગ યુગાતરના.

ઓ અમર રસવેલિ!
પર છું કાલમર્યાદિત રસલ્હાણથી,
તત્પર છું સદાયે,
સૌન્દર્ય ને સમયનાં પરિવર્તન સહેવાને.

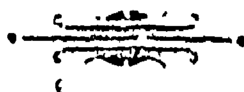
[બાબુ અરવિંદ ઘોષના Immortal Love નામના કાવ્ય પરથી]

["રંગભૂમિ" માઘ, ૧૯૭૯,
વસંત અંક,
વર્ષ ૧, અંક ૨.]

૧૧૬

ખાદી જીવનની જ્યોતિ.

["ખૂની જીગરકો પિતે હું"—એ લય.]

ખાદી જીવનની જ્યોતિ છે, બસ જીગરે એ છે જાન;
દેહે સુરત છે સુરખી એ, સુખ સરલા ત્યાં નિધાન.
—ખાદી.

એ ધવલી નવલી ખાદી, છે સ્વરાજ્યની એ ગાદી,
હાં લગની લાગી જ્યાદી, એના વિના નહિ શાદી.
—બસ જીગરે એ છે જાન.
—ખાદી.

બાદલમાં બીજલી ઝબકી, ચંદા અનેરી ચમકી,
સ્વર્ગીય ગંગા ઝળકી, જેયમ કામધેનુ મલકી.
—બસ જીગરે એ છે જાન.
ખાદી.

["રંગભૂમિ," વૈશાખ ૧૯૭૯,
વર્ષ ૧. અંક ૩.]

૧૧૭

જાગ્રત્ હિન્દ !

[કવાલીની ધૂનમાં.]

અહા ! શું હિન્દ જાગ્રત તું !
હતું મૃત્યુ નહિ તે શું ?
ખરે, મીઠી હતી તે નિન્દ !
ભર્યું જીવન નવું ત્હેં હિન્દ !

મિંચાયાં 'તાં કમલનયનો
નિરખવાને નવાં સ્વપ્નો;
જુએ તુજ વાટ જગત આખું,
ન હો મૃત્યુ કદિ, બાપુ !

ફરીથી કૂચ કરજે તું,
બની સ્થિરચિત્ત ને બહાદુર;
થઈ સુખદાયી ને સ્વાધીન,
ભરી ચેતન, બની રણશૂર.

[પણ] કદિ આઝાદીના પંથે,
અશાન્તિમા નહિ સરતી;
નહિ ચાપીશ ધૂલિને પણ,
સુકોમલ પાદપંકજથી.

આત્મ નિવેદન

ગયાં ગૃહરાજ્ય, ગયા સુપ્રકાશ,
જહિં લીધા 'તા સુખના શ્વાસ;
ગયાં એ સ્નેહ સમણાં, પ્રાણ !
વિધિના ના ફરે નિર્માણ.

તથાપિ એક અચલ સિદ્ધાંત,
મળે ઝરણાં સૌ સાગર શાન્ત;
અરે તું ચેતના—સાગર,
ભર્યા રત્નો ત્હેં રત્નાગર.

પ્રકાશો સત્ય રત્નો શુદ્ધ;
હટો એ સ્વપ્ન—વમળો જૂથ !
અજબ અદ્વૈત એકજ તું,
ધસે જ્યાં 'કર્મ—મોજાં' સહુ.

ફરીને તું સચેતન થા,
લીલા અદ્ભુત બતાવી જા;
સુરો સ્વર્ગીય સુણાવી જા,
હિમાદ્રિ શાન્તિ ઢાળી જા.

વરસજો તુજ પરે આશિષ,
મહાદેવીની હૃદયાધીશ !
મનુ, મુનિ, ઋષિવર, નાથ,
ગ્રહો ત્હારો પ્રતાપી હાથ.

વમળ સૌ સત્યની આગળ,
સમજવાં ઝાંઝવાનાં જળ;
તૃષા છીપી નહિ જાણી;
નહિ જ્યાં સત્યનાં પાણી.

તજી સ્વપ્નો મદ માયાના,
શરણ લે સ્નેહ સેવાનાં;
છોડાવી દે અસત્‌ના બંધ,
સનાતન સત્યના ધર રંગ.

[સ્વામી વિવેકાનંદના " To the Awakened India "
નામના કાવ્ય પરથી સૂચિત.]

[" રંગભૂમિ " વૈશાખ, ૧૯૭૯,
વર્ષ ૧, અંક ૩.]

[૧૧૮]

બુદ્ધિમૈયાને ચરણે

કોઈ મ્હને પૂછે કે દુનિયાની સમગ્ર પ્રવૃત્તિઓમાંથી સૌથી મુશ્કેલમાં મુશ્કેલ કાર્ય શું હોઈ શકે, તો હું તેનો એક જ ઉત્તર આપું કે વિચાર અને ચિંતન. હૃદયમાં ઊર્મિઓ ગમે ત્યારે ઉભરાઇ શકે છે; આત્માની ઇચ્છાશક્તિ તમે ચાહો ત્યારે કામે લગાડી શકો છો; પરંતુ વિચારશક્તિનો વિલાસ તો એકાગ્રતા, યોગભાવના અને ચિત્તની શાન્તિ વગર અનુભવી નહિ જ શકાય. સત્યને શોધી કહાડનાર બુદ્ધિ છે; ઝાંઝવાનાં જળ પકડી પાડનાર બુદ્ધિ છે; સંસારના દંભ અને સ્વપ્નસૃષ્ટિનાં જાદુ ખુલ્લાં પાડનાર બુદ્ધિ છે. સત્યને અસત્યના પડદામાંથી બહાર ખેંચી લાવનાર અને હકીકતને ભ્રમણાઓની ભૂલભૂલામણીમાંથી ઉદ્ધારનાર કોઇ શક્તિ હોય તો તે તમારી વિચારશક્તિ જ છે.

પરંતુ જેમ એક અસ્તવ્યસ્ત પુસ્તકાલય ગમે તેટલું મ્હોટું હોય તોયે નકામું છે તેમ એક બુદ્ધિ ગમે તેટલી મહાન અને તીવ્ર હોય છતાં એ બુદ્ધિ વ્યવસ્થાપૂર્વક વિચારી શકતી ન હોય તો તેની મહત્તા વ્યર્થ છે. જે બુદ્ધિ જુદી જુદી હકીકતોની તુલના કરી ન શકે, અસત્યના ઢગલામાંથી સત્ય તારવી ન શકે તે જીવન-સંગ્રામમાં ઉપયોગી શસ્ત્રને બદલે ભારરૂપ હથિયાર છે. પુસ્તકોમાંથી અને શાસ્ત્રોના અધ્યયનમાંથી વિચારશક્તિ નીતરતી નથી. એ શક્તિ તો તમારા પોતાના માનસિક કારખાનામાંથી જ ઉદ્‌ભવે છે. અલબત્ત, ગ્રંથોનું વાંચન, શાસ્ત્રોનું પઠન, નિદિધ્યાસ અને અધ્યયન બુદ્ધિને તેજસ્વી બનાવે છે, વિચારશક્તિને ખિલવે છે, પરંતુ દીવેલ વગર બુદ્ધિપ્રદીપ કદિ પણ પ્રકટી ન જ શકે. પંડિતો અને શાસ્ત્રજ્ઞો પુસ્તકોની મદદ

વડે ઉત્પન્ન થઇ શકે છે; પરંતુ મહાન વિચારકો, મહાન ધર્મધુરંધરો, દુનિઆના મહાન બુદ્ધિશાલી પ્રતાપી નેતાઓ તો તેઓજ થઇ શકે છે કે જેઓએ જગતની પોથીને પોતાની વિચારશ્રેણીમા પચાવી હોય. મનુષ્યની પોતાની વિચારણાશક્તિમાં જ ખરૂં જીવન, ખરૂં સત્ય અને ખરૂં વીજળિક તત્ત્વ ભરેલું હોય છે. ઉછીના લીધેલા વિચારો, ઉચ્છિષ્ટ માનસિક ખોરાક, ચોરેલું બુદ્ધિબળ, કટાકટીને સમયે કદિ પણ કામે લાગનાર નથી. અને અત્યારે આપણે આખા જગતમાં ઉંડા તલસ્પર્શી વિચાર અને ભવ્ય ચિંતનનો જે સખ્ત દુષ્કાળ જોઇએ છીએ તેનું ખરૂં કારણ એ જ છે કે લગભગ આખી દુનિયા ઉછીના લીધેલા વિચારોની દુકાનદારી ઉપર જીવી રહી છે. અર્વાચીન માનવી સ્વયં બનાવેલી બનાવટ ઉપર પોતાનો વેપાર ચલાવી શકતો નથી, તેથી પારકા માલની દલાલી ઉપર તે પોતાનો નિર્વાહ ચલાવી રહ્યો છે. તેટલા માટે ઘણું જીવો છાપાઓ અને પુસ્તકો! કારણ કે તેઓની હયાતી વગર આધુનિક જનસમાજ તેની બુદ્ધિથી એટલું પણ પારખી ન શકત કે અત્યારે રાત્રિ છે કે પ્રાતઃકાળ!

વર્તમાન સમાજની અસ્તવ્યસ્ત સ્થિતિનું ખરૂં નિદાન એક જ છે અને તે આપણી માનસિક સૃષ્ટિની અસ્તવ્યસ્તતા. વિચારસૃષ્ટિના પાયા ઉપરજ વાણી અને વર્તન રચાય છે. જ્યા વિચારયંત્ર નિર્બળ હશે, જ્યા પાયાઓ પોકળ હશે, ત્યા વાણીના વિલાસ અને ક્રિયાની દોડધામથી જીવનની ભવ્ય ઇમારત ઉભી થઇ શકવાની નથી. સમાજ-બંધારણ ઉપર ગમે તેટલી ચર્ચાઓ કરો, રાજપ્રકરણો ગમે તેટલા જોરશોરથી ડોળી નાખો, સિદ્ધાંતોનાં તીરો ગમે તેટલા વેગથી છોડી મૂકો, પરંતુ જ્યા નિર્મલ બુદ્ધિ નથી, સત્ય વિચારની વીજળી નથી, આસપાસની ઉપાધિઓથી તટસ્થ રહી દુનિયા નિરખવાની શક્તિ નથી; ત્યા ઘાંચીના બળદની જેવી પ્રવૃત્તિઓજ પેદા થશે, ત્યાં કદી પણ સુવ્યવસ્થિત જીવનના દર્શન થઇ શકશે નહિ. મનુષ્યની સંપૂર્ણ વ્યાખ્યા એકજ છે—"વિચાર કરનારૂં પ્રાણી." છતાં એ વ્યાખ્યા કોઇ પણ

જમાનામા જૂરી પડી હોય તો આ વીસમી સદીમા જ. લાખો અને કરોડો માનવીઓ ઘેટાઓની માફક પોતાની સર્વ જીવનપ્રવૃત્તિઓમાં દોરાતાં હોય તો આ સુધરેલા યુગમાં જ લગભગ તમામ નરનારીઓ વિચારયંત્રનો ઉપયોગ કરતા એટલા તો થાકી ગયેલા જણાય છે કે એ કંટાળાભરેલું કાર્ય થોડા ' સ્પેશ્યાલિસ્ટો " ને સોંપીને પોતે પ્રમાદ અને માનસિક આરામમા જ પોતાની કૃતકૃત્યતા માની રહ્યાં છે. અનાજ ખેડુતો ઉગાડે અને આપણે આરોગીએ, કપડા વણકર બનાવે અને આપણે પહેરીએ, જીંદગીની જુદી જુદી જરૂરિયાતો જુદા જુદા કારીગરો ઉત્પન્ન કરે અને આપણે તેનો ઉપયોગ કરીએ; તો પછી વિચાર કરવાનુ કાર્ય પણ બીજાઓ મારફત કા કરાવી ન લઇએ ? "સ્પેશ્યાલિસ્ટો " નો આ જમાનો છે. તો વિચારયંત્રના સ્પેશ્યાલિસ્ટો કામે લગાડી દઇએ એટલે કરોડો માનવીઓને વિચારાઓને એ મુશ્કેલ યંત્ર ચલાવવાની પીડા પતે !,

પરંતુ આ ઉપરથી એમ ન સમજાય કે હું બુદ્ધિવાદની હિમાયત કરૂં છું. આત્માની શક્તિવડે ઘણુંયે અનુભવી શકાય છે, હૃદયના લોહ-ચુંબકથી ઘણુંયે આકર્ષી શકાય છે. જે જે બુદ્ધિ કહે તેજ સત્ય અને બાકી બધું મિથ્યા એવો સિદ્ધાંત સ્થાપિત કરવાનો અહિં હેતુ નથી છતા એટલુ તો નિ:સંદેહ છે કે જેઓ માત્ર બીજાઓના અભિપ્રાયો અને કહેવાના શાસ્ત્રોના સૂત્રો ઉપરજ પોતાની સમગ્ર માનસિક સૃષ્ટિના પાયા રચતા હોય અને પોતાની સ્વતંત્ર બુદ્ધિને જરા પણ તકલીફ દીધા વિના જીવનવ્યવહાર ચલાવનારા હોય તેઓને "વિચાર કરનારે પ્રાણી" ની કોટિમાં તો મૂકી ન જ શકાય. જે દેશમા જ્ઞાનની પિપાસા નથી, જે દેશમાં સ્વતંત્ર બુદ્ધિનો સંપૂર્ણ વિહાર નથી, તે દેશમા વહેમ, ભ્રમણા અને અંધાપાનું સામ્રાજ્ય અનિવાર્ય છે. જીંદગીના ન્હાનામા ન્હાના પ્રસંગોથી માંડીને જબરજસ્ત સલ્તનતોના મહાપ્રશ્નોનો ઉકેલ વિચારબલ અને બુદ્ધિબલ વગર કદિ નીકળી શકશે નહિ. અત્યારે ચોમેર કૌટુમ્બિક અવ્યવસ્થા, સામાજિક

અસ્તવ્યસ્તતા અને રાષ્ટ્રીય અસ્થિરતા કેમ ઉભરાઈ રહી છે? શા માટે કયાય પણ નિર્ણયાત્મક જીવનપ્રવૃત્તિઓ દેખાતી નથી? ભાવનાઓ અને આદર્શો અદ્ધર આકાશમાં કેમ લટકી રહેલ છે? વર્ષો થયાં રાષ્ટ્રસંઘોનું એક પણ સ્થાયી સ્વરૂપ કેમ રચાતું નહિ હોય? છેલ્લા દારુણ યુરોપીય યુદ્ધની પાયમાલી પછી પણ જગત હજુ એક પળ પણ શાન્તિ શા સારૂ અનુભવી નથી શકતું? આ પ્રશ્નપરંપરા ચાહો તેટલી લંબાવી શકો છો, અને તે સર્વ પ્રશ્નોનો ઉત્તર એકજ છે કે જેમ યુદ્ધ પહેલાં વિચારશક્તિનો ભયાનક દુષ્કાળ હતો તેમ યુદ્ધ પછી એ શક્તિનો સદંતર વિનાશ થયો છે, અને તેથીજ જ્યા જ્યા નજર ફેંકીએ છીએ ત્યા ત્યાં સંગ્રામ પછીના ખેદાનમેદાન, શોરબકોર, અંધાધુંધી, ભ્રમ અને વિભ્રમ જ દેખાય છે.

દુનિઆમાં ઉસ્તાદી, હુશિયારી અને સ્વાર્થપરાયણતાની બહુ ખામી જણાતી નથી. વિચારશીલતાને માત્ર દેશવટો મળ્યો છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે જે શક્તિઓ મનુષ્યના મોક્ષ માટે વપરાવી જોઇએ તે તેના વિનાશ માટે વપરાઇ રહી છે. જ્યા સુધી મનુષ્ય સત્યની શોધમાં નીકળી પડશે નહિ ત્યાસુધી ભલે તે સત્તાનલોનો સ્વામી બનશે છતાં તે માત્ર પોતાના આત્માનું લીલામ કરીનેજ, અન્યથા નહિ. સત્યને સર્વાંશે સમજવું, સત્યનોજ સ્વીકાર કરવો, 'સત્યજ ઉચ્ચારવું અને સત્યજ આચરવું તેને માટે નિર્મલ હૃદય અને આત્મિક શક્તિ ઉપરાત સ્વચ્છ બુદ્ધિ, તીવ્ર વિચારશક્તિ અને વિશાળ મનોરાજ્યની જરૂર છે. સત્યના એકજ ટૂકડાઉપર જીવન વ્યતીત કરનારના હાથમાથી પરિણામે સત્ય સરી જાય છે. વ્યાકરણશાસ્ત્રીઓ, ભાષાપંડિતો, ધર્મના બંદાઓ, રાજ્યદ્વારી પ્રપંચ રમનારાઓ, સંસારસુધારકો, કલા અને સાહિત્યના પૂજારીઓ, આ સર્વ બુદ્ધિમાન વ્યક્તિઓ જ્યારે પોતાના વિષયમાં વધારે પડતી તન્મયતા અને એકતાનતા બતાવે છે ત્યારે તેઓ પણ બુદ્ધિના પક્ષાઘાતથી કેવા પીડાય છે તે આપણો હંમેશનો અનુભવ છે. બુદ્ધિનું અને વિચારનું સમતોલન સાચવવું એ મુસ્કેલમાં

મુશ્કેલ ક્રિયા છે. જેમ વિચારહીનતા મનુષ્યને પશુ બનાવનારી છે તેમ બુદ્ધિની અતિશયતા પણ મનુષ્યને દીવાના બનાવનારી છે. પ્રત્યેક વિચાર જો તે સર્વાંશે સત્યના પાયા ઉપર નિર્ભર ન હોય તો તે બંદિખાનું છે. એકજ દિશામા બે દષ્ટિઓ નજર કરી રહી હોય, છતા એકને જળભર સરોવર છલકાતા જણાય અને અન્યને ઝાંઝવાનાં જળ દેખાય તેનું શું કારણ? કારણ એકજ, એકનું વિચારયંત્ર અટકી ગયુ છે, અને અન્યનું વિચારયંત્ર સાબૂત છે.

સર્જનશક્તિ કુદરતની બક્ષિસ છે; સૌ કવિઓ કે કલાકારો શિલ્પીઓ કે ચિત્રકારો, નાટકકારો કે સંગીતશાસ્ત્રીઓ થઇ શકતા નથી. પરંતુ બુદ્ધિનો વૈભવ થોડે ઘણે અંશે સૌ માણી શકે છે. પણ એ બુદ્ધિવૈભવ ત્યારેજ ભોગવી શકાય કે જ્યારે ભોગવનાર મનુષ્ય બુદ્ધિનો સાચો ભક્ત હોય. જેમ કલાકાર અને સાહિત્યકારને પોતાની કૃતિ અર્થે ત્યાગ અને તપ કરવા પડે છે તેમ બુદ્ધિપ્રદેશ હસ્તગત કરનારને પણ સત્યના ઉપાસક બનવું પડે છે. સત્યની ખાતર પ્રાણાર્પણ કરવા જે તત્પર હોય તેનેજ જગદંબા બુદ્ધિદેવીના સાક્ષાત્ દર્શન થાય છે. જગન્નિયંતાએ દરેક બુદ્ધિને બે પસંદગીઓ આપી છે. પ્રમાદની શાન્તિ અને વિચારશીલતાની અશાંતિ. જેને પ્રમાદ છે તેના માર્ગમા પ્રથમ જે નદી આવશે તેમાથી તે પોતાના જલઘટ ભરી લેશે; પહેલો ધર્મ તેને સાંપડશે તે ધર્મ તે સ્વીકારી લેશે; પહેલું રાજ્યદ્વારી ભાષણ તે સાભળશે તે પક્ષમા તે પોતાનું નામ નોંધાવી દેશે; પ્રથમ જે સંસારસુધારકનો લેખ તે વાચશે તેના વાવટા નીચે તે પોતાનો તબુ તાણશે. તેને બુદ્ધિની અશાંતિ અને વિચારની તકલીફ શા સારૂ જોઇએ? એ તો શાંતિનો આશક છે—ખટપટનો નહિ. વિચારપૂર્વક દરેક પરિસ્થિતિનું પૃથક્કરણ કરવું, જુદી જુદી દલીલોના ઉંડાણમાં ઉતરવું, ભિન્નભિન્ન ઘટનાઓ સરખાવવી. એ બધી માથાકૂટ કોણ કરે? એને તો કોઈ પણ બંદર પર લંગર નાંખી નિરાંતે ખાવું પીવું

અને ઉંઘવું છે, પછી દરિયામાં અદ્ધર વિચારની સ્ટીમ ભરવામાંજ જીંદગી કા બરબાદ કરે ?

પરંતુ જેને સત્યશોધન કરવું છે તે તો ક્યાંય ઉતાવળે લંગર નાંખવાનો નહિ; તેની બુદ્ધિનું ઝાઝ તો ભર દરિઆમાં તરતુંજ રહેવાનું. જ્યાં સુકાની સાવધ છે ત્યા તોફાનનો ભય શાનો હોય ? જ્યાં ખલાસીઓ ચપળ અને દેખતા હોય ત્યાં દેહની કે આત્માની સહી સલામતી વિષે સશય શાનો હોય ? જ્યાં બુદ્ધિપ્રદીપની ફ્લૅશલાઇટ ઝગઝગી રહી હોય ત્યા ઝાઝને અકસ્માતો શી રીતે નડે ?

["સ્વધર્મ-જાગૃતિ,"

૧૯૭૯, ફાલ્ગુન.]

[૧૧૯]

સેવામાર્ગનો એક આથમેલો સિતારો:

સ્વર્ગસ્થ કુંવરજી દેવશી

સેવાધર્મ: પરમગહનો યોગીનામપ્યગમ્ય:

દુનિયામાં બધું સહેલું છે—માત્ર સાચા જીગરથી, બીનસ્વાર્થી વૃત્તિથી અને સંસારના કાંટાઓનાં કષ્ટ હસતા હસતા સહન કરીને પારકાઓની સેવા કરવી એ એક અતિ વિકટ ધર્મ છે. એ સેવા કર્મયોગીઓને પણ અગમ્ય છે, મહાત્માઓને પણ સેવાનો પંથ પરમ ગહન છે. તેથીજ આજે આપણે મઢડાનું જવાહીર ગુમાવતાં આપણા આત્માનું કેટલુંએક જેમ જાણે ખોઇ બેઠા ન હોઇએ એમ સદ્ગત કુંવરજીભાઈની અવસાનથી અનુભવી રહ્યા છીએ.

પાલીતાણામાં વર્ષો પહેલા બોર્ડીંગની સ્થાપના થઇ ત્યારથી વિદ્યાર્થીઓ માટે પોતાનુ અખિલ જીવન અર્પણ કરવાના કુંવરજીભાઇના મહાન્ સંકલ્પની તિથિથી એમની જાહેર જીંદગી, એમની અનન્ય સેવાવૃત્તિ અને એમની સ્નેહભીની પરાર્થપરાયણતા શરૂ થાય છે, અને એ ત્રણે દૈવી ગુણોની પરાકાષ્ઠા પાલીતાણાની ભયાનક હોનારતને વખતેજ પૂરી થઇ! પોતાના પ્રિય પુત્ર અને ધર્મપત્નીના ભોગે શાળાના ૧૮ વિદ્યાર્થીઓની જીંદગી બચાવનાર આ વીર જેને શ્રી મહાવીર સ્વામી અને ભગવાન્ બુદ્ધ પણ હર્ષચકિત થઈ જાય એવું પુણ્ય પરાક્રમ કરી બતાવી જગતના પુણ્યશ્લોક મહાત્માઓની નામાવલિને અપનાવી છે.

પાલીતાણાની દૈવી આફત પછી કુંવરજીભાઇએ સંસાર માંડેલી લીધો, હત તોયે તે ગુજરાતના ઇતિહાસમા અમૃતત્વને પામ્યા હોત.

પણ ત્યાર પછી તો દેશની ખાતર પોતાના દેહને દળી નાખવાની ભારે જાહેર પ્રવૃત્તિઓનો બોજો પોતાને શિર ઉઠાવી લીધો. એક બાજુથી જાહેર સેવાનો કોઇ પણ પ્રસંગ ચૂકવો નહિ અને બીજી બાજુથી પોતાના વડીલ ભાઇશ્રી શિવજીભાઇના જાહેર જીવનપ્રવાહ માટે સર્વ પ્રકારની સરળતા કરી આપવી એ કુંવરજીભાઇના જીવનનું રહસ્ય. સાંસારિક વિટંબનાઓનો ભાર સહન કરનાર જમણી આંખનાં શાં મૂલ છે તે તો અનુભવીજ જાણે. મ્હને પોતાને કંઇક આ દિશામાં લાગો અનુભવ છે તેથી હું શિવજીભાઇની સ્વાધીનતા અને કુંવરજી-ભાઇના ત્યાગનો અચ્છો ખ્યાલ બાંધી શકું છું. ર્‌હેં તો મ્હારી સાહિત્યપ્રવૃત્તિમા તેમજ જાહેર જીવનના હરેક પ્રસગે ડગલે ડગલે અનુભવ્યું છે કે સરસ્વતીદેવી અને હિંદમાતાના પૂજન—અર્ચનમાં જો મ્હેં કદિપણ થોડાએ કુસુમો અર્પ્યા હોય તો તે સર્વ પુણ્યપ્રતાપ મ્હારો સાંસારિક ભાર હળવો કરનાર મ્હારા વડીલોનોજ છે. શિવજી-ભાઇ અત્યારે કેવા પક્ષાઘાતથી પીડાતા હશે તે કલ્પવું મુશ્કેલ નથી. વીસે પાન્લે ઉપર તો અંધીજ છવાઇ ગઇ. ત્યાંની જાહેર પ્રવૃત્તિઓને પ્રકાશ આપનાર સિતારો તો પાછો ઉગે ત્યારે ખરો. જૈનસંઘ બીજા કુંવરજીભાઇનાં પનોતાં પગલાં પ્રાપ્ત કરતાં કદાચ જમાનાઓ લેશે. મઢડાની ઉદ્યોગશાળાનું ઉદ્યાન તો ઉગતાજ વેરાન થયું! ગાંધીજીની રાષ્ટ્રીય કૂચમા દિલોજાનીથી ભાગ લેનાર ભડ સિપાહીઓમા શૂરોનો શૂર છતા સાગર સમો શાન્ત, ગંભીર અને ભવ્ય, અને રેડ ક્રૉસની સુકોમલ નર્સોને શરમાવે તેવો નમ્ર અને મૃદુ, એક ડોળીવાળો સેવક-શિરોમણિ—ગુજરાતમા ફરીથી ક્યારે જન્મ લેશે તે તો પરમાત્મા જાણે. ગાંધીજીઓ, શ્રીકૃષ્ણો, ક્રાઇસ્ટો અને પયગમ્બરો કોઇ કોઇ વારેજ પૃથ્વી પર અવતરતા હશે તે ખરૂં હશે—પણ કુંવરજીઓ પણ આ કલિયુગમા બહુ સોંઘા મળી જાય એવું દીસતું નથી.

કદાચ કુંવરજીભાઇના જીવનના નિકટ સંબંધમાં જેઓ નહિ આવ્યા હોય તેઓને આ ચિત્ર ન સમજાય તો બનવાજોગ છે. જા-

હેરાતના આ જમાનામા જેઓ પોતાની હયાતીના બ્યુગલો ફુંકી ન શકે તેઓ જીવતાજ નથી એમા શક નથી. જ્યાં દરેક હુશિયાર, ભણેલો, જાહેર કાર્યકર્તા નેતાઓની નામાવલિમાં પોતાનો પહેલોજ નંબર નોધાવવાને પોતાનાં શરીર, મન અને જીગરને નીચોવી રહ્યો હોય, અને જ્યા લોકસેવા તે ફુરસદનો વખત ગાળવાનું સાધન, જાહેર પ્રવૃત્તિ તે નવા જમાનાની ફૅશન, અને છાપાઓ, પ્લૅટફૅાર્મો અને સભાઓ તે આત્મપ્રદર્શનનાં સ્થાનો તરીકે ગણાતા હોય, ત્યાં અલબત્ત, કુંવરજીભાઇ જેવા નમ્ર સેવકોએ તો માત્ર "નેતાઓ" અને "નાયકો"-નીજ મગરૂરીને પોતાનું સર્વ તેજ અર્પણ કરી ખરતા તારાની માફક દેહધારીઓના સંકુચિત દૃષ્ટિપથમાથી અચાનક અદૃશ્ય થવું ઘટે. છતાં હજારો નમસ્કાર હોજો એ સરી જતા મંગળમય સિતારાઓને, કે જેના પ્રકાશવડે અનેક અંધકારમય દુનિયાઓ પોતાના પ્રાણ ધારી રહી છે.

ગિરનારની છાયામાં
વૈશાખ શુદિ ૨ રમજાન ઇદ
તા. ૨૯ એપ્રિલ ૧૯૨૨

["સ્વ. કુંવરજી દેવશી"ના સ્મરણો]

[૧૨૦]

શ્રીયુત ઉત્તમલાલ ત્રિવેદી

એક શોકજનક અવસાન

થોડાજ દિવસોમાં ગુજરાતે એક બીજું રત્ન ગુમાવ્યું છે. શ્રીયુત ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદીના અવસાનથી સાક્ષર ગુજરાતને ભારે ખોટ પડી છે એટલુંજ નહિ પણ સંસ્કારી, સંગીન વિચારકોની મુઠ્ઠીભર સંખ્યામાથી એક સુઘડ અને તલસ્પર્શિ વિચારકની ન પૂરાય તેવી જગા ખાલી પડી છે. સ્વર્ગસ્થનો જન્મ અમદાવાદમા સને ૧૮૭૨'માં થયો હતો. અને એમનું અવસાન પણ અમદાવાદમાંજ છેલ્લા ડીસેમ્બરની તા. ૯ મીએ થયું. ૧૮૯૯ મા તેઓ 'એલ્‌.અલ.બી. થયા, ત્યારબાદ તેમણે વકીલાતનો ધંધો શરૂ કર્યો. જ્યા સારી પ્રતિષ્ઠા જામતી હતી ત્યા જ તેમણે સ્વર્ગસ્થ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની સલાહથી વધારે વિશાળ ક્ષેત્રમા મુંબઈનું પ્રવૃત્તિમય જીવન સ્વીકાર્યું. પોતે ગર્ભશ્રીમંત હતા તેથી તે ધારત તો નિશ્ચિંતપણે જાહેરસેવા અને સાહિત્યને પોતાનું જીવન અર્પણ કરી શકત; અને તેમ થયું હોત તો અમને વિશ્વાસ છે કે શ્રીયુત ઉત્તમલાલ જાહેર જીવનમા એક ઘણું ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવતા હત. છતા કમનસીબે મુંબઈના વ્યાપારની આસમાની સુલતાનીમાં એમનું પુષ્કળ ધન ખાલી થઇ ગયું, અને ત્યારથી તેમની નિવૃત્તિ અને સ્વસ્થતા ગઇ: આજીવિકાના સાધનો કમાવામાં એમનું મન ચિંતાના ભાર નીચે ચગદાયું, અને છેવટે એ અસ્વસ્થતાના પરિણામે શરીરસંપત્તિ પણ ગઇ.

એક જાહેર વ્યક્તિના અવસાનથી જે શોક થાય તે કરતાં અમારી વ્યથા વધારે તીવ્ર અને અસહ્ય છે. કારણ કે જેમ સ્વર્ગસ્થની

અમારા તરફ વર્ષો થયાં અનન્ય મમતા હતી તેમ અમારો એમના તરફ એક વડીલ બંધુ પ્રતિની માફક આદર અને ભક્તિભાવ હતો. અમારી સર્વ જાહેર પ્રવૃત્તિઓને સહૃદય ઉત્તેજન આપનાર વડીલોમાં સ્વર્ગસ્થ અગ્રગણ્ય હતા. તેમાંએ સને ૧૯૦૭ માં અમે ધડકતે હૃદયે જે "ગુર્જર સભા" ની સંસ્થા સ્થાપવાની જવાબદારી માથે વ્હોરવાનું સાહસ ખેડયું હતું તેનો ઘણો ભાર હળવો કરવામા જે સાક્ષરોએ પોતાની અમૂલ સાહાય્ય આપી હતી તેમા શ્રીયુત ઉત્તમલાલભાઇ અગ્રસ્થાને હતા. છેવટે ગુર્જર સભાના ઉપપ્રમુખ અને પ્રમુખ તરીકે પણ એમણે જવાબદારી સ્વીકારી હતી. એ ગુર્જર સભા અર્થેજ એમણે "A Historical Survey of the Indian National Congress" તૈયાર કરેલ. ગુર્જર સભાના ઉપપ્રમુખ અને પ્રમુખ તરીકેની એમની કારકીર્દિમાંજ એ સભા દ્વારા અનેક દેશભકતો તૈયાર થયા—જેમાંના ઘણા અત્યારે સાક્ષરો અને નેતાઓ તરીકે પૂજાય છે, છતા, જેઓની મહત્તાનું પ્રભવસ્થાન ઘણાયે ગુર્જર સાહિત્યના ઇતિહાસકારો વિસરી ગયેલા જણાય છે.

પરંતુ સાહિત્ય અને રાજ્યપ્રકરણ કરતાએ શ્રીયુત ત્રિવેદીનો ઝોક ખાસ કરીને તત્ત્વદર્શન તરફ હતો. લોકમાન્ય જેવા પ્રખર ફિલસુફે પણ પોતાની મરાઠી ભગવદ્ગીતાનું ભાષાન્તર કરવાને શ્રીયુત ઉત્તમલાલને ચુંટી કહાડયા એજ સ્વર્ગસ્થની શકિતનું સરસ માપ છે. "રંગભૂમિ" માટે લખવાનું તો હજુ એમણે મંગલાચરણ કર્યું હતું, તોએ એમની પ્રથમજ બાનીમાં ફિલસુફીની છાય વાંચતાંની સાથે જ મન પર અસર કરે છે. લિબરલ પક્ષના એ રાજ્યદ્વારી હતા, પરંતુ તેમાયે સિદ્ધાતો તાત્વિક દૃષ્ટિથીજ ચોકસ કરેલા.

ઘણા ઉંડા મીમાંસક અને તીવ્ર વિચારક છતાં કદી પણ કોઇનું દિલ દુભાય તેવી ટીકા કે નિન્દા કરવી નહિ એ ઉત્તમલાલભાઇની ખરી ઉત્તમતા હતી. સર્જનતાથી એમનું જીવન ભરપૂર હતું. સાદાઇ અને

[૧૨૦]

શ્રીયુત ઉત્તમલાલ ત્રિવેદી

એક શોકજનક અવસાન

થોડાજ દિવસોમાં ગુજરાતે એક બીજું રત્ન ગુમાવ્યું છે. શ્રીયુત ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદીના અવસાનથી સાક્ષર ગુજરાતને ભારે ખોટ પડી છે એટલુંજ નહિ પણ સસ્કારી, સંગીન વિચારકોની મુઠ્ઠીભર સંખ્યામાથી એક સુઘડ અને તલસ્પર્શિ વિચારકની ન પૂરાય તેવી જગા ખાલી પડી છે. સ્વર્ગસ્થનો જન્મ અમદાવાદમા સને ૧૮૭૨માં થયો હતો. અને એમનું અવસાન પણ અમદાવાદમાજ છેલ્લા ડીસેમ્બરની તા. ૯ મીએ થયું. ૧૮૯૯ મા તેઓ એલ્.એલ. બી. થયા, ત્યારબાદ તેમણે વકીલાતનો ધંધો શરૂ કર્યો. જ્યા સારી પ્રતિષ્ઠા જામતી હતી ત્યા જ તેમણે સ્વર્ગસ્થ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીની સલાહથી વધારે વિશાળ ક્ષેત્રમા મુબઈનું પ્રવૃત્તિમય જીવન સ્વીકાર્યું. પોતે ગર્ભશ્રીમંત હતા તેથી તે ધારત તો નિશ્ચિંતપણે જાહેરસેવા અને સાહિત્યને પોતાનું જીવન અર્પણ કરી શકત; અને તેમ થયુ હોત તો અમને વિશ્વાસ છે કે શ્રીયુત ઉત્તમલાલ જાહેર જીવનમા એક ઘણું ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવતા હત. છતા કમનસીબે મુબઈના વ્યાપારની આસમાની સુલતાનીમાં એમનું પુષ્કળ ધન ખાલી થઇ ગયું, અને ત્યારથી તેમની નિવૃત્તિ અને સ્વસ્થતા ગઇ: આજીવિકાના સાધનો કમાવામા એમનું મન ચિંતાના ભાર નીચે ચગદાયું, અને છેવટે એ અસ્વસ્થતાના પરિણામે શરીરસંપત્તિ પણ ગઇ.

એક જાહેર વ્યક્તિના અવસાનથી જે શોક થાય તે કરતાં અમારી વ્યથા વધારે તીવ્ર અને અસહ્ય છે. કારણ કે જેમ સ્વર્ગસ્થની

અમારા તરફ વર્ષો થયાં અનન્ય મમતા હતી તેમ અમારો એમના તરફ એક વડીલ બંધુ પ્રતિની માફક આદર અને ભક્તિભાવ હતો. અમારી સર્વ જાહેર પ્રવૃત્તિઓને સહૃદય ઉત્તેજન આપનાર વડીલોમાં સ્વર્ગસ્થ અગ્રગણ્ય હતા. તેમાંએ સને ૧૯૦૭ માં અમે ધડકતે હૃદયે જે "ગુર્જર સભા" ની સંસ્થા સ્થાપવાની જવાબદારી માથે વ્હોરવાનું સાહસ ખેડયું હતું તેનો ઘણો ભાર હળવો કરવામાં જે સાક્ષરોએ પોતાની અમૂલ સાહાય્ય આપી હતી તેમા શ્રીયુત ઉત્તમલાલભાઇ અગ્રસ્થાને હતા. છેવટે ગુર્જર સભાના ઉપપ્રમુખ અને પ્રમુખ તરીકે પણ એમણે જવાબદારી સ્વીકારી હતી. એ ગુર્જર સભા અર્થેજ એમણે "A Historical Survey of the Indian National Congress" તૈયાર કરેલ. ગુર્જર સભાના ઉપપ્રમુખ અને પ્રમુખ તરીકેની એમની કારકીર્દિમાંજ એ સભા દ્વારા અનેક દેશભકતો તૈયાર થયા—જેમાંના ઘણા અત્યારે સાક્ષરો અને નેતાઓ તરીકે પૂજાય છે, છતા, જેઓની મહત્તાનું પ્રભવસ્થાન ઘણાયે ગુર્જર સાહિત્યના ઇતિહાસકારો વિસુરી ગયેલા જણાય છે.

પરંતુ સાહિત્ય અને રાજ્યપ્રકરણ કરતાએ શ્રીયુત ત્રિવેદીનો ઝોક ખાસ કરીને તત્ત્વદર્શન તરફ હતો. લોકમાન્ય જેવા પ્રખર ફિલ્સુફે પણ પોતાની મરાઠી ભગવદ્ગીતાનું ભાષાન્તર કરવાને શ્રીયુત ઉત્તમલાલને ચુંટી કહાડયા એજ સ્વર્ગસ્થની શકિતનું સરસ માપ છે. ''રંગભૂમિ'' માટે લખવાનું તો હજુ એમણે મંગલાચરણ કર્યું હતું, તોએ એમની પ્રથમજ બાનીમા ફિલ્સુફીની છાય વાચતાંની સાથે જ મન પર અસર કરે છે. લિબરલ પક્ષના એ રાજ્યદ્વારી હતા, પરંતુ તેમાયે સિદ્ધાતો તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથીજ ચોક્સ કરેલા.

ઘણા ઉંડા મીમાંસક અને તીવ્ર વિચારક છતાં કદી પણ કોઇનું દિલ દુભાય તેવી ટીકા કે નિન્દા કરવી નહિ એ ઉત્તમલાલભાઇની ખરી ઉત્તમતા હતી. સર્જનનાથી એમનું જીવન ભરપૂર હતું. સાદાઇ અને

સંગીનતા, આર્દ્રતા અને પવિત્રતા એમની રગરગમાં હતાં. આવી ખોટ તો કિરતાર જ્યારે પૂરે ત્યારે સાચી. પરંતુ અમને શ્રદ્ધા છે કે સ્વર્ગસ્થનો વ્હાલસોયો આત્મા તો હજુ પણ ગુજરાત પર અનેક આશિર્વાદો વરસાવી રહ્યો હશે. પરમ શાન્તિ હજો એ તત્વદર્શિ આત્માંને !

"રંગભૂમિ" જાન્યુઆરી, ૧૯૨૪.
વર્ષ ૨ અંક ૧.

[૧૨૧]

શ્રી કૃષ્ણનાં લોહચુંબક

રાધાનો હૃદયાલાપ

નંદકિશોર! વિચારો તો ખરા કે તમારા નેહભર્યાં નયનોનાં દર્શન વિના, તમારી વ્હાલી બંસરીના દિલદ્રાવક સંગીત વિના, આ ગોપગોપીઓ, આ વૃંદાવનના પંખીડા અને પ્રાણીઓ, રે! આ વ્રજની સમગ્ર કુદરત શી રીતે જીવી શકશે? નાથ! એકવાર પ્રીતિના લ્હાણાં કરી વ્હાલાઓને પરવશ બનાવવા, અને પછી નવાં સ્નેહીઓને રીઝવવાની ખાતર જૂનાં સગપણ છોડીને સરી જવું એ પ્રપંચ છે, ક્રૂરતા છે. પણ હવે અમારાં આંસુઓ લૂછવાની દ્વારિકાપતિને શી પરવા? એમને તો મ્હાલવાને રાજ્ય મળ્યાં; સંહારવાને શત્રુ મળ્યા; વરવાને વિજયશ્રી મળી; નવા પ્રિયજન, નવા આકર્ષણો, નવા લોહચુંબકો મળ્યા; હવે અમને સંભારશે પણ કોણ?

અરેરે! હવે વૃંદાવનમાં રાસલીલાની રસરેલ કોણ વહાવશે? સાયંકાલે વ્રજમા પધારતી વખતે બલભદ્રના સાથમાં ગોપાલો અને ધેનુઓથી વિંટળાયેલા, વેણુની સુરમોહિનીથી સમસ્ત કુદરતને મોહાવતા, એ વ્હાલા ગોપાલનાં પનોતાં પગલાના પાવન સ્પર્શથી વ્રજની ધૂલિ પાછી કોણ જાણે ક્યારે પુનિત થશે? મહિયારીઓના મહિની સાથે એમનાં ચિત્તડાંની લૂટ હવે કોણ ચલાવશે?

અહા! વર્ષા ઋતુની એ ઘનઘોર રાત્રિ; તે સમયે, બાલમુકુન્દ! તમારી મધુર ભીતિ; તમારા કિશોર શરીરને સંભાળથી ગૃહ પ્રતિ લઇ જવાની નંદરાયજીએ મ્હને કરેલી મનગમતી આજ્ઞા; પન્નઘટને માર્ગે કદિ ન વિસરાય તેવો આપણો મોંઘામૂલો સંગાથ; જતાં જતાં

કુંજોની ભીતરમા છૂપાઇને આપણે કરેલી પ્રણયગોષ્ઠીઓ; રે! તે અપૂર્વ પળે તમારા શરમિંદાં, કામણગારા, થમથન નાચતા; કાતિલ લોચનિયાંના અસહ્ય જાદુ—

—આ સર્વ દિલચસ્પ સ્મરણોના મોહ હૈયામાંથી શી રીતે હટાવાય?

["રંગભૂમિ", જાન્યુ. ૧૯૨૪
વર્ષ ૨. અંક ૧.]

[૧૨૨]

શિખર પરથી દૃષ્ટિપાત.

પ્રાચીન આર્યાવર્તનો પ્રાણ ધર્મ હતો, ગ્રીક પ્રજાનું ચેતન કલા હતી, રોમન સલ્તનતનું રૂધિર રાજ્યમત્તા હતી.

વર્તમાનયુગનું જીવનસૂત્ર વર્તમાન યુગનું જીવનસૂત્ર "સોઘું ખરીદવું અને મોંઘું વેચવું"—એ સ્વચ્છ, બેશરમ દુકાનદારી છે! નફાટોટાનો આ સુઘડ જમાનો છે! તેથી દેશદેશની મુત્સદ્દી, અક્કડબાજ, સરાફી પહેડીઓના પળપળના સરવૈયા ઉપરજ આજે બડી બડી શાહેનશાહતો અને મહાન પ્રજાસંઘોના પ્રાણ નિર્ભર છે! તેથીજ આજે બ્રિટિશ મહારાજ્ય જેવી સલ્તનતનું રાજ્યતંત્ર એકજ પ્રશ્ન ઉપર જીવેછે અગર મરેછે' અને તે પ્રશ્ન બીજો કોઇજ નહિ, પણ પૌંડ, શિલિંગ અને પેન્સનો—નાણાભીડનો—વેપારી હિસાબોનો-મજૂરોની બેકારીનો-કરોડો ભૂખ્યા પેટને અન્ન પૂરૂં પાડવાનો! એજ કારણથી ફ્રાન્સે તેની મહત્તાને ન છાજે તેવી ઘાતકી ક્રૂરતાથી જર્મનીની ગરદન પકડી છે. એજ સબબથી મગરૂરમાં મગરૂર જર્મની બિચારૂં લાચાર બન્યુ છે' રશિયાનું દારૂણ, દયાપાત્ર, પરિવર્તન અને સારી સલ્તનતોને કંપાવનારૂં નિષ્ઠુર બૅાલ્શેવિઝમ પણ અન્નપૂર્ણા દેવીને જ અંજલિ છે!

× × ×

જ. પ્રવાહમાં અને હિન્દમા પણ પારદેશિક ધુંસરી બ્રિટિશ કુટુમ્બોનો આર્થિક ભાર ઓછો કરવાને અર્થેજ નથી શું? આપણે પણ હિન્દ પણ એક પ્રથમ પદે રાજ્યના ખજાના ઉપર જ સંપૂર્ણ અધિકાર શું નથી ચાહતા? Fiscal Autonomy બજેટ ઉપરનો કાબુ મેળવવાની ખાતર તો આપણી મહાસભાએ કિમતી ૩૮ વર્ષો ખર્ચી નાંખ્યાં. અને હજુ પણ Diarchy ડબલ રાજ્યસત્તા જાય,

અને બજેટ ઘડવાનો તથા નાણા ખર્ચવાનો આપણને અધિકાર મળે, તો પછી રાજ્યદ્વારી ચળવળને છેવટના પ્રણામ કરી અનેક મન્વંતર સૂધી ગંગાને કિનારે સમાધિસ્થ થવા માટે આપણા રાજ્યદ્વારી મહાપુરૂષો શું તૈયાર નથી? હિન્દી મહાસભાએ અનેક વાર લીધેલી ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞાઓ પાળવી કે નહિ તેનો નિર્ણય છેવટે તિલક સ્વરાજ્ય ફંડ ઉપર જ નથી અવલંબતો? આખી ખીલાફતનું ભવિષ્ય "ખલિફત ફંડ" ઉપરજ નહોતું ટીંગાઇ રહ્યું? એટલું જ નહિ પણ ૩૦ કરોડ માનવીઓના ભાગ્યવિધાતા કર્ઝન થશે કે ચર્ચિલ, રેડીંગ રહેશે કે કર્નલ વેજવુડ એ સર્વ નિરધાર બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટની ચુંટણી ઉપર જ નથી રહ્યો? અને અર્ધો અબજ જનના ઉપર સાર્વભૌમ સત્તા ચલાવનાર પાર્લામેન્ટની ચુંટણીનું સમગ્ર પરિણામ ત્યાંની રાજ્યદ્વારી પાર્ટીઓનાં ખીસાઓની તાકાત ઉપર જ રહેલું છે, તે ન ભૂલાય. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની લગામ લેબર પાર્ટીએ હાથમા લેવી કે બીજા કોઇ પક્ષે, એ મહાભારત પ્રશ્ન હરકોઇ પ્રજાને માટે જીવન૦ કે મૃત્યુનો પ્રશ્ન ગણી શકાય, છતા એક જ સાદી ન્હાની હકીકત ઉપર એ મહાપ્રશ્નનો ઉકેલ જમાનાઓ થયા ટીંગાઇ રહ્યો છે—અને તે એ કે કઇ પાર્ટી પાસે પાર્લામેન્ટની ચુંટણીમા ફતેહ મેળવવા પૂરતાં નાણા છે! અહા! જગદંબા લક્ષ્મીદેવીના શા પૂજન-અર્ચન!

ખરીદીનો જમાનો

તેટલા માટે વસ્તુતઃ મહારાજ્યોના રાજ્યપ્રપંચ, રાજ્યદ્વારી નેતાઓના છલકપટ, વ્યાપારી આલમની કુનેહબાજી, આત્મ-નિર્ણય અને સ્વાધીનતાના દંભ, એ દંભથી ઉદ્‌ભવતા મહાયુદ્ધ, અને એ મહાયુદ્ધોનાં પરિણામો—પ્રજાસંઘો, Leagues of Nations, ઇમ્પીરિયલ કૉન્ફરન્સો, અને શહેનશાહતોના તહનામા—આ સર્વ છેવટે તો મહાદેવી લક્ષ્મીને ચરણે જ કુરબાની સમજવાની છે. આજે જગતની સર્વ પ્રવૃત્તિઓની હારજીત અંતિમમાં સરકાર, સમાજ કે વ્યક્તિઓની આર્થિક હારજીત ઉપર જ લટકી રહેલી છે. આજે જબરજસ્ત રાજ્ય-

કીય હીલચાલો, પ્રજાકીય પરિવર્તનો, ધાર્મિક ઉથલપાથલો અને સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓ ન્હાની ન્હાની દુકાનદારીઓ ઉપર નિર્ભર છે. તેથી આજે માનવજાતિની જરૂરિયાતો વ્યાપક વિરાટ્ દૃષ્ટિથી નિરખવાને કોઇને ફુરસદ કે ધીરજ નથી. અત્યારે તો એક હાથથી સોઘામા સોઘી કિમ્મતે ખરીદવું અને બીજા હાથથી મોઘામા મોઘા દામથી વિક્રય કરવો એમાં જ મનુષ્યની સર્વ શક્તિઓ વપરાઈ રહેલ છે. તેટલા માટે જ અત્યારે રાજ્યો ખરીદાઇ રહ્યા છે, બુદ્ધિમાનોની બુદ્ધિ ખરીદાઇ રહી છે, છાપાઓના ડુંગરો ખરીદાઇ રહ્યા છે, સામાજિક સંસ્થાઓ ખરીદાઇ રહી છે, જગત્ સમસ્તનું સાહિત્ય ખરીદાઇ રહ્યું છે ! ન્હાના હાટડાઓનો આ જમાનો છે '

માનવ મહત્તાની ઓટ ' માનવકુલની પ્રતિષ્ઠાની આવી હરાજી અવનીભરના ઇતિહાસમા પહેલા કદિ પણ થઇ નથી. માનવ મહત્તાના જલનિધિ આટલી ઓટે કદિ પણ ઉતર્યા સાભળ્યા નથી. અને ભારતને આગણે તો હજુ પણ એ પુરાણા ગગનસ્પર્શિ આદર્શોના આકર્ષી કિમ્મતે અંકાતા તેના સ્મરણો ભૂસાણા નથી. હજારો વિદ્યાર્થીઓને કાઇ પણ બદલો લીધા વગર વિદ્યાદાન આપનારા ઋષિ–આશ્રમોનો ઇતિહાસ આજે પણ આ ભૂમિને ગૌરવ આપી રહેલ છે. હિન્દના ચક્રવર્તીઓ પણ નિઃસ્વાર્થ વિદ્વાનો અને પંડિતોની આજ્ઞા શિરસાવધ ગણતા એ કથા હજુ તાજી જ છે. તપસ્વિઓના તપ, યોગિઓના યોગ, સાધુઓના બલિદાન, સંયમીઓના આત્મનિગ્રહ, ઋષિમુનિઓનાં પરમાર્થચિંતન, એ સર્વ વિભૂતિથી હજુ ગઇ કાલે જ ભારતવર્ષ વિભૂષિત હતું. આજે એ મહત્તા અને ભવ્યતા ગઇ. આજે તો ન્હાનકડી રાષ્ટ્રિયતા સિદ્ધ કરવા જેટલી પણ નિઃસ્વાર્થતા કે તપશ્ચર્યા અહિં નથી- આજે એક જ પ્રજા–સાગરના પ્રવાહ ઉપર સહેલગાહે નીકળનાર હિંદી બિરાદરોને નૌકામાં પગ મૂકવા પહેલાં

પરસ્પર કોલકરારો–National Pact ઉપર સહી સિક્કા આપવા પડે છે ! આ વિશાળ સમુદ્રપરની સહેલગાહ ન હોઇ શકે; આ તો તો ભરતીયા ગાડાં અને ખટારાઓની મુસાફરી ! મ્હોટા મનનાં સાહસિક મુસાફરોની આ બિરાદરી ન કહેવાય; આ તો છીછરાં માનવીઓના ક્ષુલ્લક અવિશ્વાસ અને શ્રદ્ધાની કહાણી !

× × ×

શું "હૃદયનું પરિવર્તન" શક્ય છે?

છતા થીગડાઓના આ જમાનામા આવાં થીગડાઓ વગર આપણે નથી ટકાવી શકતા આપણી કોમકોમની એકતા, અગર તો નથી નભાવી શકતા આપણી હાલહવાલ જર્જરિત રાષ્ટ્રિયતા ! પ્રશ્ન એટલો જ છે કે એવા થીગડાઓ આપણે કેટલાં મારીશું ? હિન્દુ–મુસલમીન સિવાય અન્ય કોમોની એકસંપીનું શું ? એમનો સહકાર પણ કાચા પાયા ઉપર રચાયેલો હશે તો તે તૂટતાં કેટલી વાર ? શિખ, પારસી, જૈન, બૌદ્ધ અને ક્રિશ્ચન કોમો મુસલમાન અને હિંદુ જાતિઓથી તલભાર પણ વધારે નિસ્વાર્થ, ઉદાર કે દૂરદર્શી રહેશે એમ કોણ કહી શકે ? આપણે બ્રિટિશ રાજ્યસત્તા પાસેથી "હૃદયનું પરિવર્તન" Change of Heart ઇચ્છીએ છિએ; એવું હૃદયનું પરિવર્તન પરદેશી પ્રજા માટે સંભવિત હોય, તો હિન્દ જેની માતૃભૂમિ છે, હિન્દને આંગણે જેઓને મરવું અને તરવું છે, હિન્દને લલાટે લખાયેલાં ભાગ્ય ઉપર જેઓની જીવનઘટના સર્જાયેલી છે, તેઓ ભાઇભાડુઓ "હૃદયનું પરિવર્તન" કેમ કરી ન શકે ? એક જ સંકલ્પથી જીવનભરના પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત શું ન થઇ જાય ? વાત વિકટ છે ! છતાં શક્ય છે !

શાન્તિ-નિકેતનના તત્ત્વદર્શિને "નિમંત્રણ"

પરંતુ આટલો આત્મવિશ્વાસ અને અને આટલી વિરાટ્ દષ્ટિ ધરાવનાર એકજ મહાવ્યક્તિ, તે તો યેરોડાના કારાગૃહમાં વિરાજે છે ! રવીન્દ્રબાબુ વિશ્વદર્શી ચક્ષુઓ વડે જગતને જોઈ શકે છે ખરા, પરંતુ તળેટીમાં વસતા રાષ્ટ્રો પર એમની નિગાહ ઠરતી નથી; આકાશચુંબી એમની ભાવનાઓ ધરતીને સ્પર્શતી નથી; અગર તો આપણી માનવતાના નીર એટલી હદબહાર ઓટ પામ્યાં છે કે આપણા રસહીન હૃદયો એમના અપાર રસચિંચનથી પણ ચેતન પામતા નથી. ગમે તે હો, પરંતુ "વિશ્વ ભારતી" નું સ્વપ્ન રચનાર એ મહર્ષિ હવે "શાન્તિ-નિકેતન" ની શાન્તિ છોડી ભારતીય સંસારના કોલાહલમા ઉતરી પડે તો જ એ કોલાહલમાંથી કંઈક અનેરા સંગીત અને શાન્તિ ઉદ્‌ભવે, અગર તો રાષ્ટ્રીય મહાસભાના મહારથિઓ એ એકલવાયા તત્ત્વદર્શીને ઘેરો ઘાલે તોજ એમનું અમૂલ્ય કાવ્યમય તત્ત્વદર્શન જીવનમા ઉતારી શકાય અને હિન્દની મુશ્કેલીઓમા કામે લગાડી શકાય. તોજ એ અસાધ્ય "હૃદય-પરિવર્તન" કોઈ પણ દિવસે કદાચ એક સિદ્ધ હકીકત બની શકે.

"યરોડાના કેદી" વગરનું હિન્દ !

તથાપિ એ યરોડાના કેદી વગર તો હિન્દ સુકાની વગરના નાવ જેવુંજ રહેશે, આપણી કૉન્ગ્રેસની બેઠકોમા, આપણી વિષયવિચારક કમિટીઓમા, આપણા નેતાઓનાં સમેલનોમા, આપણાં સભાપીઠો ઉપર, આપણાં જાહેર છાપાઓમાં, સર્વત્ર સાચા નેતૃત્વની અસહ્ય ખામી નથી લાગતી ? એકજ વ્યક્તિની ગેરહાજરીથી કેટલી અશ્રદ્ધા ! કેટલા સંશય ! કેટલી અસ્થિરતા ! અહિં જ આપણી કસોટી છે. આપણે પ્રજા છિએ કે યંત્ર તેનો સાક્ષાત્કાર ત્યારે જ થાય છે કે જ્યારે આપણામા સ્ટીમ ભરનાર ઇન્જનેર કોઇ વાર ગેરહાજર હોય. યંત્ર ઈન્જનેર વગર નકામું છે; પણ જીવતી જાગતી પ્રજા તો ધારે ત્યારે પોતાના આત્મબલથી સ્ટીમ પેદા કરી શકે છે. એટલું

આત્મબલ આપણે બતાવી નથી શકયા એજ આપણી અવનતિનું માપ છે,

× × ×

પરંતુ આત્મબલની સાથે બુદ્ધિની તીક્ષ્ણતા, અને દૃષ્ટિની વ્યાપકતા પણ આમણે ગુમાવી છે. નહિતર શા માટે યુરોપ અને અમેરીકાના ઉતરેલા કપડાનું આપણે પ્રતિદિન પરિધાન કરીએ ? અમેરિકાથી યુરોપ અર્ધો સૈકો પાછળ, યૂરોપથી બ્રિટન અર્ધો સૈકો પાછળ, છતા બ્રિટનનું અનુકરણ ત્રીજા અર્ધા સૈકા પછી આપણે કરવાનું રહ્યું ! પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ દ્વારા ચાલતાં રાજ્યતંત્રોનો સમગ્ર સિદ્ધાંત અમેરિકામા જડમૂળથી ઉખેડી નાખવામાં આવ્યો, ત્યાર પછી બ્રિટનમા પણ પ્રતિનિધિ–રાજ્યતંત્રનું હમ્બગ લગભગ મરણતોલ દશામા આવી પડ્યુ છે. પરંતુ Representative Parliamentary Government બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ, જેવી પ્રતિનિધિ ધારાસભાઓ મેળવવા માટે સને ૧૯૧૯ સૂધી આપણા સમર્થમાં સમર્થ નેતાઓ પોતાની સર્વ શક્તિઓ ખર્ચી રહ્યાં હતા ! કદાચ સંપૂર્ણ પ્રતિનિધિત્વવાળું રાજ્યતંત્ર હસ્તગત કર્યા પછી કોઇ ખુશનુમા સહવારે આપણને ભાન થશે કે આ મેળવેલો કિમતી ખજાનો બિલકૂલ વ્યર્થ છે ! બ્રિટિશ નમુનાનું સ્વરાજ મેળવવાની શુભ ઘડીએ જ કદાચ રૅાઇટરનો વાયરલેસ આવશે કે જર્મન માર્કના હિસાબે હિન્દનું સ્વરાજ્ય ખંડી વાળો, કારણ કે પ્રતિનિધિત્વનું હમ્બગ બીજો કોઇ પણ દેશ કોડીને કિમ્મતે પણ ખરીદવા તૈયાર નથી !

આપણી બુદ્ધિ પણ ગીરો મુકાણી !

× × ×

એવીજ દશા આપણી કેળવણીની તો ક્યારની થઇ ચૂકી છે. ઑક્સફર્ડ અને કેમ્બ્રિજના નમુનાઓ આપણે ત્યાં ઉતારવા આપણા ઉસ્તાદોએ તનતોડ મ્હેનત ઉઠાવી છે. લૉર્ડ મેકૉલેના સમયથી આપણે બ્રિટિશ યુનિવર્સિટીઓના પરમ ભકતો બન્યા છિએ. એ અસલ યુનિવર્સિટીઓ બદલી ગઇ; પરંતુ તેની હિન્દી નકલો તો

પાશ્ચાત્ય કેળવણીનું હસનીય અનુકરણ.

તો હજુ એવી ને એવીજ મોજુદ છે! બ્રિટનની જૂની પુરાણી શિક્ષણપદ્ધતિઓ જડમૂળથી ઉખડી ગઇ, પરંતુ આપણા વિદ્યાપીઠોમાં તો એ શિક્ષણપદ્ધતિના પ્રયોગોનું મંગલાચરણ પણ હજુ હવે થાય છે! કમનસીબી તો એ છે કે જે ચીલે બ્રિટન ચાલ્યું તે ચીલે આપણે મુસાફરી કર્યેજ છૂટકો! જે નિષ્ફળતાઓમાંથી યૂરોપ અને અમેરીકા પસાર થયાં એ નિષ્ફળતાઓના ચકાવામાથી આપણે પસાર થયેજ આપણો મોક્ષ!

× × ×

ભારતની માનસિક પરાધીનતા.

હિન્દે ઘણી ભરતી-ઓટો નિહાળી છે ઘણા તડકા-છાયા જોયા છે, ઘણી ગમગીન ઘડીઓ વીતાવી છે. પરંતુ આટલી ગુલામી, આટલી લાચારી, આટલી માનસિક પરાધીનતા તેણે અનુભવ્યાનું કદિ ઇતિહાસને પાને નોધાયુ નથી. મોગલ, અફઘાન કે પઠાણ આક્રમણ વખતે પણ હિન્દના કલાકૌશલ્ય, હિન્દનો બુદ્ધિવૈભવ, હિન્દના ક્ષાત્રતેજ, પરદેશીઓને ચકિત કરતા. પરાજિત ભારતવર્ષ પાસેથી પણ વિજેતાઓ કઇ ને કંઇ શીખી જતા, કંઇ ને કંઈ લૂટી જતા-ભારત વર્ષને શિખવાનુ કે અનુકરણ કરવાનું ભાગ્યેજ કાંઈ હતું. અત્યારે હિંદવાસીઓ એક પણ કલાનો એવો અપૂર્વ નમૂનો ઉત્પન્ન નથી કરી શકતા કે જે જોવાને દુનિઆ એકઠી મળે. અત્યારે સ્વામી શંકરાચાર્યના વારસો એવી જીવનની કોઈ ફિલ્સુફી રચી નથી શકતા કે જેથી માનસિક દુનિઆમા પણ આપણે એક વિજય નોધાવી શકીએ. આજે સાહિત્યનો એવો એક પણ રસપ્રવાહ કવિવર કાલિદાસને શોભે તેવો આપણે વહાવી નથી શકતા કે જેના પાન કરવાને આખી આલમ ઉતરી આવે. વિજ્ઞાનની દુનિઆમા તો કદાચ જગદીશચંદ્ર બાબુ જન્મ્યા ન હત તો આપણું શૂન્ય જ નોધાત!

પરંતુ આ નિરાશાવાદથી અમે વિરમવા નથી ચાહતા. હિન્દ માટેની અમારી મહત્ત્વાકાંક્ષા કદાચ વધારે પડતી ગગનચુંબી હશે, અને તેથી જ અમારો અસંતોષ વધારે તીવ્ર બન્યો હોય તો એ આરોપ અમને માન્ય છે. છતા એ વધારે પડતી નિરાશા એટલા માટે જ છે કે અવનત હિન્દ પાસેથી પણ હજુ અમે મ્હોટી આશાઓ અને મ્હોટાં સાહસો ઇચ્છીએ છિએ. અમને મહાસભાની ક્ષણિક રાજ્યદ્વારી લડતો નથી સંતોષતી; કારણ કે અમે માનીએ છિએ કે જે હિન્દમા ભીષ્મપિતામહના ઉપદેશ, મનુ ભગવાનની મનુસ્મૃતિ અને મહાભારતમાં વર્ણવાયેલા રાજકૌશલ શક્ય થઈ શક્યાં, તે હિન્દ આજે ધારે તો અતિ ભવ્ય લોકશાસનની મીમાંસા ઉપજાવી શકે. તેજ રીતે જે ભૂમિમા સૌંદર્ય અને કલા ડગલે ડગલે દૃષ્ટિગોચર થતાં ત્યાં શુષ્ક, જડ, શબવત્ કલાના નમુનાઓથી અમે શી રીતે રીઝીએ? જ્યા સાહિત્યના પૂર વહેતા ત્યાં મહાન્ રસયજ્ઞની આશા ન રાખીએ તો એ આશા ક્યાં રાખવી?

નિરાશામાં છુપાએલી આશા.

× × ×

ન્હાનાં ન્હાના કુંડાળાંઓ, ખોબા જેવડા પ્રશંસક મંડળો, તથા સંકુચિત સંપ્રદાયોના ક્ષુદ્ર પરાક્રમો અને હસનીય અસ્મિતા નિરખીને અમે અભિમાન કે ગર્વ નથી ધરી શકતા, તે ખાતર સંપ્રદાયો અને સંસ્થાઓ અમને ક્ષમા આપશે. અમે તો દૃઢતાપૂર્વક માનીએ છિએ કે ન્હાના ખાબોચિયામાં તરતા ન્હાના નાવડાઓના રમકડાથી આપણે સમુદ્ર તરી શકવાના નથી. ભારતવાસીઓ તો સાહસિક નાવિકો બની મહાસાગરમા ઝુકાવે અને વિજયવંતા પાછા સ્વદેશ તરફ ફરે ત્યારેજ આપણી પ્રાચીન મહત્તાને અનુરૂપ આપણો વિજય લેખાય. ઉત્તુંગ શિખરોના વસનારા ભારતજનો ચકડોળની સહેલગાહથી સંતોષ પામે એ અમારી મનોરથસૃષ્ટિની બહાર છે. જ્યારે આર્યાવર્તનું પ્રાચીન ગુરૂપદ સ્થાપિત થાય ત્યારે જ આપણે ખરી તૃપ્તિ અનુભવી શકીએ.

ક્ષુદ્ર પરાક્રમોથી તૃપ્તિ નથી.

ભવ્ય મુસાફરી માટે સઢ ચ્હડાવો !

અને એ અમારી મહત્ત્વાકાંક્ષા યોગ્ય હોય તો હિન્દના પ્રાન્તે પ્રાન્તમાં, કૃત્રિમ રાજ્યદ્વારી ચળવળ કરતાં પણ આપણી પ્રાચીન પ્રતિષ્ઠા અને આપણી ભાવિ મહત્તાને છાજે તેવી યોગસાધના જીવનનાં દરેક ક્ષેત્રમાં શરૂ થાય એવી અમારી પ્રાર્થના છે. હિન્દવાસીઓ સાચા પ્રતિભાશાલી ગૌરવાન્વિત નાગરિકો બને તો સ્વરાજ્ય હથેળીમા છે એમ અમારો નમ્ર અભિપ્રાય છે. અને સ્વરાજ્યની બાહ્ય ઉપાધિ મળ્યા છતાં ભારતવાસીઓના જીવન છીછરા હશે, તાકવાના નિશાન નિર્માલ્ય હશે અને અંતરના મનોરથ ક્ષુલ્લક હશે તો એ સ્વરાજ્યથી આપણી મુક્તિ નથી. ગુર્જર સાહિત્યસેવકોને પણ અમારી એજ વિનતિ છે કે બાલીશતાભરેલી સાહિત્યની જલક્રીડાઓ છોડી દઇ, કોઇ આકાશની દૂર દૂરની ભવ્ય મુસાફરી માટે તમારા સઢ ચ્હડાવો, કોઇ આકાશસ્પર્શી લક્ષ્યને ભેદવા તમ્હારા વિચારના અને વાણીના તીર ફેંકો, કોઇ સ્થાયી સનાતન સત્યની શોધમા તમારી માનસિક શક્તિને કામે લગાડો !

—[“ રંગભૂમિ, ” જાન્યુઆરી, ૧૯૨૪,
વર્ષ ૨, અંક ૧.]

[૧૨૩]

૨૫૦૦ વર્ષ પહેલાંનો એશિયાઈ સિતારો.

અહીં અબજ માનવીઓ જે તારણહારનું નિશદિન પુણ્ય સ્મરણ કરે છે, જે કરૂણાનિધાનને હજારો મંદિરોમા પુષ્પોના ડુંગરો ઉપર ડુંગરો અર્પણ થાય છે, અને જેની અદ્વિતીય વિશુદ્ધ જીવનકલા ઉપર પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓ પણ મોહિત બની છે, તે પ્રાતસ્મરણીય ભગવાન્ ગૌતમ બુદ્ધ વિષે હજુ તેની ભારતીય જન્મભૂમિમાં બહુ થોડું લખાયું છે અને વિચારાયુ છે. હજુ એકજ જમાના પહેલાં યૂરોપમાં પણ આ એશિયાના સિતારા સંબંધી લગભગ કોઈને કશી માહિતી હતી જ નહિ. અને છતા અજાબ જેવું છે કે આ એશિયાઈ નૂરનો પ્રકાશ ૨૪ સૈકાંથી અવનીભરના તમામ ધર્મો કરતા વધારે પ્રદેશોમા ફેલાઈ ગયો છે ! ૪૭ કરોડ માનવીઓ અત્યારે તથાગત બુદ્ધનાં અનુયાયીઓ છે, નેપાલથી સિંહલદ્વીપ સુધી, જપાનથી માંડીને ચીન, ટિબેટ અને મધ્ય એશિયા પર્યંત, એટલુંજ નહિ પણ સાઈબીરીયા અને સ્વીડીશ લૅપ્લૅન્ડ સુધી એ કરૂણાનિધાનની પૂજા થઈ રહી છે. યૂરોપ અને અમેરિકામા પણ હવે ઠેર ઠેર આ ઈશ્વરી અવતારના ચુસ્ત ભક્તો મળી આવે છે. દુનિઆનો લગભગ એક તૃતીયાંશ કરતાં વધારે ભાગ જુદી જુદી રીતે એ મહાનુભાવને અંતરથી નમન કરી રહેલ છે.

એવું શું હતું અપૂર્વ એ અદ્વિતીય જીવનમાં કે જેની આટલી વ્યાપક અને આટલી દિલભર પૂજા થઈ રહી હશે ? શા કારણે નિશ-

દિન કરોડો મુખમાથી **बुद्धं शरणं गच्छामि** નો જયઘોષ નીકળતો હશે? • એવું શું લોહચુંબક હશે એ "અરહત" ના ચરણમાં કે જ્યા કરોડો મસ્તકો પ્રતિદિન ઝુકી પડે છે એકજ રણકારની સાથે–**नमो तस्स भगवतो अर ते** । આ સર્વ પ્રશ્નોનો એક જ ઉત્તર છે–અને તે એ કે ભગવાન્ બુદ્ધનું શ્વેત મંજરી જેવું નિર્મલ, વિશુદ્ધ, નિર્દોષ, પવિત્ર જીવન માનવ જાતિના ઇતિહાસમા બીજું કોઇ જીવ્યુ નથી. જે મહાત્માના સકલ દેહના અણુઅણુમા અનુકંપા, દયાર્દ્રતા, કરૂણા, પ્રેમ અને અહિંસા ઉભરાઇ રહ્યા હતા; જે દયાસિંધુએ વિચાર, વાણી કે આચારમા કોઈ મનુષ્યને, કોઇ પ્રાણીને કે કુદરતની અણમોલી લીલાના કોઇ પણ અંશને રજ-માત્ર પણ દુ ખ કે આઘાત આપેલ નથી, અને જે મહારથિએ વિશ્વને ભ્રાતૃભાવ અને અહિંસાના સનાતન સિદ્ધાતોની અપૂર્વ અમૂલ્ય ભેટ આપી; તે બોધિસત્ત્વ ઉપર આટલી ફિદાગીરી, આટલા ન્યોછાવર, શું વધારે પડતા છે?

• સિદ્ધાર્થકુમારના જન્મથી જ જાણે સ્વર્ગ, પાતાલ અને પૃથ્વી પ્રફુલ્લ પામ્યા ન હોય તેમ કપિલવસ્તુને આગણે આગણે એ જન્મોત્સવ સમયે આનંદ અને ઉલ્લાસ પ્રવર્તી રહ્યો હતો. માતા માયાદેવી અને મહારાજ શુદ્ધોદનના હૃદયની તો વાત જ શું પૂછવી? એમના જીવનની તો તેજ ક્ષણે સાર્થકતા થઈ. પરંતુ જ્યારે અસિતઋષિએ એ પ્રતાપી રાજકુમારના ગ્રહ તપાસી ભવિષ્ય ભાખ્યું ત્યારે માતા પિતાના પ્રાણ લગભગ ઉડી ગયા! સંસારમા આસક્ત એ બિચારાં કેમ સહન કરી શકે એવી ભવિષ્યવાણી કે "આ પ્રતાપશાલી કુમાર આખા વિશ્વનો ચક્રવર્તી સમ્રાટ્ થશે, પરંતુ તે ધર્મનું સામ્રાજ્ય ભોગવશે, અને નહિ કે આ ક્ષણભંગુર પૃથ્વીના ન્હાના ટૂકડાનું?" મહર્ષિએ ઘણાયે આશ્વાસન આપ્યા, ઘણુંયે તત્ત્વદર્શન સમજાવ્યું, પરંતુ માતપિતાનાં સુકોમલ મૃદુ હૃદયોમા તો અંગાર મૂકયા.

ત્યાર પછીનો ઇતિહાસ જગમશહૂર છે. શુદ્ધોદનની સિદ્ધાર્થ કુમાર વિષે અત્યંત ચિંતા, કુમારની વૈરાગ્યપ્રીતિ, અને એ વૈરાગ્યની આડી શુદ્ધોદને રચેલી જાહોજલાલીની વાડ, એ રસભર વાર્તા વર્ણવવામાં બૌદ્ધ પુસ્તકોના ભંડાર ભરાયા છે. જેમ જેમ મહારાજાએ કુમારને સંસારની મોજમજાહમાં રસબોળ કરવા પ્રયત્ન કર્યા તેમ તેમ એ તપસ્વિ સંસારથી વિરક્ત થતો ગયો.

છતા એકવાર એ વિરાગી હૃદય પણ સ્નેહની સાંકળથી કેદ થયું. કોલિનગરના નરેશ દંડપાણિની લાવણ્યમયી રાજકન્યાએ સિદ્ધાર્થ ઉપર જીત મેળવી. જ્યારે અનેક સુંદરીઓને સિદ્ધાર્થના મુબારક હાથથી સુવર્ણના લ્હાણા થતા હતા ત્યારે ભાગ્યવશાત્ યશોધરા છેલ્લી રહી, અને એક લ્હાણું ખૂટયું! શરમાળ યશોધરાએ હિમ્મત બતાવીઃ-

" કુમારશ્રી, મ્હારૂં પાત્ર મ્હને મળશે કે ?"

ઉંઘમાથી જાગૃત થયો હોય તેમ સિદ્ધાર્થ ચમક્યો; ચાર આંખોનું મિલન થયું; હૃદય હૃદયના તાર કંપ્યા. અનેક જન્મોની જાણે સ્મૃતિ થઇ હોય તેમ એક બીજાને ઓળખ્યા, અને મુગ્ધ બનેલો રાજકુમાર દિલની લાગણીને છૂપાવી ન શકયો.

" ક્ષમા કરો, રમણીઓની રાણી, તમ્હારો હિસ્સો તો તદ્દન રહી જ ગયો; પણ હા, સુવર્ણપાત્રને બદલે આ મ્હારા કંઠનો હાર સ્વીકારશો ?"

એક પળમાં તો હાર કુમારના કંઠમાથી મુગ્ધાના ગળામાં આરોપાયો, અને હારની સાથે હૈયાં પણ હરાયા !

બસ, એ પહેલો અને છેલ્લો સંસારનો લ્હાવો! ત્યાર પછી મહારાજાએ વિશ્રામભવનમા વિલાસોનાં પૂર વહાવ્યા, પ્રમોદભવનો ઉભા કર્યા, જાહોજલાલી અને મોજશોખના સમુદ્ર છલકાવ્યા, પણ એ બાલ સન્યાસીને તો સુખી દેખાતા સંસારમા હૃદયભેદક રૂદન જ સંભળાતું હતું. તેથી ગભરાયેલા શુદ્ધોદને કુમારને કોઇ પણ દિશામાથી ઉદ્વેગ કે શોક ન સ્પર્શે, તેટલા માટે દુ:ખમય અને ગમગીન

વાતાવરણના તમામ દ્વાર બંધ કર્યાં હતા. તોયે વિધિના લેખ કોણ ભૂંસી શકે ?

નગરની શોભા નિરખવાને એક ચિરસ્મરણીય દિવસે પોતાના સારથિ સાથે કુમાર વિશ્રામભવનની બહાર નીકળી પડયો. મહારાજાએ આખા નગરમા આનંદમય વાતાવરણ ફેલાવવાને મહાભારત પ્રયત્ન કર્યાં હતા. સર્વત્ર રંગબેરંગી ચિત્રો અને ધજાપતાકાથી મહાલયો શણગારવામા આવ્યા, રસ્તાઓ સ્વચ્છ અને સુંદર બનાવ્યા, આગણે આંગણે સાથિયા પૂરાયા, પુષ્પહારો અને તોરણોથી અટારીઓને આકર્ષક બનાવી, અને ક્યાંય પણ દુઃખ કે શોકનો દેખાવ કે ઉદ્દગાર પણ ન નીકળે તે માટે મજબૂત બંદોબસ્ત થયો.

પરંતુ આ સૌન્દર્ય અને સ્વર્ગની ભીતરમા સિદ્ધાર્થ કંઇક જૂદી જ શોધ કરી રહ્યો હતો, અને શોધનારે શોધ કરી પણ ખરી ! રોગી, વૃદ્ધ, શબ અને સન્યાસીના હૃદયભેદક દૃશ્યો અચાનક નજરે પડયા, તેનો મર્મ સારથિ પાસેથી સમજી લીધો અને તેજ ક્ષણે વિશ્વનો સંદેશ હૃદયમાં ઝણઝણી રહ્યો. નગરની શોભા જોવાની અધૂરી રહી અને રાજકુમારે અંતરથી નિશ્ચય કરી નાખ્યો:—

" શું આ અસંખ્ય લાચાર જીવોને બચાવનાર કોઇ નહિજ ઉત્પન્ન થાય ? નહિ નહિ, એ તારણહાર મ્હારે પોતે જ થવુ છે. જયાં સૂધી અંધકારમય દુઃખી જગતને હું ઉજળું અને ઉલ્લાસમય ન કરૂં ત્યા સૂધી રાજ્યની જાહોજલાલી અને સંસારના ભોગવિલાસ મ્હારે શિવનિર્માલ્ય છે. બસ, છન્ન, રથ પાછો વિશ્રામભવન તરફ લે; મ્હારે નગર વિશેષ જોવાની ઇચ્છા નથી. "

એ નિશ્ચય થયો તે થયો જ ' મહારાજાએ અનેક આકર્ષણો પુત્રના પગમા નાખ્યા, પણ એ તપસ્વિ ડગ્યો નહિ. ક્ષત્રિવટનો પાનો ચડાવવા અનેક પ્રસંગો ઉભા કર્યા, પણ સિદ્ધાર્થનો ક્ષત્રિયવટનો આદર્શ કઇંક અનેરોજ હતો. ન્હાનપણથી જ એ મૃદુ હૃદયમા અહિંસાનું અમૃત રેડાયું હતું. તેથી તેને તો શિકાર પણ વર્જ્ય હતો.

એક ન્હાના હંસલાને પણ તીર ભોકવાને તેનો સુકોમલ હાથ તૈયાર નહોતો. એવા એક કરૂણાભર્યા પ્રસંગમાં સિદ્ધાર્થના પુષ્પ સમા મૃદુ જીગરનું દર્શન થયું હતું. તેના પિત્રાઇ ભાઇ દેવદત્તે એક વાર એક કુમળા હંસને તીરથી વિંધ્યું ત્યારે સિદ્ધાર્થે વચમાં પડી, હંસને ખોળામા લઈ તેની છાતીમાથી તીર કહાડી પોતાના હૃદય સરસું ચાંપ્યું, અને દેવદત્તનો પગે પડી એ હંસલાનો પ્રાણ બચાવવા વિનવણીઓ કરી. છેવટે શિકારના કાયદા પ્રમાણે તેનો નિકાલ મહારાજાએ કર્યો, અને તેમા પણ આ દયાસાગરે વિજય મેળવી હંસલાનો પ્રાણ બચાવ્યો. તે સમયે જ કુમારે સંભળાવી દીધું હતુ કે —

"ક્ષત્રિય ધર્મ નિર્દોષ, આશાભર્યા જીવનસદ્રને ચીરી નાખવાનો હોય, ખીલતી કળીઓને છુંદી નાખવાનો હોય, કુદરતની અણમોલી લીલાને બાળી ભસ્મ કરવાનો હોય, તો એ ક્ષત્રિય ધર્મહું કદિ પણ સ્વીકારી શકું તેમ નથી."

ત્યાર પછી તો એ વિશ્વપ્રસિદ્ધ મહાભિનિષ્ક્રમણનો મર્મદારક સમય દિવસે દિવસે જલદીથી પાસે આવતો ગયો. યશોધરાની અનન્ય પ્રીતિ અને પતિભક્તિ અગર તો પુત્ર રાહુલ પ્રતિનું સ્નેહભીનું વાત્સલ્ય સિદ્ધાર્થનો નિશ્ચય ડગાવવાને અશક્ત નીવડયા. પોતાના પર મરી ટતા સ્નેહીજનના સ્નેહને લીધે તેનો વિશ્વપ્રેમ, વધારે જાગ્રત થયો, ને વિશ્વની ખાતર રાજ અને તાજ, સત્તા અને જાહોજલાલી, સ્વજન અને સ્નેહીઓ સર્વનો ત્યાગ કરી જગતના ઉદ્ધારની કોઇ સંજીવિની, કોઇ જાદુઇ જડીબુટ્ટીની શોધમા ચાલી નીકલવાનો તેણે મહાન્ સંકલ્પ કર્યો ! સંકલ્પ કર્યો એટલું જ નહિ, પણ એ સંકલ્પનો અમલ કરવાનો દિન પણ જલદીથી પાસે આવ્યો!

અહો ! એ મહાભારત પ્રસંગ! પ્રાણસમી પ્રિયતમા તરફ પ્રીતિભરી નિગાહ કરવાની એ છેલ્લી ઘડી ! આત્મવત્ પ્રિય પુત્ર રાહુલને ચુમી લેવાની એ છેવટની તક ! વિશ્રામભવનનાં ઐશ્વર્ય, કપિલવસ્તુનાં મધુરા સ્મરણો, માતાપિતાનાં વત્સલતાથી ઉભરાઇ જતાં સ્નેહભીનાં

હૈયાં, એ સર્વને હમેશને માટે પ્રણામ કરી નીકળી પડવાની એ મર્મ-વિદારક દારૂણ ઘડીઓ ! મોહમય સંસારના અસંખ્ય આકર્ષણોના એ ભયંકર વમળો ! અહો ! એ મહાભિનિષ્ક્રમણની ક્ષણે એ દિલ-દરિયાવના ઉંડા અંતરમા જાગેલી તોફાની ઊર્મિઓનું વર્ણન કોણ કરી શકે ? છતાં ૨૯ વર્ષનો એ બહાદુર યુવાન છેવટે અતિ દુસ્તર સંસાર-સાગરને તરી ગયો ! ત્યાગને સમયે તેનું પારિજાતક સરીખું કુણું હૈયું વજ્રસમું સખ્ત બન્યું. આસુઓથી રૂંધાયેલું હૃદય, માયાથી મુંઝાયેલું મન, કરૂણાથી ઘવાયેલો આત્મા, સર્વ એક જ ઉદ્દ્ગાર કહાડી રહ્યા —

"આવું છું, આવું છું, પ્રિય વિશ્વ ! ત્હારા દુઃખો નિવારવા, ત્હારાં આંસુઓ લૂછવાને હું હમણાંજ આવું છું."

"હા, વ્હાલાઓથી વિયોગ તો થવાનો જ. પ્રિયતમાને અને પુત્રને, માતાને અને પિતાને, સગાઓને અને સ્નેહીઓને, દુઃખ તો થશેજ. પણ થોડાંઓના દુઃખથી અસંખ્ય જીવોને હું પરમ સુખ પ્રાપ્ત કરી આપું તો મ્હારા વ્હાલાઓ મ્હને ક્ષમા નહિ કરે ?"

"સિદ્ધાર્થ ! બહાદૂર થા ! નિશ્ચયને ન ડગાવ ! સંસારના સગપણ ભૂલી જા. સંસાર ત્હારા જેવાને બાંધી રાખશે તો પછી જેઓને સંસાર અમૃતમય લાગે છે તેઓનું બિચારાઓનું શું ગજું ? આ મહાભારત ધર્મ ત્હારેજ બજાવવાનો છે. ચાલ, તૈયાર થા, અને કપિલ-વસ્તુને છેલ્લા પ્રણામ કર !"

× × ×

તે સમયના પ્રસંગો લેખિની વર્ણવી શકે તેમ નથી. હૃદયના એ કંપો, નિદ્રાધીન યશોધરા અને રાહુલ તરફ ફેંકાયેલી એ અશ્રુભીની નજરો, દાસદાસીઓને ચૂપ રાખવાની અનુકંપા-ભરેલી વિનવણીઓ, એ અકેક પ્રસંગમા કરૂણાના સમુદ્રો છલકાય છે. પરંતુ કરૂણાની અવધિ તો ત્યારે થઇ કે જ્યારે સારથિ છન્ન સિદ્ધાર્થને અશ્વ કંતક સાથે અનોમા નદીના તટ સુધી વળાવીને પોતાના પ્રાણથી પણ અધિક પ્રિય કુમારથી છૂટો પડયો. જે ચિરસ્મરણીય ઘડીએ સિદ્ધાર્થે સારથિને પોતાનાં વસ્ત્રાલંકાર, સમશેર, મુકુટ ઉતારી આપી

કપિલવસ્તુ તરફ પાછા ફરવાની આજ્ઞા કરી તે સમયે સારથિની હૃદયવે, વિનવણીઓ અને સિદ્ધાર્થની દિલહારક કરૂણાભરી સમજાવટ ખરેખર, મહાભિનિષ્ક્રમણના ઇતિહાસનું એક અતિ આર્દ્રમા પ્રકરણ છે. પરંતુ તેમાયે સિદ્ધાર્થે વિજય મેળવ્યો અને છન્નને મન પટાવી વળાવ્યો.

એ ક્ષણથીજ હવે પછીના શાક્યમુનિની મહાન્ શોધ શરૂ પ્રથમ એ કાલામ મુનિના શિષ્ય થયા. ગુરૂએ બતાવેલા સમાધિમાગ સાતે ભૂમિકાઓ એમણે જલદીથી વટાવી, પણ તેમના આત્મ તૃપ્તિ થઇ નહિ. કારણ કે એમને શાસ્ત્રાર્થના વાદવિવાદમાં વિ મેળવવાની શક્તિ જોઇતી નહોતી, એમને તો સિદ્ધાંતો જીવન ઉતારવા હતા, મોક્ષના સાક્ષાત્ દર્શન કરવા હતા, સકલ વિશ્વને નિર્વાણનો અચલ પ્રકાશમાન માર્ગ શોધી કહાડવો હતો. તેથી ત્ય બાદ ગુરૂ ઉદ્રકમુનિ પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલી આઠમી ભૂમિકાથી શાક્યમુનિને સંતોષ ન થયો. અંતે આત્મપ્રયત્નથી જ નિર્વાણ શોધ શરૂ કરી.

એ ઉગ્ર તપશ્ચર્યા ઉરૂવેલાના અરણ્યમાં આરંભી. વર્ષાના ઘો માર વરસાદ, શિયાળાની અસહ્ય ઠંડી અને ઉન્હાળાના સખ્ત તાપ સિદ્ધાર્થે અજબ દેહદમન કર્યું, અનેક પ્રાણાયામો અને સમાધિ કરી; ૪૯ દિવસના ઉપવાસથી શરીર હાડપિંજર સમું કરી નાંખ અને છેવટે નિશ્ચેતન દેહ મૂર્છાથી ઢળી પડયો. તે સમયે ત્યાંની ગોવાલણ સુજાતાએ શાક્યમુનિને દૂધનું પોષણ આપી સ્વસ્થ કર તેજ ક્ષણથી ગૌતમે દેહદમનનો માર્ગ છોડી દીધો, અને સત્ય સોનેરી મધ્યમ માર્ગ સ્વીકાર્યો. તેની ખાત્રી થઇ કે જેમ મર્યાદારહિ સંસારના ભોગવિલાસ અને રાગરંગ સત્ય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં આવરણ છે, તેમ અંતરાત્માને દિવ્ય સંદેશ પહોંચાડનાર નિર્મલ બુદ્ધિ અ સ્વસ્થ શરીર રૂપી યંત્રને જડવત્ બનાવનાર અતિ સખ્ત તપ ... વ્રત પણ આવરણરૂપ છે.

છેવટે આ માર્ગદ્રારાજ તેણે પોતાના ભવ્ય મનોરથની સિદ્ધિ મેળવી. **સત્ શ્રદ્ધા, સદ્ વચન, સદ્વર્તન, સત્ સાધનો, સદ્ ઉદ્યમ, સત્ સ્મૃતિ,** અને **સત્ સમાધિ**-નિર્વાણની દિવ્ય સરણીનાં આ આઠ પ્રકાશમય પગથિયા દ્વારા તેણે પોતાનુ લક્ષ્ય હસ્તગત કર્યું. માર્ગમાં અનેક આવરણો. અનેક કષ્ટો, અને લાલચોના દલ સ્હડી આવ્યા, પરંતુ એ સ્થિતપ્રજ્ઞ મહાત્માને કોઇ લાલચ કે કોઇ વાસના સત્યના થથી ચળાવી શકી નહિ. છેવટે બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત થવાની અપ્રાપ્ય ક્ષણે સૌ વાસનાઓ અને વિકારોના અધિષ્ઠાતા અસુર મારદેવે પોતાની અસંખ્ય આસુરી સેનાના દળવાદળ છોડી મૂક્યા ભોગવિષયની લાલસાઓ, કામાદિક વિકારો, સૌંદર્યના મોહ, કીર્તિના મદ, સંસારનાં લોહચુંબક. સ્વર્ગના આકર્ષણો, સંશયો, તૃષ્ણાઓ, આદિ અનેક માયાઓની મોહજાળે તેને ઘેરી લીધો. છતા એ કૃતનિશ્ચય મુનિએ એ એ સર્વ પર અદ્વિતીય જીત મેળવી અને બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત કર્યું!

સિદ્ધાર્થે પિતા સમસ્થી માગ્યું હતું કે "મ્હારે, **મૃત્યુના ભય વિનાનું જીવન, રોગના ભય વિનાનું** આરોગ્ય, **વૃદ્ધાવસ્થાના ભય વિનાનું યૌવન,** અને **નાશના ભય વિનાનો ઉપભોગ,** જોઇએ છિએ" અને બુદ્ધે સર્વાંશે તે પ્રાપ્ત કર્યાં. છેવટે એ તથાગત ભગવાને અચલ સિદ્ધાંત શોધી કહાડ્યો કે, "દુઃખ છે, દુઃખનું કારણ છે, દુઃખનો નાશ છે, અને એ નાશના સાધનો પણ છે; અને એ સાધનોમાં સર્વ શ્રેષ્ઠ સાધન **અહિંસા** છે; વળી, સ્મરણમા રહે કે **હું એકજ નહિ પણ આખા વિશ્વનાં પ્રાણીમાત્ર બુદ્ધત્વ પ્રાપ્ત કરવાને શક્તિમાન્ છે."**

× × × × ×

नमो तस्स भगवतो अरहतो।

× × × ×

—["રંગભૂમિ," જાન્યુઆરી ૧૯૨૦
વર્ષ ૨. અંક ૧.]

[૧૨૪]

34738 આઝાદી

મૈયા ! ચહું આઝાદી હું, સૌ સ્વપ્નભૂતાવલ થકી,
આઝાદી હું એવી ચહું, જ્યા ભીતિ કે ભ્રમણા નહિ !
યુગો થયાં જે બેડીઓ, તુજ દેહને રૂંધી રહી,
યુગો થયાં ભોંકાઈ જે, પરતંત્રના-કાતિલ-છુરી !
તુજ નેનની જેના થકી, પ્રિય રોશની ઉડી ગઈ,
જે બાજીગીરીથી ભૂલાઈ, મૂર્તિ મુક્તિની ખરી !
ગમગીન રાત્રે જાળ જૂઠી, નિંદ જે ગુંથી રહી,
જે સત્યના સન્માર્ગમા, ધ્રુવ જ્યોતને છીનવી રહી !
એ આત્મની ગુલામીથી, સ્વાધીનતા માગું મેરી,
એ હૃદયની જાદુઇ પાશોથી ચહું મુક્તિ ખરી !
મુસાફરી જે નાવની, જાણે નહિ માતા જરી,
જ્યાં ભાગ્યના બેહદ ચ્હડયા, માનવતણી ગણતી નહિ !
નીર જ્યાં ઝોળે ચ્હડયાં, છે વાયુની ઝડીઓ જહિં;
સુકાની જ્યા મુડદાલ છે: નહિ એ ચહું મુસાફરી !
જ્યાં પ્રાણહીન પૂતળાં વસે, કોઇ યંત્રની સૃષ્ટિ મહિં,
કોઇ બાજીગર નિજ ફૂંકથી, ચેતન ફૂંકે દેહે જહિં !
માલેકની મીઠી નજર પર, નાચતી સૃષ્ટિ જહિં,
દારૂણ એ પરાધીનતાથી, મુક્તિ થજો મમ માતની !

[કવિવર ટાગોરના Freedom નામના કાવ્ય પરથી.]

—["રંગભૂમિ," જાન્યુ. ૧૯૨૪,
વર્ષ ૨. અંક ૧.]